

ס פ ר

ה ק ד י ש

מקורו, משמעותו ודיניו

אוסף הלכות ומאמרים, נוסחאות ומנהגים, ענינים
ופירושים, מראשונים ואחרונים. ספרי הח"ן וכ"י
„מאורות נתן" מהמקובל מוהרר"ר נתן שפירא ז"ל
כוונות רבו האר"י ז"ל על אמירת הקדיש,
בכל הזמנים ומאורעות החיים.

חברו

דוד אסף

רב בחיפה, ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ז

חיפה – תשכ"ו

כל הזכויות שמורות למחבר,

By R.D.A. 1966

כתובת המחבר:

הרב דוד אסף

חיפה, רחוב גאולה 39, ת"ד 9049

בארצות הברית אפשר להשיג הספר אצל:

הרב יהושע יצחק אסף

175 9th St.

LAKEWOOD, N.J., U.S.A.

By Maimonides Biblical
Foundation Inc., U.S.A.

נדפס בישראל

Printed in Israel

נפלה עטרת ראשנו — אוי נא לנו כי חטאנו

ביום י' סיון תשכ"ז נחשכו המאורות ונשבה ארון אלקים,
מורנו ורבנו המחבר, הרב הגאון הצדיק

רבי **דוד** בן הרב אפרים אליעזר **אסף** זצ"ל

רבה של שכונת „גאולה“ בחיפה במשך עשרות שנים,
משחר ילדותו ועד יומו האחרון לא מש מתורה, לא היה
לו בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בה הגה כל ימיו.
הרביץ תורה ברבים במשך עשרות בשנים.

מחבר ספרים: „תפארת צבי“, „קהלת דוד“, „ויאמר דוד“,
„ילקוט דת ודין“, „אוצר לשון הרמב"ם“. ועוד
חיבורים רבים הנמצאים עדיין בכתב-יד, ושיצאו
לאור בע"ה.

ת. נ. צ. ב. ה.

מרת שרה אסתר לנגה שתחי' לע"נ, אביה ר' חיים ב"ר הערש, ואמה
מרת גיטיל מיריל בת פריידה, ואחיה אליהו, ישראל, לייביש, יהושע, אברהם
יעקב ז"ל, ואחותה חנה רחל.

מרת סטישע ב"ר חיים דוד הכהן, נפ' כ"ה באדר תשכ"א, דטרויט.

ד"ר דוד וויצמן לזכר רעייתו מרת צפורה ב"ר שמואל ני"ע.

לזכרון נצח ר' יצחק ב"ר מאיר מנוקטין, מנששתר.

יום כ"ז בניסן נקבע לאמירת קדיש הכללי,

לעילוי נשמות הקדושים מליוני אחינו בני

ישראל שנרצחו בשואה, השם ינקום דמם.

תוכן ומפתח

קפח	ארם נידון מעת יציאת נשמה	ט	הקדמה
קנר	החייבים באמירת קדיש יתום	יב	הסכמות
	אמירת ק"י הוא משום כבוד אב ואם	כג	מבוא
	קנר, קנז, קנח, קעז, קפב, קפז, רג	כד	התפלה
קנו	ק"י וכבוד אחר מותם	יה	מצות עשה לעשות בית להשם
קעז	" וכבוד מצד המצוה או מצד החיוב	כ"א	בתי כנסיות בימי האבות, ובזמנינו
קעז	" כבוד אב קורם לכבוד אם	כא	בימה באמצע בית הכנסת
קעז	" הוא רק אחר דאטמיד גופו בארעא	כא	קדושת ביהכנ"ס מה"ת או דרבנן?
קפה	קפז, קפה	כד	אם תפלה מה"ת למה אין מברכין?
קנה	" נתקן על חילול השם	כה	מתי החלו להעלות התפלות על הכתב
קעג	" הוא מפני שזכה שיש לו בן מש"ש	כו	מתפללים נוכח בית המקדש
	" כעין תפלה שאומרים גם בשבתות וי"ט	כז	תפלה בזמן הזה, וקדיש התפלה למה?
קפב, קפח	קפב, קפח	כח	מקור הראשון לאמירת הקדיש
קצו, רג	" להעלות הנפש ולנחת רוח	לב	יעקב אבינו ע"ה קדש שמו יתברך
קסד	" כעין פרעון חוב על עונות אב ואם	לח	אם תפלת הקדיש היה מפורסם?
קפז	" אין הלוי באבלות	מג	שמע ישראל וכו', ונשמת התנא ר"ע
די	" מציל על שלא ענה אמן	מג	עקבתא דמשיחא
קעד	" אין לומר אם יש לו הורים	מד	הקדיש על הכל יתגדל ויתקדש...
קס	" אם יש לו הורים רשעים	מה	הקדיש שלעתיד ע"י זרובבל
קס	" לבנים כשרים בני מומרים	מו	הקדיש של הקדושת לוי מברדיטשוב
קס	" על אנוסים ודיניו	מזח	נוסחאות, טופסי הקדיש וכינויו
קפז	" על אם, והאב חי ודיניו	נ	טופס קדיש המורחב, קדיש בתרא
קס	אב שצוה לבניו שלא יאמרו אחדיו קדיש	נא"ג	טופס קדיש תתקבל, וקדיש הגדול
קסא	אב שצוה לבניו שלא יאמרו קדיש על אמם	נה	השפה הארמית וחשובתה
קסא	התחיל לומר קדיש על אביו ומתה גם אמו	נח	הקדיש תחלתו עברית וסופו ארמית
קסא	אב שצוה לבניו שיאמרו אחריו קדיש כל	סזח	קדיש בלעז, חצי קדיש, קדיש התפלה
קסא	י"ב חדש	סט	הקבלה, הכוונות, וסוד קדיש-התפלה
קסא	בן אם יכול ליתן רשות לאחד לומר קדיש	עב	ספר מאורות נתן מהגה"ק נתן שפירא ז"ל
קסב	אמירת ק"י ע"י ילד או יתום שאומץ	פז"ט	ארבעה עולמות אבי"ע
קסד	ק"י ע"י אחד בשכר או בחנם	צב"ז	אמן, מקורו, משמעותו, ודיניו
קסד	בעל יארצי"ט על אביו אם לנהוג גם יא"צ	צח"קו	ענית אמן יהא שמייה רבא ומשמעותו
קסה	על אמו שלא נודע יום פטירתה	ק"קכח	פירוש הקדיש, משמעותו ואמירתו
קסו	ק"י ע"י שמש בביהכ"נ ודינו	קכח-קלב	קדיש אגדה מקורו, משמעותו,
קסז	מנהג לשכור לאמירת ק"י חוץ מן הבן	קל"ח	ואמירתו
קסז	אמירת ק"י ע"י האב על בניו שמתו	קל"ח	קדיש דרבנן מקורו, משמעותו,
קפב	אם אבא מזכא ברא	קלח"קמב	ק"י, ברכו, וההפטרה מיחסים להתנא
קפח	אמירת קדיש על אבד עצמו לדעת	קמב"ד	דיוב"ו, ולר"ע...
קפח	אבד עצמו לדעת אם יש לו חלק לעוה"ב	קמב	קדיש יתום מתי נכנס לסדר התפלה
קעז	כבוד אח הגדול, וכבוד אחותו הגדולה	קמה, רו	זמן אמירת קדיש יתום י"א חדש למה
קעז	קסט, קע, קעז	קמה"ט	קדיש בתרא
קע	האומר קדיש על אביו וא' אומר על אחיו	קנ	מעשה שהיה בענין קדיש יתום
קע	שלשה אחים האומרים קדיש עם יתום אחד	קנא	אם להודיע לבנים כדי שיאמרו קדיש
קע	אב ואח הרוצים לומר קדיש מי קודם	קסה	לבני אני צדיך
			ברא מזכא אבא

קצד	אמידת הקדיש אחר ההספד	אח ובני בנים הרוצים לומר קדיש מי קודם קע
קצד	עם אמירת מזל טוב	כבוד אשה לבעל אם הוא מה"ת קעז
קצד	וצדה"ד אחר סתימת הגולל	כבוד אשת אב אם הוא מה"ת קע
	זמנו, וזמן התחלתו	אמירת קדיש על מי שלא מל את בנו קעא
קצז	קעז, קפז, קצז	אמירת קדיש ע"י בן אשתו, על דודו קעא
	ודין מקצת היום ככולו	אמירת קדיש ע"י בן הבת קעה, קעט, קפ
קצז	מי שבשודת המיתה הגיע באחור זמן קצו, קצח	כבוד בעל אמו כל זמן שאמו קיימת קעא, קעג
	יום הפסקה מאמירת קדיש, מהו? ולמה? ר"רא	כבוד בעל אחותו ודיניו קעג
רב	בעל יארצייט לאמירת מזמור שיר	אמירת קדיש ע"י בעל שמתה אשתו קסג, קעא
רג	אמירת קדיש אחר י"ב חדש קעז, קצח, רג	אמירת קדיש ע"י הבת קעא
	בספק שמא עברו י"ב חדש	כבוד חמיו וכבוד חמותו קעג, קעד
רב	קפז, קצז, רב	חתן ואח, מי קודם לאמירת קדיש קעד
קעז	אחר י"ב חדש יש בזיון קעז	אמירת קדיש ע"י חתנו קעה, קעה
	בזיון לאביו אסור אפילו לאחר מותו	אמירת קדיש על מומר שנהרג ע"י עכו"ם קעז
קפז	מה"ת	מצוה לקיים דברי המת קעה
קנז	בזיון אין האב יכול למחול	ממזר ודיניו קעה, קעז, קפד
רג	אמירת הקדיש בסדר התפלה ודיניו	אמירת קדיש על מגודה, או על מוחרם קעה
רד	כמה קדישים צריכים לומר בכל יום	מנהג ודיניו כה, קיט, קסב
רו	אמירת הקדיש בבית הכנסת כיצד	כבוד זקנו אחר מיתת אביו קעז, קעז
רח	אזהרה גדולה בדין אמירת הקדיש	אמירת קדיש ע"י נכד על זקנו קסב, קערפ
	אמידת הקדיש לבן ז', לבן ל', אורח ותושב קעז"ט	בני בנים הרי הם כבנים קעז"ט
רס	קסד, רח, רט	כבוד זקנו וכבוד חמיו מי קודם קעט"ס
רי"א	גורל, משמעותו ודיניו, גורל כיצד?	אמירת קדיש על נהרג ומת, מי קודם? קפ
ריב	אם יש לעמוד באמירת קדיש	" " " נהרג על קדושת השם קפ
ריב	אם אסור לעבור נגד האומר קדיש	" " " נטבע בנהר ואח"כ נמצא קפ
ריג"ד	כריעות הקדיש, משמעותו, ודיניו	" " " קטן שמת ודיניו קפא
רטו	דקדוקים באמירת הקדיש	קטן לדין בר עונשין קפא, קפב
רטז	פסיעות של אחר אמירת הקדיש	קטן אין לו מחשבה קפג
ריח	באמצע הקדיש יצאו מקצתן	קטן שהחזיק אם חייב לשלם כשיגדיל קפד
ריט	קדיש וברכו, של תפלת ערבית ודיניו	קטן שאינו שייך במצות ומשבא לכלל מצות קפד
רכ	ש"ץ ששכח בערבית לומר קדיש קודם ש"ע	קטן שלא הגיע לחינוך אם צריך להפסיק לקדיש קפד
	אם מותר להפסיק בערבית בין גאולה לתפלה	קטן משנעשה בר מצוה אי מתחייב בכל קפד
רכא	אמירת הקדיש שאחר ערבית ודיניו	קטן ושוטה אם אתקשי לכל דבר קפד
רכא	ש"ץ שממתין בתפלה על אדם חשוב	אמירת קדיש על רבו, ועל רבו מובהק קפד
רכא	אמירת הקדישים בתפלת שחרית	כבוד רבו בזמן הזה מהו קפה
רכב	השומע קדיש בין הנחת תפילין	אמירת קדיש על שואת ישראל קפה
רכב	השומע קדיש בהנחת תפילין של ר"ת	" " " קודם שנתברר מיתתו קפה
רכג	השומע קדיש באמצע ברכות השחר	" " " קודם הקבורה ודיניו קפז
	השומע ברכת תפילין ועומד בין תש"י לתש"ר	" " " על מי שמת בשבת קפז
צח	אמידת הקדיש אם יצאו שנים	" " " על שמועה רחוקה מאמו קפז
רכד	איזהו מקומן, וקדיש דרבנן ודיניו	" " " על ידי אונן קפט
רכד	מכתב כ"ק אדמו"ר יוסף יצחק מלויבאוויטש	" " " קודם שמוציאין את המת קצ
רכד	אסור להפסיק בקדיש זה באמצע פסוד"ז רכו	קדיש הגדול הנקרא קדיש של תחית המתים קצא
	השומע קדיש והוא באמצע ברוך שאמר רכח	המתים קצג
		נסוח, ופירושו, על הקדיש הגדול מרבינו רד"א קצג

השבתות שההפטרה הוא מענינו של יום רלט	אם אומרים קדיש אחר ברוך שאמר
במנחה בשבת, ובתעניות, א"א קדיש אחר	מי שבא לביהכ"נ בשעה שהחזן אומר
רלט קרה"ת	פסד"ז
בב' וה', אומרים קדיש אחר קרה"ת	ברוך שאמר, שלפני פסד"ז, וישתבה,
רמ בב' וה' ושבת במנחה, אין מפטירין לדין	שלאחריה
רמ קדיש	מי שהפסיק בין פסד"ז לקדיש ודיניו
ר"ח, חנוכה, פורים, ומועדים אין מפטירים	יהי כבוד יש בו י"ח פסוקים ומשמעותו
רמ לדין קדיש	פסד"ז ויוצר אור ב' ענינים, וקדיש
מפני מה תקינו לומר קדיש בשבת וי"ט	ביניהם
רמ אחר קרה"ת	ענית קדיש, וקדושה, באמצע ישתבה.
במנחה בשבת, ובתענית, אומרים קדיש	שיר המעלות, בין ישתבה לברכו ומנהגיו
רמא אחר הכנסת ס"ת	יתומים האומרים קדיש אחר ישתבה ודיניו
בשעת אמירת קדיש צ"ל הס"ת שקראו	רל
רמא ויקראו על השלחן?	רל אמירת הקדיש, שבין ישתבה ליוצר
רמא ר"ח טבת שחל בשבת, אמר קדיש אחר גמר	רל ברכו דינו כקדיש ודיניו
רמא הסדרה	רלא התחיל לומר קדיש אחר ישתבה ויצאו
ביום שיש ג' ס"ת אם מניחין ג"כ ס"ת	מקצתן
רמא הראשונה	אם פוסק בברכות ק"ש כדי לענות קדיש רלב
ביום שיש ג' ס"ת מנהג בני ספרד ואשכנז	אם פוסק באמצע פסוק שמע ישראל,
רמב ומנהגינו	ובשכמל"ו
בפרשת זכור, אם אין רק ס"ת אחת לדין	רלב אם פוסק בין שמע ישראל לבשכמל"ו
רמב קדיש	אם פוסק בק"ש לענות אמן לקדיש מן
רמב בחוה"מ של פסח, לדין אמירת קדיש	תתקבל
ר"ח חנוכה שחל בחול, לדין אמירת קדיש רמג	אם פוסק בין גאולה לתפלה לענות איש"ר
אם נמצא טעות באמצע קריאת השביעי	רלב
רמג לדין קדיש	אדני שפתי תפתח... יהיו לרצון אמרי פי רלב
אם טעה וקרא עם הששי כל הפרשה ואמר	התחיל ה' שפתי ושומע קדיש לדין עניה רלב
רמג קדיש	התחיל ש"ע לדין ענית איש"ר
נמצא טעות באמצע קריאת המפטיר לדין	רלד אם לצאת מביה"כ בחזרת הש"ץ לענות
רמג קדיש	אמן יהא שמיה רבא
התחילו לקרות ב"י ויצאו מקצתן לדין קדיש רמד	התפללו בעשרה ויצאו מקצתן לדין קדיש רלה
י"ט או ר"ח שחל להיות בשבת אם	ש"ץ שאמר אחר שמ"ע קדיש תתקבל מה
רמד המשלים הוא המפטיר	דינו
י"ט של חג שחל בשבת וגמר הפרשה	ש"ץ אם מחויב לפסוע אחר החזרת התפלה רלו
רמד לחמישי	חצי קדיש אחר קה"ת, ההפטרה, מקורו רלו
המשלים קריאת ס"ת והתחיל לומר קדיש	קרא בס"ת שאינה עשויה כהלכתה לדין
רמד וזכור שלא ברוך ברכה אחרונה	קדיש
רמד באחד מד' פרשיות טעה ושכחו שצריך	ביום שמוציאין ב' או ג' ס"ת לדין קדיש רלז
רמד להפטיר	אם האחרון המשלים הקריאה הוא אומר
יום ב' של פסח טעה וסיים כל הפ' עם	קדיש
רמד רביעי	אם לא נמצא מי שיודע להפטיר לדין קדיש
יום ב' של פסח דילג פרשת העומר ועוד רמה	רלח
שבת חוה"מ"פ לא התחיל רק מפ' פסל	רלח המנהג בצרפת ובאשכנז לדין קדיש
רמה וקרא ז'	רלח אמירת קדיש אחר קה"ת למי שיין
אחרון של פסח שחל בשבת וקרא מן	אב ובנו, או ב' אחים, לעלית התורה
רמה עשר תעשר	וקדיש
א' שבועות עשה הפסקות קצרות וקרא ה'	בעל יארציית עולה למפטיר שבת שלפניו רלט
רמה אנשים	קריאת ההפטרה נקראת: פטירה, סלוק,
	רלט וציה"ד

תוכן ומפתח

מי שלא שמע קדיש וקדושה ישתדל לשמוע	ב' שבועות שחל בשבת וסיים הז' ודילג
רנז	פ' החג
אם מותר להפסיק לקדיש באמצע ברכה.	א' וב' שבועות טעה וקרא פ' כל הבכור
רנז	ונזכר קודם ברכה אחרונה
ובין ברכה לאכילה	רמה
אם מותר לומר קדיש אחר התפלות של	א' ר"ה טעה והשלים הפ' בד' או ג' קרואים
רנז	ועדין לא אמר קדיש
רס"ג והפזמונים	רסו
קדיש, וקדיש יתום ביום שיש בו ברית	ב' ר"ה שכח וקרא ביום שני ג"כ פ' וה'
רנז	פקד
מילה	רמו
הקדישים שאומרים בתפלת המנחה, ודיניו	סוכות טעה וגמר הפ' עם העולה רביעי
רנח"ט	לדין קדיש
כלו י"א חדש בע"ש לדין אמירת קדיש	שמע"צ טעה וקרא בפ' שור או כשב
רב	ודיניו
הקדישים שאומרים בליל שבת	רמו
רס"ב	שמ"ע שחל בשבת טעה וסיים הפ' בה'
הקדישים שאומרים בשבת בבקר, וכל היום רסג	אנשים לדין קדיש
הקדישים שאומרים בראש חדש, וברכת	בש"ת טעה ואמר קדיש אחר ס"ת דאשון רמו
רסד	מנהגים בהחזרת הס"ת להיכל
הלבנה	רמו
הקדישים שאומרים קודם הסליחות	אשרי מזמור יענך, ובא לציון, וסדר
רסו	קדושה
הקדישים שאומרים בשבת שלפני ראש	רמו
רסו	תקנו להקדים מזמור יענך לסדר קדושה
השנה	רמו
ביום א' של ר"ה אם טעה והשלים הפ' בד' רסו	קדושת ובא לציון נקרא קדושה דסדרה
רסו	רמח
בליל כפור מתחיל ערבית בלא אמירת	אסור לאדם לצאת מביהכ"ג קודם קדושה
רסו	דסדרה
קדיש למה	בר"ח צריך לומר הקדיש מיד לאחר וב"ל רמט
הקדישים שאומרים בתפלת נעילה והמנהגים	קדיש אחר ובא לציון שייך לקדושה דסדרה רמט
רסו	ש"ץ שטעה ואמר אחרי ש"ע קדיש תתקבל
הקדישים שאומרים בחג הסוכות	ודיניו
רסז	אין הש"ץ אומר קדיש תתקבל שלא בעשרה
הקדישים שאומרים בחול המועד סוכות רסז	ודיניו
הקדישים שאומרים בחנוכה, ובשבת ר"ח	ש"ץ אומר קדיש עם תתקבל למה
רסז	רנ
וחנוכה	בת"ב אין אומרים קדיש תתקבל למה
הקדישים שאומרים בפודים ודיניו	רנ
רסז	בבית אבל אם אומרים קדיש תתקבל
אמירת הקדיש אחר ספירת העומר	מנהג בימי תעניות, ואמירת קדיש תתקבל רנ
רסח	הפסיעות בקדיש תתקבל ודיניו
הקדישים שאומרים בליל שבועות	רנא
רסח	קדיש שלם בלא תתקבל אם אומרים אחר
הקדישים שאומרים בליל תשעה באב, ובת"ב	תנ"ך
רסח"ט	ביום
ביום	אחר שיר של יום לדין אמירת הקדיש
שו"ת מהרה"ג וכו' מוה"ר צבי פסח	רנא
פראנק ז"ל	קדיש אחר אין כאלהינו ודיניו
קפב	רנא"ב
שו"ת מהרה"ג וכו' יעקב משה חרל"פ ז"ל	קדיש שאחר עלינו, דיניו ומשמעותו
קנט, קעו	רנג
שו"ת מהרה"ג וכו' ב.י. ישכר הלוי לבנטאהל	בימות החול ובלילי שבתות וי"ט אומרים
ז"ל קנד, קנז, קעו, קעת, קפב, קצ קצט	אחר קדיש בתרא ברכו
שו"ת מהרה"ג וכו' יעקב חי זריהן ז"ל	קדיש יתום על מזמורי תהלים
קד, קנו	רנד
שו"ת מהרה"ג וכו' יחיאל מיכל טיקוצינסקי	קדיש אומרים אחר אנעים זמירות
ז"ל קנד"ה, קנח, קפג, קפו, קצט, רכב, רכט	רנד"ה
שו"ת מהרה"ג יקותיאל יהודה גרינוואלד	קדיש אומרים אדון עולם אחר קדיש יתום
ז"ל	רנז
אין לחלוץ תפילין עד אחר ג' קדושות	רנז
וד' קדישים	רנז
אם מותר לצאת באמצע אמירת קדיש	רנז

הקדמה

יתגדל הבורא ויתקדש החונן לאדם דעת, אשר עוררני לגשת למלאכת הקודש של חבור ספר יסודי ומקיף על הקדיש בשם: „הקדיש מקורו משמעותו ודיניו” נספח לספרי „ילקוט דת ודין” שנדפס בשנת תש”ה.

רבים וגם טובים בשכל ובדת נתנו דעתם לחקרה של תפלה זו אך כל אחד ייחד את דיונו רק על חלק אחד בנושא רחב זה, ולא זכינו עד כה לספר ממצה, מסודר וערוך לפי כל הענינים והדינים הנוגעים לתפלה זו, שהוד קדושה מיוחדת חופף עליה, ומלווה אותה מדור לדור.

בעזרת השם עלה בידי להכנס, ראשי ורובי בעובי קודותיו ומקורותיו, ובעומקי הלכותיו של הקדיש לסוגיו, ללקט ולסדר דבר דבר על אופניו, למען יוכל כל קורא להיעזר בו ולדעת, הלכה למעשה, כל הקשור בקדיש התפלה, קדיש אגדה, קדיש דרבנן, קדיש יתום, ובשאר סוגי קדיש. בעיקר צללתי לקדמוניותינו, וב”ה העליתי בחכתי מרגליות ופנינים, הלא המה מקורותיו הספונים של הקדיש. קדיש התפלה מספר „פרי עץ חיים” כתב יד מהרה”ק דוד וואלף ז”ל ובהקדמתו מהרה”ק המקובל האלהי מוהר”ר נתן שפירא מירושלים עיה”ק ת”ו בעל המחבר „מאורות נתן” תלמיד רבינו האר”י ז”ל שחיבר ספר הכוונות, במיוחד על קדיש התפלה ראה עמוד עב, ואליהם נלוו מדרשים יקרים המדברים על סגולת הקדיש יתום לנשמת הנפטר וגם לאומרו.

כדי למצות את כל המצוי, וחלק גדול מזה נמצא באתכסיא וטעון חיפוש וחישוב, הייתי נזקק למערכת שלימה שתכין אנציקלופדיה כמשמעה אך לא הרהבתי עזו לגשת למשימה כה כבדה ונכבדה, ושנים הם הטעמים: א. כסף מנלן, ב. וזה העיקר, שכן ידוע גם ידוע קוצר רוחו של הקורא בימינו, אשר מהיותו שקוע ובלוע במלחמת הקיום, אין דעתו ושעתו פנויות לעיון, ומה גם לעיון התפלה. ואמון עלי תועלת שבקצירת האומר, על דברים ערוכים מסודרים ומוכנים, כדי היותם קלים. מטרתי הנכספת היתה איפוא לפרש כאן את הדברים ולשאוב ולרלות אותם מבארות מים חיים. אין מיט אלא תורה, ולבארם ולהבהירם, לקרובים ולרחוקים כאחד. אי לזאת הפרדתי את מראי המקומות מגוף הספר, כדי לא להטריד את הקורא ברוב שמות של ספרים ומחברים, או שו”ת ופולפולים, אך לא וויתרתי על הבאת מראי המקומות, שהרי כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם. כן גם כוונתי לאפשר לכל הרוצה להעמיק בדבר ללכת בטוחות בעקבות ספרי זה אל המקורות.

בענין גודל אמירת הקדיש כתוב: בפרקי היכלות מהתנא הקדוש רבי ישמעאל כהן גדול, וכן הובא במסכת אצילות: אמר רבי ישמעאל שה לי סגיא”ל שר הפנים אמר לי: ידידי שב בחיקי ואגיד לך מה תהא על ישראל. ישבתי בחיקו והיה מסתכל בי והיה בוכה ודמעות יורדות מעיניו ונופלות על פני, ואמרתי לו: הדר זיוי, מפני מה אתה בוכה, אמר לי: ידידי, בוא ואכנסך ואודיעך ואראך מה

גנוז לישראל עם קדוש, תפשני בידו והכניסני לחדרי חדרים ולגנוי גנוים ולאוצרות של הפנקסים ופתח והראני אגרות כתובות ובהן צרות משונות זו מזו, אמרתי לו: אלו למי הן, אמר לי: אלו לישראל, אמרתי לו: וכי יכולין ישראל לעמוד בהן, אמר לי: בוא למחר ואראך צרות משונות מאלו, למחרת הכניסני לבית גנוי גנוים והראני צרות משונות מן הראשונות, אשר מות למות, ואשר לחרב לחרב, ואשר לשבי לשבי, אמרתי לו: הדר זיוי, כל כך חטאו ישראל, וכי ישראל בלבד חטאו, אמר לי: תהא יודע שבכל יום ויום מתחדשות עליהן גזרות קשות מאלו, וכיון שמתכנסים ישראל בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ועונין: אמן יהא שמיה רבא, אין אנו מניחין אותן לצאת מחדרי חדריהן, עכ"ל¹.

מכאן אנו למדים מה נכבד ונערץ הקדיש, ומה רבה חשיבות אמירתו, וענית איש"ר"מ, במה זכה הקדיש ונתקדש כל כך על העם כולו, לשכבותיו ולדורותיו, מה סגולתו, ובמה תפארתו, אשתדל, בעזרת השם יתברך ויתעלה שמו, לענות כאן על כל זה ביסודיות ובשפה ברורה, בלשון מן הראשונים ואחרונים אשר קטנם עבה ממתני, ובמיוחד דברי החן, אשר הבאתים במקורם ככתבם וכלשונם אע"פ שנסתם ונעלם ממני.

תפלתי ותקוותי, כי ספרי זה, יבוא ויגיע לידי אחינו בני ישראל, המוקירים דגלם מבתי כנסיות ובעיונם בו, ישפע אליהם שפע רב של הבנת קניינינו הדתיים, הטסורתיים והערכת ארחות חיינו, ומנהגינו, ערכם הרם והנשגב.

אולם גם לאלה, המשכימים והמעדיבים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מופנים הדברים כאן, שכן בעונה"ר חזיון נפרץ הוא, שמדברים בשעת התפלה², וביחוד מקילים ראש, ומזלזלים בשמיעת הקדיש³ ובענית אמן יהא שמיה רבא, והרי לבד האיסור, של שיחה בטלה בבית הכנסת, ובפרט בשעת התפלה, ואמידת קדיש, עוד מוסיף המשוחח סרה, בהמנעו מלענות אמן יהא שמיה רבא.

בזמן הזה, מחבר ספר, לא צריך שום התנצלות, כי אי אפשר לחשוד בו שעשה שלא לשמה, כי חוץ מדוב עמלו וגודל יגיעו, שערי המעות ננעלו, ואוהבי התורה מיעטיין, ובמיוחד בענין תפלת הקדיש, ומי שנוטל על עצמו דאגה כה גדולה, עול ההדפסה, ועוד כל מיני קשיים, אינו אלא אם כן לבו לשמים, ועושה להגדיל ולקדש שם שמים, ונחת רוח ליוצרו⁴.

1. וכן הובא במח"ו, ועי' ברכות ז, א, א"ר ישמעאל פעם אחת נכנסתי להקטיר קטרת לפני ולפנים וראיתי אכתריאל, ועי' עבודת הקודש להרה"ק מאיר ן' גבאי ז"ל חלק הייחוד פ' ו, ועי' קדיש אגדה עמוד קכת. 2. עי' בספר שערי ציון מהחכם רבי יוסף בן קרניטול ז"ל דף יח, ב, מה בין תפלת הארץ לתפלת חוצה לארץ, דע כי תפלת א"י דומה למי שהוא צריך לדבר עם המלך וביתו קרוב מאד לבית המלך ואין בדרך פגע רע ואין שטן רע, תפלת הו"ל דומה למי שצריך לדבר עם המלך וביתו רחוק מאד מבית המלך ויש בדרך כמה לסטים וכמה גנבים וכמה חיות רעות, ועתה ראה כמה צריך לזהר כדי שימלט מנזק הדרך ואחר הטורח כולו יתכוון שתהא ראויה להתקבל. 3. עי' בספר הקנה מבעל הפליאה, אשר נגלה לו אליהו ז"ל בדף לג וז"ל דע בני שהקדיש הוא סוד גדול וענין עמוק ושמע והבן סדרו וענינו דברים נפלאים וקדושים. 4. עי' בהקדמתו לספר גפי אש.

בסוף יודגש, כי ספר זה ילמד בינה לא רק במוצאיו ובמוראיו של הקדיש, שכן גם אספתי וקבצתי אחד לאחד את כל הדינים הקשורים אליו ולכל התפלות בימות החול, בשבתות, בחגים, ובימים הנוראים, וכן בכל מאורעות החיים הקשורים עם אמירת הקדיש.

ובעזרת השם עוד יופיע ספר נפרד על יום הזכרון (יארצייט) הזכרת נשמות, מצבה, ביקור בבית הקברות.

לבסוף, אקווה, כי ספרי זה לא ייעדר מכל בית בישראל, ובזאת יעזרני ה' לקיים דברי הנביא ישעיה לה, ג: חזקו ידים רפות וברכים כשלות אמצו... אז תפקחנה עיני עורים ואזני חרשים תפתחנה... ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על דאשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה, במהרה בימינו אמן ואמן.

ח י פ ה א ו ר ל י ו ם ש ל י ש י ע ש ר ה ב ט ב ת ב ו ס מ ך מ ל ך ב ב ל
נבוכדנצר הרשע על ירושלים, והביא במצור ובמצוק, ומזה נמשך החורבן. שנת
תשכ"ה, אלף ושמונה מאות תשעים ושש לחורבן בית מקדשינו. יום קדיש
הכללי לעילוי נשמות הקדושים מליוני אחינו בני ישראל שנרצחו בשואה
בשנות תש"א-ו יתגדל ויתקדש שמייה דבא.

דוד באמו"ר אפרים אליעזר אסף

ה ס כ מ ו ת

הרבנים הראשיים הגאונים מארי דארעא ישראל

ב"ה י"ב מרחשון תש"א

לדידי חזי לי ספרו של הרב הג... החריף ובקי אוצר תודה ויראה ד' דוד אסף שליט"א מעיה"ק חיפה ת"ו, והנני מוצא שיש בו תועלת מרובה לרבנים מורי הוראות בישראל, וע"כ בקשתי שטוחה לפני כל אוהבי תורה ושוחריה להיות לאחי עזר ולאחי סמך להרב המחבר הי"ו למען יוכל להדפיס ספרו רב התועלת הזה ולזכות בו את הרבים. הכותב לכבוד התורה ולומדיה המצפה לישועה

יצחק אייזיק הלוי הרצוג

הרב הראשי לארץ ישראל

ב"ה ירושלים, יום ה' לסדר היה יהיה לגוי גדול ועצום — י"ג חשון תש"א

איקלע לאתדין האי גבדא רבא צנתרא דדהבא דעסיק באודייטא תדידא הרב הרה"ג... כמוהר"ד דוד אסף יצ"ו, הרב בשכ' גאולה, חיפה. ואייתי בידו מרגניתא טבא פרי שקידתו ועמלו אוצר בלום מדברי הפוסקים ראשונים ואחרונים בהלכות אסור והיתר יורה דעה בשמו הנאה לו "לקוט דו"ד" שבו לוקטו וסודרו בסדר אלפא ביתא כל ההלכות המרובות בשו"ע יו"ד מפי רבותינו הקדמונים עם הערות והארות מאידות עינים, וכעת מדפיס קונטרס אחד מחבורו החשוב ורב התועלת "ילקוט דו"ד" שבו אסף וקבץ הלכות אבלות ממקורות ראשונים ואחרונים ובראשם הלכות קדיש יתום, מקורו, ענינו, פירושו, והלכות הכדוכות באמירתו בצבור. את הכל עשה יפה בעטו ותבונתו הרבה, לזכות את הרבים בהלכות אלה שתהיינה מצויות וידועות ומובנות לכל. לפעלא טבא זאת אני אומר לו איישר שזכה וזיכה את הרבים והנני מברכו מקרב לב כי יזכה להוציא לאור בהדרו ובשלמותו ועוד יוסיף לשקוד בתורתו ולהפיץ מעינותיו חוצה ברוב חכמה ותבונה ועינינו תחזינה עוד נביא קדשנו לאמר: כי ה' יהיה לך לאור עולם ושלמו ימי אבלך. וראוי ורצוי כאד לעזור בידו להשלמת ספר חשוב זה ולהוציא לאור בשלמותו, כי דב ברכה בו, ועליהם יאמר: עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר. והנני בברכת התשועה וצפיה לגאולת ישראל.

בן ציון מאיר חי עוזיאל

ראשון לציון, הרב הראשי לא"י

ב"ה פתח תקוה, יום כ"א שבט שנת תש"א.

הנני בזה כיאודה ועוד לקרא להעיד על האי גבדא ויקידא אשר כבד מוניטין שלו בעולם בספריו הקדושים "ויאמד דוד" ו"קהלת דוד" אשר זה מכבר זכיתי בהם באוצר ספרי והם הם יתנו עידיהם ויצדקו על פעולתו בתורתו ויראתו, שגם בעודינו עוד רך בשנים הספיק לחבר ולהוציא לאור חיבורים יקרים בהלכה ולמעשה כ"א הגדולים המפורסמים ואחרון חביב חיבורו שעודנו בכת"י "ילקוט דו"ד" אשר כשמו כן הוא ואשר בו ליקט ואסף אסיפות אסיפות, חבילות חבילות של הלכות הנחוצות. מ"ח יורה דעה ע"ס אלפא ביתא אי אפשר לתאר גודל התועלת אשר עשה ופעל בזה להאיר עיני המעיינים ולהקל עליהם את החיפוש וגם למי שאין לו כל הספרים. הספר הזה יהיה אוצר בלום, אוצר שהכל בו, אשריו ואשרי חלקן שמן השמים זיכו לו להיות חלקן ממזכה הרבים אשר זכות הרבים תלוי ולפעלא טבא אמינא איישר. איישר חיליה לאודייטא זכות התודה הקדושה תגן עליו וע"כ המסייעים לו להוציא חיבור זה לאור אשר בו יביא אודה לעולם

הסכמות הרבנים הראשיים הגאונים מארי דארעא ישראל יג

ובזכות זה נזכה כולנו לאור העליון ולאותו האור הגדול אשר בו נאמד והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתיים כאור שבעת הימים ב"ב אמן. הח"ו לכב' התורה ולכב' ידידי הרב המחבר שליט"א פה פ"ת.

עבדיה הדאיה

הרב לעדת הספרדים וחבר הרבה"ר בפ"ת מח"ס ישכיל עבדי ועוד כעת חבר הרבנות הראשית בירושלים

עמ"ו עש"ו י"א לס' והצליח דרכך ט"ז מרחשון תש"א לפ"ק פעה"ק ירושלים תובב"א. מע"כ הרה"ג... בתורה וידאה, איש חמורות, במעלות ומדות וכו' כש"ת מו"ה ר' דוד אסף שליט"א מ"מ ומו"צ בעיר חיפה יע"א השכיל לעשות אזנים לתורת הוראה ואסף הרבה דינים מספרי האחרונים חדשים וגם ישנים וסידר אותם בסדר נכון להקל על המעיינים למצוא ההלכה הבאה לידם בלי טרחה יתירה, ואמינא לפעלא טבא יישר ובלי חפונה יחזיקו לו טובה דבים מן המעיינים וימצאו בספרו דברי הפק, וכדאי והגון לסייע אותו לאדפוסו אדדי ולתומכו במה שאפשר, ואני אברכם בכל הני מילי מעליותא, יקר ודבותא, ומלוא חפני טיבותא, בכל א"נ ונפש הבא עה"ח למען כבוד התורה ולומדי' יום ופה ושנת הנ"ל.

זליג ראובן בענגיס

ראב"ד פה עיה"ק תובב"א לעדת החרדים מח"ס „לפלגות ראובן“

ב"ה ירושלים ת"ו יום י"א לחדש טבת שנת תש"ד. הרה"ג... ר' דוד אסף שליט"א מעיה"ק חיפה שלח אלי כתוב איזה עלים נדפסים מספרו „ילקוט דו"ר“ שהוא מתחיל עכשיו להדפיסו, והנה תוכן הספר ומעשהו הוא ליקוטי דינים משו"ע יו"ד מראשונים ואחרונים כולם מסודרים ע"פ א"ב למען ירוץ הקורא בו למצוא כל דין ודין במקומו, וטוב עשה בעמ' לתועלת למורי הוראה להקל מעליהם החיפוש, ואפריון נמטי' להמחבר אשר רבות עמל בכוונה רצוי' לשכלל את הספר הזה והי' כל מבקש דבר ה' זו הלכה במקצוע הנז' בנקל ימצא מבוקשו בספרו המאסף לכל המחנות, והנני פונה בבקשה לנדיבי עמנו מוקירי תורה להושיט יד לעזר הרב המחבר הנז' אשר שקד על תורתו והיא שעמדה לו למצוא כדי מדתו ללקוט שושנים מדברי הפוסקים האחרונים לצרפם ולסדרם בסודר יפה ומאת הש"י ישא בדכה העושים והמעשים, כעתירת הבא עה"ח

צבי פסח במוהרי"ל פראנק

הרב הראשי ואב"ד לירושלים עיה"ק תובב"א

ב"ה יום א' ט"ז לחדש מרחשון שנת תש"א. פעה"ק ירושלים ת"ו. מע"כ הרה"ג... חריף ובקי אוצר התוה"י כש"ת מוה"ר ר' דוד אסף שליט"א מו"צ בק"ק חיפה עשה עבודה רבה עבודת הקודש לאסוף בעניני הוראה דינים פרטים המבוארים בספרי התשובות ובדרכי תשובה ולסדרם ע"פ סדר א"ב שיהא נקל לדודש דבר ה' למצוא ההלכה ובואו ונחזיק טובה להרב המחבר בעד עבודתו הגדולה ותובבי מוקירי תורה ידאו לקבל ממנו את ספרו ולתת תמורתו בעין יפה ויתברכו מאדון הברכות בבדכה האמודה על הר גדיזים בדוך אשר יקים וגו'. הכו"ח לכבוד התורה

איסר זלמן מלצר

אב"ד ור"מ סלוצק, ר"מ בעץ חיים בעיה"ק ירושלים ת"ו

ב"ה ירושלים, יום י"א מרחשון תש"א. גדולים מעשי חיי"א אשר פעל ועשה ידידי הרב המאוה"ג עדוגת הבושם אוצר לתורה חלק יו"ד לסדר דבר דבר על אופניו בסדר א"ב כל הדינים המפורים ביו"ד

ובספרי רבותינו ז"ל בספריהם שאלות ותשובות למען יהי' בנקל למצוא כל דין ודין בעת בא הדבר לידי שאלה. גדול זכותו וכל הרבנים יושבי על כסא ההוראה יודוהו על יושר מפעלו ואין ספק כי ספרו זה הנעלה יתקבל לרצון ובאהבה למען הטוב אשר ימצאו בו. וגם הגדולים שיד להם בהוראה יהנו מספרו זה. ובכן מבקש מאת כל מכירנו לסייע בידי הרה"ג המחבר שליט"א ולתת לו האפשרות לגמור את אשר החל ולהוציא לאור לזכות הרבים. ודי' יהי' עמנו ויגאלנו בקרוב בימנו גאולת אמת.

— — — מע"כ ידידי הרה"ג... החריף והבקי משנתו קב ונקי מוה"ר ר' דוד אסף שליט"א. כן קבלתי קונטרסיו ילקוט דו"ד אשר הפליא לקבץ כל הדינים מכל ספרי דבי רב בעניני שמחות. בסדר נכון וקל. זכות הרבים תלוי בו רבים ידרשו אחר ספרו זה. ורבים יודוהו וישבחוהו ואקוה כי ינקטו לי' שוקא כראוי לת"ח ותיק כמע"כ שליט"א ויקחו וימשכו לביתם את הספר היקר הלזה וישלמו במיטב למען יהי' לאל ידו להוציא את כל הספר לכל אותיותיו וישמחנו כשנות עניתנו בשמחת אמת ונס יגון ואנחה ויוציאנו לרוחה ולחיי העולמים. הכותב למען כבוד התורה ולומדיה ומצפה לישועה קרובה

יעקב משה חרל"פ

חופ"ק שערי חסד רחבי' ר"מ מרכז הרב בעיה"ק ירושלים הובב"א

ב"ה הרבנות הראשית למחוז תל-אביב ויפו ת"א. יום כ"ה מנחם אב תש"ג שמחנו לראות בנצני אילנא רברבא ששתל על מבועי התורה בתבונה ובדעת ה"ה הרה"ג... החריף, אוצר של תורה וי"ש מלא ברכת ה' בתורה ובהלכה מוה"ר דוד אסף שליט"א דמן חיפה ורב בשכונת גאולה שם, אשר אסף איש טהור וסדר על חלק יו"ד בסדר נכון כל הדינים המפורזים בספרי רבותינו המפורסמים ז"ל ובספרי שו"ת למען יהיו לעינים לכל לומדי תורה למצוא בנקל את כל מקורות הדין כשבא הדבר לידי הלכה למעשה. ולכן הנני לפרסם פעלו של הרה"ג שיחי' ברבים ואשרי האיש התומך בידו שיוכל לאדפוסו אדרה ולהוציא לאור את ספרו היקר שיביא ברכה רבה להוגי תורה ולומדיה הלכה למעשה וברכת ה' עליהם תבא. הבעה"ח יום ה' בסדר הנני נותן לכם ברכה שנת. בספר הנחוץ לבעלי הלכה" (תש"ג) לפ"ק.

משה אביגדור עמיאל

ב"ה יום י"א לחדש אדר ב' תש"ד. אקלע לאתרין מע' תהלת הרה"ג... מבצר עז ומגדול חריף ובקי משנתו קב ונקי וכו' ערוגת הבושם כרכא דכולא ביה עפייה שפיר ואינביה השקדן בתורה כקש"ת וכמוהר"ר דוד אסף שליט"א וחבורו היקר בידו בשם "ילקוט דו"ד" להאיר עיני ההוגים בתורת ה' בהלכה ומשמיא זכו לו בספרו הנפלא שיועיל לרבים למצוא מקור הדין בנקל ובו חשוב מזכה את הרבים, וכבר אתמחי האי גברא רבה הנ"ל מאדמו"רים המפורסמים וגאוני הזמן בהסכמות בספרו הראשון קהלת דוד, אשרי חלקו ותקותו חזקה כי יקנו ממנו את ספרו בכסף מלא בתקבא דינרי כדי שיוכל לתת לנו עוד פנינים בתורת ה' כי ספרו ראוי והגון להעלותו על שולחן מלכים מאן מלכי רבנן וזכות התורה הקדושה תגן עליו בתולדה הנחמדה שעשה שכל רב צריך למשמש בספרו הטהור. וכאשר הי' הזכות לאותם הרבנים שיד כל רב ממששת בו, כן יזכה הרב המעלות לדוד בספרו הנחמד שמאיר עיני חכמים בהלכה ויה"ר שיפוצו מעינותיך חוצה וברחובות תתן קולה וכל המחזיקים בידו יתברכו בכל טוב וברכה וחיים ושלום.

אשר זאב ווערנער
אב"ד ור"מ בעיה"ק סבריא והגליל

מאיר עקנין
ס"ט

יעקב חי זריהן
ס"ט

ב"ה ירושלים ת"ו ד' אדר תש"ד.

שלמא רבא לעמית בתורה הרה"ג... ר' דוד אסף הי"ו — ישא ברכה מאת ד' אחדש"ת, אחרתי תשובתי עד עכשיו מסבה שלרגלי אי בריאות הייתי בעיר אחרת איזה שבועות ובמשך הזמן נצטברו עלי כמה ענינים אחרים שהייתי מוכרח לטפל בהם. בשגם בכלל טרוד גדול אני ומשוקע בענינים אחרים ותורניים (וכדמי שלי לא נטרתי). ומסבה זו יש כמה פעמים שאין אני משיב תשובות אפילו ליותר מקודבים, והמכרים דנים אותי לכף זכות.

והנה אתמול פניתי את עצמי ללמוד את ספרו ילקוט דו"ד לדיני ומנהגי קדיש, מצבה ויא"צ ועברתי על פני הרבה או רוב הדברים הנאמרים שם, וראיתי שברכה רבה בהם, ורבים יהנו מספרו. הן אמנם בספרי „גשר החיים" יש גם בו פרקים מיוחדים לדיני הקדיש, המצבה ויא"צ — אבל אם גם אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד — ק"ו למחברי זמננו, שכ"א כותב בסגנון אחר ובתוכן מיוחד, ויש בזה מה שאין בזה. וגם „ילקוט דו"ד" של מעכ"ת ראוי להמצא בילקוטו של כאו"א מבית ישראל.

כבר שמעתי מרבנים משבחים את מעכ"ת, ביחוד כתב לי ידידנו הג' מוה"ר יעקב חי זריהן שליט"א הרב הראשי דטבריא אשר תאר לפני את ערכו החשוב ביחוד שקדנותו הרבה והתמדתו הגדולה וכיום בקראי את „ילקוט דו"ד" ראיתי כי דוד עושה חיל התמיד ומצא כדי מדתו לההנות בו את הבריות.

יהי חילו לאורייתא ויפוצו מעינותיו חוצה. כנפשו ונפשו מתכבדו הכו"ח ברגשי כבוד וברכה

יחיאל מיכל טיקוצינסקי

ולאות שלמדתי את ספרו זה — אני רושם כאן הערות מעטות מה שמצאתי בעברי על הרבה דפים של הספר. (ההערות יבואו כל אחד במקומו).

בע"ה. י' באייר תש"ד לפ"ק טבריא.

לכ' ידידי הרה"ג... דייק וגריס וצולל במים אדירים בגמ' ופוס' ראשונים ואחרונים להוציא מטמונים פסקי דינים שונים, ומסדרם כולם על דגלם חונים, וכבר שבחו מעשיו כמה גאונים חכמים ונבונים, כש"ת מוה"ר דוד אסף שליט"א, יתברך משמיא בחינא חסדא וחיאי ובכטו"ס. אחד"ש כת"ר בחיבה. הנני מחזיר לידך את הקונטרס מספר ילקוט דו"ד שהשאיר אצלי לפני החג שאשים עיוני בו ושאלח לו חוות דעתי והסכמתי עליו, הנה למה לו הסכמה ממני ואנשים דכוותי, כשיש בידו הסכמות מגדולי ישראל ובכלל הן דבריו לא קלוטים מן האויר ולא בדא אותם מלבן, ועל כל דבר הנהו מורה באצבע ומראה מקומו, שאסף ולקט מפרחי שושנים וספרי נגלה ונסתר, ואטו כל אותם הספרים של מרנן ורבנן להסכמות הם צריכים? והנה ענין של קדיש החזיקו בו כל מפלגות בני אדם, ולא צריכים לחפש ממטמונים נימוקים על תקנת הקדיש שבעיקרו הוא שבח גדול ונורא שתיקנוהו אנכה"ג אחרי חורבן בית ראשון להתפלל שיבנה הקב"ה את ביתו כבתחילה ויתגדל ויתקדש שמו בעולם, ואומרים אותו בתפלה בצבור לפי המבואר בשו"ע סי' נ"ה ונ"ו. ורק על חיוב היתומים להגיד קדיש רוצים למצוא מקורים בספרים שלא נכנסו בתוך הש"ס ובמדרשים, והנה שמעתי בילדותי מפי אבי מורי הרב רבי חיים יהודא זצ"ל, שאמר על מה שהאשכנזים נוהגים להגיד בחזרת הש"ץ אחרי אמירת קדושה את הנוסח לדור ודור נגיד גדלך וכו' שהטעם הוא מפני שמתחילים לפני הקדושה „נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים אותו בשמי מרום" ואיך אפשר שכן אדם קצר ימים, יעיז להדמות למלאכי השרת שהם קיימים באיש ובן אדם קיים רק במין, לפיכך אנו אומרים אחרי הקדושה, אמנם כן שמלאכים מקדשים שמו ית' בלי הפסק ובני אדם הלא יש להם צבא עלי ארץ, אבל גם אנחנו חיים וקיימים לעולם, באשר אב לבנים יודיע אל אמתך, ואחרי שלדור ודור נגיד גדלך, ממילא הן לנצח נצחים קדושתך נקדיש, ועפ"י דברי אמו"ר

ז"ל, יפה תיקנו הקדמונים שאחרי שנסתם פה האבא והאמא מלהגיד קדושת ה', אז תיכף הבן אומר שהוא ממשיך מעשי הוריו ויתגדל ויתקדש שמי' רבא לעלמי עלמיא. ואם כב' מצא עם לבבו לסדר עניני הקדיש לפי הפוסקים, ולאסוף במדור אחד את פרטי הדינים, יפה עשה בעמיו, ויש לחשוב שמלבד שישבחו רבנן את מעשהו ישתבחו גם מפי מקיימי מצות כבוד או"א לאחר פטירתם, שימצאו כל פרטי הקדיש ערוך ומסודר, ומכיון שמביא ציונים לכל פרט, אינו צריך להסכמות כלל.

ידידו מוקירו

יוחנן זרחי (זופוביץ)

ב"ה יום ו' חדש אדר תש"ד.

ביודעי ומכירי קאמינא זה ידידי הרה"ג... אוצר התו"א איש האשכולות וכו' מוהר"ר דוד אסף שליט"א רב בשכונת גאולה בחיפה הראה לי איזה קונטרסים מספרו היקר ילקוט דו"ד שהוא עוסק כעת בהרפסתו, הצצתי באיזהו מקומן, מצאתי מלא ברכת ה', לקט שושנים מדברי ראשונים ואחרונים מדיני יו"ד, ומצוין הוא בסידורו דבר דבר על אופניו, כי ה' הטובה עליו בסדר א"ב להקל על המעיין למצוא כל דין ודין בעת בא הדבר לידי שאלה. דבר גדול המציא הרב המחבר שיחי' ספר שימושי בהלכה למעשה באורח ישרים סלולה, ובכן אבקש מאת נדיבי עמנו מוקירי תורה ואוהבי' להיות לעזר ולסעד בידי הרה"ג המחבר שליט"א לתת לו את האפשרות להוציאו לאור הדפוס את ספרו היקר הנ"ל לזכות הרבים ולהפיץ מעינותיו חוצה כעתירת החותם לכבוד התורה ולומדיה.

ברוך מרכוס

הרב הראשי ואב"ד בחיפה והמחזן

ב"ה צפת ת"ו יום י"ט אייר תרנ"ן.

רבת שבעה לה נפשנו עונג לראות את הספר ילקוט דו"ד אשר חיבר הרה"ג... איש אשכולות החרוף ובקי וכו' מוה"ר דוד אסף שליט"א כמו כן הוא מאסף לכל המחנות החונים מסביב על דיני הוראה מהראשונים והאחרונים באופן נפלא מאד, ואמינא לפעלא טבא יישר, ספר זה יש בו ברכה ותועלת גדול לכל מבקשי תורת ההוראה בישראל, ומצוה גדולה להחזיק בידיו להיות בזה מתומכי אורייתא אשר למתן שכרם אין קץ בזה ובבא. וחלותינו מאת כל אחב"י אוהבי תורה ולומדי' להזדרז לזכות במצוה גדולה זו, ובזכות זה נזכה לראות בבנין ארצנו הקדושה והרמת קרן כל קדשי בני"ב כב"א.

אברהם ליב זילברמן

ראב"ד לעדת האשכנזים בעיה"ק צפת והמושבות

ב"ה פתח תקוה, יום כ"ד לחדש אלול תש"ד.

ביודעי ומכירי קאמינא ה"ה הרה"ג... החרוף ובקי אוצר התורה והיראה כש"ת מוהר"ר דוד אסף שליט"א הרב בשכונת גאולה בחיפה. והנני בזה להגיד שבחו ותהלתו של הספר הנכבד ילקוט דו"ד מהרה"ג הנ"ל על דיני קדיש, מצבה, יא"צ והז"נ ועוד שאסף ולקט דיני הנ"ל ממקורות ראשונים ואחרונים ויש בו תועלת מרובה גם לרבנים ות"ח ומכש"כ לכל בני"י אוהבי תורה ותושי' לכן אבקש להיות לאחיעזר ולאחיסמך להרה"ג המחבר הנ"ל כדי שיוכל להוציא לאור כל ספריו גם בדיני אבלות ועוד שיש אתו בכתובים לזכות את הרבים וה' יהי בעזרו וישא ברכה כחפצו וברכת הכותב לכבוד התורה ולומדי' ולכבוד הרב המחבר שליט"א הבעה"ח יום הנ"ל.

ראובן בהר"ש כ"ץ

הרב הראשי ואב"ד ור"מ פ"ת והמחזן,
מח"ס שו"ת דגל ראובן ודודאי ראובן

מ ב א

יהא שמיה רבא מברך אשר נתן בלבי ואשד אזרני בגבורה לגשת לחבר את הספר הזה, «ספר הקדיש, מקורו, משמעותו ודיניו». ויברך דויד את ה' לעיני כל הקהל, ויאמר דויד: ברוך אתה ה' וגו'. בטרם נפרש את ענין הקדיש, וההלכות הכרוכות באמידתו, נקדים ונפרש את ענין התפלה והבאת הקרבנות בזמן בית המקדש הראשון והשני. אחרי חורבן ביהמ"ק, לא נשאר לנו, אלא תחליף לביהמ"ק והוא בית כנסת, שבו נאמרים התפלה והקדיש; ויהי דצון לפני ה', שיהא חשוב כהקדבת אשים וניחוחים.¹

דאיתי גודל זה החורבן [והזלזול] בעבודת התפלה, עודרני השכל — מה לך נדרים? קום, קרא אל אלהיך וקח לך מדי נפש, לבות נשברים, להתעורר יחד לעבודת מלכינו ב"ה וב"ש.² כי עיקר הגאולה תהיה בעבוד התפלה.³ ובעבוד התפלה, יתגלה אור משיח צדקינו, ובעבור אלה, אשר ימסדו נפשם לעבודת התפלה, זה המקיים אותנו בגלותנו המדה.⁴ זכאה חולקיה דבד נש דידע לסדרא צלותא כדקא יאות בהאי צלותא דמתעטרא ביה קוב"ה.⁵

התפלה היא מימות עולם, אדם הראשון כבד התפלל.⁶ והאבות תיקנו את התפלות: אברהם תקן תפלת שחרית, יצחק תקן תפלת מנחה, ויעקב תקן תפלת ערבית.⁷ ותקנום כנגד תמידין.⁸ וגדולה תפלה מקרבנות.⁹ והקב"ה בעצמו מתפלל.¹⁰ והתעטף הקב"ה כש"ץ והראה למשה סדר תפלה.¹¹ וחייבים אנחנו, להחזיק טובה לאבותינו, שהודיעונו התפלה ומקום לתפלה.¹² ולכן, לא עברו על מקום שהתפללו אבותינו, אלא חזרו והתפללו שם.¹³

1. בזמן שבית המקדש היה קיים, כשארם מקדיב קרבן מתכפר לו, וכשארם כותב בספר, איזה חידוש שלמד, הכתיבה עולה לו במקום קרבן. מד' תלפיות ע' כתיבה. 2 קונטרס הצוואה. 3. מד' זוה"ק, והגה"ק בס' עה"ת. 4. זוהר ויקהל. 5. שם פ' פקודי דף דלת. 6. חולין ס, ב. בנתיבות עולם דף טז, ה"ד בענף יוסף במד"ת פ' חיי, שארם, ונח, ועוד, התפללו, ולמה לא תיקנו סדר. 7. ברכות כו, ב וברש"י, ידושלמי שם פ"ד ה"א. 8. שם דף לב, ב. 9. ע"ש ולכאורה מה שאדו"ל תפלה גדולה ממע"ט וקרבנות, היינו, לענין שמתקבל לפני הקב"ה שאלתו וממלא שאלתו; יותר ממה שהי' הקב"ה ממלא שאלתו וחסדונו, ע"י קרבנות ומעש"ט, אבל אין דאי, שמצות תפלה גדולה מקרבנות. ע"י קהלת שלמה מע' ג'. 10. ברכות ז, א. 11. דאש השנה יז, ב. 12. בבא בתרא כה, א. 13. חולין צא, ב. אפשר עבדתי על מקום שהתפללו אבותי; ואני לא התפללתי? וכ' דש"י: "יהי בית-אלהים" קראו: "בית-אל". והוא: "הר-המוריה", שהתפללו בו האבות. וכ' בראשית יט, כז, אל המקום אשר עמד שם, וכ' שם כת, יא, ויפגע במקום. ברכות כו, ב. והמקום גורם, סוטה מה, א. סנהדרין יד, ב.

מ"ע לעשות בית לה', מוכן להיות מקריבין בו הקרבנות. וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה, שנאמר: ועשו לי מקדש...¹ וכבר נתפרש בתורה² משכן שעשה משה רבינו, והי' לפי שעה, שנאמר: כי לא באתם עד עתה, וגו'³. ועשו לי מקדש, עשו לשמי בית קדושה.⁴ דהאי קרא אתי נמי למצות בנין בית עולמים, ולכן אמרה תורה: "ועשו לי מקדש", ותיכף חזר בו וקראו "משכן", ואל תקשה, הא פסוק זה: ועשו לי מקדש, איידי במשכן שבמדבר⁵, כי דרשינן גם הפסוק שבכאן, וכן תעשו: לדורות⁶, וכל מקום שנאמר: "לי", הוי קיים לעולם ולעולמי עולמים, ולכן במקדש הוא אומר: "ועשו לי מקדש"⁷ ומשכן נקרא "מקדש"⁸ והשכינה ששרתה בה, ממתן תורה, לוחות ראשונות עד השניות בצום כיפור, שהתה גם עד שהוקם המשכן בר"ח ניסן, בשמיני למלואים, דכל שבעת ימי המלואים, לא עבדו הכהנים רק משה רע"ה בעצמו⁹, ואז זזה השכינה וישבה על הכפורת, ושם באהל ניתנה תורה שבע"פ, ותכל כל עבודת משכן אהל מועד מקץ חמשה חדשים, בשנת מ' ליציאת מצרים מאחד בשבט עד ו' אדר, ל"ו יום פירש משה התורה לישראל ו' בו נאמר למשה הן קרבו ימך, למות, צו את יהושע; ז' בו, אמר משה: בן מאה ועשרים שנה אנכי היום, ובו ביום מת, ובערב שבת הוי'¹⁰. באו לגלגל, העמידו שם המשכן של מדבר, להקריב שם על מזבח הנחושת, שעשה משה רע"ה, אבל הארון שבו הלוחות, הביאו לשכם, שדר שם יהושע, שם בנו מקדש להארון*¹⁰. ואש שירדה מן השמים, בימי משה, לא נסתלק מעל מזבח הנחושת, עד שבא שלמה; ואש שירדה בימי שלמה, לא נסתלק, עד שבא מנשה וסילקה¹¹. ימי הגלגל הוי' י"ד שנה, שכבשו ושחלקו¹²; ומשם באו לשילה. כשמת יהושע, הביאו המזבח והארון לשילה, ובנו שם בית של אבנים, ופרשו ידיעות המשכן עליו, ולא היתה שם תקרה¹³, ושם שנה עמד משכן שילה; וכשמת עלי, חרב¹⁴, ובאו לנוב¹⁵, ובנו שם מקדש¹⁶, וכשמת שמואל, חרב, ובאו לגבעון¹⁷, ובנו שם מקדש; ומגבעון באו לבית העולמים; וימי נוב וגבעון נ"ז שנה¹⁸.

כשבנו המקדש בימי שלמה ע"י שלמה¹⁹, הכניסו הארון לקדשי קדשים

1. שמות כה, ח. 2. ויקהל פקודי. 3. דברי יב, ט. רמב"ם בה"ב פ"א ה"א. 4. רש"י שמות כה, ח. 5. עי' כ"מ שם. עי' רש"י חולין כד, א, בית עולמים נקרא ירושלים וכו'. 6. שבועות טו, א. 7. ספרי פ' בהעלותך עה"פ אספה לי שבעים איש, תורה תמימה שם. 8. שבועות טז, ב. 9. תענית יא, א. 10. תוס' מנחות ל, א ד"ה מכאן. *10 כמפורש ביהושע כד. 11. זבחים סא, ב. 12. בה"ב פ"א ה"ב. 13. כתיב, ותביאהו בית ה' שילה, שמואל"א א, כד. הרי נקרא שילה בית ה'; וכתיב: ויטש משכן שילה, תהלים עת, ס, אלא לא היתה שם תקרה, אלא אבנים מלמטן ויריעות מלמעלן, זבחים קיח, א. 14. זבחים שם וברמב"ם שם. 15. בשנת ב"א תתע"א. 16. רמב"ם שם, ואע"פ שהי' הארון ה' בקרית יערים, היו מקריבין בנוב י"ג שנה עד שמת שאול המלך הראשון, שמלך בגלגל וישב בגבעון, וכשהרג שאול המלך ע"ה הכהנים בנוב, בשנת ב"א תתפ"ב, רבן ג"ט ה' או, ואז נחרבה העיר, ועי' שמואל א, כא. 17. זבחים קיח, רמב"ם שם, ובסדר עולם איתא: נחרבה העיר והביא שמואל האהל מועד לגבעון ונשתתה שם מ"ד שנה, עד שבנה שלמה המלך ע"ה המקדש. 18. כל ימי נוב וגבעון, לא הי' הארון בהמשכן, רק כ' שנה בקרית יערים, וג' חדשים בבית עובד אדום, ול"ז שנה בעיר דוד, אבל כל הקרבנות לא הקריבו בו רק באהל מועד שבנו בו בגבעון. 19. שנת ב"א תתקכ"ח, ת"פ ליציאת מצרים.

שבמקדש²⁰ ומאז נאסדו כל המקומות כלם לבנות בהם בית לה', ולהקדיב בהם קרבן, ואין שם בית לדודי הדורות, אלא בירושלים בלבד, ובהר המוריה, שבה נאמר: ויאמר דויד זה הוא בית ה' האלהים וזה מזבח לעולה לישראל²¹. ואומר: זאת מנוחתי עדי'עד²², פה אשב כי אויתיה, ואומר: כי בחר ה' בציון אוה למושב לו²³ ואומר: כי נבואה למשכנותיו, שנדע המקום מכוון, כי בעת בואנו לבה"מ של מטה, יהי דומה כמו שנבוא לבה"מ של מעלה, שמכוון נגדו, נשתחוה להרום רגליו, זה בה"מ של מטה ששם עיקר התפשטות השכינה, ואומר: קומה ה' למנוחתך, ששם הוא מנוחתך לעולם, אתה וארון עוזך: ולא יהי' כאשר עד כה, שהי' הארון מטולטל, והיתה השכינה בשני מקומות, במקום המשכן ובארון, ואינו לפי כבודך, אלא עתה יהי', אתה וארון עוזך: ביחד, זאת מנוחתי עדי'עד, כי עיר אלהים סלה, שגם בחורבנה לא זזה שכינה מכותל מערבי, ולעתיד לבא, פה אשב, בקביעות שלא יהי' חורבן עוד, כי אותיה, שמתחלת בדייתו של עולם, נתאוה הקב"ה שיהי' לו דירה בתחתונים, ויתקיים זאת לעתיד²⁴ ובינתיים שלא זכינו לבנין בה"מ העתיד להבנות²⁵ נשאד לנו מקדשי מעט שהם בתי כנסיות, שעליהם נאמר: ועשו לי מקדש, שהיא מ"ע כוללת כל הזמנים, בין במדבר, בין בכניסתן לארץ, בכל זמן שיהיו ישראל שם, לדורות, וצריכין היו ישראל לעשות כן אפילו בגלות, ושכנתי בתוכם, ולא אמר בתוכו, לומר: שהמקום אשר יקדישו, לשכנו יהי', בתוך בני ישראל, ככל אשר אני מראה אותך, אשכון ביניהם לקבל תפלתם ועבודתם באותו האופן שאני מראה אותך שכינתי בהר, על הכפורת בין שני הכרובים²⁶ ובזמן הגלות כשאין בית המקדש, כשבונים בית הכנסת אין בונים אותו אלא בגבהה של עיר²⁷ שנאמר: בראש הומיות תקרא²⁸ ומגביהין אותו עד שיהא גבוה מכל חצרות העיר שנאמר: לרומם את בית אלהינו²⁹ והטעם הוא, היות וידוע שעובדי עבודה זרה היו מכוונים, לבנות היכליהן ולהעמיד צלמיהם, במקום הגבוה, שימצא שם על ההרים הרמים, ולזה בחר אברהם אבינו ע"ה, הר המוריה, בהיותו הגבוה שבהרים אשר שם.

מפרסם שם ביתוד השם, ויחד המערב, שקדש הקדשים במערב, והוא ענין אמרם שכינה במערב³⁰, גם בית הכנסת, צריכים לבנות ע"פ הלכה ולדומם את בית אלהינו, וכן תעשו, לא כפי אשר נראה בעין שכלינו לפאר, אלא הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל³¹, וא"ך ידמיה בשם ר"ש³², בה"מ מסרה הקב"ה בעמידה למשה, ומשה מסרה ליהושע בעמידה, ויהושע מסרה לזקנים בעמידה, וזקנים מסדוהו לנביאים בעמידה, וכו' ודוד לשלמה וכו' מלמד שנתנה במסודה, עלי השכיל לרומם את בית אלהינו, עד שנזכה לראות בבנינו העתיד במהרה בימינו אמן.

20. סדר הדורות. 21. דבהי"א כב, א. 22. תהלים קלב, יד. רמב"ם שם פ"א ה"ג.
23. זבחים קיט, א. ירוש' ברכו' פ"ד ה"ה. 24. אלשיך. 25. בנין שבנה שלמה כבר מפורש במלכים א, ו, וכן בנין העתיר להבנות אע"פ שכתוב ביחזקאל מ, אינו מפורש ומבואר, ואנשי בית שני, כשבנו בימי עזרא, בנוהו כבנין שלמה, ומעין דברים המפורשים ביחזקאל, מדות פ"ב מ"ה, רמב"ם שם ה"ד. 26. אור החיים שם, ספורנו שם. 27. תוספתא מגילה פ"ג, רמב"ם ה' תפלה פ"א ה"ב. 28. משלי א, כא. 29. עזרא ט, ט. 30. ב"ב כה, א. מו"נ ח"ג פמ"ה. 31. דה"י א, כה, יט. 32. אוה"ח שם בשם אגדת שמואל.

בתי כנסיות ובתי מדרשות היו בימי האבות דכתיב¹: „לכן אמר כה אמר ה' אלקים, כי הרחקתים בגוים וכי הפיצותים בארצות, ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר באו שם". ותרגומו: „וארי בדרתנון במדינתא ויהבית להון בתי כנישתא תנין לבית מקדשי" וכו'.² כה אמר ה': „אם כי הרחקתים ממקדשי ומארצם, להיות גולים בגוים, ואם כי פזרתים בארצות העמים, אבל הנה מהשגחתי לא רחקו, כי כהארצות אשר באו שמה אהיה להם למקדש מעט" רצונו לומר: „אשרה שכינתי בבתי כנסיות שלהם, ואם כי רחקו מן מקדשי, שהוא המקדש הגדול, אשר בירושלים, יהיה להם במקומו מקדש מעט".³

וכשישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין: „יהא שמיא רבא מברך" הקב"ה מנענע בראשו ואומר: „אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך".⁴ וכתיב⁵: „נדיבי עמים נאספו". א"ר סימון: „אימתי הקב"ה מתעלה בעולמו — בשעה שישראל נאספים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, ושומעין דברי אגדות מפי חכם, ואח"כ עונים: „יהא שמו הגדול מבורך", באותה שעה, הקב"ה מתעלה ואומר למלאכי השרת: „בואו וראו עם זו יצרתי לי, במה הם משבחים אותי". באותה שעה מלבישין אותו הוד והדר. לכך נאמר⁶: „ברוב עם הדרת מלך".⁷ ומעת הוסר התמיד, אין לו ליוצרינו, אלא ארבע אמות של תפלה.

ומעמידין בימה באמצע הבית, כדי שיעלה עליה הקורא בתורה, או מי אשר אומר לעם דברי כבושין, כדי שישמעו כולם.¹ ויש נוהגים להתפלל בשבתות וימים טובים על הבימה, והטעם, דתפלות כנגד תמידים תקנום.² ועבודה דוחה שבת; והבימה צריכה להיות באמצע הבית, שהוא כהמזבח, שעמד באמצע ההיכל — בבית המקדש.³ ורק בתפלת קבלת שבת, ולא לתפלת מעריב, כדי לכבד את השבת, להתפלל קבלת שבת על הבימה, ולחזק תקנות ישראל שעוד יבא הזמן שיתחדש המקדש והמזבח.⁴

המזבח מקומו מכוון ביותר, ואין משנין אותו ממקומו לעולם, שנאמר⁵: וזה מזבח לעולה לישראל, ובמקדש נעקד יצחק אבינו, שנאמר⁶: ולך לך אל ארץ המדינה, ונאמר בדברי הימים⁷: ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים, בהר המוריה, אשר נראה לדויד אביהו, אשר הכין במקום דויד, בגרן ארנן היבוסי.⁸ ומסורת ביד הכל, שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגרן ארונה, הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח, ועקד עליו יצחק, והוא המקום, שבנה בו נח כשיצא מן התבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן

1 יחזקאל יא, טז. 2 ע"ש בתרגום וכו"כ רש"י. 3 מצודת דוד, ועי' מגילה כט, וביל"ש יחזקאל שם. 4 ברכות דף ג, א. 5 תהלים מז, י. 6 משלי יד, כח. 7 אור זרוע דף ו, ועי' מהרש"א ברכות ח, שבת כנסיות ובתי מדרשות, הם מקום משכן שהשכינה שרויה שם, ויש להם מדרגת א"י ע"ש בגמ'. ורש"י נדה יג, א. שכינה שורה בביהכ"נ. 1 רמב"ם תפלה פי"א ה"ג וע"ש בכ"מ. 2 כמו שאמרנו ועי' ברכות כו, א. 3 שו"ת הת"ס א"ח סי' כ"ח, ואף שהשיגו על הח"ס שהמזבח לא היה באמצע, אבל בכנסת הגדולה חוברת ה"א משנת ת"ר, הובא שם שהמשיגים חשבו, שהח"ס סובר באמצע קאי בין צפון לדרום, אבל אינו כן, רק בין מזרח למערב. 4 עירי שמים סי' מ"ו, מהרב מנחם הכהן ריזקאו ז"ל, ועיין מש"כ בפרק בשבת וביו"ט אומרים אשרי על הבימה; עי' הערה 32 לעיל. 5 דבה"י כב, א. 6 בראשית כב, ב. 7 דה"י כב, ג, א. 8 רמב"ם בה"ב פ"ב ה"א.

כשנברא ומשם נברא. אמרו חכמים, אדם ממקום כפרתו נברא⁹. נמצאים בעולם שני דברים יקרים, שהם בתור תכלית ותמצית כל הבריאה. היינו הר המוריה, שעקד עליו אברהם אבינו את יצחק בנו, והר סיני, ששם קבלנו תורתנו הקדושה. ולכאורה, למה בחר השם לבנות בית המקדש על מקום הר המוריה ולא על הר סיני, ששם ניתנה התורה לישראל, אלא השי"ת בחר לבית מקדשו את המקום שפשט שם אביהם של ישראל את צוארו לפניו, ומסר נפשו על רצונו יתברך, וכדאי הוא מסירת נפש זו, שתגן על כל תולדותיו בבואם להתחנן על נפשם במקום ההוא¹⁰ וכתוב: ואחי להם למקדש מעט בארצות, אשר באו שם. וא"ר יצחק¹¹ אלו בתי כנסיות ובתמ"ד שבבבל, כי הם משתתפים בבחינת מה עם הביהמ"ק, ומטעם זה אנו תוקעים בשופר של איל ב"קדיש" שאחר תפלת נעילה, שהוא זכרון לעקדת יצחק, ואומרים לשנה הבאה בירושלים, מכיון שביהמ"ק היה ושיבנה בירושלים, ואז נעבוד עבודת הקודש בביהמ"ק על הר המוריה אותו מקום גופא שיצחק פשט שם צוארו, ומסר נפשו על קדושת שמו יתברך¹².

אמרנו שבית הכנסת יש בו, מעין קדושת בית המקדש^{12*}. י"א דקדושת בהכ"נ מדרבנן¹³. וי"א מדאורייתא¹⁴.

9. שם פ"ב, ה"ב. 10. פאר מקדושים בשם החת"ס. 11. מגילה כט, א. 12. פאר מקדושים. ועי' משך חכמה וירא בשם הפסיקתא ארץ המוריה, כשתבא להמקום אני מקדשך לכ"ג, המוריה לשון חלפין כמו ואם המר ימיר תמורתו של כ"ג. כמו אצל שופר בר"ה כו. כיון דלזכרון אתי כמאן דאתי בפנים דמי ע"ש רש"י, והעקידה לזכרון כאלו עפרו צבור ע"ג המזבח, וכמו שאמר הקב"ה תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק בן אברהם, א"כ הך עבודה כאלו עשוי בפנים דמי בקדה"ק, ובעי להיות כ"ג וזה כשתבוא למקום, אני מקדישך שעבודתו מחנכתו כדאי' יומא יב, בנטמא כ"ג ובא אחר תחתיו, וכאן סודר המערכה מקדשתו. 12*. ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם, שמות כה. וכל בי כנישתא דעלמא מקדש איקרי, זוהר פ' נשא דף קכו. תו"כ בחקותי פ"ו. מגילה כט, א. מהרי"ק שורש קסא. ועי' בית המלך ה' יסוה"ת פ"ה ה"ז, דהנה כ' בשו"ת מהר"ם שיק א"ח ס' עה. עט. שאסור ליטע אילנות בחצר בהכ"נ, מטעם לאו דלא תטע לך אשירה דקיי"ל דאין נוטעין אילנות אצל המזבח, ובכל עזרה מרמב"ם בה' ע"ו פ"ו ה"ט ובה' ביה"ב פ"א. דמנא ליה למהר"ם שיק, לאסור גם בחצר בהכ"נ הא הרמב"ם בסוף ה' ע"ו בפ"ו פוסק כראב"י, דדוקא בעזרה אסור, ולא בהך הבית. וא"כ הצר בהכ"נ לא עדיף מהר הבית, ועזרת נשים דמותר ע"ש. ובאמת י"ל דאע"ג דדוקא בעזרה אסור ליטע אילנות ולא בהר הבית, כמ"ש הרמב"ם בפ"ו מע"ז הנ"ל מ"מ בלשכות הבנויות בחול ופתוחות לקדש, כיון דהוי תוכה קדש לאכילת קדשים, וגם לענין איסור ישיבה בהני לשכות כמבואר ביומא, דף כה. א. הוי ג"כ קודש, לענין ליטע אילנות באותן לשכות. וא"כ י"ל דמהר"ם שיק מייירי ג"כ, דהחצר בהכ"נ היה פתוח רק להבהכ"נ, ולא לחוץ. ולכך שפיר ס"ל כיון דהבהכ"נ יש לו קדושת המקדש שפיר יש להחצר דין לשכות הבנויות בחול ופתוחות לקדש. דאיכא איסור נטיעה, דאע"ג דבהגהות רעק"א א"ה ס' קנ הביא בשם מהר"ד ערמאה, דאצל בהכ"נ הוי האיסור רק מדרבנן. מ"מ י"ל, דגם בחצר בהכ"נ גזרו משום דמאי ללשכות הבנויות בחול ופתוחות לקדש דאסור מה"ת. ע"ש. וממה שאמר ר' יצחק שם, עה"פ ואחי להם למקדש מעט, אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל, מזה נראה, שקדושת המקדש וקדושת הארץ, הוא מתפשט בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שבחו"ל. עי' מגילה כט, ובס' דברי יצחק, ובזה יתישב לשון הכתוב: שופטים יח, אצל פסל מיכה ההוא אמר: ויהונתן בן גרשום, בן מנשה, הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני, עד יום גלות הארץ. שהלשון גלות הארץ, הוא תמוה. גלות ישראל, הוה ליה למימד, וכן בירמיה א' נאמר: ויהי בימי יהויקים, בן יאשיהו מלך יהודה, עד היום עשתי עשדה שנה לצדקיהו בן יאשיהו מלך יהודה, עד גלות ירושלים בחדש החמישי.

הנה, לשון גלות ירושלים הוא ג"כ תמוה. אמנם, לדרכינו יתכן, כי בעת אשר בעונותינו גלינו מארצנו, הנה גם הארץ ממש גלתה. רק שקדושת הארץ, נתפשטה בתוך הבתי כנסיות ובתי מדרשות שבחול. ע"ש ועי' בס' בית יצחק, על מס' מגילה ד' לו, שקדושת הבית וירושלים לד"ה, לא בטלה. עי' רמב"ם בה' ביה"ב ספ"ו, וקדושת הארץ דק משום נחלת העם, אשר בחר לו השי"ת. ועי' במדבר קדמות מע' מ' בשם ס' עמודיה שבעה דף ג' ס' יד בשם ס' היכלות שמקדש לא נחרב, אלא שלח הקב"ה למלאכים, והביאו לבנים, ועפר, ומשרפות סיד ממקום אחר, להשביע עינו של אותו דשע, שבא להחריב המקדש; והמקדש עצמו נבלע בארץ. ובשם הרמ"ע ז"ל, במאמר חקור דין ח"א פכ"ו, שהמקדש נגנו, כי נסתלקו אבני-קדש בנס להתנוסס במקום שאין היד שולטת, והבית הזה יהיה עליון כמשמעו. וע"ש בשם ס' מסעות ירושלים דף קמט בהג"ה, ובמדבר קדמות מע' א' אות כט בשם הרמ"ע במאמר אם כל חי ס' כג שאלהיו הגביא ז"ל מקריב תמידין בבית המקדש, אף שהוא שמש שהרי בקדושתו הוא עומד, ואפשר שנגנו לו קופות מתרומת הלשכה, כדי שיהיו באים משל צבור, ואינו רחוק, שאבות עומדים עליו למעמד והימן, ואסף, וידותון משוררים ומעורות הקרבנות דכ' לו יהיה, אמרו שהוא עושה מגילות וכותב זכיות ישראל. ולמה נמשלו בתי-כנסיות ובתי-מדרשות לנחלים דכ' כנחלים נטיה, כגנות עלי נהר? אלא, מה נחלים, נכנסים בו בטומאה, ויוצאים מהם בטהרה, כך בתי-כנסיות ובתי-מדרשות, נכנסים לשם בכתמי עונות, ובאים לתוכם, ומתודים על עונותיהם, ומבקשים דחמים וחסד מאבינו שבשמים, שימחול על עונותיהם. ואז יוצאים בטהרה, כי בית-הכנסת ובית-המדרש נקרא "מקדש מעט", והשכינה שורה בתוכו מרוב אהבת הקב"ה לישראל, שמצוי אתם תמיד, אפילו בגלותם. אור צדיקים פי"ב. ועי' ויקרא יב, ד ואל המקדש לא תבא, ובג' שבועות יו, ב וכ' רביד הזהב בשם הכלבו ה' נדה, שאם אין הנשים נכנסות לבית-כ"נ (שלנו שהם במקום מקדש מעט וכ' ואל המקדש לא תבא) בנרתן, א"כ לעולם לא תכנוס שהרי מחוסרת כפורים היא (דהא כיון שילדה פעם אחת הרי היא מחוסרת כפרה, ופסוק זה הלא איירי גם לאחר שנטהרה, רק לא הביאה כפרתה) ומ"מ יפה עושות, דמקים טהור הוא. ומהרא"י בפסקיו ס' קלב כ' דבימים גוראים מותרות ליכנוס כדי לעשות נ"ר לנשים, כדאיתא במס' ביצה גבי סמיכה, ומבואר בא"ח ס' פח, ובתו"ת הקשה האיך אנשים טמאים הולכים לבית-כ"נ יתי' שעיקר כמ"ש בס' הפרדס לרש"י ה' נדה דמותרת לבא בכל זמן, והדמיון בתי כנסיות למקדש הוא דק ע"ד דרוש והמוסד אבל לא לענין עקרי דינים ע"ש. ועי' ס' הרמב"ם והוהר"ש ציניו לרע"מ בשלח נט, ב. פקודא יט למבני מקדשא לתתא כו' ולצלאה בגויה צלותא בכל יומא למפלח ליה להקב"ה דהא צלותא אקרי עבודה כו' ובס' המצות עשין ה, הביא המכילתא, את ה"א תירא ואותו תעבוד, עבודהו בתורתו, עבודהו במקדשו, כלומר: ללכת שם להתפלל בו. מוכח שעיקר מקום התפלה הוא במקדש, ועי' במדבר דבה ב, ט. כן את מוצא ביהושע כשהלך להחריב את ידיחו א"ל יהושע עתידים אתם לעשות שם את השבת אל תרחיקו מן הארון יותר מן אלפים אמה לכל דוח, למה, שתהיו רשאים לבא להתפלל לפני הארון בשבת, וכד"א יהושע ג' אך רחוק יהיה ביניכם וביגו כאלפים אמה במדה. ובר"מ בשלח שם סיימו ההיא בי כנישתא איצטריך למבני ביה בשפירו סגיא ולא תקנא ליה בכל תקונן דהא בי כנישתא דלתתא לקבל בי כנישתא דלעילא כו', הרי שהדמיון בית הכנסת למקדש הוא גם לעיקרי דינים. 13. פרמ"ג א"ח ס' קנג במשבצות, ובש"ע הרב ז"ל ס' לד, וכ' כלל, דכל דבר, שאין מועלין בו, הוא רק דרבנן. ועי' בשו"ת חלקת יואב ח"א ס' ד', שכ' דרבירו תמוהין דלהדיא מבואר בתוס', סוף פ"ק דנדרים דבשלמים, אף שאין בו מעילה. אבל איסור הנאתן, היא מדאורייתא. וכ"כ בנויר, וכן מוכח מהא דמתפיס בשלמים ומעשר דהוי נדר דאורייתא. רק בבכור נחלקו תנאי דמאליו קדיש. וכן מוכח מהא דאיתקש סוכה להגיגה, ולכך סוכה אסור מדאורייתא בהנאה, (אך הר"ש משאנץ, פ' אמור פי' דההיקש קאי על אמורי הגיגה. וכן מוכח מתוס' שבת נה, כיון שנאסר בהנאה, הוי כשוני מעשה. הרי דאה"נ של ס"ת, מוציא מידי מדרס דאורייתא. וכן מבואר בשאלתות פ' עקב, דבהכ"נ פטור ממזוזה דאיברי קדש. וממילא פשוט דגם אה"נ דס"ת ודברים מקודשים, הוי דאורייתא. והרא"ש ריש מגילה נפק מק"ו אם מפני לומדי' עומדין מפניה לכ"כ. והא דלא הוה נדר במתפיס בתורה. היינו משום דאינו דבר הנידר, כמבואר בירושלמי, הובא ברבא"ד פי"ב דשבועות. 14. שם בחלקת יואב. מהר"ם שיק עיין הערה 1. ועי' מל"ת ברמב"ם

התפלה, שבכל יום ויום, שהיו מתפללים בביהכנ"ס, שהיה בבית המקדש¹ לכאורה, כל מה שאנחנו עושים היום בביהכנ"ס, כמעט כך עשו אז, בביהמ"ק. אז, היו הכהנים עובדים בביהמ"ק את עבודתם, אבל היו גם מתפללים כל בוקר בציבור, תפלה קבועה. והיו מבדכים ברכת אהבה רבה; היו קוראים עשרת הדברות, והיו אומרים: שמע, והיה אם שמוע, ויאמר, ואמת ויציב. גם עבודה שהיא ברכת רצה וכו', בתפלת שמונה עשרה². אבל, בודאי היה להם נוסחא אחרת מאשר לפנינו, וכאשר חתמו על ברכת רצה וכו', היו אומרים: ברוך המקבל עבודת עמו ישראל ברצון, או שאותך לבדך בידאה נעבוד³. וגם ברכת ירושלים, היה גם אז צלם בזמן המקדש⁴. ובודאי, דלא היתה נוסחתם, ולירושלים עירך ברחמים תשוב, כיון דהיה המקדש ושכינת קדשו שמה⁵. והיה אז בודאי התפלה, שתשאר השכינה תמיד בעיר הקדש, וכן בודאי התפלה תקע בשופר, והשיבה שופטינו וכו'⁶. ואח"כ היו אומרים ברכת כהנים⁷. ואנשי מעמד לא רק שעבדו את עבודתם, אלא גם היו מתפללים בביהמ"ק, ארבע פעמים ביום: שחרית, מוסף, מנחה ונעילה; גם היו קוראים בתורה, וגם אנשי משמר מישראל, היו מתכנסים בעריהם ומתפללים וקוראים

ס"ה שלא לאבד ביהמ"ק או בתי כנסיות או בתי מדרשות שנ' אבד תאבדון לא תעשו כן לד"א, וי"א שקדושת ביה"כ, אינו אלא קדושת כבוד, וכדין תשמיש מצוה, ובזמן שמקיים המצוה, יש בו קדושה של כבוד, ואסור לבזותו, ויותר נראה כנ"ל. ועי' בס' יראים בעמ' י"א ס"י שכד, וז"ל: וידאת מאלהיך, צוה בהכנס אדם למקדש או לביה"כ או לביה"מ, שינהוג בהם מירא וכבוד, דכ' בפ' בהר: את שבתותי תשמורו, ומקדשי תיראו, ותניא ביבמות פ"ק: ומקדשי תיראו, לא מן המקדש אתה ירא, אלא ממי שהזהיר על המקדש, פי' הקב"ה, ומצינו בבית הכנסת ובית המדרש, שנקראו מקדש. ותניא בת"כ: והשימותי את מקדשיכם, לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות וכו', וכמו שפסק הרמב"ם ז"ל. ועי' שבועות טז, ב מקדש וקדושתו קדושת עולם, (אע"פ שהתוס' ד"ה קדושתו, פי' בענין אחר), ועי' רמב"ם ה' ביה"ב ו' טז, קדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטילה, והרי הוא אומר: והשימותי את מקדשיכם וכו', עי' סמ"ג לאוין י"ט ד' ק"ב, מהבי"ט קרית ספר בה"ב פ"א דקדושת ב"ה מה"ת, חיי"א כלל י"ז ס' ו', מרדכי מגילה ס' תתכ"ו ב"ה נקרא מקדש מעט ולכן אסור לנתוק דבר מב"ה, ועי' בפ' קדושים, את שבתותי תשמרו, ומקדשי תיראו, מה שבת קדושה לעולם, אף מקדש לעולם, ועי' שו"ת ח"ס יו"ד ס' רס"ד, וברש"י מגילה כט, א, דשף ויתיב, כ' רש"י ובנאה יכניה וסיעתו מאבנים ועפר שהביאו עמהן בגלותן, והק' הח"ס מי התיר להוריד מביהמ"ק לביה"כ? ! ולפי הנ"ל אין קשה, ע' שד"ח מע' ב' ס' מג בשם לחמי תורה, ומעשה אברהם שבכלל ועשו לי מקדש, הוא בנין ב"ה, ועי' הערה לעיל 12.

1. יומא סח, ב. סוטה מ, ב. תמיד פ"ה מ"א, תפא"י שם אות ד, ברכות לא, א, יכול משבא לגולה הוחלה, כבר נאמר די הוא עבד מן קדמת וכו' הדי דהתפללו גם בזמן מקדש, אמדי צבי חגיגה י"ח ואפילו בשילה שבאו מגלגל לאחר שכבשו, ושחלקו, ובנו שם בית של אבנים, ופרשו יריעות המשכן עליו, ולא היתה שם תקרה, היה בית הכנסת בי כנישתא דמעון, ובזבחים קיח, ב כ' דש"י משם היו רואין את שילה, ולא הי' דבר מפסיק, ועי' בפני משה בירושלמי מע"ש פ"ב ה"ב, היה עולה לקנות שבות בבית המקדש, וירד והדליק הנרות של בית הכנסת כמקומו, ועי' חולין קלג, א ונ"כ בין מבפנים בין מבחוץ ופי' דש"י בין מבפנים במקדש, כדכתיב: ויקרא ט, כב, וישא אהרן את ידיו, בין מבחוץ, בגבולין בכל עיר ועיר, בנית הכנסת, וחשיבות גדולה הוא אם כבר בביהמ"ק הראשון התפללו, כי חמשה דברים חסר מקדש שני: אש, ושכינה, וארון, ואו"ת, ודוה"ק, עי' יומא כא, וברש"י שבועות טז, א. 2. תמיד פ"ה, מ"א, תפא"י שם, ברכות כז, ב, בב"ק צב, ב, 3. ברכות יא, ב, ברש"י ד"ה ועבודה, הי' באמדי צבי, 4. יומא סח, ב ועל ירושלים בפני עצמה וכו', 5. ברכות כח, ב, אמרי צבי שם.

בתורה⁶. ואחר חורבן ביהמ"ק הראשון, דגם אז היו מתפללין, דהא גם דניאל בגלות
 בבל, היה מתפלל שלש פעמים בכל יום, וזמנין תלתא ביומא הוא בריך על-ברכוהי
 ומצלא ומורא קדם אלהה וגו'⁷. וגם היה מתפלל תפלה זו בשפה הבבלית ואמר:
 להוא שמה די-אלהא מברך מן עלמא ועד עלמא וגו'⁸. ובלשון הקדש הוא: יהא
 שמה רבא, מברך לעלם ולעלמי עלמיא. והנה, היה ודאי הנוסחא אז בעת גלות בבל
 כדלפנינו, ואחר בנין המקדש השני, התחילו להתפלל בנוסחא שהתפללו בזמן
 המקדש הראשון, ואחר חורבן הבית השני, שכחו סדר התפלה ונוסחתה, שהיו
 מתפללין בזמן גלות בבל, ושמעון הפקולי יסדה⁹ אבל, משנבנה הבית השני וחזרה
 עבודת הקרבנות למקומה, קיימו וקיבלו עליהם עבודת התפלה ועשאוה חובה⁹.
 ממשה רבינו ועד עזרא, היה כל אדם מתחנן ומתפלל, בכל יום, ומגיד שבחו
 של הקב"ה, ואח"כ שאל צרכיו, ומי שהיה רגיל, היה מרכה בתפלה, בתחנה ובקשה¹⁰.
 ואע"פ שאנשי כנסת הגדולה, שהם: עזרא הסופר ובית דינו בבית שני¹¹ תקנו
 התפלה; אל יחשוב מי שהוא, לומר דמימות משה רבינו עד אנכה"ג לא היו
 מתפללים כלל, דבר זה לא יתכן. אך קודם אנכה"ג היה כל אחד מסדר תפלתו כפי
 צחות לשונו. עד שבאו אנכה"ג ותקנו התפלה ועל הסדר שיהיו ערוכות ומסודרות
 כפי הכל¹². אבל, האבות תקנו ויסדו את התפלות, ותפלה היא מצות עשה מן
 התורה¹³. ונוסח לסדר התפלה, רבנן הוא דתקון¹⁴.

אם התפלה היא מצות עשה מן התורה, למה אין מברכין עליה?

הטעם הוא, היות ונצטוינו עליה כמו שאמרו חז"ל: „ולעבדו בכל לבבכם,
 אי זו עבודה שהיא בלב? זו תפלה. והתפלה מצדה, אין לה קצבה מן התורה¹⁵.

6. תענית י, א. 7. דניאל ו, יא. 8. שם ב, כ. 9. עי' ברכות כו ולא.
 וברש"י ובירושלמי שם פ"ה, ה"א, ובשרות הרי"ף סי' רפא.
 1. הרמב"ם בה' תפלה פ"א ה"ב. 2. עי' רש"י שבועות טז. 3. הרב ידו אליהו
 גאליפפה ז"ל דף ב. וה"ד בס' בן איש חי פ' בלק. 4. הרמב"ם שם פ"ה ה"ב וכן ס"ל
 למור"ם ומ"א שכ' דהש"ע ס"ל כן. ועי' מנ"ח מצוה תלג שדעת הרמב"ם שהוא מה"ת בכל
 יום, אך מנין התפלות, ונוסח התפלות אין מה"ת. לכן, באיזה תפלה שמתפלל יוצא י"ח
 מד"ת, והרמב"ן סובר דכל התפלה רק מדרבנן, רק בעת צרה מסתפק דאפשר הוא מה"ת.
 ועי' בספר תיקון אדם שלדעת הרמב"ן ויקרא כג, ג. שביו"ט התפלה מה"ת. ועי' כף החיים
 סי' ג"ה אות ט"ז ומ"ז. ועי' זוה"ק ח"א דף ר"ז ע"ב שהוא מה"ת כדעת הרמב"ם בס'
 המצות, מ"ע ה, ובס' פורת יוסף להגה"צ מפולנאה ז"ל דף קט"ז, ה"ד בקהלת שלמה, שלא
 פליגי הרמב"ם והרמב"ן, אלא בזמן המקדש וישראל שרויין על אדמתן הוא מה"ת משא"כ
 בזמן הגלות הוא דרבנן. וי"א דאפי' מנין התפלות וזמנם מה"ת עי' בס' הרמב"ם והזוהר
 בזו' תפלה ציין את הרמב"ן בסיכום מנין המצוות שבסוף הספר שלא מנה תפלה למ"ע
 כשיטת הרמב"ם שהיא מ"ע מבואר ברע"מ פנחס רנז, א: פקודא חד סר איהי אתקריאת
 צלותא דשחרית מנחה ערבית כו' ובתוספת לזהר שמות ע"ר סע"ב: ואלו הן י"ב פקודין
 וכו' ה' להתפלל בכל יום שחרית מנחה וערבית, ועי' נצוצי אורות מהרב חיד"א לזוהר
 ויגש רז, ב מהכא משמע קצת כדעת הרמב"ם דמ"ע דאורייתא להתפלל, וע"ש שכ' ממה
 שנפרטו ברע"מ שמות התפילות משמע שלשיטתם גם מנין התפלות וזמנם דאורייתא, וגם
 בזוהר יתרו צא, א מתריסר פקודין: לקדשא שמא קדישא בכל יומא וכו' ולצלאה
 צלותא כו'. 5. רמב"ם וכף החיים שם. 6. כמ"ש הרשב"א בהגדה ש"פ,

כיון, שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע, נתערבו בפרס ויון ושאר האומות, ונולדו להם בנים בארצות הגוים. ואותם הבנים נתבלבלה שפתם, והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה. וכיון שהיה מדבר, אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת, אלא בשבוש. שנאמר: „ובניהם חצי מדבר אשורית ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם“⁷. ומפני זה כשהיה אחד מהם מתפלל, תקצר לשונו לשאול חפציו, או להגיד שבח הקב"ה בלשון הקודש. עד שיערבו עמה לשונות אחרות. וכיון שראה עזרא ובית-דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה-עשרה ברכות על הסדר: שלש ראשונות שבח לה'; ושלוש אחרונות הודיה; ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים, שהם כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הצבור כלם. כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן במהרה. ותהיה תפלת אלו העלגים תפלה שלמה כתפלת בעלי הלשון הצחה. ומפני ענין זה, תקנו כל הברכות והתפלות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העלג⁸.

התפלה, וכל התפלות, שיש בידינו מאנשי כנסת-הגדולה, שנתקנו ברוח הקודש חלילה לשנות אות אחת מהם להתפלל בלשון עמ"אחר. כי בכל התפלות יש צרופים ויחודים וגודל קדושתן אין ערוך להם⁹. בלשון הקודש דוקא. ואי אפשר להעתיק הכוונה בלשון אחר, מכיון שמנו כל אות ואות; וכמה סודות בהם¹⁰. והתפלה עוברת ארבעה עולמות: אצילות, בריאה, יצירה, ועשיה. והמקשר בין עולם לעולם הוא הקדיש, שבו לשון-הקודש ולשון-ארמי כמו שנבאר ב"ה. לכן, אסור להתפלל בלע"ז. וקדושת התפלה הוא מן ברכות-השחר עד אחר עלינו¹¹.

ממתי החלו להעלות התפלות על הכתב

במאה החמישית, או הששית, החלו להעלות התפלות על הכתב¹. ומאז נתוספו תפלות ופיוטים כי מתחלה אסור היה להעלות את התפלות על הכתב². רק לאחר חתימת התלמוד, כשהוכרחו מפני צוק העתים, להעלות על הכתב את כל התורה

שאין מברכין עליה מזה הטעם, מחזור רפוס ויניצאה שנת ה"א שכת. עי' רש"י כריתות כז, א חיכא דנתנה תורה קצבה אין לו תקנה עד שיביא באותה קצבה. 7. נחמיה יג, כד. 8. רמב"ם תפלה פ"א, ה"ד. 9. שלחן הטהור ס' קא סע"ו. 10. תורת חיים סופר וה"ד בלקט הקמח החדש ס' קא סק"ז. 11. עי' שו"ת ח"ס ס' פ', ומה שכ' בש"ע שמונת להתפלל בלשון שמבין, זה באקראי ולא בקביעות. עי' תורת חיים סופר הנ"ל. ובשו"ת לבושי מדרכי מהר"ק ס' ט'. ועי' בס' הברית, שאסור לשנות סדר התפלה הנהוגה בישראל מן ברכות השחר עד אחר עלינו. ומכל שכן שאין לגרוע ממנה. ואסור להתפלל סדר התפלה הלז בלשון אחר חוץ מלשון הקודש. ובמכתב הגאונים שם מק"ק ליווארנא כ' ומן הראוי, שישים על לבו מש"כ בספר שער אפדים ס' יג אם יבא אליהו ויאמר לנו לשנות ממנהגו לא נשמע לו. והאר"י ז"ל אשר דוח ה' רבר בו וכו' והניח הצבור על מנהגם וסדרם וכו' שלח לנו ר' ייסא אע"פ ששלחנו לכם סדר המועדות אתם אל תשנו ממנהגי אבותיכם ועל כיוצא בזה אמר שלמה המלך בחכמתו אל תטוש תורת אמך וכו' ובספר מצרף לחכמה דף י"ד סוד הקבלה קבלו רבים נביאים וזקנים וחסידים ואנכה"ג שתקנוהו והמוסיף או גורע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ובבא כי אין להוסיף ולא לגרוע כי לא סדרו בחנם תיבה אחת או אות אחת.

1. ספר תולדות התפלה והעבודה בישראל. 2. שבת דף קטו. מגילה דף ט.

שבעל פה, נכתבו גם התפלות. ובתקופת הגאונים כבר היו קובצי תפלות קיימים. הסדור הראשון, מאה ברכות, שנקרא על שם רב נטרונאי גאון³. והסדור הקדום ביותר שנשתמר בידינו, הוא סדר רב עמרם גאון, או יסוד העמרמי. וגם הסדור של רב סעדיה גאון, שנתגלה רק במאה האחרונה. ובמשך כמה מאות בשנים, כל גדול בתורה היה מחבר סדר משלו. וכשנוספו הפיוטים, נשתנו סדר התפלות. לפי המדינות ומנהגיהן השונים. נדידות וגירושים היו מאחרים יסודות שונים. המנהגים של בני ארץ ישראל ומנהגי בני בבל, שבתפלות העיקריות, נבדלו אלה מאלה. גם הדפוסים הראשונים של מנהגי אשכנז מקורם מאיטליא. ושל מנהג פולין משנות 22—1512 מפראג. למנהג אשכנז קרוב גם מנהג צרפת. מנהג איטליאנו, מנהג בני רומי, או מנהג הלועזים. מנהג רומניא, או מנהג ארץ יון, היה נוהג מתחלה בארצות הבלקנים ונשתמרו עד היום, בקצת קהלות שבקרפו והוא דומה למנהג בני רומי. בתפלות העיקריות. מנהג הבבלי לא נשתמר בצורתו הקדומה, ורב עמרם גאון בעצמו, ראשון למנהג זה, משנה ממטבע שטבע התלמוד. סדרו של רב עמרם בא לספרד וכך נתהווה מנהג ספרד ועברו עליו כמה שינויים והסתעף למקומות ולדורות. ולפי שהרבה יהודי ספרד יצאו לפורטוגאל נקרא מנהגם גם בשם פורטוגיזי. וכשיצאו אח"כ לארצות אחרות, הפיצו את מנהגם בארבע כנפות הארץ ובטלו את המנהג המזרחי הקדום, שהיה דומה למנהג הבבלי. סניף למנהג ספרד, הוא מנהג תימן, שהושפע הרבה מן הרמב"ם. והמקור השלם הקדום ביותר הוא מסכת סופרים, ואחריו הסדורים מימי הבינים, ובמיוחד הסדור שביד החזקה של הרמב"ם, שיש בו תפלות כל השנה. לאותה תקופה, שייך גם ספר "המנהיג עולם" לרבי אברהם ברבי נתן הירחי מלונזיל, שהכיר במסעותיו כמה מנהגי צרפת הצפונית וספרד⁴.

מתפללים נוכח בית המקדש

הכל יהיו מתפללים נוכח המקדש, בכל מקום שיהיה נכח המקדש, כיצד היה עומד בתוצה לארץ, מחזיר פניו נכח ארץ ישראל ומתפלל. היה עומד בארץ, מכוין את פניו כנגד ירושלים. היה עומד בירושלים, מכוין פניו כנגד המקדש. היה במקדש, מכוין פניו כנגד בית קדשי הקדשים¹.

התפלות, עניינם נורא ונשגב שנעשה בהם ברורים גדולים, אשר העולמות העליונים תלויים בהם². וכמו שנבאר ב"ה.

הגאולה העתידה להיות במהרה בימינו אמן, תלויה בתפלות. לכן נכון להשתדל ולהזהר להתפלל בבית הכנסת, שהיא דוגמת בית המקדש. ונקראת מקדש מעט. ששם השראת שכינה. ויצליח האדם בתיקון התפלות שם, עשר ידות, על מה

3. בשנת 86 לסה"נ ע"ש בתולדות התפלה והעבודה בישראל. 4. וע"ש שמביא השבלי הלפט של רבי צדקיה ברבי אברהם הרופא בשנת 125, ובעל ארחות חיים לרבי אהרן הכהן מנרבנו בשנת 13 בערך, אורח חיים ח"א מד' טורים לרבי יעקב בן הרא"ש בשנת 133 בערך. ורבינו זוד אבודרהם משיביליא בשנת 1349, כל הספרים הללו מעידים על סדרי התפלות ונוסחאותיהן בארצותיהן. ובתקופת הקבלה היו פוסקים הלכה בעניני תפלה ע"פ הר"י הק' ותלמידיו. עכ"ל.
1. רמב"ם שם ה"א. 2. בן איש חי פ' מקץ.

שהיה מתפלל בביתו. ששם בבית הכנסת ימצא מצד קדושת המקום ומצד דוב עם הדרת מלך.²

תפלה בזמן הזה, שאין בית המקדש, רק המקדש מעט, פיו של אדם במקום מזבח.³ והתפילות במקום קרבנות. צריך לכיין בתפלתו כנגד בית-המקדש ובית קדש-קדשים, ששם מזבח בנוי, ועולה ריח הניחוח להשם דרך בית קדש-קדשים, ששם שעד השמים. כמו כל הקרבנות היו עולים לריח ניחוח להשם, כן גם התפלות שהם דוגמת הקרבנות, דרך שם. ולכך נקרא בית המקדש „תלת-לפיות“, תל שכל פיות פונים בו.⁴ והכל יהיו מתפללים נכח המקדש.¹ וכן תקנו שיהא מנין התפלות כמנין הקרבנות. שתי תפלות בכל יום כנגד שני תמידין. וכל יום שיש בו קרבן מוסף, תקנו תפלה שלישית כנגד קרבן מוסף. ותפלה שהיא כנגד תמיד של בקר היא הנקראת „תפלת השחר“. ותפלה שכנגד תמיד של בין הערבים, היא הנקראת „תפלת המנחה“. ותפלה שכנגד המוספין היא נקראת „תפלת המוספין“.⁴

וכן תקנו שיהא אדם מתפלל תפלה אחת בלילה, שהרי אברי תמיד של בין הערבים מתעכלין והולכין כל הלילה שנאמר⁵: „היא העולה על מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבקר“. כענין שנאמר⁶: „ערב ובוקר וצהרים ואשיחה ואהמה וישמע קולי“. ואין תפלה זו חובה כתפלת שחרית ומנחה, ואעפ"כ נהגו כל ישראל, בכל מקומות מושבותיהם, להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה.⁴

בין טופסי התפילות, שתקנו חז"ל, נמצא הקדיש שעל התפלה על כל שלוחותיו. ואע"פ שהתהלכו בקרב עם ישראל סוגי קדיש שונים, התקינו להם לישראל קדיש התפלה.⁷

מרכב הקדיש מכמה חלקים. מ„יתגדל“ עד „ואמרו אמן“, המהווה את חלקו האחר. „יהא שמיא רבא“ המהווה את חלקו השני, אשר היה פעם שבח בפני עצמו. בעת שענה יעקב אבינו ע"ה כמו שנבאר ב"ה, „יתברך וישתבח וכו'“, עד „ראמידן בעלמא ואמרו אמן“ הנו המשך עיקר הקדיש. ויתר הנוסחאות שנהגו העם, שהוסיפו אח"כ, בעת חתימת התלמוד ועד ימי רבנן סבוראי והגאונים. ו„יתגדל ויתקדש“ וכו', הוא ג"כ, שבח גדול ונורא, שתקנו אנשי כנסת הגדולה, אחר חורבן בית ראשון, והיא תפלה על חילול שמו יתברך, מחודבן ביהמ"ק וחורבן ארצנו הקדושה ופיזור ישראל, בארבע כנפות הארץ. ואנו מתפללים שיתגדל ויתקדש שמיא רבא.⁸

3. שם פ' בשלח. 4. רמב"ם שם פ"א ה"ה. 5. ויקרא ו' ב. 6. תהלים נה. יח. ערב ובוקר וצהרים, אשיחה, כי כל תפלה היא אלי כחדשה, ובקש מה' ב"ה שיקבל תפלתו תמיד ברצון, אף שמתפלל ביחיד. והטעם שאני בשלום עם כל ישראל וא"כ אני נחשב לרבים וז"ש כי ברבים היו עמדי, אך יש מעלה אחרת להתפלל ברבים כמשרו"ל לעשרה קדמה שכינה ואתיא עז"א אתפלל גם על זה, ישמע אל ויענם ויושב קרם סלה, ארץ החיים. 7. עי' ס' הקדיש. 8. ערוך השלחן סי' נה.

מקור הראשון לאמירת „קדיש התפלה” שהוא עניית „יהא שמיה רבא מברך”

אמירת הקדיש, היה מנהג קבוע מימות עולם. גם חז"ל כינו „הקדיש” בשם „יהא שמיה רבא” או בשם „יהא שמו הגדול מבורך”¹ ונוסח קדיש זה יש בו מן הקדום ביותר. אולם יש בו קטעים שנוספו בזמן חתימת התלמוד. ואף בתקופה מאוחרת יותר. והחלק המקודי הראשון של הקדיש, שהוא „המענה” מצד הקהל „והאומר” את הקדיש שהוא „יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא” הוא עיקר הקדיש. ותרגומו הוא כמו הפסוק „יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים”² וכמו הפסוק: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד³, אמירת „יהא שמיה רבא מברך לעלם” עתיקת יומין הוא ומיוחסת ליעקב אבינו ע”ה כמפורש בירושלמי על התורה⁴ וקרא אבונן יעקב לבנוי ואמר להון: אתכנישו ואתני לכון קיצא. (דעתיך מלכא משיחא למיתי)⁵. איתכנישו י”ב „שבטיא דיעקב” וכו’ איתכסי מניה וכו’ ענא אבונן יעקב ואמר להון: אברהם, אבוי דאבא קם מניה פיסול ישמעאל וכו’ ויצחק אבא, קם מניה פיסול עשו אחי. ואנא דחיל דלא יהא ביניכון גבר, וליביה פליג על אחוי למיזל למפלח קדם טעוון אוחרניין, „עניין” י”ב שבטוי דיעקב כולהון כחדא ואמריין „שמע מינן ישראל אבונן ה’ אלהנא ה’ חד. „עני” יעקב אבונן ואמר: „יהא שמיה רבא מברך לעלמי עלמיא”⁶ או „עני” יעקב ואמר: „ברייך שום יקריה לעלמי עלמיין”⁷, נמצא איפוא, כי אכן הקדיש, שהוא: „יהא שמיה רבא” מקורו מיעקב אבינו ע”ה. ובודאי דבקו בו בניו. ובכל עת שהיה אחד מבני ישראל שומע הזכרת השם. היה עונה „יהא שמיה רבא”⁸. שמע ישראל ה’ אלהינו ה’ אחד⁹ כלומר, ה’ שהוא אלהינו עתה ולא אלהי האומות, הוא עתיד להיות ה’ אחד על כל העולם¹⁰. ומי שמתבונן בהליכות העולם יבין, כי סוף סוף יגיע העולם לאמונת האחדות. ועל זה אמר „שמע ישראל”, תבונן ותראה אשר ה’ שהוא עתה „אלהינו”, „אלהי ישראל” יהיה, ה’ אחד ושמו אחד, שתתפשט מלכותו בכל העמים זהלשונות, וכולם יקראו בשם ה’. ואם כן, „ואהבת את ה’ אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך” במסירות נפש, וזהו האמצעי המסוגל לפרסם את שמו ולאהבתו על הבריות¹¹. ועל אותו הזמן אנו מתפללים „יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא” או „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד”.

I. ספרי האזינו עה”פ כי שם, ברכות דף ג וכו”א ונ”ה, שבת דף קי”ט, סוכה דף ל”ט, סוטה דף מ”ט, ילקוט משלי ס’ תתקנ”א, תדב”א פ”ב, זוהר משפטים דף קה ובפ’ אחרי, דמב”ם תפלה פ”ט ה”א, ובפיה”מ סוף מס’ אבות, טא”ח ס’ נו, ילקוט שמעוני ס’ רצו ובאותיות דר”ע.
2. תוס’ ברכות דף ג, ש”ע הרב ס’ נו סע”ג. 3. הגאון רי”פ ז”ל ובספר יסודות התפלה.
4. בראשית מט, א. 5. יוב”ע שם. 6. ירושלמי דברים ו, ד. 7. יוב”ע שם.
8. בכתבי הרה”ק ר’ פנחס מקאריץ ז”ל, במדרש פנחס דף מג כתב בזה”ל: חשבתי שנתקן מאנכנה”ג והוא ג”כ יקר מאד, עד שראה בתרגום ירושלמי כשאמרו ליעקב „שמע ישראל” קודם פטירתו ענו ישר, א”כ יעקב אבינו תיקנו בודאי הניח בו איזה דבר, האט עד דאך עפעס דערינן אריין געלייגט. ועי’ בספר הקדוש שומד אמונים דף טז, ובספר הקדיש להרב אהרן כהן מקאהיד. 9. דברים ו, ד, תניא מפני מה קורין ג’ פרשיות אלו בכל יום, א”ד לוי מפני שעשרת הדברות כלולין בהן, ירושלמי ברכות פ”א ה”ה. 10. ע”ש רש”י, וכ”ה בספרי. 11. עי’ ספר הערכים.

מובא בתלמוד¹² ביקש יעקב לגלות קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה. אמר: שמא ח"ו יש במיטתי פסול וכו' אמרו ליה בניו, "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", פתח יעקב אבינו ואמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" וכפי שאמרנו: ש"בשכמל"ו" שוה למאמר "ישר"מ" וגם תרגומו של ישר"מ יוצא ש"יהא שמייה רבא מברך לעלם" כוונתו של "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

חביבים ישראל לפני הקדוש ברוך הוא יותר ממלאכי השרת וכו', שישאל מזכירין את ה' אחר ב' תיבות וכו', ומלאכי השרת אחר ג'¹³.

למה תיקנו חז"ל לומר: בשכמל"ו בין "שמע" ל"ואהבת", אמרו רבנן: היכי נעביד נאמרוהו לא אמרו משה, לא נאמרוהו אמרו יעקב, תקנו שיהיו אומרים אותו בחשאי¹², כלומר, שמעו אל ישראל אביהם. היינו, שיקבלו מלכות שמים עליהם. הסכימו והשיבו לאביהם: "שמע ישראל", כשם שאתה קבלת עליך את השם, שהוא שם אחדות. גם "אלהינו ה' אחד" פתח יעקב ואמר: "בשכמל"ו"¹⁴ זאת אומרת, שיעקב אמרו. כששמע שהיו בניו מזכירים שם שמים כשאמרו: "ה' אלהינו ה' אחד" כמו ביום הכפורים בשעת העבודה. כשהיה הכהן הגדול מזכיר את שם המפורש. והציבור היו עונים "בשכמל"ו"¹⁵, אבל משה ע"ה לא אמר: "בשכמל"ו" בפרשת "שמע ישראל" שלא אמרה כדרך הקורא קריאת שמע כמקבל עליו עול מלכות שמים. אלא, בדרך לימוד לישראל כתבה. ממילא לא שייך ביה לענות אחריו "בשכמל"ו" ולזה אנן נמי. בקורא "קריאת שמע" לקבל עול מלכות שמים. היה לנו לומר גם כן, "בשכמל"ו" כמו שאמר יעקב בקבלת בניו עול מלכות שמים ומשום דלא אמרו משה בתורה כמו שאמרו יעקב, היה גנאי להוסיף על דברי משה ולהפסיק בקול רם "בשכמל"ו" בין "אחד" ל"ואהבת". ומשום דאמרו יעקב בקבלת עול מלכות שמים נימריה מיהת בחשאי¹⁶.

לכאורה האי קרא תינח, בזמן שאמרו בני יעקב, ליעקב, הנקרא ישראל, ששאל אותם: "אם, ח"ו, היה בהם פסול ואמרו: "שמע ישראל, ה' אלהינו". וכן משה רבנו ע"ה אמר לישראל: "שמע ישראל, ה' אלהינו" וגו' אבל עתה, למי אנו אומרים: "שמע ישראל"?¹⁷ אלא דיוקנו של יעקב אבינו ע"ה חקוקה בכסא הכבוד,

12. פסחים דף נו, א. וכ"ה בזהר ח"א דף רל"ד ופתחו ואמרו: שמע ישראל וגו' בהיא שעתא קאים לה יעקב ואמר: בשכמל"ו. ועי' מד"ת ויחי. בראשית רבה פ' צ"ח. ד"ר פ"ב. ספרי ואתחנן. אגדת בראשית פ"ב. ובסידור הגר"א ז"ל בשכמל"ו אין פ' במקרא אלא שבח הוא להקב"ה בהזכרת שמו המיוחד. כמו שהיו עונים בביהמ"ק וכן ביר"כ כשהיה כ"ג מזכיר וכו' עי' יומא דף ל"ה. ובענין יחוד ה' עי' זוהר ח"ב דף ע"ט ודף קל"ט ובח"ג דף ע"ז וקמ"ה ורס"ג. ובזו"ח ואתחנן. רמב"ם יסוה"ת פ"א ה"ז. ילקוט ס' תתל"ה. פס"ר פל"א. חרדים דף כ"ג וק"כ. 13 חולין דף צא. 14 עי' מהרש"א בשם הסמ"ג. 15 עי' יומא דף פו, א. ירושלמי שם פ"ג ה"ז. רמב"ם עב' יו"כ פ"ב ה"ו. 16 עי' א"ח ס' ס"א סעי' י"ג. ובט"ז שם סק"ה. ובעולת תמיד, שם. כף החיים שם אות מ"ו. וכעין זה בהג"מ מגילה פ"א ה"ג. ובמד"ר פ' ואתחנן כ' בזה"ל ד"א שמע ישראל, מהיכן זכו ישראל לק"ש. משעה שנטה יעקב למיתה קרא לכל השבטים וא"ל, שמא משאני נפטר מן העולם אתם משתחיים לאלוה אחר, מנין שכן, כתיב בראשית מ"ט הקבצו ושמעו בני יעקב וגו' מה ושמעו אל ישראל אביכם א"ל ישראל אביכם הוא אמרו לו שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, והוא אומר בלחישה "בשכמל"ו" א"ר לוי ומה ישראל אומרים עכשו שמע אבינו ישראל אותו הדבר שצויתנו נוהג בנו ה' אלקינו ה' אחד, ועי' בפ' מהרז"ו על מש"כ והוא אומר בלחישה, מנין, ועי' בר"ר פ' צ"ח ס"ג. 17. כן הקשו בזו"ח מדרש רות

אליו אנו אומרים „שמע ישראל“. זו היא חיה ששמה ישראל יהו"ה אלהינו יהו"ה. דע, כי ג' שמות אלו, הם כלל ופרט וכלל. וירצה יהו"ה כבר פי' שיהו"ה ר"ל, מהוה כל היות, הנמצאות. אלהינו ירצה, משגית בנו ואלוה בכל מקום ר"ל, תקיף ושליט כענין אילי הארץ. „ואלהינו“ הוא נגזר מלשון „אלהים“ וידוע כי שם אלהים מורה דין. אמר הקב"ה למשה: „לפי מעשי, אני נקרא“. ואמר: „כשאני בעל דין, אני נקרא „אלהים“ וכשאני פועל ברחמים, נקרא „יהו"ה“. לכן אמר: „יהו"ה אלהינו“, פועל ברחמים, בכל הנמצאות. נמצא, המוצאות אתם ובפרטות משגית בנו וזהו „אלהינו“ ומפני שזה יורה, ח"ו, שינוי בו יתברך, מפני שפרטי ההשגחה הם מינים רבים, לאין תכלית, לזה פועל דין בתכלית ולזה ברחמים, זה בקצת עוני, זה בקצת יסורין; עד שאמרו ז"ל¹⁸: „אין אדם נוקף אצבעו מלמטה, אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה“ לזה אמר: „יהו"ה אחר“ הוא. בפועל הדין והרחמים הוא באחדותו עומד ואין בו שינוי ח"ו¹⁹.

ומובא במדרש²⁰, בשעה שעלה משה למרום, שמע מלאכים אומרים להקב"ה „בשכמל"ו“ והוריד אותה לישראל (אע"פ שכבר אמרו יעקב) ומפני מה אין ישראל אומרים אותה בפרהסיא, הדבר דומה לאחד שגנב קוזמין מפלטין של מלך, נתנה לאשתו ואמר לה: אל תתקשטי בה בפרהסיא, אלא בתוך ביתך; אבל ביום כפורים, שהן נקיים כמלאכים, אומרים אותה בפרהסיא.

ומטעם זה אומרים אותה בכל השנה בלחש, מפני ששמה גנבה מן המלאכים. אבל ביום הכפורים, גם ישראל דומין למלאכים²¹. והא דאמרינן נימריה: לא אמרה משה. כלומר, שלא כתבה בתורה להצנעה מפני המלאכים²², כי לכאורה למלאכים יאות לומר בשכמל"ו²³, כמו שאנו ממליכים ומברכים בקדושה שם כבודו, כך יהיה מבורך תמיד. אבל לא יאות לאנוש מחולל בעוון שאין כוונתו תמיד זכה וטהור.

דף צג. 18. הולין דף נ, א. 19 כן תירצו במדרש רות, עי' בס' תוצאות חיים להרב אליהו די ווידאש ז"ל, ובזו"ח שם בזה"ל אלא הא תנינא יעקב אבינו לא מת והקב"ה חתים ליה גו כורסיה יקריה למהוי תדיר סהרא על בנוי דקא מיחדי שמיה דקודשא בריך הוא, כרחוי בכל יומא תרין זמני, וכד אינון מיחדין שמיה דקודשא בריך הוא. ואמרו: „שמע ישראל“. הוא מעיד עלן דאנון מיחדי שמיה דקודשא בריך הוא כדקא חזי בההיא שעתא גטלי ליה ליעקב בארבע גרפין פריש לארבע סטרי עלמא וסליק ליה לקמי קדישא עילאה, ומברך ליה ב' ברכאן. פתח ואומר: זכאה איהו אבא דזרע דא... בארעא וזכאין אינון בנין דקא מעטרין לאבוהון הכי בההוא שעתא כל אינון חילי דשמיא פתחי ואמדי „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד“ ויעקב מתעטר בתליסר גהרי אפרסמונא דכיא, וקאים תדיר כקרתא מקפא שור על בנוי קמי דלא שביק דינא תקיפא לשלטאה עליהו וכל בני עלמא לא יכלין לשצאה לון, הה"ד ישעיה מד, ב אל תירא עבדי יעקב, והנה הצל"ה הקשה על הג' הנ"ל דלא רצו חכמים לומר „בשכמל"ו“ בשביל שלא אמדו משה הלא יש תפלות שאנו מתפללים ולא אמרם משה, וא"כ אמאי לא נאמר „בשכמל"ו“ אע"פ שלא אמרו משה. ולפי המדרש שהביא אבודרהם גיחא, היות ואנו יודעים ששמה רבינו ידע, ועוד הלא הוא בעצמו גנב אותו ממלאכי השרת ואעפ"כ לא אמרו. בודאי היה לו טעם כמוס שלא לומר בשכמל"ו וזה פי' הג' האין נאמר בשכמל"ו הלא לא אמרו משה. בשלמא שאר תפלות לא ידע מהם משה רבינו שפיר נוכל אנו לומר. אבל בשכמל"ו, אשר גם משה ידע היאך נוכל לומר אם לא אמרו הוא כן, פי' בעל מקור התפלות, ובשם הצל"ה כ' שפי' הג' כך הוא היאך נוכל להפסיק עם אמירת בשכמל"ו בין שמע ישראל לזאהבת את ד' אלהיך הלא לא אמרו משה וא"כ אינו רשאי להפסיק באמצע הק"ש. 20 דברים רבה פ' ואתחנן. 21 טא"ח ס' תרי"ט. אשכול ה' תפלה. 22 עי' מג"א שם סק"ה. 23 עי' הגה"מ ק"ש פ"א. ובנחל

לכן גנוב הוא אתו, אבל ביום כפור הם נקיים כמלאכים וראויים לכך, ואולי על ידי זה אנחנו אומרים: „יהא שמיה רבא מברך“ כלשון הירושלמי שהוא כהמאמר בפירושו וכוונתו של „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד“ כל השנה בחשאי, שלא יבינו המלאכים ולא יקטרגו בנו שאין מכירין אותו הלשון, וביום הכפורים דלית להו רשות לקטרג דהא אפילו השטן ביומא דכיפורי לית ליה רשותא לאסטונא²⁴, אז נימריה בלשון הקודש. „בשכמל“ו“ בקול רם. אבל „יהא שמיה רבא“ אומרים תמיד בקול רם. ובלשון ארמי²⁵.

אשכול שם. 24. יומא כ', א. 25 בגמרא שבת קיט, א אמרו: העונה איש"ר בכל כחו, קורעין לו גז"ד. ובתוס' בקול רם ממש. ועיקר הקדיש „הענייה“, „איש"ר“ ורצו חז"ל לתקן לנו להתקשט בכל יום באותו הקוזמין שהוריד לנו משה רבינו מתוך פלטין של מלך. מה שנאמר „בשכמל“ו“ ולאמרו תמיד בחשאי לא אפשר, לטעם התרגום יהונתן ש„בשכמל“ו“ התרגום לפי כוונתו „איש"ר“ ואע"פ שאמרו: לאמרו בקול רם. וזה אי אפשר, כמו שהזהיר משה רבינו, אל תתקשטו בו בפרהסיא, לפיכך עמדו ותקנהו בלשון ארמי שאין מלאכי השרת מבינים, ולא יבינו שהוא הפירוש של „בכמל“ו“ ולא יתקנאו בנו המלאכים באמרנו אותו בקול רם, אע"ג דשבח זה נגנב משירותא דלהון, ונוכל לאמרו בקול רם, כהפסיקתא. ע"י בס' ואמרו אמן דף צא, א בשם הרב מנחם מרדכי פרנקל. למה בחר יעקב אבינו ע"ה האותיות בשכמל"ו ולמה אומרים אותם בחשאי. בס' חיי אברהם מהרב אברהם מכלוף, בשם ס' כ"י שאילו האותיות משתמשין עם שם הוי"ה ב"ה הבי"ת בה' אל תמרודו, הש"ן השם אלהיו, הכ"ף כה' אלהינו, המ"ם מה' יצא הדבר, הלמ"ד נדר לה' הוא"ו וה' עשה, ר"ת „בשכמל“ו“, מיוחדים עם השם. וטעם שאומרים אותו בחשאי כתב רבינו בחיי פ' ואתחנן, בשם מדרש, מפני שהוא קלוסו של מלאכי השרת, כאמרם מד"ר ואתחנן, בעמדה תרפינה כנפיהם, כשבאים ישראל ודוממים שאומרים בלחשיה „בשכמל“ו“ אותה שעה הם מקלסין, וכן יחזקאל אומר: ואשמע אחרי, כשקלסתי אני, קלסו מלאכי השרת „בשכמל“ו“, ולמה אומרים אותו בחשאי, לפי כשעלה משה למרום גבנו ממלאכי השרת, ולמדו לישראל, אף משה כל המצות שנתתי לכם ממה שקבלתי מן התורה, אבל זו שנתתי לכם ממה ששמעתי, ממלאכי השרת ולמדו לישראל, וא"ל משה תאמרו אותו בלחשיה. וטעם, שאומרים: אותו ביו"כ בקול רם, לפי שהם כמלאכי השרת לובשים לבנים ואין אוכלין ושותין ואין בידם חטא ועון והקב"ה סולח לעונותיהם, ועוד תיקנו לאמרו בלחשיה, שהוא יחוד התחתון, ומטעם זה נתקן השבח הזה של שכינה בששה תיבות כמו פ' „שמע ישראל“ שהוא כנגד „ששה קצוות של מעלה“ וזה כנגד ששה קצוות של מטה, ובוזוהר פ' תרומה דף קל"ד האריך הרבה וכ' כיון דאמרי ישראל „אחד“, ורזא דא' ו' חד פשיטו בלחודוי בלא דביקותא חדא לגביה, אלא איהו בלהודוי פשיט בכלוא ואיהו חד, בההיא שעתא מטרוניתא מתתקנא ומתקשתא ועיילין שמשאה בלחשיה סגי, לגבי בעלה ואמרו „בשכמל“ו“ ובגין דא היא בלחשיה, דהרי אצטריך לאעלא לה בלחשיה. כתב המדרש תלפיות, בענף ברכה שבמקדש, וז"ל כתיבת יד, האזינו: פירש רש"י ז"ל, מכאן שעונין אחר ברכה שבמקדש „בשכמל“ו“. שמעתי טעם נכון על זה, מרבי מנחם ציון האשכנזי זללה"ה שאמר בשביל שראשי תיבות של אלו האותיות, הן נמצאים, על שם הקדוש של ארבע אותיות „בשכמל“ו“ הנה מצאנו שאומר הפסוק: ואשביעך בה' אלהי השמים, הרי ב' על השם. אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלהיו, הרי לך ש' על השם. ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כו' אלהינו, הרי לך כ' על השם. ויען לבן ובתואל ויאמרו מה' יצא הדבר, הרי לך מ' על השם. למען תדע כי לה' הארץ הרי לך ל' על השם. ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור. הרי לך ו' על השם. לפי שמצא יעקב אבינו ע"ה, וראה שהם חביבים, תיקן התיבות האלו שיאמרו אותם במקדש, אחר כל ברכה וברכה, שהיו מברכים במקדש, ומפני שהוא דבר עמוק בסודו תיקנו אותו חז"ל לאומרו בלחש כשקורין קריאת שמע, אבל ביום הכפורים שישראל כמלאכי השרת, מלובנים וטהורים אומרים אותו בקול רם „בשכמל“ו“. ע"ש. ודע,

יעקב אבינו ע"ה היה נקרא קדוש מפני שקדש שמו יתברך זכה לומר „המלך” ו„האל הקדוש” והקדיש

הנה סדר תפלת שמונה עשרה ואת טעם סדרון, המרומז במקראות²⁶. וגם על מנין שמונה עשרה, כנגד מי הן²⁷. ועל ערך ג' ברכות הראשונות, שהן שבחו של מקום, כנגד מה הם²⁸. הנה הם נקראים בשמות מיוחדים: „אבות”, „גבורות”, ו„קדושת השם”²⁹. „אבות” נקראה, בפני הפוסקים, בשם „מגן” על שם החתימה „מגן

כמו שאותיות יהו"ה הן היותר משובחין שבכל אותיות האל"ף בי"ת, לפי שנבחרים לאותיות. השם הנכבד, כמו שאבאר בסמוך, כי אותיות „בשכמל"ו יש להם מעלה מכל שאר האותיות. לפי שמצינו שאותיות הללו מיוחדים עצמם עם השם הנכבד לברו שכן מצינו בה' שה' אשרי העם שה' אלהיו, כה', מה' לה', וה' מה שאין כן בשאר אותיות, שהרי לא מצינו אה', גה', וכן כולם, וכמו שיש מעלה בשדים הרואים פני המלך היושבים ראשונה במלכות, כן אותיות הללו, ולכך נבחרו גם כן לקבלת עול מלכות שמים, ר"ל אותיות „בשכמל"ו” כי הם היותר משובחים שבכל האותיות, בשכמל"ו רמו, שהכל הולך אחר כוונת הלב, מיוחדים עם אות ואת מאותיות השם הנכבד, ונעשה תיבה אחת בת שתי אותיות, כגון לי' לה' לו' יכן הבי"ת בי' בה' בו', הרי שכולם עיקר הלשון שהם נוכח ונסתר, זכר ונקבה, מה שאין כן בשאר האותיות בשכמל"ו, שהרי השין אינה נעשית תיבה בת שתי אותיות עם הוי"ו והי"ו, שלא מצינו שיי' שו' שיהא שום מלה, כן הו' אינה מתיחדת עם שום אות מאותיות השם ודו"ק. אגרת הטיול חלק הסוד אות ב'. אל"ף, מפני מה כותבין אותו באות אחת, וקוראין אותו בשלש אותיות, מפני שהוא נחשב אחד כנגד הקב"ה שנקרא אחד, שנא' שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד הקב"ה נקרא אחד, וקדיאת שמו אותיות משולבות, אותיות דרבי עקיבא. ובס' טהרת הקדש דף כ"ב, כדי שלא יראה כמוסיף על ד"ת דכשיאמרו אותו בקול רם, והם אינם כתובים בתורה הרי נראה כמוסיף לכן אמרים אותו בלחש, ולפי שאמרו יעקב לכן אמרים אותו. 26. עי' מגילה דף יז, א. 27. עי' ברכות דף כד וכה. 28. עי' ירושלמי שם פ"ב ה"ד. 29. עי' ר"ה דף לב. והרבה תפלות וברכות הצבור נולדו ע"י חיקוי מעשה אחרים, עי' ס' הקדיש אמרים באבות: האל הגדול הגבור והנורא לפי שמשוה רבינו אמר התוארים האלה, עי' ברכות לג, ב הני תלת דאמרינן, אי לאו דאמרינהו משה רבינו באורייתא ואתו אנכה"ג ותקנינהו בתפלה לא הוינן יכולין למימר לה, ועי' אבודרהם בפ' על שמ"ע שחתימות שלש ברכות ראשונות אלו רומזות לאבות, וחתימת מלך אוהב צדקה ומשפט רומזת לרוד היושב על המשפט, ועי' מס' סופרים פט"ו ה"ב, ובאבודרהם שם כ' שרמו בג' לשונות אלו לג' עולמות שהם, עולם העליון והוא עולם המלאכים, ועולם התיכון והוא עולם הגלגלים והכוכבים, ועולם השפל והוא עולם המעשים, הגדול כנגד עולם המלאכים לפי שהשם הוא הגדול שבכולם, והגבור כנגד עולם הגלגלים לפי שהשם מסבב הגלגלים בגבורה, והנורא כנגד עולם המעשים שע"י נוראותיו שעושה עם שוכני בתי חומר ניכר שהוא נורא, ואחר שזכר שבח הקב"ה בשלשה עולמות אמר כי הוא, אל עליון שליט בכולם, ועי' רמב"ם תפלה פ"ט וז"ל סדר תפלת הצבור כך הוא, בשחר כל העם יושבים, וש"ץ יורד לפני התיבה ועומד באמצע העם, ופני' במעבר יבק, מאמר שפתי צדיק, שהענין כל העם יושבים והש"ץ עומד באמצע, הנשמות היושבים לצד מזרח, ולצד דרום ולצד צפון ולצד מערב רומזים לד' חיות שבמרכבה שנקראו פני אדם, פני אריה, פני שור, פני נשר, יחזקאל א, והש"ץ השושבין ביניהם רמו לכללות כולם יחד, ובמ"ד שוח"ט א"ר שמואל כל קילוס וקילוס שישדאל מקלסין להקב"ה כבודו יושב ביניהם שנא' תהלים כב ואתה קדוש יושב תהלות ישראל וכ' רש"י ויושב לשמוע תהלות ישראל מימים קדמונים ובתרגום פ"י ואנת קדיש דמיתב עלמא על תושבחן ישראל, וברד"ק כ' ואיך לא תענה יאתה שאתה יושב וקיים לעולם וגו' ישראל שהיו מהללים אותך בהושיעך אותם מצרתם ואיך לא תושעני כי אתה קיים לעד וכחותך או כחך עתה, ובס' הקדיש כ' לכן אמרים קדושה בתוך התפלה, שכן מחליטה פתיחת הקדושה, נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים

אברהם³⁰. „גבורות“ נקראות גם „תחיית המתים“. ושנינו: „מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים“³¹. ברכה שלישית קדושת השם שנוסחה „אתה קדוש“, ומוסיפים בראש השנה ויוה"כ „קדוש אתה ונורא שמך“³². ובמקום „האל הקדוש“, אומרים: „המלך הקדוש“. וג' ברכות הראשונות האבות תקנום³³. וכשהדג אברהם את המלכים ואמר הקב"ה: „אנכי מגן לך“, תקן „מגן אברהם“. יצחק שמע. על גבי המזבח: „אל תשלח ירך אל הנער“. אמר: „מחיה המתים“, יעקב ראה המלאכים עולים ויורדים ושכינה עליו ומקלסין לפניו. אמר: „האל הקדוש“³⁴. ויצחק כיון שהגיע החרב על צוארו (בשעת עקידת יצחק) פרחו ויצאה נשמתו של יצחק. כיון שהשמיע קולו מבין שני הכרובים ואמר: „אל תשלח ירך אל הנער“, חזרה הנפש לגופו והתירו ועמד על רגליו ויצא יצחק. תחיית המתים מן התורה. שכל המתים עתידין להחיות. באותה שעה פתח ואמר: „ברוך אתה ה' מחיה המתים“⁴⁰. ושמונה עשרה ברכות נתקנו. זו אחר זו. מזמן לזמן. לפי המאורעות. מימות אברהם עד אנשי כנסת הגדולה. והאחרונים כללום ותקנום כסדרן. כיצד? כשניצל אברהם אבינו מאוד כשדים. פתחו מלאכי השרת ואמרו: „ברוך אתה ה' מגן אברהם“. כשנעקד יצחק אבינו על גבי המזבח והגיע חרב על צוארו. פרחו נשמתו והביא עליו טל והחיה אותו; אמרו מלאכי השרת: „ברוך אתה ה' מחיה המתים“. כשבא יעקב אבינו ופגע בשער השמים וקדש שמו של הקב"ה אמרו מלה"ש: „בא"י האל הקדוש“⁴¹. ואשכחן גם בתפלת חנה שמונה עשרה ברכות והברכה השלישית „האל הקדוש“ אין קדוש וגו'⁴² ברכה שלישית „אתה קדוש“ ובה י"ד תיבות שבפסוק⁴³. „וקרא זא"ז ואמר: „קק"ק" וגו' וחותם „האל הקדוש“⁴⁴. והני שמונה עשרה ברכות: כנגד שמונה עשרה הזכרות שאמר דוד במזמור „הבו לה' בני אלים“. וברכת המינים. ביבנה תקנוה. כנגד „אל הכבוד הרעים“. וכנגד שמונה עשרה הזכרות שבקדיאת שמע ואחד בפסוק שמע; וכנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה וחוליא קטנה למטה היא לזו. וכנגד שמונה עשרה מזמורים „עד יענך“ ו„למה רגשו“; וכנגד שמונה עשרה פעמים אבות. הכתובים בתורה אברהם יצחק

אותו בשמי מרום. שכתוב קדוש. אתה ה' יושב בין תהלות ישראל. ז"א שישראל מהללים אותו בתור קדוש והוא יושב ביניהם. כמ"ש הרמב"ם וכמ"ש הנביא ישעיהו שראה את ה' יושב על כסא רם ונשא ושרפים עומדים ממעל לו וקרא זה אל זה ואמר ק' ק' ק' התמונה של מעלה דומה איפה לתמונה של מטה. והרין נותן שגם באספה של מטה אומרים קדוש כדרך שאומרים בצבא של מעלה. 30. פסחים דף קיז. א. 31. ע"י ברכות דף לג. א. 32. ע"י ספרי דברים. 33. ע"י פדר"א פכ"ז ופל"א. 34. ע"י אשכול ה' תפלה. 40. פדר"א פל"א. וע"י שלחן הטהור סקי"ד. ובקונט' תפלת כל פה. וכאשר החיה יחזקאל את המתים. אז נתגדל שמו של הקב"ה. אליהו רבא פ"ג. מסוף העולם ועד סופו. ועל אותה שעה נאמר: והתגדלתי והתקדשתי וכו' הדברים הללו מראים. שראו ביטוי קדושת השם. גם בתחיית המתים אם נניח. שהרעיון הזה ישן הוא. אז תבואר לנו ג"כ העובדה שספחו לברכת קדושת השם. ברכת תחית המתים. וזאת לדעת. שתפלת שמ"ע היתה רווחת כבר בזמן שבית המקדש היה קיים. תדע לך. שבתפלת עשרים וארבעה של סדר תעניות. הרי כלולה תפלת שמ"ע. וידוע שהיו מתפללים אותה בהר הבית ובשער המזרח. ז"א בזמן שבית המקדש היה קיים. ע"י תענית טז. ב ספר הקדיש לר' צבי קרול ז"ל. ולכן אומרים קדיש יתגדל על הנפטר להאמין שהקב"ה מחיה מתים ברחמים רבים. 41. ע"י בתניא. 42. ע"י ירושלמי ברכות פ"ב. ובילקוט שמואל. 43. ישעיה ו'. 44. ע"י טא"ח סקי"ג.

ויעקב והנה ה' נצב עליו; וכנגד שמונה עשרה ציווין בפ' המשכן, מן "ואתו אהליאב וא' בריש פרשתא"⁴⁵.

ויעקב כללא דאבהן והוא אילנא קדישא⁴⁶. ובברכת "אתה קדוש" שיש בה י"ד תיבות⁴⁷. ותותם: "בא"י האל הקדוש", חוץ מעשרה ימים שבין ר"ה ויה"כ, שחתום "המלך הקדוש"⁴⁸. ויעקב אבינו, כהרף עין בא לחרון שנאמר⁴⁹: "וישא יעקב רגליו" ואומר: "ויצא יעקב מבאר שבע" וגו'. והאל הקדוש נקדש בצדקה" וענו העליונים ואמרו: "בא"י האל הקדוש"⁵⁰. וכשבא יעקב אבינו ופגע בשערי שמים וקדש שמו של הקב"ה, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: "בא"י" וגו'⁵¹ מכל האמור רואים, שיעקב אבינו ע"ה אמר האל והמלך הקדוש, וקדש השם יתברך.

ורבי, שהוא רבינו הקדוש, שסידר המשניות, היה גלגול יעקב אבינו, ולכן היה נקרא רבינו הקדוש ע"ש "והקדישו את קדוש יעקב", שיעקב היה נקרא קדוש. וברכת "אתה קדוש" נגד יעקב אבינו תקנו, שהוא הקדוש. ונקרא ר' יהודה הנשיא נטריון: הוא נשיא של יעקב אבינו⁵² (עי' במאמר קדיש דרבנן), יעקב אבינו ע"ה תיקן הנשמות. "ההוא יומא דנח נפשיה דרבי, גזרו רבנן תעניתא ובעו רחמי ואמרו: "כל מאן דאמר נח נפשיה דרבי, ידקר בתרב — סליקא אמתא דרבי לאיגרא, אמרה עליונים מבקשים את רבי, והתחתונים מבקשים את רבי, יהי רצון שיכופו תחתונים את העליונים, כיון דחזאי כמה זימני דעייל לבית הכסא וחלץ תפילין ומנח להו וקמצטער אמרה: יהי רצון שיכופו עליונים את התחתונים ולא הוי שתקו רבנן מלמיבעי רחמי שקלא כוזא שדייא מאיגרא לארעא אישתיקו מרחמי ונח נפשיה דרבי. אמרו ליה רבנן לבר קפרא: זיל עיין. אזל אשכחיה דנח נפשיה, קרעיה ללבושיה ואהדריה לקרעיה לאחוריה. פתח ואמר: אראלים ומצוקים אחזו בארון הקדש. נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקדש אמרו ליה: נח נפשיה אמרו להו אתון קאמריתו ואנא לא קאמינא⁵³. ולכאורה, מי שעובר על מוציא דיבה הוא רק כסיל, אבל לא חייב מיתה והם ימיתוהו אם יספר שרבי מת⁵⁴. ובפרט שכוונתו היה להודיע לתלמידיו שיבואו ויתעסקו עמו, אבל לפי מעשיו צריך היה להיות חי וקיים לעולם, וע"כ נקרא רבנו הקדוש ומאן דאמר: "נח נפשיה ידקר בתרב" כי כולו שני יטורי דרבי מגין היה על הדור, ואפילו כשמת היה עיקר כלי המעשה הגוף ונוח הגוף בקבר אבל רבנו הקדוש לא מת⁵⁵, כי רבנו הקדוש, מחבר המשנה, והשכחה גברה אז, לזלא הוא, נשארים בלי תורה שבע"פ וע"ז נתחברה הגמרא ביאור המשנה. ושנו חכמים בלשון המשנה: א"כ רבינו הקדוש חי אתנו ותורתו דמר מתנינא ושמעתתא כולי יומא בפומייהו דרבנן ותלמידיהם בכל דור ודור, ומיעקב אבינו — ויחי יעקב — יעקב אבינו לא מת מה זרעו בחיים אף הוא בחיים, וכל האומר: "נח נפשיה דרבי ידקר בתרב" יקטע רישיה. מה זרעו בחיים אף הוא בחיים. ומקדשים את השם ב"יהא שמיא רבא" הבא אלינו מיעקב אבינו ע"ה.

45. עי' בקונט' תפלת כל פה בשם המ"ת פ' וירא, ובבראשית רבה פס"ט ופמ"ט ועי' ברכות דף כה ובירושלמי שם ובדוקח ס' שכנ. 46. זוהר ח"ג דף סו, ב. 47. טור. 48. ש"ע ס' תקפב. 49. בראשית כט, א. 50. עי' פדר"א פל"ח. רוקח ס' שכב. 51. שבלי הלקט בשם אגודה. 52. סמיכת חכמים בהקדמה דף כ"ט. 53. כתובות קד, א. ועי' ירושלמי בלאים פ"ט יקטע רישיה האומר כן. 54. דברי תורה. 55. ע"ש במהרש"א.

גם בדודו ובזמנו של משה רבינו ע"ה. כשהיה אחד מבני ישראל. או דבים שומע אזכרת ה' היו השומעים "עונים ואומרים" "בשכמל"ו" כדכתיב "כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו"⁵⁶ אמר להם משה לישראל: בשעה שאני מזכיר שמו של הקב"ה, אתם הבו גודל לאלהינו⁵⁷. "כי שם ה' אקרא" זה המברך. "הבו גידל לאלהינו" אלו "העונים" אחריו. "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"⁵⁸.

ולמדנו משה אדון כל הנביאים. קבלת עול מלכות שמים, שהוא פרשת "שמע" וקרא משה לכל ישראל ואמר להם: "שמע ישראל" רצה בזה, שישמעו קבלת עול מלכות שמים "וענו" "בשכמל"ו" כלומר: אנו משיגים מעלתו משם כבוד מלכותו לעולם ועד⁵⁹. ומהיכן זכו ישראל לקרות "שמע" על זה עונה רבי פנחס בר חמא "ממתן תורה" זכו ישראל לקרות "שמע" כיצד: את מוצא לא פתח הקב"ה בסיני תחלה אלא בדבר זה. אמר להם: "שמע ישראל" "אנכי ה' אלהיך" "נענו כולך" ואמרו: "ה' אלהינו ה' אחד" ומשה אמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"⁶⁰.

מכל האמור אנו מבינים מפני מה כל כך הפליגו חז"ל בכוונת התעוררות של פסוק ראשון של קריאת שמע דהיינו "שמע ישראל" וכן "בשכמל"ו". ולכן מי שזוכה לכוון בהם היטב ומוסר נפשו לה' הוא נקרא עבד עולם להקב"ה⁶¹.

וכן דוד המלך ע"ה אומר: "גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדו"⁶² ואמר רבי יוחנן: מנין לעונה אמן שלא יגביה קולו מן הקורא שנאמר: גדלו לה' אתי⁶³. גם עזרא ע"ה ברכו בשם המפורש דכתיב: "ויברך עזרא את ה' האלהים הגדול"⁶⁴. במה הוא גדלו על זה עונה רב גדלו בשם המפורש⁶⁵ הרי לפי רב "שמו בגדול" מובנו איפה "שם המפורש" והוא מובנו של "יהא שמיה רבא מברך" יהא שבח שאמרו אותו הצבור בשעה ששמעו את השם המפורש יוצא מפי כ"ג ושם המפורש, שהזכיר את השם ככתבו.

הנה, בברכת כהנים שבמקדש היו אומרים "את השם ככתבו"⁶⁶ והיתה אז "עניה מן הקהל" כדכתיב: כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו. ואפילו לרב מתנה שעונה על השאלה במה גדלו "בברכה גדלו", לא יהיה סתירה לדברינו. כי היות שתקנו לומר במקדש אחר כל ברכה וברכה "ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם" וזה גם כן, כמו ה"יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא". ויש הרבה כקראות בתנ"ך, שהיו ידועים עוד לפני אותו הנביא. והנביא ברוח הקדש העמידו בספרו⁶⁷. והפסוקים של קבלת עול מלכות שמים כמו "שמע ישראל", והיה אם שמוע" היו ידועים בישראל. עד שלא באו בערבות מואב. ויעקב אבינו ע"ה ענה: "בשכמל"ו" שהוא תרגומו של "אמן יהא שמיה רבא מברך" כששמע יהוד השם יוצא מפי בניו. ואחר כך בא משה רבינו ע"ה ואסמכיה אקרא⁶⁸. אמר להם משה

56. דברים לב. 57. יומא לו, א. 58. ילקוט שמעוני פ' בא רמז רי"ט. 59. צדה לדרך כלל ראשון פל"ג. 60. מד"ר ואתחנן פ' ל"א ע"ש חדושי הרש"ש שמעיר מפסחים הנ"ל שלא אמרו משה. ועי' מ"א ס' תרי"ט סק"ח. וע"ש בפ"י מהרו"ו. 61. עי' רעיא מהימנא פ' משפטים. ובאור צדיקים פי"ח. ובזוהר פ' תרומה דף קל"ט. 62. תהלים לד. 63. ברכות דף מ"ה יל"ש שם. 64. נחמיה ח, ו. 65. מס' סופרים פי"ג ה"ח. ועי' יומא דף ס"ט. ירושלמי ברכות פ"ז ה"ג. 66. ספרי פ' נשא. סוטה דף לח. תמיד דף לג. רמב"ם תפלה פי"ד ה"י. 67. כדאיתא בעמק דבר. 68. כדאיתא במו"ק דף ה ועוד הרבה בש"ס.

לישראל: „בשעה שאני מזכיר שמו של הקב"ה אתם הבו גודל לאלהינו" ועל יסוד זה נהגו הקהל לענות „בשכמל"ו" במקדש. ואין עונין „אמן" במקדש אחר המברך. אבל עניית „אמן" היתה בגבולין. ולא היו מזכירין במקדש שם המפורש אלא בברכת כהנים ביום הכפורים עשר פעמים. ובכל פעם כשהיו השומעים שומעים ה' יוצא מפי כהן גדול היו עונין אחריו „בשכמל"ו".⁶⁹

וכשאמדו בבית המקדש הראשון, בימי שלמה המלך ע"ה, היה המברך אומר, בסוף כל ברכה, ברוך אתה ה' אלהי ישראל מן העולם „והעונין" אחריהם, היו אומרים: „בשכמל"ו". ובבית שני: משקלקלו הכופרים בתחיית המתים ואמרו אין עולם אלא זה, תקנו עזרא ובית דינו, שיהיו אומרים: ברוך אתה ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם להוציא מלב המינים, ששני עולמות יש העוה"ז והעוה"ב. „וענה כל העם" „בשכמל"ו" „במקום „אמן" שלא אמרו במקדש" הטעם דבמקדש ענו „בשכמל"ו" ובגולה ענו „אמן". היות שאין ברכה בלי הזכרת „מלכות שמים" ובמקדש היה „כבוד מלכותו" נגלה לעין כל על ידי הנסים ונפלאות שהיו מתמידים שם. לכן היו עונין אחר המברך: „בשכמל"ו" כלומר: „כבוד מלכותו נגלה" לעינינו עלינו. „הוא מבורך לעולם ועד" אבל בגולה בעוה"ה „כבוד מלכותו" מחולל בין העכו"ם ועובדי כוכבים מרקדים בהיכלו. „ואיה כבוד מלכותו?" לכן אין לנו לענות רק „אמן" כלומר: להאמין שבכל זאת אמונת אומן, שנזכה במהרה לראות בתפארת עוזך, מלכות שמים, ולהעביר גלולים מן הארץ.⁷⁰

וכשהיו מתפללין על הסדר הזה בירושלים היו מתכנסין להר הבית כנגד שער המזרח ומתפללין כסדר הזה. וכשמגיע ש"ץ לומר „מי שענה את אברהם" אומר: ברוך אתה ה' וכו' והן „עונין" „בשכמל"ו".⁷¹

ואין זה סותר למה שאמרנו, שכשאמרו בבית המקדש בסוף כל ברכה „ברוך אתה ה' אלהי ישראל וכו'" כי כיצד: ברכת כהנים במקדש הכהנים עולין וכו' ואחד מקרא אותן וכו' וכשישלימו „כל העם עונים" „ברוך ה' אלהים אלהי ישראל מן העולם ועד העולם"⁷² הרי שלא ענו „בשכמל"ו". אלא הענין הוא כי אפילו להסוברים שגם ענו „ברוך ה'" ולא ענו תמיד „בשכמל"ו" בכל זאת „בשכמל"ו" הוא שיה בפירושו וכוונתו למאמר „ברוך ה' וגו'"⁷³ וגם שוה למה שהיו „עונים לפעמים אחר ברכה"⁷⁴ הפסוק: „יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם"⁷⁵.

69. ברכות דף ג' ודף סג וברש"י, ובירושלמי שם פ"ט ה"ה, פ"מ, וס' חרדים שם, ובתענית דף טו, תמיד פ"ה מ"א, פ"ז מ"ב, ועי' יומא דף ו' י"ד פעמים הזכיר הכ"ג את השם ועי' יומא דף לט, ועי' רמב"ם יו"כ פ"ב ה"ז כל הכהנים והעם וכו' כשהם שומעים את השם ונופלים על פניהם ואומרים בשכמל"ו, ועי' תוי"ט יומא פ"ו מ"ב בשם מהר"ר משה קרדואירו שבכל יום היו מזכירין הכהנים אותו בברכת כהנים בנקוד אל"ף דל"ת וכו'. 70. אגרת הטיוול, 71. רמב"ם תעניות פ"ד תט"ו, ועי' חק נתן למס' תמיד דף לג, 72. רמב"ם נ"כ פ"ד ה"ט, 73. כמו שתירץ בראשון לציון שסמך (הרמב"ם) על מה שעתיד לומר בפ"ב מה' עב' יו"כ, ומה שלא אמר „שיענו בשכמל"ו" כמ"ש הרמב"ם בפ"ד מה' תעניות „והן עונין בשכמל"ו". התם כיון דאמר: המברך: „ברוך אתה ה' אלהי ישראל וגו'" שייך לימר „בשכמל"ו". אבל „ברכת כהנים" שכבר ענו על „הזכרת ה'" לפי שהוא שם המפורש „בשכמל"ו" מה שייך לומר „בשכמל"ו" על וישם לך שלום, לזה אמר שיאמרו: „ברוך ה' אלהים" וגו' שגם מברכות האמורות במקדש, ועי' תענית דף טז, 74. עי' מס' סופרים פ"ח ה"ה, 75. תהלים קיג, ב.

ועוד דבר, כבר אמרנו, שבגבולין היו עונין אחריו „אמן“, אבל במקדש אומר: איתו הזקן, לאחר הפרשיות: „מי שענה את אברהם“ וכו' בא"י אלהי ישראל וכו' והן עונין אחריו: „בשכמל"ו“. וכן בכל ברכות שבמקדש⁷⁶ וכשהיו מתפללין על הסדר וכו' והם עונין אחריו „בשכמל"ו“⁷⁷, וביה"כ היו אומרים: „בשכמל"ו“ בקול רם. משום תרעומת המינין⁷⁸. וכבר אמרנו, כשעלה משה למרום, שמע למלאכי השרת שהיו מקלסין להקב"ה ב„בשכמל"ו“ והורידה לישראל וצוה להם לאומרו בחשאי. כן כל השנה אומרים אותו בלחש. אבל ביו"כ, שאנו כמלאכי השרת, אומרים אותו בפרהסיא ובקול רם⁷⁹.

ובכל השנה כשאמרו: בבית המקדש בסוף כל ברכה „ברוך ה' וגו'“ ובברכת כהנים ענו „בשכמל"ו“ וביה"כ היו אומרים בקול רם.

אמרנו ש„בשכמל"ו“ הוא עצמו השבח של „אישר"מ“, אלא הוא בלשון תרגום, שלא יבינוהו המלאכים, שאין מכירין בלשון ארמי. ואפילו בזמן שבית המקדש היה קיים ואמרו את השם המפורש, והוא שם הנהגה מ„יהו"ה“, ובמדינה, היו אומרים אותו בכינויו והוא באל"ף דל"ת. וענו „אישר"מ“ ובזמן התנאים, היו נישתמשים אותו בלשון ארמי „ישר"מ“ עד היום הזה.

וכן אמר רבי יוסי, כשיצא מן החורבה, שמעתי בת קול וכו' בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות „ועונין“, „יהא שמו הגדול מבורך“ וכו' אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך⁸⁰. כלומר, אם במקדש היו עונים ואומרים „בשכמל"ו“ אז אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך. אבל בזמן שעונים ואומרים אותו השבח בכינוי בלשון ארמי שלא יבינו המלאכים. כלומר, בלשון „יהא שמיא רבא מברך“ כי מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם⁸¹, ללמדנו בא, שאלמלא הגלות, היה נהנה מקילוס זה של „יהא שמו הגדול“, שהוא תרגומו של „בשכמל"ו“ בביתו. ורבי יוסי אומר: אשרי שמקלסין אותו בביתו כך. מתי אשוב להיכלי לבית מקדשי, מתי אקבץ את שארית ישראל בני מבין האומות, שיהיו מהדרין מפארין ומרוממין ומקדשין את קדושת שמי הגדול המחולל בגויים.

המסקנות הנובעות מן האמור, שהקדיש העקרי שהוא „יהא שמיא רבא מברך“ הוא תרגומו של „בשכמל"ו“ בא לנו איפוא, מיעקב אבינו ע"ה. עבר לבית המקדש, וגם בבית המקדש ענו „בשכמל"ו“ — ואחר חורבן המקדש, אנו אומרים אותו אך ורק בכינוי „אמן ישר"מ“ כי קדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה

76. ע"י תענית דף טז, ב. וברש"י והם עונים אחריו בשכמל"ו. 77. רמב"ם תעניות פ"ד ה"טו. 78. ע"י לבוש ס' תרי"ט שבזה פירש אתא דברי ר' אבהו שאמר: התקינו לימר: „בשכמל"ו“ בקול רם. 79. ע"ש בלבוש, שאם אנו אומרים אותו בחשאי, אין אנו חוששין לתרעומת המינין. יען כי המינין אין באים לבית הכנסת. ואין שומעים כשאנו מתפללים. אמנם ביה"כ, שהכל נאספים בביה"כ וכל המינים והאפיקורסים באים ביום זה. א"כ שפיר יש לחוש לתרעומת המינין וע"כ התקינו, שיהיו אומרים אותו בקול רם. ע"י קינט' אחרון בס' מטה אפרים ס' תרי"ט ס"ק ל"ד מהרב האלאס, ובשו"ת פרי השדה ח"ב סי' נ"ט בהשמטות לס' לחמי תודה להגאון בן הפלאה ז"ל, ובס' לחם רב על סדור התפלה מרי משה מאזעס, הטעם, שאין אנו אומרים בקול רם מפני שלא אמרה משה כמ"ש בגמ' פסחים נ"ו הנ"ל ובמדרש מפני שגנבו מן המלאכים. ע"י הערה 12. 80. ברכות דף ג. 81. ע"י איר ישרים בהקדמה ע"פ הגמ' תענית דף טז הנ"ל בשם הגאון בעל עמודי אור.

בטלה לעולם ועד⁸². ועבר כל הדורות ועד היום הזה, ולא נפסק בין בזמן השלום בין בזמן הגלות שיש לנו רק בתי כנסיות, ובין בזמן הגזרות, וע"י זכות אמירת „אמן יש"מ" נזכה לגאולתנו במהרה, וע"כ יקרה וחשובה הוא אצלנו, תפלה זו יותר משאר תפלות, ולכן פסקו רבותינו שאפילו מי שעוסק במעשה מרכבה, פוסק כדי לענות „אמן יש"מ"⁸³ כי בזכותו שוב נזכה, במהרה, לבנין בית מקדשנו ותפארתנו, אמן ואמן.

קדיש התפלה לא היה הצורך לדבר, כמו שלא דברו מענין התפלה. מפני שהיה מפורסם

מכל האמור יש לשער כי הקדיש שהוא יהא שמיה רבא מנהג ישן הוא ומקורו מיעקב אבינו ע"ה. וההוספות, מלפניו ומלאחריו, נתקנו המנהגים אח"כ, כי מנהג שייד, אך ורק, על דברים, המצויים ורגילים, כמעשים בכל יום, ועל דבר שאינו מצוי, אין בו מנהג¹. ואין לומר, במקום זה, נהגו אסור בדבר זה, משום שבדבר שאינו מצוי, לא שייד לומר מנהג². ולתקנות הנביאים, מיקרי תקנות. וכל תקנות אנשי כנסת הגדולה, בשם תקנות נקראים³. ודבגן היכי עקרו תקנתא דתקן משה, אע"ג דנכתב בקרא, קרי ליה תקנתא דתקון מדה, ואע"ג שכ' מצוה, הכוונה על תקנות שתקנו⁴.

82. רמב"ם ה' קדוש החדש פ"ד הי"ב, ואין מעברין את השנה, אלא בארץ יהודה שהשכינה בתוכה בבית המקדש. וע"י בה' בית הבחירה פ"ו הט"ז קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא וכו' לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה והרי הוא אומר: והשימותי את מקדשיכם ויקרא כו, לא ואמרו חכמים אע"פ ששמויין בקדשתן הם עומדים ולכאורה הרי „אע"פ ששמויין" היה המקום המתאים בדיני בית הכנסת, ומדוע הכניס את זה כאן? היות וכאן אומר, שקדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, וכאן אומר, שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה. בא כאן והשימותי אע"פ ששמויין, נזכה ע"י אמירת הקדיש שהוא יש"מ בארמי לשון שאין מלאה"ש מכירין, שוב לבית המקדש ושוב יאמר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו „כך", רק כך כלומר בשם המפורש ולא בכינוי, אמן. ועונין יהא שמו הגדול מבורך, הקשה החיד"א ז"ל דהו"ל לומר בקצרה לשון ברור כשנכנסין לבתי כנסיות וב"מ ואומרים קדיש, או עונין קדיש, וכ' בשם הרב הגדול מהר"י הכהן ז"ל דהיה מפרש בדקדוק נקט לשון זה „ועונין יהא שמו הגדול", והוא כי הגה בקריש אנחנו שואלים „יתגדל ויתקדש שמי' רבא", ועוד אנחנו שואלים „ויצמת פורקניה ויקרב משיחיה", וכשעונים כל הקהל על זה הם אומרים: אמן יהא שמיה רבא מבורך, ואינם מזכירים המשיח, דהגם דבתחלה התפללנו על שתייהם, כשעונים כל הקהל אינם אומרים: כ"אם „אמן יהא שמיה רבא מבורך", כלומר: כל מעינינו ועיקר שאלתנו הוא לכבוד שמו, וזה בפרט, אלהים חשבה לטובה, וז"ש כשנכנסים לב"כ ולב"מ „ועונין אמן יש"ד" דהם שבקי הועלתם שהוא „ביאת המשיח", ולא איכפת להן כי אם על קדושת שמו יתברך, וז"ש אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, ע"ש. 83. ברכות דף כא. ע"י תוס' מגחות מד ד"ה כל שחון הכנסת צריך שיאמר להם „שאו ידיכם קדוש" אבל ש"ץ אין לו להקרות, לפי שהוא מפסיק, ואין להפסיק אפילו ליהא שמיה רבא.

1. הרמב"ם ה' שחיטה פ"א הי"ג. כל מנהגותינו בעניני תפלה מימות חרבן ראשון תמצא יפיו והדרו ונעמו של מנהג, וכבר קלסיה אביר הדועים רבינו הרמב"ם ז"ל שכ' ומנהג זה מנהג חכמים הראשונים ובו ראוי לילך, נחלת יוסף סי"ד. 2. כסף משנה שם, וע"י מועד כל חי פ"ט. 3. ע"י מהר"ץ חיות סוטה דף לב. ב בשם באר שבע. 4. ע"י יומא דף סט.

ודברים האלו, שהיו מפורסמים והיה ענינם ידועים ונהוגים, ביד כל העם, בפרט וכלל. ואין ענין מהם נפלא, משום אדם. ועל כן, לא ראה לדבר בהן, כמו שלא הסדיר התפלה רצונו לומר, נוסחה, ואיך יתנהג ש"ץ. לפי שהיה מפורסם.⁵ כן בענין הקדיש, שנזכר בתלמוד רק, "אמן, יהא שמיא רבא" אבל ענין הקדיש לא היה הצורך לדבר, לפי שהיה מפורסם.

ולכן מוטב, איפוא, לא להתפס למחקרים שטחיים ולהשערות פורחות.⁶ ואנו מאמינים בני מאמינים, חשים בכל ישותנו, מה נשגב הקדיש. ואין זאת, אלא שחובר כל הקדיש בתקופת אנשי כנסת הגדולה, או בתקופת קצת יותר מאוחרת ונתעלה מלמעלה ונתקדש מלמטה. לפיכך, מהווה הקדיש המסמר והבריח התיכון בכל תפלה בצבור, או למוד בצבור. והאומרו והעונים אחריו, מקדשים, על ידי כן, שם שמים ומשרים רוח טובה במרום. ומשם יורד שפע של שלום וברכה ורצון טוב למטה ומקרבים בזה את הגאולה. ואז יתגדל ויתקדש ה', לעיני כל חי, ומלאה הארץ דעה את ה', כמים לים מכסים, במהרה בימינו אמן.⁷ ובפרט, כשיודעים שמקור הקדיש ה"יהא שמיא רבא" בא לנו מיעקב אבינו ע"ה. שאמר בלשון הקדש: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

הנה הדין הוא, הקורא קריאת שמע, כשהוא גומר פסוק ראשון, אומר בלחש: "בשכמל"ו" וחוזר וקורא כדרכו: "ואהבת את ה' אלהיך", עד סופה.⁸ ולמה קורין כן. כבר אמרנו מסורת היא בידינו, שבשעה שקבץ יעקב אבינו את בניו, במצרים, בשעת מיתתו, צום וזרום על ייחוד השם, ועל דרך ה' שהלך בה אברהם ויצחק אביו. ושאל אותם ואמר להם: "בני! שמא יש בכם פסלות: מי שאינו עומד עמי בייחוד השם?" (כענין שאמר לנו משה רבנו: "פן יש בכם איש או אשה... אשר לבבו פונה היום מעם ה' אלהינו? וגו'")⁹ ענו כלם ואמרו: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". כלומר: שמע ממני, אבינו ישראל: "ה' אלהינו, ה' אחד"; פתח הזקן ואמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". לפיכך נהגו כל ישראל לומר שבת, ששבת בו ישראל הזקן אחר פסוק זה.¹⁰ ולא פתח הקב"ה בסיני תחלה, אלא בדבר זה. אמר להן: "שמע ישראל! אנכי השם אלהיך". ענו כלם ואמרו: "ה' אלהינו, ה' אחד". ומשה אמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"¹¹. וק"ש בא מיעקב אבינו. וענייית: "בשכמל"ו", זכינו על ידי הזקן ומן יעקב בא אל הר סיני ואח"כ בא לבית המקדש; שענו כן במקדש, על הזכרת השם.¹² וכן ביוה"כ, כשהיה הכהן הגדול מזכיר את השם.¹³ ואע"פ שצורת הקדיש מופיעה רק בספרות הגאונים. אין

5. הרמב"ם ז"ל בפהמ"ש מנחות פ"א מ"א. 6. ספר הקדיש לר' צבי קרול ז"ל. 7. הרמב"ם בה' ק"ש פ"א ה"ד. 8. דברים כט, יז. 9. רמב"ם שם. מקור הדברים בפסחים דף נו. בראשית רבה פ' נח. מד"ת פ' ויחי. ספרי פ' ואתחנן. דברים רבה דף רצא. ובזהר פ' ויחי הנ"ל. 10. דברים רבה שם. 11. תענית טז, א. 12. יומא לה, א. עי' בפ' ויגש עה"פ ויבק על צוארו עוד וכ' רש"י ז"ל שהיה קורא את שמע. ולמה לא קרא יוסף ק"ש, וכ' בגרש כרמל, דיעקב ויוסף כשנתראו זה לזה היו עומדים באמצע הפרק של ק"ש. והיה יוסף מפסיק לשאול מפני היראה, מיראת אביו, אבל יעקב לא היה רשאי להפסיק דלגביה היה רק מפני הכבוד, ובאמצע הפרק אסור להפסיק מפני הכבוד והבכיה והנפילה על הצואר היתה כשאלת שלום. והמהרש"ל כ' דיעקב אבינו קרא ק"ש בעשרה שהיו השבטים עמו, וקראו בצבור והי' צריך לחזור ג' תיבות של ה' אלהיכם אמת, להשלים רמ"ח תיבות, נמצא כל זמן שלא גמר הוי אצלו אמצע הפרק, ויוסף שקרא ביהודית לא היה צריך לחזור

זאת, כמובן, הוכחה כי דפוס הקדיש, כפי שמקובל בידינו היום, דוקא בזמן הגאונים, כי העדר נוסח הקדיש מהתלמוד, אינו אומר דבר. נהפוך הוא, היות ונוסח הקדיש היה מוכר לכלם, לא היה, איפוא, מקום להביאו בתלמוד, ורק בתקופת הגאונים שהתחילו לחבר סידורי תפלה, הכניסו בהם גם נוסח הקדיש, אע"פ שניכרים תמורות הזמן, בשנויי הנוסח, עוד רחוק מליחס להם את חבור הנוסח כלו ואין להשערה כזאת כל האחות במציאות.

אין ספק להיות אלו חבלי משיח¹, שהיו החכמים מבקשים מהבורא, שלא יהיו מצואים בהם². וגם הנביאים היו מרעידים בהעלותם אותם על רעיוניהם. כמו שאמד הכתוב³: תעה לבבי, פלצות בעתתני. ואמר הבורא: „אוי למי שיהיה מצוי באותו הזמן משומו אל. ואתם אחינו, ידוע לכם, שהקב"ה הפילנו במהמרות עונותינו, בתוך אומה זו, שהיא אומת ישמעאל, שרעתם חזקה עלינו, והם מחכמים להדע ולמאוס אותנו כמו שגזר יתברך⁴: ואויבינו פלילים. ושלא עמדה על ישראל אומה יותר אויבת ממנה ולא אומה שהרעה בתכלית הרעה לדלדל אותנו ולהקטין אותנו ולמאוס אותנו כמוהם. שאפילו דוד המלך ע"ה כשראה, ברוח הקודש, כל הצדות העתידות לישראל, התחיל לצעוק ולקונן בלשון האומה מרעת בני ישמעאל ואמד⁵: „אויה לי כי גרתי משך, שכנתי עם אהלי קדר". וראו, איך זכר קדר משאר בני ישראל. לפי שהמשוגע היא מבני קדר, כמו שהוא מפורסם מייחוסו. ועוד: דניאל לא ספר קטנותינו ודלדולנו, אלא במלכות ישמעאל, שתכנע במהרה. שכן אמד⁶: ותפל ארצה מן הצבא ומן הכוכבים ותרמסם. ואנחנו בעודנו סובלים שעבודם וכזביהם ושקרונם, למעלה מיכלתנו, שאין ביכלת האדם כח לסבול. ויהי כמו שאמר דוד ע"ה⁷: ואני כחרש לא אשמע וכאלם לא יפתח פיו. וכמו שהוכיחנו רבותינו לשאת כזבי ישמעאל ושקרו ולשתוק ממנו וסמכו זה לפסוק שכתוב בשם בניו⁸: „ומשמע ודומה ומשא", שמע דום ושא כן עלתה לנו בימינו, נהרגו ונספו ששה מיליונים מאחינו בני ישראל ולא נשאר לנו, אלא לקדש שם שמים ביתגדל ויתקדש שמיא רבא. שעל ידו נזכה למשיח צדקנו אמן.

פתיחת הקדיש בלשון „יתגדל ויתקדש", לא צויין מקורו, בראשונים. אולם האחרונים אסמכוהו על הפסוק „ונקדשתי בתוך בני ישראל"⁹. והיות ואמרו חז"ל: „דכל דבר שבקדושה, לא יהא בפחות מעשרה"¹⁰, נמצא, איפוא, בהקבץ עשרה

והוי לדידיה אחר ק"ש. ועוד תי' שם הא דיעקב לא קרא מקודם ע"ד שכ' בשב שמעתתא בהקדמה שלו בעיקרים ואהבת את ה"א, כי האהבה הגמורה אינה אלא ל"אחד" אבל כשנתפשטה האהבה לשנים אינה שלמה כ"כ, אפי' „שה' אחד", וכשיתראה יעקב אבינו עם בנו האהוב לו כנפשו אחר הפרדו ממנו זמן רב ינוצצו בו רשפי אהבה, לזה קרא אז ק"ש להשלים האהבה להשם יתברך ומבטל כל אהבות שבעולם.

1. שבת ק"ח, א, פסחים ק"ח, א, מה יעשה וינצל מחבלי משיח, סנהדרין צ"ח, ב.
2. הרמב"ם באגרת תימן. 3. ישעיה כא, ד. 4. דברים לב, לא. 5. תהלים קכ, ה.
6. דניאל ה, י. 7. תהלים לח, יד. 8. בראשית כה, יד. 9. ויקרא כב, לב. עבר ולא נהרג, ה"ז חילל השם. ועי' ספרי האוינו ומנין אתה אומר, שלא ירדו אבותינו למצרים, אלא כדי שיעשה הקב"ה נסים וגבורות, בשביל לקדש את שמו הגדול בעולם, שנא בשמות ב, כג ויהי בימים ההם וגו'. ולא עשה ה' נסים לאבותינו על הים, אלא בשביל לקדש שמו הגדול, וירד דניאל לגוב אריות וחנני' מישאל ועזרי' לכבשן האש אלא לקדש שמו הגדול. ועי' זוהר ח"א לח, שכל אינון דמקדשין בכל חילא שמא דמאריהון ואתיבא איש"ר. 10. עי' ברכות כא, ב. ירושלמי שם פ"ז ה"ג. סנהדרין בבלי עד, ב. דאין פרהסיא פחות מעשרה. ועי'

מישראל, לדבר מצוה, בין שהתכנסו לתפילה, בין לתלמוד צריכים לקדש ה' ¹¹. וכיצד נקדשו, שני ענפים עיקריים בקדוש ה' ומהם מתפצלים סעיפים וסעיפי סעיפים. אופן אחד של קדוש ה' הוא, כדרך שמצינו במיתת בני אהרן, שנאמר במ: „בקרובי אקדש ועל פני העם אכבד“ ¹². ונקדשתי בכבודי א"ל משה לאהרן: לא מתו בניך אלא לקדש שמו של הקב"ה ¹³ וכשהקב"ה עושה דין בצדיקים מתיירא ומתעלה ומתקלס, אם באלו כ"ש ברשעים ¹⁴ וכתיב ¹⁵ נורא אלהים ממקדשך אל תקרא ממקדשך אלא ממקודשיך, ואע"פ שתכלית בנין המשכן, והקרבת קרבנות היא לכפר על עוונותיהם של ישראל, ולבל יחשוב ההמון ששוב אין הכרח להזהר מלעבור על מצוות ה', אחרי שיש סגולה המכפרת. הראה מיתת בני אהרן או עשרת הרוגי מלכות ודומיהם, שהיו צדיקים לא הגנו עליהם המשכן והקרבנות. ואם כאלה כל שכן רשעים. אכן, עם כל גודל מעלת קדוש ה' כזה, שטוחה בקשתנו לפני יושב מרום, שיצילנו ממקרים כאלה ושנזכה לעבוד את ה' בשמחה ובטוב לבב, כדי להאדיר שמו הגדול, שנקרא עלינו. ולכן, בעת אמירת „יתגדל ויתקדש שמו רבא“: סומכים לזאת „בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל“, כדי שלא יתקבל חלילה, כאילו כוונתנו לקדש שמו באופן הנזכר. נמצא, כי עצם אמירת הקדיש, מהווה מבצע של קדוש ה' ¹⁶.

ולצערנו נתקיים בנו קידוש השם הראשון, באושוויץ, טרבלינקה, ומאיידנק. ועוד שהקדושים צעדו למחנות המוות ע"י הנאצים ימ"ש"ו, ובכל זאת קראו יהודים עוד מעט ואנו נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים אותך בשמי שמים, וידוע שכל מי שנהרג ע"י אומות העולם, אפילו מי שאינו צדיק נקרא בשם חסיד ועבדו של השי"ת כי נהרג מפני שהוא יהודי והוא בכלל הנהרגים על קידוש השם ¹⁷ ואלו שנקברו חיים ונשחטו ונשרפו ושנחנקו ושנטבעו שלא באו לקבר ישראל בכבוד הראוי ¹⁸ וביניהם אנשים נשים וטף שלא טעמו טעם חטא, ולא נהנו מן העולם הזה, ובהם גאונים צדיקים וחסידים שפשטו צוארם ונשמתם על קידוש השם, בג"ע תהא בנחתם, ויזכור לנו עקדתם, ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם וצדקתם, ובזכות שמו הגדול נזכה ליום הגדול שיקויים התפלה שתקן ר' יהודה החסיד, אב הרחמים שוכן מרומים וכו' קהלות הקודש שמסרו נפשם על קדוש השם יזכרם אלהינו לטובה

כתובות עה, וכמה רבים, ולענין קדוש השם בעיני דוקא עשרה, בו בזמן דלענין פרסום די בה' או בג', עי' יבמות קא, ב. רמב"ם יב"ו פ"ד ה"ה. גיטין מו. ב"ב לט. ערכין טו. ובירושלמי שביעית פ"ד ה"ג. שבני ישראל מצווים על קדוש השם בכל יום בכל עת ובכל שעה. ולכן פסק הרמב"ם בספר המצוות שלו מ"ע ט, הוא שצונו לקדש את שמו והוא אמרו ונקדשתי בתוך ב"י, וענין זאת המצוה אשר אנחנו מצווים לפרסם האמונה הזאת האמתית בעולם וכו' וזאת היא מצות קידוש השם המצווים ב"י בכללם ר"ל התרת עצמנו למות ביד האנס בעבור אהבתו יתעלה וההאמונה באחדותו כמו ש"עשו חנניה מישאל ועזריה בזמן נבוכדנצר הרשע וכו' ויקדשו את השם ברבים, כמו שהבטיחנו באמרו לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו, כי בראותו ילדיו מעשה ידי בקצרו יקדישו שמי וגו'. ¹¹ תשובת הראב"ד ז"ל. ¹² ויקרא י, ג. ¹³ זבחים קטו. ¹⁴ יש"י שם ורמז לו, שביום שישרה שכינתו על הבית יתקדש בכבודו ולא ירמו להבין מה הוא עד שמתו, וכדי להתקדש כבודו של מקום עליהם להודיע שהוא נורא על יראיו ומיודעיו בשעה שעושה הקב"ה דין בקדושו, מתיירא ומתעלה ומתהלל. ¹⁵ תהלים סח. ¹⁶ תולדות התפילה והעבודה בישראל. ¹⁷ סנהדרין מז אוה"ח פ' צו עה"פ על מוקדה על המזבח. ¹⁸ עי'

עם שאר צדיקי עולם, וינקום לעינינו, נקמת דם עבדיך השפוך וכו' ואני תפלה יתגדל ויתקדש שמייה רבא... בחייכון וביומיכון דכל בית ישראל, אמן.

בשעה שנתקדש המשכן, יצאה אש ותאכל את נדב ואביהו; ויאמר משה אל אהרן: „הוא אשר דבר ה' לאמור: „בקרובי אקדש“. אז אמר לו משה לאהרן: „אהרן אחי, יודע הייתי שיתקדש הבית במיודעיו של מקום; והייתי סבור, בי או בך, עכשיו רואה אני שהם גדולים ממני וממך. אם התקדש הבית רק בנדב ואביהו, כמה קידוש השם הוא בששה מיליונים קרובים שנפלו והקדישו את השם! הוא אשר דבר ה': „בקרובי אקדש“. יתגדל ויתקדש שמייה רבא“. וכבר חזו קדמונינו עצרות רבות יגברו, עד אשר „יתגדל ויתקדש שמייה רבא“^{18*}. וזה הוא החורבן של ששת המיליונים של בני ישראל.

הקדיש תופס מקום כה נכבד בכל תפילותינו ולמודינו. ואמירת הקדיש על ידי יתום, ר"ל, אין בה כל זכר לתפילה לה' שיעלה את האב, או האם, משאול מטה. אלא, הנה תוספת זנות לנשמת הנפטר, בהיות בנו מקדש השי"ת ברבים ומזכה הצבור בעניינת: „אמן יהא שמייה רבא“. זהו האופן האחד של קדוש ה', לו מצווה כל יהודי¹⁹. ואני שלא כל צבור מוכן, או מוכשר, להתפלל כסדר, תקנו חכמים הראשונים דבר המצווה לכל²⁰. לאומרו בצבור, ומכאן קדושת הקדיש. אמירת הקדיש, על ידי יתום נובעת, מאחר ואין מיתה בלא חטא. ורובם מתים בעון חלול השם, שאינו מתכפר רק במיתה²¹. ובעת שהקב"ה נפרע מהחוטא, שמו של הקב"ה מתגדל ומתקדש על ידי כן, כמו שכתוב²²: „ונשפטי אתו" וגו' ואח"כ כתיב: „והתגדלתי והתקדשתי" וגו' לכן, עומד הבן של הנפטר ואומר קדיש בצבור: „יתגדל ויתקדש“. כלומר: „מתנחם אני על מיתת אבי, ביודעי, שעל ידי כן, מתגדל ומתקדש שמו של הקב"ה“. מיד הקב"ה מכפר לו עון חלול השם²³.

שו"ת ח"ס יו"ד סי' שלג. 18*. הרה"ק ר' פנחס שפירא מקאריץ במכתבו להרה"ק ר' רוב בער המגיד עי' בס' חמדה גנוזה. 19. יש נוחלין ובגשה"ח דף רעח שעצם התפילה והקדיש מחויב לומר רק לכבוד ה' ולא לזולתו. 20. שם.. 21. שנאמר: אם יכופר העון הזה לכם עד תמותיו. ישעיה כב, יד. 22. יחזקאל לח, כג. 23. מעין מה שהיה נהוג בבי"ד של מטה לאחר פסה"ד היו קרובים הנרון באים לביה"ד ואומרים יפה דנתם ושואלים בשלום הדיינין ובשלום העדים. כדי להראות קבל עם ועדה שאין בלבם דבר נגד הדיינים והעדים. שדין אמת דנתם. עי' סנהדרין מו. רמב"ם ה' סנהדרין פי"ג ה"ו. הערני הר' אליהו אליעזר סקולסקי נ"י. ועי' בפתיחה לשו"ת מחנה חיים בשער המתנה בשם ס' דבר שבקדושה בחלק קידוש השם אות ז' בשם השפתי כהן וז"ל וקראת אתכם הרעה באחדית הימים. דעה קודא אתכם כמו שאירע בפורטוגאל שהכריז המלך כל מי שאינו מומר ישרף באש והיה מקצת בני ישראל שואלין היכן בית השריפה ומוליכים בניהם ונשותיהם בתופים ובמחולות ומשליכים עצמן להשריפה. למה הרעה קודא אתכם לפי שחלל שם שמים בזמן השופטים שנאמר ויעבדו את האלילים ואת הבעלים ואת העשתרות ובאו בגלגול וקדש שם שמים בפרהסיא והיו משליכים עצמן לאש שגזר צ"הם גלות ומסיים בעל המתנה חיים, דאו כי הדורות של לפנים היו כמלאכים הלכו מעצמן לבית השריפה בניהם ובנותיהם עם נשותיהם ובתופים ובמחולות על המערכת אש וקדש שם שמים ברבים שכל האומרים כי הוא ה' אלקינו הוא ינהגנו על מות אם הרע רק קרה אתכם הכינו מעצמן לאש ולא המתינו עד שהרע תרדוף אחריהם ביד חזקה כי תפארת עוזמו אתה ה' מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ, הרור אתם ראו כה עשו אבותיכם ועליהם נאמר ישראל אשר בך אתפאר וז"ע ועל זרעינו אמן, ע"ש.

שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. ונשמתו של רבי עקיבא יצאה באחד

„שמע ישראל, ה"א, ה' אחד, הוא יחוד השם וקבלת עול מלכות שמים וכשנפטר יעקב אבינו מן העולם מסרו לבניו²⁴ עד לרבינו הקדוש ר"י הנשיא כמו שאמרנו רבי עקיבא כשהוציאוהו להריגה והיו סורקין את בשרו במסרקות של ברזל, היה מקבל עליו עול מלכות שמים והיה מאריך באחד עד שיצאה נשמתו באות אחד שמסרו יעקב אבינו ע"ה לבניו²⁵ ובזמנינו, כשהנאצים ימ"ש, העלו על המוקד את ששת המיליונים והורינו ואחינו בני ישראל הלכו לעולמם עם אותו השמע ישראל ה"א ה' אחד.

עקבתא דמשיחא

אם מתבוננים על הדורות, ירדנו מן תקופת האבות, משה ואהרן, יהושע, הזקנים שמואל, דוד ושלמה, תקופת הנביאים, במשך שש מאות שנה, מימות שמואל עד הנביא האחרון מלאכי. תקופת הנבואה, שבאה מתוך השראת השכינה, רק על יחידי סגולה. השאירו ספרי הנביאים שהמה הרכוש של עם ישראל, היותר נעלה. והנכס הזה נשאר לעמנו לפליטה, מכל מחמדיו, עד היום הזה. ואחר חתימת תקופת הנבואה, באה תקופת עזרא הסופר. ואע"פ שראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל, אילמלא לא קדמו משה¹. במשה הוא אומר²: „ואותי צוה ה' בעת ההיא, ללמד אתכם חקים ומשפטים“. ובעזרא הוא אומר³: „כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט“. בכל זאת העידה התורה⁴: „ולא קם נביא עוד בישראל כמשה, אשר ידעו ה' וגו' ואע"פ שעזרא צוה להסופרים, לכתוב הרבה ספרי תורה, בתוך העם, למען הרבה הלמוד בה. ולעשות בישראל חוק ומשפט. ולפנים העם לא דרשו את התורה והיתה מונחת במקדש רק. ואח"כ, מימות עזרא עד תקופת רב אשי, חכמי בבל, חכמי ארץ ישראל; ואח"כ תקופת התלמוד, תקופת רבנן סבוראי; ואח"כ תקופת הגאונים, ישיבות סורא ופומבדיתא, הגאונים המאוחרים: ר' צמח בר פלטי ור' שרירא גאון, ר' האי גאון, ר' סעדיה גאון, רבנו נסים, רבנו חננאל, ר' יצחק אלפסי, הרמב"ם, ועוד, גם בעבודת ה' ירדנו פלאים וגם בחכמה והשגת קדושות ירדנו מדחי אל דחי צא ולמד כל הדורות ממה רע"ה אדון הנביאים עד בנין בית שני לא פסקה נבואה מישראל, ובבית שני כבר פסקה הנבואה, ועדיין היו משתמשין בבית קול⁵ ואח"כ בימי רבינו הקדוש נתמעטו כל כך הלבבות עד כי התירו חז"ל לכתוב תורה שבע"פ משום עת לעשות לה' הפרו תורתך⁶. כל דור ההולך לא חזר ובא אותו הדור, ואיה התקוה לזכות לביאת המשיח. אלא הענין הוא, הדורות הלכו והבאים הם לא כהראשונים. אבל התורה והמצות שלהם נשארו ונקבעו, בלבבות בני ישראל, בדורות הבאים. דלולא כן, מה התועלת באריכות הגלות. והדורות הולכים וקטנים ואיה התקוה לזכות לביאת המשיח, במהרה בימינו מה שלא זכו בה דורות

24. פסחים נו, א. פסיקתא רבתי פל"א. 25. ברכות סא, ב.
 1. סנהדרין כא, ב. 2. דברים ד, יד. 3. עזרא ו, י. 4. דברים לד, י. 5. יומא ט, ב.
 6. תהלים קיט, ברכות נד, א תמורה יד, ב ועוד, עי' תקון האדם.

הראשונים, שהיו גדולים וטובים. אבל אף כי מצד הדורות עצמם הם מתקטנים ונקראת „עקבתא דמשיחא“ כלומר: שהנפשות הם מהעקביים. מכל מקום, מצד מה שכל הזכויות של כל הדורות הקודמים כולם; וכל תורה ומצות ותפלות שסיגלו בעולם הזה הכל נשאר קבוע ותקוע בעמקי הלבבות שבדור האחרון. ומצד זה כל דור מאוחר יש לו יתרון הכשר מעלה.⁷

לכן מתפללים אנחנו על התגלות הגמור של בחינת המלכות, אשר יהיה במלך המשיח, אשר יבא, במהרה.⁸ וזה כוונתו, מה שאנו מתפללים: גלה „כבוד מלכותך“ „עלינו“⁹: א) כי להמלאכים שש כנפים. ובזמן שאין ביהמ"ק קיים, נתמעטו כנפי החיות ו„ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד“ ששה תיבות, תיבה על כל כנף, ולעבודת ישראל חסר הכנפים „שברגליו“ ועל ידי זה כ' „כבוד מלכותו“. ואנו מתפללים: „גלה כבוד מלכותו“ עלינו, במהרה¹⁰. ב) עלינו במהרה, כי דור מאוחר יש לו יתרון הכשר מעלה.

קדיש אחר שהחיה יחזקאל המתים וקדיש אחר תחית המתים שיהיה מאת הבורא ית"ש

אמרנו¹¹ שתפלת שמ"ע היתה רווחת, כבר בזמן שבית המקדש היה קיים, כי בתפלת כ"ד של סדר תעניות, הרי כלולה תפלת שמ"ע, והיו מתפללים אותה, בהר הבית ובשער המזרח¹². ושמעון הפקולי הסדיר רק י"ח ברכות, לפני ר"ג הזקן ביבנה¹³ אבל הברכות היו ידועות כבר מזמן הקדום, והנה אחר מגן אברהם בא „מחיה המתים“ ואח"כ „אתה קדוש“. לכן כאשר החיה יחזקאל את המתים, אז נתגדל ונתקדש שמו של הקב"ה, מסוף העולם ועד סופו¹⁴. ועל אותה שעה נאמר¹⁵: והתגדלתי והתקדשתי וגו'. וכן יהיה לעתיד שע"ז אנו מתפללים אתה גבור לעולם ה' ע"ש שנא'¹⁶ ה' כגבור יצא, ומזכיר בברכה זו ג"פ תחית המתים, א) מחיה מתים אתה, ב) מחיה מתים ברחמים רבים, ג) בא"י מחיה המתים, המדבר מתחית המתים שלעתיד, שעל אותה שעה נאמר¹⁷: וידעתם כי אני ה' בפתי את קברותיכם וגו' ומקים אמונתו לישיני עפר ע"ש הכי'¹⁸ ורבים מישני אדמת עפר יקיצו, מי כמוך בעל-גבורות ומי דומה לך מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה, ע"ש הכי'¹⁹ כי כארץ תוציא צמחה וגו', ואחר מחיה המתים, אתה קדוש וגו'. המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות בית דוד ליושנה לממשלה הראשונה ובונה המקדש ומקבץ גדחי ישראל²⁰. ובזמן שנדחי ישראל יכנס יבנה ירושלים²¹.

7. עי' בס' משיב צדק להרה"ק ר' צדוק הכהן מלובלין ז"ל. 8. שו"ת מנחם משיב ח"א ס' יג.
9. שם בשם אוהב ישראל, דברי אליהו דצ"ב. חגיגה יג. 10. שם בשם פסיקתא דר"כ פסיקתא דאנכי מנחמכם. זרע אפרים אות ז' בשם גדול והוא האוהב ישראל בפ' וישב בשם הר"ר אלימלך ז"ל. 11. עמוד כ"ג הערה 1. 12. תענית טז, ב. 13. ברכות כח, ב. מגילה יז, ב. 14. תד"א פ"ה, ועי' מד"ר פ' תבא ז. 15. יחזקאל לח, כג. 16. ישעיה מב, יג. אבודרהם תפלת שמ"ע. 17. יחזקאל לו, יג. 18. דניאל יב, ב. 19. ישעיה סא, יא. 20. רמב"ם ה' מלכים פ"א ה"א, וה"ד, ובירושלמי מע"ש פ"ה ה"ב איתא בה"מ עתיד להבנות קודם למלכות ב"ד, ע"ש פ"מ. 21. ברכות מט, א.

ואין ירושלים נבנית עד שיתכנסו הגליות²². וקבוץ גליות קודם לתחית המתים, ואין ירושלים נבנית עד שיתכנסו הגליות²². וקבוץ גליות יהיה ארבעים שנה קודם תחית המתים, ותחית המתים הוא אחרון שבכולם²³. ואז יתגדל ויתקדש שמייה רבא.

„על הכל יתגדל ויתקדש שמו של מלך מלכי המלכים, הקב"ה, בעולמות שברא העוה"ז והעוה"ב. שיתגלה מלכותו בעולם הזה ויהיה קדוש השט בכל העולמות. כדי שלא יאמרו הגויים: „איה נא אלהיהם" ואלהינו, שלעת עתה, דק בשמים ורק המלאכים שיודעים כבודו. כן יתגלה כבודו גם בעולם הזה, שתהיה הגאולה בימינו, כיעקב שקראו בית ויתגדל ויתקדש שמו ותתקבל צלותהוון ובעותהוון דכל בית ישראל, המחכים לביאת משיח צדקנו, במהרה בימינו, ויתגדל ויתקדש שמו, בעליונים ובתחתונים, כרצוננו¹.

הקדיש של עתיד על ידי זרובבל בן שאלתיאל

עתיד הקב"ה להיות יושב בגן עדן ודורש. וכל הצדיקים יושבים לפניו וכל פמליא של מעלה עומדים על רגליהם וחמה ומזלות, מימינו של הקב"ה ולבנה וכוכבים, משמאלו. והקב"ה יושב ודורש תורה חדשה, שעתיד ליתן, על ידי משיח.

22. מד"ת פ' נח פי"א, י"ש ס' תתפח. 23. זוהר ח"א דף קלד וקלט, עמ"ש בפ' ענית איש"ר הערה 36, ובפ' ענית אמן הערה 63, ועי' זוהר ח"ב דף קה על דא אנן מצלן ומקדשן בבתי כנסיות על שמא דא דיתבני כמה דהוה ואמרי יתגדל ויתקדש שמייה רבא. ועי' בס' לקט שמואל מהרב מ' פייביש ז"ל נכד הסמ"ע ג"ע בליקוטים ממדרשים בענין הגאולה.

1. בהוצאת ס"ת אומדים על הכל יתגדל וכו' ודייק הרה"ק ר' חיים אלעזר שפירא בדבריו תורה מהר"ק ע"פ מעשה מרבינו הקדוש, בעל נועם אלימלך זי"ע מליזענסק, אשר עבודתו היה לבטל הגזירות מכלל ישראל. ואחד הסתלקותו יצאו אלו הגזירות הנודעים, אשר עכבם בזכותו ונסעו גדולי תלמידיו על ציון הקדוש שלו ושפכו שם שיחם הלא קיי"ל גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחיהם ומדוע לא תפעלו עתה לבטל הגזירות קשות אלו מישראל ואחרי רוב עבודתם ותפלתם שם בא בלילה רבינו הקדוש בעל נועם אלימלך לתלמידו הרב הקדוש רבינו מהרמ"מ מדימנוב זי"ע (בהקיץ או בחלום) וא"ל שמעתי את תפילתכם ובכייתכם. אמנם מה אוכל אני לעשות כעת בעולם העליון, אשר יראו לי כי הכל לטובה לישראל אמנם בעוה"ז וכפי הבנתכם וידיעתכם אינו לטובה ע"כ תוכלו להרבות בעתה ותפלה לבטלם. וז"ש יתגדל ויתקדש שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה בעולמות שברא העוה"ז והעוה"ב פתח בעוה"ז תחלה כי העיקר שיתגלה כבוד מלכותו גם בעוה"ז סוף מעשה במחשבה תחלה ובכאן יהיה הקדוש השם כי בעבור זה ברא כל העולמות כנודע וכמו שפירשתי עה"פ למה יאמרו הגויים איה נא אלהיהם ואלהינו שבשמים דק בשמים כל אשר חפץ עשה כי המלאכים המה יודעים כבודו ולא יכחישו בשום אופן ע"כ ככל אשר יחפוץ שם יעשה כי זהו ביתו מבפנים כביכול משא"כ בארץ אם יעשה היפך הראוי מדרך התורה ודעת בני אדם החפצים בכבודו ית"ש א"כ הוי ח"ו חלול שמו וכבודו ע"כ אומרים כרצוננו ית"ש אמנם יש לחוש פן בעוה"ז יהיה זה נגד כבודו כאשר רואים ההסתר פנים משלות הרשעים ויסורי הצדיקים וכיוצא בנ"ל אם כי בשמים הכל נכון ע"פ המשפט מ"מ בכאן הוא הלול כבודו ח"ו ע"כ אומרים כרצון יראיו אמנם גם בזה יש לחוש כרצון כל בית ישראל ודייק בית ישראל ולא כל ישראל היינו החפצים ומקוים שיהיו בבית יעקב כדאמרינן בפסחים פה, א, שתהיה הגאולה במהרה בימינו כיעקב שקראו בית וכרצונם יתגדל ויתקדש

וכיון שמסיים ההגדה, עומד זרובבל בן שאלתיאל על רגליו ואומר „יתגדל ויתקדש” וכו’².

הקדיש של הקדושת לוי מברדיטשוב ז”ל בראש השנה

מקובל מפי מגידי אמת, כי קודם פתיחת השמונה עשרה בראש השנה, היה מזמר הרב מברדיטשוב דברים אלו בנגון מיוחד: צפרא טבא לך רבונו של עולם, אני לוי יצחק מברדיטשוב, באתי אליך בדין תורה מעם ישראל, מה לך ולעם ישראל, מדוע הטלת עצמך על עם ישראל, בכל דבר שהוא, אז אמור אל בני ישראל, בכל ענין שהוא, מיד, צו את בני ישראל, בכל מעשה שהוא, אז, דבר אל בני ישראל אב הרחמן שבשמים, כמה אומות יש בעולם: פרסים, בבלים, אדומים, הרוסים מה הם אומרים, הקיסר שלהם הוא קיסר, הגרמנים מה הם אומרים, המלכות שלהם היא מלכות, והאנגלים מה הם אומרים, המלכות שלהם הוא קיסר, ואני לוי יצחק בן שרה מברדיטשוב אומר: יתגדל ויתקדש שמייה רבא, ואני לוי יצחק בן שרה מברדיטשוב, אומר, לא אזוז פה ממקומי, לא אניח את מקומי, וקץ יהיה וסוף לגלות יהיה, יתגדל ויתקדש שמייה רבא³.

שמו בעוה”ז כנ”ל וע”כ י”ל, שצריכין לומר בקדיש: תתקבל צלותהון ובעוהון דכל בית ישראל, ולא דכל ישראל כמנהג אשכנז. והיינו, שיתקבלו התפלות של בית ישראל המחכים לביאתו של משיח צדקינו במהרה בימינו שיבא ויגאלינו במהרה דידן ויתגדל ויתקדש שמו בעליונים ובתחתונים כרצוננו, עכ”ל. 2. יל”ש ישעיה ס’ תכ”ט. ועי’ בסוף פרק „אמן”. כיום ההוא נאם ה’ צבאות אקחך זרובבל בן-שאלתיאל עבדי נאם ה’ ושמתיך כחותם כי כך בחרתי נאם ה’ צבאות, חגי ב, כג, ועי’ רש”י ומצנ”ד, ועי’ מד’ שיה”ש ח—ה שאלתיאל שממנו הושתלה מלכות בית דוד. 3 דיני ישראל ומנהגיו, ספר השיחות ה’ תש”ב עמ’ קכח. וכ”ה במד”ר פ’ תשא יד כשראה משה שנסתלקו אמר להקב”ה ועתה אם תשא חטאתם, אמר לפני הקב”ה כל התורה שנתת לי הוא, וידבר ה’ אל משה לאמר דבר אל בני ישראל, צו את בני ישראל, אמור אל בני ישראל, אם הם כלים מה אני עושה בתורתך וכו’, ומהרו”ו פ”י וכשתשמיד אותם בהכרת שתמחה גם שמם מן התורה מחה גם שמי שלא דברת עמי רק בשבילם, וביפה תאר פ”י שאתה צריך למחוק מה שכתבת, וידבר ה’ אל משה דבר אל בני ישראל.

נוסחאות הקדיש

כשם שיש נוסחאות שונים בסדר התפלה, כן יש נוסחאות שונים בנוסח הקדיש. זמן הראוי הוא, שכל עדה ועדה שבישראל תקפיד ותנהג לפי נוסחתה היא¹, ואלו ואלו דברי אלקים חיים, ואין לשבש שום נוסח, אלא יעשה בכל מקום כמנהגו הוא² וכמבטאו, ואין לשנות ממבטא למבטא, ויש חשש שאינו יוצא מי שכן משנה.

סוגי הקדיש וכינויו

הקדיש, עד דאמירן בעלמא, שאומרים באמצע התפלה, נקרא: „קדיש לעילא“, „קדיש זוטא“, „קדיש קצר“, „קדיש חסר“, „חצי קדיש“³. קדיש, שאומרים על סופו, כלומר בסיום התפלה נקרא „קדיש בתרא“ או „קדיש שלם“ או „קדיש תתקבל“ או „קדיש מלא“⁴ או „קדיש גמור“ כולל „תתקבל“ ו„יהא שלמא רבא“, יש עוד „קדיש יתום“ והוא קדיש שלם בלי „תתקבל“ ונאמר: בסוף התפלה, אחרי עלינו ויש עוד „קדיש דרבנן“, שהאבלים אומרים אותו: ובו מוסיפים אחרי „יהא שלמא רבא“, „על ישראל ועל רבנן“ הוספה זו אינה קדומה לחתימת התלמוד. ואומרים אותו, אחר סיום מסכת⁵. ויש עוד קדיש שאמרו בבית הקברות שהוא „דעתיד לחדתא“⁶ ונקרא „קדיש של תחיית המתים“⁷, ויש עוד „קדיש אחר אגדה“

1. עץ החיים בשער הקרישים פ"ב כמו בשרשי התפלה יש חלוקים בין האשכנזים ובין ספרדים קאטאלוניא ואיטליא וכדומה בהם שיש במנהגים יסודות קדמונים שלהם בסדורי התפלה וכו' והיה אומר מורי ז"ל שיש י"ב שערים ברקיע נגד י"ב שבטים, וכל אחד עולה תפלתו דרך שער אחד, והם השערים הנזכרים בשלהי ספר יחזקאל. ואמר שודאי לא היו השערים ודרכי הליכתן שוין וכל אחד משונה מחברו. לכן גם התפלות משונות. לכן כל אחד ואחד ראוי להחזיק במנהג תפלתו. כי מי יודע אם הוא משבט ההוא ואין תפלתו עולה אלא על ידי שער ההוא, ולכן יש לשער כי הנוסחאות הקדיש משונות ולכן בהיותו מחליף מנהג אבותיו משנה את סדר העלאת התפלה (או הקדיש) למרומים ותפלתו אינה מסודרת.

2. סדור תורה אור מבעל קב ונקי, ה"ד בקונט' אחרון. בספר הערכים אות ה אם המקרא בחר במבטא מיוחד, יש בזה כוונה מיוחדת, לפעמים מצד הטעם ולפעמים מצד התכלית, וגם חז"ל שמרו את הכלל הזה, יש שראו לצמצם ולהגביל את רעיונם במבאים יותר קלים, איא שהיה להם טעם מיוחד לבחור במבטאים אלה, ויש שבחרו במבטאים המסוגלים יותר למשוך את הלב והם מבטאים חידתיים, ויש עוד מבטאים, לכן כל אחד ישמור על מבטא שלו, ועי' שערים מצויינים בהלכה ס' יח אות צ. 3. תניא רבתי, כל בו, ספר המנהג, סידור תורה אור שער הכולל. 4. רמב"ם בנוסח הקדיש, סדר רע"ג, כל בו ובסדור הרב. 5. טור יו"ד ס' שער, רמב"ם בנוסח הקדיש, סדר רע"ג, כל בו, סדור הרב. 6. יו"ד שם ובדרישה שם ועי' סדור רשב"ן ח"ב ל"ט. 7. כל בו בשם שו"ת

והוא עתיקת יומין¹ וכמו בן קדיש התפלה² ג"כ עתיק יומין הוא. ויש עוד קדיש שאמרו לסני קריאת התורה³, או קדיש שאמרו אחר שבשלם בנין הקרואים לתורה.

קידם עליית המסטיד¹⁰, הקדיש שלפני ברכו בקרא: „קדיש זוסא¹¹ או „קדיש

חסר¹² ב„קדיש תתקבל¹³ רבו ההוספות בשתי הבקשות האחרונות. בימות

הנורדטים ובמנהגי ספרד ורומניה גוספו על „חיים¹⁴ כמה שמות אחרים עבריים.

סאתר ועיקר גוסת הבקשה ארמי הוא. ובגוסת קדיש דרבנן, לא גוספו שיינויים

רבי'ס. ודומה לנוסחא דו הווא. על ישראל ועל צדיקיא" שבתפלת השכבה במגהג

ספרד¹⁸, ונבאר ב"ה הכל על סקומו.

נוסחאות וטורפסי הקדיש

בטורים נפרדים הקדיש, וצ"ג לפני הקורא, ונוסחאות, וטורפסי קדיש התפלה ועוד

מיני קדישים.

בסדר רב עמדם גאון ז"ל

יתגדל ויתקדש שמיה רבא (ויעבו אמון) בעלמא די ברא כרעותיה וימליך

מלכותיה בחייכון ובקמיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב (תעונין

הצבור אמון) יתא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא ואומר. יתברך שמיה

דקודשא בריך היא אמן. ישתבח יתפאר ויתרום ויתנשא ויתחדד ויתעלה ויתקלס

שמייה דקודשא בריך היא אמן. ^{לעילא בעל ברבתיא} שירתא תושבחה ונחמתא

ואמרו בעלמא ואמרו אמן.

בסדר רב סטדיה גאון ז"ל

יתגדל ויתקדש שמייה רבא (ויענו אמון) בעלמא די ברא כרעותיה וימליך

מלכותיה ויעמח סודיקניה בחייכון וביומיכון ובחיי כל בית ישראל בעגלא ובזמן

קריב ואמרו אמון (ויענו אמון) יהא שמייה רבא מבורך לעלם ולעלמי עלמיא (אמון)

יתברך ישתבח יתפאר יתרום יתעלה ויתנשא ויתקלס יי. שמיה דקודשא בריך הוא

(כשהוא אומר בריך הוא כל העם עובדי אמן) לעילא (סו כג) מכל ברכתא

(ו) שירתא תושבתתא ונתמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן (ויענו אמן).

ברמב"ם ז"ל בסדר התפלות

יתגדל ויתקדש שמיה רבא. אמן. בעלמא די ברא ברעותיה וימליך מלכותיה

ויצמח פלוקניה ויקרב משיתה ³¹ ויפרוק עמה בחייכון וביומיכון ובתייהון דכל בית

ישוראל בעגלא ובזמן קריב ואמרן אמן. יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא

הרייך סיי ציין. 8. סומה סט, ירושלים תעביה פיד הי"א ובק"ע שם ובתוס' ברכות ג. א
דייה ועונין. 9. מס"ס פייך הי"ב ועי' הערה 14. 10. שתקנו רבנן סבוראי אהו
חבור התלמוד, תוס' מבילה כג דייה ציין. 11. כל בו סי' כ"י לה, פד, כג. 12. סט"ר

המנהיג ה' י"ב ס"י ס"י. 13. ספר הקדוש. 14. ואנשים רבים משפטים שתי

המלים, יסליך מלכותה ויתקלם" לא מסנ' שהן שיבוש לדעתם, אלא מסנ' שאומרים שאין

כן מנהיגו. 15. וכ"ה בסדר המלה למשה בספר מהקדוש משה קורדוויזר ז"ל

יתברך (כשהוא אומר יתברך, כל העם עונין אמן) וכשהוא אומר בריך הוא, כל העם עונין אמן.

בסדר תפלה כמנהג איטלקי של ק"ק מילאנו

יתגדל ויתקדש שמייה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה בחייכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמייה דקודשא בריך הוא לעילא לעילא מכל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן יהא שלמא דבא מן שמיא וחיים טובים עלינו ועל כל ישראל. אמן. עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל אמן.

בסדר בית תפלה כמנהג ק"ק איטליאנו

יתגדל ויתקדש שמייה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה בהייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא (בשבת מוסיפין: ולעלמי עלמיא יתברך שמייה דקודשא בריך הוא) יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתהלל שמייה דקודשא בריך הוא לעילא לעילא מכל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן.

בסדר דבינו דוד אבודרהם ז"ל

יתגדל ויתקדש שמייה דבא בעלמא דברא כרעותיה וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה (ויבא) (ויבע) קץ משיחיה וישכלל היכליה בחייכון וביומיכון בעגלא. ועונין הקהל אמן. יהא שמייה רבא לעלם ולעלמי עלמיא יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ומרומם ויתעלה ויתהלל לעילא מכל ברכתא שירתא תושבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן.

בסדר מועדי ה' מליוורנו

יתגדל ויתקדש שמייה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב ויבע קץ משיחיה וישכלל היכליה ויפרוק עמיה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן: יהא שמייה רבא מברך לעלם לעלמי עלמיא יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמייה דקודשא בריך הוא לעילא מן כל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן.

בסדר התפלה עמודי שמים נדפס בשנת תק"ב באלטונא

יתגדל ויתקדש שמייה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קדיב ואמרו אמן (הקהל עונין איש"ר בכ"ח) (כורע) יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא (כורע) יתברך (עונין אמן) וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמייה דקודשא (כורע) בריך היא) (עונין אמן) לעילא מן כל ברכתא ושירתא תושבחתא ונחמתא די אמירן בעלמא ואמר (כורע) אמן (עונין אמן).

במנהג ספרד בק"ק סאלוניקי וכמנהג ק"ק תלמסאן

יתגדל ויתקדש שמיא רבא (כאן יענה אמן ויכוין אידהנויה גי'אמן) בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה (אמן ב' ויכוין כדלעיל) בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן (אמן ג' ויכוין כדלעיל ויאמר עד „דאמירן בעלמא“) יהא שמיא רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמיא דקודשא בריך הוא (אמן ד' ויכוין כדלעיל) לעילא מן כל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן (אמן ה' ויכוין כדלעיל אמן). ועוד נוסחאות עי' בפ' פירוש על הקדיש.

נוסח וטופס קדיש המורחב שאמרוהו לפני הגבהת התורה כלומר, לפני קריאת התורה

על הכל יתגדל¹⁶ ויתקדש¹⁷ וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתעלה ויתהדר ויתקלס הנכבד והנורא שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה הנכבד והנורא¹⁸ בעולמות שברא העולם הזה והעולם הבא כרצונו וכרצון כל עמו בית ישראל תגלה ותראה מלכותו עלינו במהרה ובזמן קרוב והוא יבנה ביתו בימינו ויחון פלטתנו ופלטת עמו ישראל ברחמי וברוב חסדיו בשלום ובחן בחסד וברחמים המקום (הוא) יעשה עמנו בעבור שמו הגדול ואמרו אמן.

הקדיש המורחב הזה¹⁹ היה יחיד במינו דהיינו, שאם נתמנה ראש גלות הולך היא לבית הכנסת ביום השבת וגם שני ראשי ישיבות באים לשם. ראש ישיבת סורא דורש בענין הפרשה ומתורגמן עומד עליו ומשמיע דבריו לעם. ואח"כ עומד החזן ואומר קדיש. וכשמגיע ל„בחיכון וביומיכון“, אומר: „בחי נשיאנו ראש גלות ובחיכון ובחיי דכל בית ישראל“.

נוסח וטופס קדיש־בתרא „תתקבל צלותהון“

כל קדיש שיאמר ש"ץ, אחר שגומר התפלה, שאינו אומר אחריו כלום, אלא כל העם שומעין אותו ונפטרין, נהגו העם להוסיף בסופו נוסח זה: „תתקבל צלותהון¹⁹ ובעותהון²⁰. [תתקבל צלותנא ובעותנא]²¹ ותתעבד בעותהון וצלותהון²² ובעותהון דכל בית ישראל קדם אבוהון²³. [תתקבל צלותהון ובעותהון עם צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל²⁴]. דבשמיא²⁵ די בשמיא²⁶. ואמרו אמן²⁷ (עונין אמן) יהא שלמא רבא²⁸. מן שמיא וחיים עלינו על כל ישראל ואמרו אמן²⁹. וי"א מן

מצפת. וכ"ה בסדור מהקדוש שלום שרעבי ז"ל, ועוד. 16. מסכת סופרים פ' י"ד הי"ב.
17. נוסחת הגר"א. 18. ספר יסודות התפלה, בשם ספר יוחסין לר' נתן הבלבי.
19. הרמב"ם בסדר תפלות, ובסרע"ג ובסדר תפלה כמנהג אטלקי, ובסדור עמודי שמים, ר"ד אבודרהם, שבלי הלקט ס' ח', האגור, ובי"י. 20. שם ובסדרי תפלה. 21. מרדכי תענית ס' תקפז. ובסדור מנהג טריפולי, ובישיב משה ח"ב ס"ו. 22. רמב"ם וסדרע"ג.
23. רמב"ם ובסרע"ג ובסדר תפלה, ובס' עמודי שמים, אבודרהם, שב"ל שם, אגור ובי"י.
24. בישיב משה הנ"ל. 25. ברמב"ם, ובס' תפלה. 26. רס"ג, ובס' עמודי שמים, ובמרדכי הנ"ל ובס' מנהג טריפולי. 27. סרע"ג ובס' תפלה, ובס' עמודי שמים.
28. רמב"ם ובסרע"ג, ובס' תפלה, עמודי שמים. 29. עמידי שמים.

שמיא וחיים (ושובע וישועה) על כל ישראל עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל³⁰. וי"א מן שמיא וחיים על כל ישראל ואמרו אמן³¹. יהא שלמא רבא מן שמיא וסיעתא ופרקנא ורוחא וחנא וחסדא ורחמי עליכון ועל קהלכון דכל בית ישראל לחיים ולשלום וכו'³². וי"א וסיעתא ופרקנא משמיא עליכון ועלנא ועל כל קהלכון דישאל ואמרו אמן³³. וי"א קדם אבונא דבשמיא וארעה³⁴ וכו' עושה שלום במרומיו הוא³⁵ ברחמיו³⁶ יעשה שלום³⁷ עלינו ועל כל ישראל. אמן³⁸. וי"א על כל ישראל³⁹.

נוסח וטופס קדיש על ישראל ועל רבנן

וכשאומר קדיש אחר קריאת תלמוד או מדרש אומר במקום „תתקבל צלותהון“⁴⁰: „על ישראל⁴¹ ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל כל⁴² תלמידי⁴³ תלמידיהון [ועל כל מאן]⁴⁵ דעסקין באורייתא קדישתא⁴⁶ די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר“⁴⁷. (ויש אומרים: ועל כל מן דיתבין ועסקין באורייתא קדישתא די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר“⁴⁸). וי"א: „על ישראל ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון דיתבין ועסקין באורייתא קדישא די באתרא קדישא די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר“⁴⁹ יהא חנא וחסדא“⁵⁰. (וי"א: „יהא

30. סרע"ג השלם. 31. סרע"ג. 32. נוסח התימנים. 33. רמב"ם. 34. ישיב משה הנ"ל. 35. רמב"ם ובסרע"ג. 36. רמב"ם. 37. רמב"ם ובסרע"ג. 38. רמב"ם 39. סרע"ג, ובנוסח הספרדים. 40. רבינו דוד אבודרהם. 41. קדיש זה לא נזכר כלל בסרע"ג ובמח"ו אבל ברמב"ם בסדר התפלה כתב כל עשרה מישראל שעוסקין בת"ת שבע"פ ואפי' במדרש או בהגדות כשהן מסיימין אומר אחד מהם קדיש. ועי' שבלי הלקט סי' ח'. מובא באגור ובב"י, וקדיש אחר יאמר אחר קריאת מזמור או אגדה או משנה שרגילין לקרות במקצת מקומות כמו שאמר בסוטה מט. ונוסחת הרמב"ם שם בקריש דרבנן בנוסח הקדיש שאומרים אחר שקוברין את המת שמביא רד"א בהוספות על ישראל ועל רבנן וכו' ועי' מס"ס פי"ט, הרב ארנברג בפירושו על הרד"א. 42. בסדורינו, ובנוסח המקובל בפי יוצאי אשכנז, ובנוסח הספרדים. וכ"ה בנוסח סדור שפתי צדיקים כמנהג ספרדים משנת תכ"ח כמנהג הפארטיגזים. 43. רד"א לא גריס כל. 44. ע"ש הכ' ישעיה נט, כא לא ימוש מפיד ומפי זרעך ומפי זרע זרעך. רד"א וכ"ה בהרבה נוסחאות. ועל כל תלמידי תלמידיהון, הא דלא אמרינו „על כל ישראל“ שלא יוצדק לומר אח"כ „ועל רבנן“ שהרי הם ג"כ בכלל כל ישראל. וכאן רצו לבקש על כל אחד ואחד לחוד. והא דלא אמרינו „על כל רבנן“? משום דלא אמר על ישראל, לאו אורח ארעא למימר הכי על כל, שמשמע אבל לא על כל ישראל. וזה הוא הטעם ולא אמרינו על כל תלמידיהון משא"כ כל תלמידי תלמידיהון, שהוא יותר בריבוי, שגם הקטנים בכלל. כן אמרינו כל ואף דבישראל לחוד ג"כ רבנן בכלל, דאטו רבנן לאו ישראל נינהו. מ"ט כשחזשב אח"כ להדיא את הרבנן מובן היטב שלשון על ישראל אינו לשון כולל. עי' עמק ברכה. 45. כ"ה בנוסח המקובל באשכנז ובמחזור רומא. וי"א וכל מאן דעסקין, המ' קמוצה כך הניקוד בדניאל ובעזרא. 46. כ"ה הנוסח ברד"א ובשפתי צדיקים ובתפלה להרש"ש, ויש גורסין ועסקין באורייתא קדישתא, ולא דעסקין, והנוסח המקובל בפי יוצאי אשכנז הוא דעסקין באורייתא בלי קדישתא, וזה ע"ש הכ' יהושע א. ח. והגית בו יומם ולילה. ורוב שלוחי ציבור אומרים באורייתא קדישא וטעות הוא דאורייתא הוא לשון נקבה וקדישא לשון זכר ולכן צריך לימר קדישתא, רד"א. וברמב"ם ליתא קדישתא. 47. כ"ה הנוסחא, ואינו חוזר על התורה אלא על החכמים שזכר וכן הוא שיעורו על ישראל ועל רבנן די באתרא הדין וכו'. 48. כ"ה במחזור רומא. 49. נוסח הספרדים. 50. כ"ה בנוסח רד"א ע"ש אסתר

להון ולכון חנא וחסדא" (51). וי"א: "יהא לנא ולהון שלמא רבא חנא וחסדא" (52). וי"א: "יהא לנא ולהון שלמא חנא וחסדא" (53). וי"א: "יהא להון ולנא שלמא ולכון (ולנא) שלמא וחנא וחסדא" (54). וי"א: "יהא לכון ולהון שלמא רבא חנא וחסדא" (55). וי"א: "יהא לנא ולהון ולכון שלמא רבא חנא וחסדא" וגו'. וי"א: "יהא להון ולכון חנא וחסדא וחיי אריכי ומזוני רויחא". וי"א: "יהא להון ולנא שלמא ורחמי וחיי ומזוני ופורקנא מן קדם מרי שמיא ואמרו אמן" (56). וי"א: "ורחמי וסיעתא ורוחא" (57). וי"א: "ורחמי וחיי אריכא ומזונא רויחא" (58). וי"א: "ורחמי וחיי אריכין ומזונא רויחא ופורקנא מן קדם אבוהון דבשמיא וארעא ואמרו אמן" (59). וי"א: "ורחמי ומזוני רויחין מן קדם אלהנא מרי שמיא וארעא ואמרו אמן" (60). וי"א: "ורחמי מן

ב, יז, ותשא חן וחסד לפניו. 51. כ"ה ברמב"ם. 52. כ"ה הנוסח בסדורי ספרד. 53. הנוסח בסדר מועדי ה' ליוורנו שנת תש"ח. 54. כ"ה במחזור רומא, "יהא להון ולנא", כן צריך לומר, ובנוסח הרמב"ם איתא להון לחוד וכ"ה בסדורים ספרדיים, ויש סדורים שהנוסח הוא "להון ולכון" כלומר: שמברך גם להנוכחים בביה"כ, והלשון תימה דא"כ הרי הוא מוציא עצמו מכלל המתברכים, ובשלמא אי לא אמר כלל "ולכון", אז כולם נכללים בכלל כל ישראל והוא בתוכם, אבל כשאומר "לכון" א"כ הוא קובע ברכה לאנשי ביה"כ בפני עצמם, הרי ממילא מוציא עצמו מן הכלל ולכך עדיף יותר לומר "להון ולנא" וכ"ה בסדור יעב"ץ ז"ל, עמק ברכה. י"א שלמא חנא, וי"א שלמא רבא, וברמב"ם ליתא כלל, ובסדורי ספרד כתוב "חינא וחסדא ורחמי" וברמב"ם מוסיף "וסייעתא ודווחה מקדם אבוהון דבשמיא ואמרו אמן" א"כ לא לגרוס "שלמא רבא" דא"כ אין מקום לומר אה"כ "יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים" דהא כבר התפלל על זה. ואפשר דמשום כך נהגו בקהילות פולין להוסיף בקדיש דרבנן ולומר "וחיים טובים" לפי שכבר התפללו על חיים ארוכים, משנים בכאן לומר "וחיים טובים" וא"כ היה ראוי לומר רק "יהא וכו' שלמא חנא" ואח"כ כשאומר "יהא שלמא רבא" הוי תפלה חדשה. וכדרך שאומרים מעיקרא "זכרנו לחיים" ואח"כ וכתוב לחיים טובים. וכתבו הפוסקים, שמתחלה מבקש על קל ואח"כ על חמור יותר. עי' סי' תקפ"ב, וכן הנוסח בסי' היעב"ץ ג"כ שלמא. חינא וחסדא ורחמי, ענינים אחד כמו אסתר ב, יז, ותשא חן וחסד, כי המחונן בעיני חברו, ישא חסד ממנו וכך מרחמין. וכן במשלי א, ט, ובכ"מ שכ' "חן" התרגום — חסדא. ובתהלים פד, יב, חן וכבוד מתרגם חנא ויקרא. ובבראשית ג, ה, "חן" ת"א רחמין, ואמנם יש הבדל ביניהם דהא בשמות לג, יט, וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם, ומדפלגינהו ש"מ דתרי מילי גינהו ועוד, הרי בי"ג מדות נחשבים רחום וחון לב', עי' ראב"ע ז"ל ובתוס' ר"ה יז, ב בהג"ה, מיהו מן המקומות דלעיל משמע שחינא וחסדא ורחמין ענין אחד הוא, וכולם תרגום של "חן". ובעמק הברכה מבדיל בין חן לחסד, דחן הוא, שהמחונן נעשה ראוי והגון בעיני החונן שיתן לו אע"פ שמצד עצמו אינו הגון. וכמו בנח שהי' צדיק, ומ"מ כתוב בו "חן" מצא חן בעיני, אבל עכ"פ ראוי הוא לזה. וחסדא הוא שאין העושה חסד מתחשב כלל אם המקבל ראוי והגון לזה, ועושה רק ממדת טובו ומרצונו הטוב, ואע"פ שאין עליו החיוב. ות"א בכ"מ חסד מתרגם טיבו בראשית כד, תהלים כד, טוב וחסד, מתרגם סבתא וחסדא, וא"כ חסדא הוא גם תרגום של חסד. ורחמים הוא שבעצם מגיע לו שכר, אלא שמשלם לו יותר מכפי שמגיע לו. עמק הברכה. 55. כ"ה הנוסח המקובל בפי יוצאי אשכנז, ועי' בעיון תפלה שגירסת רד"א יותר מדויק מיתר הנוסחאות שמלת יהא נמשכת למלת על שהתחיל בה וליתר נוסחאות צריכים לפרש כך יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה — על ישראל ועל וכו' כדרך שאומר הש"ץ בברכת קדושת השם למוסף ר"ה ויה"כ ובכך יתקדש שמך וגו' על ישראל עמך וגו' באופן שהוספת על ישראל איננה עומד לפני עצמה בתור ברכה לת"ח אלא נמשכת להתחלת הקדיש ומשהזכירן ברכן ע"ש. 56. נוסח הספרדים, ובנוסח התפלה להרה"ק שלום שרעבי ז"ל. 57. נוסח רד"א. 58. נוסח בסדורי ספרד. 59. הנוסח המקובל בפי יוצאי אשכנז. 60. נוסח בני רומא, ומקובל

קדם אלהא מרא שמיא וארעא ואמרו אמן⁶¹ וי"א: מן קדם מרי שמיא וארעא⁶².
 וי"א: "מקדם אבוהון די בשמיא ואמרו אמן"⁶³. וי"א: מן קדם אבוהון דבשמיא
 ובארעא⁶⁴ ואמרו אמן"⁶⁵. פירוש ונוסח קדיש דרבנן ע"ש בפרק פירוש הקדיש.
 בין אחר התפלה ובין אחר קריאת תלמוד או מדרש אומר⁶⁶ "יהא שלמא רבא
 מן שמיא"⁶⁷. וי"א: יהא שלמא רבא וסייעתא ופרקנא מן שמיא עליכון ועלינא
 ועל קהלכון דישראל⁶⁸. וי"א: "יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים עלינו ועל כל
 ישראל ואמרו אמן", ועונין: "אמן"⁶⁹. וי"א: וחיים על כל ישראל"⁷⁰. וי"א:
 "וחיים טובים"⁷¹. וי"א: "עלינו ועל⁷² ושבע⁷³ וישועה⁷⁴ ונחמה⁷⁵ ושיזבא⁷⁶
 ורפואה⁷⁷ וגאולה⁷⁸ וסליחה⁷⁹ וכפרה⁸⁰ וריוח והצלה⁸¹ לנו ולכל ישראל"⁸². וי"א:
 "לנו ולכל עמו ישראל⁸³ ואמרו אמן"⁸⁴. עי' בפ' פירוש הקדיש. ובפ' קדיש דרבנן.

נוסח וטופס קדיש הגדול

שנהגו לומר בבית הקברות אחר שקוברין את המת⁸⁵. וי"א לאמרו אחר הלמוד.
 במדרש, ובאגדה. והספרדים אומרים אותו גם בתשעה באב⁸⁶ וההשכבה לספרדים.

בפי יוצאי ספרד ותימן. 61. הנוסח בקצת סדורי ספרד, ובנוסח התפלה להרש"ש, וי"א
 ומזונא רויחא וסייעתא דשמיא, ורחמי הוא ע"ש הכ' ירמיה לא, כ, רחם ארחמנו.
 62. נוסח רד"א. 63 כ"ה ברמב"ם. 64. בסדורי ספרד. 65. ע"ש הכ' בראשית
 כד, ג. אלהי השמים ואלהי הארץ, רד"א, ובסדר מועדי ה' ליוורנו שנת תש"ח, מאריה שמיא
 וארעא. בסדר שפתי צדיקים, כמנהג ספרדים משנת תכ"ח, וכמנהג הפארטיגעוים.
 66. רד"א. 67. הנוסח ברמב"ם. וזה ע"ש הכ' תהלים קכז, ז, יהי שלום בחילך. והטעם
 שנקבע השלום באחרונה לפי שהוא שקול כנגד הכל. כל בו סי' ז, וכן הוא אומר ביוצר
 עי' רד"א, ביוצר, עושה שלום ובורא את הכל, ותניא בתורת כהנים בחוקותי פ"א ושמא
 האמר הרי מאכל הרי משתה אם אין שלום אין כלום ת"ל ויקרא כו, ו, ונתתי שלום וכו'
 מגיד שהשלום שקול כנגד הכל. עי' חולין קמא, א, גדול השלום שהשם הגדול הנכתב
 בקדושה אמר הקב"ה ימחה על המים כדי לשום שלום בין איש לאשתו גדול השלום
 שמשבח את התורה בשלום שנאמר משלי ג, יז, וכל נתיבותיה שלום. עי' ילקוט משלי
 ג, דמו תתקל"ד גדול השלום שאפילו העליונים שאין ביניהם לא קנאה (עי' מש"כ בפרק
 קדיש בלשון ארמית) ולא שנאה ולא עין רעה צדיקים שלום שנא' איוב כה, ב עושה
 שלום במרומו. עי' בפ"י הרב ארנברג על אבודרהם. 68. נוסח רד"א. 69. שפתי
 צדיקים, ובסדר מועדי ה'. 70. נוסח סדרע"ג. 71. נוסח בני רומא. 72. מח"ו,
 וחיים הוא ע"ש הכ' חבקוק ג, ב, בקרב שנים חייהו וכתוב ישעיה לח, טז, ה' עליהם יחיו.
 73. ע"ש תהלים טז, יא, שובע שמחות את פניך וכ' שם קמה, טז, ומשביע לכל חי רצון,
 רד"א. 74. ע"ש שמות טז, ב, ויהי לי לישועה וכ' דהי"א טז, לה, הושיענו אלהי ישענו.
 75. ע"ש ישעיה נא, ג, כי נחם ה' ציון, וכ' תהלים צד, יט, תנחומיך ישעשעו נפשי.
 76. ע"ש תרגום קהלת ט, טז, ומלט את העיר בחכמתו. ותרגם ושיזיב ית גופא מן דינא
 דגיהנם, הרב ארנברג. 77. ע"ש ירמיה לג, ו, הנני מעלה לך ארוכה ומרפא, רד"א.
 78. ע"ש ישעיה מד, כג, גאל ה' את יעקב עבדו. 79. ע"ש תהלים קל, ד, כי עמך
 הסליחה. וכ' שם פו, ה, כי אתה ה' טוב וסלח. 80. ע"ש דברים כא, ח, כפר לעמך
 ישראל. 81. ע"ש אסתר ד, יד, ריוח והצלה יעמרד ליהודים. 82. נוסחת רד"א.
 83. שפתי צדיקים, ובסדר מועדי ה'. 84. וביקש כאן שתים עשדה בקשות למספר
 שבטי בני יעקב, רד"א. 85. סדרע"ג, רד"א. 86. הרמב"ם, מס' סופרים פי"ט,

יתגדל ויתקדש שמייה רבא, דהוא עתיד לחדתא עלמא בעלמא די 87 דהוא עתיד לחדתא עלמא 88. (בעלמא די הוא עתיד לאתחדתא 89. (דעתיד לחדתא עלמא) 90. דהוא עתיד לחדתא ולאחיאה מיתיא ולמבני קדתא דירושלם 91. (ולשכללא היכלא 92). ולמיפרק חייא 93. ולאחיאה 94 מתיא 95. ולאסקא יתהון לחיי עלמא 96. ולמבני קרתא די ירושלם 97 ולשכללא 98 היכלה בגוה 99. (היכלא קדישא 1 ולמעקר פלחנא נכדאה מארעא 2. (נוכדאה מארעיה 3). (מן ארעא 4) (למעקר פלחנא דאלילים מארעא 5. (ולאתבא פלחנא יקידא ששמיא להרריה וזיויה ויקריה בחייכון וגו' 6) ולאתבא 7 פלחנא קדישא דשמיא לאתריה 8. (פלחנא קדישא 9) דבשמיא 10. די שמיא 11. (להרריה וזיויה 12). זיוה ויקרה 13. לאתרה 14 וימליך קודשא בריך הוא מלכותיה יקדיה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל 15. (וימליך קדשא בריך הוא במלכותה ויקרה 16. בחייכון וביומיכון וכו' לעלא מן כל ברכתא 17. (ועונין זא שמייה רבא וכו' ויתהדר ויתקלס שמייה דקב"ה לעילא מכל ברכתא שידתא תושבתתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן. זא שלמא מן שמיא וחיים ושובע וישועה ונחמה והצלה לכל ישראל ואמרו אמן. עושה וכו' 18 (די אמירן) 19 זא שלמא (רבא) מן שמיא וחיים (חיים) ושובע וישועה ונחמה (ושיזבא ורפואה וגאולה וסליחה וכפרה ורוח) לנו ולכל 20 (לכל ישראל ואמרו אמן. זא שלמא דבא מן שמיא וחיים עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן 21. ואומד 22: תתכלי חרבא וכפנא 23 ומותנא 24 ומרעין בישינ 25 יעדי מננא וכל עמיה 26 בית ישראל וא"א 27 עושה שלום במרומיו הוא יעשה (ברחמיו) שלום עלינו ועל כל ישראל 28.

סדור עבודת הקודש. 87. כ"ה ברוב סידורים. 88. גו' ספרדים, וכ"ה ברד"א, ובסרע"ג. 89. עבודת ישראל, ובסדורי אשכנז, לבוש, יו"ד ס' שעו. 90. רמב"ם, ובקצת ס' ספרדים, וההבדל כי לנוסחאות הפעל בפעל לחדתא, ומוסב על הקב"ה שהוא עתיד לחדש את העולם, ונוסחא שלנו הפעל בהתפעל ומוסב על העולם שעתיד להתחדש. עבו"י, כ"ש ז"ל ר"ה לא, א, שיתא אלפי שני הוי עלמא וחד הרוב, רד"א. 91. סרע"ג. 92. כ"ה לשון הפסוק בעזרא ה', ג, רד"א. 93. לגאול את החיים מזה הגלות שאנחנו בו, רד"א. 94. כצ"ל במקור הפעיל בלשון ארמית. דע"ג, רד"א, לבוש, עבו"י. 95. להחיות את המתים שהוא עיקר אמונתינו. 96. עבו"י. ופידוש ולאסקא יתהון, ולהעלות אותם. 97. שנאמד תהלים קמו, ב, בונה ירושלים ה', רד"א. סרע"ג ד' ירושלים. 98. סרע"ג, רמב"ם, רד"א, לבוש סדורי הספרדים, וכנראה המקור הוא מעזרא ה', ג, ט. 99. בעיר ירושלים, בלבוש, ועוד אין מלת בגוה והספרדים אין אימרים אותה אלא אומרים במקומו ולשכללא היכלא, סרע"ג, וברמב"ם ולשכללא היכלא קדישא. 1. רמב"ם. 2. רד"א, ע"ז ע"ש זכריה יג, ב, ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ. 3. סרע"ג. 4. עבו"י, ע"ש בראשית לה, ב, הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם, וכו' זכריה יג, ב, וגם את הנביאים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ, רד"א. 5. נוסח ההשכבה לספרדים, וד"ל מכל העולם כלו כ"ש ישעיה ב, יח, והאלילים כליל יחלוקי, אוצר התפלות. 6. שם. 7. ולהשיב. 8. סרע"ג. 9. רד"א, עבו"י. 10. סרע"ג, רד"א. 11. ע"ש יחזקאל לה, כג, והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים וידעו כי אני ה', רד"א, עבו"י. 12. רד"א. 13. הספרדים, עבו"י. 14. שם ובסרע"ג. 15. סרע"ג. 16. עבו"י. 17. סרע"ג, סדור תפלה למשה. 18. סרע"ג. 19. כ"ה בדפוסים. 20. סדור תפלה למשה. 21. עבוד"י. 22. רד"א. 23. לפי שכ' דברים לב, כה, מחוץ תשכל חרבי, הוא מבקש כאן מאת ה' שתכלה אותה החרב מן העולם. שם תיבת כפנא כבר הוזכר וצריך למחקו כאן. ויש לעי בתענית ה', ב, בימי ר' שמואל בד נחמני הוי כפנא ומותנא, אמרי היכי נעביד נבעי רחמי אתרתי לא אפשר וכו' א"ל רשב"ג גיבעי רחמי אכפנא דכי יהיב רחמנא שובע לחי הוא

השפה הארמית וחשיבותה

לענין גודל חשיבותה של הלשון הארמית שהשתמשו בה האבות, עוד בימים קדמונים. והתרגום הוא לשון ארמית.¹ והתורה ודאי ניתנה בלשון הקודש, שהוא לשון עברי מאבותינו, מעבר הנהר. אלא פירושה מסיני היה תרגום מפורש. זה תרגום שהוא לשון ארמית שהיה להם, ומורגלים בו, מבית אבי אמם לבן הארמי.² הקדיש, תחילתו בלשון עברית וסופו בלשון ארמית.³ לפי שהשם המיוחד הנכתב ביו"ד ה"א עיקר קריאתו בלשון ארמית.⁴ ובעולם הבא, יקרא בארמית, ככתיבתו. שנאמר: ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד.⁵ לכן מזכירין אותו בלשון ארמי. ושם המפורש הוא שם המיוחד.⁶ יו"ד ה"א וא"ו ה"א, נקרא שם המפורש דגדול.⁷ קדיש בלשון ארמי. לפי שהשם המיוחד בלשון ארמי ואין אנו רשאים להזכירו ככתבו. לכך אנו אומרים שמה רבא בארמית.⁸

אל תהיה לשון ארמית קלה בעיניך.⁹ כלומר: לשון תרגום. כי לא לחינם סיבב הכתוב לכותבו בתנ"ך, אלא מפני שיש בו מדרגת קדושה, והוא קצת מעין מדרגת "לשון הקודש" ונאמר: לשנים מקרא ואחד תרגום. ולאפוקי ממאן דאמר שיוצאים בכל לשון לע"ז, אלא דוקא לשון תרגום, כענין שיש בו קדושה. וכבר ביארו חכמי האמת הענין, כי לשון תרגום הוא מצד הארת קליפת נוגה, הממוצעת בין מדרגת הקדושה להחיצונים, כי חציה בקודש וחציה בחול, וראוי להמתיקה בקדושה לגמרי ולפיכך רוב מאמרי חז"ל בלשון תרגום מפני תיקון מידה זו.¹⁰ ולשון ארמית דברו אז בארם נהרים. ולבן הארמי שם היה. ואמותינו רחל ולאה בלהה וזלפה, דברו לשון זה בבית אביהם. וכן דברו עם בניהם י"ב שבטים. וכן

דיהיב ואין אנו מבקשין כאן על כפנא ומותנא, הרב ארנברג. 24. ע"ש איוב ה, כ, וברעב פדך ממות, רד"א. 25. ע"ש תרגום דברים ז, ט, וכל מדוי מצרים. שם. 26. יסורו מאתנו. 27. אשכנזים אומרים נוסח אחר כמו שנדפס אהר סיום מסכתות, הרב כהן. 28. במטה משה בשם ר"י החסיד ז"ל, וז"ל בקדיש אומרים ואמרו אמן ובברכת המזון, וביקום פרקו, וביחדשהו אומרים ונאמר אמן, היות האמן של הקדיש הוא חיוב מחז"ל, לפי שהוא מאמן ומאמת שבה של הקב"ה ועושה בזה תיקון גדול, על כן אומרים ואמרו אמן. שמוהירים שיאמרו אמן. אבל בברה"מ וכו' שהם תפלה ותחנה שמתפלל על עצמו או על כלל ישראל, או מבקש מהמאזינים שיסכימו עמו, ונאמר אמן הלואי שיתקיים הברכה והבקשה הזאת, ואין שומע לו, וראה שזה מכוון למלאכים המלוים לו לאדם בכל יום המצוין לשמרו, ובסרע"ג עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל. וברמב"ם הוא ברחמיו יעשה שלום, ומקרא הוא באיוב כה, ב.

1. מהרש"א מגילה ג. 2. סנהדרין כב, ועי' ט"ז א"ח ס' רפ"ה סק"ב, יל"ש נחמיה ח. 3. שבלי לקט בה' תפלה. 4. שם בשם ר' שלמה ז"ל. 5. זכריה יד, ט. 6. רש"י סנהדרין ס, א וכן כתב תלמידו רבנו שמחה במח"ו. 7. פיה"מ להרמב"ם סוטה פ"ז כ"ו. וברמב"ם ה' נ"כ, וז"ל ואומר את השם ככתבו והוא השם הנהגה מיו"ד ה"א וא"ו ה"א וזה הוא השם המפורש האמור בכל מקום, ובמדינה אומרים אותו בכינויו והוא האל"ף דל"ת שאין מזכירין את השם ככתבו אלא במקדש בלבד. וזה מה שארו"ל בפסחים ג, ובקידושין עא, לא כשאני נכתב אני נקרא וכו' וזה מה שרמזו דוד המלך ע"ה תהלים קל, ממעמקים קראתיך הוי"ה ה' שמעה בקולי ר"ל בלב אני מכוי הוי"ה, אדנ"י שמעה בקולי, איני מדבר בפי אלא אדנות, ובקש תהיינה אוניך קשבות לקול תחנוני אף שבא על ידי הרהורים דלבי בכל זאת תשמע בקולי, עי' ארץ החיים. 8. מח"ו שם. 9. בראשית רבה פ' עד ס' יב. 10. נזר הקדש מהרב יחיאל מיכל בר' עזריאל ז"ל.

דברו לבני בניהם. ולשון זה היה לישראל במצרים, וכן כשיצאו ממצרים היה להם לשון זה. וכשניתנה תורה, ניתנה עם פירושה מסיני, בתרגום אונקלוס בלשון ארמית. לפי שהיו עמי הארץ ונשים רגילים בזה הלשון, ומתוך כך היו יודעין ללמוד ולהבין התורה, שהיה בלשון הקודש הוא לשון אשורית על ידי תרגום שנאמר: בלשון ארמית שלהם.¹¹

בימי עזרא ביררו לעצמן האנשים והנשים כתב אשורית ולשון הקודש.¹² ואחרי עזרא נשכח לשון ארמית כלומר: לשון התרגום עד שבא אונקלוס הגר ואמר: תרגום של תורה, מפי רבי אליעזר ורבי יהושע.¹³ ולכן חובה הוא להוקיר את התרגום.¹⁴ כי בלשון ארמית יש קדושה גדולה, מפני שאונקלוס הגר שתרגם את תורתנו הקדושה בלשונו מפי ר"א ור"י¹⁵ והיה מן הקדושים שמסרו נפשם לה. ולכן נוסד הקדיש בלשון ארמית. כי הסגולה היא להכניע הקליפות בלשונם ממש¹⁶ ומזה הטעם נתקן הזוהר בלשון ארמי¹⁷. והא דאמרו¹⁸: „לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי“. ותירצו בציבור, שאני, דוכות הרבים¹⁹ אבל יחיד לא יאמר הבקשות בלשון ארמי, כמו מחי ומסי וכו' או מרן דבשמיא וכו' משום דאמרינן²⁰: „השואל צרכיו בלשון ארמי, אין מלאכי השרת נזקקין לו“.²¹

ומה שאנו אומרים בלשון ארמית בצבור, צבור שאני, דבכמה מקומות מצינו, זכות רבים עדיף, ואפשר דאותן המלאכים המסורים לציבור מבינים בכל לשון.²² הטעם שצרכי צבור שואלים בכל לשון, מה שאין כן בצרכי יחיד, מפני שהציבור אינו צריכין מליץ אצל הקב"ה. אבל יחיד צריך מליץ, כענין שנאמר: „אם יש עליו מלאך מליץ“ וכו' ומלאכי השרת אין נזקקין אלא ללשון הקודש.²³

כתב הרב ר' יהודה בר יקר ז"ל²⁴: „מה דאמר רב: „שאין מלאכי השרת מכירין לשון ארמי“, אינו נכון לפרש כמשמעו, שאין מכירין אותו כלל, שהרי מכירין הם שאר הלשונות שרחוקים הם מלשון הקדש, כל שכן שמכירים הם לשון ארמי, וכדאמרינן: „מפני מה העלה הקב"ה ישראל לבבל? מפני שקרוב לשונו ללשון הקדש“. ולכן יש לומר, שמטעם זה אמרו: „שאין מלאכי השרת מכירין לשון ארמי“, כדי שלא יניחו המתפללים, „לשון הקדש“, אם יניחוהו מהתפלל בה. גם ירבו עמי הארץ בישראל, שלא ישגיחו ללמוד, מאחר שיוכלו להתפלל בלשונם.

11. רש"י מגילה כא, ב ד"ה ובנביא ז"ל שהתרגום אינו אלא להשמיע לנשים ועמי הארץ שאינן מכירין בל"ה ומהתרגום הוא לעזר הבבלים ובתרגום של תורה צריכין אנו לחזור שיהיה מבינים את המצות ע"ש. 12. סנהדרין כא, ב. 13. ע"ז יא. ועי' בס' שפתי חכמים פתיחה למס' מגילה. 14. כ"כ הגאון הר"ן אדלר הכהן, עי' זוהר ח"ג דף ר"ך, ובגור אריה למהר"ל ז"ל. 15. מגילה ג, א ירושלמי שם פ"ק. עי' הדר"ק דף לג. 16. שער השמים, ועי' זוהר פ' תרומה. 17. הרמ"ק. 18. סוטה לג, א. 19. עי' א"ח ס' ק"א, ובט"ז שם ס"ק ה, שתפלת „יקום פורקן“ נתקנה בבבל, שהיה לשונם ארמית ואין ס' ק"א, ובט"ז שם ס"ק ה, שתפלת „יקום פורקן“ נתקנה בבבל, שהיה לשונם ארמית ואין אנו משנים ממטבע שטבעו חכמים. 20. פ"ק דמס' שבת, ובסוטה בפ' אלו נאמרים, טור וב"י בס' קא. 21. של"ה בשם אביו ז"ל. בס' עמק הברכה דף פא, ופב. 22. ספר התניא, דאי לא תימא הכי, לכאורה מה שארז"ל בשבת יג, שאין מלאכה"ש מכירין וכו' ותימא דאפילו מחשבה שבלב כל אדם יודעים, ולשון ארמי אינם יודעים. עי' בס' שבת של מי, בשם הרב מטנת חכמים, דעד שהוא בכליות יודע דוקא ה' יתברך, אבל בהיותה בלב יודעים המלאכים, וזה דחה הרב שמחת הרגל, ובספרו, פתח עינים, ועדין צריך להבין דברי החוס' ולעיקר טעמא אמאי אין מלאכה"ש מכירין. עי' בס' תמים דעים ס' קפ"ד. ובשל"ה ה' ר"ה, ולדברי התניא א"ש. 23. רבינו יונה בפ' הי' קורא. 24. תמים דעים שם.

זרועה לומר שאין מלאכי השדת משגיחין בו באדם שמתפלל „בלשון ארמי“ להביא תפלתו לפני המקום. ומפדש בסוטה דוקא ביחיד. פירש, שאין שכינה שם. אבל בצבור, יכול אדם להתפלל בכל לשון אפילו „בלשון ארמי“ לפי שאין צריכין הצבור שיביאו המלאכים את תפלתם לפני הקדוש ברוך הוא, כיון ששכינה שורה בצבור וכמ"ש בפ"ק דשבת: „שאני חולה דשכינה עמו“, ומקשה בסוטה: „והתניא, יוחנן כהן גדול: שמע קול „קדשי הקדשים“ שהיו אומרים: „נצחו טלי דאלזן וקרב' באנטוכי“, ושוב מעשה בשמעון הצדיק, ששמע מבי' קדשי הקדשים, שהיה אומר: „בנאה לאיתאה להיכלא“ כו', „ובלשון ארמי“ שמעום, שאני: בתקול דלא שמועי עבידא, איבעית אימא, גבריאל הוה. דאמר מר: בא גבריאל ולמדו שבעים לשון“, והכי פירוש דקושיא דמקשי הכי אם כן, היכא יצא בת קול „בלשון ארמי“ ולא דבר בלשון הקודש, וכל שכן אם היתה יוצאת בת קול „בלשון אחר“ שאינו לא „לשון הקודש“ ולא „לשון ארמי“. שהיה מקשה, איך דברה בתקול בלשון אחר שאינו לשון הקודש, והיה סבור שהבת קול מדברת לעצמה, כאדם המתאונן, ומשני שאני הבת קול העשויה להשמיע לכל העם, ואין זה מלאך השרת. וכולם מבינים לשון ארמי יותר „מלשון הקדש“ ואיבע' אימא גבריאל הוה כלומר: אם קשה בעיניך לומר, שבת קול לא הוה מלאך השרת, וכולם מבינים בלשון ארמי תוכל לתרץ, דאותו בת קול גבריאל הוה, ממנ' בכך ללמד לשונות לבני אדם, וא"כ יכול להיות שהשמיע „בלשון ארמי“. ועוד נוכל לפרש, שאין מלאכי השדת מכירים שום לשון בעולם, כ"א לשון הקדש, שזהו „לשון המלאכים“. והכי פיר' אמר רב: „אל ישאל אדם צרכיו „בלשון ארמי“ ד"ל, אפילו בלשון ארמי, ואפילו שהוא קרוב „ללשון הקודש“. ולכך כל תפלה קבועה השוה ליחיד ולצבור, הותקנה „בלשון הקודש“ כדי שיהיה היחיד נשמע כשיתפלל. אבל תפלה שאין דרך לאומרה, כ"אם בצבור, כגון „קדיש“ ו„יקום פורקן“ תקונה „בלשון ארמי“ וכן „מחי ומסי“ ו„נגידי תרעיה“ וכיוצא בהן, אין דרך לאומרו כ"אם בצבור, ולפי הפירוש הזה אין הנשים נשמעו כשהן מתפללות בלשון לעז, בלא צבור, שאין המלאכים מביאים לפני הקב"ה שום לשון שבעולם, כ"א „לשון הקדש“, שהם מבינים אבל בצבור, ששם השכינה שורה, יכולות הנשים להתפלל, בכל לשון. כדמשני בסוטה: „לא קשיא כאן ביחיד, כאן בצבור, והיינו דאמדינן בפ"ק דשבת: „שאני חולה דשכינה עמו“, פי' ומתפללין עליו אפילו „בלשון ארמי“ והוא הדין בלשון אחר, אבל אם מתפללין בדמעה וצעקות על אונאה, או אינן צריכות שיביאו המלאכים את תפלתו לפני המקום שהרי שעדי דמעה, ושעדי אונאה, לא ננעלו, והוא הדין אם מתפללות בכוונה גדולה, מתוך צרה, שהן נשמעות אע"פ שאין המלאכים מכירים לשונם, שהרי מנשה היה מתפלל בלשון הקדש, ומתוך תשובתו קבל הקב"ה את תפלתו בעל כרחן של מלאכים והכי אמדי' (באלה הרברים רבה) במנשה „ויתפלל אל ה' ויחתר לו“, מלמד שהמלאכים היו מסתמין החלונות בדקיע שלא תכנס תפלתו וחתר הקב"ה הדקיע וקבל תפלתו“²⁵. אבל לפי הדין אין אומרים קדיש אלא בעשרה²⁶ מכיון שהוא בארמית.

25. מאי דכ' דה"ב לג, יג, וישמע אליו ויחתר לו, ויעתר לו מיבעי ליה, מלמד שעשה לו דקב"ה כמין מחתרת סנהרדין קג, א. ברה"י שהי' לפני דשב"י. הי' כתוב ויחתר לו, חולק על ספרים שלנו שכי' ויעתר לו, תוסי' שבת נה, ב ד"ה מעבירם. 26. רמב"ם תפלה ה, ה.

הקדיש תחלתו עברית וסופו ארמית

הקדיש בלשון תרגום, מפני המלאכים, שלא יתקנאו בנו, שאנו משבחים שבת נאה כזה, וגם, שעייז הקב"ה נזכר לחורבן הבית, וגלות ישראל כמ"ש חז"ל²⁷: "תניא, א"ר יוסי: "פעם אחת, הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת, מחורבות ירושלים, להתפלל, ובא אליהו ז"ל וכו' וא"ל: "בני, מה קול שמעת בחורבה זו?" ואמרתי לו: "שמעתי בת קול, שמנהמת כיונה ואומרת: "אוי להם לבנים²⁸ שבעונותיהם, החרבתי את ביתי, ושרפתי את היכלי, והגליתני לבין האומות", וא"ל: "חייך וחיי ראשך, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום, שלש פעמים, אומרת כך, ולא זו בלבד, אלא, בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין: "יהא שמייה הגדול מבורך" הקב"ה פנענע ראשו, ואומר: "אשרי המלך, שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם", ועלמא אמאי קאי, אסידרא דקדושא ואיהא שמיה רבא דאגדתא²⁹ והיו רגילין לומר קדיש אחר הדרשה, ואז היה לשונם ארמית, ועמי הארץ שלא היו מכירין אלא ארמית, לכן נהגו לומר הקדיש בלשון שהכל מבינין³⁰. וא"א לומר הטעם, לפי שהתפלה נאה ושבח גדול הוא, ע"כ נתקן בלשון תרגום שלא יבינו המלאכים, והלא יש כמה תפלות יפות שהן בלשון עברי³¹. והנה, "בשמייה רבא" פליגי בפירושה י"א שם י"ה רבא, ומה שהביאם לפרש כך, הוא מדקשיא להו, מפני מה תקנו הקדיש בלשון תרגום? ופירשו, מפני המלאכים שלא יתקנאו בנו — וצריכים להבין מה טעם תקנו בשבח זה יותר מכל שאר שבחים בלשון הקודש? אלא הכוונה בשמיה רבא, שאנו מתפללין ע"ש י"ה שאינו שלם ומתפללין שיתגדל ויחזור להיות שלם, וכסאו שלם, ועייז הקב"ה נזכר בחורבן הבית, לכן אם יבינו זאת המלאכים יקטרגו עלינו, לכן אומרים הקדיש בלשון ארמית³², ולפי פי ר"י תקנו הקדיש, לא מפני שיתקנאו בנו, אלא שזה היה לשונם — "שמיה רבא" הוא תרגום של "שמו הגדול" וקוראהו תרגום, כדי להבין, וכן היה סדר התפלה, לאחר אמירת ובא לציון גואל וכו' ואני זאת וכו' ואתה קדוש וקרא זה אל זה ואמר קדוש וגומר הקדושה והם עונים קדוש קדוש שלש פעמים וחוזר וקורא הקדושה תרגום ואומר ותשאני רוח וכו' וקורא אותו תרגום ואומר ה' ימלוך לעולם ועד וקוראו תרגום כדי להבין העם³³, ואפילו בעניני גטין, נהגו בכל המקומות לכתוב הגט בלשון ארמית³⁴ ואם היה מקצת הגט בלשון ארמי ומקצתו בלשון אחר פסול³⁵ ואם מקצתו לשון הקודש ומקצתו לשון ארמי כשר דשניהם נתנו בסיני והוי קרובים וכלשון אחד דמי ולכן נוהגין עכשו לכתוב בגט מקצת מלות לשון הקדש ורובו ארמית³⁶, ובתחלת תקופת הפוסקים, רצו לכתוב את השטרות

ט"א"ח ס' נה"ס"א. 27. ברכות ג, א. 28. עי' תוס' הרא"ש שלא גורס לבנים, ופי' בנצחיות יוסף בשד"ח שכיון שבזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום אינם קרוים בנים, וא"כ לא נוכל לגרוס בנים, ועי' שיטה מקובצת שמפ' אוי לבנים שכשרים שבהם קרוים בנים שבעונותיהם של רשעים החרבתי את ביתי ואולי ס"ל ר"י כר"מ שאמר בין כך ובין כך קרוים בנים. 29. סוטה מט. 30. ר"י בתוס' שם. 31. תוס' שם. 32. הב"ח. 33. הרמב"ם בה' תפלה פ"ט ה"ה. 34. עי' טור אה"ע סי' קכו. 35. שם סי' ק"ל וכ"כ הבי' בסי' קכו וכ"כ הרמב"ם בה' גירושין פ"ד הי"א וד"מ סי' קכו. 36. רמ"א שם.

ענדית מהנוסח הארמי הנהוג³⁷ והשאירו משפטים אחרים כקודם והכתובה והגט וגט חליצה נוגעים לענייני אישות החמורים, וצריך זהירות מדובה שמא הנוסח העברי לא יהיה מדויק כל צרכו בהתאמה לנוסח הארמי³⁸. ואם התרגום ניתן מסיני³⁹ כמו שאמרנו, אין אנו משנים ממטבע שטבעו חכמים. וכמו שאמר ר' שמואל בר נחמני: „אל תהי לשון ארמית קלה בעיניך“, שמצינו כתוב בתורה בנביאים ובכתובים: „שהקב"ה חולק לו כבוד“ בתורה⁴⁰: „יגר שהדותא“, בנביאים⁴¹: „כדניה תאמרון להום“, בכתובים⁴²: „וידברו הכשדים למלך ארמית“⁴³. וא"כ יהיה לכאורה קשה ממה שאז"ל⁴⁴: „והא אמר ר' יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי“, וא"ר יוחנן: „כל השואל צרכיו בלשון ארמי. אין מלאכי השדת נזקקין לו. שאין מלאה"ש מכידין בלשון ארמי“⁴⁵ כבר תירצו. כי בצבור שאני⁴⁶ ורק ביחיד אל יתפלל ארמית. והיות העם דברו אז בארמית. ובכדי שעמי הארץ יבינו ויפתחו בחרטה, תקנו אז „כל נדרי“ בארמית. וכן „כל חמירא“, בערב הפסח. ו„הא לחמא עניא“ ו„חד גדיא“ בליל פסח, כמו שאמרנו⁴⁷. וחזן שהתרגום הוא לשון שיבינו — גם מסיני ניתנה⁴⁸ ונשתכחה וחזר אונקלוס ויסד⁴⁹. וי"א: „דהלל ושמאי למדו לאונקלוס את התרגום“, ויש מי שתמה על זה⁵⁰ דהא אונקלוס לא היה לגמרי בזמן אחד עם הלל ושמאי. וי"א: „שעל ידי עזרא ניתנה התורה בארמית“⁵¹. ויש מי שאומר: „בלשון ארמית אינה בכלל השבעים לשונות המיוחסים לכל אומה“⁵² ותנא דבי ר' ישמעאל⁵³: „וכפטיש יפוצץ סלע“⁵⁴. מה פטיש זה נחלק לכמה ניצוצות. אף כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה. נחלק לשבעים לשונות, וזה חזן מארמית משמע⁵⁵. וי"א: דתרגום לא מיקרי לשון הקודש, אבל לשון טהור מיקרי⁵⁶ דברוח הקודש נאמר⁵⁷ ולכך אנו דלא בקיאי „בלשון תרגום“ לא מתרגמינן בלע"ז. והתרגום אינו לשון ארמי ממש⁵⁸ שהדי לבן אמר: „יגר שהדותא“, ובתרגום דגורא⁵⁹ ומדכתבה תורה לשון תרגום כאן, וכן בפ' 60 „ואתא מרבבות קדש“, ש"מ, דכחד לשון הוא, ומינה יצא לנו שכותבין בנוסח הגט לשון תרגום מעורב עם לשון הקדש. והרי יש פוסלים גט

37. ע"י הפוסק סי' תתקכו, והראשון הידוע ר' יאודה אלברצלוני בספרו השטרות ברלין רנח. 38. הרב יעקב משה טולדינו ז"ל. 39. ע"י ט"ז א"ח סי' רפח וע"י ירושלמי סיטה פ"ז, ה"ב מנין לתרגום דכ' נחמי' ח, ה, ויקראו בתורת האלקים וגו' ויקראו בספר זה מקרא, מפורש זה תרגום, וכן איתא בבבלי מגילה ג' נדרים לז ירושלמי מגילה פ"ד ה"א, ב"ר ב' לוח, זהר ח"ב כה, ח"ג רלג, יל"ש רמז סא, בר"ר פ' עדי, יד. 40. בראשית לא, מז. 41. ירמיהו י, יא. 42. דניאל ב, ד. 43. יל"ש ח"ב רמז רפו. 44. שבת יב, ב. 45. סוטה לג, לעולם אל ישאל אדם צרכיו בל' ארמי. 46. משום זכות הרבים ש"ע או"ח סי' ק"א. 47. אברבנאל, מנהגי ישרון, ובאוצה"ת בשם דש"י ומהרש"א שהתרגום כדי שיבינו ע"ה. 48. רש"י ותוס' קידושין מט, א. 49. אונקלוס הרגם התורה בימי הלל, סדר הדורות בע' הלל, וביומא סו, ב, איתא שתרגם התורה מפיו של ד"א בן הוקנוס, ולא הוסיף מדעתו, שהרי בסניני ניתן התרגום אלא שנשתכח וחזר ויסדו כדאמר מגילה ג, א, תוס' קידושין שם ד"ה המתרגם. 50. שירי טהרה מ"ע א' אות קל"ב. 51. תקנות ותפלות למהרש"ץ שיק ס' שעא י"א ב'. 52. חידושי הגאונים שעל העין יעקב סוטה דף מט. 53. שבת פח, ב. 54. ירמי' כג, כט. 55. רביד הזהב פ' תבא עה"פ בקול דם. 56. עט"ז או"ח סי' תל"ד. 57. דבינו ירוחם נ"ב ד"ג ע"ש ברבבה"ז. 58. סמ"ג עשין דף דכה. 59. ע"ש ברבבה"ז פ' ויצא, 60. דברים לג, ב. המלה ואתה אינה בעיקרה עברית רק ארמית ע"י הערה 86.

שנכתב בשתי לשונות⁶¹, דכ' ⁶²: „ספר כריתות” — ולא שנים ושלשה ספרים; וב' לשונות הוי כשני ספרים. א"כ מכאן רואים „דלשון הקדש” ו„לשון תרגום”, כחד לשון הוא, ובזה יש לומר, מה שמפסיקין באמצע קדיש מתרגום ואומרים בלשון הקדש: „יתברך וכו', כבר אמרנו⁶³, כי השבח לא היו יכולים לשנותו ללשון הכל-תרגום. ולדברנו לא קשה כלל, דלשון הקדש ולשון תרגום כחד לשון הוא. ובזה יש לומר באלו הנוהגים⁶⁴ לומר בקדיש: „לעלא מכל ברכתא שירתא” וכו' בלשון הקדש. ולא יתכן כי למה מפסיקין באמצע לומר, בלשון הקדש? הלא יש פוסקים שכתבוהו בלשון תרגום? ⁶⁵ ומה שתקנו לומר: „יתברך וישתבח ויתפאר” וכו', בלשון הקדש כי היות ולשון הקדש ולשון תרגום כחד לשון הוא לא קשה כלל, ובפרט ליי"א: „דבאלו הלשונות, שוה לשון ארמית ללשון העברית”⁶⁶. ומה שאמרו: „דהקדיש נתקן, בשביל עמי הארץ”, יש לומר פירושם, שהוא הלשון שהשתמשו באותו הזמן. ואפילו הגוים שידעו והבינו, שלעתיד יהיה השם הקדוש גדול ועתיד להתגדל ולהתקדש, לעיני עמים רבים⁶⁷. ונמצא שיהיה קידוש השם גדול ואז יהיה גילוי שכינה רבתי. ולפי"ז יש לשער שהתלמוד נתחבר בלשון ארמי דוקא, שגם הגוים ידעו ויבינו הכל; בכחינת מה שנאמר⁶⁸: „כי מלאה הארץ דעה את השם כמים לים מכסים”. והתנא הקדוש רבי שמעון בן יוחאי חיבר כל ספריו בלשון ארמי. והשבח הקדוש, הפיוט „אקדמות”, זקוקין דנהורא, ביום מעמד הר סיני⁶⁹, נתחבר בארמית, עוד לפני יותר משמונה מאות שנה. וע"פ מ"ש יש קצת להבין שיטת המקובלים, כי התרגום הוא מאחוריים של קדושה וכו'⁷⁰ והקדיש היא להעלות העולמות התחתונים למעלה אל העליונים וכו'. לכן הקדיש נתקן בלשון תרגום⁷¹, להעלות את העולמות, למעלה ממדרגתם. כגון: העשייה ביצירה וכו' ומתיראים, פן ח"ו, על ידי עליית העולמות יעלו גם הקליפות עמהם ויתאחזו בהם ויינקו שפע מהם ולכן נתקן בלשון תרגום, לישנא דלא משתמע למלאכין עלאין⁷². והטעם הוא לפי שהם מצד הפנים והם מדברים בלשון הקדש שהיא בחינת הפנים. אך הקליפות הם נאחזים באחוריים, והם מבינים בלשון תרגום שהוא אחוריים. ובהיותנו אומרים השבח הגדול והקדוש הנה של הקדיש, בלשון תרגום, שהם מבינים אותו, אז הם נכנעים ואינם עולים למעלה⁷³. והתרגום מתברר שלשלאין דפרזלא⁷⁴ והמלאכים הם מצד הפנים, ולכן הם מדברים בלשון הקדש, אבל החיצונים, שיונקים מן האחוריים שהוא תרגום הם מבינים אותו, וע"י שאנו אומרים השבח הגדול, אז הם נכנעים והקליפות והחיצונים אינם עולין עם העולמות. נמצא ב' כוונות יש בהקדיש: א' להעלות העולמות, ב' להכניע הקליפות⁷⁵. וזה

61. שולחן ערוך אבן העזר סי' קכו. 62. דברים כד, א. 63. בשם רבינו אבודרהם כמ"ש הבית יוסף בשמו. 64. כמו בספרד, טור אורח חיים סי' נו. 65. רע"ג, רס"ג והרמב"ם. 66. סדור עבודת ישראל. 67. בסדור עבודת התמיד להרב אלישע חאבליא בשם הרד"א והכל נו. 68. ישעי' יא, ט. 69. שנתחבר ע"י הרה"ק ר' מאיר בן יצחק ש"ץ ז"ל. 70. עץ חיים למרן הרה"ק רח"ו ז"ל בשער הקדיש שער ד'. 71. שער הכוונות, ובזה"ק פ' תרומה כף החיים סי' נו אות יב ובסי' מח אות א וכ"כ בפרע"ח שער הקדישים בהקדמתו לס' נו ובסי' יפה ללב אות א. 72. ע"ש בכף החיים שמצייין כמו שנזכר בזה"ק פ' נח דע"ח ובפ' לך דף סט. 73. זוהר פ' תרומה דכ"ט כמו שאמרנו כבר. 74. ובנוסח הקדיש שם מ"ב כפול ב' ב' פעמים הוא סוד הוי"ה פשוט ומלאוי דמלאוי, סדור לב שמה, מהרב חנוך הענין אבד"ק אלעסק ז"ל בסוד הקדיש,

הוא הטעם, כדי שלא יכירו בו מלאכי השרת ויבינו שאנו מתפללים על הזמן שהוא של מלך המשיח, שעתיד הקב"ה לברוא העולם כרצונו. שאם היו מבינים, היו מתקנאים בנו במעלתנו באותו זמן ומתפללין על אחר הגאולה⁷⁵. ומה שארז"ל⁷⁶, ששמעון הצדיק ויוחנן כ"ג שמעו מבית קדש הקדשים בארמית. ומה הענין, שהשואל בארמית, אין מלאכי השרת נזקקין לו. ולכאורה קשה מתפלתו של כ"ג, ביום הכפורים, שהיה מתפלל בקדש הקדשים בזה"ל "....לא יעדי עביד שלטן מדבית ישראל" שהוא התרגום של הכתוב⁷⁷ לא יסור שבט מיהודה⁷⁸. ולכאורה לפי מש"כ לא קשה כי שאני צבור⁴⁶, או מטעם דלשון הקדיש ולשון תרגום כחד לשון הוא, או מטעם⁷⁸ שאנו אומרים קדיש בלשון ארמי, לפי שאין מלאכי מעלה יודעים אותו, רק הג' שרים עליונים הממונים להמליץ טוב בין ישראל לאביהם שבשמים. לפי זה לא קשה כלל, שאע"פ שהתפללו בלשון ארמי, אבל השרים הממונים להמליץ טוב הבינו. ולפ"ז יהיה קשה הטעם שבימיהם גזרו שלא יאמרו קדיש והנהיגו לאמור בלשון ארמי⁷⁹, שלא יכירו בו. ואף שבטלה הגזרה, לא רצו להחזיר הדבר ליושנה, שלא ישתכחו הנסים. ולפ"ז איך נבאר כל הנ"ל? וי"ל היות וי"א⁸⁰, שבעולם העליון משתמשין בלשון ארמי ובעולם הזה משתמשין בלשון הקדש; והתורה שהוא מצד עולם העליון, היא בלשון תרגום, כי יש לתורה שתי בחינות, כי התורה ניתנה לעולם הזה, שכך הוא, בלשון הקדש, שהעולם הזה נברא בלשון הקדש. אבל מצד שהוא מעולם העליון הוא בלשון תרגום, וזה הטעם של שנים מקרא ואחד תרגום. שני פעמים מקרא, כנגד עולם הזה ועולם האמצעי, ואחד תרגום כנגד עולם העליון וכן מקרא ומשנה הם בלשון הקדש, והתלמוד הוא בלשון ארמי. ומה שאומרים כי לכך נתקן הקדיש בלשון ארמי, מפני שהיו בבבל וזה היה לשונם⁴⁸ לכאורה זה אינו כן. כי גם התלמוד הירושלמי נתחבר ע"י ר' יוחנן, בארץ ישראל, אחר חורבן הבית, בקרוב שלש מאות שנה⁸¹; והוא בלשון ארמי; ולא היה לשונם בארץ ישראל לשון תרגום. ואיך דבר זה שיהיה המשניות שהם אף לנערים, בלשון הקדש והתלמוד שהוא לחכמים, בלשון תרגום? אלא הוא הדבר אשר פרשנו, מפני שהתלמוד הוא לברר משפטי התורה ולבאר איך הכל

כי התרגום הוא בסוד האחוריים של הקדושה הוא קדושה ג"כ, רק שמשם יונקים החיצונים ואמנם כל הקדישים הם להעלות העולמות למעלה ממדרגתם להעשות עשייה ליצירה, היצירה לבריאה וכו', ואמנם אנו ידאים כל יאחזו החיצונים ע"י עליית העולמות אלו ויעלו גם הם וינקו ולכן תמצא בלשון תרגום שהוא לשון דלא משתמע למלאכי עילאה כי הם מצד הפנים ומדברים בלשון הקדש, אך החיצונים המבינים תרגום או נכנעים החיצונים ואינם עולים למעלה וכו' ע"ש. 75. רמב"ן בשלחן ארבע שער ד', ומביאו בפחד יצחק ע' קדיש ועי' בס' באר שבע למס' סוטה לג כדי שלא יקנאו בנו המלאכים שאנו משבחין שבח נאה כזה. עי' בס' שבלי הלקט השלם, ענין תפלה סי' ת, שנות אליהו למס' ברכות דף מט, אמרי שמואל, ס' עבודת התמיד — שמה שאומרים שלא יבינו המלאכים דאפילו שיקטרגו משום דידעו שאז ידל כבודם ויגדל לעומתם כבוד הצדיקים. או שלא יתקנאו בנו משום שאנו משבחים שבח נאה כזה עד שעיינו זוכר הש"ת חורבן הבית. ובוהו י"ל הא דאיקרא לשון מגונה, תוס' סוטה לג, א"ר מובא בעץ יוסף סוטה לב — אלא לשון זה מגונה ביניהם להזקק לו או שמגונה בעיני המלאכים שפה זו לפי שהיא כמו לשון שנשתבש קרוב ללשון הקדש ואין מלאה"ש מכירין בל' ארמי, פירושו שאינו אהוב להם אבל יודעים הם ארמית. ע"ש בהפוסק הנ"ל. 76. סוטה שם. 77. בראשית מט. י. 78. סי' עבודת התמיד בהקדמה לקדיש. 79. א"ר סי' נו סק"ה. 80. ס' דרך החיים למחר"ל

נמצא בתורה והתלמוד הוא מעלת התורה בפרט, ולכך הוא בלשון ארמי. ואם יחשק אדם לומר שאין סברא שיהיה התרגום כנגד עולם העליון והוא אינו נחשב ללשון (כפי מה שאמרנו לעיל) זו אינה קושיא, כי זו הגורמת, כי עולם הזה נברא „בלשון הקדש“ ולכך „לשון הקדש“ מורה על עולם הזה, ואילו התרגום אינו לעולם הזה. ולפיכך לשון התרגום אינו שייך לעולם הזה, ומפני זה עצמו המלאכים אינם מבינים לשון ארמי שאין לשון זה מכלל סדר עולם הזה, ודברים אלו גדולים הם וברורים הם⁸⁰ ודבר ה' בפיו אמת⁸² וכמו כן הזהר הקדוש שהוא נשמת התורה הוא עוד יותר „לשון ארמי“ „מלשון התלמוד“ והגה רבבות קדש הם — מלאכי מרכבה, כדכתיב⁸³: „רכב אלהים רבתיים“⁸⁴, והכוונה על חיות הקדש הוא באופן כזה, דהנה המלאכים נתקנאו על שניתנה תורה לישראל והיינו על סודות התורה. כי הנגלות שבתורה אין שייך בהם, כמאמרם ז"ל⁸⁵: „כלום, קינאה יש ביניכם?“ ולפי זה הכתוב עצמו מאיר לנו למה כתוב: „ואתה מרבבות“, בלשון תרגום, דהיינו מרבבות קדש להעליב המלאכים⁸⁶ וזה הוא הפירוש ש„הקדיש“ הוא בלשון תרגום שלא יתקנאו בנו המלאכים. ועל כן אל תתמה שנראה כאלו „חובב עמים“ שנכתב מלשונם בתורתנו הקדושה: „וכל קדושי בדיך“, הכוונה היא רק לטובת ישראל. וזה שרמו „אשרד-למו“ שהם אותיות „תלמוד“ — לרמוז על הטעם הנ"ל⁸⁰, והיא שנתחבר התלמוד בלשון ארמי. ולכן הקדיש בלשון ארמי, שהוא מצד „עולם העליון“ והוא בלשון תרגום. ומעתה כיון דכל כך גדולה מעלת הקדיש⁸⁷, ראה כמה ראוי לכוין באמידתו, דמאן דאתי למפתיה למאריה בלבא דחוקא, נקרא דובר שקרים וכו', וגרים לאסתלקא מעלמא עד לא מטין יומי ב"מ⁸⁸ שהוא משום דהוי גונב דעת העליונה, שאסור. שמוסר עצמו ואינו מכוין באמת למסור⁸⁷. „נתקבל צלותהון“ וגו', תקנוהו בלשון ארמי, כדי שלא יתמהו המלאכים ויאמרו: „איזו תפלה התפללו כאן? והלא רק שבחים שמענו: יתברך וישתבח ויתפאר“ וכו'. השבחים תיקנו בלשון הקדש שלא איכפת לו אם המלאכים ידעו, כי על זה לא יתקנאו המלאכים. מכמה מקומות נראה שהיו נוהגין לומר קדיש בלשון הקדש⁸⁹

ס' פה. 81. הקדמת הרמב"ם ז"ל ליד החזקה. 82. ס' בהית הבקר פ' ברכה אחר שמעתיק את דברי המהר"ל הנ"ל. 83. תהלים סח, יח. 84. ס' צדור המור פ' נשא. 85. שבת פט. 86. תוס' ברכות ג, א, ד"ה ועונין. ואתה מרבבות קדש להעיר על מעלתם של ישראל כי הניח ה' צבא מעלה רבבות קדש ובא אצל ישראל, אור החיים. המלה ואתה היא ארמית, ודרשו בספרי כשנגלה הקב"ה ליתן תורה לישראל לא בלשון אחד נגלה אלא בד' לשונות, בלשון עברי, דומי, ערבי, וארמי, ובנה פ"י חתומ"ת הגמרא חגיגה סו, א, מדבבות שלו כביכול. והכתב והקבלה כ' שהזכיר ביותר חשוב ונכבד שבקדושה היא התורה, כמ"ש הזוהר משפטים דף קכא אודייתא מחכמה נפקת מאוצר דאיקרי קדש, וכ"כ הגר"א פ"י לשיה"ש דגול מרבבה, ולחכמי האמת המלמדים אותנו סדרי השתלשלות העולמות והדרגתם באמרם שכל עולם היותר עליון וגבוה, הוא אור המחיה והמקיים את העולם שתחתיו, ולעולם האצילות יש יתרון על ג' עולמות ביי"ע, כי אודות מתפשט ומאיר לכל הג' עולמות שתחתיו, והתורה הקדושה ששודשה העליון הנעלם, נעלם הוא מעלה מעלה גם באצילות קדשו ית', כי היא האור המקיים כלהו עלמין, ויאור לפ"ז לקרוא את התורה בשם מדבבות קדש כלומר היותר חשוב והיותר נעלם בענין הקדש, נפש החיים להגה"ק מהר"ח ז"ל מוואלזין שער ד' פ"י ע"ש. 87. סדור עבודת התמיד. 88. וזה"ק ח"ג דף קכא. 89. ברכות ג, כא. תנדי"א זוטא פ"כ ועונין יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים, מדרש קהלת דבה פ"ט יהי שמו הגדול מבורך. ראיתי גם

„יהא שמו הגדול מבורך“ ובכמה מקומות בלשון ארמי „יהא שמיה דבא מבורך“⁹⁰, ויתכן שהעתיקו נוסח לשון הקודש ללשון ארמי, בשביל עמי הארצות⁹¹. ואי מעיקרא אתקין בלשון ארמי, למה עירבו בו גם לשון הקודש? אלא דאיתקן מעיקרא בלשון הקודש, ואח"כ העתיקוהו ללשון ארמי, ולא העתיקוהו כולו, דק מה שלא היה מובן בשעתו להמון העם, והשאירו הביטויים בלשון הקודש שהיו רגילים בפי ההמון. אז⁹² מיהו אין לאמרו דק בלשון ארמי⁹³, והנה כל נוסח הקדיש, פרט לפסקא אחרונה „עושה שלום במדומיו“, הוא ארמי, ורבים דרשו בחקירת הסיבה לחבור תפלה כה נשגבה בלשון ארמי, שיטה אחת כבר הובאה לעיל והוא, כדי שלא יתקנאו בנו המלאכים ולא יתפשו קטרוג עלינו. אולם ברור, כי קשה ליחס למלאכי השדת קנאה ותחרות, שהיא מידה השייכת רק לבני אנוש ולא לברואי אש. ומדוע יתפשו עלינו קטרוג בתפילת הקדיש, יותד מאשר בתפילת קדושה: „קדוש קדוש קדוש“ וכו', אשר הנה תפילתם של המלאכים, כמ"ש⁹⁴: „וקרא זה אל זה“ וכו'; והעתקוהו מהם — ובכל זאת, כל סדר „קדושה“ נשאר במקורו העברי, ואע"פ שיש מי שאומר „שקטרוג המלאכים“, כוונתם היתה למלאכי האויבים, והמה שלוחי יון הרשעה, ומפני פחד מלכות רשעה כתבו כן⁹⁵, מקובלת יותר שיטת החוקרים, הסוברים כי תפלת הקדיש נתקנה בארמית, כדי שיבין העם, כלומר, מאחד והמון העם היו נבעדים ולא הבינו בלשון הקודש וכדי לזכות ההמונים בקדוש ה', תקנו חכמים נוסח הקדיש בלשון תרגום, היא השפה המדוברת בפי המון העם באותה תקופה⁹⁶, זוהי גם הסיבה לאמירת „כל נדרי“ בערב יוה"כ בארמית, וכן הלל אמד בלשון ארמית, כדי להזהיר מאד מהן לכל אדם⁹⁷, וכן נאמרת בארמית „כל חמירא“, שבערב פסח, „הא לחמא עניא“⁹⁸, „יקום פודקן“ ככל שבת, כדי שיבינו הרבים⁹⁹, ולכאורה הפסקא „הא לחמא עניא“, נתחברה

בסדור עמק ברכה שצריך לגרוס גם בגמרא שלפנינו יהי שמו במקום יהא שמו כיון שיהא היא בלשון ארמי, אבדר"ג פ"א ה"ג יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים, 90. מימרא דאמוראי ברכות נז, א, שבת קיט, סוכה לט, סוטה מט, מדרש משלי פ"י, יד, 91. כמ"ש התוס' שם, סדור עמק ברכה. 92. ס' עמק הברכה שם, וכ' בשם שבלי הלקט בענין תפלה אות ט' שכ' בשם אחי ר' בנימין, שמעיקרא נתקן בלשון הקודש כפי שמוכת בגמ' ובאגדות אלא שאח"כ העתיקו ללשון ארמי. 93. עמק ברכה בשם זה"ק פ' תרומה דף קכט. 94. ישעי' ו, ג, תקנת משה רע"ה ספרי האזינו. 95. שבלי הלקט ס"ה בשם הרב בנימין ז"ל, עי' מהרש"א מנחות פז המלאכים המלמדים זכות על ישראל ומתחננים מלפניו יתברך על ישראל שיהיו נגאלים ב"ב. 96. כי רגילין לומר קדיש אחר הדרשה ושם היו עמי הארצות שלא היו כולם מבינים לשון הקודש לכן תקנוהו בלשון תרגום שהיו הכל מבינים לשון זו. כ"כ בס' עקידה דף קצא מביאו בס' חיי אברהם, תוס' ברכות דף ג, מס' שמחות פ"ה ובלשון ארמית אמרו כלומר — בלשון המובנת יותר להמון העם בזמן ההוא, וכ' רש"י באבות פ"ה מכ"ג לפים צעדא, להכי תני להא מילתא לשון ארמי שהוא משל הדיוט שבני אדם רגילין לומר ולספר בדיאי לישנא וה"ל בב"מ שכך כותב לו אם אוביר ולא אעביד אשלם במיטבא ועוד בעשרה יוחסין גדי הרודי לויי ישראל, בנן נוקבין די יהויין ליכי מנאי וכו' דכל הגי מילי וכיוצא בהן רגילין בני אדם לסדרן ולכותבן בלשון הזה לפיכך אינו רוצה לשנות הלשון של בני אדם במשנה וכמו כן על דאטפת אטפור יכו' ודאשתמש בתגא חלף שדרך בני אדם לספר דברים בלשון זו. 97. תפארת ישראל אבות פ"א ס"י מז. 98. מה שאומרים „כל נדרי“ בלשון ארמי לפי שנתקן בבבל שהיה עיקר לשונם לשון ארמי לכן תקנוהו בלשון ארמי כדי שיבינוהו הכל, לבוש ס"י תריט. 99. סדור עבודת התמיד מהרב אלישע האביליא בשם הרב"א והכל בו שהקדיש נתקן בלשון

בלשון תרגום למה סיים „לשנה הבאה בארעא דישראל“? והנה „לשנה הבאה“ לשון קודש; ואח"כ „בארעא דישראל“ חזר לתרגום; ואח"כ אמר: „לשנה הבאה בני חורין“, כולו בל' הקודש¹. נוהגין לומר „הא לחמא עניא“ בלשון ארמית ולא בלשון הקודש, מפני המזיקין, דארז"ל²: ששה דברים נאמרו בשדים, שלשה כמלאכי השרת ושלשה כבני אדם. מדברים בלשון קודש כמלאכים ואילו היו מדברים בלשון הקודש היו שומעין מה שאנו אומרים: „כל שהוא רעב יבוא ויאכל“, היו מתקבצין כולן ומקלקלין כל הסעודה והיו עושין היזק. ע"כ נהגו לומר בלשון ארמית, שלא היו מבינין מה שאנו אומרים: „כל דכפין ייתי ויכול“ ומפני מה מסיימין בלשון הקודש ולא כמו שמתחילין בלשון ארמית? אלא סיומא מהדרך בקשה, שאנו מבקשים מלפני המקום, שישחרר אותנו מעבדות לחירות. ע"כ אומרים שיהיו מבינין מלאכי השרת. כההוא דאמרינן³: „לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, אלא בלשון שיהיו מלאכי השרת מבינים ומבקשים עלינו גם הם דחמים“⁴. ויש לי לשער שתיקנו הקדיש בלשון הארמי, למען דעת דתפלת בני ישראל הם שומרים לבני ישראל ועל ידי תפלות בני ישראל הם כל כך גדולים שאין נזקקין למלאכי השרת שיכניסו תפילותינו לפנין מן הפרגוד ולהורות על גודל מעלות התפלות והמקשר את העולמות, שהתפלות של בני ישראל עוברות עליהן הוא הקדיש והוא בלשון ארמי דממנו נלקח, דקודשא בריך הוא, ציית למילולו⁵. וי"א, שבימיהם גזרו אויביהם, שלא יאמרו קדיש; והנהיגו לאומרו בלשון ארמי, שלא יכירו בו, ואף שבטלו הגזרה, לא רצו להחזיר הדבר ליושנו.

תרגום מאחר והוא הלשון שהיו מבינים עמי הארץ באותו הזמן ואפילו הגוים כדי שידעו ויבינו הכל שעומד השם להתגדל ולהתקדש לעיני עמים רבים וכמו שמות החדשים עלו מבבל כדאי' ירושלמי ר"ה פ"א ה"ב כן תפלת הקדיש בלשון בבל זכר לגלות וליציאת בבל. שו"ת רשב"ן א"ח ס" קלב. 1. של"ה מס' פסחים. 2. חגיגה טז, א. 3. שבת יב, א. 4. פרדס הגדול לרבינו רש"י ז"ל דף נח. 5. ראיתי בהגדה הלל נרצה מבעל ערוגת הבשם פי' על הא לחמא עניא ע"פ זוה"ק רע"מ פ' בא פקודיו דא לספר ביצ"מ וכו' והנה ארז"ל בשבת יב, ב, לעולם אל יספר אדם בל' ארמי שאין מלאה"ש נזקקין בל' ארמי, ופריך מהא דהנכנס לבקר את החולה וכו' ומשני חולה השכינה למעלה מראשו, ופירש"י ואין לו צורך למלאה"ש שיכניסו תפלתו לפנין מן הפרגוד ע"ש, והנה לכאורה תמוה מאי עבדתי' דמלאה"ש לתפלתו של אדם הלא ארז"ל לא תצוות לא למיכאל ולא לגבריאל ואין ראוי להתפלל כ"א לעילות העילות ית"ש לבדו וכ' דברים ד, ג, כי מי גזל גדול אשר לו אלקים קרובים אליו כה' אלקינו בכל קראינו אליו וע"פ המבואר בספרי יוסר דהתפלה עוברת במקום גדודי חייל עד שנכנס למרום ומשו"ה תקנו אנכה"ג לומר פסוקי דזמרה קודם התפלה לומר ערוצים העושקים התפלה ורוצים לעכבה מלעלות ועי' בהקדמת הזוה"ק בפ' ישעי' נא, טז, ובצל ידי כסיתך וכו' ולזה צריך שיהיה מה"ש נזקקין לו לבלתי ליתן להעושקים מקום לעכבם תפלתו מלעלות למרום משא"כ בחולה כי השכינה למעלה ממסתו א"צ שיכניסו תפלתו לפנין מן הפרגוד כדפי' רש"י ז"ל. וה"נ כיון דקוב"ה ציית למילולו כדאי' ברע"מ מצי לאשתעו אפי' בל' תרגום, ולהורות על גודל מעלות מצוה זו של ספור יצ"מ תקנו פסקא קמייתא בל' ארמי דממנו נקח דקוב"ה ציית למילולו וא"ש בס"ד ובעמוד יא, כ, שם שתיקנו פסקא קמייתא בל' הארמי למען דעת דבליל שמורים אין אנו נזקקין למה"ש שיכניסו תפילותינו ומצותינו לפנין מן הפרגוד ע"ש ועי' חולין צא, ב, הביבין ישראל לפני הקב"ה יותר ממלאה"ש שישאל אומרים שירה בכל שעה וכו' ועי' ירושלמי ברכות פ"ט ה"א עה"פ קרובים אליו בכל מיני קרבות דא"ר לוי מהארץ ועד לרקיע מהלך חמש מאות שנה ואדם נכנס לבינה"כ ומתפלל בלחש והקב"ה מאזין לתפלתו, והקדיש אע"פ שהוא בלשון ארמי תתבר שלשלאין דפרזלא עי' זוהר תרומה דף כט, עץ

כדי שלא ישתכחו הנסים והנפלאות⁶. ואם אפילו בטלה הגזירה לגמרי, לא בטלה התקנה שנתקנה, במנין חכמים, ואע"פ שבטל הטעם שבגללו תיקנו⁷, ואל יקשה בעיניך, אם הנהיגו לאומרו בלשון ארמי, מפני מה תקנו לומר: „יתברך וישתבח ויתפאר“ וכו', בלשון הקודש. הטעם הוא, כי מה שהיו יכולין לשנות ללשון תרגום שינו; ומה שלא היו יכולין לתרגם, נשאר בלשון הקודש⁸. וי"א: „טעם שאומרים קדיש בלשון ארמי⁹, מצינו בהגדה¹⁰: „לעתיד לבא, יהיו הצדיקים גדולים מהמלאכים וידוע שאנו אומרים קדיש, שימהר את הקץ, כדי שיתגדל ויתקדש ש"ר ואם נאמר אותו בלשון הקודש, שיבינו אותו המלאכים, אפשר שיבואו ויקטרגו, כי ידעו כי דל כבודם ויתגדל כבוד הצדיקים, לכן אומרים אותו בלשון תרגום“.

קדיש בלשון ארמי, י"ל ע"פ הירושלמי¹¹: „אמר ר' יונתן דבית גוברין: „ארבעה לשונות נאין להשתמש בהן העולם, ואלו הן: לעז לזמר, רומי לקרב, סורסי לאיליי, עברי לדיבור“ א"כ, הרי מבואר דבלשון סורסי נאה לקונן, וסורסי הוא לשון ארמי¹². והיות דהקדיש היא תפלה לקרב קץ משיחנו ולקונן על גלותינו הארוכה, לכן שפיר תקנו חז"ל את הקדיש בלשון ארמי, מפני שהוא תפלה וקינה, ועל ידו נזכה לקרב קץ, שנזכה לראות השם בקרוב ולשוב לגבולנו, ולנוח בהר קדשינו ולראות בבנין בית מקדשינו. אמן! אומרים: „יתגדל“ לשון הפסוק: „והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני עמים רבים וידעו כי אני ה'“ ובמלחמות גיג ומגוג, מיירי קרא, וכן משמעות יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה, לעתיד לבא, שיהא מגודל ומקודש, כדכתיב: „וידעתם כי שמי ה'“ לפי שעכשיו, לא כשנכתב, הוא נקרא, כי הוא נקרא באל"ף דל"ת, ונכתב ב"ה, ולשון ארמי הוא; וקמץ הוא, כי הוא השם המיוחד לעבודה, וכניו הוא באל"ף דל"ת, לפי שהשם המיוחד הוא בלשון הקדש ואין אנו רשאים להזכירו, דכתיב: „זה שמי לעלם“, ולכן אנו אומרים שמייה רבא בארמית, ולעולם הבא יקרא ככתבו: כדכתיב, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד, כדמפורש למעלה.

והואיל ומתחיל תחלה בלשון עברי, אומר הכל בלשון עברי „יתגדל ויתקדש“, עד שמגיע „בשם הנכתב בארמי“ הוא שכתב בפסוק: „וידעו כי שמי ה'“ ומזכירו בלשון ארמי ואומר: „שמייה רבא בעלמא דברא“, והיינו לעתיד כי מלחמות גוג ומגוג הוא לעתיד, וכן היה ראוי שיענה הצבור מיד כשאמר החזן: „יתגדל ויתקדש שמייה רבא, בעלמא דברא“ ומיד לענות „יהא שמייה רבא יתברך“ וכו', אלא מפני שהתחיל בענין הגאולה, רצונו של החזן להוסיף באמצע „חובת הצבור“, כמסדר דבריו ואומר: „בחייכון וביומיכון וכו'“ ולאחר כך „עונה הצבור“, ואל תתמה למה אינו אומר: „יתגדל ויתקדש ויתוודע“; כדכתיב בקרא: „והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי“, לפי שעל הגידול יהיה הקידוש, ומתוכם תהיה הידיעה, ו„גידול“ ו„קידוש“, שני דברים הם ו„הידיעה“ יהיה מתוכם, והפסוק שהזכירו כך, רוצה לומר, „אגדל אקדש, כדי שיודע לעיני העמים“, תדע, שהרי פסוק אחד אומר: „והתגדלתי

חיים שעד הקדישים פ"ב י. 6. ס' תניא, מביאו בא"ר סי' נו, ס' חיי עולם סי' נו.
7. ש"ע הרב סי' קכד סע"ד וע"ש בסי' תד. 8. אבודרהם, בא"ר שם. 9. ס' חיי אברהם מהרב אברהם כלפון נדפס בליוודנו. 10. כל בו סי' ז. 11. סוטה פ"ו ה"ב.
12. בר"ד פע"ד אד"ש אל יהי לשון סורסי קל בעיניך שבתנ"ך הקב"ה חולק לו כבוד ועי' תוס' ב"ק פ"ג ד"ה לשון סורסי, תוס' ב"ב צ, ב ד"ה לסוריא, סוטה מט, ב, וכדשי' לשון

והתקדשתי, לעיני בני ישראל ואין אומר: „ונודעתי“ אלמא הידיעה תבוא מגידול וקידוש. אי נמי מהאי קרא: „והתגדלתי והתקדשתי לעיני בני ישראל“ שאינו מזכיר „ונודעתי“. בסדר הקדיש: „יהא שמיה רבא מברך וכו' ואינו אומר: „יהא שמיה רבא ומקודש מברך“ כדכתיב: בקרא ש"מ ש"ע „הגידול“ יבא „הקידוש“ „ויתודע“. והפסוק מזכיר שניהם „הגידול והקידוש“ והצבור מזכירין אחד „הגידול“ לטעם שאמרנו לא שמעתי יותר, וכשפסיקין „בשם הנכתב בארמי“ מיד חוזר לומר בשלש בלשון עברי „יתברך“ „וישתבח“ „ויתפאר“ „ויתרומם“ „ויתנשא“ „ויתעלה“ „ויתהלל“ „ויתהדר“, שבעה הן, כנגד שבעה רקיעים, שבכולן שוכן הוא בכבודו, ומאן דאמר: „ויתקלס“ שהוא שמיני, אמרו כנגד רקיע שעל גבי החיות, ואחר כך כשבא „במעשה השם“ הוא מסיים בלשון ארמי, ואומר: „שמיה דקודשא בריך הוא לעילא מן כל ברכתא, שירתא, תשבחתא ונחמתא דארמינן“. וכן מצינו באגדה, שאמר דוד בספר תהלים, לא אמרן אלא ליום נחמה, ולכן אנו אומרים „מכל ברכתא, שירתא תשבחתא“,¹³ וי"א, שעיקר הקדיש שהצבור „עונין“ אחר הש"ץ אין בו אלא „לשון ארמי“, דאין הצבור עונין אלא עד „לעלם ולעלמי עלמיא“, אבל „ישתבח ויתפאר“ ענין ש"ץ הוא, שחוזר ואומר אחריהם: „ישתבח ויתפאר“. והוא שאומר: ואמרו אמן, ואין הם עונים אחריה, היאך אומרין אחרי עצמן „אמן“? ומפני שבזמנם לא היו מדברים על הרוב, אלא בלשון ארמי, התקינו שיהיו אומרים כדי שיבינו הכל ויקדשו שמו יתברך, וכן ש"ץ אומר בלשון ארמי: „יתגדל ויתקדש שמיה רבה“ להבין כל העם גם מה שהש"ץ מסיים: „ישתבח ויתרומם“, בלשון ארמי הוא, ובאמרו: „לעילא מכל ברכתא, שירתא ותשבחתא“ אלא שיש עכשיו מש"ץ שהעתיקו בלשון הקודש ואומרים: „למעלה מכל השירות והתשבחות והנחמות“, מבלי לב אומרים כן, שהכל נאמר: בתחלה „לשון ארמי“ וכן תמצא ב„קדיש בתרא“, שהכל הוא „לשון ארמי“, תתקבל צלותהון ובעותהון דכל ישראל קדם אבוהון דבשמיא ואמרו אמן, יהא שלמא רבא“ וכו'. עד כאן עיקר הקדיש שתקנו הראשונים; וכל זה „בלשון ארמי“¹⁴, ומה שמוסיפין בכ"מ, כפי רצונם. בין „בלשון ארמי“, בין „בלשון הקודש“ באיזה לשון שליבם חפץ, אין הפסד בדבר, גם אלו שמעתיקין עכשיו מעיקר הקדיש מקצתו בלה"ק אין חשש בדבר, שעתה אין אנו מדברים „בלשון ארמי“. חזרו כל הלשונות אצלנו אחד, ואמרו: כי „בחייוכו וביומיכו“ ביארו כי בשוב את שבותינו „יתגדל ויתקדש שמו לעיני העמים ויודע בעמים כי הוא אחד ושמו אחד כאמרו¹⁵: „ביום ההוא יהיה השם אחד ושמו אחד“, ואז יהיה כסאו שלם וכמ"ש רז"ל¹⁶ על הפסוק: „כי יד על כס י"ה“, ואמרו: „אין הקב"ה נכנס בירושלים ש"מ, עד שיבנה ירושלים של מטה. שנ' ¹⁷: „בקרבת קדוש ולא אבא בעיר“, וכשאנו אומרים: „יתגדל ויתקדש“, הכוונה בו, שישב שכינתו בתוכנו ונתקדש בכבודו“ בבית הבחירה מקום מקדשו. וכאמרנו בו בפירוש: „וימליך מלכותיה ויצמת פורקניה ויקרב משיחיה“ וע"כ אנו מבקשים מאתו יתברך, שיהיה זה, „בימינו ובחינו ובחיי דכל בית ישראל — בחייוכו וביומיכו“ כפל לשון בשתי לשונות, לחזק הענין וכאלה רבים בכתובים¹⁴.

סודסי קרוב הוא ללשון ארמי. 13. פדס הגדול לרבינו דש"י. 14. שו"ת הרשב"א ח"ה סי' נד. ובסרע"ג. 15. זכריה יד, ד. 16. תעני' ה, א. שמות יז, טז. 17. הושע

לכן תקנו רבותינו קדיש לאומרו בלשון ארמי¹⁸, כדי שלא יבינו המלאכים¹⁸. שאילו יהיו מבינים בקדיש, כשאומרים אותו למטה, יבלבלו אם כולם ויהיו דוחים אותו מעלות למעלה, לפי כי עצבון רב יש למעלה, בשעה שעונין למטה, יהא שמיה רבא מברך¹⁹. אוי לאב שככה מקלסין אותו בניו וריחקם מעל שלחנו. ומנענע הקב"ה בראשו ואומר: „אשרי המלך שמקלסין אותו „כך בביתו“. אוי לאב שהגלה את בניו. אוי לבנים שגלו מעל שלחן אביהם“. וכשהמלאכים שומעין את העצב הזה, מתבהלין ונרתעין ביניהן, ולא לתר הצבור מתחילין לשון עברית. „יתברך“, „וישתבח“ כדי שיבינו המלאכים שבח משובח, שישראל משבחים לאביהם שבשמים ולא ירגישו בעצב מחמת מה הוא בא. וכשצריכין לנחמו מזה העצב הופכין הלשון לארמית כדי שלא יבינו. שהכל יודעין שאין נחמה באה אלא על העצב. שנחמה באה על העצבון. ואומר: „לעילא מכל ברכתא“, „יתברך“. ו„לעילא מכל שירתא תושבתא“, „וישתבח“. ומכל נחמתא יתנחם אותו עצב של מעלה. ו„יתגדל ויתקדש“ לשון הפסוק ו„התגדלתי והתקדשתי“ וגו'²⁰. ועמש"כ בעמוד קכ.

קדיש בלעז (שפה זרה, בלע"ז, בל'שון ע'ם ז'ר)

עשרה יהודים לועזים²¹, שאין מי שיודע בלשון הקודש, להוציא אותם ידי חובתם²² אחד מהם יכול להיות ש"ץ, ולומר קדיש בלע"ז²³. ויכול להתפלל בכל לשון שירצה, כשמתפלל בצבור, היות שקדיש אסור לאמרו בפחות מעשרה, וצבור אין צריך למליץ²⁴, ומי שלוועז הפרשה במקום התרגום גם כן מהני²⁵. ובלשון לעז

יא. ט. 18. תוס' ברכות ג ד"ה ועונין, וזה דעת המח"ו. 19. מח"ו, גמ' ברכות ג, א. 20. מח"ו שם, שבלי הלקט, קיצור של"ה. 21. עי' מכות ה, ב לעווי, וכ' רש"י בעלי לשון אחרת. 22. שו"ת דב"ש ס' שכא. 23. באה"ט א"ח ס' נה סק"א, ומקורו י"ל מסוטה לב, אלו נאמרין בכל לשון וכו' ותפלה, ובדף לג תפלה רהמי היא, כל היכא דבעי מצלי, ותפלה בכל לשון, רמב"ם ברכות פ"א ה"י, ש"ע ס' ק"ה ס"א. 24. ש"ע הרב ס' קא, ורבני צרפת אמרו: שתפלה הקבועה לצבור, אפילו יחיד יכול לאומרה בכל לשון, ובכף החיים שם, בשם עשרה מאמרות מוטב להתפלל בלשון שמבין, אם אינו מבין לשון הקודש. ועי' ס"ח ס' תקפה ותשפת, מ"א סק"ה, אמנם הסולת בלולה כ' היות והתפללות אנשי כנסת הגדולה תקנו, וכל מלה וכל נקודה ע"פ סוד, לעשות יהודים ולתקן תיקונים, ולהעלות העולמות, והן הם הפעולות שהיו נעשים בזמן שבית המקדש היה קיים, ע"י הקרבנות, וע"כ כ' השל"ה דף רמ"ט שלא ישנה אפילו נקודה אחת, כי שינוי נקודה אחת, יכול להחריב העולם וכו', וכ"כ החסל"א, ובשער הכוונות דרוש התפלה, דכמה סודות עמוקות, ורזין עילאין יש בנוסח התפלה, וע"כ מי שיודע להתפלל בלשון הקדש, לא יתפלל כי אם בלשון הקדש, ובנוסח התפלה המסודרת, מאנכה"ג אף אם אינו מבין, רק שישתדל למצוא אנשים שילמדוהו הבנת נוסח התפלה, מיהו מי שאינו יודע כלל בלשון הקדש אז יתפלל בלשון לע"ז כדי שלא יתבטל התפלה לגמרי. עי' ס' קצ"ג שמשמע שבלשון הקדש יוצא אף שאינו מבין, אם אומר: בעצמו. אבל שאר לשונות צריך שיבין, וכ"כ א"א אות ה'. כף החיים ס' ס"ב אות ג', ובאות ט"ז כתב שכל זה בסדר התפלה שתיקנו לנו אנכה"ג, סדר הברכות, והקרבנות, והמזמורים, וק"ש, ותפלת י"ח, עד אחר עלינו, אבל התפללות שתקנו הקדמונים, ולא ע"פ סוד, האר"י ז"ל לא היה אומרם כלל, ולכן מי שאינו מבין אותם בל"ק יאמרם בלשון שמבין, וא"צ לאומרם בלשון הקדש, עם הציבור, שהקב"ה בעצמו מקבל תפלתם. משא"כ ביחיד שהוא ע"י מלאכים, והם אין נוקקים לשאר לשונות, סולת בלולה שם. „וקדיש“... ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה... על הכל יש מקטרגים למעלה, ולכן תיקנו בלשון תרגום. כף החיים שם אות כ כא. 25. כמ"ש התניא בס'

שאינו מבין, אך שיודע הענין, לא מהני כלום, בין במצות בין בשבועות ונדירים ונזירות, וצריך שיבין התיבות, כל שאינן בלשון הקודש, כי בהנך דקפיד רחמנא שיהיה בלשון הקודש דוקא, כגון: ברכת כהנים וחליצה²⁶, וכן פרשת מלך, כל דנפיק מכה או מככה, או מוהיה, בזה צריך ודאי לשון הכתוב בתורה דוקא, אך באותן דברים דנפיק מלויים, וממתן תורה, בזה שפיר יש לומר דסגי שיאמר הדברים בלשון הקודש, אף שאינו אומר הדברים הכתובין בתורה, אבל בלע"ז צריך שיבין²⁷.

חצי קדיש להפסק בין תפלה לתפלה

כלל הוא: כל מקום שאומר פסוקים אומר אחריהם חצי קדיש, וכן כדי להפסיק בין פסוקי דזמרה ובין ברכו וק"ש או להפסיק בין תפלה לתפלה, וכן להראות שנשלמו כאן הפסד"ן, ואחר תפילת שמ"ע בשחרית: כדי להפסיק בין שמ"ע וקדושא דסדרא, ולהראות שהוא מצוה בפני עצמו, ובין קריאת התורה למפטיר: בשבת ויו"ט, להורות שאין המפטיר מן המנין, והטעם: שאומרים קדיש אחר קריאת התורה: שאין כל תיבה ואות שבתורה שאין שם המפורש יוצא מהן, אלא שאין אנו יודעים, לכן נהגו להקדיש¹ ואחד קריאת התורה בב' וה', ואע"פ שהוא מצוה ותקנת עזרא הוא, ואף בשבת במנחה, ובתענית צבור במנחה אומרים: הקדיש קודם תפילת שמ"ע, וזה שקודם תפילת שמ"ע על העמוד קאי לספר תורה, והא דאין אומרים אותו על הבימה במנחה אחר קריאת התורה, כדי שידעו העם מתי מתחיל הש"ץ שמ"ע, משא"כ כשאומר אשרי, בקול דם בב' וה', ובשבת שאומרים חצי קדיש על הבימה, ג"כ הוא כדי להפסיק בין ז' קרואים למפטיר, בתפילה של ערבית לפני ברכו אומר קדיש, בחנוכה שאין בו מוסף, אומר חצי קדיש אחר הלל, בסליחות בחדש אלול, ועשרת ימי תשובה, לפני תפילת שחרית אומר הש"ץ אשרי וחצי קדיש.

העולם טועים לומר: "חצי קדיש" או "קדיש שלם" אבל האמת גמד הקדיש הוא "דאמידן בעלמא", אלא שבסוף התפילה מוסיפין "תתקבל", ויהא שלמא רבא"².

קדיש התפלה למה

נוסח קדיש התפלה השלימה, נמצאת לראשונה בסרע"ג, וזהה לנוסח הקדיש שנשמר במנהגי אשכנז ואיטליאנו, במרוצת הזמנים נכנסו כמה שינויים במנהגי

סז וז"ל ומצאתי בשם מורי הרב חביבי ר"י ב"ר בנימין הרופא ז"ל, שהלע"ז שלנו, הוא במקום תרגום שלהם, שהתרגום ארמי, הוא היה לע"ז שלהן, ויוצא י"ח אם יאמר הפסוק בלע"ז כמו שאמר אותו בתרגום, שעיקר התרגום היה להשמיע לנשים ולבע"ב, ואם לא היו מבינים בני אדם איש כלשונו, ע"כ יראה שכל אדם ילעזו בלשונו התרגום, והוא מצוה מן המובחר, עכ"ל, ועי' בטור ס' רפ"ה שאם לומד הפ' בפרש"י חשוב תרגום, שאין כוונת תרגום אלא שיבין הענין, ונקט לשון ארמי לרבותא, אע"פ שנתן בסיני כדאיתא בר"פ מגילה, והתרגום זכה מפני שניתן בסיני כמ"ש הב"י שם. ²⁶ לשיטת ר"י סוטה לב. ²⁷ שו"ת חלקת יואב מהד"ת סי' א' באריכות.

1. רוקח הגדול אות שיא. התניא כ' טעם זה על הקדיש שאחר פסד"ן. 2. ערוך השלחן

ספרד רומניה ותימן, כגון: בבקשת הגאולה „וימליך מלכותיה“ „ויצמח פורקניה וישכלל היכלתיה“ או „ויקרב משיחיה“ ובמרוצת הזמנים נכנסו כמה שינויים במנהגי ספרד, ובמנהגי כמה מדינות, ובעיקר רואים השינויים בחלק השני של הקדיש, אבל בחלק הראשון כמעט שלא נגעו בו, ומכאן שהחלק הראשון שהוא „ישר“ מ עתיק יומין הוא. ומקורו מיעקב אבינו ע"ה, ושייך לסדר התפלה³ וקדיש התפלה מיחסים אותו גם, איש מפי איש, עד משה רבינו ע"ה, שלמד ממלאכי השדת לומר שלש פעמים קדוש, וכנגד שלש „קדוש“ שאומרים בצבור, תיקנו החכמים לומר שלשה קדישים, ואחד מהם קדיש בתפלות.⁴

ב' טעמים לקביעת הקדיש בהפסקים. א) מאחר וסיימנו פרק בספור שבחיו של הקב"ה, מן הראוי לציין „יתגדל ויתקדש שמה רבא“ וכן לעולם, אין מתחילין תפילה בלא אמירת קדיש לפניה, פרט לתפילת השחר, משום החובה להסמיך גאולה לתפילה, ואז סמכינו על הקדיש שלפני ברכות ק"ש. ב) היות והתפילה נחלקת לד' חלקים, כנגד ד' עולמות! שהם: עולם העשיה, עולם היצירה, עולם הבריאה, ועולם האצילות. שהם כנגד: גוף, נפש, רוח, ונשמה. מתחילת ברכות השחר עד „ברוך שאמר“ חלק אחד: והוא כנגד „עולם העשיה“ מ „ברוך שאמר“ עד סוף „ישתבח“ חלק שני, והוא כנגד „עולם היצירה“ ק"ש וברכותיה עד תפילת עמידה, חלק שלישי, המכוון כנגד „עולם הבריאה“ ועמידה עצמה היינו תפילת ש"ע, חלק רביעי: המכוון כנגד „עולם האצילות“ ותקנו קדיש בהפסקים, כי הקדיש הוא המקשר בין כל עולם ועולם, וכמו שנבאר ב"ה, אמרנו שעיקר התפילה נחלקת לד' חלקים, שהם כנגד ד' עולמות הנ"ל והם כנגד עוה"ז, ועולם הגלגלים, ועולם המלאכים, ועולם העליון, שבו שכינת עוזו, שהם נגד גוף, נפש, רוח, נשמה, הנ"ל, ועי"ז מעורר הקדושה שבכל עולם ועולם, בכל בחינה שמקשר בו חלק גופו ונפשו ונשמתו, ועל ידי זה עולה תפילתו להיות עטרה בראש הקב"ה.⁵

וכל קדיש הוא עמוד המעלה התפילה מעולם לעולם העליון ממנו. קדיש שקודם „הודו“ ואחר „ישתבח“ „קדיש וברכו“ לעליית הדיבור להמחשבה ולעולם העליון, „ואחר נפילת אפים הקדיש לירידת השפע הקדושה הצריכה מעולמות העליונים לזה העולם“ ואח"כ קדושה דסדרא וקדיש שלם.⁶

הקבלה, הכוונות, וסוד קדיש התפלה

מי שאינו יודע בעצמו, שיוכל לקיים, אל יכוין כלל בשמות ויחידים, רק יתפלל כפשוטו להבין הדברים בכוונת הלב¹ ומי שאינו יודע סדר הכוונות בטוב אסור לו לכוין² ומי שאין לו יד בקבלה, אין לומר ולהזכיר, או אפילו להדהר, הסודות הכתובים בסוד האר"י ז"ל או קיצורים, אמנם מי שיודע סדר הכוונות בטוב, ומכוין כל סדר התפילה בגילה ורעדה בלי שום מחשבה זרה אין קץ לשכרו³ אבל

ס' נו סע"ח. 3. כמו שבארנו במבוא. 4. עי' בפ' קדיש דרבנן הערה 8.
5. חיי אדם כלל כ. 6. סדר היום מהרה"ק ר' אהרן מקרלין ז"ל.
1. כף החיים ס' צח אות ג בשם הזוהר פ' בשלח דף נו, ה"ד במ"א ס' נה. 2. שם בשם הזוהר פ' תרומה דף קעת, והלכה ברורה וההיד"א. 3. שם בשם כמה ספרים,

כל מי שלא קיבל סתרי תורה מרבו, וחושב בדעתו ועצמו, עובר על לא תעשה לך פסל. לכן, אמרתי עם לבבי לעורר ולהוכיח על דברי בני אדם בדורותינו, ראיתי עוללים אשר לא ראו אור יאמר: „חמותי דאיתי אור, בקרבם טמון השאור, אפרוחים שלא נפתחו עיניהם, לא ידעו להשכיל דיני תורה בלימודיהם“. אבל תלמידי האד"י ז"ל שהיו יודעין ובקיאין בכל התלמוד ופוסקים, הדק היטב וגם היו מופלגים, בחסידות וענוה ויראת שמים, ומדקדקין במצות, וה' חפץ למען צדקו, שיגלה להן האר"י ז"ל רוין עילאין. אבל בדורותינו צריכים ללמוד במשפטי התורה, ואין לנו לחקור בנסתרות⁴. ואותם אנשים שבדור הזה, שמבלים כל ימיהם בחכמת הקבלה, גם בילדותם אם חכמה ההיא חכמת הקבלה אינה נוגעת במעשה מרכבה, לא ידענו למה לא הוזכרה זו החכמה בשום מקום, לא במשנה ולא בתלמוד; ובתוספתא, ומכילתא, ובספרא, ובספרי, ולפי הנראה שחכמה זו נוגעת למעלה ממעשה מרכבה, ויותר ראוי להסתירה ולא לגלותה⁵. ויש למחות ביד הדורשים בחכמה זו בדבים גם בכבוד השם⁶. ויש שגזרו על בניהם בגזרות עירין שלא ידחקו עצמם ללמוד ספרי קבלה כי אם כשיהיו מלאים בש"ס ופוסקים וידעו דרך ה' לעשות כל מצותיו⁷. אבל מי שאין לו יד בקבלה, ומהרהר הוא קרוב להפסד רח"ל⁸. ואל יתפלל מתוך הסדור האר"י ז"ל, כי הוא יוהרא וגונב דעת⁹. אבל חביבים לנו דברי הגה"צ בעל שומר אמונים ז"ל, וז"ל ותדע אחי כי כתבתי כאן דברים פשוטים, שאפשר לכל אדם לכונן, ולפעמים אפילו לאיש מוטרד או מוחו חלוש ח"ו ולא אפשר לו לכונן, רק אחד מאלו הכוונות ג"כ טוב מאד, כי החילוק מי שמכונן, למי שאינו מכונן, הוא כמשמים לארץ, ועוד יותר, ואין שום חשש ח"ו באלו הכוונות, כי אלו הכוונות אפשר לכונן גם בכל התפלות, למי שיודע ובקי קצת בספרי קודש, וכש"כ בענין גדול ונורא כזה שהוא תכלית והעיקר של תפילה, ועליית התפילה הוא בכח ענית: אמן, יהא שמיה רבא, שעונין, כי הקדישים המה כשביל לקשר עולם לעולם.

ואלו הכוונות המה עיקר תקון נפש ישראלי, וזה עבודתו בזה העולם, באם תתבונן ותדייק בפנימת הכוונות ועל מה ירמזון, תראה שזה תכלית הבריאה, ותבין כי דברים גדולים ורמים כתבתי לך כאן, ואם תהא רגיל בהם עד שיהא רגיל במוחך, אז תוכל בנקל מאד לכונן כל הכוונות, כי המה מלובשים בדברים פשוטים לכל נפש, ויסודתם בהררי קודש קודשין, ומי שהוא נזהר באמירת אמנים כמו שצריכים,

וכ"כ מהרח"ו בשער הכוונות דרוש מדרושי הלילה דף נד, כף החיים ס' סא אות כח. 4. שו"ת הות יאיר ס' רי. 5. מהרש"א חגיגה דף יג. 6. מהרש"א בפ' י' יוחסין, שו"ת זקני יהודה ס' גה. 7. בית אברהם, בצוואת הרה"ג מוה"ר אברהם דאנציג ז"ל אות מג. 8. מחבר"ר ס' רעד. 9. קשר גודל ס' יב, ועי' בצוואות הרה"ק ר' אברהם זר' יעקב זר' שבת הורוויץ נדפס בס' צוואות דף רנו וז"ל וראו אחר שתמלאו כריסכם בחלמוד ובפוסקים, הנני מצוכם שתלמדו הקבלה, כי אין אדם ירא שמים, מי שאינו לומד חכמה זו, ומי שלומד קבלה באימה ובידאה, יראה נשמתו בעולם האצילות, ואתם בני, ספר שפע טל לברכה, תלמדו מתחלה ועד סוף, ואח"כ יהיה לכם ספר הפרדס. ועי' בס' הקדמה והפתיחה להרה"ק ר' גרשון חנוך העניך ז"ל מראדונין וז"ל ואע"פ שהמתפלל בכוונה היותר פשוטה בלב שלם, אף שאינו יודע שום כוונת המקבלים הוא מכוון לרצון השי"ת, ומעלה עליו הקב"ה כאלו התפלל בכל הכוונות היותר גבוהות. ועי' זוהר פ' בשלח עמ' קטו כל בר נש דאתי ליחדא שמא קדישא ולא נתכוון ביה בלבא ורעותא רמי ליה צלותא

ובעניית איש"ר בכח ובמסירת נפש, באלו כוונות, בטוח אני בשמו הגדול והנורא בלי ספק שיהא לו תקון נפש גמור יותר מכמה אלפים תעניתים, בלי שיעור, אם לא יעשה ח"ו מכאן ולהבא עבירות במזיד ובשאת"נפש, כי הבוחן לבות יודע כי כתבתי אלו הכוונות בשביל תקון נפשות ישראל, עכ"ל¹⁰.

הנה סוד־הקדיש, וענין כוונת הקדיש שבכל תפילה ותפילה, ושלא בשעת התפילה, נתבאר ענינם בכללות בספר הקדוש „עץ החיים“ מהרב הקדוש המקובל האלהי מהר"ר חיים ויטאל ז"ל, שהיה תלמיד בפשט מהרב מהר"ם אלשיך, ומרן מהר"י קארו, היה מזהירו בקטנותו של מהר"ח"ו משם המלאך הדובר בו על התורה ועל העבודה, והוא היה בן מהר"ר יוסף ויטאל קאלאבריס סופר התפילין, ונשמתו זיתה גדולה מאד ונקיה יותר מכל בני דורו, והוא קיבל מרבינו האר"י ז"ל חכמת האמת, וכתב אשר שמע מרבו בספר עץ החיים, ורבינו האר"י צוה ששום אחד מתלמידיו לא יכתוב זולת מהר"ח"ו¹¹, אבל כנראה זכה גם הרב המקובל האלהי מהר"ר נתן שפירא ז"ל גם מתלמידי האר"י ז"ל לכתוב ולחבר ספר הכוונות מרבינו האר"י ז"ל כמו שנבאר ב"ה.

רבינו מהר"ח"ו נולד שנת הש"ג, ודמשק מנוחתו שנת הש"ף, היה דר קצת זמן בעה"ק ירושלים, וע"י מעשה הלך לדמשק, ומהר"ם אלשיך שבכח אשר נסמך ממרן מהר"י קארו, הוא סמך את מהר"ח"ו, יורה יורה ידין ידין ככל דיין מוסמך, והזמן היה כ' אלול שנת הש"ן, והנה בספר הקדוש „עץ החיים“ בחלק שני, חבר ששה פרקים, „בסוד הקדיש“ וביאר שם פרטת כל קדיש וקדיש, גם ביאר מציאות המעשה הנעשה ע"י „הקדיש התפילה“, גם ביאר כי התפילה נחלק לד' חלקים, ותקנו קדיש מיוחד אחד שהוא המקשר בין כל עולם ועולם כנ"ל.

והנה חנני השם ב"ה להכיר את כבוד הרבי משה רקה שליט"א אדמו"ר מקאזלאוו בבקורי בניו יורק, פעם אחת אמר לי: ראה זה דבר חדש, „כתב יד“ אשר גנוז אצלי המחכה לגאולה ולא יצא לאור, עד עתה, וכאשר ראיתי „הכתב יד“ ספר קדוש כזה אשר מבאר דברי הקדושים מדבינו מהר"ח"ו ז"ל מאורות רזא דא"ס, אור למטה, בעולמות אבי"ע, כדי שהכל יבינו, נבהלתי ושמתי ברעיוני, ספר קדוש כזה יהיה סתום וחתום, זמן כביר כזה, סעיפי לבי לא נחו, עד אשר העתקתי לי, מהכתב הישן בהגהה מדויקת, לזכות הרבים, להפיץ חוצה מעיינות החכמה ויפקחו עיני המעיינים, להבין את קדושת התפילה, וסדר העולמות אבי"ע, „והמקשר באמירת הקדיש“ בין עולם לעולם ועי"ז להבין בחכמת האמת, להתהלך לפני אלהים באור החיים.

לברא וכלא מכדיזים עליה לביש וקב"ה קדי כי תבואו לראות פני וכו', ועי' מג"א א"ח ס' צח שמי שאינו יודע בעצמו שיוכל לכוון לקיים זה, אל יכוון כלל בשמות ויחודים, רק יתפלל כפשוטו להבין הדברים בכוונת הלב, ועי' בס' דברי ריבות וז"ל חכמת הקבלה אינה שזה לכל נפש, לא יבינוה זולת הנביאים ובעלי רוה"ק, וזה כי עסקה בעולמות הרזחניים, ובהיות שלא השגנו עצם רוחנו בחוש מעולם, לכן אין בכח רעיונינו לצייר ממנו שום דבר כמו שלא יוכל העור מבטן לצייר הגונים בעבור שלא הרגישם בחוש מעולם, לכן לא יבינם אנוש כערכנו זולתם בעלי רוה"ק יבינו ברוח קדשם, 10. ס' שומר אמונים מאמר פתחו שערים עמ' כב, 11. שם הגדולים מע' הגדולים.

ספר „פרי עץ חיים“ כתב יד מהרה"ק דוד וואלף זצ"ל, הספר הקדוש הזה, נשלם בעשתי עשר לחדש טבת בשנת תקל"ט. ובהקדמה כתוב בזה"ל: ובראותי אני נתן שפירא הירושלמאי בלא"א הגאון מוהר"ר ראובן ריין זלה"ה, היושב פה עיר הקודש ירושלים, תוב"ב, אשר הגיעני הנה, המניע הראשון גודל למעלת דרך הכוונה בתפילה, ואת יקר תפארת גדולתה, חשקה נפשי בגדולות ונפלאות ממני, ויתאוה לבי בחדרי ואת החכמה, ולקטתי ממנה הכוונות הנמצאות בידינו ומפורזים אחת הנה ואחת הנה, ודברי שאר התלמידים המה מעורבים עם דברי רבינו חיים ויטאל ז"ל, אשר לא ניכר בין המאור הגדול למאורות קטנים, ואפילו ענין אחד שלו מהרב רה"ו ז"ל בעצמו מפורז ומפורד בין הספרים, ומתוך ארוכה יקוץ נפש המתכוין בצאתו מן עיקר הכוונה, לכן לזכות את הרבים, וגם לתועלת נפשי האומללה, לקטתי וחדתי זה הספר הנותן אמרי שפר, וקראתי שמו בישראל „מאורות נתן“ להיות הטות ה' מדבר בכוונת התפלה מלות, ולהיות כי עיקר הכוונה להמשיך אור רוח אורות מרזא דא"ס אור למטה בעולמות אבי"ע דרך שאר אורות, אשאל עזר מאלהי היה הוה יהיה בפעולתינו זאת וכו'.

נח נפשיה בק"ק ריגיי"ו ושם במעמד נמצאת אגרת דבני גאוני ירושלים ז"ל בעצמה ששלחו ע"י הרב הנז' על אודות עשרת שבטים ובני משה. זי"ע אמן.

ספר מאורות נתן / שער הקדישים

פרק א'

ענין הקדישים שבכל תפלה ותפלה ושלא בשעת התפלה נת' ענינם במקום הזה בכללות ואח"כ נבאר בפרטיות כ"א במקומו.

תחילה נבאר מציאת המעשה הנעשה ע"י הקדיש.

והנה לעיל ביארך כי התפלה נחלק לד' חלקים שהוא מתחילת הברכות עד ברוך שאמר הוא עולם העשיה, ומן ברוך שאמר עד סוף ישתבח הוא עולם היצירה, ומן ישתבח עד העמידה הוא עולם הבריאה, והעמידה עצמו הוא עולם האצילות עד אשרי. ומאשרי עד תפילה לדוד הוא עולם הבריאה ומתפילה לדוד עד פיתום הקטרת הוא עולם היצירה, ופיתום הקטרת עצמה הוא עולם העשיה.

והנה תיקון קדיש בין כל עולם ועולם כנודע וכמ"ש בע"ה...

וטעם הדבר ית' היטיב בענין מיעוט הירח ענינו הוא, כי הנה בראשונה היתה הנז"ק דז"א ראצילות במקומה שהוא במקום אחורי החזה דז"א, ונמצא שיעור קומתה כולה מראשה עד רגליה הוא כשיעור נה"י של הז"א עד סופם: גם ית' איך מתנוצץ אור של כל הי"ס ראצילות בבריאה ויצירה ועשיה, אמנם הוא אור המתפשט מהם בלבד ולא הם בעצמם. והנה בעת מיעוט הירח שנאמר לה לכי ומעטי את עצמך היה באופן זה כי המלכות הנז' שהיתה בתחילה באחורי ז"א מן החזה ולמטה היא עצמה ירדה למטה בהיכל קדשי קדשים של הבריאה ולא נתלבשה בהיכל עצמה, אלא באותן ד' אורות שנתהוו מת"ת נה"י שלה ונכנסו בהיכל ק"ק של הבריאה שהוא כח"ב ודעת של הבריאה עצמה ואותם הר' אורות הם בחי'

כסא הכבוד והם נשמה אל הבריאה והם מתלבשים בהיכל ק"ק דבריאה כחב"ד דעולם הבריאה ונעשים נשמה שם, ובתוך כסא הכבוד הזה שהוא נשמת הבריאה שהם אותם הד' אורות הנז' שם נתלבשה מלכות ראצילות וכן עד"ו בכל העולמות הד' אלא שיש שינוי ביניהם, והוא כי המלכות ראצילות כל כללותיה וכל הי"ס שבה וכל שיעור קומתה שהיתה בתחילה כשיעור ד' ספי' של הז"א שהם ת"ת ונה"י דאחרים שלהם כנז' כל זה ירדה למטה ונתלבשה בד' אורות באותן הד' אורות הנק' כסא הכבוד, המתלבשים בהיכל ק"ק דבריאה שגם הוא בחי' ד' כחב"ד של הבריאה, ושיעור הקומה שלה שהיא בד' ספי' אחדונות של ז"א היא מתלבשת עתה בשיעור קומת הכסא הזה שהוא ג"כ ד' אורות והוא שיעור קומת ההיכל ק"ק שגם הוא ד"ר כחב"ד דבריאה.

ואמנם המלכות של הבריאה כאשר ירדה למטה בעולם היצירה לא ירדה למטה רק חלק העשיה שבה לבד שהוא מלכות שבה היא בלבד יורד בהיכל הז' קדשי קדשים דיצירה, ונתלבשה שם, וכן עד"ו המלכות דעולם היצירה חלק העשיה ממנה ירדה ונתלבשה בהיכל העליון הז' של עולם העשיה, וא"כ נמצא כי בכל ארבע עולמות אבי"ע יש בכל עולם מהם ב' בחי'; א' הוא הענין ו' היכלות התחתונות שבעולם ההוא כי בעשייתם הם עולים ונכללים זה בזה דרך כללות עד הנז' שעולים פנימיות חג"ת ומלבישים אל חיצוניות ג' אמצעות וכו', אבל בחי' הב' שהיא בהיכל הז' העליון באותו העולם שהוא עולה ונכללה למעלה הוא חוזר להיות ממש בבחי' העולם של מעלה הימין ע"י המלכות של העולם העליון ההוא ע"י התלבשות בהיכל הז' העליון ההוא שבעולם התחתון שלמטה הימנו ושמוד כלל זה מאד והיא ע"ד תוספות שבת בענין קליפת נוגה, כי לפעמים הוא קרושה ולפעמים הוא טומאה, והנה מתחילת הברכות עד עתה כלל בו ו' היכלות התחתונות של העשיה אל עולם היצירה והם ב' מיני העלאות כי הנה כל התיקון הנעשה עד עתה הוא ששה היכלות דעשיה, ואח"כ מהודו עד ב"ש הוא סוד היכל הז' העליון של עולם העשיה ולכן ע"י הקדיש הזה אנו מעלים הז' היכלות כי הקדיש הוא בחי' העמוד הנז' ב"פ ב' פקדי בהיכלות שאמרו שם שיש עמוד א' באמצע כל היכל והיכל, ודרך העמוד ההוא עולה כל א' בחבירו ונכלל זה בזה, ובחי' זה העמוד הוא סוד הקדיש שאנו אומרים בין כל עולם ועולם, ובקדיש הזה אנו מעלים את כל העשיה ביצירה ולכן יש באמן יהא שמה דבא וכו' כ"ח אותיות וכ"ח תיבות כמ"ש למטה בע"ה באורך.

וע"י הכ"ח אותיות אנו מעלים הז' היכלות (נ"א לפי שלעולם כלול בחי' אותיותיהם גבורות כנודע בשם ע"ב כנז' ד'ע' כמנין חס"ד) ולכן ע"י כ"ח תיבות אנו מעלים ההיכל הז' שבעשיה למעלה, והענין הוא כי לעולם אין שום יכולת לעלות שם עלייה אלא ע"י שם מ"ב והוא המעלה כל העליות שבעולם וז"ש בפ' תרומה בשם מ"ב סליק ולא נחית וכו'.

הרח"ו ואמנם צריך שתדע מ"ש בסוד הקדיש עולה כל העשיה ביצירה וכן כל היצירה בבריאה נ"ל שאין עולים רק פנימיות פנימיות של העולמות לברם כנז', אך החיצוני לא עלו רק מה שהיה קודם הקדיש בלבד, וראיה לזה שהדי העמוד שבין עולם לעולם הוא כנקודה בעולם, ואיך כל העולם יעלה דרך אותו

העמוד, וית' כנו' שאין עולם רק הנשמות דרך העמוד כנו' בפ' ויחי ובפ' ויקהל ע"כ מצאתי מרח"ו זלה"ה.

והנה בחי' הכ"ח הוא מילוי המילוי של הוי"ה שהוא כ"ח אותיות והוי"ה עצמה הוא מ"ב אותיות שהם ד' אותיות הפשוטים ועשרה אותיות המילויים, וכ"ח אותיות מילוי המילוי הרי מ"ב אותיות ונמצא כי כ"ח הנז' הוא מילוי המילוי של שם מ"ב אותיות של שם הוי"ה, נמצא כל כ"ח הוא בשם מ"ב ולכן בקדיש נרמזו בו ב' בחי' שהם הכ"ח ומ"ב כמ"ש בע"ה, והוא כי יש ב' מ"ב וב' כ"ח של האותיות כי ביהא סמיה רבא מברך לעלם ועלמי עלמיא ית'ב'ר'ך' יש כ"ח אותיות ובר"ת של וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל יש ז' ווי"ן והם עולים מ"ב אותיות, והענין הוא כי שם מ"ב הוא עד"ו שיש בו ז' תיבות באבגיתין וכו' וכל תיבה יש בו ו' אותיות שהם ז' ווי"ן אלו, וכן בז' תיבות אלו של וישתבח וכו' הם ז' תיבות וכל תיבה יש בו ו' אותיות והם מ"ב אחר של תיבות, וע"כ צריך לזהר ולומר וישתבח ויתפאר כולם בווי"ן ולא ישתבח יתפאר בלא ו' כד"ת כדעת קצת חכמי דורינו שלעולם אין עליה אלא בשם בט"ר צ"ת מ"ב דסליק ולא נחית כנו', ושם ע"ב נחית וכו' והוא טעות גדול.

ואמנם הכ"ח תיבות הם מן אמן יהא שמיה רבא וכו' עד דאמירן בעלמא, הרי נת' מ"ב וכ"ח של תיבות ומ"ב וכ"ח של אותיות.

וצריך שתדע כי הנה ד' שמות הם בד' עולמות אבי"ע הוי"ה דיודי"ן דע"ב הוא באצילות והוי"ה במילוי ס"ג הוא דבריאה, והוי"ה דמ"ב במילוי אלפין הוא ביצירה והוי"ה דב"ן במילוי ההי"ן הוא בעשיה והנה בג' הויות ע"ב ס"ג מ"ה יש יוד אותיות בכל מילוי מהם, לכן יש בכל מילוי המילוי מהם כ"ח אותיות אבל בשם ב"ן דההי"ן אינו רק ט' אותיות במילוי ולכן אין במילוי המילוי שלו כ"ח אותיות לכן אין שום עלייה על ידו רק ע"י ג' הויות הראשונים, כמבואר אצלנו בדרוש שם מ"ב שבד' עולמות אבי"ע.

ונחזור אל הענין כי הכ"ח אותיות הנז' שיש בקדיש זה של הודו תכוין בהם אל הכ"ח אותיות שיש במילוי המילוי של הוי"ה דאלפין שם מ"ה שביצירה ותכוין להעלות ע"י בתחילה הו' היכלות דעשיה אל היצירה, ואח"כ תכוין אל הכ"ח אותיות שיש בקדיש הזה שיש כ"ח אותיות מילוי המילוי בהוי"ה דס"ג אשר בבריאה ותכוין להעלות בהם את ההיכל העליון הו' של עשיה אל היצירה שהוא חוזר להיות יצירה ממש ע"י הכ"ח הנז' ונמצא כי המ"ב אותיות שהם ז' ווי"ן שהוא בר"ת של וישתבח וכו' שיש בו מ"ב אותיות וכן הכ"ח תיבות נ"א אותיות: שיש ביהא שמיה רבא ומברך וכו' אלו הם יותר תחתונים כי הם כנגד כ"ח ומ"ב של המילוי אלפין אשר ביצירה, אבל המ"ב שהוא בבחי' הז' תיבות עצמן של וישתבח ויתפאר וכו' שיש בהם מ"ב אותיות וכן הכ"ח תיבות עצמן שיש ביש"ר עד דאמירן בעלמא אלו הם מ"ב וכ"ח יותר עליונים דבחי' הוי"ה דס"ג דבריאה, ולכן נרמז בראשונים בכ"ח ומ"ב דתיבות שהם יותר מעולים וע"כ גם ע"י מ"ב וכ"ח דאותיות התחתונים אנו מעלים הו' היכלות דעשיה התחתונים וע"י מ"ב וכ"ח של תיבות העליונים אנו מעלים היכל הז' העליון של עולם העשיה. סליק.

פרק ב'

ואחר שבארנו ענין זה הקדיש נבאר כל שאר הקדישים דרך כללית ואח"כ נחזור לבאר דרך פרטית ענין הקדיש בביאור גמור.

דע, כמו שביארנו בזה הקדיש של אחר הקרבנות שיש בו ב' מ"ב וב' כ"ח וע"י מ"ב וכ"ח הראשונים של האותיות אנו מעלים הו' היכלות תחתונים דעשיה אל היצירה כן בין כל עולם ועולם, יש בחי' העמוד הזה שהוא הקדיש כי דרך העמוד הזה עולה כל א' ונכלל בחבירו ע"ד הנו' מעשיה ליצירה.

כיצד הרי אח"כ בין ישתבח ליוצר יש קדיש אחר, וגם בו יש ב' מ"ב וב' כ"ח דאתון ודתיבון של אתון להעלות הו' היכלות של יצירה, ושל תיבין להעלות ההיכל הו' דיצירה, והנה בין עולם הבריאה לעולם האצילות לא תקון הקדיש, והטעם לפי הוא שכבר ביארנו למעלה שיש הפרש בין עולם האצילות לבין שאר העולמות, כי בשאר העולמות אין המלכות שבועלם הוא מתלבש כולה בראש העולם שלמטה הימנו רק חלק העשיה ממנו שבה לבד אבל המלכות שבאצילות כולה ירדה למטה בראש הבריאה ואין לך קשר גדול מזה וא"צ להעלות את הבריאה כי הרי היא קשורה עם המלכות של האצילות לגמרי ונאמר עתה הקדישים שלאחד העמידה כי הנה תיכף אחר העמידה קודם אשרי אנו אומרים קדיש.

והענין הוא כי כל הקדישים שקודם העמידה הם להעלות העולמות למעלה כדי שיכללו כל העולמות בעולם האצילות לעשות הזיווג העליון, והנה בעת הזיווג אין שם יחוד רק של ת"ת ומלכות לבדם, וכל שאר העולמות הם נעשים כדמות כנפים להם בסוד אגן הסהר כזר נס הנו' במאמר סתרי אותיות של הזוהר דכתיב יד ואחר אשר נעשה הזיווג העליון אנו צריכין לחזור ולהעלות העולמות כדי שיקבלו אותו השפע הנשפע ע"י הזיווג ולכן אנו אומרים קדיש זה אחר העמידה שאז הוא עת הזיווג העליון כדי לכלול פעם אחרת עולם הבריאה דאצילות כדי לקבל שפע זיווג ההוא, ואז מקבלת שפע ההוא שהוא תוספות קדושה של ובא לציון גואל וכו' ואח"כ קדיש אחר כדי לכלול היצירה בבדיאה ואז היצירה הוא ענין תפילה לדוד וכו' ואח"כ קדיש אחר כדי להעלות העשיה ביצירה ע"י הקדיש ההוא ואז העשיה הוא פיטום הקטורת והרי נשלמה התפילה אבל ענין קדיש בתרא אינו מכלל התפילה כי הרי כבר עלו כל העולמות כנו' אבל הוא נק' קדיש יתום אשר בעולם העשיה ששם בחינת המיתה וביאורו כדי להעלות כל הנפשות, וכל הנשמות שבועלם העשיה שהוא בסוד תחית המתים, ולכן אומרים אותו היתומים על אביהם ועל אמם שמתו.

והנה על דרך שביארך כאלו הקדישים של תפילות השחר כך הם הקדישים דתפילת מנחה וערבית כמ"ש בע"ה כ"א וא' במקומו.

ויש עוד קדישים אחדים שהם באמצע היום על קריאת התורה ועל הדרישה והוא נק' קדיש דאגדתא וגם ענינו על דרך הנו'. אבל יש בו חילוק כי אם היתה הקריאה במקרא אשר היא בעשיה לכן הקדיש יהיה בכוונת ב' מ"ב וב' כ"ח א' של מה דיצירה וא' של ס"ג דבריאה, ואם הקריאה היתה של משנה או בקבלה ישם ביצירה הקדיש יהיה בכוונת ב' מ"ב וב' כ"ח. א' של ס"ג וא' של מ"ב שהם מבריאה ואצילות.

ונחזור עתה לבאר הקדיש הזה של הודו וממנו ית' שאר הקדישים כולם. דע כי לעיל אמרנו שב' מ"ב וב' כ"ח שיש בזה הקדיש הם של מ"ה ושל ס"ג להעלות ו' היכלות התחתונות דעשיה ולהעלות היכל הו' העליון.

ופעם אחרת שמעתי באופן אחר ונ"ל שהוא עיקר. כי הנה קודם הקדיש כבד נכלל העשיה ביצירה. אבל עדיין לא קבלו הנ"ר דעשיה מן היצירה דק בחי' נפש דיצירה בלבד. ואנו צריכין לתת להם דוח ממש של היצירה והוא ע"י הקדיש באופן זה. כי ע"י מ"ב וכ"ח אותיות של הקדיש אשר כוונתם הם אל שם מ"ב וכ"ח דהוי"ה דאלפין דיצירה נמשך דוח של היצירה אל נ"ר של העשיה שעלו שם. ואח"כ ע"י מ"ב וכ"ח השני של התיבה כוונתם הם בשם מ"ב וכ"ח דהוי"ה דס"ג של בריאה שהוא עליון אז נמשך אור גדול מאד אל נ"ר דעשיה כדי שיוכלו הם לתת אח"כ כח הרוח של היצירה בשאר היכלות העשיה עד סופם, סליק פרק ב' בעהית"ש.

פרק ג'

ונבאר עתה ענין הקדיש בעצמו, דע כי הקדיש נתקן בלשון תרגום כנו' בווהר פ' תרומה דף קפט, ב כי הוא מתבר שלשלאת דפרזלא וכו' וביאר הענין ה'נז'ה' הוא זה כי כבר הודעתך כי התרגום הוא בחי' האחודים של הקדושה והוא ג"כ קדושי. אמנם החיצונים יונקים משם אע"פ שהם קדושה ג"כ; והנה ביארנו לעיל כי הקדיש הוא להעלות עולם התחתון אל עליון למעלה ממדרגתו. ואנו יראים פן ע"י עליות אלו העולמות יעלו גם החיצונים עמהם עד העולמות. ולכן אנו אומרים הקדיש בלשון תרגום שהוא לישראל דלא משתמע למלאכי עילאין פי' כי המלאכים הם מצד הפנים ולכן מדברים בלשון הקודש. אבל החיצונים אשר יניקתם הוא מן האחוריים שהוא התרגום הם מבינים אותו וע"י שאנו אומרים השבח הגדול אז הם נכנעים החיצונים ואינם עולים כלל עם העולמות שלמעלה. ונמצא כי ב' כוונות יש בקדיש; הא' הוא להעלות העולמות; והב' הוא להכניע הקליפות שלא יאחזו בהם לעלות גם הם עמהם. וב' כוונות הם א' כמ"ש בעה"י. ולכן נבאר תחילה ענין הקדיש בעצמו והנוסחא שלו ואח"כ נבאר שני הכוונות הנז'.

ענין נוסח הקדיש בעצמו הוא כי הנה מצאנו בנוסח הקדיש שם מ"ב כפול ב"פ. והם סוד הוי"ה פשוט ומלא ומלא המלוי כנו' והוא כך כי מן יתגדל עד משיחי' הם י"ד תיבות לפי שדי ברא הם ב' תיבות נפרדות ולא תיבה א' דיברא כי הוא טעות גדול. וזה נוסחא יתגדל ויתקדש שמיה רבא בעלמא די בדא כרעותיה וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה הרי י"ד תיבות. והי"ד תיב' צ'ת' בבחי' אותיות אחרים נרמזות במלת דיברא די הוא י"ד.

ועוד יש כ"ח דתיבות מן אמן יהא ש"ר עד דאמירן בעלמא. וכ"ח אחר האותיות שהם ביהא שמיה רבא מברך לעלם לעלמי עלמיא הרי מ"ב אותיות ומ"ב תיבות וצריך להלק כל החלקים בפ"ע ר"ל כי כמו שהמ"ב של הוי"ה נחלק לג' חלקים והוא ד' אותיות הפשוטים ועשר אותיות המילוי. וכ"ח אותיות אותיות מילוי המילוי כן נחלקים בקדיש כי תחלה יש ארבע תיבות שם יתגדל ויתקדש שמיה רבא ומפסיק אז בנתים ועונים אמן וחזור וחוזרים לומר מן בעלמא עד משיחיה שהם עשר תיבות.

ואז עונים אמן אחרת בינתיים: וחוזרים לומר כ"ח תיבות מן אמן יהא שמיא רבא עד דאמירן בעלמא ועונים אמן אחר כנודע, סליק פ' ג' בעה"ת.

פרק ד'

ונבאר עתה ענין אלו הב' כוונות, כי הנה נת' לעיל ענינם שהם להעלות העולמות, ונבאר ענין הכנעת החיצונים תחילה איך נרמז בקדיש, ואח"כ נחזור לבאר ב' הכוונות יחד כי הם כוונה א', כענין המוחין דגדלות ועי"ז ממילא יוכנעו הקליפות ויעלו העולמות ואמנם הכנעת החיצונים, תחילה נרמז בד' תיבות יתגדל ויתקדש שמיא רבא והענין הוא כי הנה הקליפות הוא יה"א ס הם י"א בחי' כנוז' אצלינו בענין י"א סממני הקטורת כנוז' וע"ש, ואמנם בקיצור ענינם נבאר ג"כ בכאן כי הנה ד' אותיות הוי"ה מורים על חיבור או"א וזו"נ.

והנה עתה בזמן הגלות כביכול אין השם שלם ואינו נק' רק בשם חציו העליון שהוא שם י"ה לבד, בסוד כי על כס י"ה, וסוד הענין כי הנה נודע שכל הקליפות נעשו מן הבידורים של ד' מלכים שמתו והם י"א לפי שד' מלכים שמתו הם בחי' זו"נ, אבל באו"א לא יש מיתות מלכים, והנה זו"נ הם ב' אותיות וה' של הוי"ה כנודע שהם גי' י"א כנגדם הקליפות י"א, והנה מאלו ב' אותיות אחרונות של הוי"ה שהם ו"ה נמשך הארה אל הקליפות והם יונקים משם, כי שרשם הוא משם, וזהו הטעם שאין אחיזה אל הקליפות מאימא ולמעלה שהם ב' אותיות י"ה רק בב' אותיות אחרונות ו"ה שהם ז"א ונו"ק, וזהו הטעם שאין הכסא שלם ואין השם שלם, לפי שחצי הראשון שהם ב' אותיות י"ה שהם אבא ואימא אין ל'פ'ל'י'פ'ה' וקליפה אחיזה בהם כי אין שהשם משם, ולכן ב' אותיות אלו נשארים למעלה אבל בב' אותיות אחרונות ו"ה יש להם אחיזה ושורש בהם ונמשך להם אורות הדוחניות והחיות שלהם שהם י"א סממני הקטורת כנודע שהם כנגד ב' אותיות ו"ה ג"כ י"א. והנה כוונתנו ע"י הקדיש הוא לסלק אותם י"א סממני הקטורת מן הקליפות והוא ע"י שאנו מעלים ב' אותיות ו"ה שהם זו"נ עד ב' אותיות י"ה שהם או"א ויתחברו ארבעתן יחד ואז יהיה השם שלם, ואז אותן הי"א סממני הקטורת יתחברו עד שרשם שהם ב' אותיות ו"ה כנוז' ואז הקליפות מתבטלין וזהו הענין יתגדל ויתקדש שמיא רבא פי' שמי"ה הוא שם י"ה רבא ר"ל כי שם של י"ה שהם ב' אותיות ראשונות של הוי"ה שהם או"א יהיה שם רבא שיעלו ב' אותיות ו"ה שהם זו"נ יתחברו עם או"א שהם י"ה ואז יהיה השם שלם וגדול וגם יהיה קדוש שע"י יתבטלו הקליפות הטמאים הנאחזים בקדושה, ולכן תקנו י"א אותיות שיש בתיבות על י"א סממני הקטורת שהם סוד ב' אותיות ו"ה שיעלו עם י"ה ויהיה השם גדול וקדוש. ועתה נבאר ב' הכוונות יחד שהוא הכנעת הקליפות וגם העלאת העולמות כי זה גורם לזה, והענין כי הנה נודע שכל אחיזת החיצונים הוא מבחי' מוחין דקטנות שהם שם אלהים כמבואר במקומו בע"ה, והנה הם ג' מוחין בנה"י דאימא, וג' מוחין דנה"י דאבא הרי הם ו' מוחין והם ו' אלהים, והנה במוחין הללו יונקים החיצונים ולכן ראוי לתקן מוחין אלו ולהמשיך מוחין דגדלות כדי שיסורו וישביתו החיצונים והנה אלו המוחין הם מלובשים בנה"י דאימא כנוז' והם סוד ג' אהי"ה

כי כל אהיה באימא כנודע, ואמנם במוחין דגדלות אז הם נה"י דאימא בסוד ג' אהיה במילוי ביודין באלפין בהחין שהם ג' תנ"ה, ואמנם בקטורת לא יש רק מילויים לבד שהם ג' שצ"ב ק"מ קכ"ב ק"ל, ואמנם בתחילה אנו מזכירים נה"י דאימא שהם חיצונות יותר, ואנו אומרים יתגדל שם אותיות תנ"י ד"ל פי' כי תנ"י ג' שצ"ב דהיינו שאנו לוקחים עמהם כללות אהי"ה עצמו הרי ג' תנ"י וז"ס המוחין דדיכורא דו"א, ואמנם המוחין של הנו"ק דקטורת הם בסוד אלהים רק שהם לוקחים הארה מנה"י דאימא שבז"א כנודע, כי יוצאים הארת נה"י דאימא והארת המוחין שבתוכם ויוצאים אל הנו"ק, וא"כ הלבושים דמוחין דנו"ק אינם מילוי אהי"ה ג"כ כמו בדכורא, אמנם הוא בסוד חילוף שהם אהי"ה שהוא שם בנכ"נ כמבואר אצלינו בעמידה בסוד מלך עוזר ומושיע ומגן, ושם זה ג' ד"ל כי מסוד זה נק' המלכות דלה ועניה כי אינה לוקחת רק מן החילוף לבד, וזהו סוד יתגדל תג"י ד"ל תג"י לדכורא וד"ל לנו"ק שהוא חילוף אהי"ה, ולפי שאנו אומרים ורומזים ד"ל לנו"ק שהוא חילוף אהי"ה כנז' בהכרח א"כ הוא שבדכורא יהיה שם אהי"ה ממש, והוא סוד שרמזנו בסוד תג"י שהם ג' מילויים הנז' העולים שצ"ב, ואהיה עצמו פשוט, ואנו מכוונים ביתגדל כי מוחין אלו בנוק' ודכורא דקטנות י' י' יוגדלו ויהיה להם מוחין דגדלות. וגם שהמוחין עצמן דקטנות יוגדלו וזהו יתגדל כי מ"ש במלת יהא שמיה רבא ואח"כ אנו רומזים מוחין דאבא באמרו ויתקדש, והענין הוא כמבואר אצלינו כי כל קדיש הוא בחכמה כנז' בזוהר והענין כי כל קדיש הוא בסוד מוחין ולכן אין להקשות אם נראה מלת קדוש' בז"א או במלכות אעפ"י שכל קדיש' הוא בחכמה, אך הוא בסוד המוחין שבהם, ואמנם הכונה היא עלמא ארוכא כנז' בזוהר ועליה אנו אומרים יתגדל כנז', וכנגד אבא אנו אומרים ויתקדש, ואמנם הנה"י דאבא הם מכוסים ומלובשים בנה"י דאימא ואינו נגלה מהם רק היסוד דאבא לבד המגולה, כי במכוסה אין שם אחיזה. ואמנם היסוד הוא שם שד"י כנודע ושד"י במליאו הוא ג' ת"ק וזהו ויתקדש כי יתקדש הם אותיות ת"ק שד"י הרי כי יתקדש הוא שם שדי במילוי והוא יסוד דאבא ואח"כ שמיה רבא פי' כי הלא נת' אצלינו כי המוחין דאלהים לפעמים כשהקליפות אותיות בהם הם נק' אל"ם פי' כי סוד ב' אותיות י"ה של אלהי"ם הם מתכסים ונעלמים ונשארים אל"ם מאלהי"ם, וז"ס נאלמתי דומיה וכו' כי כאשר הוא דומיה פי' דומיה דו"ם י"ה שאותיות י"ה מאלהי"ם הם דומים ואינם מתגלין בשביל החיצונים אז נאלמתי ונשאר מאלהי"ם אל"ם ובפרט עתה בגלותינו שבו נאמר נאלמתי מ' דומיה וחזר הז"א לקט לקטנותו, ולכן אנו אומרים שיתגדלו המוחין בקטנות אלו דאלהי"ם, ויתקדש פי' כי כל קדיש הוא סוד מוחין כנז' לעיל. והענין כי עיקר המוח ושרשו הוא שם י"ה של אלהי"ם שהם סוד חו"ב שהם י"ה דאלהי"ם ושיסורו שרשי המוחין נשאר אל"ם, וכאשר יבואו שרשי המוחין שהם י"ה דאלהים אז יתקדש יתקדש פי' ימשכו המוחין ושרשם מתגדל וזהו יתגדל ויתקדש לפי שהם ב' מיני ק' גדלות, הא' הוא כי עד עתה המוחין בסוד אל"ם, ואח"כ נגדלו ונעשו אלהים ועדיין הוא פשוט, ואח"כ צריך הגדלה ב' והוא למלאות אלהים בג' מילויים הנודעים שהם אלהי"ם במילוי יודי"ן במוח החכמה, ואלהים במילוי ההין בבינה ואלהים במילוי אלפין במוח הדעת ואמנם צריך תחילה ממטה למעלה והוא מן אל"ם נעשה אלהים

נמצא שהיו עד עתה בן ג' אותיות ועתה נגדלו בו ב' אותיות י"ה ונעשה גדול וזהו שמייה רבא, פי' שיתגדל שמו של ז"א בסוד המוחין שלו ויעשה רבא פי' גדול שהוא מאלם נעשה אלהים, והנה זה עצמו פירוש שמייה שם י"ה כי שם שבתוך י"ה אלהי"ם יהא רבא ויתגדל וידאה פעולתו ושרשו וזהו שמייה רבא שם י"ה הרי רמזנו הלבושים דנה"י באו"א, ואמנם המוחין דאלהי"ם עצמן נרמזין בר"ת ובס"ת של יתגדל ויתקדש שמייה רבא ר"ת הוא יושר והוא סוד ידיו עמים במישרים גם בזה שיה"ש על פסוק מישרים אהבוך ביאורו שהם אותיות מנצפך, וכבר הודעתוך שאותיות מנצפ"ך הם ה' גבורות והנה מוחין אלו של שם אלהים הם כולם דינים כנודע ונקראים יושר וגם כי הלוא הם ו' מוחין ג' מאבא וג' מאימא והם ו' אלהים והנה ו"פ אלהים גי' יושר, ואמנם כבר ביארנו כי בהכרח כשבאין המוחין דגדלות ומסתלקים אח"כ אינם מסתלקים לגמרי כי לעולם נשאר רשימו דילהון תמן והוא הממתיק את האלהים ואמנם בהיותו בסוד אלם הרשימן של המוחין דגדלות ניכר, אך בהגדלותן שנעשה אלהים או ניכר הרשימן דגלות, והנה המוחין דגדלות הם סוד היות כנודע וא"כ רשימן דגדלות הוא שם הוי"ה והנה הוי"ה ואלהי"ם הם סוד מעבר יב"ק כמבואר אצלינו והנה ג' מוחין דקטנות דאימא הם ג' אלהי"ם עד ג' היות נמצא ג"פ הוי"ה אלהים שגי' שלו' והוא יתגדל ויתקדש שמייה רבא ס"ת גי' שלו' והם סוד ג' מוחין דאימא הנמתקים עתה ע"י אותן הרשימן דהיות כנז', ואמנם אחרי שהמוחין דאבא הם מכוסים בדאימא מספיק בהזכירנו ג' דאימא שהוא סוד שלו' הנז' ובפרט שכבר נרמזו גם הג' מוחין דאבא בר"ת של יתגדל שהוא יושר וא"צ לחזור ולהזכירם בס"ת.

ועתה נבאר ההגדלה הב' שהוא כנז' לעיל, והוא סוד אמן יהא שמייה רבא וכו' והענין הוא כי סוד אמן הוא גי' צ"א והוא סוד ג' מילויים של י"ה דאלהים והם סוד יו"ד ה"י יו"ד ה"א יו"ד ה"ה הרי הם גי' צ"א כמנין אמן, ואמנם לפי שאר אותיות המילוי של שם אלהים שהם אותיות שלשתן שויות ואין ההפרש דק בב' איתיות י"ה דשם אלהי"ם כי הא' הוא ביודין וה"א באלפין וה"נ בהיין כנז', ולכן אנו אין דומים דק מילוי ב' אותיות י"ה לבר, לפי ההפרש שביניהם: הגה"ה יש להקשות והלוא אף יו"ד אות' היא שוה ולמה אנו מו"ח"י מונין אותה ג"פ, ונלע"ר כי אותיות י"ה הם חו"ב והם כהדא שריין וכו' ולכן נמנה לעולם בהדי הדרי ע"כ. ואנו אומדים שיתמלאו עתה ג' מוחין דאלהים דאימא, וכבר ביארנו אותם ג' דאבא ג"כ וא"צ להזכירן כי כוונתינו בג' דאימא וגם כוונתינו באמן הם בג' דאבא, והנה ז"ס אמן ועי"ז יהא שמייה רבא ויתגדל הגדלה שניות פעם אחרת זולת הראשונה ואז יתמתקו יותר והנה זהו עצמו פי' יה"א הם בסוד ההפרש שיש בין ג' י"ה הנז' שהם יו"ד בחכמה ה' בבינה וא' בדעת ו' וזהו יהא כסדרן וביאור היכן הוא הסוד יה"א הנז' ואמר שהוא בשמי"ה רב"א פי' בשם י"ה כנז' כי ג' שם י"ה יתמלאו בג' מילויים כסדר יה"א ואז נעשה רבא וגדל באופן אחד יותר מעולה.

גם ראוי לכוין כי עי"ז יהיה רב"א פי' רב"א בסוד בא"ר יהיה הסוד הוי"ה אלהי"ם הוי"ה אדנ"י גי' בא"ר כי ע"י מילויים אלו מן בו"ר נעשה בא"ר, והנה סוד הבאר ה'ה'ר"א הזה הוא כי הלוא המוחין הם מלובשים בנה"י דאימא שהם סוד אהי"ה כנודע, וכאשר יורדים המוחין לנוק' הנק' ארנ"י מתחבר אהי"ה אדנ"י ונעשה

אלהים והז"א הוא סוד הוי"ה הרי איך ע"י אדנ"י ואהי"ה נעשה הוי"ה אלהים הוי"ה ואדנ"י.

ובעלמי עלמאי יכוין כי הלוא נודע כי תחילה הוא מוחין דאלהים דקטנות דעיבור ואח"כ מוחין דקטנות דיניקה, ואח"כ מוחין דגדלות העיקרים והוא סוד לעלם עיבור לעלמי יניקה עלמאי מוחין דגדלות ועתה נגדלו המוחין לגמרי.

תחילה יוצאת פרטי ק'ט'נ'נ' דעיבור (ואח"כ מוחין דקטנות דיניקה ואח"כ מוחין דגדלות) מתחילת הקדיש עד לעלם, ואח"כ דיניקה בעלמי ואח"כ דגדלות בעלמאי כנז' ואמנם העיקר הוא מוחין דגדלות ולכן צריך לכלול כל ד' תיבות מן אמן עד עלמאי בסוד הגדלות, כיצד כי הלוא הם ד' מוחין חו"ב וחו"ג הרי ד' ובהכנסם בנה"י דאימא נעשו ג' מוחין כנודע הרי ד' גם אם נמנה הד' מוחין עד הנה"י עצמן דאימא הם ד' ואלו הם סוד ד' מוחין אלו, ואמנם כבר הודעתך כי כל הכוונה הוא לפי מציאות הקדיש כי בקדיש בהודו יכוין למ"ב דאלפין וס"ג, ובקדיש דיוצר יכוין למ"ב דס"ג וע"ב וכיוצא בזה, והנה שם ביארנו כי על כן יש ב' מיני מ"ב בקדיש וב' מיני כח, א' דמ"ה וא' דס"ג כיצד ד' ווי"ן שיש מן וישתבח עד ויתהלל הם גי' מ"ב הרי מ"ב בסוד האותיות ר"ת והוא סוד מ"ב התחתון שהוא מ"ב דמ"ה, ואח"כ תיבות עצמן מן וישתבח עד ויתהלל הם ד' תיבות בחי' ו' אותיות בכל תיבה הרי מ"ב מן התיבות ולכך הם יותר גדול מן הראשונים והוא מ"ב דס"ג וכנז' בסוד הקדיש דהודו וכן עד"ז בשאר הקדישים, ואמנם יש ג"כ כ"ח מן אתון מ' וכ"ח מן תיבות וכ"ח דתיבות הם יותר מעולים הרי מ"ב וכ"ח דתיבות ומ"ב וכ"ח דאותיות ואמנם כבר ביארנו שהם מן מ"ה וס"ג ואמנם עם זה הדרך שביארנו בכאן שהם סוד המוחין דגדלות נבאר עתה ג"כ ב' מ"ב וב' מ' כ"ח אלו ע"ד הנז' עד ששניהם אמיתים, וב' הכוונות צריך לכוין ביחד, והענין הוא כי הלוא יש מוחין דגדלות דאו"א שהם הראשונים ואמנם מ"ב הראשון נ"א כ"ת הראשון, שהם דאתון הם מוחין דאימא שהם הראשונים היותר מעולים ומוקדמים ולכן כבר ביארנו כוונתם באמן יהא ש"ר וכו' אמנם המוחין ה' דאבא הם סוד הכ"ח האחרון שהם עד אמן יהא ש"ר וכו' אמנם המוחין ה' דאבא הם סוד הכ"ח האחרון שהם עד אמן האחרון ולזה אנו אומרים בהם לעילא מן כן ברכתא כי אבא הוא לעילא מן הדינה והנה אנו חוזרים ואומרים בסוף כחו מ"ב הב' הזה שהוא עד בעלמא, ואז אנו אומרים פעם אחרת אמן ולכן צריך לכוין כן בסוד מוחין דאבא ג"כ ע"ד אמן יהא ש"ר וכו' והוא לכוין ב"נ י"ה שיש בג' אלהים בג' מוחין דאבא שיתמלאו בג' המילויים דיורין ואלפין וההי"ן שהם גי' אמן כנז'.

אמנם יש קדישים שנמשך אחר זה ואומרים יהא שלמא רבא וכו' ע"ד יהא שמייה רבא רק כי שלמא הוא סוד היסוד של אבא המגולה לבר ונק' שלמא, ובשאר הקדישים עריין לא קבלתי טעם למה לא נז' בו ענין אמן יהא ש"ר וכד' שרמוז ביהא שלמא רבא כנז'. אמנם שאר אמן יש בקדישים אין בהם כוונה זו אלא בשני אמן אלו בלבד, שהם באמן יהא ש"ר וכו' וכדאמירן בעלמא ואמרו אמן, אך שאר האמנים יש להם כוונה אחרת וביארנוהו בענין סדר כל האמנים והברכות שיש חילוק בין ברכת התפילה והמצוה לבין ברכת הנהנין וע"ש.

הקדיש שיש בין השכיבנו לתפילת ר"ח רערבית משא"כ הבוקר ביום, כבר

ביאדנו הטעם ולכן לטעם ההוא עצמו צריך לומר קדיש בערבית לפי שכבר ביארנו כי בערבית אין הבריאה עולה אך האצילות יורד למטה בהיכל ד' דבריאה ולכן צריך קדיש קודם עמידה דערבית להוריד האצילות.

ואמנם במנחה כבר אומרים קדיש קודם העמידה לפי שלא זכינו עניני הבריאה כללי כנדע שאין חיוב במנחה רק העמידה לבד ונת' הטעם שאין בנו כח להעלות הבריאה בעת הדין ומכ"ש העשיה ויצירה. ואמנם הקדיש שיש קודם העמידה ואחר העמידה הם כולם מן שם ע"ב דידי"ן כמבואר אצלינו. ואמנם צריך שיהיה ג"כ בהם מ"ב וב' כ"ח ולכן צריך שתדע כי הלוא אנו מכנים ע"ב לאצילות וס"ג לבריאה ומה' ליצירה וב"ן לעשיה. ואמנם כל האצילות כללותן שם ע"ב ולכן ראוי שתכין מ"ב הא' לשם ע"ב דידי"ן דנוק' דאצילות ואח"כ מב' שני מע"ב דדכורא דו"א דאצילות. אמנם ע"ד מציאות הקדיש של שחרית כן הם במנחה וערבית ובשאר היום כי הקדיש שהוא קודם המנחה כוונתו לשם ע"ב כמו בשחר שלאחר העמידה. ובערבית של קודם יוצר פי' של קודם מעריב הוא ס"ג וע"ב וקודם העמידה ושל אחר העמידה הוא ע"ב ושל אחר ערבית הוא מ"ה וס"ג. ובשאר היום כפי מה יטיקרא כן יכוין כי אם קריאת מקרא שהוא בעשיה ולכן הקדיש הוא מ"ה וס"ג: ועם משנה הוא ס"ג וע"ב וכן בקבלה גם כן כי כל זה הוא בעולם היצירה. סליק פ' ד' בע"ה.

פרק ה'

מן החברים סוד הקדיש. כי כבר ביארנו כי יהא הם ג' מילויים של י"ה של אלהים. והנה מילוי א' הוא סוד הדעת דקטנות. והדעת הוא כולל הח' והג'. ושניהם דעת א' ולכן גם בא'נא בא' ב' בצידים ציור יו"י נ'ג'ד' נגד הח' וציור יו"ד כנגד הנ' וכבר נת' אצלינו שיש בנוסח הקדיש ב"פ י"ד אותיות וד' תיבות וב"פ כח דאותיות ודתיבות. וב"פ מ"ב דאותיות ודתיבות וכוונתינו למתק ג' אלהים דקטנות שנשארים אלם בימי הגלות ולמלאותם בסוד י"ה ויהיה אלהים. והנה שם י"ה הזה שאנו ממשיכין עתה בכל א' מג' קטנות. ויש בו ג' מילויים כנו' והם ה"י ה"א ה"ה כי אין הפירוש באות יו"ד כי אין בה דק מילוי א' לבד ולכן אין ניכר רק ג' מילוי ה' והם ג' מילויים אלו והם ו' אותיות ואם תחזור למלאות אותם יהיו י"ד אותיות כזה ה"י יו"ד ה"ה ה"ה הא אלף הרי י"ד אותיות שם י"ה הנז'. וי"ד הזה תכוין להמתיק עם י"ד אותיות של שם ע"ב והם יהיה יוד הי ויו הי ובי"ד אלו של הויה לי"ד של אלהים דקטנות וזהו ב"פ י"ד דאותיות וד' תיבות בנוסח הקדיש ואלו הם בשם אבא שהוא הוי"ה דע"ב דידי"ן עוד יש ב"פ כ"ח בקדיש והם כ"ח אותיות מילוי המילוי של שם ע"ב הנז' כזה יוד ויו דלת הי יוד ויו יוד ויו הי יוד תסיר מהם עשרה של המלוי הראשון שכבר נדמוזו בסוד היו"ר הי"ד אותיות הנז' נשארים י"ח ותמתיק בהם י"ח אותיות של אלהים פשוט ומלא כזה אלהים אלף למד הי יוד מס הם ה"י אותיות. עוד יש ב"פ מ"ב בקדיש והם להוריד כל המ"ב של הויה הנז' שהם י"ד וכ"ח אל ה"י של אלהים הנז' למתקו שיתרחב כי הוא מוחין דקטנות וצריך להגדילן ולהרחיבן כדי שיסבול בתוכו הייות דמיחין דגדלות ונעשה יב"ק כמבואר אצלינו ועי' בביאורינו כי נת' יותר

היטב בענין ב' מ"ב וב' כ"ח אלו גם יכוין כי יתגדל ויתקדש הם י"א אותיות להעלות י"א סממני הקטורת אל הקדושה כמבואר במ"א. שמיא רבא הם ז' אותיות כנגד ז' היכלות הקדושה ובכח ד' וי' וכ"ח ומ"ב אותיות של הקדיש, וכן של התיבות אשר בן שהן כנגד ד' וי' וכ"ח ומ"ב של מילוי הוי"ה כנו' ואנו מעלים ו"ה של שם הוי"ה שהם סוד זו"ב הגודע ומהם נפלו י"א סממני הקטורת אל הקליפה והם כמנין ו"ה עצמה ואנו מעלים אותם ע"י ב' אותיות ראשונות של הוי"ה שהם י"ה או"א ונעשה מהם שם הוי"ה שלם וגדל וזהו יתגדל ויתקדש שמיא רבא כי עתה הוא שם י"ה ועם זה יגדל ויהא רבא שם הוי"ה שלם.

עוד יתגדל יכוין הוא אותיות תגי דל כי תג"י הוא סוד תגין שהם בכתב של הבינה אשר שם הוא ד"ל כי שם בוכ"ו הוא חילוף שם אהי"ה שבבינה והוא נ"י ד"ל כנו' וזהו יתגדל.

ויתקדש הם אותיות ת"ק שד"י כי שד"י במילוי שין דלת יוד הם נו' יתקדש וגם כי שד"י עצמו הוא באותיות ית'ק'ד'ש' ושאר האותיות יתקד"ש הם ת"ק והוא מילוי של שם שד"י שעולה ת"ק הרי נרמז שם שד"י באותיות עצמן.

נוסחא אחרינא מן החברים, דע כי לשון תרגום הוא אחוריים ולכן הוא מכניע הקליפות כשאומרים הקדיש בלשון תרגום: יתגדל ויתקדש הם י"א אותיות כנגד הקליפות עשתי עשרה יריעות וי"א סממני הקטורת כי הקדושה הם י' ולא י"א כנו' בספר יצירה כי החיות שבתוכם נכלל עמהם והם עשרה, אבל הקליפות החיות שבהם אינו נכלל עמהם והם י"א כי כל המוסף גורע כנו' בזוהר פ' תרומה כ"י משא"כ בקדושה כי הא"ס המתפשט בכולם הוא בתוכם ממש והם י' לבר, וז"ס ב' הנו' בס' יצירה י' ולא י"א והבן זה.

לכן אנו אומרים יתגדל ויתקדש שהם י"א אותיות כי החיות שבתוך הקליפות יסתלקו מתוכם ויתעלה למעלה לתוך הקדושה וזהו ג"כ ויתקדש שיכנוס הקדושה וע"י הסתלקות החיות הוזה מתוכם יובערו הקליפות וימותו, שמיא רבא הם ז' אותיות כנגד ז' היכלות הידוע ששם תעשה הקדושה וז"ס הי"ב בקד והגם עליהם מלמעלה והם סוד ז' היכלות כי ו' היכלות התחתונים מלמטה למעלה הם יסוד הוד נצח גבורה חסד ת"ת, וההיכל הז' שהוא קודש קדשים כולל ג"ר כח"ב ונמצא כי היכל זה הז' הוא היכל ז' והוא סוד הים אשר עומד על י"ב בקר כי הדי ו' היכלות הם תחתיו כנו' ועוד ו' היכלות אחרים נכללים בהיכל הרצון כנודע כי סוד ת"ת נק' ו' ויש בו כללות כל הז' היכלות הרי הם י"ב היכלות שהם י"ב בקד, והיכל הז' הוא הים אשר עליהם מלמעלה, ע"כ נ"א מהחברים, סליק פ' ה' בע"ה הי"ת.

פרק ו'

ותשלום סוד הקדיש כבר נת' איך כוונת הקדיש הוא מיתוק המוחין דאלהים דקטנות. ע"י היות דמוחין דגדלות, אך כל הקדישים אינם שוים כי אם בסוד העשיה הם אלהים והוי"ה דעשיה כנו' באורך, ואמנם צריך לכוין כי הלא מצינו בנוסח הקדיש ב"פ י"ד וב"פ כ"ח וב"פ מ"ב. והענין כי מן יתגדל עד משיח"י הם י"ד תיבות כי מלת די ברא הם ב' תיבות, וגם מלת די בדא נרמז בו י"ד אחרת.

הדי ב' ידות א' מתיבות וא' מאותיות. ולכן תכוין בסדר הב' היות שאתה תכוין בכל קדיש כמבואר. ונמשיל משל אם הוא קדיש של קודם הודו הם ב' היות מ"ה וס"ג. ולכן תכוין ב"ד ראשונות של אותיות שהוא מלת ד"י ב"ד של הוי"ה שהוא יהוה יוד הא ואו הא כנודע. ותכוין להמתיק בו סוד אלהים דקטנות דאימא כל כללות המוחין דקטנות דמצד אבא אשר כללותם הוא שם אלהים כי גם המוחין דגדלות הם ד' מוחין, וכולם אנו מכוונים אותם לשם הוי"ה. ולכן תמתיק בשם מ"ה שהוא כללות מוחין דגדולות ובי"ד אותיות שבו ותמתיק ע"י שם זה. לשם אלהים דקטנות דאימא שהם י"ג אותיות ד' מילוי כנודע ועם הכולל הוא י"ד ובי"ד הב' של תיבות תכוין לי"ד של שם ס"ג להמתיק בו אלהים דקטנות דמצד אבא כמבואר אצלינו שסוד אותיות מהבינה והתיבות מהחכמה: אמנם צדיך תחילה לעורר את ד' אותיות הוי"ה שהם ד' תיבות שהם יתגדל ויתקדש שמייה רבא.

ואח"כ צריך לעורר את י' אותיות מילוי הוי"ה שהם עשר תיבות שיש מן בעלמא עד משיחיה. ואח"כ צריך לעורר את הי"ד זולות החלוקות הנז' כי כן המ"ב והכ"ח של אח"כ הם זולת הנז'. ונלע"ד שזהו הטעם של האשכנזים שבנוסח שלהם יש י"ד תיבות מן בעלמא עד מלת אמן יהא כזה בעלמא דבדא כרעותיה וימליך מלכותיה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב הם י"ב תיבות אך אני לא קבלתי דק כפי נוסח הספרדים. ונחזור אל הענין כי יש ב"פ כ"ח כנודע. הכ"ח של שם ס"ג תכוין להמתיק אלהים דקטנות ד'א"י"מ"א' דאבא. ובכ"ח של שם מ"ה תמתיק אלהים דקטנות דאימא וכן יש ב"פ מ"ב של מ"ה תמתיק דאימא. ובשל ס"ג תמתיק של אבא. אך אופן המיתוק קבלתי ממורי הר"ם שקיבול ממודי זלה"ה ואמר שלא היה זוכר אותו היטב, אך כוונת זכירתנו בכללות הם לכוין המיתוק הי"ח של אלהים שהוא ה' אותיות הפשוט וי"ג, אותיות המילוי הם י"ח אותיות להמתיקם בכח הוי"ה אעפ"י שהוא עורף י' מן הכ"ח עד הי"ח עכ"ז כבד היו צדיכין אל חשבון אחר, ואינו זוכר מה הוא, גם במ"ב דהוי"ה הוא ממתיק המ"ב של אלהים וגם זה אינו זוכר היטב, ואמנם הנלע"ד בזה כפי דבריו, והוא אלהים דאחוריים של מילויים והם והם מ"א אותיות עם והכולל מ"ב הדי מ"ב דהוי"ה נגד מ"ב דאלהים, כיצד אלף אלף למד אלף למד הא אלף למד הא יוד אלף למד הא יוד מס הרי מ"ב של אלהים וזה טענה נכונה אם לא ששכח בענין הכ"ח עם הי"ח העורפים עשרה ולכן נלע"ד ג"כ באופן אחר ויתישב בו כל דבריו היטב כי הוא דוחק להכניס כאן סוד אחוריים של אלהים, והענין הוא כי תקח הי"ח מן הכ"ח דהוי"ה ותמתיק בו הי"ח של אלהים ויהיה עורף מן הוי"ה י' ותצדפם עד המ"ב של הוי"ה ויהיה ב"ן אותיות ואז תמתיק בהם הב"ן של אלהים שהוא פשוט ימלא ומילוי המילוי דוגמת המ"ב של הוי"ה ובזה הכל מיושב היטב, כי תחילה אתה ממתיק פשוט של אלהים ה' אותיות בד' תיבות יתגדל עד רבא, ואח"כ מילוי י"ג אותיות בי"ד תיבות מן בעלמא עד משיחי' ואח"כ ת"פ תצרף פשוט ומילואו הם י"ח ב"ח דהוי"ה ואח"כ תצרף פשוט ומילואו ומילוי מילואו במ"ב דהוי"ה עם י' העורפים מן הכ"ח וזה נלע"ד בלי ספק, וכבר ביאדנו כי מציאת הקדיש הוא להעלות העולמות.

וכבר ידעת כי כל העלאות הוא סוד של מ"ב ע"י ג' ידות שבשם האוחזין בעולם של מטה ומעלים אותו.

אמנם כל מלת של הקדיש הוא מ"ב תיבות, וכבר ידעת כי כל העלאה הוא סוד שם מ"ב ע"י ג' ידות שבו וכפי בחינתו כך כוונתו כמבואר לעיל, כי בקדיש יהודו יכוין בשם מ"ב היוצא מהוי"ה באלפין העולה מ"ה, ואמנם נמצא כי שכל מ"ב של הקדיש היינו מ"ב כהגודע אצלנו רק שם מ"ב דהוי"ה כ"א לפי מקומו כיצד ד' אותיות הוי"ה בחי' א' אח"כ י' אותיות המילוי בחי' ב' אח"כ כ"ח אותיות מילוי המילוי הרי מ"ב בג' בחי' ואמנם לכן יתגדל ויתקדש שמייה רבא הם ד' תיבות נגד ד' אותיות הוי"ה בפשוטו ואז עונים הקהל אמן, ואח"כ עשר מן בעלמא עד משיחי, ולכן צריך לחלק די ברא לב' תיבות ואז הם י' תיבות כנגד עשר אותיות המילוי, ואז צריך לענות אמן פעם ב', ואח"כ מן אמן יהא שמייה רבא עד בעלמא הם כ"ח תיבות נגד מילוי המילוי ולכן אז עונין אמן פעם אחרת.

צריך לענות בכל קדיש ד' פעמים אמן והם אלו: יתגדל ויתקדש שמייה רבא, אמן. ויקרב משיחי, אמן! אמן יהא שמייה רבא בעלמא ואמר, אמן! ואם העונה מסיים דאמירן בעלמא קודם שיאמר החזן שמייה דקודשא בריך הוא צריך לענות כאן, אמן!

וענין הקימה בקדיש היה מורי זלה"ה אומר כי מה שנראה מן הירושלמי שצריך לקום בעניות אמן יש"ר טעות הוא ואינו כן, מן הירושלמי ממש, רק חכם אחד עשהו הגה"ה ואח"כ הדפיסו בתוכו, ומה שמורי זלה"ה היה נוהג הוא כי בכל הקדישים של אחר העמידה של שחרית מנחה ערבית היה נשאר מעומד, ובשל תתקבל של חזרת הס"ת היה עונה ואח"כ יושב.

קדיש יתמי המ"ב אשר בזה הקדיש הוא ע"ד מ"ב הנרמז בנטילת ידים שהוא הוי"ה אלהינו הוי"ה כוזו במוכסו כוזו יהוה יוד הא ואו הא. והענין כי הקדיש הזה הוא בעולם העשייה ששם בחי' המיתה כדי להעלות הנפשות והנשמות בסוד תחית המתים ולכן אומרים אותו היתומים שמתו אביהם או אמם. ואני ראיתי למורי זלה"ה שהיה אומר קדיש בתרא בכל שנה ושנה ביום שמת בו אביו בג' תפילת היום והיה אומר הקדיש בנוסח הספרדים ולא בנוסח הכתוב ברמב"ם זלה"ה.

בענין הקדיש שאומרים היתומים כמדומה לי ששמעתי בפירוש שטוב לאומרם כל השנה אפי' בשבת ויו"ט ור"ח כי אין הטעם להנצל מן הגיהנם בלבד, אלא מועיל אף להעלותו בג"ע עצמו ממדריגה למדריגה, וא"כ אף בשבת מועיל זה. מענין הקדישים שכתבו בתיקונים שנהגו לומר פסוק ועתה יגדל נא כח וכו' לא רצה מורי זלה"ה שנאמ' אותו ולא רצה לגלות הטעם. ונלע"ד שהוא ע"ד מ"ש בענין הקימה שנו' בירושלמי שאינו מתוקן כנו'. סליק פ"ו.

פרק ז'

ועתה נבאר שאר הקדישים כי הנה קדיש הב' שהוא קודם יוצר אור הוא ג"כ דוגמת הא' דעשרה בב' מיני הכ"ח אלו א' לוי היכלות, ואל היכל הז' נמצא כ"ח אותיות הם ע"י שם ס"ג דבריאה, וכ"ח תיבות הם ע"י שם ע"ב ביודין דאצילות.

ואחר שהעלינו היכל הז' אז אנו חוזרים אותו בריאה ממש כי גם בו נכללת מלכות דבריאה כנוז' ולכן אחר הקדיש אנו אומרים ברכו והוא דוגמת הודו לה' קדאי בשמו וכו' כי כבוד ידעת כי כמו שמזמורים הם הוא הוא ביצירה ולרמוז כי היכל הז' בעשרה נהפך אל היצירה אנו אומרים מזמורים שביצירה כן כאן ג"כ אנו אומרים ברכו שהוא בריאה מ'מ'ש' ששם הוא סוד ברוך בכל מיני ריבויין כנודע לרמוז כי היכל הז' דיצירה נהפך ממש אל הבריאה מ'מ'ש' עצמה. והנה בהגיע אל יחוד ק"ש או הענין הוא כי סוד ההיכל אהבה הוא החיבוק, והיכל הרצון הוא הנישוק, וכבר ידעת שאין בחי' נישוק אלא דביקות ווחא ברוחא, ואי אפשר לעשות זה עד ירדת ז"א דאצילות אל היכל הרצון וגם הוא אינו יכול לירד עד שיתוסף בו כח מן ההוא רוחא דא"א ולכן אנו מיחדים בשמע ישראל או"א ואז מאירים בו סוד המוחין וגם בה ג"כ ואז הוא יורד למטה ג"כ ונמצא כי בעת יחוד זה נעשה שישה מוחין, וזהו הטעם כי הק"ש דאודיינתא והתפילה היא מדרבנן, פי' כי כבר ביארנו לך כי נה"י שלו הם מאירים במלכות בסוד ד' מוחין, אך בעת יחוד ק"ש יורדים אליה ג"כ ד' מוחין מלמעלה ממש מן או"א וז"ס תפילה מדרבנן כי רבנן הם נה"י כי הם נק' תלמידי חכמים מדבים שלום בעולם שנאמר וכל בניך לימודי ה' והם הנצחיים נמצא כי ב'א'וד' באותו רגע של יחוד ק"ש הוא יותר הארה ממה שנעשה בתפילה כי אח"כ אין זה אור ניכר, ומסתלק הוא אחר זמן ק"ש ואנו מורידים הז"א בדמ"ח אברים ברמ"ח תיבות של ק"ש ולכן הוא פרשיות התורה והוא סוד תורה שבכתב ממש, ולכן בין ויאמר לאמת ויציב לא יפסיק כי אנו צדיקין להודיד הז"א בהיכל הרצון, והנה כבוד הודעתך כי ההיכל הרצון יש בתוכו ו' היכלות אחרים והוא כולל שית אחרים, ואמנם שם יורד הת"ת עד י"ק, אך עדיין אנו חסדים ד' היכלות עליונות כי הלוא הז"א י"ס ולכן אנו מורידים סוד ההיכל הז' שהוא סוד ד' היכלות כמ"ש עתה בע"ה ושם נגנזים של הז"א ולכן אנו אומרים ד"פ אמת קודם עזרת אבותינו ושם נגנזים תנה"י של הז"א בד' היכלות שבהיכל הרצון, ועוד יש בהיכל הרצון הזה ב' אחרים ששם נגנזים חסד וגבורה אך אין אנו מזכירים אותם כי עיקר כוונתנו להזכיר אלו הד' לבד שהם מאירים בקומת המלכות, ואח"כ בעזרת אבותינו וכו' ששם הוא סוד הורדת היכל קדשי קדשים למטה בהיכל הרצון והוא נק' א'ב'צ'ת'י'צ'י' עזרת אבותינו ושם אנו אומרים ד"פ אמ"ת ג"כ ושם נגנזים ד' ראשונות דו"א והרי נכללו כל י"ס שלו בהיכל הרצון הכולל ו' היכלות התחתונות שבו בלבד וגם בו נכללו ד' עליונות שבהיכל הז', והנה ענין ז' היכלות אלו סוד הוא זה.

דע, כי הנה כל עולם מד' עולמות אבי"ע הוא סוד עשר, ויש בו סוד י"ג ואמנם סוד הבריאה הם עשר ספיר' והוא סוד ע'ש'ר' דר'גין ש'ית דכורסיא והם סוד ו' היכלות מן ג' לבנת הספיר עד היכל הרצון, וד' רגלין דכורסיא הם בהיכל ק"ק ואלו הד' רגלין הם ההיכל עצמו והרי הם עשרה, והנה בזה תבין מ"ש בזוהר כי ו' דרגין וד' רגלין א"ת אית לכודסיא וכולהו איהו כודסיא, ויש לדייק אם הדרגלין והדרגין הם עשרה א"כ מי הוא הכסא, אך סוד הענין הוא כי אלו הז' היכלות הם ענין ו' דרגין וד' רגלין הם סוד הבריאה, ואמנם אותן הג' אורות שיורדין מן אימא מקננא בג' ספיראין בבריאה ואותם הג' אורות שהם נשמת

הבריאה הם הנק' כס"א ואלו הג' נק' ק"ק והם מתלבשים בהיכל ק"ק הכולל ד' רגלין לכן נק' היכל הז' היכל ק"ק הרי כי יו"ד הם מציאות הבריאה וג' אורות שהם נשמה להם הם הכסא, והרי הם י"ג והבן כל זה, ואמנם היכל זה הז' הכולל ד' היכלות הוא סוד כחב"ד של הבריאה, ובאלו הד' מתלבשים סוד הכסא שאמרנו שהוא סוד אימא עילאה מקננא בג' ספיראין והוא סוד אור הנאצל מן המלכות העליונה, ולפי שהוא סוד ד' להיותה שיעור קומתה ד' ספי' תנה"י. מתאצל מן שיעור קומתה אור א', וגם הוא בסוד ד' ונגנזין בד' היכלין הבריאה שבהיכל הז' הרי בזה תבין כי כמו שהמוחין דז"א הם תנה"י של הבינה כן המוחין ד' מלכות הם תנה"י של הז"א, וגם ד' מוחין דבריאה, הם סוד תנה"י של המלכות, והבן איך כל העולמות הם בסדר א' והבן זה מאד!

ואמנם אעפ"י שהם ד' היכלות אינם נימנים אלא לג' לפי שהרביעי הוא הדעת אינו לעולם במנין לפי שהוא נעלם מאד בין חו"ב, והנה כל מציאת הנז' אינו שהנצח וההוד וכו' העליונים הם עצמם מוחין למטה רק כי מאירים שם כמ"ש: והרי כי מת"ת נה"י של הז"א נתהוו אור ד' מוחין דנוק' דז"א העליונה וכל מציאותה הי"ס שבה, ולפי שלעולם היא בסוד שיעור קומתה בד' ספי' אלו לכן גם ממנה נתהווה מת"ת נה"י שלה ד' אורות בהיכל קדשי קדשים שהוא ד' ספי' הכסא נשמת הבריאה, ואותם הד' אורות שהם מתנה"י שלה מאירים מ'ה"ס מהם ד' היכלות הנכללים בהיכל ז' כנז' והם סוד ד' מוחין של הבריאה, וששה קצוות הבריאה הם כ"ו היכלות התחתונים, ואמנם היכל לבנת הספיר אינו רק יסוד לבדו המכריע וכלול מנ"ה וזהו לבנת הספיר ולא כמו שחשבו רבים שהוא יסוד ומלכות ואמנם סוד המלכות של הבריאה הוא בהיכל הז' העליון של יצירה כמ"ש כי תמיד זהו הסדר מלכות שלזה בכתר של זה כי כל זה הוא סוד מיעוט היריח ורדתה למטה, אך יש הפרש א' והוא כי כל כללות מלכות דאצילות בכל י"ס שלה הם מתלבשים בכסא שהוא ראש הבריאה כנז' באותם הד' אורות הנז' הנק' כס"א כסאי אך שאר כל העולמות אין מתלבשים כל המלכות הנז' רק חלק העשירי שבה לבד בהיכל הז' של עולם שלמטה ממנו ולכן תמצא כי בכל עולם ועולם אנו אומרים קדיש כנז' משא"כ בין הבריאה לאצילות כי שם כל כללות המלכות דאצילות והוא בראש הבריאה ואין לך סמיכות גדול מזה ואין צורך להעלות הבריאה כי הרי קשורה היא במלכות דאצילות לגמרי וז"ס כ"מ סמיכות גאולה לתפילה שהוא בריאה במלכות דאצילות ובזה תבין סוד ז' מוצקות מוצקים אין כתוב כאן וז"ס הנז' בזהרר שביעה בשביעה ונק' שבעת הימים ושבעת הימים, והנה הענין הוא כי הנה אלו הי"ד הם נוק' כי הם ז' מלכות דאצילות וז' דבריאה, והוא כי הנה ד' היכלות הם בבריאה בהיכל זה הז' וג' אורות הנקראי' כס"א והם נק' קדשי קדשים הרי הם ב' וגם במלכות הוא ז' כי ההיכל ק"ק כולל ג"ס הראשונות וששה היכלות התחתונים הרי הם י"ס שהם נחלקים לז' היכלות וז"ס ז' כ"ו מוצקות.

ואמנם הקדיש של אחר העמידה כי תחילה העלינו כל העולמות למעלה כדי שיוכלו כל העולמות באצילות לעשות הזיווג העליון, ואמנם בעת הזיווג אין שם יחוד רק ת"ת ומלכות, אבל כל העולמות כולם הם נעשים כדמות כנפים להם בסוד אגן הסהר כזה נס כנז' בסתרי אותיות של הזוהר, ולכן אחר הזיווג אנו צריכין

לחזור ולהעלות העולמות שיקבלו אותו השפע הנשפע בעת הזיווג, ולכן אנו אימרים קדיש לכלול פעם אחרת בריאה באצילות לקבל שפע הזיווג, ולכן סוד קדיש זה הוא ע"י מילוי יודין במ"ב אותיותיו, ואח"כ מקבלת הבריאה תוספות קדושה ובא לציון, ואח"כ קדיש ב' לכלול היצירה עם הבריאה ע"י (ס"ג ומ"ה מ"ה וס"ג) ס"ג וע"ב: ואח"כ היצירה היא תפילה לדוד וכו'.

ואח"כ קדיש להעלות העשיה ליצירה ע"י מ"ה וס"ג, ואח"כ העשיה היא פיטום הקטורת הרי כי בזה נשלם התפילה אך קדיש בתרא אינו מכלל אלו כי כבר עלו כל העולמות, אמנם קדיש זה נק' קדיש יתום פי' סוד קדיש זה להעלות כל הנשמות והנפשות בסוד תחית המתים ולכן אומרים אותו היתומים שמתו אביהם או אמם, ואמנם הענין הוא כי יש בו שם מ"ב באופן אחר והוא הנרמז בנסילת ידים, ודע כי ע"י שם במוכס"ז הוא תחית המתים, ולכן קדם אליו שם כוז"ו כ כי הוא גי' ט"ל כי הוא הט"ל להחיות בו המתים וז"ס אני אמית ואחיה כי שם זה הוא בגבורה ובמה שהקב"ה ממית בו עצמו מחיה המתים.

ואמנם דע כי בשבת נמשכת תוספות נשמה כל היום, אך בחול אין תוספות קדושת נשמה רק בשבת לבד, ועכ"ז ליראי ה' ולחושבי שמו יש קצת האר"ה איזה בעת התפילה והבן זה! עוד יש חילוק כי בשבת נעשית תוספות קדושה מעצמה כל מה שאנו עושים בחול ע"י תפילתינו לכן יש בשבת תוספות נשמה, גם חילוק אחר כי בשבת עולים כללות העולמות משא"כ בחול רק מציאת הנשמות לברם שעולים עם השכינה בסוד מיין נוקבין, ודע, כי אנו צריכין להעלות כל העולמות קודם התפילה רק אחר שקבלו השפע אין אנו צריכין להורידן כי מעצמם יורדים. סליק בעזרת השם יתברך שמו לעד שער הקדישים.

ארבעה עולמות אבי"ע נגד שמו יתברך

כתיב¹: כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו, מלמד²: שברא הקב"ה ד' עולמות נגד שמו יתברך שנ' בו ד' אותיות ואלו שמות:
אצילות: מלמד שהאציל הקב"ה מאורו כביכול ועשה לו כשלמה וכמלבוש הוי"ו עוטה אור כשלמה ושם שמו ושם כבודו ואין כבודו אלא שכינתו שנ' וירא כבוד ה' מאיזה אור נברא זה העולם מאור קריאת ראשית שהיה מתחילה מבוהלים, הוסיף הקב"ה אור על אורן וברא מהם עולמו ונטע בהם אורו, הוי"ו ה' אחד ושמו אחד, ואומר⁶: וכבודי לאתר לא אתן.

בראתיו: עולם הבריאה שם נשמות הצדיקים וגנוזי ברכה וחיים ושם כסא הכבוד של הקב"ה ואכתריאל ה' צבאות יושב על הכסא ושם היכלי עונג, היכל הרצון היכל האהבה, היכל הזכות, היכל הנוגה, היכל עצם השמים, ותחתיהם לבנות הספיר שנ' ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר והוא יסוד העולם שנ' וצדיק יסוד עולם, ואל שדי יושב בכלם.

1. ישעיה מג, ג. 2. מסכת אצילות זה ברייתא בחכמת הקבלה יערישיה בן ידוח' פתח, זכריה בן ירוח' פתח, אליה בן ירוחם פ'. 3. תהלים קד, ב. 4. במדבר טז, יט. 5. זכריה יד, ט. 6. ישע' מב, ח. 7. שמות כד, י. 8. משלי י, כה.

יצרתיו: עולם היצירה שם חיות הקודש שראה יחזקאל בן בוזי הכהן ושם משרתיו עושי רצונו של הקב"ה. גם שם יש הכלי עונג ורצון כי זה לעומת זה כי לתחתון גבוה ירא ה' [חסר] וכמים פנים אל פנים. ושם י' כתות מלאכיו כפי מעלותיהן ואלו שרפים שמועיאל ממונה עליהן איכא דאמרי יהואל ממונה עליהן. אופנים רפאל ואו רפניעל ממונה עליהם. כרובים. כרוביאל. ממונה עליהם. שנאנים: צדקיאל וגבריאל ממונה עליהם. תרשישים: תרשיש ושלוואל ממונה עליהם. אישים: צפניה ממונה עליהם. תשמלים: תשול ממונה עליהם. מלאכים: עוזיאל ממונה עליהם. בני אלהים: תפניאל ממונה עליהם. אראלים: מיכאל ממונה עליהם. אלו הם י' מלאכיו עושה רצונו שנבראו תחלה. והם ממונים על אלו מחנות הנזכרים ומטטרון הנהפך מבשר ודם לאש לוחט מולך עליהם ושט רוחות בני אדם ואבני מלחמה וחיליות ומרכבות ושרי הרכב שני⁹ רכב אלהים רבותים אלפי שנאן. ואלהים מאיר עליהם ומושל בכלם.

אף עשיתיו: עולם העשיה שם אופנים ומקבלי התפלות והבקשות והממונים על רצון האדם ושם נפשות האדם ובעלי האגרופין ושרי החיל וחצים ואבנים ואבני בליסטראות המוני מעלה מנהיגי הספינה עורכי המערכות נגרר סמאל הרשע וחבריו ובל יכוסו בפתחי התפלה עוברי דרכים ואל יראו בגאות ה' ושם השוערים המעידים על מעשה האדם וסנדלפון קושר כתרים מולך עליהם ואל אדני מאיר להם ומושל בכלם שני¹⁰ ומלכותו בכל משלה.

באדם רמוזים עולמות אצילות, בריאה, יצירה, עשיה

כל הדברים שאדם מדבר הם כמוסים בלב. ומיד כשעולה ברצונו של אדם לדבר מיד נאצל הדבור מהלב. וזהו בחינת עולם האצילות והוא בחינת ירד של שם הוי"ה. וכשמגיע הדבור לחזה הוא בחינת עולם הבריאה, והוא כנגד ה' שבשם הוי"ה. וכשעולה הדבור בגרון הוא בחינת עולם יצירה. והוא כנגד ו' של שם הוי"ה. וכשמגיע הדבור לפה ומוציא לחוץ הוא בחינת עולם העשיה. והוא כנגד ה' אחרונה שבשם הוי"ה. הרי באדם רמוזים עולמות אבי"ע ובכל דבור ודבור שמוציא מפיו מהוה שם הוי"ה ב"ה¹.

שם אצילות אש, בריאה רוח, יצירה מים, ועשיה עפר, והם הוי"ה אחת כוללת כולם והם חיה, נשמה, רוח, נפש, והנה יש גם יחידה².

9. תהלים סח, יח. 10. שם קג, יט.

1. שבט מוסר פ' מג בשם רבו ז"ל. 2. בשו"ת מנחם משיב ח"א ס"ט אות י' מציין לעיין בפייט לר"ה נפש רוח ונשמה יחידה חיה עור ובשר וגיד ועצמותיהם וטוב יותר לגרוס נשמה חיה יחידה. וע"ש במפתחות הערה בצד שצט. ועי' בתוס' ביצת יד יתברך באלקים ובשם המיוחד. ועי' תוס' מנחות יח ד"ה עד אחת פ"י עד מאד ויש מפרשים עד אחת עד הנפש שנקראה יחידה. ועי' בערכי הכנויים אות מ' בשם שרשים עד מאד עד עולם כלומר

ההסבר העילוי של העולמות אבי"ע והקדיש המקשר בין עולם לעולם וה "אמן"

לדעת כמה גדלה מעלת התפלה והקדיש בין תפלה לתפלה וחמשה ה"אמנים". הם דברים העומדים ברומו של עולם. כמו שאמר לו ההוא מרבנן לרב ביבי בר אביי ואמר לו רב ביבי לרב נחמן בר יצחק מה כרום זלות לבני אדם³. אמר לו אלו דברים שעומדים ברומו של עולם ובני אדם מזלזלין בהן⁴.

כי תפלה היא לצורך תיקון ועילוי עולמות אבי"ע והוא: כי מן התחלת התפלה עד ברוך שאמר הוא עולם העשיה. ומן ברוך שאמר עד יוצר אור הוא עולם היצירה ומן יוצר אור עד תפלת ש"ע הוא עולם הבריאה ותפלת ש"ע הוא בעולם האצילות⁵. כמו שאמרנו. ואח"כ יורדים מעילא לתתא. והטעם לפי שבימי החול אין בנו כח להעמידם בעילוי הנעשה להם אלא רק לפי שעה ותיכף חוזרים למקומן.

ומן אשרי עד תפלה לדוד חוזר להיות עולם הבריאה. ומן תפלה לדוד עד אין קדוש כהשם חוזר להיות עולם היצירה ומשם עד עלינו הוא עולם העשיה.

והכוונה היא שצריך בתחלה לעלות העולמות ממטה למעלה ומתקשרים עולם התחתון בעולם העליון ממנו עד שנמצאם כל העולמות כולם קשורים בעולם האצילות בעת שמתפללים תפלת ש"ע בעמידה ואז נעשה שם הזיווג העליון ואח"כ צריך לקבל שפע העליון הנמשך מן הזיווג ההוא וצריך להורידו למטה בעולמות התחתונים מעילא לתתא. ולכן באמרנו אשרי יושבי עד תפלה לדוד אנו מורידין השפע מן האצילות אל הבריאה ואין הכוונה להוריד עולם הבריאה בעצמו... ואח"כ מן תפלה לדוד עד אין קדוש כהשם מורידין השפע מן הבריאה אל היצירה ואח"כ מן אין קדוש כהשם כי אין בלתך עד עלינו לשבח אנו מורידין השפע מיצירה לעשיה ואח"כ עלינו לשבח אז יורדין העולמות הנזכרות כל אחד במקומו. ולכן תקנו קדיש בין כל עולם ועולם דעל ידי הקדיש המתקן ע"פ הסוד במספר התיבות והאותיות שבו תחיה שלימות עליית העולמות למעלה ממדרגתם ולזה באו כל תיבותיהם. וכן החמשה אמנים הראשונים שבו במספר ידוע ומכוון לצורך עליית העולמות. ולכן נתקן הקדיש בלשון תרגום כדי שלא יוכלו הקליפות ג"כ בעליית העולמות להתאחו בהם ולינק שפע מהם לעת עתה. והוא כי הם מכירים ומבינים לשון התרגום. וכאשר שומעין השבח הגדול והנורא והקדוש הזה של הקדיש הם נכנעים ואין עולין.

וגם על ידי כוונתנו בקדיש יסתלק הניצוץ של הקדושה שהוא החיות שבתוך הקליפות ויעלה למעלה ויתחבר עד הקדושה. ובזה יהיה הכנעה גדולה מאד להקליפות ויתפרדו כל פועלי און⁶. והקדיש מתבר שלשלאין דפרזלא⁷. ולכן תקני

כל ימי חייו ע"ש בח"ב ס' יג. 3. תהלים יב, ט. 4. ברכות ה' יל"ש שם. 5. עיי' בספר תולדות יעקב יוסף פ' וילך למה תוקעין כשהן יושבין. שהוא קול שופר בעוה"ז דעשיה הרומז במלכות בישיבה כי נקרא בישיבה וחוזרין ותוקעין כשהם עומדים הרומז לשופר של עולם העליון דאצילות שהוא בעמידה. ומשני לערבב השטן ע"י קול שופר תחתון שנתעורר בתשובה וכו' יקובל ויחובר הקול לשופר העליון בסוד מ"י זא"ת עולה ונתערבב השטן, ע"ש. 6. בן איש חי פ' ויחי. 7. זוהר פ' תרומה.

קדיש אחר בכל שינוי עולם ועולם רק בין גאולה לתפלה אע"פ שהם ב' עולמות בריאה ואצילות לא תקנו לומר בהם קדיש⁸.

ואע"פ שאין אתנו יודע על מה יעשה מה שידו מגעת. ולפחות יכוין בפירוש המילות. ובפרט באזכרת השמות ולא יחסר שום תיבה או אות והשם יתברך היודע בנסתרות ובוהן לבבות יצרף מחשבה למעשה בדחמיו ובחסדיו המרובים⁹.

8. כמבואר הטעם בשער הכוונות בדרוש הקדיש סוף די"ד וכל זה מובא בשער הכוונות דרוש א' בתפלת השחר די"א ופרע"ח שער התפלה פ"ו ושער הקדיש פ"א. כף החיים ס' מה אות א' וע"ש בש"ע שלו ס' כה אות כו דברים קדושים. 9. כף החיים שם. והנה בפ' בשלח כתוב הנני עמד לפניך שם על הצור בחרב והכית בצור ויצאו ממנו מים ושתה העם. הקושיא ידוע האיך שייך אצלו יתברך עומד שם הא מלא כל הארץ כבודו ולית אתר פנוי מניה והאיך יתכן לומר שעומד שם על הצור דמשמע דלא היה עומד רק במקום הזה חלילה. וראיתי בספר שמן הטוב דהנה ידוע דברי חז"ל דאין עמידה אלא תפלה ברכות ו שנאמר תהלים קו, ל, ויעמוד פנחס ויפלה. לכאורה אינו מובן דכי לא מצינו שום עמידה באדם זולת זה. אלא תפלה דוקא, אבל האמת לא דברו חז"ל מאנשים פחותי ערך רק מאנשים השלמים ביראת השם ובתורתו, ובאלו אמרו דלא שייך אצלם עמידה כי אם תפלה דהם הולכים כל ימיהם בשכלם ומחשבתם ממדריגה למדריגה ומעולם לעולם עליון כי כשאדם רוצה לבקש את הבורא ב"ה לעבודת האמת ולרשות הדבור אצלו יתברך צריך האדם לחפש יומם ולילה ע"י תורה ומצות וצרופי אותיות ותיבות הקדושים וע"י המלאכים הקדושים שבכל עולם ועולם וא"א להיות כלול במעמד אחד ולזה הצדיקים נקראים מהלכים ולא יצויר כלל עמידה זולת בתפלה דהיא הדביקות וחיבור אל הבורא יתברך עד שמגיע לתפלת עמידה אז הוא הולך דרך השתלשלות העולמות ע"י שירות ותשבחות שאומר מפסוקי דמרה בכל פעם משיג אדם שעדיין לא הגיע לדבר אל המלך בעצמו ולהיות דבוק אצלו ממש בלי הפסק ומסך וחלל אפי' של קדושה עליונה זולת אורו של האין סוף הפשוט לבד ולכך נקרא עולם א' אצילות שהוא לשון אצלו שהאדם עומד אצלו יתברך ממש כביכול וזה בתפלת ש"ע שהאדם עומד או בעולם האצילות ואין שום מסך חלל מפסיק בין האדם לקונו רק האין סוף מקיף את האדם מכל צדדיו ולפני ה' ישפוך שיחו משא"כ קודם הגיעו לתפלת ש"ע אינו דבוק עם המלך אע"ג דבחינת האצילות הוא בכל עולם ועולם מ"מ אינו נגלה עצמיותו יתברך זולת ע"י לבושים שבכל עולם. למשל כשאדם הוא בפסוקי קרבנות או הוא דבוק באצילות דעשיה. וכן בפסוקי דמרה מתקרב הוא יותר אל עולם המלאכים ואז הוא באצילות דיצירה ובברכת יוצר אור הוא בעולם השרפים באצילות הבריאה עד שמגיע האדם לתפלת ש"ע אז הוא דבוק באצילות דאצילות. ומשם אין לילך יותר שכיון שצריך האדם לצייר בשכלו ולהיות דבוק במחשבתו דביקות אמיתיות היאך הוא עומד לפני יתברך לבדו ומקיף אותו ומתחנן אליו כבן המתגעגע לפני אביו ומסדר את בקשתו לפניו ושם לא יצויר הליכה. ולכן נקראת תפלת ש"ע תפלת העמידה כי שם האדם עומד לפני רבו. והנה כמו שאנו עושין ומקדשין עצמינו למטה כמו כן אנו מעוררין הידוגמא למעלה ע"כ כשאנו באים למדריגת העמידה כנ"ל הוא יתברך ומתיצב כביכול לפנינו. ור"ל כמו שאנו עומדים לפניו ומדבקים את מחשבותינו אל נקודה האמצעית שהוא אלהותו יתברך שהוא שורש לכל. והנקודה הפנימית המחיה את כל, כך הקב"ה מצמצם עצמו ועומד על נקודת עושי רצונו שהוא נקודת מחשבתו שבתחלה ברא העולמות כולם והם עיקר המחשבה והם יסוד לכל העולמות ובעבורם נברא הכל. ובוה תבין מה שאמר הכ' הנני עמד שם לפניך ר"ל בשבילך אני עומד שם ר"ל כמו שאתה עומד במחשבתך דבוק אצלי ממש כן אני עומד על הצור ר"ל הציור של עושי רצונו שהוא המחשבה להטיב להם אשר בשבילם נבראו כל החסדים והשפעות טובות וזה שאמר והכית בצור ר"ל שתכה בזה הצור ותעורר מחשבה עליונה ודביקות אלהים בכנסת ישראל המכונה בשם צור אז יוצא מים משם תמשיך כל השפעות וחסדים לכנס"י, ע"ש. נעים לי להעתיק כאן דברי קדשו של כבוד אדמו"ר הרה"ק כקש"ת מרן אלתר ישראל שמעון ז"ל מנאוואמינסק שנדפס בהגדה תפארת איש בפירושו על שיר השירים, וז"ל וזהו פירוש ישקני מנשיקות פיהו, כי

במדרש שיר השירים איתא על תיבת ישקני מנשיקות ארבעה פירושים יזייני יטהרני ידבקני ישקני יזייני מדכתיב נושקי קשת כו' יטהרני כאדם שהוא משיק שני גבין זה על זה כו' ידבקני כמו דכתיב וקול כנפי החיות משיקות אשה אל אחותה, ישקני יוציא לי קול נשיקות מתוך פיהו, והנה יש לפרש שכל אלו ארבעה פירושים האמיתים יש להם שייכות לעבודת ארבעה עולמות של תפלה, כי עד ברוך שאמר הוא עולם העשי' ששם רובו רע, וזהו כל הברכות וק"ש קטנה והקרבנות והקטרת הדם כמו כלי זיון, שעל זה איתא בזהר הקדוש פ' פנחס רמ"ג ע"א דשעת צלותא הוא שעת קרבא שצריך ללחום עם הקליפות השוררים בעולם העשי', וזה שמביא המדרש רא' מהכתוב נושקי קשת מימינם ומשמאלם, כי התפלה נקראת קשת כתרגומו של בחרבי ובקשתי בצלותי ובבעותי, והתפלה היא בשתי ידים באהבה ויראה שנקרא ימין ושמאל כידוע, ולזה נאמר ויהי ידיו אמונה ותרגומו והוה ידוהי פרישין בצלו, וזהו ישקני יזייני, ומברוך שאמר עד יוצר אור הוא בעולם היצירה ששם חצי' רע ושם הוא העבודה ישקני יטהרני, כי בפסוקי דזמרה הסיום הוא בשירת הים ואמרו חז"ל מס' כלים פ"ז מ"ג כל שבים טהור כו', וידוע דעולם היצירה הוא כנגד קדושת וטהרת הדבור, ולכן ההילולים של פסוקי דזמרה של דוד המע"ה מסוגלים לבוא לטהרת מלכות פה, ומיוצר אור עד שמונה עשרה בק"ש וברכות' הוא בעולם הבריאה ששם הוא טהרת המחשבה כי נשמת' דבר נש הוא מבריאה כידוע בזה"ק, ושם הוא העבודה ידבקני שעיקר הדביקות של וכו' תדבק הוא במחשבה, וק"ש וברכות' הם סגולה לבוא לטהרת המוחין כמו שאמרו חז"ל ברכות טו, ב אחר כוונת הלב הן הן הדברים, ושמונה עשרה הוא עולם אצילות ששם הוא כלליות כל העליות של כל הג' עולמות, ושם זוא העבודה ישקני מנשיקות פיהו בפשטיות דאיתא בזה"ק פ' תרומה קמ"ו ע"א דאהבת הנשיקין היא גבוה מכל אהבות, וזהו סוד אתדבקת רוחא ברוחא, וידוע מזה"ק ומכתבי האריז"ל שעבודת שמונה עשרה היא לאשתאבא בגופא דמלכא, וכדאיתא בתיקו"ז שרוח רעש אש מרמו על ג' עולמות של תפלה עד שמונה עשרה ושמונה עשרה בעצמה היא בחי' קיל דממה דקה תמן קאתי מלכא, ע"ש, והסגולה לבוא לאלו העבודות הוא על ידי השלש מצות שבפסח, שהם בפרטיות כנגד השלש עולמות של תפלה, ובכלליותם הם כנגד עולם האצילות, ולזה איתא בזה"ק פ' בא מ' ע"א ושמרתם את המצות כמה דאת אמר ושמרתם את בריתי והכוונה בזה כי ברית הוא לשון התקשרות כדאיתא בזה"ק פ' יתרו צ"ב ע"ב ומצות הם בחי' התקשרות כל הג' עולמות לשרשן לעולם הרביעי שנקרא רישא דכל דלגין, וזהו פירוש ישקני מנשיקות פיהו דרומז על כל הד' פירושים הנ"ל, ועי' בס' השיחות קיץ הש"ת דף קנט, זכינו לשמוע בי"ט כסלו תרס"ג מהוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק פירוש ארוך ומסודר על ארבע בבות ניגון שהוא מכוון נגד ארבעה עולמות אבי"ע אנחנו שהיינו במחזה הקדושה צריכים לזכור איך הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק עמד מלא קומתו ואמר וכו' ועי' בדברי כ"ק אדמו"ר הרב יוסף יצחק זצ"ל נבג"מ זי"ע כ' כסלו, דער רבי דער זיידע אזוי פלעגט דער זיידע דער צמה צדק רופען את אדמו"ר הזקן האט מסדר גיווען דעם ניגון מיט ד' פאלין כנגד ד' עולמות אבי"ע דערפאר איז דער פערטער פאל וואס איז מכוון כנגד עולם האצילות האט ניט קיין סוף, ועי' בספר דברי צדיקים שאמר הרה"ק מסאדיגער ז"ל אנו אומרים קודם תפלת העמידה אדני שפתי תפתח, כי כאשר יעלה האדם בתפלתו מעולם לעולם עד שיגיע לעולם האצילות לפני המלך ית"ש ושם אין אומר ודברים ואפשר להתבטל במציאות שלא יוכל להתפלל ולפתוח פה כלל, לכך מבקשים בתחלה שהם ב"ה וב"ש יפתח שפתיו והפה בעצמו יגיד התהלות והתשבחות, ועי' בס' שומר אמונים מהגה"ק ר' יוסף אירגאס ז"ל עמוד ז' בשם האר"י ז"ל כרי להבין ניתן לנו רשות לעשות משל באברי גופנו אבל למעלה לא יש שום דבר גשמי ח"ו הזהר בנפשך מאד, ואין בספירת האצילות שום דבר וענין גשמי, ועי' בס' נפש החיים להגה"ק ר"ח מוולאזין ז"ל שער ד' פי' עולם אצילות שכולו אלקות גמור יש יתרון על הג' עולמות בי"ע כי אורו מתפשט ומאיר לכל הג' העולמות שתחתיו והתוה"ק ששורשה העליון הנעלם הוא מעלה גם מאצילות קדשו ית' כי הוא האור המקיים כלהו עלמין, וכן מפורש בירושלמי שבת פ"ו ה"ט כל מי שפעל עם אל, כלומר: שעסק בתורתו ובמצותיו ה"ה כאלו בורא עולמות, ק"ע.

אמן, מקורו, משמעותו ודיניו

באמירת אמן, הקפידו חז"ל מאד בעניינה. לפי שיש ענינים שאין קיומן ודאי, עד שהמה נאמרים ומתבטאים על ידי דבור הפה. כי ברית כרותה לשפתים.¹ ובאמירת אמן שהוא לשון מוחלט, נקבע ענין הברכה שברכו, או תפלת הקדיש, שמועיל לקיום הענין, לכן גדול העונה אמן יותר מן המברך.² לפי שמתקימת על ידו ברכת המברך, או תפלת הקדיש, ובחרו במלת אמן שעולה בגימטרי' כמספר צ"א, שהוא שילוב הוי"ה ב"ה.³ מלת אמן, מיחדת הדברים מראש ועד סוף, והוא מלשון אמונה, שמיחד האמונה באמירת אמן, ולכך גדול העונה אמן, ובבית המקדש היו מזכירין השם של ארבע באותיותיו, והיו עונים בשכמל"ו, כיון שהיה היחוד שלם. ועכשיו שאין אומרים השם באותיותיו אלא בכינויו, עונים: אמן. אמן מחבר חכמים לחכמה שכך הוא אומר:⁴ ואהיה אצלו אמן, וכדי לכוין הכל יאריך באמן, אבל לא יותר מדאי, כעין שירמוז בד' דאחד, קטוף או חטוף מהפך הכוונה.⁵ ובפרט אמן שאחר תפלה צריך מאד לכוין.⁶ כי תפלה נאמרה בעשרה ומזכיר השם, שנאמר⁷ כי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו. א"ל משה לישראל בשעה שאני מזכיר שמו של הקב"ה אתם הבו גדל וגו'.⁸ אמן, הוא ר"ת אל מלך נאמן.⁹ ור"ת אני מוסר נפשי על עניית אמן.^{9*}

1. מ"ק יח. א. 2. ברכות נג, ב. גזיר סו, ב. תניא ר' יוסי אומר גדול העונה אמן יותר מן המברך וא"ל ר' נהוראי: השמים! כך הוא, וכ' רש"י שהוא לשון שבועה, ואמן, מלת הקריאה לקיום שבועה על הברכה ובקשה והודיה על שבת ה', אמן יש בו ג' כוונות שבועה, קבלה ואמונה. דברים רבה פ"ו. ואמן הוי כהרכנת ראש. ע"י פתח הדביר דף שי"ג, ובהדרת צבי ד' סו הק', מי הכריחו לר' נהוראי להשבע דגדול העונה ופ' ע"פ מהרש"א, שביאר דממהרין לברך תחלה: דקשין מזונותיו ש"א כקריעת י"ס ע"י המקטריגים המונעים לזה, ורק ע"י הברכה מתגברין עליהם ונוטלין ההשפעה ומש"ה זה שמברך והוא זרין כמהרין ליתן לו, ובמעדני יו"ט חולין פ' כיסוי הדם, דבאמת לתרווייהו אית להו מעלה, זה מפני שהוא זרין, וזה מפני שגודם המצוה, והמצוה נקראת ע"ש שגומרה. ומהירות השכר לא שייך כ"א בתשלום בעוה"ז המונח תחת הזמן, ולהזרין מקדימין לו פרנסתו מכ"מ. וע"י תענית כד, ב. דורות הראשונים דהוו שלפן חד מסאנא ואתא מטרא ולא כן בדורות האחרונים, אבל בתשלום גמול עוה"ב לא שייך הך דממהרין, ויהיה תלוי אי שכר מצוה בהאי עלמא איכא גדול המברך דממהרין לו לשלם בעוה"ז תחלה, להיות זרין ונשכר, אבל אי שכר מצוה בהאי עלמא ליכא, ורק בעוה"ב אפשר להיות דעונה אמן עדיף שהוא גומר המצוה. אהר דאמר ר"י גדול העונה אמן וכו' א"ל ר' נהוראי כמסייע השמים, פ' שכר מצוה בהאי עלמא ליכא, ורק צפון בעולם העליון, ועיקר המצוה מעוה"ז הוא העוה"ב יום שכולו ארוך, והיום לעשותם ולמחר לקבל שכרם. 3. אחרונים, וע"י א"ת ס' כפ"ד סע"ו.
4. משלי ה, ל. עמ"ש בפ' עניית איש"ר הערה 5. 5. ר"י אומר גדול העונה וכו' הטעם כי הוא פותח המקור מראשיתו להשפיע ברכה אל המדה הצריכה להתפלל, וכוונת המברך נאצלת ממקור ברכת העונה אמן. מחזור ד' ויניציאה שנת תע"ו. 6. בעשרה ומזכיר השם הוי דארייתא, רבה"ז פ' האזינו, וקדיש הוא מהדברים שבקדושה שאין נאמרים בפחות מעשרה, מגילה כג, ב. 7. דברים לב, ג. וע"ש ספרי, יל"ש, מכילתא פ' בא, ברכות כא, א רוקח ה' תפלה, פר"ח ס' מז. 8. יומא לו, א. 9. תוס' שבת קיט, ב ד"ה אמר. 9* ס' הגן ודרך משה יום י"א. ס' ואמרו אמן דף מה.

כמה אמנים צריכים לענות בקדיש

יש נוהגים שאחר „יתגרל ויתקדש שמייה רבא“ עונין אמן, ואחר „ויקרב משיחיה“ עונין אמן, וכן אחר „ברוך הוא“ עונין אמן, ואחר ואמרו אמן, עונין אמן. יש עונין בקדיש ד' אמנים: אחר „שמייה רבא“, אחר „זמן קריב ואמרו אמן“, „שמייה רקודשא ב"ה“ אמן, ראמירן בעלמא ואמרו אמן¹⁰.

יש עונין ה' אמנים: יתגרל ויתקדש שמייה רבא. הם ד' תיבות כנגד בחי' הראשונה שהם ד' אותיות רהוי"ה פשוטה, ולכן בכאן צריך לענות אמן כרי לעשות הפרש א', ואח"כ יש עשר תיבות מן תיבת „בעלמא עד תיבת משיחיה“ ואלו הן: בעלמא, רי, ברא, כרעותיה, וימליך, מלכותיה, ויצמח, פורקניה, ויקרב, משיחיה, כי רי ברא הם שתי תיבות לא כאותם הקוראים רבא והרי בחי' ב' דעשרה אותיות המילוי, ולכן צריך לחזור לענות אמן ג"כ כרי לעשות הפרש שני, והנה „בחיכון וביומיון“ הוא תפלה, ואינו מכלל נוסח הענין. אח"כ יש כ"ח תיבות מן „יהא שמייה רבא“ עד בעלמא ואלו הם: שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי (צ"ל לעלמי בלא וא"ו) עלמא יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמייה רקודשא בריך הוא לעילא מכל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא ראמירן בעלמא. והוא בחי' ג' של מילוי המילוי, ולכן צריך לחזור ולענות אמן פעם ג' וג' אמנים אלו: הם זולת אמן יהא שמייה רבא וכו'. ואם העונה מסיים לומר עד ראמירן בעלמא קורם שיאמר החזן שמייה רקודשא בריך הוא, צריך לענות כאן פעם אחרת אמן, באופן שיהיה ה' אמנים. נמצא למרים שצריך לענות בקדיש ה' אמנים: (א) אחר שמייה רבא, (ב) אחר ויקרב משיחיה, (ג) אחר ואמרו אמן, (ד) אחר קודשא בריך הוא, (ה) אחר בעלמא ואמרו אמן¹¹.

יש עונין ו' אמנים: (א) אחר שמייה רבא, (ב) אחר וימליך מלכותיה, (ג) אחר ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה, (ד) אחר ואמרו אמן, (ה) אחר קודשא בריך הוא¹², (ו) אחר ראמירן בעלמא¹³.

דקדוקים באמירת אמן

לא יענה אמן חטופה, ולא קטופה, ולא קצרה, ולא ארוכה, אלא: בינונית¹⁴. דהיינו כאלו האל"ף נקודה בחטף¹⁵, פירוש בשו"א, והוא הרין שלא יאמר אמן בשאר נקודות בשור"ק או בחול"ם וכה"ג שאין משמעות פירוש האמנת רברים¹⁶. כי אמן יש בו האמנת רברים¹⁷, וכן לא יחטוף וימהר לענות אותו קודם שיסיים המברך כלומר: שימתין עד שיסיים הש"ץ¹⁸, או האומר קדיש, וכן לא יענה אמן

10. כ"ה ברמב"ם, ובערוך השלחן ס' נ"ו סע"ג, ובס' המנהיג. 11. מחזור דפוס ויניציאה שנת ב"א שכתה. שער הכוונות דרוש קדיש דט"ו, פע"ח שער הקדישים פ"ו, כף החיים ס' נ"ו אות כט, והאחרונים כ' שלאחר יתברך אין לענות אמן, וכן צוה המגיד למרן ז"ל, מגיד מישורים פ' תולדות. 12. שלחן הטהור ס' נ"ו סע"ב בשם שער הכוונות הנ"ל, אבל לא נהגו לומר אמן אחר „יתברך“ ולא אחר „ברוך הוא“. 13. בכף החיים שם כ' דיש לענות אמן אחר „ברוך הוא“ אבל אחר „יתברך“ אין לענות אמן. 14. ברכות מז. א. 15. א"ח ס' קכד ס"ח. 16. לבוש, באה"ט שם ס"ק יד, 17. תוס' סוטה יח. ב. 18. מ"ב שם

קטופה. דהיינו שמחסר קריאת הנו"ן ואינו מוציאה בפה שתהא נכרת. גם לא יפסיק באמצע המלה¹⁹. ולא יענה אמן יתומה, כלומר: שלא ידע על מה עונה או כשכלתה כבר אמן מפי רוב הצבור²⁰. ואם אחר המתין ולא ענה עד שסיימו רוב העונים לענות, וענייתו יהיה אחר כך ולא יהיה בתוך כדי דבור של ענייתם לא יצרף עמהם כי יהיה אמן יתומה²¹. אמן יתומה לא שייך רק בתפלה ובדבר שש"ץ מוציא רבים ידי חובתם אבל לא בברכת קריאת ספר תורה²². וי"א דאפילו כלו כל הציבור לענות מותר גם כן לענות אם היה תיכף אחריהם²³. ואם לא היה תיכף אחריהם הרי זה אמן יתומה. טעה ואמר אמן יתומה. נכון שיאמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד²⁴. גם לא יענה אמן קצרה. מפני שנראה שדומה עליו כמש"א²⁵. אלא ארוכה קצת כדי שיוכל לומר אל מלך נאמן²⁶. יאריך קצת באל"ף כי היא בקמץ גדול. ולמשוך בקול הברה וגם למשוך בהברת הנו"ן. והשיעור הוא כדי לומר אל מלך נאמן ולא יותר²⁷. אם מאריך הש"ץ בניגון אין לענות אמן כל זמן שלא סיים²⁸. אם יש קצת מהעונים שמאריכים יותר מדאי אינו צריך המברך להמתין להם²⁹. וכן האומר קדיש³⁰. אבל על רוב הצבור מחויב להמתין בקדיש שלא להתחיל יתברך עד שיענו הרוב אמן יש"ר³¹. אם בעוד שהוא מתפלל סיים ש"ץ ברכה וקודם שכלתה עניית אמן מפי רוב הצבור סיים תפלתו עונה עמהן אמן³².

אין עונין אמן כלל אחר שום ברכה מברכות ק"ש אלא אומרים עם הש"ץ מלה במלה כל ברכה וחתימה ואין להם לענות אמן. ומזה תיקון שאין לענות אמן אחר יוצר המאורות³³. באמצע פרק שבקריאת שמע לא יפסיק לענות על שום אמן דברכות³⁴. באמצע הלימוד אינו מחויב לענות אמן דעוסק במצוה פטור מן המצוה³⁵ וי"א שצריך לכוון שלא יהיה אמן יתומה. ואם אינו מבטלו מהענין פשיטא שיענה אמן³⁶ ואדמו"ר מו"ה משה מקאברין ז"ל אמר, אם היה יודע שענה אמן אחד כראוי [בחיון] לא היה דואג כלל³⁷.

אם מותר להגביה קולו קצת כדי לענות אמן

כשיש מנין מצומצם, ורואין שאין ט' עונים, מגביה קולו קצת לענות אמן, לעורר שיענו הקהל³⁸. וי"א שלא יגביה קולו — העונה יותר מן המברך³⁹ כלומר: שלא להטריח הש"ץ, דאם יגביהו קולם יותר ממנו הוא מוכרח להגביה עוד יותר ויותר, אבל ליכא איסורא. אמנם כשאין עונים יש איסור דברכתו של ש"ץ היא לבטלה אם אין ט' עונים. לכן עדיף שיעבור על שלא יגביה קול רק באמת יגביה

סק"ל. 19. ב"י שם. 20. תוס' סוכה נב, ב. ש"ע, ומ"ב שם ס"ק מב. 21. באור הלכה שם. 22. תוס' סוכה שם. 23. ט"ז, ומ"ב שם. 24. ס' מילי דחסידותא מהגאון מבוטשאטש, באר יעקב שם ס"ק יג. 25. מ"ב שם ס"ק לו. 26. תכ"ד י"א ג' תיבות וי"א ד', באר יעקב שם. ע"י העדה 43. 27. של"ה, ופוסקים. 28. א"ח שם ס"ט. 29. באר יעקב שם. 30. א"ר. 31. מ"ב שם ס"ק לו, ובבאור הלכה שם. 32. ש"ע ס' קכד. 33. ב"י ס' נט, בית יהודה, ומטה יהודה שם. 34. דעת מרן, קשר גודל ס' ט. 35. דמשק אליעזר ה"ד בס' ואמדו אמן. 36. שו"ת שלמה חיים ח"ב ס' צ. 37. רזין דאורייתא. 38. לקט הקמח החדש ס' קכד סעי"ב. 39. שם.

קולו ועל ידי זה מזכה רבים ומונע מברכה לבטלה. וניחא לאינש למיעבד איסורא זיטא שלא יעשה איסורא רבה⁴⁰.

אמן לקדיש עונה אע"פ שאינו שם עמהם, ובלבד שיעמוד במקום טהור⁴¹, והיושב בביתו ושומע קדושה, וברכו, ויש"ר, יכול לענות עמהם⁴².

ב' או ג' האומרים קדיש אחד ביחד, ואחד מקדים את השני, אם באים כל אחד תוך כדי דבור, יענה עם הראשון, או אם האחרון, ויעלה האמן על כולם, ואם יש הפסק יותר מכדי דיבור יענה על כל אחד ואחד⁴³.

אם מתפללין בעזרה בב' או בג' מקומות ואינם שוים ואי אפשר לענות אמן לכל קדיש, יענה על קדיש הראשון⁴⁴.

מי ששומע קדיש במקומו, ושומע בזמן זה גם קדיש ממנין אחר, יענה אחר קדיש שבמקומו, ואל ישגיח כשזה מגיע לאמן, ובמנין אחר יהא שמיה רבא, דק לכיון ולשמוע להקדיש שבמקומו, אבל כשזה גמר הקדיש, בודאי צריך לענות גם למי ששמע קדיש אחד. (וכדאי להרחיק המנינים) שלא יערבו במנין זה מנין האחר⁴⁵. אם מתפללים בב' או בג' מקומות וש אחד אומר בחיכוך זה אומר יתגדל, ואי אפשר לענות לשניהם יענה על הראשון דוקא⁴⁶.

יש לענות אמן בין תפילין של יד לתפילין של דאש אחד ברכת להניח תפילין שמברך חברו וי"א שאין לענות⁴⁷.

יזהר לענות אמן אחר ברכת המחזיר שכינתו לציון קודם מודים, ובאמן שאחר ופרוס עלינו בליל שבת קודם ושמרו⁴⁸.

אין לענות אמן על ברכת אפיקורוס, או גוי, או תינוק כשלומד לפני רבו, או ישראל המשנה ממטבע שטבעו רז"ל⁴⁹.

40. אם ברכת השליח ציבור היא לבטלה איך עונה אמן על ברכה לבטלה ח"ו אשר אסורו יותר גדול מלהגביה קולו מהמברך, ע"ש. 41. הריטב"א ברכות פ"ו. 42. שו"ת מהד"ם ב"ב ס' תק"ל. 43. ע"פ מג"א בתוך ג' תיבות, וט"ז ולבוש, בתוך ד' תיבות. הלק"ט ח"ב ס' מה, באה"ט ס' נה סק"א, קשר גודל שם אות ז"ך, שלמי צבור שם, סדור רי"ע אות ח', כף החיים ס' נג אות ח' ול'. 44. אחרונים. 45. לקט הקמח החדש ס' קט סק"ב בשם שו"ת ויוסף אברהם ס' יא. 46. כף החיים ס' נו בשם מהר"י מולכו תשובה כ"י ס' יט, בן איש חי פ' ויחי. 47. בפמ"א ח"א ס' נט כ' שצריך לענות, וקש"ע נמשך אחריו, והגרע"א בהגהותיו שם חולק ע"ז, ובשו"ת מהרש"ג ס' נב כ' עיינתי בפמ"א ולא מצאתי דאיה, דעניית אמן חיובא ולא חשוב הפסק, ואי משום הא, יהיה מותר לענות אמן אחר כל ברכה, שהרי עניית אמן אחר כל הברכות חיובא הוא, וכיון דעכ"פ אסור לענות אמן בין תפילין של יד לתפילין של ראש א"כ אחר ברכת הנחת תפילין ג"כ אין לי לענות אמן, וראיות הגרע"א טובה הוא וגימא במי שברך המוציא וטרם שהתחיל לאכול שמע מחברו שמברך ברכה זו יהיה הדין שיענה אמן, וכן בכל הברכות ואין העולם נזהגין כן, ובפמ"א בח"ב ס' ה אסור לענות אמן בין ברכה לשתיה גבי קידוש אף שחברו מברך ברכה זו לעצמה וחשוב לה להפסק גמור, וכדי שלא יסתרו דבריו זא"ז צ"ל שמחלק בין תפילין של יד לתפילין של ראש, לבין ברכה של אותו דבר בעצמו, דבין תפילין של יד לתפילין של ראש קיל טפי, ושם מותר לענות אמן אחר ברכת תפילין, אבל הוא דוחק דכיון דאנו אומדים דברכת להניח קאי גמי על תפילין של ראש, א"כ גם שם חשוב כמו בין ברכה לבין תחלת המעשה וצ"ע ולכן דעתי נוטה לדעת החולקים עליו ע"ש. 48. בס' שירי יהודה, שע"ז נתעכב הגאולה, וע"י ביש נוחלין דף ה', ובשל"ה, ובהגהות טובות. 49. אחרונים.

על דבר שבקדושה אם מפסיק צואה אין לענות אמן, ואם אינו דבר שבקדושה יכול לענות אמן אם מפסיק צואה ואין צריך לומר מי רגלים, שהוא רק מדרבנן⁵⁰. מנהג כשר להביא תינוקות של בית רבן לבית הכנסת שיענו אמן, ויהא שמייה רבא, בקול נעים⁵¹. ועונים אמן אחר תינוק שמברך לפטור עצמו⁵² אבל אינו יכול להוציא הגדול⁵³. ונוהגים לענות אמן אפילו לא הגיע לחינוך⁵⁴.

יתום קטן האומר קדיש אם לענות אמן

קטן, שהוא יתום ואינו יכול לומר קדיש בעצמו, וגדול מקריא לפניו המלים, אף שהגדול מקדים ואומר ואמרו אמן, יש להמתין עד שהקטן יאמר, ואמרו אמן, ועונים על אמירת הקטן ולא על הגדול⁵⁵.

יש להתיר לקטן שהגיע לחינוך לומר הקדישים⁵⁶, פרט לקדיש בתרא, ויתומים קטני קטנים שלא הגיעו לחינוך שאומרים: קדיש וברכו והקהל עונים אחריהם אמן, שלא כדיון הם עושים, ומכל מקום מפני המנהג מעלים עין כאלו אינו רואה⁵⁷.

אם יש ב' אבלים גדול וקטן, והגדול אומר בשביל עצמו רק שאומר עם הקטן לזכותו במצות אמירת קדיש, עונים אחר הגדול שהוא מסיים קודם, והקטן אם מסיים תוך כדי דבור אין לענות אחריו, ואם הגדול והקטן המה אחים, והגדול אומר בשביל עצמו רק שאומר עם הקטן להרגילו בקדיש, עונים אחר הגדול ולא אחר הקטן⁵⁸, יכול לענות אמן על שני דברים, ואם יאמר אמן ואמן אין כאן אמן שאינה צריך⁵⁹.

כל האומר אמן צ' פעמים בכל יום אינו ניזוק⁶⁰ ולעתיד יהי' נשאל אדם אם נזהר להיות צדיק דהיא צ' אמנים ד' קדושות י' קדישים ק' ברכות⁶¹. עמש"כ בענין ענית אמן בפרק איש"ר עמוד ק"א הערה 36.

50 א"א הגאון הקדוש מבוטשאטש, ה"ד בבאר יעקב ס' נה סקכ"ד. 51 כן עשה מרן רבינו הרה"ק ישראל בעל שם טוב בילדותו קיבץ כל תינוקות של בית רבן, שלחן הסהור ס' צח. 52 כיון דבני חינוך הם, טוד בשם הראב"ד בש"ע ס' רטו, עי' שד"ח אבלות ס' יד. 53 באה"ט שם סק"ה. 54 חיים ביד דף קכ"ה שד"ח שם. 55 שהוא אינו אלא כרב הלומד עם התלמיד, שאין עונין על ברכה שאומרים דרך לימוד, גשה"ח דף רפז. 56 דגל מחנה אפרים ס' א, בית יהודה ס' כב, קשר גודל ס' ח. 57 לקט קמח, בשם דבר שמואל ס' שא, ובקונט' אחרון של להם הפנים, ועי' פר"ח ס' נו, ובס' היכל התשובה. 58 שו"ת מתת ידו א"ח ס' ט. 59 שי למורא ס' ז, הלק"ט ח"א ס' פח. 60 כך שמעה אשה אחת מברוש"א ששלחה חבדוניה ליקח הילוד החי והיתה היא ישנה והשיבה בברוש"א שאינה יכולה שאמו ענתה צ' פעמים אמן היום, ונתעוררה האשה ושמעה זה, כך מ"כ בקונטרס ישן כ"י מהרב החסיד מהר"ר אליעזר נחמן פואה ז"ל מכ"י קדשו, מדבר קדמות מע' א', והאחרונים כבר ספרו האמנים ויש יותר מצ' ודוק. וצדיק באמונתו יהי' עי' שו"ת שאילת משה ח"א ס' כה ה' של צדקה החמשה חומשי תורה עי' תקוני יתר תקוני סר"י אות קמז. 61 כנסת ישראל בשם ספר דרך משה, ועי' שלחן הסהור

כל מי שהוא עונה אמן בעולם הזה זוכה לענות אמן לעולם הבא

א"ר יהודה כל מי שהוא עונה אמן בעוה"ז זוכה לענות אמן בעוה"ב, מנין שנאמר⁶² ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן הללויה, אמן בעוה"ז ואמן בעוה"ב. לעתיד לבא יכריזו הקב"ה ויאמר: מי הוא זה שהיה נוהג בעניית אמונים, יבא ויקבל שכרו ויכנס בשער זה, כי כל מצוה יש לו שער בפני עצמו, ויאמרו: פתחו שערים⁷⁰, כלומר: כל השערים, ויבא גוי צדיק שומר אמונים, אל תקרי שומר אמונים אלא שאומדים: אמונים. שומרי אמונים, שהיו מצפים לענות אמן, מלשון ואביו שמר את הדבר⁶³ ואפילו אמן מאיזה איש, ואפילו מתינוק, מסופר שפעם אחת ראה הרב הקדוש ד' לוי יצחק מברדיטשוב ז"ל קטרוג על ישראל, והנה פתאום נכנס תינוק ובדך איזה ברכה בתמימות לבו, וענה אמן, ואמר: אז נמתקו הדינים, ואולי על ידי זה נענשו כ"כ הרבה צדיקים שלא ענו אמן⁶⁴. ובכלות דוד המע"ה ספרו הראשון, נותן הודאה לאל, כי כן עשה בתכלית חמשה הספרים. ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל, שעורני עד כה, מהעולם ועד העולם, מהזמן הראשון עד הזמן האחרון, כלומר: כל הימים, אמן ואמן: קיום וקיום, כמו שעונה אדם אמן אחד הברכה לקים הברכה, כי אמן לשון קיום⁶⁵. ע"י אמן יתקים ביאת המשיח שהבטיח הקב"ה מהעולם, קודם שנבדא העולם, ועד העולם, של ימות המשיח ועוה"ב, אמן כאשר האמין הגלות והצרות שייעד לנו מתחילה ע"י נביאיו, ואמן, כן בודאי יאמין הבטחותיו ע"י נביאיו הישועות ונחמות שיהיו בימות המשיח ותחית המתים ועוה"ב⁶⁶. ע"י ענית אמן⁶⁷. ר' אליעזר בן יעקב אומר⁶⁸: בית המדרש של הקב"ה לעולם הבא הוי י"ח אלף ה' רבבות פרסאות, והקב"ה יושב על כסא הדין, ודוד יושב כנגדו שנאמר⁶⁹: וכסאו כשמש נגדי. וכל הנשים השאננות שהיו נותנות שכר על בניהם ללמדם תודה מקרא משנה, עומדות במחיצות הקנים עשויין כגדר, שומעות קול זרובבל בן שאלתיאל שמתרגם לפני הקב"ה. ועונין לאחדיו יהא שמו הגדול מבורך ומקודש לעלם ולעלמי עולמים. והצדיקים אומרים: „אמן“ והרשעים שבגיהנם אומרים: „אמן“ והקב"ה אומר: למלאכי השרת, מי הם הללו שאומדים: „אמן“ מתוך גיהנם, ומלאכי השרת אומרים: לפניו רבש"ע אלו הן המורדין והפושעים שבישראל, שאע"פ שהן שרויין בצער המ עונין „אמן“ והקב"ה עונה להן העלו אותם משם, וכו' באותה שעה פותח הקב"ה שערי גן עדן ומכניסן לישראל שנאמר⁷⁰: פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, אל תיקרי אמונים אלא שאומרים „אמן“⁷¹.

ס' נו, שנעשה מצדיק צדקה. 62. תהלים קו, מח. 63. בדאשית לו, יא. 64. ע"י מד"ת פ' צו, שומר אמונים דף כד. 65. רד"ק תהלים מא, יד. אמן כמו ומאמן ביתך שמואל-ב ז, טז, במקום נאמן ישעיה כב, כג. 66. אלשיך תהלים מא, יד. 67. ע"י ס"ח ס' תתפג, כף החיים ס' נו אות י. 68. ספר אליהו ופרקי משיח ונסתרות רשב"י. 69. תהלים פט, לו. 70. ישעיה כו, ב. 71. ע"י אותיות דר"ע פ"ז, יל"ש ס' תכט, ובאליהו זוטא פ"כ, נוסחא אחרת וזה עתיד הקב"ה להיות יושב בג"ע ודורש וכל הצדיקים יושבים לפניו וכל פמליא של מעלה עומדים על רגליהם מימינו של הקב"ה וחמה עם המזלות ולבנה וכל הכיכבים משמאלו. והקב"ה דורש להם טעמי תודה חדשה שעתידי הקב"ה ליתן להם ע"י משיח וכיון שמגיע לאגדה עומד זרובבל בן שאלתיאל על רגליו ואומר: „יתגדל ויתקדש“ וקילו הולך מסוף העולם עד סופו וכל באי עולם עונין „אמן“ וכו' באותה

עניית אמן יהא שמיה רבא מקורו, משמעותו ודיניו

מנין לעונין ישראל¹ ת"ל²: הבו גדל לאלהינו, אחד העונה ואחד המברך במשמע³ שנא'⁴ גדלו לה' אתי, ברכה, ונרוממה ה' יחדיו אמן. כמו הברכה והעניה הם דבר אחד, ומבין שניהם יחד הוא כלליות ענין הברכה, ע"כ פשיטא שצריך שיהיה להם צירוף וחבור יחד, לכן דקדקו שיהיה בתוך כדי דבור⁵ כן יש לדקדק שיהיה אמירת איש"ד ועניית איש"ר כדבר אחד, ואע"פ שעניית ישראל אחת קדיש אינו ברכה, אבל לפי גדול קדושת הקדיש ועניית ישראל שהוא פידושו של בשכמל"ה, יש לדייק בענייתו. ופתח לשאול מנין לעונין ישראל, וסיים אחד העונה ואחד המברך, שנאמר גדלו לה' אתי וגו'.

עניית איש"ר"מ עדיף מקדושה ומודים, כשעונה איש"ר"מ אסור להפסיק באמצע כדי לענות קדושה⁶ והוא הדין להיפך ואע"ג דקדיש חמוד⁷ יגמור ק' ק' ק' ג' פעמים עד כבודו ויאמר אח"כ איש"ר"מ⁸. י"א שאיש"ד עדיף מתפלה בצבור⁹. וי"א שתפלה בצבור עדיף¹⁰.

השומע קדיש ברדיו, ואין יודע כלל אישיות המברך, או המתפלל, או האומר קדיש, ויכול להיות שמא הוא מין או אפיקורוס, אסור לענות אמן או קדיש ובדכו אפי' אם שומע כל הברכה, אין לענות, ובכלל השומע רדיו הקולט את הרה"קול, ולא הקול עצמו, אלא קול הברה, והד קול איננו קול אדם, ואין יוצאים בו ידי חובה, ולא עונים קדיש וקדושה אלא בקול של אדם, בן דעת, בן מצוה, ואפי' ראה השומע את המשמיע בכל זאת אסור¹¹. ואסור להשמיע ע"י מכונה גראמופוניית פסיקי תורה, ותפלה, אפילו שלא במקום טינופת וכן אסור לשמוע¹².

שעה נוטל הקב"ה מפתחות של גיהנם ונותנין למיכאל וגבריאל בפני הצדיקים ואומר להם לכו ופתחו שערי גיהנם והעלו אותם מתוך גיהנם שנא' פתחו שערים וכו'. עמ"ש במבוא עמוד מה.

1. יל"ש בא רמז ריט, כ' בנית רענן, משמע שאחד אומר ישראל ומשמע עונה לעלם וכו' ואנו לא נהגינן כן. 2. דברים לב, ג. 3. נזיר סו, ב. 4. תהלים לד, ד. רש"י נזיר שם. 5. בגליוני הש"ס ברכות נא, שהיה ראוי בכ"מ לענות בשכמל"ה, אך כיון דדבור זה יש בו יותר מכ"ד, שהוא שאלת תלמיד לרב, ד' תיבות ולא יצטרף המברך, והכמים רצו לצרף עניית העונה עם גוף הברכה ולכן היה עדיף להן עניית "אמן" שהוא תיבה אחת ויכול לאמרה תכ"ד של ברכה משא"כ במקדש ששם בלא"ה תכ"ד לא כד"ד, לכן שפיר הניחו לענות בשכמל"ו ולא ענו במקדש אמן, תענית טז. עמ"ש"כ בפ' אמן הערה 2.
6. עי' מג"א ס' נו, מ"ב ס' קט ס"ק ז, וש"א"פ ובגשה"ח פ' ל', אף אמנם מסקינן בברכות כא, ב. אחר אבע"ל מהו להפסיק ליש"ר הגדול ולית הלכתא כוותיה, וגם ליש"ד אין מפסיקין מ"מ מדבע"ל רק ליש"ר ש"מ שזה גדול גם משבח קדושה, ועי' זוהר תרומה קכט, ב. ובלקוטי הגר"א יש"ר הן ג' עולמות שהן ג' שמות אק"י הוי"ה אדנ"י. 7. פר"ח.
8. פרמ"ג, ועי' פתח השער. 9. א"ר, דה"ח, מ"ה, באר יעקב ס' קט ס"ב. 10. התניא.
11. שו"ת מערכי לב ס' ה, עי' ש"ע א"ח ס' רטו, ובתניא, ובתפא"י ברכות פ"ח אות כו, שו"ת משפטי עוזיאל ח"א ס' סא, ובגליוני הש"ס, ברכות כח, מסתפק בזה אם השומע ע"י דבר אחר, נכנס לסוג מחלל קדשי שמים כדאי' פסחים נו, א. ועי' מערכי לב שם בהשטות ס' א. 12. שלחן הטהור ס' נה סע"ח, מג"א ס' עט סע"ג דהרמ"א שם פליג על הי"א שבס' נה סע"כ שצריך שלא יהא מפסיק טינוף, ע"ש הערות וצינונים, ועי' שו"ת משפטי עוזיאל ס' כ אם לענות קדיש ע"י טלפון, ועי' שו"ת מנחת אליעזר השומע ברכה דרך גראמפון והמעריכו הוא בר חיובא אם יוצא י"ה, ומי ששמע קול שופר ע"י טלפון עי' שו"ת

השומע קדיש, ואין עונה אישר"מ הרי הוא בנידוי מ' יום¹³. לכן יש להזהר כיאד שלא לשוח באמצע הקדיש ואפי' להרהר בד"ת אסור¹⁴ והמשיח בשעה שהצבור עסוקים בשבחו של עולם מראה בעצמו שאין לו חלק באלהי ישראל.

מצות הקדיש הוא, לשמוע מן הש"ץ¹⁵ יתגדל ויתקדש וכו', ועל זה יענה „אישר"מ"¹⁶ וצריך לשמוע ולכוין על מה הוא עונה¹⁷.

כשאומר הש"ץ קדיש, צריך לשתוק ולכוון, ואין לומר עמו, דקיי"ל שומע בעונה ובפרט כשהש"ץ אומר: במהירות יצטרך למהר יותר לסיים קודם הש"ץ, והמהירות מבטל הכוונה, לכן יותר טוב לשמוע מן הש"ץ¹⁸. ואם הש"ץ מאריך ב„אישר"מ" והוא ענה כבר ג"כ לא יספר כלום קודם שיתחיל הש"ץ יתברך¹⁹.

גם הש"ץ צריך לומר אישר"ד (יש"ד) כמו הצבור, וכשהש"ץ אומר קדיש אפי' יש מנין בלעדם השומעים ומכוונים לש"ץ, יש לגעור בהמשיחים, ואם אין ט' שומעים לש"ץ לא יאמר כלל קדיש²⁰.

מי שבא לביהכ"נ, או סיים תפלתו, ומצא צבור כבר התחילו לענות אישר"מ, יענה עמהם „יש"ד" בלי „אמן" דחשוב כאמן יתומה, כיון שלא שמע מש"ץ „ואמרו אמן" ואפי' מחמת תפלתו לא שמע הקדיש מפי הש"ץ אינו אומר „אמן" רק „יש"ד", ואם נתן לב לשמוע מפי הש"ץ גם יתגדל יכול גם לענות „אמן" משום דאמן בקדיש, וי"א שיכול לענות „אמן" ג"כ²¹ כי כל שלא השלימו, מותר לו לענות עמהם²², ועוד הואיל והוא שבח בפ"ע אע"פ שאומרים: אותו על יתגדל וכו' מותר לו לענות אבל לכתחלה לא יענה אישר"ד²³ אא"כ יוכל לכוין דעתו שידע לענות על הקדיש, שאז אינה אמן יתומה בדיעבד אע"פ שלא שמע, כיון שיודע על מה הוא עונה²⁴ אבל לכתחלה כשאפשר לו לשמוע צריך לשמוע, ולא יסמוך על

ארץ הצבי ס' כג. 13. ש"ע הרב ס' נו סעי"א, עי' הערה 43. 14. פתח השער בשם זוה"ק, ועבודת הקודש. 15. רא"ש בתשובה כלל ד' ס' יט, ש"ע הרב ס' נו סעי"ד ושומע בעונה, עי' פתח הדביר שבת צא שאם שמע ולא ענה אמן, וע"ש דף קלג. 16. רמב"ם בנוסח הקדיש. 17. ט"ז ס' קכד סק"ו, ד"מ בשם הג"מ, ש"ע הרב שם בן איש חי פ' ויחי. 18. עי' ב"י ס' קכה בשם הר"א, ועי' ס' נא. 19. הפרדס, רד"א, מ"א שם סק"ט. 20. עי' שו"ת הרמב"ם ס' יב, טור ס' רסח, וש"ע הרב ס' נו. 21. ש"ע ס' קכד, כף החיים שם אות סא, ובס' נו אות כו, שלטי הגבורים להמרדכי פ' ג' שאכלו, ש"ע ס' קט סעי"א ומג"א סק"ב וה'. 22. לקט הקמח עמ' יד בשם הבאר שבע, פחד יצחק ע' קדיש, ובשו"ת רמ"ע מפאנו ס' קט דאלכסנדריא של מצרים שהיו מניפים בסודרים, למדנו כי סימנא מלתא הוא לענות אמן, כאלו שמענו הברכה, ואין לך הנפת סודר גדולה ומסתלקת מן הספק של אמן יתומה כמי שמשכים לביהכ"נ ומסתכל בכלל הבאים אחריו מתעטפים בטלית של מצוה ועונה עמהם אמן, וע"ש בתשובה קיב. 23. רמ"א שם סעי"א. 24. הרמ"א בס' קכה כ' וז"ל אפי' לא שמע הברכה כלל רק שומע צבור עונין אמן על איוה ברכה קאי, יענה עמהם, וכן בקדיש, וקדושה, וברכו, וע"ש במ"א דאם יכול לכוין דעתו שידע לענות על הקדיש אומר גם אמן, ובמחצית השקל שם ס"ק ה דאם יודע באיוה ברכה עומד או אינו יודע אם חייב באותה ברכה, אף שלא שמע מה מברך רשאי לענות אמן ולא הוי אמן יתומה, ועי' בד"מ בטור ס' נו סק"ד ובהגהות אלפסי החדשים במרדכי דברכות זב, ועי' שלטי הגבורים שעל המרדכי ברכות, מאן דעייל בני כנישתא ואשכח ש"ץ בישר"מ ואע"ג דלא שמע קדיש דמעיקרא כלל, עני בהדי צבורא ישר"מ אע"ג דעל מה דאמר ש"ץ אמרינן ליה, דמלתא דשבח באפי נפשי הוא, ואכתי לא סליק להו לצבור נמי מלתא דקדיש, הלכך לא דמי לעניית אמן יתומה, כן קבלתי מרבותי, תוס' חדושים, ועי' בס' חיי עולם ס' נו שאם יודע שהש"ץ אומר קדיש אע"פ שלא שמע אמירת הש"ץ, יאמר

מה שיכול לכיין דעתו אח"כ, ולכן אסור לדבר בשעת אמירת קדיש ויש לגעור בהמשיחים.²⁵

מי שבא לביהכ"נ תיכף אחר קדושה, ואם ימתין עד אחר מודים לא יוכל לענות „איש"ר" אחר הקדיש שאחר שמ"ע, ואם ימתין אחר הקדיש יעבור זמן תפלה, או לא יוכל להתפלל ערבית עם הצבור? יתחיל מיד, דמוטב לבטל מודים „מאיש"ר".²⁶

מי שבא סמוך לקדיש, ואם יתפלל תיכף יבטל איש"ר, ואם ימתין עד אחר קדיש לא יוכל להתפלל ערבית עם הצבור? תפלת צבור עדיפא²⁷ וי"א איש"ד עדיף, ותיכף אחר זה יתחיל להתפלל ש"ע לשם מנחה ואין לו לחוש שמה שהצבור מתחילין ערבית, כיון שהוא עדיין יום.²⁸

מי שבא סמוך לקדושה, ואם ימתין אחר קדושה לא יגמור תפלתו עד אחר קדיש, ולהמתין עד אחר קדיש אינו יכול מפני שזמן תפלה עובר? טוב שיתחיל להתפלל קודם קדושה ויהיה יוכל לענות איש"ד.

מי שבא לביהכ"נ ונזדמן לו לענות קדיש וקדושה ביחד? יענה איש"ד ולא קדושה.²⁹ ואם התחיל לענות קדושה, לא יפסיק לענות קדיש, וכן אם כבר ענה על קדיש, ועל קדושה עדיין לא ענה באותו היום, יענה על קדושה.³⁰

מי שבא לביהכ"נ ומצא ב' או ג' אומרים קדיש ואחד מקדים להשני? יענה אחר המקדים, ואם באים אחד אל אחד תכ"ד? יענה עם הראשון או עם האחרון, ועולה לכולם, ואם יש הפסק יותר מכדי דבור? יענה עם כל אחד.³¹

כל העונה אמן יהא שמיה רבא בכל כחו קורעים לו גזר דינו.³² בכל כחו כלומר: בקול רם ממש כי הקול מעורר הכוונה.³³ אבל לא בקולות גדולים שיתלוצצו

ג"כ אמן עם רוב הצבור, משא"כ אם בשעת אמירת אמן לא ידע על מה קאי, אע"פ ששומע הצבור אומרים יש"ד לא יענה אמן, כיון שכבר כלה האמן מפי רוב הצבור והווי כמו אמן יהומה ולא יענה רק יש"ד עם הצבור, וע"ש במ"ב ס"ק מו דכל שלא סיימו רוב הצבור לענות עמהם אע"פ שלא שמע כלום מפי הש"ץ, ובמ"ב ס"ו גו סק"ט אפילו אם בא בעת גמר עניית אמן יש"ד דהיינו שאומרים: מברך וכדומה אפ"ה יאמר יש"ד, ולא יאמר אמן, דאמן קאי על יתגדל רש"ץ, אבל יש"ד שבח באפי נפשיה הוא, ואם בא בעת שרוב הצבור אומרים איש"ד יאמר גם עמהם איש"ד אם יכול אז לכיין דעתו בעניית אמן שיתבונן על מה הוא עונה, ועי' באור הלכה ס' קכה בשם הגרע"א, והמגן גבורים כ' שאם נכנס לבית הכנסת ומצא להצבור שאומרים קדיש אף שרוב הצבור כבר אמרו, רק המיעוט גומרים לאמור, אפ"ה יכול לאמור עמהם, ועי' פרמ"ג ס' גו ס"א, ולדינא הוא כמו שכ' במ"ב דכל שלא סיימו רוב הצבור, 25. מ"א שם סק"א. עי' תוס' סוכה לח, ב, ד"ה שמע המתפללים בצבור וש"ץ אומר קדושה או ישראל ישתקו מתפללין וישמעו וה"ה כעונין. 26. ב"ה, מ"א, ש"ע הרב סק"ד, באה"ט סק"ט, מ"ב שם סק"ד. 27. עי' א"ה, באה"ט, וש"ע הרב, שם. 28. עי' מ"ב שם. 29. כף החיים ס' נו אות ג. 30. שם בשם הס"ל, בן איש חי פ' ויהי, 31. מג"א בתוך ג' תיבות וט"ו ולבוש בתוך ד' תיבות עי' הלק"ט ח"ב ס' מא ה"ד בבאה"ט א"ה ס' נה סק"א, פ"ת יו"ד ס' שעו, ובגשה"ח עמ' רפה. 32. שבת קיט, ב ובכ"י אוקספורד גז"ד של שבעים שנה, כ"ה ברי"ף, ובדא"ש ברכות כא, ועי' ברכות לא, ב כל היושב בתענית בשבת קודעין לו גז"ד של ע' שנה, עי' דש"י, ומעדין"ט, ובש"ע הרב ס' נו מביא גז"ד של שבעים שנה, ובקונטרס הצוואה בשם כהאר"י ז"ל שיש למעלה ב"ד של ע', ובקה"ד פ"ט טו, בשעה שהחכם יושב ודורש ועונין אחריו יהא שמיה הגדול מבורך אפי' יש לו שטר של מאה שנה הקב"ה מוחל לו. 33. תוס' שבת קיט, ב, בשם פסיקתא בקול רם ממש, וכ"כ בזהר פ' נח דס"ב, ובפ' תרומה דף

ממנו ³⁴ וי"א שיש לענות איש"ר בכל כוונתו ³⁵ וי"א שיש לעשות שניהם, שיכוין, ובקול רם ³⁶ ועי"ז מעוררי רחמים על ישראל ³⁷.

ב' או ג' אומרים קדיש ביחד אפילו אחד מהם קולו נמוך כ"כ עד שאחרים לא שומעים כדי שיענו, והגם שצריך לומר ואמרו אמן ³⁸ כיון שיש אחרים שאומרים בקול רם, והוא מכוין לסיים עמהם כשעונים הקהל אמן, חוזרת על כולם ³⁹.

יש מתירין לומר דבר שבקדושה בלחש עם הש"ץ ⁴⁰. וגם קדיש, מטעם שיש אחרים האומרים: בקול ⁴¹. וי"א דאין לומר קדיש עם החזן בלחש, ויש ליהור לכתחלה לעמוד רחוק מן הש"ץ כדי להגביה קולו מעט, כדי שישמעו לו ב' או ג' אנשים ויענו לש"ץ ולו ⁴². ויש נזהרים לומר קדיש בקול רם שישמעו לפחות עשרה. והאומר קדיש בלחש ה"ז גורם שלא לענות אחריו אמן ויש"ר ⁴³. ואין לדבר בשעת אמירת הקדיש אלא לשמוע ולענות איש"ר.

כשעונה „אמן יהא שמיה רבא“ י"א שלא יגביה קולו יותר מהאומר קדיש, דאין „העונה“ „אמן“ רשאי להגביה קולו יותר מהמברך ⁴⁴.

קכ"ט, אור זרוע, שבט מוסר פל"א, כף החיים ס' נו סק"א. ³⁴ דברי חמודות ברכות כא, ועוד. ³⁵ רש"י שם, וכ"כ תלמידי האר"י, וב"י. ³⁶ עי' ב"י ס' קכד סע' יב, וכ"כ מרן בש"ע כי אמן הוא היחוד השלם ואין ר"ל בכל כחו, בקול גדול, אלא בכחו של אמן ליחד האמונה וכו' וע"כ פותחין לו שיערי ג"ע שהוא נכנס לפנים משיעור שני פתחים, שכבר רמז סודם ובכל כחו הרצון בזה בכל כחו של שם הגדול, והוא שיתכוין בכוננת הלב באותיות השם הגדול ובכינויו ובפנימיותו ויתכוון להמשיך כל הכוחות, ואז יתפלל על מלכות ב"ד ועל בנין ביה"מ העליונה שבהן יתגדל ויתקדש השם שאין התפלה שלימה אלא בכך, מחזור ד' ויניציאה שנת תע"ז, עמש"כ במבוא עמ' מד במאמר קדיש אחר שהחיה יחזקאל המתים. ³⁷ כף החיים ס' נו. ³⁸ כף החיים ס' נה אות לב בשם פתח הדביר ס' קכה. ³⁹ שם. ⁴⁰ פתח הדביר שם. ⁴¹ כמו בא"ח ס' קל גבי מאן דחזא חלמא וכו' ויכוין לסיים גם בהדי כהני דעני צבורא אמן דאע"ג דעניית הצבור אמן היא על ברכת כהנים כיון דמסיים בהדי כהני חוזרת גם עליו וכ"ש הכא דהוא והם אומרים: דבר אחד שהוא הקדיש דחוזרת אמן של צבור על שניהם, וכן המנהג, ועי' בן איש חי פ' ויחי. ⁴² כף החיים שם בשם בנין ציון ס' קכב. ⁴³ באה"ס באו"ח ס' נו ס"ק א מביא בשם ספר חסידים מעשה בחסיד אחד שראה לחסיד אחר במותו ופניו מוריקות, א"ל למה פניך מוריקות? א"ל, מפני שהייתי מדבר בשעה שהש"ץ היה אומר ויכולו ובדרכת מגן אבות ויתגדל, ובס' מטה משה ס' מא בשם מדרש, שחכם אחד נתראה לתלמידו בחלום וראה התלמיד שהיה לו כתם על מצחו, וא"ל, מפני מה זה אירע לך כך? א"ל, מפני שלא הייתי נזהר מלדבר כשהחזן היה אומר קדיש, פעם אחת מצאו אליהו ז"ל ועמו ד' אלפים גמלים טעונים, א"ל, מה אלו טעונים? א"ל, אף וחימה למה? א"ל, לעשות נקמה באף וחימה ממי שמשיח באמצע הקדיש, ועליו נאמר ישעיהו מג, כא, ולא אותי קיאת וגו', מדרש בב"י ס' נו ס' ז, ובמ"ז סוס"י נו בשם פר"ח, באר יעקב ס' נד סק"ג, והרה"צ ר' חיים מצאנו ז"ל, בשעת אמירת קדיש היה מקפיד מאד שלא ישיהו ורק בשעת אמירת התקבל היה רבינו אומר שמתר בשעת הדחק להפסיק, דרכי חיים. ⁴⁴ הנני להעתיק כאן תשובה שנדפס בספרי, „ילקוט דת ודין“ עמ' קמ. כתב אלי די"ג כבוד הרב הנאון וכו' הצדיק מוה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי ז"ל בעהמ"ס גשר החיים. ב"ה, ירושלים ת"ו ד' אדר תש"ד שלמא רבא לעמית בתורה הרב... דוד אסף שליט"א ישא בדכה מאת ה'... ולאות שלמדתי את ספרו זה, אני רושם כאן הערות מעטות מה שמצאתי בעברי על הרבה דפים של הספר. בעמוד כד עניית איש"ר כו' ולא יגביה קולו יותר מהאומר, הנה אף שגם בס' כף החיים ס' נו טו הביא כן בשם איזה אחרונים, לדעתי זה אינו. דבר זה אמדו ז"ל רק בנוגע לברכה, שלא יגביה העונה קולו יותר מן המברך, ברכות מה, אבל באיש"ר שמפורש, כתבו תוס', וכ"פ הש"ע, שצריך לענות איש"ר בקול רם, ובפשטות לשון הגמ'

בכל כחו, ודאי לא שייך בזה לא יגביה קולו יותר מן האומר, אלא שהוסיפו כאן שלא יצעק בקולי קולות באופן שיתלוצצו ממנו, ב"י ועוד, וכן מבואר בזה"ק בכ"מ שצריך לענות איש"ר מחילא תקיפא, מלבד מה שצריכין לענות בכל כוונתו כפי רש"י ופוסקים, והנה כל כוונתו באר בס' נפש החיים שיכוון להשפיע ברכה בד' העולמות אבי"ע עד לשורש נשמתו הוא, עכ"ל. וזאת הוא תשובתי: ב"ה, חיפה, י"ב גיסן תש"ה, שלום רב וכט"ס לכבוד הרב הגאון המפורסם פה"ר וכו' כקש"ת מוה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי שליט"א (ז"ל) בעיה"ק ירושלים. ע"ד הערת כת"ר לענ"ד י"ל דהנה יש ב' מדרגות באמירת איש"ר. א) בכל כחו כמו שפי' רש"י שבת קיט בכל כוונתו, וההולכים בשיטתו הטור בא"ח ס' קכד בכל כוונתו, ובזהר תרומה קעח אמן כליל תרין שמהן הוי' ואדני' וכו' ושם בפ' עקב עה"פ בכל מקום אשר אזכיר את שמי, ושם בפ' וילך עה"פ ובווי יקלו, מאן דלא ידע לייחדא שמא קדישא, ובשל"ה בעניני תפלה העליונים והתחתונים תלוין במלת אמן, ומי שמכוין וכו' ועונה בכוונה וכו'. ובמגלה עמוקות פ' האזינו עה"פ בנים לא אמן בם, שלא מכונים וכו' וכוונתו אי' בפע"ח, ובס' שומר אמונים אי' לכוון שהקב"ה יזכיר את בניו ששרוים בצער וינחם על גלותיהון כדאי' ברכות ג, ועי"ז יש למשיח צדקינו עליה גדולה, וכן כ' רב עמרם בעי' לכווני רעתי' וכו' דהכי אמור רבנן מ"ד תהלים לא אמנים נוצר ה' אלו שאומרים אמן באמונה, אומר הש"ץ ברוך את"י מחיה המתים ועונה אמן, ועדיין לא ראו תחיית המתים ומאמינים בהקב"ה שמחיה המתים, אומר הש"ץ בא"י גאל ישראל ועונה אמן ועדיין לא נגאלו, וא"ת נגאלו הרי חזרו ונשתעבדו, ומאמינים שעתיד הקב"ה לגאלם. אומר ש"ץ בא"י בונה ירושלים ועדיין היא בחורבנה ומאמינים בהקב"ה שעתיד לבנותה ועדיין אמן, הוי אמנים נוצר ה', עי' טור שם, וביל"ש שם, וכ"ה באשכול ה' תפלה, ועוד כוונות האר"י ז"ל מי שזכה לכוון.

ב) ויש עוד מדרגה מי שעונה בכל כחו, בקול רם, כמ"ש התוס' שם בשם הפסיקתא, וההולכים בשיטתו זוהר בראשית דף לח כל אינון דמקדשין בכל חילה שמא דמאריהון ואתיבא איש"ר בכל חילא, ושם בפ' נח דף סב, בזמנא דישראל אתיבא בקול רם, ושם בפ' תרומה דף קטט ולא תבא בחילא תקיף איש"ר, ושם בפ' פינחס דף ר"ך לאתערא כל שיפוי בחילא תקיף וכו' בכחך וכו'. ובס' השל"ה לאו דוקא בכל כוונתו לחוד אלא גם ממש בקולות, והנה מה שכתב שצריך לענות איש"ר בקול רם כפשטות לשון הגמ' בכל כחו ובודאי לא שייך בזה לא יגביה קולו יותר מן האומר, והנה בפרמ"ג סוס"י קכ"ד במש"ז סק"ו, ובא"ר ס' קא סק"ה כ' שניהם, «ברכה וקדיש» וז"ל: ומטעם זה צריך כל אחד, מי שיאמר, «קדיש או ברכה» על התורה לאמרן, «בקול רם שלא יצטרך העונה להגביה קולו יותר מהמברך» ובאורך נאמן אי', דדוקא אנשים גדולים אבל ילדים מצוה לחנכם בקול גדול, וכן הגה"ק רא"ז זצ"ל בפתח השער סעי"א כתב בזה"ל כשעונה איש"ר י"א שלא יגביה קולו יותר מהאומר קדיש דאין העונה אמן רשאי להגביה קולו יותר מהמברך ע"ש ובכל כחו האומר בגמ' הוא בכל כוונתו ובקול רם, הוא לעורר הכוונה, אבל אם עונה בקולות מראה שמפ' בכל כחו רק בקול רם, וב' הפירושים דברי אלהים חיים, והא"ר בא"ח ס' נו כ' בפ"י לא יגביה קולו יותר, «מן האומר קדיש». כמ"ש בש"ע הרב ס"י נו סעי"ד ובס' קכד סעי"א ואע"פ שאינו דומה לגמרי בכל זאת בדין שלא יגביה קולו עד כמה שאפשר לדמות שניהם ולא לחלק ביניהם מדמינן להו כי הפסוק גדלו לה' אתי י"ל שעל הרבה דברים נאמרו כמו על ברכת הזימון וברכו, לא יגביה העונה יותר מהמברך, וכמ"ש במשנה ברורה ס"י קכד ס"ק מז כמו כן י"ל שגם זה שייך להאומרים: שהעונה אמן יש"ר, לא יגביה קולו יותר מהאומר קדיש, וכמו בתפלה הרין בא"ח ס"י קא מחתך בשפתיו ומשמיע לאזניו בלחש, ולא ישמיע קולו, ואם אינו יכול לכוין, מותר להגביה קולו, והני מילי בינו לבין עצמו, אבל בצבור אסור, דאתי למטרר צבורא, מקור לדין זה בברכות דף כד, ורמב"ם תפלה פ"ה, ה"ט, ועי' א"ח ס' קג, וברא"ש ברכות שם, דהכי אמרינן בירושלמי תפלת השחר רבי אבא בר זבדא מצלי בקלא, ר' יונה כד הוי מצלי בכנישתא הוי מצלי בלחישא כד הוי מצלי בביתא, הוי מצלי בקלא עד דילפון אבניהיביתיה צלותא מינה, פירוש: כ"כ היה מתפלל בקול להעיר רוח הכוונה עד שב"ב היו שומעין ולומדין התפלה ממנו, מכאן אמרו המברך צריך שיגביה קולו משום בניו הקטנים ואשתו, מס' סופרים פי"ח ה"ד, והני מילי ביחיד אבל בצבור לא, מ"ט דלמא אתי למטרר דצבורא.

ואע"פ שקול מעורר הכוונה, כדאיתא בברכות כד, בצבור אסור למטרד, ולכאורה נשמע שאסור רק בתפלת י"ח דילפינן מקראי דחנה, בברכות לא ובסוטה לב, אבל בפסוקי דזמרה שמנהג אבותינו ורבתינו שאומרים בקול רם, לא שייך למטרד צבורא כמו שכתב בשו"ת בית שערים סימן מ ובכל זאת כתב שם שאם יכול לכוין אפילו בפסוקי דזמרה בלחש עדיף טפי, כמ"ש מג"א ס' קא ס"ק ד, ולטעם הזהר שאם יכול לכוין בלחש עדיף טפי, וכן כתב בדברי חמודות שם, ועי' ט"ו א"ח ס' קא שכתב שמדברי הרא"ש משמע שאם אינו יכול לכוין כ"כ כמו בקול מקרי אינו יכול לכוין ויכול להתפלל בקול ביחיד, ועי"ש בשו"ת בית שערים דעכשו הצבור מתפללין גם פסד"ז מתוך הסודר וליכא חשש למטרד צבורא, כמ"ש המרדכי ומביאו הב"י בס' קא, והגם שהאר"י הקדוש לא היה משמיע קולו בתפלתו אין לדמות שאר בני אדם להאר"י החי שהוא היה יכול לכוין בלחש, אבל אנו יתמי דיתמי ודאי צריכין קול רם לעורר הכוונה ע"ש, והרמב"ן כתב שתפלה צריכה קול, ומביאו הא"ר בסימן נו, אבל לענ"ד שכולם חשבו קול רם כזה שיעורר הכוונה שלו ולא שיטריד אפילו את חברו הסמוך לו בבית הכנסת, כגון זה פסקו בש"ע, מחתך בשפתיו ומשמיע לאזניו בלחש ולא ישמיע קולו, ואכן אם אינו יכול לכוין בזה מותר להגביה קולו ולא יהיה בכלל המשמיע קולו בתפלה ה"ו מקטני אמנה, ברכות כד, או מנביאי השקר כמ"ש בש"ע הרב סימן קא, וה"מ בינו לבין עצמו אבל בצבור אסור, והנהגין בראש השנה ויום כפורים שמגביהין קולם, בכל זאת יותר טוב להתפלל בלחש אם יכול לכוין, ועל כל פנים יהרו שלא להגביה קולם יותר מדאי שכל המגביה קולו הרבה ה"ו מנביאי השקר, ע"ש בש"ע הרב ז"ל, אותו הדבר בהעונה על הקדיש התפלה עונים ואומרים ביראה ברגש ברתת ובזיעה בקדושה ובטהרה ובכוונת הלב, ויש"ר מברך לעולם ולעלמי עלמאי"א הנו תרגום טל "שמו הגדול מבורך לעולם ולעלמי עולמים", כמ"ש התוס' ברכות ג, ובש"ע הרב סימן נו סע"ג, ושוה למאמר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" כמו שכתבנו במבוא לחיבורינו זה ועי' ילקוט שמעוני דמו רי"ט ח"א וז"ל: וכשהוא קורא בשמו "עונין אחריו בשכמל"ו" וכן דוד הוא אומד גדלו לה' אתי תהלים לד, הרי שמפודש שמפסוק גדלו לה' לומרים עניית אמן על ברכות ועניית איש"ר, ועי' נזיר סו, ב דאחד העונה ואחד המברך במשמע וכתב רש"י דקרא שנאמר: גדלו לה' אתי, ברכה, ונדרומה שמו יחדיו, אמן, ועי' יל"ש תהלים לד, מנין לעונה אמן שלא יגביה קולו מן הקורא, שנאמר: גדלו לה' אתי, ולא אמר: מן המברך, ועי' בדברי חמודות פ"ו שלא יגביה קולו יותר מן המברך שנאמר גדלו לה' אתי וציין לעיין בסעיף ז בפרק מי שמתו סעיף סב ששם מפרש "אמן דברכות" ו"אמן יש"ר" ששניהם דבר אחד הוא, כהסוברים שאסור להגביה קולו גם בקדיש יותר מהאומר, ואדם העומד להתפלל צריך לעמוד לפני ה' ברוח נמוכה כמ"ש בתפארת שלמה פרשת ויגש, ומה נפ"מ "בין העונה איש"ר להתפלל", כי העומדים בבית ה' להתפלל ומקבלים עליהם עול מלכות שמים שלמה באימה ביראה ופחד בחלחלה בכניעה וזה העול האמיתי שמכניע נושאו כמ"ש בצדה לדרך מאמר א, פ' לג, איך ירום קולו בבית ה' וע"כ שצריך לכוון בכל כוונתו ולא בקול סתם וע"ש שאחר שתקנו לומר זה בחשאי נהגו לומר שאר הפסוקים בלחש, ותפלה וכל מה ששייך לתפלה דהיינו "קדיש"התפלה" לדעתי צריכה להיות בלחש שנאמר וקולה לא ישמע ש"א א, ו, ועי' שאלתות דרבי אחאי פרשת ואתחנן רש"י יומא יט, ב, ובעבור שלב האדם הומה בהבלי העולם ולמד מנעוריו הדברים הארציים התקינו לומר התפלה שיוציאנה בפיו ובלחש, כמו שכתוב: רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע, עי' צדה לדרך כלל א' פרק לד, וקדיש של תפלה משולב תמיד לתפלה כמ"ש הרמ"א סימן נד סעיף ג כי לעולם אין אומרים קדיש בלא תפלה שלפניו, ואם לא אמר פסוקים לא יאמר קדיש ועי' שם במג"א ובמשנה בדורה סק"ח, ועי' בסדר תפלות להרמב"ם ז"ל שכותב וז"ל: וכשהוא אומר איה מקום כבודי, כל העם עונים משבחים ואומרים ברוך וכו', וכשהוא אומר בחיינו ובימינו, כל העם, "עונין אמן" וכו', וכל אלו הדברים שעונין הצבור היא קורא עמם, ולא יגביה קולו בעת שהם עונים עמו", ועי' רמב"ם תפלה פי"ב הי"א אין הקורא רשאי להגביה קולו מן המתרגם, ועי' הלכות ת"ת פ"ד, ה"ג, ולא יגביה הרב קולו מקול המתרגם, ולא יגביה המתרגם קולו בעת ששואל, ועי' בספר בן איש חי פ' ויחי וז"ל: ויזהר העונה קדיש בכל כחו ר"ל בכל כוונתו וגם ירום קולו מעט אבל לא ירום יותר מקול האומר קדיש כדין העונה אמן שאינו רשאי להגביה קולו יותר מן המברך

ואם הצבור מצומצם ורוצה לעוררם בענית איש"ר, מותר להגביה קולו⁴⁵. וי"א דרשאי להגביה קצת קולו יותר מן האומר: משום דאישד"מ הוא, בקשה, ואינו דומה לאמן, שכתוב ביה⁴⁶ גדלו לה' אתי⁴⁷. וידא שמים, עושה הכנה לומר: בכח ישראל, והקול יהיה בינוני⁴⁸. וי"א שיכול לומר איש"ר בלחש, רק שהדבור יהא בכח בהמבטא⁴⁹, כי בגן עדן שומעים (דערהעדט מען) את ערכו היקר מן העולם הזה, לא מיבעי מלאכי השרת, אפילו נאצלים הראשונים היו נותנים הכל בשביל ענית איש"ר מן יהודי אם הוא אומר: בכל כחו בפירושו בכל כוונתו, היינו אם הוא כולו בתוך תוכו (אז ער איז אינגאנצען אין דעם) בהתלהבות והתלהטות⁵⁰. ואצל הסיד לענות אמן, איש"ר, הוא עולם ומלואו, והבעש"ט נבג"ע עשה חלונות בבית אפל מן העה"ז, ענית איש"ר הוא חלון, ועם השיטה האמיתית הזאת, כי

וכנזכר בחס"ל, ובפרשת תרומה שם כ' העונה אמן לא יגביה קולו מן המברך וצריך לשום דעתו על קול המברך כדי שיענה בקול מדה כנגד מדה ע"ש ומה נפ"מ בין אמן לאיש"ר, ועי' שמות יט, יט עה"פ משה ידבר והאלהים יענו בקול ואמרינן בברכות מה, א, בקולו של משה ומכאן שאין המתרגם רשאי להגביה קולו יותר מן הקורא ומשה לא היה מרים קולו יותר מהקב"ה וע"ש בתוס' ד"ה בקולו ועי' יו"ד ס' רמו ובלח"מ ה' ת"ת פ"ה, ה"ג וברכה"ז פ' יתרו ובמהרש"א שבת קיט וז"ל: ראיתי מפרש כינוי דכחו, אקב"ה וכמ"ש משה יגדל נא כח ה' שהצדיקים בתפלתן מטילין כח וגבורה בפמליא של מעלה והיינו לקרוע גזר דינו כמ"ש ויאמר ה' סלחתי כדבריך ע"ש וכ"כ הפי' בכל כחו, ולבסוף הנני להעתיק מכתב שנדפס בספרי ילקוט דו"ד שם עמ' קיג מכבוד יד"ו הרב הגאון וכו' רבי יעקב הי זריהן הרב הראשי וראב"ד בעיה"ק טבריא ז"ל, ב"ה, טבריא יום י"ב לחדש ניסן, תש"ד, חיים ושלוש וברכה יחולו ויאתנו על ראש האי גברא רבא הרב... המופלא וכת"ר ש"ט עולה ידיו לו רב בכלי קרב כרכא רכולא ביה עפייה שפיר ואינביה, כקש"ת דוד אסף נ"י לעולמים אבי"ר, רב יקר ונחמד, אודיעו כי תמול קבלתי מהנהו זהרורי איזה קונטרסים מספרו היקר ילקוט דו"ד, נפלאים מעשיך שמועיל לכל כמשמעו גם לרבנים גאונים דברגע כממריה ימצא מבוקשו בנקל אשרי חלקו שבו יהנו רבים לאורו, ויברך יעקב, יעזרך השי"ת שתמיד תזכה את הרבים בספרים מעט מתווק את המרובה עם בקיאותי התרווח את אחת, דוק ואמן, ראיתי להידיד שדרש ממני לעיין בהערות ידידי וחביבי הגאון השלם וכו' מהרי"מ טיקוצינסקי שליט"א, הנני להשיבו כי כעת אי אפשר לעיין בהרחבה כאשר הייתה באמנה, אם מצד טרדות הזמן והחג וטרדות הצבור הת"ת והרבנים, והעיקר הוא שעפ"י פקודת הרופא שלא לעיין ולכתוב משום אור עיני הימנית שלעת עתה חלשה השי"ת יאר אורי ולזה עובתי את זה אח"כ, אך מפני כבודו החביב עלי עד לאחרי, על הרגע שנפניתי אני משיב קצת על דבר אחר והכל השארתי עד אחר החג והם תח"י, הכל אמינא ולא מסתפינא כי ראיתי דב"ק כולם משובצים זהב טהור והם מעידים על עצמם, והגם כי ידעתי בני"י ידעתי כי הג' מהרי"מ יצ"ו רב גוברי' ורב חילי' ומי כמוהו מורה לאריא מתיל, אבל הוא אגב טרדותיו הרבים והעצומים השיב לכת"ר במושכל ראשון, ולפי קוצ"ד הגם שלא עיינתי רק אמרתי בחפזי, בכל זאת האמת אהובה יותר, דעתי מסכימה לרב"ק, הנה בתחלה דב"ק שחלק בין הברכות לקדיש שצריך לומר בקול, לא ידעתי על מה סמך כי לפי הטעם שהובא בפוסקים משום דכ' גדלו לה' אתי לזה לא יגביה קולו, זה כולל בין לברכות בין לקדיש ואין לחלק בהם רק במקרה שרואים הקהל משוחתים בקדיש ועונים אמן בקול רם לעוררם אין ראיה, אבל תמיד לא צריך להיות יוצא מן הכלל ובפרט אם כל הקהל יצחקו יותר מן החזן בקולות גדולים זה מוליד תוכא ואיטלולא, יעקב חי זריהן ס"ט, 45. שו"ת לב היים ח"ג ס' סב, כף החיים ס' נו, 46. תהלים לה, ד, 47. מט"א, 48. כנסת ישראל בפ"י מעלת איש"ר בשם ס' עבה"ק, 49. שם, 50. בס' המאמרים נישנת תקנ"ט וז"ל: אסאך יאהרעו נאך פאר פעטערבורג איז דער אלטער דבי א מאהל א רויס צום עולם, אין האט געזאגט: אין ג"ע דערהערט מען די טייערקייט פין עוה"ז, לא מיבעי מלאכי השרת, אפילו נאצלים הראשונים וואלטען אלץ אוועקגעעבען פאר א

תפלה מן יהודי פשוט, הוא כל כך חביב אצל השי"ת, שהוא מאיר אור גדול בתוך הבית האפל, מן העוה"ז עם האותיות של תורה תפלה או אמירת תהלים⁵¹. וקול כזה מבטלים גזרות קשות⁵². וגדולה הוא ענין עניית איש"ר, שאם היו נותנין רשות לצדיקים שבגן-עדן, היו באים לזה העולם לענות איש"ר⁵³.

יש לעמוד כשעונין קדיש⁵⁴ אמן יהא שמיה רבא, עד אחר שיסיים אמן יש"ר. וי"א שיש לעמוד עד אמן של אחר יתברך וכו' ואמרו אמן.

איש"ר פין א אידען אז ער זאגט בכל כחו בפירושו בכל כוונתו, היינו אז ער איז איגאנצען אין דעם, דאס איז געווען דער גאנצער מאמר, אין ער האט געפולט אזא התלהבות והתלהבות בא די הערער אז א גאנץ יאהר האט מען געזאגט איש"ר מיט א בדען, היום יום י"ז אדר, 51. משיחותיו הק' מכ"ק אאמו"ר הרה"ק ז"ל, 52. תוס' שבת קיט, ב, ד"ה אמר, 53. פתח השער בשם ספרי קדש, 54. דכתיב לעמוד לפני ה' ולשרתו ולברך בשמו, עקב י' ה' ו, קדיש" מחלק "עבודה" שהוא התפלה, ועי' רמ"א ס' נו סע"א, וכ"כ במס"ס פכ"א ה"ו, והן עונין אמן יש"ר בכוונה בעמידה, ועי' פ"ג ה"י, וכ"כ הגמ"ר בשם הירושלמי, והצריכו לקדם בעניית איש"ר מההוא דאהוד עי' קונט' תפלת כל פה סי"ד, דהנה עגלון מלך מואב שהצר לישראל, ולפי ששם כבוד לאלהי ישראל כשאמר לו אהוד דבר אלהים לי אליך מלך, שופטים ג, יט ועמד מכסאו, גמלהו האל גמול טוב ושם לו אהוד דבר אלהים כי רות המואביה היתה בתו, וכן אמרו נזיר כג, ב ולא קפח הקב"ה שכרו, המשיח מזרעו, כי רות המואביה היתה בתו, וכן אמרו נזיר כג, ב ולא קפח הקב"ה שכרו, מאמר קיה"ש בספר האורה בפרדס הגדול, ועי' ד"מ שמהר"ל לא היה קם, אך כל קדיש שתפסו מעומד כגון: אחר הלל, היה נשאר עומד עד אחר איש"ר, עי' מהר"ל ה' תפלה, ובא"ר ס' נו, ובמג"א סק"ג וכ"כ בכוונות, ועי' בכתבים שכן נהג האר"י הק' ואמד דטעות סיפר הוא בירושלמי, והכוונה דטעות סופר ביאר המג"א, היינו שמביא הפ' קום כי דבר ה' אליך נאמר בשופטים ג שאמר אהוד לעגלון מלך מואב, ויקם מעל הכסא, וכיון שצוהו לעמוד ילפינן מיניה, עכ"פ שיש לעמוד בקדושה, אבל לא כתוב בקרא שהנביא צוהו לעמוד, א"כ ליתא לראיית הירושלמי ולדינו של הירושלמי ט"ס הוא, רק ויקם מעל הכסא משמע שמעצמו קם, וכיון שנודע טעמו של האר"י יש בדינו לתרץ קושייתו ולקיים דינו של הירושלמי כמ"ש המג"א, וכבר תירץ זה ביונת אלם פצ"ט, מדקם ש"מ שצוהו לעמוד ע"ש, והנה העיד במחצית השקל שמו הגמרא לא משמע כן, דתנן התם בסנהדרין סא בדין של המגדף היה הגדול שבעדים צדיך לומר לפני הדיין את השם אשר גידף כשהדיינים עומדים על דגליהם, ומביאה דאיה מפ' הנ"ל דכ' ויקם מעל הכסא, והלא דברים ק"ו מה עגלון מלך מואב שהיה עכו"ם ולא ידע אלא בכנוי עמד, ישראל ושם המפורש על אחת כמה וכמה, משמע דאהוד לא צוהו, מדלא הביא ראייה מדבר אהוד, ואפשר דבזה חולק הש"ס בבלי עם הירושלמי והמג"א כ' שאפילו קם מעצמו יש לנו ללמוד ק"ו, וכדומה שהכי איתא במדדש, לכן אין להקל ע"ש ועי' בשלטי הגבורים שעל המדדכי בפ' תפלת השחר בשם הירושלמי קום כי דבר ה' אליך מכאן א"ר אלעזר כדענו איש"ד וכל דבר שבקדושה בעינו ליקום ארגלוהי, ועי' בס' כוונות האר"י שאינו מהירושלמי ממש, רק חכם אחד עשאהו, וע"ש במג"א, ובכוונות איתא שם הגה"ה מה שמורי ז"ל היה נוהג הוא כי בכל הקדישים שלאחר העמידה דשחרית, מנחה, ערבית, היה נשאר עומד, ובשל תתקבל ושל חזרת ס"ת היה עונה ואח"כ היה יושב, ע"ש, ומהר"י סרוק ז"ל כ' דבקדיש ערבית יש לעמוד, ועי' באה"ט שם סק"ד, ובשע"ת שם סק"ד, דבקדיש ערבית של שבת יש לעמוד, ומהר"ח בסידורו כ' דיש לקום בקדיש ברכו דערבית של שבת ד"ל אותן הנהגין לומר ברכו של קבלת שבת, וע"ש בש"צ, ודלא כמשמעות הבאה"ט דמשמע דעל הקדיש שאחר תפלת ערבית קאמד, דז"א דזה דינו כשאר קדישים, ועי' פרע"ח בהגהות מהר"י צמח, שלפי שהקדיש אחר קבלת שבת כשהוא עומד צריך להיות נשאר עומד ולפי מ"ש הש"צ לאו מה"ט אתינן עלה, ששם קבלת הרוח ע"ש, לכן בפרוס עלינו ששם קבלת הנשמה של שבת ע"ש ואפשר שד"ל דגם הקדיש של אחר ופרוס יהיה בעמידה משום זה ע"ש, ועי' בא"ח ס' קמו סע"ד,

וי"א שאין צריך לעמוד כשעונין קדיש וברכו, אלא כל קדיש שתפסו מעומד כגון: של אחר הלל טוב שלא ישב עד לאחר שיענה, אמן יש"ר.
 ויש שאין עומדים כשאומרים קדיש, ובענית איש"ר⁵⁵, אבל המנהג הוא שהקדישים שבתוך התפלה יש לעמוד⁵⁶ ושאר הקדישים אין הכרח לעמוד⁵⁷.
 מותר לענות לקדיש וקדושה אפילו באמצע „ברכה קצרה“ כגון: ברכת הנהנין. ומכל שכן בברכה ארוכה כגון: הלל, ודוקא „בברכות דרבנן“. אבל „בברכת המזון“ דהוא מן התורה אסור לענות קדיש או קדושה⁵⁸.
 העוסק בתורה אע"פ שעוסק במצוה פטור מן המצוה. מפסיק לעניית „אמן“ ומכל שכן ל„איש"ר"⁵⁹. במקום שמותר להפסיק, מפסיקין מן „אמן יש"ר"מ לעלם ולעלמי עלמיה, אבל שאר אמנים שבקדיש ועניית „ברוך הוא“ אינן אלא מנהג, שנהגו בדורות האחרונים, לא מעיקר הקדיש הם ולכן אין להפסיק⁶⁰.

פירוש הקדיש — משמעותו, אמירתו, ודיניו

יתגדל ויתקדש. תפלה רמה זו, תקנו חז"ל לשבח בה את השם ב"ה ולקדשו ברבים. צריך להיות נזהר באמירתו להדגיש הגימ"ל יפה דלא לישתמע יתקד"ל

ועי' פרמ"ג בא"א שמ"ש המג"א שהמהרי"ל לא היה עומד לא לקדיש וברכו, והמ"א כ' שאין להקל ויש לעמוד, ועי' בש"ע הרב ס' נו סע"ה שיש לעמוד כשעונה קדיש או כל דבר שבקדושה, שיש ללמוד מעגלון מלך מואב שקם מעצמו מעל כסאו לדברי ה' כ"ש אנהגו, וטוב לחוש לדבריהם. ועי' בס' הנהגת אדם להרב דוד אפנהיים ז"ל, ועי' ברש"י שופטים ג, ד, דבר אלהים לי אליך, וצריך אתה לעמוד, ועי' בס' חיי עולם ס' נו, ועי' בס' מטה יוסף ס' נו דהירושלמי לא מהאי פסוק דאהוד מייתי ליה, ומה שאמר בהירושלמי כי דבר ה' לי אליך, היא לאו מלשון הפסוק אלא הוא מלשון הירושלמי עצמו והוא מפסוק דפרשת בלק כג, יח, ויאמר קום בלק ושמע, וכתב רש"י ז"ל עמוד על רגליך אינך דשאי לישב ואני שלוח אליך בשליחותו של מקום, ועי' מסיק הירושלמי מכאן דצריך לעמוד ע"ש, ובדברי המודות ברכות כא כתב ויש לעמוד כשעונה לקדיש כדאיתא בירושלמי, ועי' מירש רבה רות פ"ב ט' ואהוד בא אליו וגו' ויאמר אהוד דבר אלהים לי אליך ויקם מעל הכסא, אמר לו הקב"ה אתה עמדת מכסאך לכבודי וכי, ועי' יל"ש ח"א רמז תרנח וע"ש בד"ב רמז תקפו עגלון מלך מואב כיון שהזכיר לו שמו כתיב ויקם מעל הכסא, ועי' סנהדרין לט, ב כמתוקנים שבהם לא עשיתם, וכתב רש"י כמו עגלון מלך מואב שהיה מכבד את השם כשאמר לו אהוד דבר אלהים לי אליך המלך, מיד ויקם מעל הכסא, ועי' סדור אור הישר להרה"ק מהר"ם פאפירש, ובסדור תפלה למשה ס' ז, ובסדור עבודת התמיד בהקדמתו לקדיש, ועי' בנר מצוה שצריכים לעשות כל מצוה מעומד ואם עומדים בפני עישה מצוה ק"ו בעושי מצוה, תורה אור שם, ואע"פ שיל"ש מש"כ במדבר ו, כז ושמו את שמי, המיוחד לי וכתוב דברים י ולברך בשמי — שם בן ארבע אותיות — ושם המפורש לא לכל הנשמה ניתן אלא לכהנים בלבד שנאמר תהלים קג כל הנשמה תהלל י"ה כלומר: זה השם שכל הנשמה שוה להשתמש בו, דש"י עידובין יה, מ"מ בפשטות צריכים לעשות כל מצוה מעומד. 55. כ"ה המנהג בעיר ליורנו, וכ"כ בשם מהרי"ל, והרב כנה"ג, מג"א ס' נו סק"ד. 56. כש"כ בהערה 54 דכתיב לעמוד לפני ה' ולשרתו. 57. ערוך השלחן ס' נו סע"ט. 58. ארחות חיים ס' טו אות ו בשם דרכי חיים בדיני ברכת המצות ח' י"ב, ועי' ח"א כלל ה. 59. שלחן הטהור ס' קכב ס' יד. 60. מג"א ס' טו סק"ו. עמק הברכה.

תרגום של עורף, קדל¹ ב' דלתי"ן בפתח². וי"א הב' דלתי"ן בצירי"ו יתגדל ויתקדש עד ויתהלל הן עשרה מאמרות, שבהן נברא העולם⁴, כנגד עשרה ספירות; הספירות נקראים אמת הבנין; והם ד' עולמות; נגד ד' אותיות שבשם. והנה י"ה הם אצילות בריאה; יניקת תורה שבכתב עשרים אמה; כל עולם עשר ספירות. וי"ה הם עולמות יצירה עשיה שבעל-פה. כל עולם עשר ספירות הם עשרים אמה⁵ ולכן אומרים „בעלמא די בדא כרעותיה“. ולפי שיו"ד דברות נכללין ביו"ד מאמרות. והיות והיה הפסק בין דברות ראשונות לשמונה, שכשני דברות נאמרו מפי הגבורה, וח' מפי משה רע"ה, כך הפסיק בין שני שבחות „יתגדל ויתקדש“ לח' אחרונים⁶. יתגדל ויתקדש, הוסד ע"פ המקרא⁷ והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים דבים וידעו כי אני ה' האמור: במלחמת גוג ומגוג, שאז יתגדל שמו של הקב"ה, דכתיב: ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד⁸ ויודע לעיני הגוים כי ה' הוא האלהים⁹ ותחת שהיה שמו יתברך מחולל בגוים¹⁰ יתגדל ויתקדש שמייה רבא והכל ירוממוהו¹¹. ונאמר¹²: ועלו מושיעים בהד ציון לשפוט את הר עשו, וכתיב בתדיה⁸ ביום ההוא יהיה ה"א וגו'. והקילוס הגדול הזה הוא בקשה להעביר הדשעה מקרב הארץ, וכשהקב"ה עושה דין ברשעים, שמו מתגדל ומתקדש בעולמו¹³. ואז יתוקן עולם במלכות שדי, וכמו שאנו מתפללים ברה"ה ויוה"כ, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ, ומיד: ותמלוך אתה ה' לבדך¹⁴. לכן מתפללים „יתגדל ויתקדש“ יכירו הכל ששמו „גדול“ מצד הנהגתו ו„קדוש“ מצד עצמותו¹⁵ „יתגדל“ שייך אחד שאומדים בתפלה ועלו מושיעים וגו' ואחר שיתקדש שמו ויהיה „ה' אחד“¹⁶ ויהיה סדר המעלות כך: מתחלה יהיה „השם שלם“, „יהו"ה“, ויתגדל ויתקדש שמייה רבא להגלות סוד גנוי גנוים¹⁷. ואז „יתגדל ויתקדש שמייה רבא“, שהוא השם הגדול, בכחו הגדול; שם כ"ח אורות בעולם¹⁸.

שמה רבא, בעת שיאמר „שליח צבור“, יתגדל ויתקדש שמה רבא כל העם עונים „אמן“ שמה רבא, שמו הגדול, שמה חסר יו"ד אחר המ' ומפיק ה"א¹⁹ לפי

1. של"ה, סדור עמודי שמים. 2. סדור עבודת ישראל, סדור יעב"ץ, סדור עבוה"ק, דרכי חיים ושלום בהג"ה. 3. רש"י בהפרדס ס' ה שהוא לשון עברי, מעשה רב, סדור שערי השמים, פרמ"ג במ"ז ס' נו סק"א, ס' ישרש יעקב, וכן המנהג בירושלים, היכל התשובה, ארחות חיים ס' נו אות ה, והגה"ק מבוטשאטש היה רגיל לומר יתגדל ויתקדש, בפתח והדר בו לומר בצירי, והאומרים בצירי דייקי ומכווני לנכון, וכ"ה דעת הגר"א ס' רמא, ובס' התניא, עי' מקור הברכות בסרע"ג. 4. אבות פ"ה, חגיגה יב, א, והם קרובים לשמות עשר ספירות שהסכימו בהם המקובלים ע"ש במהרש"א. 5. הקדמת בעל סמיכת חכמים דף י"ד. 6. ב"י א"ח ס' נו, שבלי הלקט, א"ר ס' נו, וברוקה, סדור תורה אור שער הכולל, נתיבות עולם נתיב העבודה פי"ב ה"ד בקונ' אחרון. 7. יחזקאל לה, כג. 8. זכריה יד, ד. 9. רד"א, טור א"ח ס' נו, כל בו ס' ז, ארחות חיים דף י', לבוש. ילקוט פרדס דף יב, סדור רש"י ס' יא. 10. טא"ח שם, ס' יעב"ץ. 11. ס' שער השמים. 12. עובדיה א, כא. 13. רש"י שמות יד, ד. 14. עיון תפלה בס' אוצה"ת. 15. דובר שלום שם. 16. ב"ח א"ח ס' נו. 17. של"ה בבית ה' בית דוד. 18. עי' באריכות בס' שפע טל בהקדמתו בן מאה שנה. 19. כ"ה בדניאל ב, כ, מט"מ ס' סג, סדור יעב"ץ, ומ"ש התוס' ברכות ג' שמייה יש י"ה שהנקודה שבתוך הה"א משלמת היו"ד ומה שאומרים שמה רבא עי' זוהר פ' משפטים דף קה, סדור אור תירה שער הכולל, ובעמק ברכה כ' וז"ל: ונפלאתי על רבותינו גדולי העולם שלא הרגישו

דקדוק ארמי²⁰ וצ"ל שמה רבאיתברך, הכל בנשימה אחת ואין להפסיק ביניהם²¹ ואותם האומרים במפיק ה"א יאמרו „לעלם לעלמי" בלא וא"ו דאי לא כן יהיה א' יותר מכ"ח אותיות, והאומרים: שמה בלא מפיק יאמרו „לעלם ולעלמי" בוא"ו לכוין המנין כ"ח²² אבל האומרים: שמה במפיק ואומרים ולעלמי בוא"ו לא יפה עישים²³. יש מפרשים שם י"ה רבא שאנו מתפללין על שם י"ה שאינו שלם ש„יתגדל" („ויתקדש") שיחזור (להיות) שלם (וזה) והיינו לעת הגאולה שינקום (שיתנקם) מעמלק²⁴ מעשו²⁵ שנשבע שלא יהיה השם שלם עד שינקום (שיתנקם) ממנו²⁶ דכתיב (שנאמר)²⁷ כי יד על כס י"ה, שאין הכסא שלם ואין השם שלם אלא לאחר שינקום ממנו, ואז יהיה השם שלם וגם הכסא שלם, דכתיב²⁸ האויב תמו חרבות לנצח, וכתיב בתרי²⁹ וה' לעולם ישב כונן למשפט כסאו, הרי השם שלם והכסא שלם³⁰ ולזה רמז הכ' באמרו³¹ אוה למושב לו: אל"ף להשלים הכסא וא"ו להשלים השם³² משל למלך (ששלח)³³ (שפדה) את בנו מבית האסורים ויצא משם, והיה הולך אצל אביו, באמצע הדרך פגעו בו לסטים ובזבו כל נכסיו, והכה את אנשיו, כששמע המלך חרה לו עד מות, ואמר: לא די הצער שסבל בני בבית האסורים, אלא לאחר שפדיתיו בכחי וזרועי הגדול בא עליו אותו לסטים ובזבו את נכסיו והכה את אנשיו. מיד השליך חותמו מידו ונשבע שלא יקרא בשמו, ולא יכנס במלכותו עד שיתנקם באותו צורר, ורק לאחר שינקום בו יקרא בשמו ויתמלא כסא מלכותו, כך נשבע הקב"ה³⁴ שיתפשט שם י"ה, והרמז שיתפשט בשמים אל החסד ואל „הגבורה" עד „המלכות" ויהיה השם שלם בכל ד' אותיות עם המלכות יחוד שלם, לקיים „ומלכותו בכל משלה" ואז צדיקים יראו וישמחו³⁵. שיתגדל ויתקדש שמו ברבים ע"י מעשיו הנוראים שיעשה עמנו נסים ונפלאות³⁶ וכל זמן שלא זכינו לאותו הזמן, ולא נמחה עדיין זרעו של עמלק, שם י"ה לבדו ושם ו"ה לבדו, ואותן האומות הכופרים בכחו הגדול של „אלהי ישראל" וביחוד השם

יש טעות בס' האגודה שלכל הפירושים שצריך להיות מפיק הא, כמו בדניאל שם להוי שמה די אלהא מברך, ושם כ' במפיק הא, וצריך לגרוס בס' האגודה שם שלא יאמר במפיק יו"ד כלומר שלא יבטא באופן שתהא היו"ד מורגשת במובטא ויהיה נראה כאלו שם יה, וכתב זה שלפי שבגמ' בכל המקומות שבש"ס מלא ביו"ד, ע"ש. 20. דניאל שם, ומה שפי' בעל מח"ו שמיה רבא, כבר נדחה, עי' תוס' ברכות שם, ובירד"א, וראי' שהוא תרגום של שמו הגדול עי' קהלת רבה דף קיט, בשעה שהוקן ישב ודרש וכו' ובודאי ענו אחריו אמן יהא שמו הגדול מבורך, כדאי' ברכות כא, ב, סודר עבודת ישראל, מלת שמה בארמית חסר יו"ד, רק סופרי תלמוד הם שנהגו להטיל יו"ד במקום גקודת ציר"י עי' הגהות למס' ברכות שם. 21. א"ר ס' נו, וכן פ' רמ"א, ול"ח דף כח, והב"ח, ועי"ש מג"א סק"ב ע"ד הרמ"א בשם הג"ה אשרי, שלא יפסיק בין שמה רבא, עי' שו"ת חבלים בנעימים ח"ג א"ח ס' ד, שהוא נגד הגמ' סוכה לט, א. 22. כמ"ש בתקו"ז יג כ"ח אתוון אחרנין דאיתי באלין ז' תיבין דאינון ישראל לעלם לעלמי עלמא ודא הוא העונה אישר"מ בכל כח"ו, ועי' בסודר אור הישר מהרה"ק ר"מ פאפירש, ובסודר תפלה למשה ס' ז. 23. ארחות חיים ס' נו אית ו בשם דרכי חיים באות אישר"ר. 24. ליחא בטור שם עד מלת שנשבע, עי' בפ"י הרב חיים יהודה ארנרייך על אבודרהם. 25. נוסח הב"ח, או שהוא מזרעו של עשו, נוסח אבודרהם. 26. אבודרהם, וטור ס' נו. 27. שמות יו, טו. 28. תהלים ט, ז. 29. שם ט, ח. 30. טאו"ח שם וכמה שינויים באבודרהם. 31. תהלים קלב, יג. 32. אבודרהם, כל בו, או"ח שם, ובפ"י הרב ארנרייך. 33. כל בו, או"ח שם. 34. אבודרהם. 35. סדר היום למה"ר משה"ן מכיר. 36. הרב

כלומר: שיאחד שם י"ה וגם ו"ה, והם נכללים בכל עמלק, לכן אנו מבקשים לזכות לאותו זמן, שאז יכירו וידעו כל הגוים את האמת, "כי ה' אחד ושמו אחד" ואז יעביר ממשלת זדון והטומאה מן הארץ, ויהיה השם שלם וכסאו שלם³⁷. וצ"ל דבא³⁸ רב"א בהיפך בר"א כלומר: בשם י"ה צור עולמים³⁹ וא"ת איך יאמר לחצי השם רבא? וי"ל שאין לומר מעוט כלפי מעלה כ"א רבוי⁴⁰ ואל תתמה למה אינו אימר, "יתגדל ויתקדש ויתודע" כדכתיב⁴¹: והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי? לפי שע"י הגידול יהיה הקידוש, ומתוכם תהיה, "היריעה"⁴².

בעלמא די-ברא כרעותיה, בעלמא⁴³ די ברא, שתי תיבות, ולא דברא, ויש נוהגין לומר דברא חד תיבה והבית נקוד שו"א⁴⁴. ובאמת משמעות הדברים אנו מתפללין שיתגדל ויתקדש שמו הגדול בעולם שברא כרצונו, לפ"ז צ"ל די ברא שתי תיבות, כי התרגום של אשר ברא הוא די ברא⁴⁵, כרעותיה, פי' כרצונו⁴⁶ או עושי רצונו⁴⁷ ותרגומו: "דעבדי רעותיה", והוא ע"ש כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ⁴⁸, ופירושו של "כרעותיה" שכשברא את העולם הזה לא היה שם עדיין עם מי יהיה נמלך, כי עדיין לא נבראו המלאכים עד יום שני, אבל כשרצה לברוא את האדם נמלך עם המלאכים שנאמר⁴⁹: ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו וגו' ואמרו חז"ל⁵⁰ שנמלך בפמליא של מעלה⁵¹, ו"א דמלת "כרעותיה" חוזרת על היבת יתגדל, שיתגדל ויתקדש כרעותיה, ולכן יש לומר בדרגש, ואינו מוסב על היבת די ברא, לומר שבראה כרצונו, וראי' לזה מנוסח "על הכל" דשם מפורש שיתגדל בעולמות שברא כרצונו ורצון יראיו⁵², וי"א שפי' מלת "כרעותיה" על זמן תחיית המתים, שיתקיים בלע המות לנצח⁵³, וי"א שפי' הוא ע"פ "והיתה לה' המלוכה" מפני שכל תקותינו הוא על הזמן שלעתיד לבא שלא יהיה יצה"ר, וכל העולם יעשו רק רצון הבורא ית"ש⁵⁴.

אלישע חאביליא. 37. ס' הקדיש להרב אהרן מנדיל כהן. 38. טור שם ומקורו במח"ו, ובפרדס, ובתוס' ברכות ג' ע"י פי' הרב אהרנרייך, ועי' שערי זהר המציין לזהר משפטים דף קה הנ"ל, תרומה קסה, ניצוצי זהר אות ג, זו"ח רות פ"ו. 39. א"ר, עץ יוסף באוצה"ת. 40. וכן מצאנו ברוה"ק של אור שנחלקו לחלקים רבים קורא אותו ריבוי, שנאמר: במדבר יא, יז, ואצלתי מן הרוח אשר עליך, ומתרגמינן: וארבי מן רוחא דעלך, עי' אבודרהם ובפי' הרב ארנרייך. 41. יחזקאל לח, כג. 42. הפרדס לרש"י. 43. כ"ה ברמב"ם, בלבוש, מח"ו, א"ר, מט"א, ועי' סדור הרה"ק שלום שרעבי ז"ל סודות נעלמות, ובין השאר כ' מב, "עלמא" עד "משיחיה" יש עשר תיבות, ויש לכוין להמשיך צלם דנ"ר נח"י דחי"ה עם המוחין דגדלות דאבא שהם עשר אותיות דס"ג ופרצופי חכמה דו"א וכו'. 44. כ"ה בס' רע"ג, ועי' שער הכוונות, ס' תורה אור שער הכולל, סדור האר"י ז"ל, סדור ר' קאפיל, סדר היום, נגיד ומצוה דף כא, ס' עבודת ישראל, קיצור של"ה, וכן מצאתי במחזור מכל השנה מנהג פולין פיהם מעהרין דפוס דיהרנפורט משנת תקסד. 45. כ"ה בראשית חכמה, בתיקוני התשובה של מהר"י פכ"ו, וכן בדוכתא כובא אשר תעשה, וכן מבואר בב"י לאה"ע ס' קכו גבי גט "דיתבא דיתהוין דתצביין" ומשום חומרא דגט נהגו קצת להחמיר ע"ש משא"כ הכא, עי' א"ר שם, וכ"ה בסדור ליו"כ כמנהג הספרדים נדפס באמשטרדם שנת תקט, ובמחזור לימים נוראים שנת תעו. 46. עזרא ה, טו. 47. תהלים קג, כא. 48. שם קלה, ו. 49. בראשית א, כו. 50. בר"ר פ"ח ד, ועי' ס' בית אברהם. 51. אבודרהם, ועי' מד"ר פ"א ס' יב, שמ"ר פ"ו, מד"ת חיי ס' יג, שו"ט כד פ' קד, ובפי' של הרב ארנרייך. 52. הגר"א ז"ל. 53. מקור הברכות בסרע"ג, סדור עבודת ישראל, סדור עבודת התמיד. 54. ס' הקדיש.

אחד כרעותיה, יש להפסיק, כי פה סוף המאמר⁵⁵ ויש לומר הכ"ף של „כרעותיה“ בדגש כמו שאמרנו⁵⁶. וי"ל ג' תיבות ביחד „דיברא כרעותיה“⁵⁷ והפי' „בעלמא דיברא כרעותיה“ עוה"ז כרצונו, כי ביו"ד ברא עוה"ב, לכן קדם ביה"ה יו"ד לה"א, כי א' ב' ג' ד' עולים יו"ד, ואחדיו ה"ו, והיינו יה"ו, ובה"א אחדונה ברא העולם לשומרי ה' חומשי תורה⁵⁸, ומן יתגדל שהוא ע"ד ועתה יגדל נא כח אדני⁵⁹. משבעה רזאי פני המלך, מלאים זיו ומפיקים מון אל זון, ז' תיבות עד כרעותיה, כנגד ז' הנזכרים⁶⁰. כי יש בקדיש ז' מיני הלול, נגד ז' דקיעים.

וימליך מלכותיה⁶¹, פירושו: להתזיר העטרה ליושנה, שיהיה כימי השלמות⁶². כי המלכות שלך הוא, וזה הפי' „מלכותיה“⁶³. כלומר: מלכות י"ה, ועי"ז יתקיים „ומלכותו בכל משלה“ והיתה לה' המלוכה, שיתוקן עולם במלכות שד"י בזמן הגאולה, כלומר: שתראה מלכותו עלינו⁶⁴, ומלכות הדשעה תעקר, ואז יהיה ה' למלך, שלא יזכר שם אלוה אחד וכל האומות יודו במלכותו ויקבלוהו לאלוה⁶⁵, וכמו שכ' ⁶⁶ יקים אלה שמיא מלכו די לעלמין לא תתחבל, וישליט מלכותה על כל העולם⁶⁷, כי בעת מתגברים הקליפות בבחי' ושפחה תירוש גבורתה, אין מניחים לבחי' מלכות למלוך בעולם, ובבטלים: וימליך מלכותיה⁶⁸.

וימליך מלכותיה בחייכון, כן הוא הנוסח אשכנז, ואין אומדים „ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה“⁶⁹. לכאורה קשה וכי אחינו האשכנזים אינם מגעגעי' להגאולה, ולמה הם לא הוסיפו ג"כ ה„ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה“⁷⁰ יתכן, מטעם תפח רוחם של מחשבי קצין, לפי שהם תקלה לעם, ואע"פ שדבינו הרמב"ם ז"ל בנוסח שלו כ' ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה, אבל לא כ' „קץ“ והאשכנזים השמיטו לגמדי⁷¹. בחייכון, שאין מלכות נוגעת בחברתה כמלא נימא כמשאחז"ל⁷² בדוד המע"ה, ולכן כשאנו מבקשים על מלכות בית דוד, ראוי להתפלל על חיי דכל בית ישראל, ובכללם חכמיהם פרנסיהם שיוכו עמנו יחד בביאת הגואל שלא ידחו מפני פרנסי הדור החדש⁷³.

וי"א ויצמח פורקניה (ויבע) קץ משיחיה. המנהג בעיר ליוורנו, להוסיף בשבת בקדיש שלפני „ברכו“, ויצמח פורקניה ויבע קץ משיחיה וישכלל היכליה

55. אור הישר מהרה"ק ר"מ פאפירש ז"ל, ובס' תפלה למשה ס' ז. 56. סדור עבודת ישראל, עי' מעשה רב, וברוח חיים להג"ח ז"ל מוואלאזין בפירושו למס' אבות סופ"ד, ובתפא"י כו"ס גניקין דרוש אות"ח, ועי' אמרי שמואל, וכ"ה מנהג סטרעטין. 57. אור הישר. 58. מחזור דפוס ויניציאה שנת תעז. 59. במדבר יד, יז. 60. מחזור דפוס ויניציאה שנת ה"א שכת, בענין מספר שבע עי' במדרש תדשא פ"ו המיוחס אל התנא הקדוש רבי פנחס בן יאיר, ז' מועדות הן ז' כוכבים, ז' קומות ז' נקבות הן בראשו של אדם, וכו'. 61. כ"ה הנוסחא בכל הסדורים, 62. שער השמים. 63. דובר שלום באוצה"ת. 64. אבודרהם. 65. עבודת התמיד. 66. דניאל ב, מד. 67. סדור תפלה למשה להרה"ק משה קורדובירו ז"ל. 68. סדור בית אברהם. 69. כ"ה בסדור תפלה של ר' מיכל עפשטיין מנהג אשכנז ופולין נדפס באמשטרדם בשנת תקכ"ה וכ"ה במחזור מנהג ק"ק איטלייאני מליוורנו, ובסדור הרב הערץ טריבוש משנת ש"ך, וכ"ה במחזור מנהג פולין פיהם מעהרין משנת תקסד. 70. וכו' הקשה בעמק ברכה. 71. עי' לקמן בפירושינו על ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה. 72. שבת ל, א. 73. רינטי פ'

ויפרוק עמיה" כי בשבת שהמקטריגים ספו תמו אנו מבארים יותר⁷⁴. ויש שמוסיפים בשבת, ובכך ישתבח⁷⁵ ואומר קדיש ומוסיף בה, ויבא קץ משיחיה ויפרוק עמה, ולא ידעתי טעם נכון מה ענין הוספה זאת בשבת יותר מבימי שאר החול, ועוד שנוי יש בין, ויקרב משיחיה" ל, ויבא קץ משיחיה" עוד, ויפרוק עמיה" למה אין אנו אומרים אותו בחול, ואם אצ"ל אותו, שכוונת הענין כל הוא, למה אנו מפרשין אותו בשבת יותר מבחול, ואפשר לומר שכיון שהשבת הזו של הקדיש הוא שבת גדול ונורא מאד, ומפני זה נתקן בלשון תרגום שלא יבינו בו המקטריגים ויקטרגו עלינו, ומפני זה שאנו יכולים לקצר בענין, אנו מקצרים, כדי להנצל מהקטרוג, וכל זה הוא בימי החול שאנו מפחדים מכחות הטומאה, אבל בשבת שאנו בני מלכים, וכל המקטריגים ספו תמו, אנו מבארים יותר, ענין שאלתינו, ואין אנו מפחדים, כנ"ל והוא טעמא דמסתבר, והוא סוד, כי בשבת אנו למעלה מעולם המלאכים, כאשר ידוע ליודעי חן, בסוד עולם הבריאה, ועולם היצירה זה לחול, וזה לשבת⁷⁶. ויצמח פורקניה, זה משיח בן יוסף, הוא צמיחת פרקן ישראל, ויקרב משיחיה: זה משיח בן דוד, ויהא באופן, "בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל" דהנה אמרו⁷⁷ אין משיח בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או כולו חייב; ולזה אנו מתפללים שיהיה באופן "כולו זכאי" ולא חייב, שהוא בבחי' מות ח"ו כאמרם רשעים בחייהם קרואים מתים, וצדיקים במיתתם קרואים חיים⁷⁸.

י"א ויצמח פורקניה ויקרב (קץ) משיחיה⁷⁹, תקנו חכמי התלמוד, שיאמר הש"ץ בתפלה ובסוף התפלה, ובסוף הדרשה, מכיון שהתחילו אז להתיאש מן הגאולה אחר שראו הרדיפות וההריגות ממלך האכזר אדריינוס, ושאר שונאי ישראל, וכדי לחזק האמונה שבא יבא הזמן שיתקיימו דברי הנביא שאמר בשם השם, "והתגדלתי והתקדשתי לעיני בני ישראל ועמים"⁸⁰. ומיוסד על לשון הכתוב⁸¹

וילך, פתח השער, וביעב"ץ, ועי' מש"כ במבוא בסוף ההערות, 74. עבודה שבלב בסדור תפלה בלחש. 75. רמז לשם בן ע"ב, סדר היום להר"ק משה"ן מכיר בתפלות לשבת. 76. סרה"י שם, 77. סנהדרין צח, א. 78. ברכות יח, ב, סדור בית אברהם. 79. כ"ה נוסח דס"ג, הרמב"ם, כל בו, לבוש, הרשב"א בשו"ת ס' גר, הספרדים, החסידים, והמקובלים ועי' מקור ברוך בסדור דע"ג, ובסדור להרש"ש למור"ר הרח"ק שלום שרעבי ז"ל, שקבל מכתבי קודש של רבן של ישראל מורח"ו ז"ל, והאר"י הק' ז"ל, ובסדור התפלה אשר חיבר מוהר"ו מרבו מהר"י הק' שקיבל מאליהו הנביא ז"ל נדפס בואלקאווע בשנת ישראל, וכ"ה בסדור תפלה למשה מהגה"ק ר' משה קורדובירו ז"ל, וכ"ה בפ"י של הגה"ק מה"ר ישראל סרוק ז"ל, ובסה"י למוה"ר משה"ן מכיר, ובסדור עבודת התמיד מהרב אלישע האביליאי, ובס' שער השמים מהשל"ה הק', ובסדור הרב ש"ן ז"ל תורה אור, וסדור יעב"ץ, וסדור אוצה"ת, וס' חסד לאברהם, להר" אברהם אנקאווא, וס' בית אהרן וישראל סטולין קארלין, ועוד הרבה, ועי' פע"ח בשער הכוונות ענין הקדיש, ובשער הקדישים כ' נוסח זה עיקר ושל האשכנזים הוא בלי זה, אבל נוסח הספרדים יש דרך אחר, ומרן האר"י ז"ל לא הכריע בזה, אלא שמרן הקדוש אור ישראל רבינו ישראל בעל שם טוב תפס נוסח ספרדי, ויצמח פורקניה... וכל הצדיקים הנ"ל, גם אנחנו נלך אחריהם עד ביאת יגון, וכ"ה בס' התפלות כמנהג ק"ק הספרדים משנת שער"ר נדפס בלונדון, ובסדור הרב ישעי' מושקאט ז"ל מפראגא, ובסדור נהורא השלם, ובסדור תפלת החדש כמנהג ק"ק מליודנו, ובס' עבודת התמיד הנ"ל כ' ויצמח פורקניה כן ה' מצמיח לישראל גאולה וישועה אחר שהם מושפלים בגלות ונכנעים כעפר, ויקרב משיחיה, וכ"ה בסדר ליו"כ כמנהג הספרדים נדפס באמשטרדם בשנת תקט. 80. סדור דשב"ן ח"א, 81. יחזקאל כט, כא.

ביום ההוא אצמיח קרן לבית ישראל, ותרגם יונתן „איתי פורקן לבית ישראל“ ולעינינו יצמח קרן ישועה, במה שיקרב משיחו, וכדכתיב⁸² בימים ההם ובעת ההוא אצמיח לדוד צמח צדקה, ותרגם יונתן „אקים לדוד משיח דצדקא“⁸³ ומה שהספרדים מוסיפים לבקש גם על הגאולה, אפשר ע"פ שארז"ל⁸⁴ כשעונין ישראל „אמן יהא שמיה רבא מברך“ הקב"ה אומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, ומה לו לאב שהגלה את בניו וכו' וא"כ עת רצון הוא להתפלל על הגאולה שתהיה במהרה בימינו⁸⁵, ויצמח, הוא צמיחת האור, פורקניה הוא אל הישועה מהיסוד, ויקרב הוא מצד ההוד, משיחיה הוא משם מלכות בית דוד⁸⁵.

וי"א ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה ויפרוק עמיה⁸⁶ והנה מצינו בגאולת מצרים היה קושי השעבוד משלים, ועי"כ נתקרב קץ הגאולה, וא"כ אפשר שתתקרב גאולה העתידה ב"ב ע"י כובד הגלות ואומץ חבלי משיח, והנה הבטיחנו יוצרנו יתעלה⁸⁷ „אני ה' בעתה אחישנה“ וכדרשת חז"ל⁸⁸, זכו אחישנה לא זכו בעתה, וא"כ גאולת אחישנה תהיה כאשר יזכו במעשים טובים ובתשובה שלימה, ממילא אז תצמיח ישועה לא רק לישראל אלא ג"כ לצדיקו של עולם כביכול, וז"ש „ויצמח פירקניה“ גם פורקן שלו כביכול פורקן שכינה הקדושה, יצמח בטובו באופן „ויקרב משיחיה“ היינו גאולת „אחישנה“ קרובה לבא אשר אז אתנו ישיב נדחים קובץ בעגלא ובזמן קריב⁸⁹, ויעקב אבינו ע"ה בקש לגלות את „הקץ“ כדכתיב⁹⁰ האספו ואגידה לכם וגו'⁹¹, א"ר שמעון בן לקיש בקש יעקב לגלות לבניו את קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה, וטעמו של דבר, היות ויש שני קצין של בעתה ושל אחישנה, וזה תלוי בישראל, נמצא שלא היה יכול לגלות את הקץ של בעתה, כי בזה היה קובע שלא יעשו ישראל תשובה ובכן היה מדבר רע על ישראל, לכן נסתלקה ממנו שכינה⁹², ותפח רוחן של מחשבי קצין כלומר: המגלים קצין של בעתה, אבל ימות המשיח הוא להאמין ולאמת שיבא, ולא יחשוב שיתאחר, אם יתמהמה חכה לו, ולא ישים לו זמן ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו⁹³, והוא שאומרים בקדיש „יתגדל ויתקדש שמה רבא“ כלומר: יהי רצון שיבא זמן שתחת שהיה שמו יתברך בלתי ניכר „יתקדש“ והכל ירוממוהו כענין שנאמר⁹⁴: כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' ולעבדו שכם אחד, ותחת שכביכול היה שמו יתברך בלתי שלם „יתגדל“ וישתלם כענין ואגדלה שמך, שאפשר שאמר כן על תוספת הה"א, ובאור זמן העתיד, שיהיה אז כל זה, והיינו: כשימליך מלכותיה, ויצמח פורקניה, ויקרב משיחיה⁹⁵, וממילא אז ויפרוק עמיה⁹⁶.

וי"א (ויבע) ויבא קץ משיחיה⁹⁷, יש לשער שרוב סעדיה גאון תיקן לומר „קץ“ שהוסיף על ה"ו יצמח פורקניה ויקרב „קץ“ משיחיה“ אע"פ שבסדור שלו

82. ירמיה לג, טו. 83. עמק ברכה. 84. ברכות ג, א. 85. הר"מ קורדובירו בסדור.
86. רמב"ם, בנוסח הקדיש. 87. ישעיה ט, כב. 88. סנהדרין צח, א. ירו' תענית פ"א ד"א.
89. להם רב בסדור התפלה להר' משה מאזעס חיים. 90. בראשית מט, א.
91. פסחים נו, א. 92. אמרי צריקים בשם אדמו"ר מסדיגורא ז"ל. 93. פיהמ"ש להרמב"ם סנהדרין צג, יסוד יב. 94. צפניה ג, ט. 95. עי' רמב"ם ה' מלכים פי"א ה"ד.
96. תוצאות חיים מהרב אליהו די ווידאש ז"ל. 97. אבודרהם, תימנים

הגוססא רק „ויצמח פורקניה“ דהנה הרמב"ם ז"ל מזכירו בזה"ל⁹⁵ רס"ג היה גדול-
 חכמי ישראל בזמנו, והתעסק בחשבונות „הקץ“ כדי לעודד רוחו של ישראל ובני
 עמו, להפיח רוח חיים ותקוה בלב המיואשים מאורך הגלות, ולחזקם באמונת אבותם
 לבל תמעור רגלם, עכ"ל. מן האמור י"ל שהוסיף לומר בהקדיש „קץ“ חוץ ממה
 שהיה נהוג לומר „ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה“ כי כל הקדיש נתקן למלחמת
 גוג ומגוג ולזמן הגאולה. „ויצמח פורקניה ויקרב קץ משיחיה“ ע"ש הכי⁹⁹ והתגדלתי
 והתקדשתי לעיני גוים¹. האמור במלחמת גוג ומגוג, ורבינו ס"ג התעסק בחשבונות
 הקץ, בכמה מחיבוריו, לעודד רוחו של ישראל, ותקוה בלב המיואשים, שאחכה לו
 בכל יום שיבא², ובנה את זה עה"פ³: כי סתמים וחתמים הדברים עד עת קץ,
 ועת קץ בכל יום הוא. הקדיש הוא תפלה לבקש שיתגדל ויתקדש שמה רבא...
 ויקרב קץ משיחיה. ועל הפסוק⁴: כי עוד חזון למועד ויפח לקץ ולא יכזב אם
 יתמהמה חכה לו כי בא יבא לא יאחר. וככה א"ל הקב"ה לחבקוק כבר כתיב חזון
 בתורה אבל סתום הוא כתוב אתה ובאר על הלוחות כי עוד יתגלה חזון למועד זה⁵.
 כי מלבד החזון של מפלת בבל והכרתת זרעו יש עוד חזון על זמן קבוע, והחזון
 הזה ידבר על קץ הגאולה שלא יהי' אחריה שעבור ולא יכזב החזון ההוא אף אם
 יתמהמה זמן רב עכ"ז אתה ישראל חכה לו ולא תתיאש ממנו כי בודאי יבוא בזמן
 הקבוע לא יאחר עוד לעבור את הזמן הקבוע וכאומר לזאת צויתך לבאר הנבואה
 של מפלת בבל למען ידעו בבואה שמה' נעשה ועי"ז יאמינו בגאולה העתידה⁶.
 רבינו ס"ג חי בזמן שבני ישראל סבלו ברדיפות מהנוצרים ומהמוחמדנים אשר גברו

והסידים. 98. אגדת תימן פ"ג. 99. יחזקאל לה, כג. 1. עי' רמב"ם ה' מלכים
 פי"ב, ה"ב שבתחלת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג. ועי' אבודרהם, סא"ח ס' נו,
 כו בן, ארחות חיים דף י'. 2. עי' בפ"י הר"י מ' ד' דבינוביץ על הרמב"ם שבס' אמונות
 ודעות מאמר ח' מדבר רס"ג אך ורק בענין הפדות והפורקן והגאולה אחרונה, ומבאר שם
 הזמנים והמספרים הסתומים שבספר דניאל, וסיים והמשכילים יבינו כי עשה את החשבון
 באופן סתמי, ובדרך הידה, ולא קבע באופן מבואר ומפורש את שנת הגאולה, ולכן יתכן
 שהתקין בהקדיש התפלה „ויצמח פורקניה ויקרב קץ משיחיה“ פתר את דברי הגאון, הרב
 ר' דוד האלוז, ולדעתו הוא שנת ה' קיח 1358. גם הרמב"ן בספרו „הגאולה“ ובפירושו על
 התורה בראשית ב, ג, קבע כמו כן מועד הגאולה לשנת ה' קיח. והחכם בן זאת בפ"י על
 אמונות ודעות קבע את הקץ לדעת הגאון בשנת ד' תשכד. וגייגר בספרו רמב"ם הערה
 52 קבע חשבוננו של רס"ג לשנת 988. פירסט שתירגם את האמונות ודעות, קבע אותו
 לשנת 1123 או ד' תתקעב (1212) 4976 ליצירה. עי' מאור עינים פ' מג, ורמב"ם מסיים
 בתפ"ח גולים, עי' ירושלמי שבת פ"ו ה"ט. א"ר חנינא בריה דר' אבהו כבחצי ימיו של
 עולם היה אותו רשע עומד מ"ט כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל, וכ' הקדבן עדה,
 בשנת ב' אלפים תפו לבריאת העולם כעת שיהיה מבריאת עולם עד יום עמדו תהיה הנבואה
 בטילה, ולאחר זמן כזה, דהיינו ד' אלפים ותתקעב תשוב הנבואה לישראל כלומר: כי אז
 עת קץ, יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל, אם ישובו ישראל, ובעונינו שרבו עברו מה
 שעברו ע"ש. כי לחשבון הדורות היה בלעם עומד בשנת ד' אלפים תפו לבריאת העולם,
 ואמר כעת! כמן כעת חיה! פירוש בעוד משך זמן כעת, תשוב הנבואה לישראל והוא
 בשנת ד"א תתקעב אם יהיו ישראל זכאים. אם תקח פעמים ב' אלפים תפו יצא לך המספר
 הזה ד"א תתקעב והוא שנת 1216 למספר העמים עי' סדר העולם. וי"א שנאמרה נבואה זו
 של בלעם בשנת לה לצאת בני ישראל ממצרים ויצא לפ"ז המספר ד"א תתקעב והוא שנת
 1212 למספר העמים, ר' שמואל אבן תיבון מאור עינים הנ"ל ורבינו הרמב"ם ז"ל מסר זאת
 בתורת קבלה, קרבן עדה שם. עי' בספרי אנציקלופדי' על הרמב"ם, 3. דניאל יב, ט.
 4. חבקוק ב, ג. 5. רש"י שם, 6. מצודת דוד שם.

ועשו חיל בימים ההם, והשתדלו להפר ולהרוס תורתינו הקדושה ויסודות דתינו בטענותיהם וכתבי פלסתר שחיברו כנגדם, כמ"ש רס"ג⁷. ונוצד ספק בלבם אולי באמת הצדק אתם ח"ו, ולכן הם עושים חיל ועולים מעלה מעלה ומצליחים, ואנחנו עם עני ודל מעונים ומרודים כי עזבנו ה', ומצד שני הקראים הרימו את הראש. מכאן דברי רבינו הרמב"ם ואגרותיו שהיו בני דורו של רס"ג בעלי סברות נשחתות, ומעמד הדת בימים ההם היה איפוא בשפל, ולולא עמד הגאון רבינו סעדיה בפרץ, כי אז אבדה ח"ו תורת ה', ואמונת ה', והמכתב של רבינו הרמב"ם ז"ל לרבינו ס"ג ז"ל מאיר לנו לדברינו וז"ל⁸ ודע ש"הקץ" שבאד הקב"ה בבאור וכו' היה ד' מאות שנה משנולד יצחק וכו' ואתה דן "מקץ זה" ק"ו: ומה "הקץ הזה" שנודע זמנו והתבאר (בפירושו) לא ידעוהו כל שכן "הקץ הזה הארוך שפחדו הנביאים וחרדו מרב אריכותו", עד שאמר הנביא על דרך התימה הלעולם־תאנף־בנו תמשך אפך לדר דר⁹ ומה נאמר איך אורך הגלות כל כך וכי לעולם תאנף בנו ותאריך אפך לדור דור¹⁰ ואמר ישעיה: כשספר אריכות הגלות הזאת: ואספו אספה אסיר על־בור וסגרו על מסגר ומרב ימים יפקדו¹¹. והפידוש הוא¹² בעבור היות גלות בבל ע' שנה וגלות החל הזה לדור ודור עד עולם, שיהיו בגלות ימים רבים וסגרו על מסגד בין עכו"ם (אדום) ובין ישמעאל, ואחר שיהיו ימים רבים בגלות ירחם עליהם האל ויפקדם. ובאר לנו דניאל עמק ידיעת הקץ, והיות סתום ונעלם, כי כן אמר דניאל¹³: כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ, ולפיכך גמנעו החכמים ז"ל מלחשב הקצים לביאת המשיח, לפי שיכשלו בהם ההמון, ושמא יטעו בראותם שבאו הקצים ולא באו, וכן אמרו החכמים: וז"ל¹⁴ תיפח עצמן של מחשבי קיצין, לפי שהם תקלה לעם, לפיכך התפללו עליהם חכמים שתפח דעתם וישחת חשבונם, אבל גדולי ישראל כמו רס"ג כתב דבינו הרמב"ם ז"ל וז"ל ואנו דנים את רב סעדיה לכף זכות¹⁵ כי מה שהביאו לענין הקץ אע"פ שידע שחז"ל אסרו חשוב זה, אלא לפי שהיו בני דודו בעלי סברות נשחתות, וכמעט שאבדה ח"ו תורת ה', לולא הוא ע"ה, שגלה להם מן התורה מה שהיה נעלם, וחזק בה את אשר נדאה היה, ולדורו היה נחוץ לנסח בתפלת הקדיש "ויקרב קץ... ולדורות נדפס בסדר שלו רק ויצמח פורקניה בלי קץ, וכן הוא נוסח הרמב"ם, "ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה". וז"ל הרמב"ם⁸ יש לחשוב כמנין שיש מששת ימי בראשית ועד אותה העת וחזר הנבואה לישראל ואז יאמרו הנביאים מה פעל אל וכו'² ופתאום יבא אל היכלו הארון אשר אתם מבקשים, ומלאך הברית אשר אתם חפצים, הנה בא, אמר ה' צבאות וכו' הנה איש צמח שמו, ומתחתיו יצמח ובנה את היכל ה'¹⁶, ואחר שיגלה בארץ הצבי, ויקבץ כל ישדאל לירושלים, אז תמשך האומה, ותתפשט ימה וקדמה, עד שיגיעו אליכם אל ארץ תימן, וליושבים אחריכם בארץ הודו וכו'⁵. וזה לע"ד פי' של "יתגדל" כלו': תמשך ש"ד על האומה הישדאלית בהארץ ובעולם כולו בכ"מ, ותתפשט ימה וקדמה וכו' אל מקום ה' צבאות הר ציון, ויתקדש שמה דבא בעלמא וכו' ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה, "ולא קץ" אלא משיחיה ממש, ולשלום על כל ישראל

7. בספר אמונות ודעות. 8. אגרת תימן. 9. תהלים פה. ז. 10. רד"ק. 11. ישעיה כד, כב. 12. עיי' אבן עזרא, ורד"ק בשם אביו ד' יוסף קמחי ז"ל. 13. דניאל יב, ט. 14. סנהדרין צו, ב. ואולי מכאן שהרמב"ם מנע מלומר בהנוסח הקדיש שלו "קץ" רק ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה. 15. לפי הנוסח שבקדיש שלו היה ויקרב קץ משיחיה. 16. זכריה

אמן¹⁷. וזה ג"כ הפי' של ויצמח כלומר: התפשטות החיות, פורקניה יסוד — מלכות, ויקרב — תפארת משיחיה מלכות שבסדר זמנים¹⁸. הקב"ה מצמיח לישראל גאולה וישועה אחר שהם מושפלים בגלות ונכנעים בהעדר פורקניה, יכירו בו וידעו כולם שיד ה' עשתה זאת ויגדל שמו בגוים, ויקרב — כלומר: זכו, אחישנה, ויקרב משיחיה, ע"י שיצמיח קדן משיח בן דוד שיהיה בקרוב¹⁹. כי עתה כשישראל הם בגלות גם השכינה כביכול בגלות כמאמרם ז"ל²⁰ שכינה מה לשון אומרת: קלני מראשי קלני מזרועי, לכן אנחנו מתפללים על גלות השכינה שיצמיח פורקניה כביכול פורקן עצמו²¹. וממילא יהיה פודקן לכל בני ישראל, ארז"ל²² צדיקים שעתידי הקב"ה להחיותן אינן חוזרין לעפרן, שנאמר²³: והיה הנשואד בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו, מה קדוש לעולם קיים אף הם לעולם קיימים, והנה בשיר יגדל כתוב: מתים יחיה אל ברוב חסדו ברוך עדי עד שם תהלתו, ר"ל דלאחר תחית המתים יחיו הצדיקים לעולם, ואז יברך כל אחד את השי"ת לעולם, וזה עדי עד שם תהלתו, וז"כ התפלה: לדור ודור נגיד גדלך, ד"ל בזה"ו הוא רק לדור ודור, כי אין אנו חיים לעולם, אבל לעתיד לבא לנצח נצחים קדושתך נקדיש²⁴. כשנהיה מכונים בשם קדוש, ונהיה קיימים לנצח, אז ושבחך אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד, מפינו דייקא, כי אנחנו נברך שם כבודו לעולם ועד. וזש"א בימים הקדושים, לדור ודור המליכו לאל ר"ל בזמן הזה הוא רק לדור ודור, כי הוא לבדו מרום וקדוש, לעולם קיים, אבל לעתיד נהיה גם אנחנו נקראים בשם קדוש, אז נזכה לברך שם כבוד מלכותו לעלם ועד ולא לדור ודור בלבד, וזה מתפללים בהקדיש שיצמח פורקניה ויקרב משיחיה אז נזכה לזמן של קדושה וברכו שהוא שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

וי"א ויצמח פורקניה ויקרב משיחה ויפרוק עמה²⁵ ברחמתי²⁶, הטעם שיש להוסיף „ויפרוק עמיה“ שאם יעמוד מלך מבית דוד וילחם מלחמת ה', אם לא ינצח כל האומות, ויבנה בית המקדש ויקבץ נדחי ישראל, שמא לא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו את ישראל²⁷. נמצא, עיקד הגאולה הוא אם יפדוק עמיה, ועוד כי תקנו חז"ל בקדיש כ"ד תיבות כנגד כ"ד תכשיטי כלה, וכל הפוחת כאלו פיחת תכשיטי כלה הכלולה מכל יופי, ואין אנו מוצאים כ"ד כי אם בתיבה „ויפרוק עמיה“²⁸.

ו, יב. 17. בכל יום ולילה אומרים היום אם בקולו תשמעו דבכל יום עת הוא ובא מועד על הגאולה וכן מה שאומרים: בונה ירושלים ה' הוא לשון הווה דכל עת ושעה הוא זמן הגאולה ובעוה"ז בחר בציון ואוה להיות לו למושב קבוע בעוה"ב ואותיות או"ה רמו לזה שיהיה הכסא והשם שלם, מהרש"א מנחות פז, א. 18. סדור תפלה למשה להרמ"ק. 19. סדור עבודת התמיד. 20. חגיגה טו, ב. 21. ס' הקדיש להרב כהן. בעשרה בסבת בשנת תשכ"ג הייתי אצל הגה"צ אדמו"ר מסקווערע שליט"א, נפגשתי עם הרב דמתא ר' משה ניישלאס שליט"א וא"ל בשם הרה"ק ר' מאטעלע המגיד מטשערנאביל ז"ל שבא פעם אחת לבית מדרש ואמר בזה"ל עם אינו שוין די צייט מען זאל אהן הייבען צי זאגען „ויקרב קץ משיחיה“. 22. סנהדרין צב, א. 23. ישעיה ד, ד. 24. אוהב ישראל פ' וישב 25. רמב"ם בנוסח הקדיש ועמיה ביו"ד. 26. כ"ה ניסח הספרדים, וגאולה אף שאומרים אותו דרך תפלה ולא דרך שבת והודאה, מכל מקום הוא שבת, ואינו הפסק, דכיון דתקינו חז"ל לאומרו הוי ליה כגאולה אריכתא. והקדיש הוא תפלה על הגאולה העתידה, עי' תוס' ברכות ד, ב. ד"ה אר"י, ובדף ג, א. ד"ה ועונין, ובסמיכת חכמים שם דף ד, ב. 27. הרמב"ם ה' מלכים פי"א, ה"ד. 28. ר"מ אלשיך, ה"ד במנהגים של

וי"א (וישכלל היכליה) פירוש, ויבנה היכלו ע"ש הכ' 29 ואשרנא דנה לשכללה. בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו: אמן. ועונין הקהל אמן בחייכון וביומיכון, לפי שבזמן הגאולה לא ישארו כי אם א' כעיר ושנים ממשפחה, אנו מתברכין כאן בחיים, וזשה"כ 30 ומי מכלכל את יום ביאו ומי העומד בהראותו כי הוא כאש מצרף וכבורית מכבסים, והיינו דאמרו חז"ל 31 ייתי ולא איחמיניה כי מרוב הצרות העתידות לבוא באותו זמן, ובאותה מלחמה תהיה מיתה לעמלק, וחיים ואורך ימים לישראל, ובוה יהיה גדול השם 32, בחייכון, שנשוב בתשובה ונזכה לחיות חיים נצחיים, שלמים וטובים לא כחיינו עכשו, שיש מי שקץ בחיינו מרוב הצרות, ובחיי דכל בית ישראל, לכלול תיקון כל נשמות ישראל, החיים והמתים והמגולגלים 33. כי אין מלכות נוגעת בחברתה כמלא נימא, וכשאנו מתפללין על ביאת הגואל, ראויין אנו להתפלל על חיי כל ישראל, ובכללם חכמיהם ופרנסיהם, שיזכו עמנו יחד בביאת הגואל, לכשיגיע זמן פרנס אחד לפרנס דורה, הראשון נדחה מפניו, וכן ארז"ל 34 מדחי גברא מקמי גברא, וא"ר אלעזר 35 ארבעין שנין נהיר שמשא להו לישראל ואיתכניש לסוף ארבעין ונהיר סיהרא, א"ר שמעון הא דכ' 36 ויש נספה בלא משפט, ודאי הכי היא, והא התערו חבריא ואנן נוקים ליה לקרא אבל על מה דאתרעו כולא הוה איצטריך לעלמא ולתועלתא דבר נש דאיתכניש עד לא מטין יומי 37. ע"כ לא יהיה האדם רודף אחר הכבוד והרבנות, שקוברת בעליה, כמ"ש במשה רע"ה 38 רב לך, הגיע עתו של יהושע 39 לכן כשאנו מתפללין על ביאת בן דוד ראוי להתפלל על חיי דכל בית ישראל 40 היה מנהג וגם עתה אצל אחינו שבמזרח, כשאחד מברך את חברו, ישיב לו, בחייך ובימיך ר"ל שיקוים ברכתו בחייו, כדי שיזכה לדאות איך שנתקיימה ברכתו בחייו, וזה כוונת בחייכון וביומיכון, והיות שבזמן הגאולה יהיה מלחמת גוג ומגוג ולא ישאר אחד מעיר ושנים ממשפחה, אנו מתפללים בחייכון וביומיכון דכל בית ישראל 41 בעגלא 42 או בעגלה 43 החזן צריך שיאמר, בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן" בנשימה אחת 44 ואחר, "ואמרו אמן" יענו הצבור אחריו, "יש"ר" 45 ואמרו אמן ע"ש הכתוב 46: ואמר כל העם אמן.

נחלת יוסף להרב שמואל בן יוסף ז"ל. 29. עזרא ה, ג, ע"י אבודרהם, א"ר ס' נו, ובא"ח שם. 30. מלאכי ג, ב. 31. סנהדרין צ"א, ב. 32. דד"א. 33. הרב דרכי נועם בעבודת התמיד. 34. תענית ה, ב, דאירחי שמואל מקמי דוד. 35. זוהר ה"ג דף רפג. 36. משלי יג, כג. 37. לבושי אור יקרות פ' וילך. 38. דברים ג, כו. 39. מד"ת ואתחנן. 40. עמודי שמים. 41. ס' הקדיש להרב כהן. 42. כ"ה ברמב"ם, כל בו, א"ח שם. 43. פירוש במהרה, כמו בסנהדרין נב, א. כי הכי דלשתריף (בעגל) (לעגל) ואמרינן על משיה דליתי בעגלא, אבודרהם, ובגמרא שם, "כי היכי דלישרוף לעגל" ובכ"י פאריס כג"י רבינו, ותיקן הרב ערנרייך בפנים ע"פ הגמ' שלפנינו. ובכל בו ובא"ח הגי' "כי היכי דלימות בעגל" ובא"ח כ' עוד שמעתי כי תרגום ירושלמי של "מהר קח את הלבוש" הוא עגל, ותרגום "כי רנת רשעים אקרוב" ארי בועי רשיעיא דשצי בעגל, וע"י ברכות יח, ובעמודי שמים, ובעבו"י, ובלקוטי הגר"א שהגאולה תהיה בהדבה ענינים, כמו תחית המתים, וגוג ומגוג, הכל בזמן קרוב זה אחר זה, ובמחזור דפוס ויניציאה שנת תעז, "בעגלא" פתאום המד"א מלאכי ג, א ופתאום יבא אל היכלו. 44. א"ד. 45. ע"ש שנאמר: גדלו לה' אתי תהלים לה, ד. עץ יוסף באוצה"ת. 46. תהלים קו, מת. רד"א. היא לשון הקודש, כי לשון ארמי היה גקודו ואמר דניאל ב, ט והשאירוהו בלשון הקודש, מפני שמרוב השתמש בו יבינו אותו גם עמי הארץ, סדור עבו"י, ובמחזור

יהא שמה רבא מברך. צריך להפסיק קצת בין אמון יש"ר, כי אמון קאי על יתגדל⁴⁷ ולא להפסיק בין רבא למברך⁴⁷. "יהא שמה רבא מברך" זה תפלה אחרת ואינה שייכת לתפלה שהתפלל החזן שיתגדל שמו, כי אותה התפלה נסתיימה ב"אמן" אלא שזה על דרך הכ' ⁴⁸ זכר צדיק לברכה, ואחז"ל⁴⁹ זה צדיקו של עולם, דהיינו, כשמזכירים שמו של הקב"ה צדיקים לומר בלשון ברכה, לכן הם אומרים: שיהיה שמו הגדול מבורך⁵⁰.

ונראה מנהג הקדמונים הוא עיקר. שהיו אומרים: אמון יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי יתברך, שעד כאן עיקר עניית הצבור⁵¹, וכן הוא המנהג.

הנ"ל כ' ובחיי דכל בית ישראל, תצטרף לשטף ג"כ הנשים כמ"ש תהלים קו, ד זכרני ה' ברצון עמך, וכל בית ישראל אלו הנשים. ⁴⁷ של"ה, א"ר ס' נו, כף החיים שם אות יד. ועונין יש"ר מברכות ג תוס' ד"ה ועונין, מכאן יש לסתור מ"ש במח"ו, וכ' בסמיכת חכמים מס' קדושה וברכה, דאף אם תפלה אחת היא יהא שמה הגדול מבורך וכו' ואף אם כתיב הגדול מ"מ הפי' שבמח"ו נכון הוא כמו שיסד הפייט ביום א' דשבועות שם שיקרא בכתיבתו, מהציו תתמלא תיבתו, פי' המפרש שיקרא השם ביו"ד ה"א ולא באל"ף דלי"ת וזהו השם תתמלא מהציו משם י"ה בעצמו, דהיינו כשכותבין יו"ד ה"א במלואו עולה כ"ו כמנין השם הגדול והנורא, א"כ שפיר אנו מתפללים יהא שמה הגדול, דהיינו שם י"ה הגדול וגם רבא הוא נכון כשהוא במילואו נקרא גדול ואז הוא שם הנכבד יהא מברך לעלם וכו' שיהא נקרא ככתיבתו וא"כ תפלה אחת הוא אף לפי' המח"ו הפי' הוא נכון ע"ש, ועי' בס' חדות יעקב בליקוטים מכאן יש לסתור מה שפי' במח"ו שזו תפלה ופירושו יהא שמה שם יה רבא כלומר שאנו מתפללים שיהא שמו גדול ושלם, ומבורך לעולם הוי תפלה אחרת כלומר: ומבורך לעולם הבא, הקשה הרב כפות תמרים דף לד אמאי לא סתרו התוס' דברי המח"ו מהא דאמרינן בסוכה לט אמר רבא לא לימא אינש יהא שמה רבא והדר מברך ולפי פירוש המח"ו מה איכפת לך שמפסיק בינתים דהא לא הוי מזכיר שם שמים לבטלה ע"ש שהניח בצ"ע וראיתי מי שתירץ עם מה שהקשו התוס' שם מההיא דפרק מצות חליצה אמר אביי מאן דמקרי גט חליצה לא לקדי לדידה לא לחודיה חפצתי לחודיה וכו' רבא אמר אסקי מלתא היא וכו' דהא הכא פליג ארב ספרא דקאמר הכי ותירצו דשמא בסוף ימיו קבלה מרב ספרא ע"כ נמצא לפ"ו דהשתא קיילין כרב ספרא ואף רבא מודה ובהכי מהרצה קושיין ע"כ, וקיילין כרב ספרא, ואנו אומרים דאפשר דאף רבא חזר בו היינו כשום דאמרינן אסקי מלתא היא אבל אנה"ג אם היינו אומרים כדס"ד לרבא מעיקרא דהוי הפסק נראה מן הש"ס דאף ר' ספרא היה מודה שהיה אסור וכפי פירוש המח"ו שפיר הוי כצינו לומר הכי ולא הוי מזכיר שם שמים לבטלה כיון דמלת רבא לדידיה הוי לשון תפלה וכ"כ הרב כפות תמרים ונ"ל דהמח"ו יתדן אף על גב דלא הוי מזכיר שם שמים לבטלה כיון דמלת רבא הוא תפלה, מ"מ לא אריך להפסיק בין מלת רבא למברך דאם אנו מפסיקים נשארה תיבת מברך תלויה ועומדת ולא ידעינן היכא קאי, ומה שאסר רבא גופיה התם למימר ברוך הבא והדר ה' הוא מטעם דבשם ה' מזכיר שם שמים לבטלה, אמנם מה שאסר לומר יהא שמה רבא והדר מברך לאו מטעם דמזכיר שם שמים לבטלה הוא, אלא משום דמלת מברך אין לו קשר לשום מקום אם מפסיק בין שמה רבא והא כדאיתא והא כדאיתא, ואח"כ מצא כדברים אלו בס' ברכ"י. ⁴⁸ משלי י, ז. ⁴⁹ יל"ש שם, ⁵⁰ ס' הקדיש. ⁵¹ כ"ה דעת גדולי הראשונים, ועי' בפ' עניית איש"ר, ועי' ש"ע הרב ז"ל ס' נו סע"ג, הטעם שאין להפסיק ולהפריד בין עלמאי ליתברך, כי יש"ר מברך לעלם ולעלמי עלמאי ז' תיבות, שהם עיקר העניה יש בהם כ"ח אותיות כנגד פרקי י"ד ימין ושמאל, וב' ידיים דומזים בג' שמות של יתוד ה' אלהינו ה' י"ד אותיות כנגד יד ימין ומהם יוצאין ג' שמות כוון במוכוו כוון שהם כנגד יד שמאל, ואלה השם שמות רומזים כמ"ש העונה אמן בכל כח"ו קורעין לו גז"ד של ע' שנה, שהם ע' שרים יושבי על מדין, מאחר שיד ימין עם שמאל והזיו"ן המכריע כולם מסכימים להטיב לו שוב אין לס"א להרע לו, ועי' סודר יעב"ץ, ובעמודי שמים, וכ"כ הר' יוסף גיקאטלייא ז"ל, ועי' שומר אמונים עפ' כב, וכן

מברך, צ"ל הרי"ש בפתח⁵² ולא מבורך אלא מברך בקמ"ץ שהוא לשון תרגום, אבל מבורך הוא לשון הקודש⁵³.

גם הש"ץ צריך לומר עמהם יחד שלא להוציא עצמו מכלל המברכין ישר"מ ולא אמן ישר"מ. שיש לזהר שלא לענות ב' פעמים אמן⁵⁴. י"א שאין לענות אלא "אשר"מ לעלם ולעלמי עלמיה" בלבד⁵⁵. י"א לעלמי, שו"א תחת הלמ"ד וקמ"ץ

העונה אמן ישר"מ צריך להזהר שלא יפסיק בין ישר"מ, עי' סוכה לט, אמר רבא לא לימא אינש ישר"מ והרר מברך אלא ישר"מ בהרדי, ועי' אור זרוע ה' תפלה ס' צז, של"ה דף דנה, אור הישר להר"ם פאפירש, ובמקור התפלות כ' של"ה לא ס"ל כדשב"ל ס"ל שתחלת הקדיש הוא אחד עם יתברך וישתבח וכו' ס"ה יו"ד שבחים ובאמצע השבחים הפסיק עם שבחים אחרים כדי לדמו שיש חילוק בין ב' דברות הראשונות לח' דברות האחרונות וא"כ שפיר י"ל "אמן ישר"מ בפעם אחת כי אמן אינו מוסב על יתגדל ויתקדש דק הוא שבח בפני עצמו לפי דעת השב"ל דאיך אפשר לומר שאמן סובר על יתגדל ויתקדש הלא לא נגמר העשרה שבחים ע"ש. וי"א שיש לענות בקדיש מן איש"ר וכו' עד דאמירן בעלמא מפני שיש לענות כ"ח תיבות ואפי' בברכות ק"ש יש לענות כן עי' ב"י שם, ובשל"ה, ובכלבו מונה כ"ח אותיות וזה עד עלמיה עי' לחם המדות פ' היה קורא אות כ"ג, ובכף החיים ס' נו וסו, ובס' בן איש חי פ' שמות, וי"א מאחר שיש מחלוקת עד כמה מחויב לענות, לכן כשיפסוק בק"ש וברכותיה לענות קדיש, לא יענה אלא עד לעלמי עלמיה, או עד דאמירן בעלמא, עי' מג"א ס' סו סק"ו, ובב"י ס' נו הפליג מאד בעונש המפסיק בין עלמיה ליתברך. ועי' כף החיים שם אות טז ובס' כה אות עה שכ' שכל דבר שלא נזכר בהיא בש"ס ונחלקו בו הפוסקים דברי קבלה מכריע, וכיון דדבדי קבלה לא עשו חילוק, אלא אמרו: לענות עד דאמירן בעלמא, ונתנו טעם בסוד, הכי נקטינן. ואין לחלק בין ק"ש וברכותיה לשאר מקומות ע"ש. ומנהיגינו לענות עד יתברך וכו' הב"י דצריך לומר כל הנוסח עד דאמירן בעלמא כ"ח תיבות, ע"ש א"ח ס' נו סע"ג, כי אסור להפריד בין עלמיה ליתברך אלא יענו עד יתברך ועד בכלל. 52. נהורא שלם, תנופת אהרן, וכ"כ במעשה רב כי הוא פועל ללשון ארמי ואם יאמר הרי"ש בציר"י יהיה בינוני פועל ללשון עברי ויהיה היפך המכוון. עי' ש"ע הרב ס' נו סע"ג. 53. של"ה, א"ד שם, והקדיש נתקן בלשון תרגום, שער השמים. 54. דמ"א ס' נו, שירי ברכה ה"ד בבא"ה שם סק"ה, שעל שום ברכה אין לענות ב"פ אמן דהוה כעונה ב"פ אמן כמ"ש ב"י, עי' דמ"א ס' סא סע"ב, באה"ט שם סק"י, מ"ב ס"ק כח, שו"ת דרכי נועם הא"ח ס' יא, שו"ת נאמן שמואל ס"א ה"ד בבא"ה שם כשהש"ץ חוזר לענות איש"ר אף שכבר אמר ואמרו אמן. ובשירי כנה"ג אות ו' החוזר ועונה איש"ר לא שפיר עבד, וטעות הוא בידו אלא חוזר ועונה ישר"מ בלבד, וכיד אהרן כ' ובוה מדויק לשון מור"ם שכ' וגם הש"ץ צ"ל ישר"מ אבל אמן א"צ לחזור ולומר. ועי' כף החיים שם אות מג, ועי' שו"ת הרמ"ע מפאנו ס' קיב כ"מ שאסור להפסיק ושומע קדיש לא יאמר אמן רק ישר"מ כי אמן הוי הפסק, ועי' לקט הקמח דף יד בשם באר שבע, ועי' פחד יצחק ע' קדיש. 55. כי כאן הוא סיום השבח של אמן ישר"מ: ומן יתברך ולהלן מתחיל פרק אחר ואין לעדבם בבת אחת, כן נראה מדברי רס"ג, וכ"כ בשם הרא"ש, והטעם כי יש עוד עד עלמיה ז' תיבות וכ"ח אותיות, ומלת אמן אינה מן המנין כי הוא עונה על מה שאמר הש"ץ יתגדל ויתקדש. ולפ"ז צ"ל ולעלם עלמיה כדי שיהיה כח אותיות, ועי' בס' האורה בפרדס הגדול ס' ז ולא לימא ולעלמי עלמיה לפי שאין באלה שמות אלא כח אותיות וא"כ הוה כט, וקבלה היא ביד האומרים כי עשרה מאמרות ועשרה קדושות ועשרה דברות דהיינו ח' קדישים ושתי קדושות בכל יום כולן בתחלתן ז' שמות וכ"ח אותיות, וצא וחשוב עשרה מאמרות בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ עשרה דברות וידבר אלקים את כל הדברים האלה לאמר, וקדיש נתקנה כנגד ז' שמות, וכ"ח שנים מחזור גדול. ואם יאמרם בשתי נשימות דהיינו, בהפסק קלה בין עלמיה, ליתברך שרי, עי' מ"ב שם ס"ק טו דומיה דתקיעות דלכ"ע תקיעה ותרועה שני דברים הם, ואינו אסור דק בנשימה א', ע"ש שע"צ, ואם עומד במקום שאין רשאי להפסיק יזהר בזה שלא יאמר רק

תחת העי"ן ופת"ח תחת למ"ד⁵⁶ וכן נקוד תיבת "לעלם" בתרגום של דניאל⁵⁷ אף שבתרגום חומש אינו כן⁵⁸, לעלמי בלא וא"ו⁵⁹ וי"א בוא"ו. ובסדורינו כ' בוא"ו⁶⁰ ולעלמי, שכן הנוסח המדויק, "שמה" בלא יו"ד ויש בה כ"ח אותיות, ולעלמי וא"ו בתחלתו, וכן עיקר⁶¹ לכן להאומרים, "לעלמי עלמיה" בלא וא"ו שלא יהיה יותר מן כ"ח אותיות, ולהאומרים, "ולעלמי" בוא"ו אומרים: "שמה" חסר יו"ד כמו שאמרנו⁶² וזה דוקא להאומרים: שאין מחויבים לענות אלא עד עלמיה, אבל העונים גמי יתברך יש יותר מכ"ח אותיות, וכן יש שכ' "שמיה" ביו"ד וגם, "ולעלמי" בוא"ו, וטועים העולם שמסיימים ב"יתברך" אלא צ"ל עד "ואמרו", ולא אמרו" בכלל, והם כ"ח תיבות⁶³ ומנין כ"ח, י"ד ימין וי"ד שמאל שבהן כ"ח פרקים יד ימין ה' אלקינו ה', יד שמאל כונו במוכו כונו⁶⁴ ולדברי הרבה פוסקים צ"ל: "לעלם לעלמי עלמיה" ולא יאמר, "ולעלמי", כדי שלא להוסיף על כ"ח אותיות שיש מן "יהא שמה רבא עד מלת עלמיה"⁶⁴.

ויש נוהגין לומר עד "יתברך" ועכ"פ כשמפסיקין בק"ש וברכותיהם לא יאמרנו⁶⁵. וי"א דאפילו תיבת "יתברך" לא יענה אלא ישתוק דשומע כעונה⁶⁶. ויש שמתיר לומר גם תיבת "יתברך"⁶⁷.

עד עלמיה עי' ח"א ה"ד במ"ב שם. 56. כ"ה ברמב"ם ובשל"ה וברד"א. 57. א"ר שם. ועי' ש"ע הרב ס' נו. 58. ובדניאל הוא המדויק, שער השמים, וכ"כ בכל בו, ובמקור התפלות. 59. ב"י, רד"א, כל בו, ובסדרע"ג, רמב"ם, ובטור ולעלמי. 60. ואין לשנות ממטבע שטבעו חכמים. 61. כ"ה בספרי האזינו, ובתד"א זוטא פ' כ', ועי' מ"א וא"ר ס' נו. 62. ב"י שם, ומ"א, ועוד. 63. עי' הערה 51. 64. כי בקדיש יש בו שני פעמים כ"ח ושני פעמים מ"ב, והכ"ח והמ"ב הראשונים הם של אותיות, כי כ"ח אותיות הם מן ישר"מ עד עלמיה שהם ז' תיבות ובהם כ"ח אותיות והמ"ב איתיות הם גי' של ז' ווי"ן שבראשי תיבות וישתבח ויתפאר ויתרום ויתנשא ויתהדר ויתהלל שעולים מ"ב. והכ"ח והמ"ב של תיבות כי יש כ"ח תיבות מן ישר"מ עד דאמירן בעלמא, והמ"ב תיבות הם ז' חיבות עצמם של ישתבח וכו' עד ויתהלל שיש בכל תיבה מהם ו' אותיות הרי מ"ב לכן צריך לומר לעלם לעלמי עלמיה ולא יאמר ולעלמי כמבואר בשער הכוונות וכ"ה בפרע"ת שער הקדישים פ"א ובפ"ג לעלמי בלא וא"ו וכ"כ מה"ר שמואל ויטאל ז"ל שם, בשער הכוונות דף יד ע"ג, ועי' בפרדס הגדול, ובמחזור ד' ויניציאה משנת ה"א שכה. ובסולת כלולה אות ד, ובשלמי צבור ד' פא, ובקשר גודל ס' ח אות טז, סדור רי"ע אות נב, חס"ל ס' נה אות יד, ה"ד בכף החיים ס' יג אות טז, בן איש חי פ' ויחי אות יא, כף החיים ס' נו אות יג. 65. מ"א, וא"ר שם. 66. ל"ח דף יב ה"ד בא"ר וכ"כ הרב מרקנטי סדור רבינו הרב ז"ל. הריעב"ץ, ביאור הגר"א ז"ל שאין לענות כי אם עד עלמיה, ולא יותר כי יתברך קאי אלמטה, אשמיה דקודשא בריך הוא, ואם מגיע לעלמיה, והש"ץ כבר אמר איזה תיבות מיתברך ולהלן אומר יתברך וכו' עד שמגיע למקום שהש"ץ אומר ושותק, מעשה רב. ועי' ש"ע שלו ס' נו, וכ' הרב יהושע העשיל הלוי לעווין ז"ל מוואלאזין בשם שו"ת משכנות יעקב ס' עג להגאון ר"י ז"ל מקארלין וז"ל נתפשט זה קרוב בין רבים מבעלי תורה לשנות מנהג זה הקדום וכו' וקצת כבד הדבר בעיני לשנות מנהגים שהנהגו גאוני עולם מפורסמים ולא ידעתי אם היה דעת רבינו ז"ל לקבוע הלכה ולשנות המנהג, וידוע כמה גדול כחו של רבינו הגאון ז"ל ועומק חכמתו אבל גם גדולי הקדמונים מימות עולם התנאים ואמוראים לא היה דעתם נוחה לשנות מנהגים קבועים לרבים וכו' ולא כתבתי הדברים האלה לסתור ח"ו דברי רבינו הגאון ז"ל אשר ידוע לכל חכמי לב עומק חכמתו ובינתו אשר כל רז לא אניס ליה, ורק כתבתי ליישב דברי הגאונים ז"ל אשר נהגו על פיהם ולתת טעם לדבריהם למען לא יהיו תמוהים בעיני משכיל, ע"ש. 67. ע"ש מג"א

ענין העניה הזאת היא אותה עניה שענה דניאל איש המודות ואמר⁶⁸: להוי שמה די אלהא מברך מן העלמא ועד עלמא. כלומר: לעולמי עד⁶⁹.

יתברך, לא יפסיק הש"ץ בדבור בין עלמא ליתברך, וכן השומעים יכוונו למה שאומר הש"ץ מיד אחר עלמא יתברך ולא כמו אותן שאין עונין אלא עד עלמא⁷⁰. יתברך ע"ש הכ' ⁷¹ יתברך באלהי אמן⁷² ועד יתברך צריך לומר בנשימה אחת⁷³ כדי שלא להפסיק בדברים שהוא יחודו של מקום⁷⁴ ואין להצבור לענות ישתבח ויתפאר וכו' כי זה שייך להש"ץ והוא שחזור ואומר אחריהם. ישתבח ויתפאר וכו' והוא אומר ואמרו אמן⁷⁵ יתברך, מיוסד על לשון הכתוב⁷⁶: ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה, ויש כאן שמונה לשונות של הלל ושבח ושנים הם בלשון עברי ובלשון ארמי, ופתרונו שיתברך שמו של הקב"ה למעלה יותר מכל הברכות שירות ותשבחות הנאמרים בעולם. כלומר: שמבקשים שיתגדל ויתקדש שמו בעולם לעתיד לבא, ולקץ הימין, ואז יתברך ג"כ שמו של הקב"ה למעלה יותר מן כל התשבחות הנאמרים בעה"ז למטה. ובאמת כל הקדיש היא מאמר אחד, אלא שנחלק לשנים⁷⁷. ועד יתברך הוא עיקר הקדיש משנים קדמוניות, לכן לא מוזכר בהתלמוד יותר מ"ישראל" שהיה כנראה בזמנם סיום השבח, ולכן כתבו הרבה מן הראשונים שהקהל יאמר רק עד יתברך⁷⁸. שבהם שמונה מיני שבח, ז' נגד ז' רקיעים, והשמיני כנגד רקיע שעל ראשי החיות, וצריך להאריך ולמשוך הקלוסין כדי למנות השבח (ולהגותה כראוי)⁷⁹ לכן לא ידגיש ב' דיתברך — דלא לישתמע יתפרך⁸⁰ אלא יתברך (מיניה וביה) הוא לשון מתפעל שהוא בעצמו כביכול⁸¹.

י"א אמן אחר יתברך⁸², כי אמן אחר יתברך משמע דשם סלוק ענינא⁸³. ולא נוהגים כולם לומר "אמן" אחר יתברך⁸⁴ וי"א שאין לענות אמן אחר יתברך⁸⁵.

בס' סו. 68. דניאל ב. כ. 69. עמק הברכה. 70. אור הישר. 71. ישעיה כה. טז. 72. אבודרהם. 73. עמק הברכה. 74. סדור בית אברהם להרב אברהם ב"ר אהרן יוסף, אור ישר. 75. ארחות חיים ס' נו אות ה וז"ל כ' בשיירי עה"ש הנספח לס' דוקת הפסח הספרדי בשם שו"ת הרשב"א ח"ה ס' נד וז"ל שאלת למה תקנו הקדיש בשני לשונות עברית וארמית, דע דעיקר הקדיש שהצבור עונים אחר הש"ץ אין בו אלא לשון ארמי דאין הצבור עונין אלא עד לעלמי עלמא אבל ישתבח ויתפאר מן הש"ץ. 76. נחמיה ט. ה. 77. רס"ג, רמב"ם, פרדס לרש"י, רא"ש, רד"א, ב"י, סדור יעב"ץ בפ"י על הקדיש, ס' הקדיש להרב כהן. 78. א"ר ס' נו בשם כל בו. 79. של"ה. 80. עבודת התמיד. 81. כ"ה ברמב"ם בנוסח הקדיש, בסרע"ג, ובב"י ועוד. 82. וכי האחרונים בשם רבינו הגר"א ז"ל שנראה לו דברי רע"ג שאחר יתברך אומרים "אמן" דשם סלוק ענינא, ולכן כ' הטור ישתבח בלי וא"ו, אך אעפ"כ כ' הטור והרמב"ם לענות עד עלמא, וכן עיקר, וכ"ה בסרע"ג ע"ש מקור הברכות, ועי' מ"ב ס' נו ס"ק יב שמתפלא על הש"ע שלא העתיק ה"אמן" הזה, ובסדור רע"ג ז"ל ואומר יתברך, אמן. 83. כ"כ הטור שאין נוהגין עתה לענות אמן אחר יתברך אלא אחר קודשא בריך הוא, ועי' בס' האורה ח"ב ס' ט, ובמה"ו ס' תסח שנשאל לרש"י ז"ל מאחר שהעונה אמן אחר ברכה שאין בה הזכרת שם שמים הוא אמן יתומה מהו לענות אמן בקדיש, והשיב בשם רבו ר"י יקר שמוחר לענות שלא לחנם תקנו רבותינו שבבבל ואמרו אמן בקדיש, ומצינו בירמיהו שאמר אמן אחר בקשה, ואף אנו נאמר אחר תחינה, עי' מקור הברכות בסרע"ג, וע"ש רמ"א סעיף ב' ובטור שם, והנוהגין שלא לאומרו נותנין טעם לדבריהם שחייב אדם לומר שבעה דברים בשבחן של הקב"ה, כנגד שבעה רקיעים, וכיון שאמר יתברך ואלו הששה הרי שבעה ע"ש כמ"ש לעיל. 84. כמ"ש מור"ם ז"ל שצריך לענות אמן אחר בריך הוא עי' בפ' אמן בערך

ש"ץ האומר "יתברך" וכו' הקהל אומרים בלחש: יתברך שמו ויתעלה זכרו
לעד ולנצח⁸⁵ וישתבח, ויתפאר, ויתרומם, ויתנשא, ויתהדר, ויתעלה, ויתהלל⁸⁶.
וישתבח ע"ש הכ' ⁸⁷ להשתבח בתהלתך⁸⁸ וצריך לומר הווי"ץ⁸⁹ ויתפאר ע"ש
הכ' ⁹⁰ ישראל אשר בך אתפאר⁹¹ קמץ תחת הפ' ופתח תחת הא'. וי"א פתח תחת
הפ' וציר"י תחת הא', על לשון עברי, כי הארמית של תפארת הוא תושבחתא
וכבר אמר ישתבח⁹² ויתרומם, ויתנשא, ע"ש הכ' ⁹³ עתה ארומם עתה אנשא⁹⁴
וכתיב⁹⁴: ויתרומם ויתגדל על-כל-אל. ויתנשא ע"ש הכ' ⁹⁵ ותנשא מלכתו⁹⁶ וע"ש
הכ' ⁹⁷ והמתנשא לכל לראש, לשון עברי כי בלשון ארמי ויתנטל⁹¹ ועל תנשא
מלכותו תרגם אונקלוס ותתנטל מלכותיה ולפי שהלשון זה יש בו גם משמעות
שינטל, בחרו יותר בלשון עברי שהוא מבורר וכלשון הכתוב⁹⁷. ויתהדר, ע"ש
הכ' ⁹⁸ משבח ומרומם ומהדר למלך שמיא⁹¹ הדל"ת בפת"ח⁹⁹ וי"א הדל"ת בקמץ¹,
ויתעלה, ע"ש הכ' ² מאד נעלית על כל אלהים⁹¹. הלמ"ד בציר"י ולא בסגול⁸ וי"א
הלמ"ד בסגול¹. ויתהלל, ע"ש הכ' ² מאד נעלית על כל אלהים⁴ או ע"ש הכ' ⁵
להתהלל עם נחלתך⁹¹ הלמ"ד בפת"ח וי"א בקמץ⁶ י"א שלא לומר "ויתהלל" דע"ז
לא א"ש "לעילא" משא"כ "ויתעלה שייך שפיר לעילא" וחייב אדם לומר ז' דברים
אלו בשבחו של הקב"ה, דקאי אדלעיל, כנגד ז' דקיעים, והיינו שכלם יכירו גדולתו
בתיקון העולם ובגלוי שכינתו ע"י עליית העולמות והבידור והגאולה שישבחוהו
וירוממוהו בשמים ממעל ועל הארץ מתחת⁸.

המש אמנים צריך לענות בקדיש, אבל אחר יתברך אין לענות אמן, ועי' כף החיים ס' נו
אות כט, וכן צוה המגיד למרן ז"ל שלא לענות אמן אחר יתברך, מגיד מישרים פ' תולדות.
וכן עמא דבר, 85 לבוש וא"ר ס' נו, 86. ז' ואוין, 87. תהלים קו, מז, 88. רד"א,
סדור אור תורה בשער הכולל, 89. אור ישר, 90. ישעיה מט, ג, 91. רד"א, עמק
הברכה, 92. ס' אור תורה, עמק ברכה, 93. ישעיה לג, ט, 94. דניאל יא, לו,
95. במדבר כד, ז, 96. עמק ברכה, 97. דה"א כט, יא, 98. דניאל ד, לד,
99. כ"ה בהרבה סדורים, 1. ס' תורה אור, 2. תהלים צז, ט, 3. בפ"י הרב
ארנרייך על אבודרהם, 4. הרב ארנרייך סגר כאן בפנים טעות דמוכח לע"ד אין טעות
כי רד"א ז"ל חשב על עה"פ הנ"ל, 5. תהלים קו, ה, 6. סדר תפלה להגה"ק רח"ו
הלמד בקמץ, ומעיקרא היה הנוסח כאן ויתקלס, 7. הגר"א ז"ל, 8. רד"א, הטור,
ועבודת התמיד, ועי' הקדמת סמיכת חכמים דף כא שהשביעיות חביבין, והנה בסרע"ג ס'
יט גורס בלשון הזה: ישתבח, יתפאר, יתרומם, יתעלה, ויתנשא, ויתקלס שמה דקב"ה, וא"א
להלום גירסא זו אם לא שיש שם עוד שבה וצ"ל יתברך וישתבח ונוהגין לומר ויתהלל
במקום ויתקלס עי' טור שם ובמנהגים אות כח, ונחלקו בזה הראשונים רבינו רב האי גאון
כי דיתקלס לשון זיון והקדיש ע"ש העתיד שיצא ה' ונלחם בגוים, אבל רבינו יהודאי גאון
כי שלא לומר אותו שמצינו בו לשון גנאי, עי' בב"י, ומנהגינו לומר ויתהלל עי' שבלי
הקט, אם כי מצאנו גם לשון קילוס במשנה פסחים פ"ב לעלה ולקלס... אבל טוב לבחור
לשון מבורר, ואע"פ שגם במס"ס פ"ד הי"ב, ופסחים קטז, ב, ובברכות ג, א, שמקלסין
איתו בביתו כך, ועוד בהרבה מקומות בתלמוד ובמדרשים, ובקובץ תשובות רבינו הרמב"ם
ליפסיאה תרי"ט דף נא כי רבינו אברהם בנו ז"ל שמעתי אבא מארי ז"ל היה מונע אותו
(אמירת תיבת ויתקלס) משתי סבות: הא' מפני התוספת עצמה שראוי למנוע אותה והדומה
לה, והב' שהיא מלה משותפת בין העלוי ע"ש ובסדר השבחים שוים נוסח מח"ו, ונוסח
הספרדים, ורד"א, לנוסח אשכנז, ובמחזור לבני רומא, "ויתנשא, ויתעלה, ויתהדר, ויתהלל"
ובסדר התימנים, "ויתעלה ויתהדר ויתהלל ויתנשא" עי' עיון תפלה באוצה"ת, ולא משתפים
את המלה ולקלס, אמת שהוא לשון לעג ובזיון בעברית כש"א יחזקאל כב, ד, ובתהלים מד,
יד, עט, ד, מלכים"ב ב, כג, ורש"י ז"ל כ' בחבקוק א, לשון קלסה לשון דבור הנדברים בו,

יתברך וישתבח וכו' הם בלשון הקודש. היות שנתקנו כבר אחרי שהלשון הארמית כבר לא היתה שגורה כ"כ אצל היהודים, ומה שמוסיפים בהקדיש בלשון הקודש אין חשש בדבר. מאחר שעתה אין אנו מדברים בלשון ארמית, חזרו כל הלשונות אצלנו להיות אחד.⁹

יתגדל, יהא, יתברך, אלו ג' יודי"ן שם אחד משם המפורש היוצא מו"סע, וי"בא, וי"ט, ושם זה יוצא מ'יברכך, יאר, ישא, לפיכך המפסיק בין אלו ג' יודי"ן פוסק את השם.¹⁰

יש טוב ויש רע, ולכן פי' רש"י ז"ל ביחזקאל טו, טז, לקלס אתנן להתהלל באתנן, אבל הרד"ק ז"ל פי' ללעוג לאתנן. ובמשנה פסחים קטז הנ"ל ולקלס מבואר כרש"י שהוא גם לשון רבוך טוב, וכן אנו אומרים בשבח של נשמת כל חי ולקלס, ואולי י"ל דלשון חכמים לחור, ולפי"ז קשה על הגאונים דהא רואים אנו עכ"פ להדיא שלא חשו הז"ל ותקנו לשון ולקלס לשבח בו ליוצרינו יתברך שמו, והנה שוב רואים שהר"ף, והרמב"ם, והשבלי לקט, בהגדה לא גרסו כלל ולקלס, במשנה שם ובמשנה שבידושלמי ולכן לא קשה על הגאונים ז"ל ממתניתין, אבל לדין דאנו נוהגין לומר בהגדה ולקלס, וכן בתפלת נשמת, א"כ גם בקדיש לא היה לנו להקפיד, אלא היות שהלשון שבקדיש הוא בארמית כמו בעברית, ואע"פ שכ' רד"א, ומובא בב"י, כי לשונות השבח בלשון הקודש ומה שלא שינו ללשון תרגום, לפי שהשבח לא היו יכולין לשנות ללשון תרגום, וצ"ע כי באמת התשבחות הללו לשון תרגום הם, ע"י תרגום אונקלוס בראשית כב, יח. ויתברכו ויתברגום תהלים קו, מז, לאשתבחא, ע"י עמק ברכה, מכל האמור רואים שנחשב ויתקלס בין השבחים בתפלת נשמת וכן בהגדה ש"פ. מ"מ בחדו בויתהלל, והשמיטו ויתקלס, כי ויתהלל לשון עברי ותרגום של וישתבח, וכבר נאמר זה הלשון ולכך השאירו עברי. אבל ויתקלס הוא לשון עברי לחור, ואם היו בוחרים זה הלשון היה להם להעתיקו ללשון ארמי, ורק לפי פי' של רה"ג ז"ל הוא לשון ארמי, ועניניו כובע וזיון של מלחמה, וזה"ל אינו מבורר כ"כ, לכן הנהיגו לומר ויתהלל ולא ויתקלס, אבל בנשמת ובהגדה אומרים זה"ל ששם נאמר הכל בלשון עברי, משא"כ בקדיש אם היו אומרים ויתקלס היה צ"ל בלשון ארמי, לכן בחדו בלשון ויתהלל שא"א לאמרו בלשון ארמי שכבר אמרו וישתבח, עמק ברכה, ומן יתברך, יש בהם ז' תיבות שהם מ"ב אותיות שם מ"ב, וגם יש בהם ז' ווי"ן שהם ג"כ מ"ב, וביהא שמה רבא יש ג"כ ז' תיבות שהן כנגד הארץ שכוללת ז' ארצות, ומש"ה ביהא שמה רבא ז' תיבות של שבה א' לפי שהוא נגד הארץ שהיא א' שכוללת ז' ארצות אבל הוי' דקיעים הם כ"א בפ"ע, לכן מיתברך שהוא נגד הרקיע יש ז' תיבות שכ"א בפ"ע, ע"י אבני אליהו, 9. הדשב"א ה"ד לעיל, וכל אלו התיבות ניתוספו אחר חכמי התלמוד כמ"ש בס' הקדיש לר' נב"י קרול ז"ל, וכן מש"כ שהקדיש נזכר אחד חתימת התלמוד בימי דבנן סבוראי או בימי התחלת הגאונים ונזכרה לראשונה במס"ס פט"ז הי"ב, ובפי"ט ה"א, וי"ב, ופכ"א ה"ו, הכוונה הוא לאלו התיבות שניתוספו, אבל עיקר הקדיש היה מקובל מקדמת דנא כמו שבארנו במבוא, ורד"א כ' כי מה שתקנו לומר יתברך וישתבח וכו' בלשון הקודש כי השבחים לא היו יכולים לשנותו ללשון תרגום, והם מיוסדים על פסוקי תנ"ך, כמש"כ, וכל בו כ' מן יתברך עד ויתהלל יש ח' מיני שבחים, ז' נגד ז' דקיעים, כמו שכתבנו, והח' כנגד דקיע שעל ראשי החיות, צדיך להאריך ולמשוך הקילוסין כדי למנות השבח, 10. רקאנטי. כבר אמרנו שב"יהא שמה רבא יש כ"ח אותיות כנגד מילוי דמילוי שם בן ד' שיש שם ג"כ כ"ח אותיות, ועם המ"ב הם ע' וז"ש כל העונה איש"ד בכל כחו קודעין לו גז"ר של ע' שנה, שבת קיט וכבר הק' שאין תיבת ע' שנה, אמנם ברי"ף פ' מי שמתו וברא"ש שם ס' יט איתא, אבני אליהו, ולפי"ז בלא ויתהלל אפי' נחשב לא יהא מ"ב אותיות ולא ז' ווי"ן, אבל העיקר שאין לומר ויתהלל שאין שייך אח"כ לומר לעילא מכל בדלתא כמ"ש בטור, משא"כ תיבת ויתעלה ששייך לתיבת לעילא ויש כאן מ"ב אותיות ז"ז וואוי"ן עם יתברך שבויתדומם יש ב' ווי"ן שבכל בנין מסורה צ"ל ב' ווי"ן, שם בשם

שמה דקודשא בריך הוא. דקודשא בוא"ו כי קודש עולה ת"י. שמקדש ראשון היה קיים ת"י שנים. ובו היה "ברוך הוא" זה השם, שהיו הכהנים קוראים איתו ככתבו, ועכשו אנו צריכים לנחמו מעצבוננו ומתפללים שיחזור ויהיה שלם¹¹ קודשא בריך הוא, שם תאר להשי"ת¹² ויש לומר בלי להפסיק בין קודשא לברוך הוא, ויש לומר קודשא בריך הוא כאחד¹³ וי"א שיש להפסיק קצת בין בריך להוא דלא לישתמע "בדיכו"¹⁴ וי"א דקודשא, ולנוח באתנחתא ואח"כ יאמר בריך הוא, אבל המפסיקין אצל בריך הוא ואח"כ מתחילין לעילא טעות הוא בידם, אלא יש להמשיך תיבת בריך הוא לקודשא¹⁵ ובהרבה סדורים באה נקודת ההפסקה אחר בריך הוא¹⁶.

כשהש"ץ אומר בריך הוא, כל העם עונין אמנ¹⁷ ומפרשים שמה דקודשא בריך הוא שמו של הקב"ה כי כן משמע גם בנוסח על הכל יתגדל ויתקדש שמו של ממהקב"ה, והאומרים שמה דקודשא ב"ה ומפסיקין כאן באתנחתא ואח"כ מתחילים לעילא מן כל ברכתא, ומניחים הצבור לומר אמנ באמצע אין דאוי לעשות כן כי הם מפרשים בריך הוא לעילא, בריך הוא למעלה מכל הבדכות כמו שנא'¹⁸ ויברכו שם כבודך ומדומם על ברכה ותהלה¹⁹ ואין להפסיק חלילה בין "דקודשא" ובין "ברוך הוא" והמפריד, עליו נאמר²⁰ ומפריד אלוף²¹ ויש נוהגין שאין מפסיקין כלל בין ב"ה לעילא משום דס"ל שמה דקודשא הוא הפסק וברוך הוא לעילא הוא ענין בפני עצמו²² ולכן לא נהגו לומר אמנ אחר ב"ה²³ ויש נוהגין לומר בקול דם עם הש"ץ "ב"ה לעילא" כדי שידע שלא יפסיק, והאומרים כן ג' תיבות אלו בלבד הוא חירף, אלא שצריכים לומר כל הנוסח עד דאמירן בעלמא, ואין אומרים כל הנוסח בלחש אלא אומרים ג' תיבות בקול להזכיר לש"ץ שמנגן ומפסיק ובוה לא הוי חירף²⁴ ויש לו להש"ץ לומר כל נוסח הקדיש "ברוך הוא לעילא מן כל ברכתא" בנשימה אחת, אבל יחיד העונה אחד דברי הש"ץ כשמגיע לברוך הוא ואומר "ברוך הוא" לא יוסיף לומר עוד תיבת "לעילא" מפני שנראה כמחרף, מכיון שאומר בריך הוא לעילא: לעילא רק ולא לתתא ח"ו²⁵ ויש נוהגים לומר עד

הגר"א ז"ל בא"ח ס' דמא. 11. כל בו, וה"ד באוצה"ת, ועי' דאב"ן ס' יב, א"ד ס' נו. 12. וכ"ה בש"ס ובמדרשים הקב"ה או קודשא ב"ה כמו בבדכות יט דקוב"ה תבע ביקדיה, עמק ברכה. 13. מעשה רב. 14. כף החיים ס' נו אות יד. 15. שע"ת שם בשם ס' הכוונות, וכן משמע בסדע"ג, ובדמב"ם, וכל בו, ובטור, וכן דעת הגר"א, ובמג"א ס' נו, ועי' בפ"י הרב ארנדייך דבריך הוא נמשך למעלה ומופסק מן קודשא, והגר"א כ' שהכל ענין אחד עי' מקור הברכות בסדע"ג. 16. סרע"ג, ס' בני דומא, ס' ספרדיה, תימנים, מח"ו, ובהרבה כת"י. 17. כ"ה בהרבה ספרים, בסרע"ג, מח"ו, רמב"ם, ש"ע ס' נו סע"ב, ס' בני רומא, ספרדים, תימנים, וכ"י. 18. נחמיה ט, ה. 19. הגר"א שם סק"ח ועי' ס' אוצה"ת. 20. משלי טז, כח. 21. שלחן הסהוד ס' נו ס"ד בשם האר"י ז"ל, שהרי כ' שיענה אמנ אחר קודשא ב"ה ורק אח"כ יאמר לעילא הערות וציונים שם, ובודאי אלו היה רבינו משה (ר"מ סק"ג בשם הא"י הי"ד במג"א סק"ח דיאמר דקודשא ולנוח באתנחתא ואח"כ ב"ה לעילא הערות וציונים) רואה דבריו היה כוסף ראשו הקדוש שלא לכתוב להפרידו בין קוב"ה, וחלילה וחלילה ויזהר מאד ע"ש בוד זהב, וב"כ בשע"ת מס' הכוונות הנ"ל, ובבאור הגר"א, ובפרי קדש הלולים דף יא בשער הקדישים, הערות וציונים. ועי' ארחות חיים ס' נו. 22. מ"א שם סק"ח. 23. דמ"א שם. 24. ע"ש מחצית השקל. 25. ע"ש רמ"א, ומג"א, ט"ז, ש"ע הרב, באה"ט סק"ח מ"ב סקי"ג.

דאמירן בעלמא שבהם כ"ח תיבות²⁶ ומנהג הקדמונים עיקר שהיו אומרים עד יתברך בלבד²⁷.

לעלא, בלי יו"ד²⁸. י"א שלא יפסיק בין הוא ובין לעלא מן כל ברכתא²⁹ דס"ל דבריך הוא קאי על למטה, כלומר: בריך הוא לעלא מן כל ברכתא. וי"א³⁰ דבריך הוא קאי אדלעיל קודשא בריך היא, כמו בלשון הקודש אומרים: הקדוש ברוך היא, ולעלא, הוא קאי על יתברך וישתבח, שיתברך למעלה מכל הברכות והשירות והתשבחות שנאמרו מעולם.

י"א לעילא מכל³¹. וי"א מן כל³² ברכתא ושירתא, ר"ל מרומם על כל ברכה ותהלה³³. והתשבחות הללו יהיו למעלה מכל שידות ותשבחות שאדם מהלל למלך בו³⁴. כלומר: למעלה מכל השירות והתשבחות שאומרים: למלך בשד ודם, שאין להשיגו משום שנעלם ממדרגת בני אדם וממלאך עד אין סוף ב"ה.

י"א לעילא לעילא מן כל ברכתא. וענינו למעלה מאד כמו³⁵ מעלה מעלה. ותרגום אונקלוס לעילא לעילא³⁶. וי"א, שיש לומר לעילא לעילא מכל ברכתא כל השנה³⁷. ואנו נוהגים לומר לעילא לחוד, כל השנה דק בעשרת ימי תשובה מוסיפין לומר לעילא לעילא³⁸. ואין נכון לומר בוא"ו לעילא ולעילא, אע"פ

ובא"ר ס' נו. 26. עי' ב"י, ובשל"ה ה"ד במג"א שם סק"ט, ובאה"ט סק"ו. 27. מג"א שם סק"ט. 28. כ"ה בהרבה סדורים. 29. רמ"א ס' נו. 30. המשיגים על הרמ"א, וכ"ה בדמב"ם, עי' ערוך השלחן שם סע"ו. 31. כ"ה בסדע"ג, דר"א, טור, רמ"א שם, לבוש, מג"א שם סק"ח, סדר היום סדור יעב"ץ, ובפ"י הרב ארנברג על רד"א, והדרכי חיים ושלום נהג לומר כל השנה מכל ועי' מח"ו, וכ"ה בס' ליו"כ כמנהג הספרדים נדפס באמשטרדם שנת תק"ט. 32. סדע"ג, המקובלים, ועי' בפע"ח, ומשנת חסידים, וסדור הרש"ש, וסדור ר' קאפיל, ושל"ה, והרב ז"ל, וסדור עבודת התמיד, ועוד גרסו מן כל, כדי שיהיה כ"ח תיבות מן יהא שמיה רבא עד דאמירן בעלמא סוף הקדיש. והרה"ק הדרכי חיים ושלום, גילה דעתו לסמוך על שער הכוונות למר"ן רח"ו כמבואר בשם הגדולים לתהידי"א ז"ל, במקום שיש חלוקי דעות יש לסמוך על השעדים שהוא כ"י מהרח"ו ז"ל, ועי' בשער הכוונות דרוש קדיש דף י"ד, שמן יש"ד עד דאמירן בעלמא ואמרו אמן, יש כ"ח תיבות, ובנו מהד"ש וויטאל ז"ל הקשה ע"ז דאין כאן רק כ"ו תיבות ותי' דמונה עם אמן, או עם ואמרו, שאומר הש"ץ ואין לעשות תיקון במלת, מכל ברכתא, ולומר מן כל, כי זה טעות מפורסם כי ההבנה משתנית יען כי הבנת מכל הוא, מכולם ביחד, ומן כל, ירצה למעלה ממדרגת הכל וחי' מקצץ בנטיעות לכן הנכון כמ"ש עכ"ל. ובדף ע"ג שם כ' מהר"ש וויטאל ז"ל בהג"ה, וחושב הכ"ח תיבות עם תיבות ואמרו, או עם תיבת אמן, ואין להגיה מן כל, כי אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים, עכ"ל ועי' בפרע"ח בשער הקדישים פ"א שהכ"ח תיבות הם מן „איש"ר עד דאמירן בעלמא, וצ"ל לעילא מן כל ברכתא, בשתי תיבות כדי שיהיה כ"ח תיבות, וגם כי כן הוא לשון התרגום עכ"ד. והרה"ק בעל הדרכי חיים ושלום סמך על מרן מהרח"ו ז"ל שגורס מכל, עי' בהג"ה שם ס' קיט שאם היה נתגלה סידור חמדת ישדאל, אפשר שכל המקובלים היו מודים שיש לומר מכל, ובפרט במקום שהנוסח כן בכל הראשונים, והם היו בקיאים יותר במטבע שטבעו חכמים ז"ל. 33. מחזור דפוס ויניציה שנת תעו. 34. מחזור דפוס ויניציה שנת ה"א ג' וכת. 35. דברים כה, מג. 36. שבלי הלקט. 37. כן ראיתי בעיר מילאנו, סדור תפלה כמנהג אשלקי של ק"ק מילאנו, ובכ"י באוקספורד, ועי' במקור הברכות בסדע"ג, ובמחזור רומא, ובסדור עבו"י, וכ"ה בנוסח התימנים, ועי' עיון תפלה באוצ"ה. 38. בפוסקים ועי'

שכן הוא באיזה סדורים, רק יש לומר לעילא לעילא. כי הוא עיקר הלשון³⁹. והאומרים לעילא לעילא יאמרו מכל ברכתא, כדי שלא יהא יותר מכ"ח תיבות⁴⁰. לעילא נקרא מלעיל וכן כתוב⁴¹ ועילא מנהון⁴². ויש שאין כופלין בקדיש לעילא אפילו בעשרת ימי תשובה. לבר בתפלת נעילה שכופלין⁴³, ואומרים לעילא ולעילא מכל ברכתא, וממילא יש לומר לעילא מכל ברכתא ולא מן כל ברכתא⁴⁴. אבל בקדיש של ר"ה ויוה"כ אומרים לעילא מן כל כמו בכל השנה⁴⁵, והגם שבשלחן ערוך⁴⁶ כתוב שבכל הקדישים מר"ה עד יוה"כ אומרים לעילא ולעילא⁴⁷, מכל מקום יש תפוצות בישראל שהחליטו שלא לחלק בין עשרת ימי תשובה לכל השנה⁴⁸.

ברכתא (ו) שירתא⁴⁹, וי"א **ברכתא שירתא**⁵⁰ **תשבחתא**⁵¹, כלומר: למעלה מכל שירות ושבחות שאדם מהלל ומשבח למלך בשר ודם יהא שבחיו של הקב"ה⁵² ברכתא, בחסד, שירתא, מגבורה, ששם שיר הלויים, תשבחתא, מנצח⁵³. החזונים שמפסיקים בניגונים בין "מן כל לברכתא" בשבת ויו"ט לא יפה עושים⁵⁴.

ונחמתא⁵⁵ קמ"ץ תחת המ"ם ותחת התי"ו⁵¹ וי"א ג' קמצי"ם תחת הו' המ' וזת'⁵⁶ ונחמתא, כלומר: יתנחם בנחמת ציון יותר משאר נחמות של בני אדם, ומצאנו שהקב"ה מתנחם שנא'⁵⁷ וגנותי על עיר הזאת להושיעה למעני ולמען דידי עבדי, כיון שאמר למעני, יראה שהוא מתנחם בנחמות, וגם ע"ש שאחז"ל⁵⁸ בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות וכו' אוי לו לאב שהגלה את בניו אוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם, ולפי שאין שמחה לפניו באותה שעה אלא כמו דאגה על חורבן הבית ועל גלותינו, אנו מתפללין שיתנחם בקרוב, באותה דאגה וימהר לגאלינו⁵⁹.

לעלא מכל ברכתא, ושירתא, תשבחתא, ונחמתא, ד' מיני קילוסין, כנגד ד' אותיות הוי"ה ולשון ונחמתא, כלפי מעלה שהקב"ה מתאונן על גלותינו⁶⁰ ועד ונחמתא הן ט"ו שבחות כנגד ט"ו שיר המעלות, וכן בישתבח יש ט"ו שבחות, וכן באמת ויציב יש ט"ו ווי"ן עד ויפה, ואמת, אינו מן המנין כי הוא נחשב למעלה

ערוך השלחן ס' נו שכ' דבעי"ת אומרים כן בכמה תפוצות, ב"י, 39. כדאיתא בתרגום אונקלוס, וכן בקרא לא כתיב לעילא ולעילא רק מעלה מעלה, עמק הברכה, 40. הפוסקים, מט"א ס' תקפ"ב ס"א, לקוטי טעמים ומקירות, 41. דניאל ו' ג', 42. עמק ברכה, 43. לקוטי מנהגים בספר המאמרים התש"ט, עמ' כב, מחזור השלם לר"ה ויו"כ עמ' ריח הוראת כ"ק מו"ח אדמו"ר, וכ"כ בד"ה היתה כאלמנה הרלד, 44. מט"א ס' תקפ"ב שם, 45. מחזור השלם שם וע"ש בהגהת הצ"צ בסידורו ונדפס בסידור תורה אור, 46. מט"א שם, 47. מג"א שם, 48. סדור תורה אור שער הכולל, וכ"כ בסדר היום שלא להוסיף תיבת ולעילא, וכ"ה במשנת חסידים, ובסדור ר' קאפיל לא נמצא ההוספה הזאת, וכן בסדור עבודת ישראל לא נזכר להוסיף בעשי"ת, 49. כ"ה בסדורינו, 50. כ"ה באבודרהם, ובס' תפלה מנהג איטלקי ק"ק מילאנו, ועוד, 51. כ"ה בהרבה סדורים, 52. אבודרהם, 53. ס' תפלה למשה, 54. ש"ע הרב ז"ל, 55. מלשון וירחם עי' הערה 66, 56. כ"ה במחזור דפוס ויניציאה שנת ה"א שכת, ובס' תפלה כמנהג איטלקי, 57. ישעיה לו, לה, 58. ברכות ג' א, 59. אבודרהם, עי' תרגום ירושלמי בראשית מט, א, די יתנו להון קץ ברכתא ונחמתא כו' סברין דהוא גלי להון סדרי ברכתא ונחמתא, ובתרגום יואל ב, יד, ספר הנצחון לר' ליפמן ס' קיג, 60. רד"א, כל בו, לבוש, עץ

„אלהיכם אמת” והם כנגד שם של י”ה⁶¹ ומאחר והזכר „שמה דקודשא” וקדוש כבר אמרנו עולה בגמטריא מנין ת”י שהוא מנין שנות עמידת בנין בית המקדש הראשון, שעמד על תילו ת”י שנים, ובו הזכרה ע”י הכהנים „השם הקדוש ככתבו כל יום” לכן אנו אומרים „לעלא מן כל ברכתא” שבה כנגד כל אות מהשם הגדול והקדוש שהיה הגלוי ככתבו בזמן שבה”מ היה קיים ומשום כך הזכרה בין ארבע מלות השבח „ונחמתא” כי הנחמה הנה תנאי להאדרת שמו יתברך ונחמתא, דברי נחומים שהלב נרגע על ידם כמו שכ’⁶² ואשלם נחומים לו ולאבליו, וכן כ’⁶³ דברים טובים דברים נחומים, וכמו שנ’⁶⁴ תנחומך ישעשעו נפשי, שענינו דברי נחומתיך יישובי דעתי, והושאל על לשון על דברים טובים שמיישבים דעתו של אדם, ולפי שהקב”ה כביכול יושב ומצפה לתהלות ושבחות שישראל אומרים לפניו כמו שנא’⁶⁵ ואתה קדוש יושב תהלות ישראל וכביכול: נתיישבה דעתו כששומע תהלתם, לכך אומרים ונחמתא שהקב”ה יושב לשמוע תהלות ישראל מימים קדמונים⁶⁶.

דאמירן, הדל”ת בחירי”ק⁶⁷ וי”א הדל”ת בפתח⁶⁸ י”א די”אמידן⁶⁹ ולפי דקדוק לשון ארמי הוי ליה לומר די”אמירן, אלא שהמנהג לומר „דאמירן” כדי שלא יהיה יותר מכ”ח תיבות, עכ”פ צדיך לומר הדל”ת בחירי”ק⁷⁰.

יוסף, 61. ראב”ן ס’ יב, ועי’ א”ר ס’ נו, ועי’ בציוני שהט”ו שבחין כנגד ט”ו שיר המעלות, וכנגד שם י”ה ובמלואו יו”ד ה”א עולים כ”ו שם בן ר’, ספר חיי אברהם מהרב אברהם כלפין נדפס בליודרנו. 62. ישעיה נז, יח. 63. זכריה א, יג. 64. תהלים צד, יט. 65. שם כב, ד. 66. עמק ברכה בשם אגודת שמואל, ועי’ הכתב והקבלה א’ ו’ ו’ וינחם ה’ וירחם ה’. ישנם שהעירו כי במלת ונחמתא אין מובן פשטי ומגיתים „ונהמתא” ה’ תמורת ח’ והגה מלבד ראין בכחנו לשנות נוסח המוזכר ברמב”ם ז”ל וכל גדולי הפוסקים הרי מלת גהם בעברית אינו יכול לשמש בשבח, כמו נהם ככפיר משלי יט, יב, כנהמת הים ישעיה ה, ל, וינהום ויאחו טרף, שם ה, כט, רק הפייטן באקרמות אומר: נהים כל חיל שמיא מקלסין, עי’ מבא השיר שנהים מיוסר על שיר הג’ מהקדושה ימלוד ה’ לעולם אליך ציון וגו’ תהלים קמו, י, ובמטה לוי פיי’ נהים כל חיל מרומא נהמת של כל שארי מלאכי מרום מאי הוא הקילוס שלהם, מקלסין בהששתא, וגם שם אין הכרע, דיתכן עפ”י מאחז”ל בברכות נה, א לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה, וזהו הנהיה, כי גם על נהמת הרעה כל חיל שמיא מקלסין כמו על הטובה, י”א ונחמתא, בלשון ערבי תפארת והלול, הכתב והקבלה, או ע”פ הג’ ברכות הנ”ל שמעתי ב”ק שמנהמת כיונה ואומרת אוי לי שהחרבתי את ביתי וכו’ ע”כ אנו אומרים: ונחמתא, שצדיך הוא כביכול נחמה ע”ז הצער, אחרית לשלום באוצה”ת, והקב”ה מצפה לקילוסן ולתהלתן של ישראל כמו שאנו אומרים הבוחר בשיירי זמרה, א”כ במה שישראל אומרים שירות ותשבחות כביכול מרגיעים אותו ית”ש, והרי הם דברי נחומים לו ית”ש, וזה שאנו אומרים: שיתעלה שמו מעלה מן כל התשבחות, ודבר נחמות שיש בכח נבראיו בכל העולם לאמרם עליו ית”ש, עמק ברכה, ובתרגום ירושלמי בראשית מט, א, כי יתנו להון קץ ברכתא ונחמתא וכו’ סבדין דהוא גלי להון סדרי ברכתא ונחמתא, ובתרגום יואל ב, יד, ויקבל ברכון ונחמן, וכ’ ש”ה ב, ה, סמכוני באשישות, ואמרו במדרש ש”ה שם ובג’ סוטה מ, א, ועכשו שאין הפרוטה מצויה, וביותר שהן חולין מן השעבוד אין מבקשין לשמוע אלא דברי ברכות ונחמות, וכל מה שהנביאים נהמו אותנו ונבאו כל הטובות, וכל הנביאים לא נבעו אלא לימות המשיח אבל לעוה”ב עין לא ראתה אלהים וולתך, כן יתנו השירות והתשבחות, בית אברהם, 67. ס’ יעב”ץ ועוד, 68. ס’ שער השמים, ס’ הגר”א ועוד, 69. אבודרהם, עמודי שמים, עב”ג, ועוד, 70. ס’ יעב”ץ, עמק ברכה.

בעלמא, כלומר: האמירות בעולם לבני אדם לשבתם להקב"ה בהם⁷¹ ואמרו אמן, ע"ש⁷² וענו כל־העם ואמרו אמן⁷¹ והיות שחושש האומר דלמא לא יתרוצו השומעים לכך אומר להם, "ואמרו אמן" לידע ולהודיע דיחד כולנו בלב אחד וכאיש אחד אנו נמסרין על קדושת השם⁷³ כשהש"ץ אומר, "ואמרו אמן" כל העם עונים אמן.

קדיש-בתרא, הוא כל קדיש שאומר ש"ץ אחד שגומד התפלה שאינו אומר אחריו כלום אלא כל העם שומעין אותו ונפטדין, נהגו העם להוסיף בסופו נוסחא זו⁷⁴ תתקבל צלותהון (ובעותהון) (ותתעבד בעותהון וצלותהון) (ובעותהון) דכל (בית) ישראל קדם אבוהון דבשמיא (די־בשמיא) (וארעא) ואינו אלא מנהג⁷⁵ אבל מיוסדת על הכי⁷⁶ ושמעת השמים את תפלתם ואת תחנונם. ותרגומו, ותקבל מן שמיא ית צלותהון וית בעותהון⁷⁷ ועה"כ⁷⁸ אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי, ומתדגמינן בתרג"י בצלותי ובבעותי, ולכן סמכן זה לזה⁷¹.

תתקבל, בציר"י תחת הבי"ת וי"א פתח תחת הבי"ת, צלותהון, בה"א, וי"א בלי ה"א, הנוסח המקובל בהרבה תפוצות ישראל הוא, "תתקבל צלותהון ובעותהון דכל ישראל⁷⁹, וי"א ותתעבד בעותהון וצלותהון ובעותהון דכל בית ישראל⁸⁰ וי"א צלותכון ובעותכון⁸¹ וי"א צלותנא ובעותנא⁸² וי"א תתקבל צלוצא ובעותנא עם צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל⁸³ והעיקר, דהאומד כך או כך שפיר עביד⁸⁴ וכפי הנראה רבני הדורות דור אחר דור תקנו כאן כפי מה שנראה להם לנכון לסדר והיה זה בכתב יד או במסורת בעל פה ואח"כ כשנתחדשו בתי הדפוס סידרום הכמי הדור ההוא והדפוסים⁸⁵.

מן תתקבל ואילך יהיה כרוע ועומד עד שיגיע לקדם אבוהון דבשמיא⁸⁶, וי"א די־בשמיא⁸⁶ ויש מוסיפים וארעא⁸⁷ ואמרו אמן, כשהש"ץ אומר כל העם עונים אמן, כלומר: שלא רק בשמים בלבד אלא גם בארעא, כי בעולמו הצליונים כבר נשלח הגאולה רק בעוה"ז נתעכבה, ע"כ מתפללין שיהיה הפורקנא בשמים וגם בארעא⁸⁸.

יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים (טובים) עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן (ועונים אמן עושה שלום במרומיו הוא (ברחמיו) יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן, יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים⁸⁹

71. אבודרהם. 72. דברים כז, טו. ע"ש רש"י אלו ואלו עונים אמן, כדאי' סוטה לו, א. 73. עבודת התמיד. 74. הרמב"ם, ורד"א כ' כשאומר קדיש אחר כל תפלה מוסיפים תתקבל, כי קדיש תתקבל בא אחר סיום כל תפלה, שהוא מצוה בפ"ע ואינה מתחברת עם מה שיאמר אחריה, עי' שבלי הלקט, ס' ח', וכ"כ האגור, ובב"י, ועי' בפ"י על אבודרהם. 75. א"ר ס' טו. 76. מ"א ח, מה. 77. עמק ברכה. 78. בראשית מח, כב. 79. רד"א, ס' תורה אור. 80. הרמב"ם. 81. התימנים בלשון נוכח. 82. מרדכי הענית ס' תתקפו. 83. ס' ברית כהונה להרב משה כהן. 84. שו"ת ישיב משה ח"ב ס' טו. 85. עי' רמב"ם ס' התפלה, מנהג אטלקי, ומנהג ספרדים, משנת שער גרפס בלונדון. 86. אבודרהם, ס' תורה אור, והגר"א. 87. כ"ה בסדורינו. 88. דברי תורה ח"ה ס' קב וקיג, דרכי חיים ושלום ס' קיט. עמש"כ בפירוש על הקדיש דהוא עתיד לחדתא הערה 45. 89. כ"ה בהרבה נוסחאות והרמב"ם לא גורס טובים וכ"כ אבודרהם.

וי"א טובים⁹⁰ עלינו ועל כל ישראל, אמנ⁹¹ וי"א עלינו ועל כל ישראל, ואמרו אמנ⁹² וי"א יהא שלמא רבא וסיעתא ופרקנא משמיא עליכון ועלנא ועל קהלכון דישאל ואמרו אמנ⁹³ וי"א וחיים טובים רק בקדיש דרבנן⁹⁴.
 יהא שלמא מן שמיא ע"ש הכי⁹⁵ יהי שלום בחילך, הטעם שנקבע השלום באחרונה לפי שהוא שקול כנגד הכל⁹⁶ י"א בעשרת ימי תשובה עושה השלום⁹⁷.
 י"א הוא ברחמיו יעשה שלום⁹⁸ ומה שחוזרים לבקש עוד הפעם מה שבקשנו כבר ביהא שלמא, כי יהא שלמא נתיסדה לחתום בה הקדיש בבקשת שלום, וההוספה עושה שלום לקוחה מסוף שמו"ע כדי לפסוע בקדיש ג' פסיעות כמו בשמו"ע⁹⁹.
 פירוש על קדיש דהוא עתיד לחדתא עי' בסוף פרק קדיש על ספק.

קדיש האגדה, מקורו ומשמעותו

קדיש האגדה: עתיקת יומין היא, מימות משה רבינו ע"ה, אמר הקב"ה למשה עשה לך קהלות גדולות, ודרוש לפניהם ברבים, הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים, להקהיל קהלות בכל שבת ושבת ולכנוס לבתי מדרשות, ללמד ולהורות לישראל דברי תורה, איסור והיתר, כדי שיהא שמי הגדול מתקלס בין בני, מכאן אמרו: משה תקן להם לישראל שיהיו דורשין בענינו של יום, הלכות פסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת, הלכות החג בחג, אמר משה לישראל: אם אתם עושים כסדר הזה, הקב"ה מעלה עליכם כאלו המלכתם אותו בעולמו שנאמר¹: אתם עדי נאם ה' ואני אל. וכן דוד הוא אומר²: בשרתי צדק בקהל רב, וכי מה בשורה היו ישראל צריכין בימי דוד, והלא כל ימיו של דוד מעין דוגמא של משיח היה, אלא פותח ודורש לפניהם דברי תורה שלא שמעתן און מעולם³. גם שלמה בקש לב שומע, לדעת חכמה ומוסר, וידבר שלשת אלפים משל, ודבריו היו נאמרים בהקהל המשכון, אשר בנה משה, והמקדש, אשר בנה שלמה, אינם לעת עתה, אבל תורת ה', מימות משה ושלמה עומדת לעד. ומימות שמואל עד הנביא האחרון מלאכי היה דבר ה' הולך וחזק בקרב ישראל, עד שהוא חותם נבואתו בזכרו תורת

ובמח"ו וסרע"ג כ' וחיים על כל ישראל. 90. סדור דעת קדושים כ' יש לומר וחיים טובים בכל הקדישים, וכ"כ בס' התניא ובס' מנהג אטלקי של ק"ק מילאנו, ובנו' בני רומא. 91. כ"ה נו' אטלקי, 92. כ"ה בס' תורה אור. 93. כ"ה ברמב"ם. 94. בבחינת אין טוב אלא תורה, אשל אברהם ס' קנג עי' ברכות ה', א, הדר יצחק בביאורים. 95. תהלים קכז, ז. 96. אבודרהם, כל בו ס' ז. 97. תורה אור שער הכולל וכמ"ש בשער הכוונות דף צ' ואין לומר בה"א כ"א דוקא בעשרת ימי תשובה אחר העמידה מפני ייש טעם בדבר, אבל בשאר ימות השנה בקדיש ובעמידה לא, כיון שהוא פסוק באיוב אין לשנותו בלא טעם וצורך עי' כף החיים ס' סו אות לח בשם הפרישה, ומש"כ הרב יפה ללב בקונ' יושר ללב אות ה וכמ"ש בשער הכוונות דבשאר תפלות השנה אין לומר אלא שלום חסר היא ובקדיש לא נזכר בשום מקום שצ"ל השלום בה"א לא בעשי"ת ולא בכל זמן וע"כ אין לשנות אפי' בקדיש של עשי"ת ואין לומר כ"א עושה שלום בלא ה"א. 98. כ"ה ברמב"ם, ובסדורי הספרדים, ובמחזור רומא, והאשכנזים אין להם נוסחא זו, עי' סדור עבו"י. 99. סדור עבו"י, ועי' בפרדס הגדול שפי' יהא שלמא כלומר: יהא שלום בפמליא של מעלה שלא יבינו מלאכי השרת מה שאמרנו: ואז חיים על כל ישראל. 1. ישעיה מג, י. 2. תהלים מ, י. 3. מדרש אבכיר, יל"ש ויקהל.

משה עבדי, אשר צויתי אותו בחורב, על כל ישראל חוקים ומשפטים. הנבואה פסקה מישראל, ואז זרח שמשו של עזרא הסופר אשר חי בתקופה ההיא, והוא היה הראשון לאנשי כנסת הגדולה.⁴ הכין לבבו לדרוש את תורת ה', וללמד בישראל חוק ומשפט.⁵ וכדי לחזק ידיעת התורה בקרב העם תיקן עזרא, קריאת התורה בצבור ביום ב' וה' בבוקר, ובמנחה בשבת. מלבד הקריאה בשבת, ובימי המועדים, ובראשי חדשים, שנקבעו עוד מימי משה לקריאת פרשיות מיוחדות מענינא דיומא, ולברך לעם משפט היום ותעודתו.⁶ כי עזרא הכניס רק סדר בקריאה, כלומר בנוגע למספר האנשים הקרואים לתורה והפסוקים הנקראים ומעצמו תקן קריאה במנחה בשבת.

יוצא לנו שני דברים עתיקים, והם א) הדרשה באגדה והלכה. ב) קריאת התורה. ועיקר קריאת התורה היתה לתרגם לעם לנשים ולתינוקות. אחד הדרשה שדרש החכם לעם בבית הכנסת או בבית המדרש. היו עונין יהא שמייה רבא?⁷ ואלא עלמא אמאי קא מקיים אקדושה דסידרא ואיהא שמייה רבא דאגדתא?⁸ כשישראל נאספין בבתי מדרשות, ושומעין אגדה מפי חכם, ואח"כ עונין אמן ישראל?⁹

בימים הקדמונים היו דורשין באגדה בבית הכנסת אחר קריאת התורה וההפטרה, וכדי לשמוע היו מקדימין לבא ומאחרים לצאת.¹⁰ ובכך מנהג קדום הוא לדרוש אחר קריאת התורה וההפטרה. והשוו או את העסק התורה, לסדר התפלה, כלומר: להתחיל ב"ברכו" ולסיים ב"יהא שמו הגדול מבורך" שכן התחילו וסיימו את התפלה בכל יום בבית המקדש. וכן בודאי התחילו וסיימו אותה בכל יום שחרית וערבית בגבולין.¹¹ וכן הוא בקריאת התורה, ברכו את ה' המבורך, והעם עונים, ברוך ה' המברך לעולם ועד, ואחר קריאת התורה, ואחר ההפטרה בנביא, החזן והצבור אומרים, יהללו את שם ה' כי נשגב שמו לבדו, ואח"כ קדיש — אישראל.

נעים לי להעתיק מגנוזי קדם.¹² שמצאו תפלה, אשר מוצאה מימי הגאונים, ואשר נראה לפי דעת ספר הקדיש.¹³ היו רגילין לאמרה בקצת מקומות אחד האגדה, ואשר בה נמצא את ה"יהא שמייה רבא" עם התוספות שלו מתפתח מבלי

4. הדרשה בישראל פ"ב. 5. עזרא ז' י. 6. ב"ק פב, א. ובתוס' שם ד"ה ודנין ורמב"ם הפלה פ"ב, ע"ש. 7. בס' הקדיש. ועי' שבת קיט, ב, משום דברכו ה', ובתוס' שם ד"ה כל. 8. סוטה מט, א וברש"י שם. 9. מדרש משלי פ' יד. 10. ס' הקדיש לר' צבי קארול ז"ל ומביא ראיה ממס"ס פ' יח ה"ד. ומן הדין הוא לתרגם לעם לנשים ותינוקות כל סדר ונביא של שבת לאחד קריאת התורה וזו הוא שאמרו: בשבת מקדימין לבוא ומאחרים לצאת, מקדימין לבוא כדי שישמעו פ"י של הסדר, ועי' מגילה כג, א, בשבת ממנהרין לבוא כ' רש"י שכבר תיקנו הכל מע"ש, ויפה למהר ביאתן לק"ש כוונתיקין, א"כ רש"י מביא הל' של מס' סופרים ומתמיהין על הגר"פ ז"ל שהק' שלא הביאו מ"ש במס"ס, ובמס"ס כ' מאחדים לצאת שהיה המנהג, ובמגילה על ממהרין לצאת, כ' רש"י משום עונג שבת, כ"ש הב"ח או"ח ס' דפא שדין זה דממהרין לצאת משום עונג שבת וגבול למיהור זה, היינו קודם ו' שעות כדאיתא בס' רפה, ורש"י בד"ה ביו"ט שם מביאו למס"ס בפירוש, ועי' רש"י סוטה מט, א, וכן ישראל מ שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים בכל שבת היו נוהגין כך ושם היו נקבצין כל העם לשמוע, לפי שאינו יום של מלאכה ויש כאן תורה וקדוש השם, עי' מאמר קדיש דרבנן העדה 18. 11. ע"ש בס' הקדיש. 12. ר' צבי קארול ז"ל בשם ד"ר מדמושטין. 13. שם.

שיש לו ההתחלת הקדיש "יתגדל", ומזה מוכיח בעל ס' הקדיש שהורגלו בכל מקום, שדרשו באגדה "לענות" אחריה ב"יהא שמו הגדול מבורך" בלי "יתגדל". וזהו לשון הכתב יד: בריך שמיה דקב"ה דבחר בהון בצדיקיא ויתרעי בעובדי ידיהון... ויהב לנא אורייתא ומצואתא על ידי משה רבנא לאלפא עמיה בית ישראל בריך הוא, יהא שמיה רבא, ועונין צבור "יהי שמיה רבא מ' ל' ולעלמיא ולעולמי עלמיא": ויתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתע' ויתק' שמיה דקב"ה אלף אלפי אלפיו וריבי ריבי רביו עד דלית' לי' מנינא ולא שיעורא ולא סכא לעילא לעילא לעילא מכל ברכת' שיר' תשב' ונח' דאמירן ודמתאמרן לעלמא ולעלמי עלמא הדא היא די אימרת ברוחא דקודשא על ידי אסף בקבלה גפן ממצרים תס' תג' ג' ותס' כנגד מי אמרינן כי אמרו משמא דר' יהושע בן לוי דאמרו ט' ע' דיליה כל עובדי בראשית חדי בשעתא דמחיל וישביק קוב"ה לחוביהון דכל יש' דימחול וישבוק קב"ה ו' א' לחובו בחיי מר ורבנא וכל ישראל.

ולהלן מוזכר בתוך כתב היד אמן כן תהי רעווא מן קד' קב"ה עד נשיאנו פל' רא"ש גלו' דכל ישראל... כן תהא רעווא מן קוד' דקב"ה: על אדונינו צמח ראש ישיבת ג' יע' תמיד אדונינו פלטוי ראש יש' ג' יע' אמן כן תהא רעווא מ' ק' דק': על אדונינו צמח ריש חמוד אדו'¹⁴.

ואם נניח אומד בעל ספר הקדיש, שאמירת קדיש זה אחר האגדה לא היה מנהג כללי. והנה את הדרשות והאגדה היו משמיעים לעם בלשון שהעם היה מדבר בה, ובכך על פי רוב בלשון ארמית עובדה זו גרמה ששנו את לשון התפלה "יהא שמו הגדול מבורך" בשעה שהיו עונים בה אחד האגדה ללשון ארמית וכמו כן היו בתרגמים את הקדיש לארמית¹⁵. זולת המלים יתגדל ויתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתקלס אותם הניחו אולי בלשון המקורית בלי לתרגם אותן¹⁶.

במשך הזמן נשתנה גם הלשון של יהי שמו הגדול מבורך, ושל קדיש שבסדר התפלה ללשון ארמית, כי בודאי רצו לקבוע לשון אחת, לכל הקדישים, ומטעם זה תרגמו בקדיש שבסדר התפלה, גם את המלות בעולם שברא כרצונו למלת "די ברא כרעותיה".

גם הקדיש האגדי היה במקום המקביל לזה בלשון ארמית, אבל שנוי הלשון נעשה לאט לאט על דרך ההתפתחות ולא בדרך תקנה, אנו רואים בכרייתא של ברכות של רבי יוסי שנשתנו מן יהי שמו הגדול מבורך, לארמית רק שתי מלים כלומר: יהא שמיה, ושאר המלים הן עדיין עבריות, וכבר מצאנו¹⁷ שהיו אומרים: יהא שמיה רבא מברך בלשון ארמית, ולעולם ולעולמי עולמים בלשון עברית. ולמרות כל זה, מצאנו עדיין בימי התלמוד שהיו אומרים: יהא שמו הגדול מבורך, כלומר: עברית¹⁸. זה מורה שלא נדחתה אז עדיין לגמרי לשון עברית

14. שם בשם דושינסקי שזהו קדיש שאחר האגדה. 15. תוס' ברכות דף ג הנ"ל.
16. ע"ש בהערת 7 שדעת בעל עבודת ישראל מלים אלו ארמיות הן כלומר: צריך לנקדמן בנקוד הארמי כי בנוגע למלים אלו אין הבדל בין ארמית לעברית אלא בנקוד אבל דעתו כבר מוטלת בספק מפני שבמח"ו נחשבו המלים הנזכרו לעבריות, וע"ש שמאריך. 17. ספרי דברים פייסקא ש"ו. 18. גם בתנא דבי אליהו שמחברו

של תפלה זו. ולבסוף גברה הלשון הארמית על העברית. והאחרונה כמעט נדחתה לגמרי, אבל יש לדעת שבשעה שנתקצר הקדיש לנוסח שלנו, עדיין היתה לשונו עברית.¹⁹ בחייכון ובימיכון מוסבים על הדרשן ושאר ת"ח ומפני כן צריך לומר אחר כך ובחיי דכל בית ישראל.²⁰ ולכן בכל אדצות תימן התקינו והיו אומרים בקדיש בחייכון ובחיי דמדנא הרמב"ם ואומרים כן גם היום בכל גלילות מזרח ביום שמחת תורה אומרים פטירת משה רע"ה בפיוטים ואומרים ג"כ ירחם ה' על נפש כבוד מוריננו ורבינו כבוד המזרח נר המערב הרמב"ם ועל כבוד קדושת דבינו אברהם בנו ז"ל.²¹ ונהגו שאם נתמנה ראש גלות הולך לבית הכנסת, ביום השבת, וגם שני ראשי ישיבות, באים לשם וראש ישיבת סורא דורש בענין הפרשה של אותו יום, והתורגמן עומד עליו ומשמיע דבריו לעם ואח"כ עומד החזן ואומר קדיש וכשמגיע לחייכון ובימיכון אומר בחיי נשיאנו ראש גלות ובחייכון דבחי דכל בית ישראל.²² ובכן, כשם שמלות בחיי נשיאנו ר"ג אינן מוסבות על מה שכלול בבית ישראל, כך מלת ובחייכון מוסבה לא על העם אלא על הדרשן והתורגמן, או ראש הישיבות, או על הדרשן ושאר ת"ח. ולפי זה מקומה בקדיש שלאחר האגדה בלבד. ומלה זו נשארה בקדיש גם בסדר התפלה. אע"פ שאין כאן מקומה כי ב"על הכל" כתוב "בעולם הזה ובעולם הבא"... והנוסח שלנו מדבר מעולם אחת, ולאחר שנקבע הקדיש אחר אגדה כנראה חלקו את שני עולמות העולם הזה והעולם הבא. הנזכרים ב"על הכל" לשני הקדישים לקדיש התפלה ולקדיש תלמוד תורה, כי קדיש התפלה שהוא חיי שעה כלומר: העוסק בה יש לו חלק בעולם הזה. והעוסק בתורה זוכה לחיי עולם הבא.²³ ולכן קבעו בקדיש של תפלה בעלמא די ברא כלומר: בעולם הזה. ובקדיש של האגדה בעלמא דעתיד לחדתא כלומר: בעולם הבא.²⁴ ועיין מש"כ בפרק קדיש דרבנן.

א"ר חמא בר חנינא שבחו וגדולתו של הקב"ה: אע"פ שיש לו אלף אלפים ודיבי דבבות של מלאכי השרת שמשרתים לפניו אינו רוצה בשבחן של כולן אלא בשבחן של ישראל, שנא' ²⁵ עם זו יצרתי לי, למה, שיגידו בשבחן של הקב"ה, שנא' ²⁵ תהלתי יספרו. וכן הוא אומד ²⁶: נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם, א"ר סימון אימתי הקב"ה מתעלה בעולמו, בשעה שישאל נאספים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ושומעים הגדה מפי חכם, ועונין ישר"ם, באותה שעה שמח ומתעלה בעולמו

חי לדעת ר' מאיר איש שלום בימי ר' ענן ע"ש עמ' קלח הערה 1. ובאבדר"ן פל"א יהא שמו הגדול מבורך ולעולמי עולמים בחכמתו ובתבונתו ברא את כל העולם כולו וברא את השמים ואת הארץ עליונים ותחתונים. 19. ע"ש היות ובסדר אליהו רבא עמ' נו הוצאת ר' מאיר איש שלום ושם המאמר יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה בעולם כולו שברא כלומר: בלשון עברית. 20. הרמב"ן בת"ה ואין אומרים בעלמא דעתיד לחדתא אלא על תלמיד דרשן כלומר: שמת ע"ש בענין הגירסא זו כי אין להבדיל בין תלמיד דרשן ובין ירא ה' שאינו דרשן בנוגע לאמירת בעלמא דעתיד לחדתא. 21. הרמב"ם ז"ל באגרת החמדה ה"ר במדדש תלפיות ענף הרמב"ם. 22. שם בשם ס' יוחסין משום ר' נתן הבבלי. 23. ספר הקדיש הנ"ל בשם הגמ' שבת דף ו, ובמס"ס פי"ט. 24. ע"ש שכ' כן בשם הרמב"ם קדיש דרבנן כל עשרה מישראל או יותר שעוסקים בת"ת שעל פה ואפי' במדרשות או בהגדות כשהיו מסיימין אומר אחד מהן קדיש בנוסח זה יתגדל ויתקדש שמה רבא דעתיד לחדתא עלמא ולאחייא מיתיא וכו'. 25. ישעיה מג, כא. 26. תהלים

ואומר: למלאכי השרת בואו וראו עם זו שיצרתי לי כמה הם משבחין אותי, באותה שעה מלבישים הוד והדר לפניו לכך נאמר²⁷: ברבעם הדרת מלך²⁸. מכיון שאין תיבה ואין אות שבתורה שאין שם המפורש יוצא ממנו מה שאין אנו יודעים לכך נהגו לומר קדיש אחר הדרשה²⁹. ואפילו דרש פסוק אחד, ואפילו הצבור אמרו פסוק יכול לומר אחריו קדיש דרבנן³⁰. וזכות הדורש והאומר קדיש רב מאד³¹.

קדיש דרבנן, מקורו, משמעותו ודיניו

קדיש דרבנן עתיקת יומין הוא, ומיחסים אותו איש מפי איש עד משה רבנו ע"ה שלמד ממלאכי השרת לומר ג' פעמים קדוש¹. וכנגד ג' קדוש שאומרים בצבור, תיקנו החכמים ג' קדישים, א) קדיש בתפלות ואומרים תתקבל צלותהון. ב) קדיש אחר גמר התפלה, שאומרים היתומים קדיש יתום כדי לזכות המתים שבניהם מתאמצים ומקבלים עליהם לקדש שם שמים ברבים. ג) קדיש דרבנן שאומרים החכמים עבור המחזיקים אותם בממונם², שהנהנה מן המעות שהניחו לזכר נשמת המתים צריכים לומר: והוא רחום יכפר עון בזאת הנאה שאני נהנה במעות שנתן פב"פ נפשו בטוב תלין בין הצדיקים וצדקניות אמן³. אבל לא נזכר קדיש זה אצל כל הפוסקים⁴, כנראה שהיא תקנה מאוחרת או שלא נתפשטה אצלם בימיהם ובמקומם. והרמב"ם ז"ל הוא שמוכירו ואומר⁵: וזהו הנקרא קדיש דרבנן. שאומרים אחר הלימוד בתורה שבע"פ, ומוסיפין אחד דאמירן בעלמא, על ישראל ועל רבנן, הקדים ישראל לרבנן ע"ד שמה זבולון בצאתך וכו' והך ישראל קאי על המחזיקים בירי לומדי התורה והחכמים המתפללים עבורם⁶. אבל משום כבודה של אומה התחיל בישראל להקדימם לרבנן⁷. ובתקופת הרמב"ם ז"ל היו נוהגים להזכיר את שם ראש הגולה בקדיש דרבנן⁸ (עי' עמוד קלא).

כו. י. 27. משלי יד, כח. 28. יל"ש שם. 29. שבלי הלקט. 30. שו"ת הרמב"ם ס' כ, ליקוטי פרדס ה"ד במג"א ס' נד סק"ג. 31. עי' חסד לאברהם עין הקורא נהר ל' דף יז, מדבר קדמות מע' ד' שכ', הדרוש באגדה יש לו כח למחול עונות ישראל, ואם אומר קדיש על האגדה, נמחלים לו כל עונותיו ואפי' נחתם לו גז"ד לרעה, הקב"ה מחל ומספר לו עונותיו, וכן השומע דרוש מפי חכם בחכמת הקבלה הנקראת אגדה נמחלו לו כל עונותיו.

1. שו"ת רשב"ן א"ח ס' קב. 2. שם בשם ספרי פ' האזינו. 3. שם בשם ס"ח ס' רמב. 4. לא נזכר ברע"ג, ובמח"ו. 5. בנוסח הקדיש. 6. סדור עבודת התמיד, ועי' רש"י דברים לג, נח. 7. עי' עמק ברכה, שו"ת רשב"ן א"ח שם, ובס"ח ס' רמב. 8. כן אמר הרמב"ן ז"ל באגרתו לרבני צרפת קובץ ח"ג דף ח', והנני מעיד עלי לפני רבותי שמים וארץ, כי שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות ממלכות תימן קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצות לשמן, והם מזכירים שם הר' הרמב"ם בכל קדיש וקדיש, בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בן מיימון, אשר האיר עיניהם בתורה והעמידם בקרן אורה, לבטל מהם גזרות קשות וכובד המס, כי היו כטיט חוצות מרמס, כבוד כזה להיזכר בשם באמירת הקדיש לא נעשה אלא לראשי הגולה שבבבל, ורק ביום עלותם על כסא ראשית הגולה. והרמב"ם זכה בו לכל ימי חייו. ועי' בתולדות התפלה והעבודה שכ' חוץ מהוספות קטנות יש בקצת מנהגים גם הרחבות יתירות בקדיש. בבבל היו אומרים בשעת מינוי ראש גלותא. בחיי נשיאנו ראש גלות, ובחייכון ובחיי דכל בית ישראל. ובגניזה שבקהיר נמצאו קטעים שיש לראות מהם כי נהגו היו תדיר להזכיר בקדיש את שם ראש הגולה ושמות ראשי הישיבות

ונקרא קדיש דרבנן. לפי שנתקנה על התורה שבע"פ המסורה לרבנן⁹. וכך
אומר הרמב"ם ז"ל כל עשרה מישראל או יותר שעוסקין בת"ת שעל פה כגון:
משנה, או הלכות, ואפילו במדרשות, או בהגדות; כשהם מסיימים אומר אחד מהם
קדיש דרבנן¹⁰ ודוקא אם אמר אחר זה עכ"פ מקצת דבר אגדה כי עיקר הקדיש
נתקן ע"ד אגדה והמנהג לומר אחר פרקי אבות, ואחר במה מדליקין ר' חנניא בן
עקשיא או א"ר חנניא ת"ח וכו' שיהא הקדיש נזקף על האגדה¹¹. ובאופן כזה
אפילו אחר גמרא וזוהר¹².

יש לרוץ כדי לשמוע קדיש זה¹³. כי העולם קיים על איש"ר דאגדה¹⁴. ואין
לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה וכשעונים את הקדיש הזה כביכול
מנענע בראשו ואומר: אוי לבנים שגלו מעל שלחן אביהם, ובשבח גדול ונורא
תלוי בו קדוש שמו הגדול וגאולתינו¹⁵ המנהג הראשון היה לומר קדיש רק על
אגדה ולא על הפסוקים, ועל משניות וההלכות¹⁶ אבל בדורות האחרונים הנהיגו
לומר קדיש זה גם על פסוקים אחר המשנה. ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן
התלמוד¹⁷. מכיון שזכינו לפירושים של הרמב"ם וברטנורא ז"ל שמבארים המשנה
כפי ההסכמה שבתלמוד וגם כתבו פסק ההלכה הרי מעלת המשנה רבה. ומשנה
אזתיות נשמה, והמשנה הוא כתר תורה שבע"פ ועל ידה נמצא תיקון גדול לד'
דברים בעלמים מעין כל חי, שכל הגאולות לישראל מתעוררים מלמעלה להאיר
ולהוריד כוחם למטה. ראשון המ' של משנה, מתקנת וממתקת המ' של המרכבה

שבבבל ובארץ ישראל. בחיי נשיאנו ראש הגולה ובחיי ראש הישיבה של גולה ובחייכון
וכו' או בחיי אדונינו אביתר הכהן ראש ישיבת גאון יעקב. ובחיי רבינו שלמה הכהן אב
הישיבות, ובחיי רבינו צדוק השלישי בחבורה וכו'. וראוי לתשומת לב לההוספות הללו
בעברית היו אע"פ שאר הנוסח ארמי. ובשנים אחרונות כשנמנה מטעם אנגליה נציב יהודי
בא"י חזרו ונהגו שם לומר ובחיי נשיאנו וכו'. ועי' בס' שבט יהודה מהרופא הר' שלמה
בן וירנא ז"ל דף נח, אמר שלמה ראיתי לכתוב הנה סדר הנשיאים בבבל ובמלכות פרס,
ולמה נתבטל, והוא מכלל הצרות, גם יודע הדור וכבוד אומתנו במה שעדיין לחלוחית
ממשלתם היתה עומדת וענין זה מצאתי בתשובת גאונים ראשונים ז"ל בשעה שישראל היו
מבקשים להקים עליהם נשיא ונקרא גם ראש הגולה היו מתקבצים כל ראשי ישיבות וראשי
עם נדיבים, וזקנים ושופטים אשר במלכותו היו באים לבבל ומיחדים שם בית גדול בשש
ורקמה ומושיבין שם כסאות לכל ראשי הישיבות, ולכל החכמים והזקנים ושם כסא מהודר
להושיב הנשיא וב' כסאות מימינו ומשמאלו לראש ישיבת סורא ולראש ישיבת פומבדיתא
וכו' אח"כ קמים כולם ומברכין את הנשיא ואומרים קדיש וכשמגיעין לבחייכון אומרים
ובחיי אדונינו נשיאנו ראש גולת ישראל וכו'. 9. כנה"ג א"ח ס' קנח. 10. הרמב"ם
שם, ומ"ש הרמב"ם סוף מס' אבות שא"א קדיש דרבנן על המשנה, היינו משנה בלי דברי
אגדה אחריו, מג"א וש"א בס' נד, וע"ש מ"ב סק"ט, ומג"א בשם באר שבע כ' שהרמב"ם
סותר א"ע, ובכף החיים שם כ' שאין סתירה, וע"ש פרמ"ג. 11. ע"ש מ"א, באה"ט.
12. קשר גודל ס' ה. 13. א"ר זירא מריש כי הוה חזינא להו לרבנן דקא דהטי לפרקא
בשבתא אמינא קא מחליין דבנן שבתא כיון דשמענא לה דר' תנחום אריב"ל לעולם ירוץ
אדם לדבר הלכה ואפי' בשבת וכו' אנא נמי רהיטנא, ברכות ו'. ב. וברמב"ם ה' תפלה פכ"ד
ה"ה. ובירושלמי תענית פ"ד, ה"א א"ל לר' הוצפית התורגמן הפטר את העם, וכ' בק"ע
שישתוק מלתדגם עוד, א"ל לר' זינן חזון אמור, התחילו ואמרו כלומד: שיתחילו לומר:
קדיש שלאחר הדרשה עכ"ל, וכ"כ התוס' ברכות ג'. ב. ד"ה ועונין שהיו רגילין לומר קדיש
אחר הדרשה, וברש"י סוטה מט, א. 14. סוטה שם. 15. סדר היום. 16. עמק
ברכה. 17. ב"מ לג, א. מס' ד"א פ"ד, מס"ס פט"ו ה"ו.

שהוא סתומה וחתומה עד קץ הימין ונפתחת ע"י לימוד המשנה. הש' של משנה מתקנת וממתקת הצ' של יצחק שהוא דין הקשה בשי"ן יצחק ישחק שיהיה לעתיד גיל וששון ולזה מרמו המסורה של צ' יצחק בשי"ן ישחק כאשר מרמוזו ומבואר ליודעי חן; והנ' מקרבת הגאולה וממתקת שער החירות שהוא שער החמשים שהוא שער הגאולה וה"ה מרמזת על השכינה שהיא בגלות, ועם הלימוד מוציא אותה מהגלות¹⁸. וקבלה בדינו דמי שהוא בקיא במשניות אינו רואה פני גיהנם¹⁹. וכמו שהמקוה מטהרת בשיעור מ' סאה שעולה בחשבון תתק"ס לוגין כן התורה שבע"פ שהוא המשנה מטהרת את הנשמה ומתניתין בגימטריא תתק"ס²⁰. ובזכות המשניות יבא הגואל במהרה בימינו²¹. ויעקב אבינו ע"ה תיקן ששים רבוא נשמות וקשר למוד המשנה אחר הנפטר לתועלת גדול לתקון הנשמות²². ואת הששה סדרי משנה עשו הלל ושמאי, ורבינו הקדוש בירר ותיקן וקיצר וחבר ששה סדרי משנה כמו שהם בדינו²³.

הדורש או הלומד ברבים, במקום שנוהגים לומר אחר זה קדיש דרבנן, הם קודמים לשאר אבלים²⁴. דרש או למד בלי מנין ונודמן תיכף מנין יש לומר קדיש²⁵. ואם התחילו בעשרה ויצאו מקצתו, לא יאמרו קדיש זה²⁶. ואם אין מנין אך קורין שיהיה מנין לומר קדיש, לא טוב עושים²⁷.

אם אין אבל יאמר מי שאין לו אב או אם²⁸. אבל יכול לאומרו אפילו מי שיש

18. של"ה מס' שבועות. 19. צוואת הג"ר שעפטיל בן השל"ה ז"ל באה"ט א"ה ס' יא סק"ו, משמרת שלום אות גיהנם. 20. סמיכת חכמים בהקדמתו בשם מג"ע. 21. שם. 22. עי' מד"ר בראשית פ' מג. ה. מהיכן זכו ישראל לברכת כהנים ר' יודה ור' נחמ"ל ורבנן ר"י אומר מאברהם, כה יהיה זרעך כה תברכו את ב"י, ר"י אומר מיצחק שנא' בראשית כב, ה. ואני והנער נלכה עד כה, לפיכך אמר המקום כה תברכו את ב"י, ורבנן אמרו מיעקב שנא' שמות יט, ג. כה תאמר לבית יעקב, וכנגדו כה תברכו את ב"י. וראיתי בתפארת הגרשוני פ' פקודי שהק' מכדי קרא לא כמר דייקי ולא כמר דייקי, במאי קמפלגי, ועוד קשה על רבנן דאמרו מיעקב דכה תאמר לבית יעקב, למה דילג אברהם, ויצחק, ותי' היות דאברהם תיקן ששים רבוא נפשות, וידוע שמשנה היא תועלת גדול לתקון הנשמה, וכ' המדרש, ששים אותיות שבברכת כהנים, הם כנגד ששים מסכתות משניות, וע"י לימוד המשניות, זוכים לברכת כהנים, ויעקב שתיקן הנשמות, אע"פ שלא תיקן כראוי מאחר שלא חי כ"א קמ"ז שנים, ולא חי ק"פ כמו יצחק, כי ג"פ ס' הוא ק"פ, יש כה בדינו לתקן ע"י המשניות, משא"כ אם לא תיקן יעקב ח"ו הנשמות לא היה מספיק למוד המשניות לתקן הנשמות, וא"כ לא היינו יכולים לזכות לברכת כהנים, לכן אמרו רבנן יעקב שנא' כה תאמר, ע"ש. עי' מבוא במאמר יעקב אבינו ע"ה פגע בשערי שמים. 23. שערי צדק תשובת רב שרירא גאון מע' הגדולים. 24. בית אברהם. 25. מ"ב ס' נה סק"ד, מ"א ס' סט סק"ד, ובס' תרל"ד סק"א לא כ"כ, וכן הגר"א ז"ל שם, בכ"ז הסכימו הפרמ"ג, ודה"ה, וש"א"פ, דנכון שיאמרו אח"כ מזמור או פסוקים ויאמרו קדיש, עי' שו"ת יד הים הא"ה ס"ד, כשלומדים בביהכ"נ ואין מנין ואח"כ קורין עשרה לומר קדיש לא יאות עבדי כי עיקר הקדיש על הלימוד בעיני עשרה כדילפינן מונקדשת. 26. מ"ב שם סק"כ. 27. בדרכי חיים ושלום ס' מה, וקכ"א כ' שכן הקפיד ע"ו אביו הגה"ק בעל דרכי תשובה, וזקנו בעל שם שלמה, ועי' מנחת אליעזר ח"ד ס' עב, ובהג"ה שם מציין את הטז ס' נה סק"ג, דמותר, ודייק כן מכל בו, ועי' א"ר שם, ובס' תפ"א ס"ק יג שתמה על הט"ז דבכל בו מבואר להיפך, ועי' מג"א ס' דלד הנ"ל, כשלומדים בביהכ"נ וליכא י' ואח"כ קורין י' לומר קדיש לא יאות עבדי, והמחצה"ש שם כ' דהט"ז הולק, אבל לא ראה את הא"ר הנ"ל, ועי' מג"א ס' סט סק"ד, דצריך י' בשעת הלימוד, ועי' מאסף לכל המחנות ח"ג ס"ג. 28. מט"א

ל: אב ואם אין הוריו מקפירים, אבל אם מקפידים אסור.²⁹ ואם קבל שכר עבור זה צ"ע.^{29*}

אבל בחדש הי"ב אין לו לומר קדיש דרבנן.³⁰ והבן אומר אותו כל י"ב חדש ואפילו נוהג שלא לומר קדיש רק י"א חדש.³¹ שניכר שאינו מחזיקו לרשע כיון שפסק לומר קדיש יתום, ואעפ"כ שבוע אחד קורם כלות י"ב חרש יפסיק.³² ו"א שאם לומדים גמרא או משנה ב' או ג' ביחד אין לומר קדיש דרבנן אלא כשכולם לומדים או רובא דמנכר.³³

הרוצה לומר קדיש דרבנן צריך להאזין למי שלומד, ואם אפשר ילמוד בעשרה, ולכל הפחות במעמד עשרה גדולים שילמדו ב' או ג', אמנם נהגו לומר קדיש זה אף כשלמד ביחוד במקום עשרה,³⁴ אף כשלמד ביחידי ואפילו מי שלא למד או שלא הבין.³⁵ ו"א שעכ"פ ילמד עם עוד אחד ביחד.³⁶ ו"א שילמר עם ב' או ג'

ס' תר"ב סעמ"ג. 29. ש"ע ס' שעז, אף שאביו חי יאמר קדיש על אמו, ובשו"ת אבן השהם ומאירת עינים ס"כ בשם הרמב"ם דכל י' היושבים ולומדים יחד, א' מהם אומר קדיש דרבנן, משמע דקדיש זה יאמר אחד מהחבורה הלומדים ולא איש אחר וראיה מג' סוטה מט, א, עלמא אמאי קאי, א"כ תיקנו קדישין כמו בתפלה ובתפלה רשאי אדם להתפלל ולומר קדיש, אף שיש לו אב ואם, וכן כאן, כי ע"ז נתקן קדיש זה כמו בתפלה, וכן מוכח בכל בו, שמביא הש"ע דין קדיש יתום, ועי' ר"י או"ח ס' נה בשם הראב"ד, ופ"ת יו"ד ס' שעז סק"ד, כרם שלמה בשם שו"ת אבן שוהם הנ"ל, ס"ז ס' נד ס"ק יד, מועד כל חי דף יח, שו"ת רע"א ס' סח פסקים, ושו"ת אבני שהם ס' נ מחלק בין קדיש יתום, שמסתמא מקפידים, ועל קדיש דרבנן, מסתמא אין מקפידים האבות, אבל אם יודע בודאי שאין אבותיו מקפידים או מותר לומר אף קדיש יתום במקום שאין יתום, 29*. ויל"ע במי שמקבל שכר עבור אמירת קדיש ואמרנו דכבוד אב ואם משלהם, לפ"ז בהפסד קצת אולי אף בחיי האב יוכל לומר קדיש אף אם יקפיד האב, עי' שו"ת משיב דברים ס' ריב בשם שו"ת שבוי"ח ח"ב ס' צד שמבאר החילוק, בין קדיש יתום לקדיש דרבנן, דאבני שהם מירי סתם, שאינו יודע אם אבותיו מקפידים, כן י"ל רק על קדיש יתום מקפידים, דנראה כאלו אומר אחריהם, אבל קדיש דרבנן כיון שאינו אומר קדיש יתום הרי הכל יודעים שהוא אינו אומר קדיש אחר אבותיו כיון שאינו אומר קדיש יתום, ע"כ מותר לומר כ"ז שאין אבותיו מוחים, ו"א דבקדיש דרבנן ודאי אין מקפידים ההורים, עי' קצה המטה במט"א ס' תרב ומציין שם להמג"א בשם שו"ת רמ"א ס' קיח, וב"י ס' נה וכו"ל. 30. בשו"ת מהרש"ג או"ח ס' נב בענין ללמוד משניות ולהתפלל בח' הי"ב מן השנה הראשונה שמתו בו או"א פסק משניות מותר ללמוד בפרהסיא ויעשה כמנהג, שאם ישנה יעבור על אסור מקום שנהגו כג' פסחים לא יהיה כקרח ועדתו, הסמ"ק מונה בין הלאווין של תרי"ג מצות שלו שלא יעשה ולא יגרום מחלוקת, לכן אין לו לומר קדיש דרבנן שהוא דבר פרהסיא, אבל בביתו יכול ללמוד אם כוונתו לקיים מ"ע דתורה, 31. שו"ת מהרש"ג שם. 32. שו"ת משיב דברים ס' ריג בשם ד"מ. 33. שו"ת אבן השהם ומאירת עינים ס' יט. הנה לענין חזרת הש"ץ הכל מודים דצריכים רובא דמנכר עי' טור ס' סט, ובב"י שם, וחזרת הש"ץ מתחלה הקנו למי שלא שמע הש"ץ לכן אינו חוזר כל התפלה ואמרו אפילו בשביל יחיד אבל קדיש דרבנן ניתקן מתחלה אכל העולם לכן אין לומר קדיש דרבנן כ"א כלם ועכ"פ רובא דמנכר דדומה לתפלה דכ' ונקדשתי בתוך ב"י ודי ברובא דמנכר כדאיתא בשו"ת הרשב"א ע"ש, ועי' ערוך השלחן ס' נה ס"ה, הקדיש שלאחר ת"ת שבוע"פ מדרשות או אגדות, או בעל יארצייט שלומד משניות, בעינן דוקא אם עשרה שלמדו ביחד, או יש רשות לומר קדיש זה, לאפוקי אם פחות מעשרה שלמדו, וכש"כ אחד כשלמד, ולפ"ז יש לגעור באנשים כשיש להם י"א, שלומדים בעצמם איזה פרקי משניות ואמרים קדיש ואסור לעשות כן, ויש שכתבו שאין לומר קדיש אלא על דברי אגדה ולכן נהגו לומר איזה מאמר אגדה אחר הלימוד, כדי לומר קדיש דרבנן. 34. מ"א ס' נד וס' סט, ומ"ב שם. 35. מג"א, וט"ז ס' נד, פ"ת ס' שעז סק"ד, שו"ת אבן השהם ס' כ. 36. מ"א, מ"ב שם.

ולא כמו אלו עמי הארץ שאינם מבינים אפילו תיבה אחת ואומרים קדיש דרבנן מצוה למנוע אותם שלא יאמרו קדיש זה³⁷, לכאורה לימוד התורה בלי הבנה מקיים מצוות לימוד התורה³⁸, וראיה מרביא דאמר רבא לעולם ליגרס אינש ואע"ג דמשכח ואע"ג דלא ידע מאי קאמר שנאמר³⁹: גרסה נפשי לתאבה, גרסה כתיב, ולא כתיב טחנה⁴⁰, שלא היה טוחן הדק אלא כריחים של גרוסות המחלקן חיטים לשנים או לארבע לצורך מאכל מרוב תאותו לתורה הייתי שובר לפי היכולת אע"פ שאיני טוחנה הדק ליכנס בעומקה⁴¹. כי כל מי שמוציא בשפתיו אע"פ שאינו מבין קיים מצות ולמדתם, ולכן כל עם הארץ מברך ברכת התורה בשחר לפי הפוסקים, וכן כשעולה לס"ת יוכל לברך ככל העוסק בתורה אע"פ שאינו מבין מחמת קוצר דעתו, אבל יזכו להבינה בעוה"ב⁴².

י"א שיהיה בשעת הלימוד עשרה דוקא, כי הקדיש על הלימוד שמקדש את ה'⁴³. והרב או מו"ץ המרביץ תורה אומר קדיש זה אחר פ' איזהו, ואחר לימוד משניות עבור שלא זכו לבנים⁴⁴.

שו"ת זכרון יהודא ס' כד, ה"ד במועד כל חי פ' יב. 37. לקוטים נחוצים להרב יו"ט נעטיל בראנשפיגל. 38. הנני להעתיק את דברי הגה"ק ר' מנחם זעמבא ז"ל בהסכמתו בספר ילקוט נחמני, וז"ל הרה"ק מלאדי בליקוטי תורה ויקרא. לדעת המ"א א"ח ס' ג אם אינו מבין לימודו אינו מקיים בזה מצות תלמוד תורה. ובאגדה אינו כן דשם גם בלי הבנה מקיים מצות לימוד. והנה בגמ' חגיגה פ"ג גרסינן שאינם מכירים חייבים להכין לבם ולהקשיב אזנם (לשמוע קריאת הקהל) ונ"ל דין זה דגרים יצאו ידי חובת המצוה גם בלי הבנה וחיוב הטף בישראל, הלא הוא כדי לתת שכר למביאייהם אבל מנ"ל חיוב בגדול כשאינו מבין דאין בזה מצות לימוד. יתכן דלכאורה קשה גרך בקרא קאמד הקהל באיזה גר מיירי אי בגר תושב מדוע יתחייב, ואם בגר פשיטא דחייב עי' אבן עזרא בפ' וילך וגרך, אילי יתייהו, מבואר דפי' על גר תושב, אמנם הצ"ח סוכה תמה דלא מצינו חיוב הקהל לגר תושב, במכילתא משפטים, יכול שונין ולא יודעין ת"ל אשר תשים, ובזית רענן דמעכב שיביגו היטב. אבל לדברי הרב ז"ל בש"ע ת"ת ס' ל"ד דבתורה שבכתב גם ע"ה מקיים מצות לימוד. ברור דכוונת המכילתא הוא רק על תורה שבע"פ. וראיה לדברי הרב ז"ל ממהר"י מיגש בשו"ת ס' צג דתורה שבע"פ אינה מטמאה את הידים, ובשו"ת משאת בנימין ס' ק דאם יש קדושה בתורה שבע"פ בזה"ז דנתנה לכתוב מדוע לא תטמא הידים. ע"כ הבל תורה שבע"פ לשבכתב הוא בזה, שבע"פ בעי שיהא מבין מה שלומד, ע"ז לא נכתבה רק למכירין ודמי להך דכ' תוס' מגילה ח' במגילה דגיפטית לגיפטים ע"ש וה"ה בתורה שבע"פ נכתב רק למי שמכיר הלשון אינה מטמאה הידים, משא"כ בתורה שבכתב דמקיים מצות ת"ת גם בלי הבנה שפיר מטמאה הידים. אף דיש לרונ בזה דהתורה שבע"פ דנכתבה לכל בלשון התורה אינו דומה למגילה שנכתבה בלשון לועז, דשם החסרון בהמגילה עצמה שאינה מגילה לכל, רק למכיר אותו הלשון אבל תורה שבע"פ בעצמה הלא הוא כתובה לכל אדם מישראל, והכל מחייבים בהוגם זה שאינו מבין בה אין זה עליו פטור גברא דהרי הובה עליו ללמוד ולהבין אלא דאינו מקיים מצות הת"ת שבה בלי הבנה. עכ"פ מפורש יוצא דגם בתורה שבכתב מקיים מצות לימוד בלי הבנה, וזה הוא יתכן לכוונת רמב"ם הנ"ל דגרים שאינם מכירין, פי' הקרא בגר צדק וקמ"ל דאף דבעלמא בעינן שונין ויודעין, ואף בתורה שבכתב בעי הבנת הענין כג"ל בעינן עכ"פ הבנת הלשון מכל מקום בהקהל גוי קרא דגם גרים שאינם מכירין הלשון מחוייבין להכין לבם ולהקשיב אזנם למען ישמעו ילמדון ליראה. 39. תהלים קיט, כ. ע"ש רד"ק. 40. ע"ז יט, א. 41. רש"י שם, וכ"פ בילקוט, וע"ש מהרש"א. 42. עירובין נד, א, למוציאים בפה. ועי' קצש"ע ס' כז ס"ה. 43. מ"א ס' רלד סק"א, עי' באה"ט ס' נה סק"ו, ובט"ז שם סק"ג, מ"ב שם סק"ב. 44. כ"ה המנהג באיזמיר, שו"ת חיים ביד ס' קיד מהקדוש אור היר"ה ז"ל, תורת חיים ס' נה.

קדיש דרבנן. אין אומרים על מזמור⁴⁵, וי"א אפילו אחר ג' פסוקים⁴⁶. אם בסיומן אומרים אגדת אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא. קהל שלמדו תורה שבע"פ יכולים כולם לומר קדיש ואע"פ שאין מי שיענה⁴⁷, אבל "בואמרו אמן" יש לכוין ב' כוונות. א) שאומד לקהל שיענו אמן. ב) שהוא עונה אמן על מה שאומרים הקהל. "ואמרו אמן"⁴⁸ ולכתחלה יש ליתור שיהיה עונה לקדיש⁴⁹ שנים דאמרו אמן הוא לשון רבים⁵⁰.

אם נתיסדה חברה שהכנסות שלה ממה שלומדים משניות, גמרא, ואמירת קדיש עבור נשמת המתים, זכות זו שייכת להחברה, ודאוי שמי שלומד ברבים יאמר ג"כ קדיש בעבור הנשמות אשר למענם למדו, ואפילו אם יש יארציט הקדיש שייך להחברה, אבל יכולים הם ליתן דשות לבעל היא"צ לומר הקדיש ובלבד שידע שהאמירת הקדיש אינה עולה רק עבור נשמת מי שהיא"צ שלו אלא עבור כל הנשמות שלמענם למדו. ויכולים החברה ליתן דשות לאבל תוך יב"ח לומר קדיש עבור הנשמות ועבור נשמת אביו או אמו, וטוב שיום אחד יאמר קדיש מי שלומד השיעור ויום אחד יאמר האבל, עכ"פ האומר הקדיש ידע ששייך עבור כל הנשמות⁵¹.

האומר קדיש על אביו ואמו מבעלי החברה, והוא לא שייך להחברה, ויש אחד שהוא והוריו היו שייכים להחברה, התושב מצד עצמו ומצד הנפטר נוטל ב' שלישים והתושב שהוא רק מצד עצמו נוטל שליש אחד⁵².

חברה שלומדים בכל יום בעשרה, ומנהגן שאם יש לאחד יא"צ או אבל הוא אומר כל הקדישים ולא היה אבל השכירו כל הקדישים לאחד שאינו מן החברה, ולא התנו שאם יארע לאחד מהם אבל שיתבטל השכירות, ואירע לאחד אבלות, יחלוקו הקדישים בשוה⁵³.

נוהגים כשבאים לסוף מסכת משיירים מעט עד שעת הכושר ועושים סעודה ומדקדקים שיהיה מנין ואומרים קדיש דרבנן⁵⁴. אם אמר זמירות, או משניות בלי מנין ונזדמן מנין לא יאמרו קדיש אלא ישירו איזה מזמור או משנה וילמדנה בעשרה ויאמר קדיש דרבנן⁵⁵. ובסיום גם עשרה בני רב פפא עם עשרה בניו, רב פפא עשיר היה והיה מחזיק לעוסקי התורה ועי"ז זכה שמזכירין אותו עם עשרה בניו⁵⁶. ובהזכרה זו נזכרים בלי תואר רב, מפני שהיא כעין אל מלא דחמים שעושין לנפטר⁵⁷. בני רב פפא נהרגו בחיי רב פפא בשנת תרס"ג היא ד' אלפים קי"א

45. משפטי שמואל ס' קלג. 46. מג"א ס' נד סק"ג. 47. דכל דבר שבקדושה שנתקן בעשרה אפילו יאמרו אותו כולם מיקרי צבור, כמו ביהכ"נ שכולה כהנים, כולם עולין לדוכן, א"ח ס' קכה סעי' כה, וכן בקריאת התורה שאינה בפחות מעשרה, ולא אסרו לקרות עם הש"ץ, אלא מטעם אחר דומיא דמעמד הר סיני, וכן בברהמ"ז כשמזמנין בשם עונים הכל ביחד ברוך אלהינו וכו', והתירו לצבור לענות ק' ק' ק' שהוא עיקר הקדושה, עי' ס' בני יהודה ס' ג, ה"ד בפתח הדביר ס' קכה אות ב ודחה דבריו, ועי' בס' בן איש חי פ' יוחי אות טז. 48. כף החיים ש"ס. 49. בן איש חי ש"ס. 50. כף החיים לפי דברי הרב בן איש חי, צריך להיות אחד עונה, ולפי הרב כף החיים שנים, והנה באמת לפעמים "ואמרו" לא משמע שנים עי' כריתות יא, ב, גבי עד אחד קתני אמרו. 51. הרב אליעזר דייטש במועד כל חי. 52. שו"ת רע"א מה"ת ס' יד. 53. שו"ת שב יעקב ס"ז להרב יעקב בנימין ז"ל. 54. ש"ך יו"ד ס' רמו ס"ק כז בשם שו"ת מהר"ם מינץ. 55. שלחן הטהור ס' נה ס"ג. 56. שו"ת רמ"א בסוף. 57. פאר מקדושים בשם

ליצירה⁵⁸. ומזכירין שמותיהם בתור צלותא של אל מלא רחמים, ולכן אין מזכירים איתם בתואר דב, כי בתפלה שמתפללים לפני ה' עבור אביו או אמו או רבו לא יזכירו בתואר אבא מרי או אדוני אבי או מורי ורבי לפי שאין גבהות לפני המקום⁵⁹. פירוש על „קדיש דרבנן“ עיין בפ' פירוש על הקדיש. נוסחאות „קדיש דרבנן“ בפ' נוסחאות הקדיש.

קדיש יתום, ברכו וההפטרה, מיחסים להתנא ר' יוחנן בן זכאי

אמר ר' יוחנן בן זכאי פעם אחת הייתי מהלך בדרך ומצאתי אדם אחד שהוא היה מלקט עצים ודברתי עמו ולא החזיר לי דבר, ואח"כ היה בא אלי ואמר לי: רבי, מת אני ולא חי, ואמרתי לו אם מת אתה עצים הללו למה לך? ואמר לי רבי האזין לי מה שאומר לך דבר אחד, כשהייתי חי אני וחברי היינו עוסקין בעבירה בפלטרין שלי, וכשבאנו לכאן גזרו עלינו גזר דין של שריפה, כשאני מלקט עצים שורפין את חברי, וכשהוא מלקט עצים או שורפין אותי, ואמרתי לו דינכם עד מתי? ואמר לי כשבאתי לכאן הנחתי את אשתי מעוברת, ויודע אני שזכר היא מעוברת, לכן בבקשה ממך הוי זהיר בו משעה שיהיה נולד עד שיהיה בן חמש שנים, הוליד אותו לבית רבו למקרא, כי בשעה שהוא יאמר ברכו את ה' המבורך או יהיו מעלין איתי מדינה של גיהנם¹.

קדיש יתום, ברכו וההפטרה, מיחסים גם להתנא רבי עקיבא

פעם² היה מהלך בבית הקברות, פגע בו אדם אחד ערום ושחור כפחם וטען עצים הרבה ורץ כסוס, גזר עליו ר"ע והעמידהו וא"ל: מה העבודה הזאת הקשה? האם עבד אתה ואדונך קשה — אפרק אותך, ואם עני אתה — אעשירך. א"ל: בבקשה ממך! אל תעכבני, שמא ירגזו הממונים עלי. א"ל: מי אתה ומה מעשיך? א"ל: מת אני, בכל יום שולחין אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם. א"ל: מה היתה מלאכתך בעולם שהיית, א"ל גבאי מס הייתי והייתי נושא פנים לעשירים ומצער לעניים, א"ל כלום שמעת מהממונים עליך אם יש תקוה לפורענותך, א"ל שמעתי מהם דבר שאינו יכול להיות, שאילו היה לי בן שיהיה עומד בצבור ואומר קדיש והקהל יענו „אמן יהא שמיה דבא מברך“ יתירו אותי מן הפורעניות, אבל לא הנחתי בן זכר, אלא אשתי מעוברת ולא ידעתי אם תלד זכר, ואם יהיה זכר מי מלמדו תורה שאין לו אוהב בעולם, באותו שעה קבל ר"ע לחפש אחריו, א"ל ר"ע מה שמך א"ל עוקבא, ושם אשתי שושיבא, ושם עירו לנוקעה, מיד הלך ר"ע ושאל עליו אמרו: ישחקו

בצל זכר יהוסף בהגותיו למס' ברכות. 58. שם בשם ספר הכריתות שער האמוראים.

59. שם בשם ס"ח ס' תת, ובפ"י אזולאי, ובמעבוד יב"ק מאמר שפתי צדק פ"ח, ובס' זכור

לאברהם היו"ד אות כ.

1. תר"א זוטא פ' יז, רב ענן הוה רגיל אליהו דאתי גביה דהוה מתני ליה סדר אליהו, כתובות קה, ב. אליהו הנביא חי בשנת ב"א תתקסב, וקבל מאחיה השילוני קרוב לסוף מלכות שלמה, ונסתלק ב"א תתקץ, התנא ריב"ז חי בשנת ג"א תשי"ג קבל מהלל ושמאי, ע"י הע' 4. עמ"ש עמוד קל הערה 18. 2. סדר הדורות ע' ר"ע בשם ס' קטן.

עצמותיו בגיהנם, שאל על אשתו אמרו ימח שמה וזכרה, שאל על בנו, א"ל הרי הוא ערל, ואפילו מצות מילה לא עסקו בו מיד נטלו ר"ע ומלו והושיבו לפניו ולא היה מסבל עול תורה עד שישב ר"ע בתענית מ' יום, יצאה בתקול וא"ל על מה אתה מתענה, אמר רבוננו של עולם והלא לפניך ערבתי אותי, מיד פתח הקב"ה לבו ולמדו תורה וקריאת שמע ושמונה עשרה וברכת המזון, והעמידו לפני הקהל ואמר "ברכו את ה' המבורך", וענו "אחריו ביהמלו" ואומר "קדיש" והם "ענו אחריו", "אישר" והתירו את אביו מן הגיהנם, מיד בא לר"ע בחלום וא"ל תנוח דעתך שהנחתני והצלתני מדינה של גיהנם, פתח ר"ע ואמר ה' שמך לעולם ה' זכרך לדור ודור.³

אמירת קדיש, ברכו, וההפטרה מיחסים גם להתנא רבי שמעון בן יוחאי⁴ ולרבי זמירא⁵ ולאבא שאול בן בטנית⁶ וזה נמשך עד לזמן אנשי כנסת הגדולה⁷ לזמן האמוראים בזמן רבא ורב כהנא ורב אשי שהיו בדורות האחרונים.⁸

ואע"פ שברוב המקומות הנ"ל שסיפרו לנו חז"ל לא נמצא קדיש יתום רק ברכו או ההפטרה או ברכו וקדיש יש לשער היות והקדיש האחרון של התפלה הוא בשביל היתומים,⁹ ונקרא קדיש בתרא ויש עמו ברכו כפי מנהגינו וכן הוא

3. תהלים קלה, יג. ועיין מס' כלה רבתיא פרק ב' איבעיא להו מכפרין עון אבות או לא? ת"ש דרבי עקיבא נפק להווא אתרא אשכחיה להווא גברא דהוי דרי טוגא וכו' כנ"ל בכמה שינויים, וכעין זה עם כמה שינויים איתא במדרש עשרת הדברות, על הפסוק לא תנאף, וכן במנורת המאור נר א' כלל א' חלק ב' פ' א' הביא זה המעשה של רבי עקיבא אך בנוסח אחר, ששם אשתו היה שושמירא ושם עירו היה אלדוקא ושם המת היה ג"כ עקיבא, ובמדרש שלפנינו אין המאמר הזה, ועי' בביאור הגר"א ז"ל ביו"ד ס' שע"ו סק"ו, ועי' בס' קדיש לעלם שמעשה אחד היה לר"ע ודוחק לומר שכמה מעשיות היו, ובאור זרוע ה' שבת ס' נ' מביא ג"כ המעשה דר"ע וגם בשינויים אחרים, ובמדרש עשרת הדברות, ובמנה"מ נזכר רק ברכו ע"ש בקדיש לעלם במאמר שני, וגם העיר עמ"ש רבינו הגר"א ז"ל שם על רברי הד"מ שלא נמצא במס' כלה שלפנינו, וכ"כ הגאון בעל בכורי העתים, ובאמת נמצא בש"ס דפוס ווילנא, ובב"י ס' שעו כ' בשם הכל בו ע"ד מה ש:נמצא באגדה שפעם א' פגע ר' פלוני בא' שהיה מקושש עצים וכו' א"ל אין מי שיצילני אם לא יאמר בני קדיש או שיפטור בנביא ע"ז פשט המנהג לומר בנו של מת קדיש בתרא כל י"ב חדש וגם להפטיר בנביא, ועי' בד"מ שם, וכ"כ בר ששת ס' קטו, והביא שם אגדה בשם ארחות חיים וכ' אפשר שהוא בתנחומא או בספרי, ועי' רבינו בחיי סוף פ' שופטים, ובקדיש לעלם כ' הא דהב"י כ' בשם ר' פלוני ולא בשם החכם, היות שבתד"א נזכר בשם ריב"ז ובמס' כלה בשם ר"ע, ובזו"ח בשם ר' זמירא לכן כ' כן. 4. רשב"י היה תלמידו של ר"ע ושמע מאליהו, ואיתא בזו"ח פ' אחרי דף מט ...אזל לבי מטבחה וחזא לינוקא דהוה מצחק עם הנערים בני מטבחה א"ל ברי זיל עמי אזל עמיה ואלביש יתיה ויהב ליה לר' חר דהוה אוליף ליה אירייתא עד דרבא רביא וקרא ועבד ליה דאמר הפטרה בבית הכנסת ועבד ליה דיתפלל עד דקרא ואתחכם יותר עד דקרו ליה רבי, ההוא בר נש מית דהוה אבוא דינוקא דהוה דינין ליה אתא בחלמא לחכם דא וא"ל רבי כמה דנחמת לי ינחם לך קב"ה בשעתא דאמר בני ההפטרה בקהל פקעו לי מן דינא, בשעתא דעבר לתפלה ואמר "קדיש" קרעו לי גזר דין. 5. זוהר רות חדש פסקא ר' רחומאי פתח. 6. שהיה מבקש מיהודי א' שילמד לבנו קדיש, ספר חסידים ס' תשכב. 7. ס' תכלאל, סודר תימן בשם מהר"ם אלשיך. 8. יש שלא ראו את הנ"ל וראו את מס' סופרים פ"י ה"ז וזמן חיבורו הי' בדורות האחרונים כמ"ש הרא"ש ב"ה ס"ת, עי' בס' תולדות התפלה והעבודה בישראל, ויש גם שכי' שה"ר אליעזר בעל הרוקח איש גרמני בתפלות על ה' שבת הנ"ל הוא הראשון שהזכיר קדיש יתום, אבל מכל הנ"ל רואים שהי' כבר ידוע ומפורסם. 9. עי' או"ח ה' שבת

בהרבה תפוצות ישראל לומר קדיש יתום וברכו באחרונה בין בשחרית בין בערבית, ואע"ג שלא הזכירו רק ברכו ע"ש הסיום אבל בודאי אמרו כבר את הקדיש¹⁰, הטעם שזכו אלו שתי התפלות קדיש וברכו שיהיו משולבות, יען שע"י תפלות הללו מזכים את הרבים, כי כאשר יאמר היתום קדיש עונים כל העם אישר"מ, וגם לאחר אמירת ברכו עונים כל העם ברוך ה' לע"ו, וזכות הוא להוריו ע"י שמזכה את הצבור שעונים אחריו¹¹, ומנהג אבותינו הוא כאלו דבר מדברי סופרים¹².

והנה י"א היות שתכונת מנהג קדיש יתום לא נמצא לפוסקים הראשונים עמודי ההוראה כהרי"ף והרא"ש והרמב"ם והריטב"א והמחבר בש"ע לא הביאו כלל דין זה שיהיה הבן מחויב לומר קדיש אחר מיתת אביו כל י"ב חדש או כל י"א חדש וכן ביארציט רק ברמ"א¹³ בשם מדרש ובודאי שהפוסקים שהשמיטו ס"ל דזה הוא בכלל מה שארו"ל אין למדין הלכה מדברי אגדה ומהאי טעמא לא נזכר דין זה בש"ס בבלי כלל ובפרט מן הרמב"ם ז"ל יש ראייה יותר שהוא כותב דינא מכל הספרים ומאחו"ל, והנה בהקדמתו לספר יד החזקה כתב שבחבורו זה כתב כל דיני התורה ושהלומד לא יצרך לשום חבור אחר לידע כל דיני התורה ואפ"ה השמיט אמירת קדיש ודאי מוכח דלא ס"ל כלל, וגם במדרש לא נמצא שיהיה חיוב על הבן אלא דעושה בזה טובה לאביו לפדותו מגיהנם ובודאי דגם זה צריך פירוש דכי סלקא דעתך דמי שאכל נותן טעם וכדומה יוציאו אותו הבן שלו מגיהנם ע"י אמירת קדיש שלו, אלא ודאי אגדה זו הוי כמו אגדה אחרת כגון: האומר ויכולו בליל שבת מוחלין לו כל עונותיו או האומר שירת הים בכל יום מוחלין לו עונותיו וכהנה אגדות ודרשות הרבה, אכן בודאי דמעשה אדם בעצמו מועיל יותר מאלף קדישים שיאמר הבן, וכל בר דעת יבין זה מעצמו¹⁴, ויוצא שאינו חיוב גמור על הבן מעיקר הדין, להיותו מנהג ולא הלכה, גם לא תקנת קדמונים הוא כי אם מן האחרונים, ויצא לנו מההוא מעשה דר' עקיבא מנהג פשוט ומתוקן ומקובל וטוב, אם כי רבים לא יחכמו סודו ועיקרו על מה אדניו הטבעו, ולכן חשבו שבקדיש לבד ימצא תועלת, ויש מי שאומר קדיש אב בעד בן ואח בעד אחיו, הבל המה לדעתי¹⁵, ולע"ד סוד הקדיש הוא שהבן יכבד אב ויועיל לנשמתו, ובן לאמו להזכיר לה שזה ילדו וזה גדלו שקיימו מצות פריה ושגדלוהו לתורת ה' ולמצותיו ולשקוד על דלתות בתי כנסיות ובתי מדרשות כי בזה ברא מזכא אבא כי המוליד בן הגון הרי הוא חי לעד וקיים לנצח, בעוד שהבן מתפלל אם כן מעתה כל מה שירבה הבן במאד מאד להתפלל או להגות בתורת ה' או לרדוף לצדקה וחסד ינחו על משכבותם נשמות הוריו; ולכן נעשה זה תוך י"ב חדש לפטירה כי קבלה בדינו משפט רשעים בגיהנם י"ב חדש כדור המבול, לכל היותר, ולא בקדיש לחוד תליא מלתא כי לדעתי אם יאמר מאה קדישים לאביו ויעבור עבירה אחת לא עשה כלום, כי הכוונה

ס' ג. 10. ספר קדיש לעלם. 11. ספר הקדיש להרב אהרן כהן. ועי' שו"ת פרי השדה ח"ב ס' ז וס' נג. ואע"פ שבשו"ת תשורת שי ס' סב כתב שאינו מציל אבל עי' יש נוחלין בהקדמתו שהקדיש אינו תפלה שמתפלל הבן על האב שיעלהו משאול מטה אלא זכות ומצוה הוא למת כשבנו מקדש ש"ש ברבים והקהל עונה אחריו אישר"מ ועי"ו מציל את הוריו מן הפורעניות. 12. עי' יש"ש קידושין פ"ק ס' סג, ובס' קדיש לעלם. 13. יו"ד ס' שע"ו. 14. כ"כ בשו"ת מהרש"ג חו"ד ס' כז. ועי' שו"ת פרשת מרדכי חו"ד ס' כה שכתב שאין הפסד אם יאמר או לא יאמר. 15. כ"כ הרב יהודה אריה

כמו שאמרנו ישמע חכם ויוסיף לקח, ומאשר ראתה עיני לא מצאנו פוסק שהרחיב הרב בנדון זה; מבנימין זאב¹⁶ ע"ד הקדיש של נוחי נפש אם יועיל קדיש חסד כ"ש קדיש שלם ותפלה שלמה שיתפלל הבן, ואותו מעשה דר"ע קטן היה ומי שיוודע להתפלל התפלה יותר מועיל מקדיש יתום, ואני בנימין זאב הכותב בין האשכנזים פה ק"ק ויניציאה דהיכא דאיכא בבית הכנסת אבל אב ואם מתפללין יוצר וברכו ותפלה וקדיש, הא לך שמנהג ק"ק זה מימי קדם היה שיתפללו האבלים כל התפלה¹⁵. אבל לענ"ד אין זה דאיה היות ואמידת קדיש יתום לא נמצא לפוסקים הראשונים ס"ל דזה בכלל אין למדין הלכה מדברי אגדה אלא היות והמשנה לא דברה בנוסח סדר התפלה וכדומה מפני שהיה מפורסם לכן גם עמודי ההוראה לא מצאו לנחוץ לדבר מזה והנה כותב הרמב"ם ז"ל וז"ל¹⁷: והמשנה לא דברה על אלה המצות דבר מיוחד לכלול דיניהן עד שיהא חייב לפרש אותו וסבת זה בעיני לפי שהיו הדברים האלו מפורסמים בזמן חבור המשנה והיו ענינים ידועים ונהוגים ביד כל העם פרט וכלל ואין ענין מהם נפלא משום אדם וע"כ לא ראה לדבר בהן כמו שלא הסדיר התפלה ד"ל נוסחה ואיך יתנהג ש"ץ לפי שהיה מפורסם ולא חברו בזה סדור אבל חברו ספר גמ' וביאורו. עכ"ל לפ"ו יש לשער שאמירת קדיש היה כ"כ מפורסם ונהוג בכל ישראל מדור דור באין חולק לכן לא כתבו ממנו חז"ל¹⁸. וסמכו על מה שהיו כתובים בסדרי התפלות שהיו בימיהם כמו שמצינו בסדר דע"ג שהיה אחר חתימת התלמוד ושם הנה נמצא גם נוסח הקדיש. כי כל מה שהיה מנהג קבוע בישראל בלי שום פלוגתא לא דברו זה בתלמוד ולא במשנה וממילא לא בפוסקים. ואמידת קדיש יתום הוא בקבלה מדור דור לעשות נחת רוח לנפש המת בעוה"ב לכן החזיקו כל ישראל ומדקדקין בזה מאד מאד והנח להם לישראל אם אינם נביאים בני נביאים הם.

והאומר קדיש יתום מראה כי מאמין הוא בשכר ועונש ובתורה מן השמים ונביאים עד דודו של יעקב אבינו ע"ה ויעקב לא מת מה זרעו בחיים אף הוא בחיים¹⁹. וכל דור המאוחר הוא תשלום מה שהתחיל בדור שלפניו²⁰.

ומשנשלמו דק ת"פ שנה משיצאו ישראל ממצרים התחיל שלמה ע"ה לבנות הבית משנת תקכ"ח, בזמנו תיקן עירובין, ונטילת ידים לקדש, ועוד תקנות. והנה דאה שלמה כח של גומלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים אחר לחתנים ואחד לאבלים ולמנוודים בשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים הללו כדי לגמול חסדים לזה ולזה, משחרב בית המקדש התקינו שיהיו החתנים והאבלים באים לכנסת כדי לגמול להם חסד, חתנים לקלטן ולהלוותם לבתיהם, אבלים לאחד שיגמור החזן תפלה של מוסף הולך לו אחורי דלתי של בית הכנסת או בפני הכנסת ומוצא שם האבלים וכל קרוביו ואומר: עליהם ברכה ואח"כ אומר "קדיש" ואין אומר בעלמא דעתיד לחדתא על התלמוד ועל הדרש²¹.

ממדינה ז"ל בשו"ת שלו זקני יהודה ס' ה. ובספר מדבר יהודה, פרשת וירא, 16. שם, ובשם שו"ת בנימין זאב ס' קסא. 17. פיהמ"ש מנחות פ"ד, מ"א. 18. קונט' עיר וקדיש בס' קדיש לעלם. 19. תענית ה' א. 20. שני המטות ה"ד בקדיש לעלם, ע"י מבוא. 21. מסכת סופרים פרק י"ט הי"ב, ובפרד"א פ"ו נזכר המאמר הזה בלי קדיש, ואע"ג דקדיש דעתידי לחדתא מיוחד להזכרת המתים, אבל לא נהגין לאומרו בבית

ובתקופת התנאים הנ"ל מן המעשיות של הבן הרשע שבשעה שאמר יתגדל ויתקדש נתעלה נשמת המת, מאז נתפשט המנהג בכל תפוצות ישראל לומר קדיש יתום, שהוא נייחא לטובת נפש המת ולקשר את החיים שאפילו במותם לא נפרדו וכל ישראל בלי יוצא מן הכלל מדקדקים בה מאד מאד*²¹. ומצינו בתורה רמז על הקדיש, שאמר בלעם²² תמות נפשי מות ישרים, ר"ת של ישרים ישר"מ, גם נאמר²² ולא יומתו אבות על בנים, רמז כי האבות לא ימותו מיתת הנפש ע"י אמירת הקדיש ע"י הבנים²³.

קדיש יתום – מנהגו, מקורו, מתי נכנס לסדר התפלה

נהגו שהיתום אומר קדיש אחר „במה מדליקין“ בליל שבת²³, ואחר „אין כאלהינו“, „פטום הקטורת“ וי"א, שנהגו שיאמר איזה נער²⁴ אבל אח"כ נתנו ליתום היתרון, כי קטן האומר „יתגדל“ מציל אביו מן הפורעניות²⁴.

הכנסת, אלא בודאי מפני שגם בקדיש הרגיל יש בו לטובת המת. *21. עי' ד"מ א"ח ס' קלג סק"ב שכתב היתומים רגילים למימריה, וכ"ה באגור ס' צח וכתב בשם מהר"ם הקדיש הזה נתקן בשביל המתים, עי' פרדס רש"י דף שכ"ב, ובשבלי הלקט ס' יח, ובתניא דבתי ס' ב, המנהיג דין תפלה, מח"ה, או"ח ס' נה, בב"י, רמ"א, מג"א בס' נו, וביו"ד ס' שעו, ואנו סומכין על מס"ס אפילו במקום שהג' חולק עליו ובפרט בענין קדיש יתום שאין הג' חולק עליו, עי' תוס' פסחים מ, ב, ד"ה אבל, ובתוס' ברכות יח, א, ד"ה למחר, והנה יש לעיין מזבחים ט, ב, רמב"ם פסח"מ פט"ו, ה"ט, ורש"י מעילה י, ב, ד"ה ולד, וכריתות כז, ב, המפריש חטאתו ומת לא יביאנו בנו, וכ' רש"י על חיוב שלו, ואצ"ל על חטא האב דאין כפרה למתים לאחר מיתה, אמנם בגוף מין כפרה אמרינן, אף במת כהספרי שופטים כפר לעמך ישראל, אלו החיים, אשר פדית, אלו המתים, מכאן שהמתים צריכים כפרה, וכ"כ התשב"ץ תלמיד מהר"ם מרוטנברג ס' תמ, וה"ר דמצוה להניח צדקה עבור מתים, ועי' ס"ח ס' תתשע"א, שהק' הא אין יכול לכפר על מי שלא עשאה בחייו, והלא חטאת שמתה בעליה למיתה אולה שאין כפרה לאחר מיתה, אלא כך אמר הקב"ה ברא מזכא אבא כגון: האב היה חוטא, ומ"מ נתן את בנו ללמוד תורה ומע"ט, הואיל ועי' האב זכה הבן, או ברא מזכא אבא, ומכאן תקנו שגודרין צדקה להטיב לאותן שכבר מתו ויש זכות למת כשבנו אומר קדיש, ועי' רמ"א הו"מ סוסי"י ר"י, ובמחנה אפרים ה' זכ"ו ס' לא, שהביא רא"י מרש"י גיטין יד, ב, 22. במדבר כג, י, *22. דברים כד, טז. 23. ספר החיים ח"ב פ"ב לר' חיים בצלאל אחיו של מהר"ל, ובאגרת הטיוול חלק הרמז אות ב כתב כל האומר ברכו, בכוונה לא ישיבו בגיהנם, וכן בלעם הרשע היה מבקש למות מיתת ישראל זהו שאמר תמות נפשי מות ישרים ר"ל מיתת של האומרים בניהם אחריהם ישר"מ ר"ת ישרים מכאן רמז מה"ת קדיש יתום. *23. בס' הקדיש לר' צבי קארל ז"ל מביא את ר' אליעזר בעל הרוקח איש גרמניה בתפלות של שבת, וכפי ידוע שהוא הראשון שהזכיר קדיש יתום, וז"ל ואח"כ אומרים במה מדליקין והיתום אומר קדיש, אין כאלהינו פטום הקטורת ועומד היתום ואומר קדיש, וכ"כ ר' יצחק מווינא באור זרוע ה' שבת וז"ל מנהגינו בארץ כנען, וכן מנהג בני רינוס לאחר שיאמר הצבור אין כאלהינו עומד יתום ואומר קדיש, אבל בצרפת ראיתי שאינם מקפידים על כן מי שיאמר קדיש אם נער יתום או נער שיש לו אב ואם, ובמח"ו המקורי בסדר התפלה שהוא כמנהג צרפת אין שתייב היתום לומר קדיש, לפי"ו מסכם בעל ס' הקדיש שהמנהג שיאמר היתום קדיש לאחר במה מדליקין ואחר אין כאלהינו בשבת היה כבר נוהג בארץ כנען וארץ גרמניה קודם שנהגו אותו בצרפת אבל כבר נהגו בתקופת תלמידי רש"י ז"ל שקדמה לר"א בעל הרוקח ותלמידו ר"י בעל „אור זרוע“ שיאמר נער קדיש בתרא בכל יום, מח"ה, ולא החזן, 24. כי קדיש זה אינו אלא לחנך את התינוקות, ע"ש. והיות שמדברי הא"ז הנ"ל שהיתום

על ידי אמירת "יתגדל" ו"ברכו" והעונים אומרים: "יהא שמיה רבא מברך". או "ברוך ה' לעולם ועד"²⁵, שבא אלינו ממעשה דרבי עקיבא, ומן הנ"ל גם היו

אומר קדיש, יש לשער שגם באשכנז מתחלה היה אומר קדיש בתרא שלאחר "במה מדליקין" ושלאחר "אין כאלהינו" נער מן הנערים איזה שיהיה ולא הבדילו בין יתום לשאינו יתום. ורק אח"כ, נתנו ליתום היתרון. ²⁴ ע"ש בס' הקדיש שהקשה למה נתנו ליתום היתרון? רצה ר' אליעזר מורמשא לפתור ע"י "התנא רבי אליהו" רקטן האומר: יתגדל, מציל אביו מן הפורעניות. בא"ז ה' שבת, ובת"א זוטא, מוזכר מעשה של התנא ר"ע שהזכרנו כמה פעמים בתור מאורע של ר' יוחנן בן זכאי, אבל לא נמצא שם שהקטן הפודה את אביו מן הפורעניות אומר "יתגדל" אלא אומר ברכו. וכ' בעל הקדיש שזכרנו של הרב הטעהו והרכיב שני ענינים למאורע אחר כי ביל"ש מעתיק את "התרא" ומביא פרק כ' בסדר "אליהו זוטא" והזכרנוהו כבר, שלעתיד לבוא יאמר זרובבל "יתגדל" והרשעים בניהם יענו אמן, ואז יוציאו אותם משם. (ע"י בפ' אמן) ובזכרנו של ר"א נתמזגו ענין זה, ומעשה של ריב"ז הנ"ל למאורע אחר, ויצא לו שהקטן הפודה את אביו מן הפורעניות, באותו מעשה אומר ג"כ "יתגדל". גם בעל הא"ז רצה לפסוד את השאלה למה נתנו ליתום את היתרון? לדעתו נמצא הפתרון "במעשה בר"ע" שפגע בארם אחד שכבר הלך בדרך כל הארץ, וזה ספר לו שהעמיסו עליו עבודה קשה בתור עונש על חטאותיו שחטא בחייו, וששמע שאלמלא היה לו לזה הענין בן שהוא עומד בקהל ואומר: "ברכו את ה' המבורך" ועונין אחריו ברוך ה' המבורך לע"ו או אומר "יתגדל" ועונין אחריו "ישר"מ" מיד מתירין אותו האיש מן הפורעניות ובקש ר"ע ומצאהו שהיה ריק מכל מצוות שבתורה, ומל אותו ולמדו תורה, וק"ש, וי"ח ברכות, וברהמ"ז והעמידו לפני הקהל ואמר "ברכו את ה' המבורך" וענו הקהל: ברוך ה' המבורך לעולם ועד, "יתגדל" "ישר"מ" ומיד, התיירו את המת מן הפורעניות, כי ממעשה זה, יוצא לדעת א"ז, שהקדיש שיאמר הבן אחד מות האב, מציל את האב מן הפורעניות. והנה לפי רעת הס' הקדיש הנ"ל הוכחה זו, אין לה יסוד כי "יתגדל" הנזכר בא"ז שלנו, הוא טעות סופר, שכן לא הוזכר "יתגדל" בת"א זוטא פ"ז, ולא במח"ו ס' קמד. ולא במנורת המאור כלל א נרא א ה"ב פ"א וכולם מביאים מעשה זה, בת"א מוזכר מעשה זה בתור מאורע של ריב"ז, כאמור. וכן במס' כלה פ"ב, שבה הוזכר מעשה זה בקצור אמרו לבי גדל אוקמיה בבי כנשתא לברוכי בקהלה, ובמלת ברוכי, לא כיוונו ל"יתגדל" שאינו ברכה. גם מה שהזכיר שלמד ר"ע את הנער תורה, וק"ש, ותפלה, וברהמ"ז, משום שלפני שלשה דברים אלו אומרים "ברכו". ²⁵ ונראה לו לבעל ס' הקדיש שלפני "בעל א"ז" היתה הנוסחא של "מח"ו" שזו לשונה שאלמלא היה לו לעני זה בן שהוא עומד בקהל ואומר: "ברכו את ה' המבורך" והם עונין אחריו: "ישר"מ" מיד מתירין וכו' וכן להלן, והעמידו לפני הקהל והוא אומר: "ברכו" והם ענו אחריו "ברוך ה' המבורך לע"ו" באותה שעה התיירו וכו', שכן השהמשו לפעמים בסגנון "ישר"מ" במקום "ברוך ה' המבורך לע"ו" מאחר שענינם אחר הוא. כמו בספרי האזינו ר' יוסי אומר מנין לעומדין בבה"כ ואומדין: "ברכו את ה' המבורך" שעונין אחריהן בשכמל"ו דכתיב דברים לב, ד, כי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו. ובמס' ספ"ח ה"ח, נראה, שהיו עונין אחר ברכו לפעמים יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם. ובכן קרוב מאד שלעתים היו עונין אחר "ברכו" גם "יהא שמיה רבא מברך". ודבר זה לא הכיר מעתיק נוסח מח"ו בס' א"ז ומשום כך לא הבין מה שנאמר שיענו יהא שמיה רבא אחר "ברכו", כי לפי מנהגינו עונים אחר "ברכו" "ברוך ה' המבורך לעולם ועד". וגם ממעשה זה עצמו להלן מוכח כן ולפיכך תקן והציג בין "אחריו" ובין "ישר" את המלים "ברוך ה' המבורך לע"ו" או יאמר אחריו: "יתגדל" ועונין אחריו, ובשביל כך הוכרח גם לתקן להלן ולהציג אחר "לעולם ועד" "יתגדל" "יהא שמיה רבא" אבל כאן לא עשה מלאכתו כראוי, כי היה צריך לומר ואמר: "יתגדל" וענו "יהא שמיה רבא". עכ"פ הוכחתו של בעל א"ז "שהקדיש" "שאומר הבן" מציל את אבותיו מן הפורעניות, תלויה על בלימה, כי במעשה הנזכר מדובר רק בברכו אבל אף אם נקבל את דבריו של "בעל א"ז" קשה להניח ש"קדיש יתום" נולד לדגלי המעשה של ר' עקיבא כי לפ"ז לא יתברר, למה אמרו היתומים דוקא קדיש שלאחר "במה מדליקין" ושלאחר "אין

נוהגים לומר קדיש בתרא, שלאחר תפלת מוסף, שהיה אז קדיש בתרא, אחר הפגישה עם האבלים, מפני שיש בו צדוק הדין ולפעמים היה אומר קדיש זה אחד מן העומדים שם ולא דוקא החזן, שהתפלל מוסף²⁶.

ואם לא היו אבלים בבית הכנסת, שבתוך שבעה, היה אומר הקדיש אבל שבתוך שלשים, או שבתוך י"ב חודש ואולי גם יתום שלאחר י"ב חודש²⁷.

כאלהינו שאומרים בשבת ולא אמרו גם, את שאר הקדישים. גם נראה הדבר, שמנהג "קדיש יתום" קדם, לבעל הרוקח" ו"בעל הא"ז" כי שניהם מזכירים "קדיש יתום" כמנהג, שמצאוהו כבר נוהג בימיהם ולא כמנהג חרש. והם נותנים טעם לצמיתותו על פי סברתם בלבד, ולא מפני הקבלה. כי בעל הא"ז אומר: על מנהג ארץ מגוריו לומר "קדיש יתום" וכמנהגו מסתברא משום מעשה שהיה דמעשה בר' עקיבא וכו' וממלת "מסתברא" יש ללמד שטעם המנהג הנזכר, לא היה מקובל אצלם, וחפשו אחר טעמים ע"פ סברתם. 26. ע"ש שמביא גירסת רבינו הגר"א ז"ל במס"ס פ"ט, ה"ב, לאחר שיגמור החזן תפלה של מוסף, הולך לו כל אחד ואחר אחורי דלתות של בהכ"נ ואומר עליהם ברכה ואח"כ אומר קדיש ולפי גירסא זו "אומר קדיש" מוסב על "כל אחד ואחד". ולאט לאט התרגלו לתת היתרון "לאבל" כי בנוגע לאמירת "קדיש זה" מפני שעיקר "צדוק הדין" מוטל על "האבל" וכשבא מנהג זה לארץ כנען ולאשכנז פגש שם במנהג אחר ש"קדיש בתרא" "בשבת" לאחר תפלת מוסף היה הקדיש שלאחר "אין כאלהינו". כנראה, לא היו אומרים במקומו של בעל מס' סופרים, "אין כאלהינו" אחר מוסף ע"ש והיו אומרים אותו הנערים מטעם שנתבאר למעלה וזוהו נולד המנהג שהנער האומר "קדיש בתרא" יהא אבל ולכל הפחות יתום. וע"ש בהג"ה שהאבלים שהוזכרו במס"ס שם, כנראה בתוך שבעה, אבל לא דחוק הרבר שיש שחשבו שבאבל סתם מדובר שם שהוא כולל גם את האבל שבתוך י"ב חודש, וכשהיו נוהגים שהאבל אומר קדיש בתרא שלאחר תפלת מוסף, אמר אותו לפעמים גם האבל בתוך י"ב חודש, ועל כל פנים באשכנז נתבטל המנהג לומר קדיש בתרא לאחר תפלת מוסף אחר הפגישה עם האבלים לפני בהכ"נ, עי' רא"ש פ' ואלו מגלחין, ובטור י"ד ס' שצג, וסמכו כנראה בזה על פרד"א הנ"ל שלא הוזכר שם המנהג לומר: קדיש אחר הפגישה עם האבלים ומטעם דומה לזה התחילו לחייב את היתום גם באמירת קדיש בתרא, במה מדליקין" בליל שבת. 27. ועוד כתב שם שאם נתעמק בדברים הנזכרים של מס"ס הנ"ל כראמר "ואח"כ אומר קדיש" מוסב על "ברכת אבלים" בליל שבת, לאחר התפלה המוזכרת למעלה, כי דברי ר"א שבפרקי ר"א שהובאו כאן בתור ראיה לאמירת "ברכה זו" נשלמו כבר במלות "ואומר עליהם ברכת אבלים שלאחר תפלת ליל שבת" כלומר: הקדיש שאומרים אחר תפלת מעריב אומרים במקום שיש אבלים לאחר ברכת אבלים והוא היה באותם המקומות "קדיש בתרא" ומצד אחר י"ל מאחר שאף במה שקדם למאמר "ואח"כ אומר קדיש" לא הוזכרו דברי ר"א ככתבם, אלא שכבר משולבים בהם, "דברי בעל מס"ס" לא רחוק הדבר שמחבר זה הוסיף דברים מסוף דברי ר"א כדרך שהוסיף באמצעם, והמאמר "ואח"כ אומר קדיש" מקושר בדברי ר"א ולא במה שקדם להם. היוצא מזה שאפשר שבקצת מקומות שהיה נוהג בהם המנהג של מס"ס שהוזכרוהו, היו אומרים "קדיש בתרא בשבת" אחר הפגישה עם האבלים בערב כמו בבוקר או שרצו להחמיר ע"ע כדי לצאת מידי ספק בכונת המאמר שהזכרנו או שחשבו שדברי מס"ס סובלים בדוחק גם את ההנחה ש"אח"כ אומר קדיש" מוסב גם על ברכת אבלים של ערב וגם של בקר, וכשם שנולד אח"כ המנהג "הקדיש בתרא" שבבקר שהאבל היה אומר אותו כך אירע גם בקדיש בתרא שבערב, כשנתפשט מנהג הפגישה עם האבלים בשבת בבקר באשכנז כאמור למעלה, לא קבלו אמנם את המנהג הכרוך בו לומר ברכת אבלים. בשעת הפגישה וכן לא אמרוהו שם בערב אחר התפלה לעומת זה קבלו את המנהג שיאמר האבל "בבקר קדיש בתרא" וכן הנהיגו אצלם אף המנהג שיאמר האבל "בערב קדיש בתרא" אבל כמו בבקר לא היה כאן גם בערב הקדיש שלאחר התפלה קדיש בתרא, אלא זה היה קדיש שלאחר "במה מדליקין" שאמרו אחר תפלת מעריב אינן דוקא שאותו אמר הנער, ובשביל כך קבעו גם בערב לאבלים, כלומר: לנערים האבלים, במקום הקדיש שלאחר התפלה את "הקדיש שלאחר במה מדליקין"

מדוע קבעו לקדיש יתום זמן של י"ב חדש

קבעו לקדיש יתום זמן של י"ב חדש, כי משפט הרשעים בגיהנם י"ב חדש²⁸ וכיון שלא יתכן שיחשוב אדם את אבותיו לרשעים, קצרו אחרים את הזמן לי"א חדש²⁹.

קדיש בתרא, שהיה נהוג, שנער אומר במשך הזמן, התחילו גם יתומים גדולים לאמרו. גם נהגו לירד לפני התיבה ויצאו גם אמירת קדיש מפני שהש"ץ אומר כמה קדישים³⁰. בזמנינו, ידוע קדיש יתום כמעט בכל הפוצות ישראל. אבל, לא תמיד ולא בכל העולם היה נהוג³¹.

„מעשה שהיה“ — בענין הקדיש

איש אחד הלך לעולמו, וכעבור מספר ימים בא בחלום לבן הרב דשם ושאל אותו: מדוע לא תאמר עבורי קדיש, הלא אנכי אביך, והיה הרבר בעיניו כשחוק. בלילה השני בא ~~על~~ הפעם ואמר הלא אתה בני! ולא השגיח גם כן. ואמר החלומות שוא ידברו. בלילה השלישי בא עוד הפעם ואמר לו שבאם לא יאמר קדיש אז מרה תהיה אחריתו. ויקץ והנה חלום. ויספר המאורע לאביו. ענה לו הרב לא תירא ולא תחת לך אכול בשמחה לחמך. בלילה הרביעי הנה בעל החלומות בא עוד הפעם לבן הרב בחזקה מדוע לא תאמר קדיש עבורי אם עוד תמרה את פי ארון אותך בחנק. ויתחלחל מאד ויספר שנית לאביו הרב את חלומותיו אז קרא

לא יפלא בעינינו שבזמן שלא היו בבהכ"ג אבילים שבתוך שבעה היה אומר הקדיש הנוכר אבל שבתוך שלשים או שבתוך י"ב חדש ואולי גם יתום שלאחר י"ב חדש. אולם בקרב העם נתקבל הטעם שהזכר בא"ז לקדיש יתום, עכ"ל. 28. עריות ספ"ב. 29. שם בשם שו"ת הר"י מקורביל ברכי משה לטור יו"ד ס' שעו. 30. עי' חכמת אדם ס' קעה סעי"ב. ע"ש בס' הקדיש שכתב שמאשכנז בא קדיש יתום גם לצרפת. כנראה נעשה רבר זה כבר בימי ר' יצחק מווינא כי הר"י מקורביל עיר בצרפת בן דורו של הר"י מווינא כבר ידע מנהג זה. ואפשר שנתפשט במקצת גלויות צרפתיים בדור הקודם לר"י מווינא. כי המלות ובצרפת ראיתי שבא"ז אינן כוללות את כל ארץ צרפת. בכל אופן מנהג זה בצרפת מאוחר הוא לדור שנתחבר בו מח"ו המקורי כלומר: לדורו של תלמידי רש"י ז"ל בצרפת שקבלו אותו היהודים עליהם, כנראה מטעם שזכר בא"ז (אפשר שהטעם הנוכר בא"ז לא המציא המחבר עצמו וממציאו הם בני הדור הקודם לו) ובשביל כך עשו כל קדיש בתרא שהיה אומר שם הנער כלומר: גם קדישים של חיל ל"קדיש יתום" ומטעם זה עצמו התחילו גם היתומים הגדולים לאמרו לפעמים. ויש שהיו אומרים שהיורד לפני התיבה יצא ירי חובת אמירת קדיש מפני שהש"ץ אומר כמה קדישים. ובשביל כך ציה הר"י מקורביל לבנו כשנפטרה אמו לעבור לפני התיבה בתוך ל' לאחר ז' ימי אבלות בחול ובשבת, ועשה כן ע"פ דעת בעל הרוקח הגרמני שם. אמנם אפשר הרבר שבצרפת עצמה לא היו כל המקומות שיום במנהגים אלה, כי במח"ו מזכרת בתור תוספת היריעה שמשום מעשה של ר"ע, נהגו לעבור לפני התיבה במוצאי שבת אדם שאין לו אב ואם לומר: „ברכו" או קדיש (מח"ו ס' קמד) שמוכח מזה שלא היו שם לא „קדיש יתום" אחר ולא תפלת יתום אחרת. בזמן מאוחר צרפו את המנהג לומר קדיש י"ב חדש על אביו ואמו שמתו. אל המנהג שיעבור היתום לפני התיבה במוצאי שבת (כל בו). 31. גם לספרד, חדר המנהג של „קדיש יתום". עיין בחיי בן אשר פ' שופטים וע"ש בס' הקדיש שגם לאיטליה חדר

הרב את אשת הנפטר ושאל את פיה לפשר הדבר הזה אשר בעלך בא לבני בחלום שיאמר קדיש עבורו. אז ענתה לאמר את חטאי אני מזכיר היום. הנה אשתך הרבנית נתנה לי זה לפני כשלשים שנה את בנה הקטן להניק. ולי היה גם בן קטן. ויהי בלילה שכבתי על בן הרבנית ואמיתו בשגגה, ויראתי מאד מפני הרבנית. ומפני הפחד שהיה לי לקחתי את בני ונתתי אותו להרבנית חלף בנה ותגדלהו והיה לה לבן. על כן הצדק עם בעלי המנוח שמבקש כי בנו יאמר קדיש עבורו. ומעתה יש לעיין אם להוציא הבן מחזקתו. וגם יש כאן נפק"מ לענין יבום וחליצה וירושה. ואם אחד מהם כהן. מה שנוגע לדינא אכ"מ. אבל מן המעשה אפשר לראות כי הקדיש לא דבר קטן הוא והוא דבר שהמתים דורשים בתוקף מן החיים³².

ילד אחד היה רגיל להתעורר באמצע הלילה. להתייצב לפני העמוד וללחוש פסוקי הקדיש ניכר היה שמקרה איום זעזע את גפשו. פעם אחת סח: כשגווע אבא מרעב רצתי ברגל ששה עשר קילומטרים לישוב פליטים אחד. שם קבלתי טלית ובה קיפלתי אבי וקברתי אותו. החוויה האיומה חיה בתוכי יום ולילה. האב המת המורד בידיו לקבר. הקדיש הראשון על קברו הבודד בערבה, הריצה אחרי הטלית כל אלה טבעו עקבות בנפשו ושפתיו לוחשות יתגדל ויתקדש שמיא רבא³³. בעד מצות ביקור חולים ויולדות עניות זכה הצדקנית רחל לאה בת ר' דניאל המקלף (דער שינדלער) כשנפטרה ונשארה לבית החיים וקברוה, וחכמים אמרו קדיש והעומדים שם ענו אמן הרעישו מלאכים בקריאת אמן כן יהי רצון. ויוליכוה לגן עדן³⁴.

המנהג עיין במהרי"ק, ובאגור, ואלה המחברים ישבו באיטליה ע"ש ולעומת זה לא יכול המנהג כנראה להתקיים בגרמני' כי בזמן מאוחר אין אנו שומעין עוד עליו דבר בגרמני'. כי הסוד ור' דוד אבודרהם תלמידו. אינם מזכירים קדיש יתום כלל, והרי סוד התפלה שלהם הוא כמנהג גרמני' ואף אם עובדא זו אינה מעידה על כל ארץ גרמני' על כל פנים מעידה היא על חלק חשוב ממנה שבזמן ההוא לא היה "קדיש יתום" נוהג בו עכ"ל. ³² מועד כל חי כתב בשנת תרס"ח בא שאלה זו לפני מו"ח הגאון זצ"ל מעיר רובישוב אשר כל דעותונם בעולם הביאו או הדבר לפלא. ועיין ילקוט יוסף חיו"ד ס' קצד. בענין החלומות גא' בפ' מקץ ויזכור יוסף את החלומות, וזהר שם דף קצט, והאר"י ז"ל כ' חלום טוב יספרנו ויזכרנו תמיד, עי' רש"י סנהדרין מד, ב, ובהקדמה לשו"ת מן השמים, ובעמוד קסו הע' ⁶⁹. ³³ ספר דמעות מס' 85 בשם שי"ן הצפה, כ"ו אדר ב'. ³⁴ בקונט' ב' ניסן התש"ט מכ"ק אדמו"ר יוסף יצחק זצ"ל נבג"מ שניאורסאן מליובאוויטש עמוד צד. אחרי סיפר הבעל שם טוב: בהיותו כבן עשרים וילך עם אחותו מרעיו הצדיקים הנסתרים לעיר בראדי. אחריהם מהם הלכו הלאה. ועברו גבול העיר. והוא ואחד מחבריו נשארו בעיר ויהי ביום השלישי עמד באחד השוקים וישוחח עם אנשי השוק כדרכו בקודש לעודד את האנשים ההמונים ולעוררם באמירת תהלים ובאהבת ישראל. וכרגע השתומם ונבהל מאיש העובר בסמוך להם, והוא נושא סבל הולך כפוף רובץ תחת משאו, שק של קמח אשר על כתפו, בגדיו קרועים ונעלי גמי עץ. לאפטיעס ברגליו לחיו צנומות. עיניו בולטות ופניו לבנים כסיד ורטובים מויעה. וממעל לראשו, מספר הבעל שם טוב, ראיתי עמוד אור זורח באור צח ומצוחצה אשר עד אז עוד לא ראיתי כמוהו, ואסתכל בו ואבינה כי אדם גדול הוא. האנשים אשר עמדו שם כראותם אותו, אחדים מהם אמרו, בעקיצה: הירשל טראג געזינד. ואחדים קראוהו בשמו, הירשל ציג טראג געזינד. ולכולם ענה כבר כה, געזינד זאלט איר זיין. ספרתי לחברי ר' יחזקאל ור' אפרים הנסתרים את אשר ראיתי, וגם הם לא ידעו כי האיש הזה יהיה מהחברים שלנו. חקרתי ודרשתי עליו, ואודה כי הוא אחד מאנשי ההמון אשר זה כעשר שנים שנתאלמן, ולו שני בנים הלומדים בישיבות שבעיר ומתפרנסים אצל קרובי אמם שבעיר. והוא נושא סבל ויש לו פרנסה טובה. אמנם כל כספו נותן הוא לפרנסת

ארבעת העזים אשר לו, כן אוהב הוא חלב גדיים, ולכן כינוהו הידשל דער מילכיקער. והמתלוצצים קוראים אותו הידשל ציג. והוא גד באחת החורבות בפרוור בעיר. ימים רבים ארבותי לי להירשל ולא יכולתי לעמוד על אופיו, והייתי בצער גדול מזה. התפללתי ובקשתי דחמי שמים כי אוכל לעמוד על אופיו של איש זה. ואשר מן השמים יגלו לי באיזה זכות זכה האיש הנראה להמוני אשר בכל מקום שהולך יאיר ויזרח ממעל לראשו אור בהיר צח ומצחצח כזה. אשר גם חבריי הצדיקים הישישים ד"ר ור"א הנסתרים התפעלו מאד האור הבהיר אשר זרח ממעל לראשו של הנסתר ד' הידשל היה כעין קדני ההוד של משה רבינו. בעת ההוא הנה כבר התחשבו בשמים עם צעדי, ותפלתי היתה עושה פדי, ומכיון שראיתי אשר בענין הזה הנה טרם נענית. חכיתי עד אחר השבת וקבלתי עלי תענית הפסקה. ג' ימים וג' לילות מסעורת מלוה מלכה ביום הג' אחר תפלת המנחה, בצאתי מן ההקדש אשר שם היה האכסניה שלנו במשך ימי שבתינו בבראדי, פגשתי בהאיש ד' הידשל ואמרתי לו כי דעב הנני במאד ולבי חלוש. והייתי שותה כעת חלב עזים, ושמעתי כי אצלו יש לקנות חלב עזים. ד' הידשל ענה לי בשמחה כי מוכן הוא לתת לי כוס חלב עזים, אבל מחיר לא יקח עבור זה, כי גם הוא יהודי המחוייב לתת מלחמו ומכל אשר לו לאחיו העברי. ויאמר לי לילך עמו לבית דירתו. הלכנו כשעה ויותר, עד אשר באנו לסמטא מלאה דפש וטיט בתים בלא גגים וחלונות ובאחת החורבות היתה בית דירתו של ד' הידשל. וכאשר אך פתח דלת ביתו קדאו העזים בקולם ויקרבו אליו וילקקו ידיו ורגליו וירקדו כדרךם. ד' הידשל לקח כלי ויחלוב את העזים ויתן לי ואשת, ואתפלל תפלת ערבית, ואשאר בבית דירתו עד אור הבקר. וכל העת היה רוחו של ד' הידשל טובה עליו במאד, ויספר לי כי זה כעשר שנים אשר נתאלמן מאשתו העסקנית במצות ביקור חולים עניים, וילדות עניות. בימי אבלו נראתה אשתו אליו בחלום, ותספר לו מכל השכר הגדול אשר נותנים לה בעד הביקור חולים וילדות עניות שקיימה. כי כמה פעמים שמעה מן המגידים והמוכיחים אשר אחר המיתה כשבאים לעלמא דקשוט. הנה ראשית הדין ומשפט הוא חיבוט הקבר ומלאך דימה שואל מה שמך, ואח"כ באים מלאכי חבלה ומוליכים את האדם לבית המשפט וזורקים את הנשמה בכף הקלע ואח"כ מוליכים אותו לגיהנם. כן שמעה כמה פעמים.

אבל כשנפטרה ונשאיה לבית החיים וקברוה והבנים אמרו קדיש והעומדים שם ענו אמן הרעישו מלאכים בקריאת אמן כן יהי רצון וכאשר גמרו לכסותה בעפר קרקע, בא אחד ושאלה מה שמך ענתה כי רחל לאה שמה, ויולכוה לבית המשפט. ותראה עומדים שמה כמה אנשים וטף ילדים וילדות ותכידם כי הם הם החולים והחולות אשר שקרה ברפואתם במשך עשרים ושבע שנה מאז עמדה על דעתה בעורנה נערה בית אביה דניאל המקלף. דניאל דער שינדלער. עד יום מותה ויוליכוה לגן עדן.

ותוסף לספר כי בשמים מחבבים מאד את זה שהוא עושה צדקה עם איש ואשה מישדאל. ואתה הידשל הנך איש המוני ואין אתה יודע תורה, עסק ברפואת חולים וילדות והשתדל אשר איש לא ידע מזה. ומאז הנה קניתי עזים ומתפרנסם בטוב, ואת חלבם הנני נושא לחולים וילדות לדפאותם ולחזקם. והשי"ת נותן ברכתו הקדושה ומתדפאים. ובכל משך השנים הנני מפרנסם בדוחק כי כל הריוח הנני נותן על פרנסת העזים.

בליל העבר באה אשתי אלי בחלום ותגד לי באם שאפגש מחר אחר תפלת המנחה בעניי והוא יבקש איזה דבר הזמינו לביתי להשקותו חלב ולספר לו כל סודי, כי על ידי האיש אוכל להוושע בישועה נצחית.

כחדש ימים ישבתי עוד בבראדי, ואתבוננה לעבודתו של ד' הידשל, ואראה כי עובר הוא עבודתו באמונה טהורה ואינו שת לבו לכל הכינויים שמכנים אותו, ושוקד בעבודתו באהבת ישראל במסירות נפש. ומשום זה זכה להאור בהיר הנפלא. ע"פ הראתו של הצדיק הנסתר ד' אפרים צבי מנהל חברתינו שעשה שאלה מן השמים, הכנסנו את ד' הידשל ציג ברשימת חברינו, וחברינו ד' בנימין ביינש הנגד בבראדי התחיל ללמוד עמו ובמשך שנתים שנה למד אתו את התנ"ך וג' שנים למדו משנה וגמרא. ונפתח מוחו כפתחו של אולם, ונעשה גדול בתורה והתעכב בעירו עיר כחמש שנים ונתעלה בתורה הקדושה ובחסידות, וע"פ הוראה מן השמים עזב את בראדי והתיישב באניפאליע ובתפלותיו ובסגולותיו דיפא מאות ואלפים במשך כשלושים ושלש שנים. ונפטר בגלותו בעיר אסטראפאליע. באותו היום שנפטר ד' צבי אלול תקכ"א היה באסטראפאליע יום גשם ורוח סערה ומעטו המלוים את

מליונים יהודים חסרים לנו. למלאות החסרון צריך כל יהודי לקחת עליו קדיש ז"א ילך להכניסו למקום תורה ולחנך אותו בחינוך כשר. ובזה יקדש שם שמים³⁵.

הזקן העובר אורה שנפטר בבית ההקדש ואיש לא ידע כי הוא אחד המיוחד בין הצדיקים הנסתרים ורק לפני פטירתו הגיד אשר שמו צבי בן ר' יחיאל זלמן. שהיה אביו שמש באחד הבתי כנסיות בבראדי ויש לו שני בנים ר' עוזיאל ור' גדלי' ולא הגיד איפה הם נמצאים. החברה קדישא בעיר אסטראפאליע השתתפו כל אנשי העיר והת"ח וראש החבורה היה אחד מחשובי העיר ר' נפתלי זאב שהיה למדן ועשיר ומשתתף בכל הצדקות ביד רחבה וברוח נדיבה וכאשר הודיעו כי זקן אחד עובר אורה נפטר בבית ההקדש שלח איוה אנשים להתעסק בקבורתו ואחד הקברנים אמר קדיש אחד הנפטר.

כולנו הצדיקים הנסתרים והחברים קדישא ונשמות בעלמא דקשוט ונשמות החולים אשר הצדיק ר' צבי עזר להם וריפא אותם במשך ארבעים שנה ושלוש שנים וכל המלאכים שנבראו ממעשים הטובים הלכנו כולם לקבלת פני נשמת הצדיק ר' צבי ובה בשעה נעשה רעש בשמים בקטרוג גדול על העיר אסטראפאליע על אשר לא נהגו כבוד עם הצדיק ר' צבי והמקטריגים תבעו דין קשה על ראש החברה ר' נפתלי זאב ובני החברה והעיר כולה. כולנו יחדיו ור"ח בן דוסא בראשינו נשאנו דינה ותפלה בעד יושבי עיר אסטראפאליע והתאמצנו בסניגור' נגד תובע הדין. ולא הועיל וכמעט אשר נטו ב"ד של מעלה לפסוק את הדין כדרישת המקטריגים. אך לפתע פתאום נשמעה הכרזה, פנו מקום לנשמת אשת חבר עטרת בעלה והופיעה נשמת הצדקנית רחל לאה בת פיגא דוואשא ור' דניאל התם וירא אלקים. ואחריהם אלפים נשמות ומלאכים המלויים אותה. כשמוע המקטריגים את ההכרזה ובראותם את הרעש שנעשה בהופעת נשמת הצדקנית רחל לאה נפלו פניהם.

הצדקנית טענה לזכות יושבי עיר אסטראפאליע כי לא יכלו לדעת אשר ישיש כבן מאה שנה לבוש בגדי המוני עם ומסתתר כעם הארץ יהיה אחד הצדיקים. ואדרבה הם קיימו מצות צדקה כהלכתם שפרנסו והחזיקו בור ועם הארץ רק מפני שהוא יהודי. ואם ח"ו יענשו את יושבי עיר אסטראפאליע יהיה זה עונש לנשמת בעלה הצדיק אשר הוא גרם את זאת והסיגור' עשתה פרי טוב והקטרוג נתבטל. עכ"ל.

35. בספר המאמרים ה' תש"ט מכ"ק אדמו"ר יוסף יצחק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע שניאורסון מליובאוויטש בשיחה של ש"ת בסעודת היום תש"ה אות ט: וכל אחד מישראל יקח על עצמו ילד אחד שיהיה א' קדיש מפני שקרעו מאתנו מיליאנים מבני ישראל, ולהביא הילד במקום של תורה ולחנכו לתורה וליראת שמים וזלה"ק: די ערשטע אידישע סאלדאטען אין רוסלאנד זיינען געווען די אזוי גערופענע „קאנטאניסטן“, מען האָט געכאפט קליינע קינדער און זיי ערצויגן פאר סאלדאטן. דאָס האָט זיך אנגעהויבען נאָך דער הסתלקות פון הוד כ"ק אדמו"ר הרה"ק האמצעי אין אָנהויב נשיאות פון הוד כ"ק אדמו"ר הרה"ק צמח צדק. דער דבי דער צמח צדק (ראה התמים חוברת ע' ח' ואילך) האט זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט די ראשי הקהלה וואס זיי האָבען ארויסגעגעבן די אידישע קינדער פאַר סאלדאטען. פון די ראשי הקהלה זיינען געווען אזעלכע וואָס זיינען געווען געצוואונגען דערצו. אבער עס זיינען אויך געווען שווינדלער און מוסרים. ניקאלאיי דער רשע האט די קינדער ספעציעל געהייסען אוועקשיקען אין ווייטע מקומות און די דערפער כדי צו מאכען זיי פאַרגעסען אידישקייט. הוד כ"ק הרה"ק צמח צדק פלעגט שיקן שליחים אין די ווייטע ערטער אויף אויסצולייזן די קינדער. דער אופן ווי מען האָט זיי אויסגעלייזט איז געווען, אַז מען האָט פארשריבען אין די ביכער אז זיי זיינען געשטאָרבען, ווייל א סאך קינדער זיינען טאקע אויסגעשטאָרבען ל"ע אין וועג. מען האָט עס גערופן די חברה תחית המתים. ר' נחמן דער משרת איז געווען פון די דאָזיקע קאנטאניסטען. מען האט איהם געכאפט ווען ער איז געווען זיבען מיט א האלב יאָהר און דער נאָך האָט מען איהם אויסגעקויפט אויף דעם אופן וואָס מען האָט פריהער דערמאָנט.

היינט איז שמחת תורה. מען טאָר זיך ניט וויי טאָן און יענעם א וודאי ניט. אָבער מען קען ניט שווייגן. אלע ווייסן און מדאָרף ניט אויסטייטשן דעם פסוק גדול כים שברנו.

די גמרא זאגט (סנהדרין לג) כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא. כל המאבד וכו' היינט ווי איז צעהן אידן, טויזענד אידן, צעהן טויזענד אידן. עס איז שווער צו זאגן אַ מיליאָן אידן. וואס אין דעם איז דאָך ניט קיין חילוק צווישן אנשים נשים וטף. עס פעלט ביי אונז מיליאָנען אידן און פֿין זיי פיעל שומדי תורה ומצוות. אידן פון די שטעט... מיט וואָס קענען מיר דאס ממלא זיין און משלים זיין דעם חסדון? די עצה איז אז יעדערעד דארף נעמען אויף זיך איין קדיש — און דאָס דארף זיין דעד יסוד אויף דיידען מיט יענעם. מען דארף איהם זאָגען: נעם אויף זיך איין קדיש. מען האָט פון אונז אָפגעדיסן מיליאָנען אידן. בדיינגט אריין א קינד איז אַ אָרט פון תורה מיט יראת שמים. הינוך הכשר. און דאָס וועט זיין א תועלת אין צווייען.

דערמיט וועט מען מקדש השם זיין און ממלא זיין דעם חסדון. און דיידען דארף מען דאָס מיט א אמת צו יעדן איד, מאן אדער פרוי. און בעטן ביי זיי, אז יעדערעד זאָל נעמען אויף זיך איין קדיש. עכלה"ק.

עובדא מאלפת שכדאי להזכירה, מספר ידידי הרב שמואל יעקב רובינשטיין ז"ל. נהגתי ללמוד בכל יום בין הערבים פרשת השבוע לפני הצבור וענינא דיומא. אידע פעם ושבעים לפני העצרת עת למדי לפני השומעים מגילת דות וביאורה, דאיתי באחד מן הימים מן הערבים נכנסה איזה בחורה לבית המדרש ושוהה זמן רב אצל הפתח עד אחד תפלת ערבית. וכה יום אחד יום. חקדתי אצל השמש על המעשה המוזר הלזה, ובקשתי ממנו לפתור לי את הענין. ענני שהוא מהכה על אלמוני אחד בשם ק. האלמוני הלזה היה חרשתן ידוע בעיר, והיה בא כל יום לבית המדרש לומר קדיש על אביו שמת. (וכפתגם העולמי: תפלות אבות תקנום) שעל ידי מיתת האבות באים הבנים להתפלל. וזה כבר שלשה ימים שלא בא לא לצמוע הלקה ולא לומר קדיש. והלו מחכה עליו עד בוש. שרבר זה היה בי משום חידוש. נודעתי ממנו אחד כך שהיא נכרית, והנם כבר מיודדים, ועומדים להנשא, ולמחרת היום קבעו כבר להרשם במשרד האזרחות לנשואיהם והיא מצטערת לכן מאד מה שמחמק את עצמו ממנה ערך שמונה ימים ובידעה שהוא בא לכאן מדי ערב בערב על כן היא מחכה אותו, אבל נכזבה תוחלתה, כי איננו בא אף לומר קדיש. לאחד ימים בא אלי גיסו, ויספר לי בשמחה מכל הנעשה אחרי אשר כל העת העלימו את העסק הביש הלזה מחמת בושה כמובן אולם אמר גיסו כעת יכול את כל העבר אליהם מתוך שמחה שבהודעם בבית את החלטתו של הנ"ל לישא נכרית השתדל באמצעים ובהסברות שונות למנעו מצעדו זה הנודא והממיט חרפה על כל המשפחה. וכל זה היה ללא הועיל לראבונם. ולאט לאט התדגלו כבר במשפחתם לאסונם הלזה. עד שפתאום כיומים לפני ההרשמה הרשמית בא הביתה ובשורה בפיו שחוזר מהחלטתו. למותר הוא לתאר את גודל שמחתם בידעה הלזו. ואחד אשר נתנו הודעה להשי"ת שהציל את אחיהם מטמיעה. מה המדיצו להסכמתו זו ולתשובתו. ענם: שזה בא לו על ידי היהודי שלומד שם בבית המדרש שהוא אומר קדיש. ואשר גם הוא בין השומעים וכאשר שמע מה שהסביר הרב וגלל לפני הצבור את כל פרשתה של דות המואביה. ויותר עוד מתחלת הענין שמסופר וישאו להם נשים מואביות וכפי שהסברתי את כל המאורעות והטעמתי שכל זמן שאליםלך היה חי לא נשאו נשים מואביות וכשמת אלימלך עודדע כל הבית ונמוטה כל המשפחה והיה מה שהיה והתדגשתי בגולל כל הפרשה כולה והחיה אותה כמו שהוא בחיים בציור ותיאור ולכל צבעיה נכנסו הדברים בלבו כאדס עכנא, כדאותו שכל הפרשה כולה עליו נאמדו הדברים. והוא שאביו היה אצלו כל כך חביב עד מאד והוא הוא הנמצא כעת בדרגא זו ממש בחלל כבוד אביו. ולא מצא מנוח עד שהסכים לחזור מכל הענין ונשבע להפדד ממנה לעולמים. ואחרי דוב קישויים ודיונים שונים עלה לו להתפטר ממנה אחרי אשר נתן לה מאה אלף פראנק בשער שקודם המלחמה. וישא בת ישראל כהלכות גוברין יהודאין. ועובדה הלזו עורדה אותי הרבה בראותי מה גדול כחם של דברים. וגם שאי אתה יודע טובן של מצות, והלא אמידת קדיש דבר קל הוא ואינו דוחה שום מצוה מהמצות, ואין בה הזכרת השם, ונתקן רק לעמי הארץ שאינם יכולים לעבוד לפני דתיבה. וצא וראה למה יכול הקדיש הלזו לגרום ומה גדולים ומה קדושים דברי ותקנות חז"ל.

אם יש להודיע להבנים שמתו הוריהם כדי שיאמרו קדיש

בבנים זכרים נוהגים להודיעם שמתו הוריהם כדי שיאמרו קדיש¹ וע"פ הדין אין חיוב להודיעם כדי שיתאבלו רק משום קדיש² אבל בבנות אין מנהג כלל להודיעם. ומכיון שאין להודיעם מותר להזמיןם לסעודת אירוסין ונשואין וכל שמחה. אבל אם שואלים עליו אין לשקר ולומר חי הוא³ וי"א דיש להשיבם בלשון דמשתמע לתרי אפי⁴. ובמועד אסור להודיעם משום שמחת יו"ט⁵ ובפורים גם אין להגיד להם⁶ לאבל חולה אל יספר בשורה רעה אפי' אם מת לו מת וצריך לומר קדיש⁷ ואפי' בחולה שנתרפא ועדיין חלוש יש לחוש שישוב לחליו⁸.

מי שמת לו אב או אם והוא במרחקים ולא יודע, ובמקומם יש בו האומר קדיש, י"א שאין להודיעו וי"א כן להודיעו⁹.

מי שמת והניח בנים שבדאי לא ישמרו אבלות וקדיש וזה שמועה קרובה. צ"ע אם להודיעם¹⁰ י"א להודיעם לאחר שלשים יום. דאז תהיה שמועה רחוקה ואינו צריך לנהוג אבלות רק שעה אחת. והגם דאינו מתקן לענין קריעה. דעל אביו חייב לעולם. אבל לכל הפחות כדי שלא לעבור על לפני עור לא תתן מכשול¹¹.

מי שבא לעיר וספר שלפני כמה ימים כשיצא מעיר פלוני בסוף היריד היה שמעון גוסס ויש לו לשמעון בן באותו עיר כדי שיתאבל, אין צריך להגיד להבן, רק משום קדיש צריך לומר לו¹².

1. רמ"א יו"ד ס' ת"ב בשם מהרי"ו ס' יג.
2. שו"ת חות יאיר מהרב יאיר חיים ז"ל ס' ריא.
3. יו"ד שם בשם מהרי"ו, חכמת אדם כלל קעא סע"י.
4. ט"ז ובאה"ט שם.
5. פת"ש שם בשם שו"ת פמ"א ח"ב ס' קצה.
6. שם.
7. כל בו אבלות דף יז.
8. שו"ת מנחת אלעזר ס' ריד, וראיה מר"ה נא, א. ר"נ יתיב בתעניתא כוליה יומי דכפורי לאורתא אתא ההוא גברא א"ל למחר יומא רבה במערבא וכו' א"ל דם תהא אחריתו קרי עלי איכה ד, יש, קלים היו רודפינו, דלא היה לו להודיעו, אף דהאי למצוה היה מתכוין, וה"ה לזה ורמזו באותיות קלים קראו לו יום מעוברי ע"ש.
9. שד"ח ס' גן, והטעם הוא היות ויש מי שאומר קדיש, וקדיש אחד עולה לשנים, וי"א דהיינו דוקא כשמכוין לשניהם, אבל זה שלא ידע ואפילו אומר קדיש על אביו היו כמכוין שיעשה רק לאביו, ולא סגי בזה, ומסיים שם המעיין יכריע, ועי' שו"ת השיב משה יו"ד ס' נח אחד שנודע לו שהוא אבל על אביו והוא בדרך ובביתו אינם יודעים מאומה אם מחוייב לשלוח שליח להודיע להם.
10. הפוסק ס' תתקנה מש"כ הרמ"א נהגו להודיע לבנים כדי שיאמרו קדיש ולא חובה להודיעם, ובמקום שגורם צער למת כי בנים כאלו יורידו לבאר שחת מכתפק אנכי אם יותר טוב שלא להודיע, או אולי מיתת אביו תחזירו למוטב ויהרהר בתשובה.
11. שו"ת תנובת ציון ס' עז.
12. שו"ת חות יאיר להרב יאיר חיים ס' רא, ועי' הפוסק ס' תקפא שאפי' בבנים צדיקים אין שום חובה להודיעם, עי' יו"ד ס' הב סעי"ב במחבר ואפי' הרמ"א שכ' להודיע כתב "נהגו" ולא חובה, וטעמו בצדו כדי שיאמרו קדיש אבל בנ"ד אבד טעמו, ועיקר ההודעה צריכה להיות לטובת הנפטר שיאמר קדיש ויתפלל עליו וברא מזכה אבא, סנהדרין קד, ב אבל במקום שגורם צער למת אולי יותר טוב שלא להודיע, ואולי ע"י מיתת אביו יהרהר בתשובה כנ"ל ולכאורה יש לה"ד מה"ת שאין להודיעו דאי' במד"ת ורש"י בראשית לה, ח. שהעלימו מעשו פטירת רבקה אמו, אף שלא היה יעקב בביתו ויצחק היה כלוא בבית ולא היה יכול להתעסק והקדיש היחיד היה עשו ולא רצו שיתעסק עשו בקבורתו עי' ש"ח, שע"ז יקללו אותה, ובליילה הוציאו אותה וקברוה, בלי שום רעש וכבוד אב כי זה כבודה שעשו לא ידע ולא בא, אבל במקום שנוגע הדבר להפסד ממון ירושה ועזבו לאחרים, חולק דעתי שמצוה להודיעו אפילו לבן מביש להציל עשוק, פן ואולי יצא ממנו זרע מעלי וטובים כי ע"פ רוב כשיש מטמון

מי שקבל טלגרמה שמת אחיו, ולאחר שני ימים יהיה הקבורה, יתחיל האבלות (ואמירת הקדיש) מיום הקבורה.¹³

„אמירת הקדיש“ מועיל אם האומרו מאמין בו, אבל לא אם מבעט באמירתו.¹⁴
 וי"א, מה שאין מועיל הקדיש בשביל רשע זה רק באיש זר, אבל בבנו מועיל.¹⁵
 להוציאו מגיהנם¹⁶ ואפילו על קדוש וצדיק צריך הבן לומר קדיש, והוא מצות עשה דכיבוד אב ואם.¹⁷

לבני אני צריך

ת"ר בשעת פטירתו של רבי אמר לבני אני צריך¹⁸ בשעת פטירתו עשה רבינו הקדוש חשבון הנפש, והרגיש כמה נחסר לו מתיקון הנפש, וכבר עבר זמנו שיהיה כח בידו לתקן בעצמו את הצורך לתיקוני נפש רוח ונשמה שלו, ואין לו תקוה אחרת כי אם שבניו ישלימו את החסר לתיקוני ע"ד שאמרו ברא מוכא אבא¹⁹ ע"כ אמר לבני אני צריך, ואם רבינו הקדוש אמר כן בשעת פטירתו אנן מה נאמר, ומה נדבר, ומה נצטדק, לכן בכל לימוד התורה יש לומר, בפה מלא שהוא לתקן נר"ן ובכל קדיש יש לכוון כ"כ מעומקא דלבא לקיים מ"ע של ונקדשתי בתוך ב"י ועי"ז

לאביהם הזקן שומרים היטב את יציאת נשמתו ע"ש וסיים שהשאלה סובבת על צירה אם יש להוריעם או לא. 13. שבט סיפר ס' קו. 14. שו"ת אבן השוהם ס' עב, שו"ת כת"ס יו"ד ח"ב ס' קעא. 15. הגהות בס' יש נוהלין, משמרת שלום אות מומר. 16. חיי אברהם בשם זהרי חמה דף לא בשם מדרש ישעיה ס' רנז, הקדיש מועיל למת והטעם כי הרשעים גורמים לסלק אימה מעט בנין כנוכח בתיקונים דף כ, ולכך הם נענשים בדינה של גיהנם ולהיות כי הקדיש הוא התחברות מ"י באל"ה דהיינו אימה על בנין כנוכח בסבא דף קה שכך יש כח בידו להוציאו מגיהנם כי עי"ז מתעורר למעלה ואתחבר מ"י באל"ה ומ"מ צ"ע למה מרויחים להם שעתא ופלגא עד נכוון היום וכו'. ועי' אלף למטה טער ד' סק"א שתועלת הקדיש שמציל את ההורים מגיהנם מעובדא דר"ע ולכך פוסקים מלומר קדיש סוף י"א חדש שמכאן ואילך אין צריך לקדיש כי כבר קיבל דינו ונקח. 17. שמעתי מיר"נ הגה"צ ר' משולם פייש סג"ל אדמו"ר מטאש שליט"א במאגטרעאל כי כשנפטר אביו של הרב הגאון הקדוש ר' חיים מצאנז בעל הדברי חיים ז"ל ואחר הקבורה אמר קדיש, ואח"כ היה לו עלית נשמה והיה צריך לחפש את אביו בגנוי מרומים, ומצאו במקום גבוה מאד, שאלו אבא איך זכית בזמן קצר כזה לעלות למקום כל כך גבוה וקדוש כזה, אמר לו כי אחר שקברו אותי ואמרת הקדיש הראשון מיד העלו אותי עד המקום הזה, ובספר אור עולם ראיתי שבסתימת הגולל של הרה"ק ר' אורי השרף מסטרעליסק ז"ל התחיל בנו הרה"ק ר' שלמה ז"ל לאמר קדיש אבל לא אמר יותר מד' תיבות יתגדל ויתקדש ש"ר ופסק שאל אותו הרה"ק מסטרעטין למה לא יאמר יותר, ענה אביו הוא שרף וכבר הוא תחת כסא הכבוד, ואין צורך להעלותו, כאשר ספרו מזה להרה"ק ר' צבי מוידעטשוב ז"ע אמר ווי נעמט מען א זאלכע קינדער וואס זאלען וויסען ווי זייער טאטא איז, ועמ"ש בפ' החייבים באמירת קדיש הערה 69, 72. ועי' בס' מסעות ירושלים שכ' ראיתי בעונה"ר נלקחה ממני עט"ר אמי מורתי הצדיקת הכ"מ ז"ע ולא אחפוץ להחסיר עכ"פ מג' הקדישים קדיש יזום בכל תפלה כמבואר בכהאר"י ז"ל והגם כי אחשוב אשר אמי הכ"מ אינה צריכה לרידי ולתפלתי וקדיש מרוב צדקתה בחכמת יר"א ובקדושה ובטהרה עד הרגע אחרונה ז"ע עכ"ז אסור לשנות מאחרים והוא מ"ע דכיבוד אב ואם מה"ת, ועי' שו"ת שבות יעקב ס' קג, וח"ב ס' קיד, ובמנחת יעקב ס' פג. 18. כתובות קג, א. 19. סנהדרין קד, ב.

יהיה עליהן נשמת ההורים להיותם צרורות בצרור החיים²⁰. יתום האומר קדיש מראה בזה לכל כי הוא מאמין בשכר ועונש ובתורה מן השמים ובנביאת משה ובוזה מתקן חטא אביו וקשור בהשלשלת של אביו ולא ניתק החבל עד יעקב אבינו ע"ה, ויעקב אבינו לא מת מה זרעו בחיים אף הוא בחיים²¹. ואחר אשר בניו הולכים בדרכיו ושומרים חוביו ומצותיו אז גם ההורים לא מתו²².

קדיש, אומר הבן אחר מיתת אביו או אמו ופודה אותם על ידי זה מן הגיהנם²³. ואפי' בן קטן האומר „יתגדל“ מציל את הוריו מן הפורעניות²⁴ ומזכה הוריו על ידי שמזכה הצבור שעונין אחריו אמין יהא שמייה רבא²⁵. ואף בן קטן שאינו מבין מאומה יש לו לומר „קדיש יתום“ כי עושה נחת רוח לנפש המת, ויואב שלא הניח בן כמותו נאמר בו, מיתה, דוד שהניח בן כמותו נאמר בו, שכיבה²⁶. יעקב, מה הוא בחיים כמו שאמר ישעיה הנביא: לא-עתה יבוש יעקב²⁷. כי בראותו ילדיו מעשי ידי בקרבו יקדישו שמי, והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו²⁸. ודוקא כשאומר הבן „קדיש“ פועל לטובת נשמת אביו יותר מכל אדם, ולכן לא רצה רבי עקיבא וכל המעשיות הנ"ל, רק שהבן יאמר קדיש, ולא קבל על עצמו שהוא יאמר קדיש עבור אותו המת יען כי הבן הוא חלק הרוח מהאב, וזכות הוא להאב כשאומרים: על האב קדיש, ואשרי זה שהוליד, ושגידל את זה, שאומר „קדיש וברכו“, ומועיל לעילוי נשמתו, ובזכות שהבן מקדש ה' ברבים יש כח בהקדיש והתפלה להוציא את המת מדינה של גיהנם²⁹.

היות ואין מיתה בלא חטא, ורובם מתים בשביל עון חילול השם, שלא יכופר עד שימות, וכשהקב"ה נפרע מן החוטא, שמו של הקב"ה מתקדש שנאמר³⁰: ונשפטתי אתו בדבר ובדם וגו' ואח"כ כתיב והתגדלתי והתקדשתי³¹ וכשהבן של הנפטר עומד ואומר: לפני הקהל „יתגדל ויתקדש שמייה רבא“ כלומר: מתנחם אני על מיתת אבי או אמי הואיל ושמו של אבי שבשמים מתגדל ומתקדש ע"י כיתת אבי או אמי, וזה דומיא להרוגי בית דין שבאו הקרובים לבית דין ואמרו: יפה דנתם להראות שאין בלבם על ב"ד כלום³² מיד מתכפר עון חילול השם שעשה אביו או אמו. והחטא של חילול השם חוץ ממה שהוא חטא מיוחד בפ"ע, הנה גם

20. קונט' הכנה דרבה מהרב משה בן הרב עמרם מהומנא ס' כו. 21. תענית ה, ב.
 22. קדיש לעלם וכ' בשם הבית יהודה א"ח ס' רב שקרא לזה רבן קטן האומר קדיש מנהג שטות הוא, אבל בשו"ת מהר"ש אבוהב ס' שא מחלק בין שהגיע לחינוך או לא. ואפי"ה קטן שלא הגיע לחינוך ג"כ פודה את אביו מן הפורעניות כמו שאמרנו והקדיש הוא שבה ולא תפלה והב"י יו"ד ס' שעו כ' שהקדיש יתום נתקן רק לקטנים, ובר"מ שם דאותו מעשה דאגדה הנ"ל קטן היה. 23. רמ"א יו"ד ס' שעו, א"ח ס' קלב, מטה משה ס' ריג, מדרש תלפיות אות א שכל קדיש מצנן הגיהנם שעה ומחצה, נמצא כי חמשים ואחת שעות, יש לרשעים נייחא בגיהנם בכל שבוע, בכל תפלה שעה ומחצה, וגי' תפלות בכל יום הרי ד' והצי הרי כ"ז, וכ"ד שעות של שבת הרי נ"א שעות. 24. אור זרוע ה' שבת, ה"ד בתד"א, אגוד תפלת ערבית, ה"ד בסדר אור תורה שער הכולל. 25. שו"ת פרי השדה ה"ב ס' ז, וס' נג, ואע"פ שבשו"ת תשורת ש"י ס' סב כ' שאינו מציל. 26. ב"ב קטז, א. 27. ישעי' כט, כב. 28. שם כט, כג. 29. ס' הקדיש להרב כהן, ובקדיש לעלם. 30. יחזקאל לח, כב. 31. שם כג. 32. עי' רמב"ם ה' סנהדרין פי"ג ה"ו שהרוגי ב"ד באין קרוביהן ושואלים את שלום העדים ואת שלום הדיינים להודיע שאין בלבם עליהם כלום שדין אמת דנו, ומקורו בגמ' סנהדרין מו. ע"י בס' בית אברהם, זבלחם רב בסדר מר' משה מאזעס חיים, קדיש לעלם דף ט' בשם ס' החיים וזקן אהרן.

הוא משותף לכל חטא ועון, שגם אם האדם חוטא בסתר, ואין מי שילמד ממנו יש בו ג"כ עון חילול השם כמו שאמרו³³: כל המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי. ואע"פ שהחטאים עצמם שחטא אדם בחייו בדרך כלל נתכפרו, כי רוב ישראל עושים תשובה בחייהם, וגם יש להם כפרת יום הכפורים בכל שנה, וגם בתמרקין ביסורים. רק החטא של חילול השם שנמשך מכל החטאים, המה לבדם נשארים ליתן עליהם הדין אחר פטירתו. ועל ידי תפלת הקדיש המיוסדת מעיקרה על קידוש השם יש בכחו לכפר על עון חילול השם³⁴. וגם זה שאומרים בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל, כלומר: אתם בית ישראל הזהרו במעשיכם ולא תגרמו מיתה לנפשתיכם, רק תהיו ביראת ה' עד עולם³⁵. ובן האומר קדיש טוב לכוין באמירת הקדיש מתנחם אני על מיתת אבי או אמי ועי"ז יתגדל ויתקדש שמיא רבא ועי"ז יכפר לו הקב"ה העון של חילול ה'³⁶.

מי שמת ונשאר בן, המקדש את השם, באמירת הקדיש, ונתחנך לתורה ולמעשים טובים וכדרכו של האב או האם ביראת שמים כן הבן, כי אז לא האב ולא האם מתו, אלא הרוח של האב או של האם נשארת בחיים ונמשכת הלאה על ידי בניהם, כמו שאמרו חז"ל³⁷ כל המניח בן כמותו לא נאמרה בו מיתה, אבל אם נתחנכו הבנים ברוח זר או ימותו ההורים באמת מאחר שבניהם לא ימשיכו את דרכם בקודש כמו שאמר הכתוב³⁸: ואשה אחת מנשי בני־הנביאים צעקה אל אלישע לאמור: עבדך אישי מת, וגו' והנשה בא לקחת את־שני ילדי לו לעבדים, לכאורה, לשם מה ספרה עכשו עבדך אישי מת, אלא אז"ל³⁹ כי אותה אשה היתה אשתו של עובדיה הנביא, שהחביא מאה נביאים במערה ויכלכלם לחם ומים, ולצורך זה ליה מעות מאחאב, ויהורם לקח ממנו רבית, והנושה היה יהורם בנו של אחאב, אשר הלווה לעובדיה כסף כדי לפרנס את נביאי האמת, שנרדפו על ידי איזבל, יהורם ביקש איפוא לקחת אליו את שני ילדיה לעבדים תמורת החוב לפיכך צעקה האשה אל אלישע, עבדך אישי מת, רק עתה מת הוא אישי עובדיה. שהיה ירא אלקים, כי עד עתה קויתי לחנך את שני הילדים בדרכו כיראי שמים, כי לא היה עובדיה מת, אלא רוח היתה נשארת בחיים ונמשכת הלאה על ידי בניו כי כל המניח בן כמותו לא נאמרה בו מיתה, אבל מעתה כאשר יהורם יקח את הנערים אליו ויחנכם ברוח אחאב ואיזבל, רק אז ימות אישי עובדיה מאחר שבניו לא ימשיכו את דבריו בקודש ושלשלת זהבו תנתק וזוהי המיתה האמיתית⁴⁰.

„קדיש יתום“ אין מועיל כי אם אחר דברי תורה או תפלה⁴¹. ונוהגים לומר קדיש גם בשבת ויום טוב כי הקדיש אינו רק להוציא מגיהנם, אלא מועיל להעלותו בגן עדן ממדרגה למדרגה⁴². ועל ידי „אמירת קדיש“ מתעלה⁴². ובפרט באמרו

33. אבות פ"ד, מ"ח. 34. קדיש לעלם ובס' הקדיש להרב אהרן כהן. 35. ספר החיים. 36. ישיעות חכמה ס' כו, ועי' בפ' יש"ר בפ' תועלת הקדיש להורים ע"י שמכוונים באיש"ר. 37. ב"ב קטז, א. 38. מלכים"ב ד, א. 39. מד"ת תשא, ה', 40. ס' אבני אזל. 41. סוכת שלום. 42. מוהר"ו ז"ל. סדור מהר"ש ויטאל ז"ל. ה"ד הרב ישעי' זילבערשטיין מוואיטצין, שו"ת דודאי השדה ס' נ. 42. שושן עדות ס"ף פ"ב עדיות, וכ' הריב"ש בס' קטו, פעם א' פגע ר' פלוני במת שהיה מקושש עצים ונשא על כתיפו א"ל בני למה לך כל זה א"ל רבי כה משפטי כל הימים להביא אש של גיהנם להיות נדון בזה, א"ל ואין מי שיכול להצילך מן הצער הגדול הזה, א"ל אין מי

ברכו בהתפללו בצבור. ובמיוחד בערבית במוצאי שבת⁴³ והוא מעלה את הוריו מגן עדן התחתון לגן עדן העליון⁴⁴.

החייבים באמירת קדיש

אמירת קדיש הוא משום כבוד אב ואם¹, לכן אין כופין אותו. לומר קדיש², אע"ג שאם לא יאמר קדיש יחשבו שמחזיק את אביו לצדיק, שאין צריך הקדיש³, בכ"ז אין כופין, מפני שמ"ע הוא שמתן שכרה בצדה⁴. וי"א שכופין אפילו על מ"ע דרבנן, ומכין אותו עד שתצא נפשו, אם הוא מצוה שתקנו חכמים כשאר תקנותיהן⁵, והחיוב לכופו עכ"פ בדברים, ולהוכיחו מצד מצות תוכחה.

שיצילני אם לא שיאמר בני קדיש, או יפטיר בנביא לכבוד ה' בעבורי, ואם יעשה כן ידעתי כי זכותו תעמוד לי ותגן בעדי, ויבא ר' פלוני ויגד זה לבנו של מת, ויעש ככל אשר אמד, לימים נגלה המת אל החכם המוזכר ויאמר לו תנוח דעתך. האר"י הק' שיר"ב ס' שעו, זכ"א אות ק, שד"ח אבלות ס' קסב, כף החיים ס' גה אות כ. 43. ב"י יו"ד ס' שעו בשם הזוהר, ובזו"ח פ' אחרי בשם המדרש רות, או"ז שם מעשה בשם ר"ע. 44. ילקוט חדש ערך התשובה ס' קכד בשם ס' הכוונות.

1. פוסקים. 2. לכאורה היו צריכים לכופו כמו שכופין על שאר המצות כמו להתאבל כופין דהוה בזיון לאביו כשאין מתאבל עליו, ועל השתמד אין מתאבלין, משא"כ אם אין אומר קדיש, שהוא משום כבוד, אין כופין אותו, שו"ת דברי מלכאל ח"ד ס' צו. 3. בית אברהם. 4. ברמב"ם ה' מל"ו פ"ד, ה"ד, הניח להם אביהם מעות של רבית, אע"פ שהן יודעין שהן של רבית, אינם חייבים להחזיר, הניח להם פרה וטלית של רבית וכל דבר המסויים, חייבים להחזיר מפני כבוד אביהם, בד"א כשעשה תשובה ולא הספיק להחזיר עד שמת, אבל אם לא עשה תשובה אין חוששין לכבודו, ואפי' דבר המסויים אין מחזירין עכ"ל. עיי' ב"מ סב, א. ומל"מ שם בענין דברי השלטי גבורים דבגול קיי"ל דאפי' דבר שאינו מסויים חייב להחזיר משום כבוד אב ואין כופין, דקיי"ל דאין כופין על מ"ע שמתן שכרה בצדה, ובמל"מ עבדים פי"ג הי"ד, מנ"ח מצוה לג, ט"ז ס' רמ. 5. שד"ח מע' כ' כלל לט בשם הרמב"ן. נעים לי להעתיק כאן מכתבו של כ' מו"ר הרב הגאון וכו' מוה"ר ברוך יצחק ישכר הלוי ז"ל הגאב"ד פולטוסק מיום י"ב אדר תש"ד בהיותו בירושלים וז"ל: ע"ד אם לכופ הבן לומר קדיש, לכאורה יש להביא ראיה מהא דאיתא חולין קי, ב: אייתה לההוא גברא דלא הוה מוקיר אבוה ואמיה כפתוהו א"ל שבקוהו כו' כל מ"ע שמתן שכרה בצדה אין ב"ד של מטה מוזהרין עלי, וא"כ אם אמירת הקדיש יהי' בכלל כבוד, שוב אין לכופ עליו, אבל לפי המבואר מדברי התוס' שם ד"ה כל דהא דכופין בצדקה היינו בדברים, הרי דאפילו במ"ע שמתן שכרה בצדה כופין בדברים, ושוב בקדיש כופין בדברים שיאמר הבן קדיש על או"א, ויעי' רמב"ם ממרים פ"ה ה"טו, שכ' ויש לב"ד להכות ע"ז מ"מ ולענוש כפי מה שיראו, ואפשר דוקא על הכאה או קללה ואפי' על בזיון אבל לא כן במניעת הכיבוד בלבד, ושוב יש לדון אם מניעת אמירת הקדיש הוא רק העדר הכבוד או שנוגע גם לבזיונו, ומקום הסתירה שב"ד יכולין לכופו לא ציין, ואולי גם בזה יש חילוק בין על מה שעבר לקיום דלהבא מיהו ברש"י חולין שם משמע שאין שום חילוק בזה משום דזה ענשו שלא יטול שכר, עכ"ל.

והנה בספרי ילקוט דת ודין עמ' לה כתבתי בבן שממאן לומר קדיש אין כופין אותו. ע"ז כתב לי כב' ידי"ג הרב הגאון וכו' מוה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי ז"ל ביום ד' אדר תש"ד, וז"ל: דברים אלה כמו שהם נותנים מקום לטעות, הלא חיוב כבוד או"א הוא גם לאחר מיתה, ואף אמרו ז"ל כל מ"ע שמתן שכרן בצדה אין ב"ד שלמטה מוזהרים עלי, חולין קי, ב. וברמ"א ר"מ א. היינו שאין ב"ד נזקקין לבוא בעקיפין כמו בכל מ"ע

ג. א. דענין רצון בכפיה, משום דניחא ליה, כי כל איש מישראל רוצה בפנימיות נפשו לקיים מצות התורה אלא שיצרו מתגבר עליו למנוע כמ"ש הרמב"ם בה' גירושין פ"ב, ה"כ, לפ"ז כראי להתחיל בכפיה ער שיצא לרצונו ע"י תו"ת ואם לא ימאן או אין מוטל על ב"ד לכופו.

בספרי הנ"ל נרפס גם מכתבו של כב' ידי"ג מרן הרה"ג... מוה"ר יעקב חי זריהו ז"ל רב ראשי וראב"ד בעיה"ק טבריא ת"ו. וז"ל ב"ה טבריא, יום י"ב ניסן תש"ד. חיים ושלוה וברכה יחולו ויאתו על ראש האי גברא רבה הרב... המופלא וכת"ר ש"ט עולה ידיו לו רב בכלי קרב כרכא רכולא ביה עפייה שפיר ואינביה, כקש"ת רוד אסף נ"י לעולמים אבי"ר. רב יקר ונחמד, אודיעו כי תמול קבלתי מהנהו זהרורי איזה קונטרסים מספרו היקר ילקוט דו"ד, נפלאים מעשיך שמועיל לכל כמשמעו גם לרבנים גאונים דברגע כממריה ימצא מבוקשו בנקל אשרי חלקו שבו יהנו רבים לאורו, ויברך יעקב, יעורך השי"ת שתמיד תזכה את הרבים בספרים מעט מחזיק את המרובה עם בקיאותו החרוזות אחת אחת, חזק ואמץ, ראיתי להידיד שרדש ממני לעיין בהערות ידידי וחביבי הגאון השלם וכו' מהרי"מ טיקוצינסקי שליט"א, הנני להשיבו כי כעת אי אפשר לעיין בהרחבה כאשר היתה באמנה, אם מצד טרדות הזמן והחג וטרדות הצבור הת"ח והרבנם, והעיקר הוא שעפ"י פקודת רופא שלא לעיין ולכתוב משום אור עיני הימנית שלעת עתה חלשה השי"ת יאיר אורי ולזה עונתי את זה אח"כ, אך מפני כבודו החביב עלי ער לאחד, על הרגע שנפניתי אני משיב קצת על דבר אחר והכל השארתי עד אחר החג והם תח"י, הכל אמינא ולא מסתפינא כי ראיתי רב"ק כולם משובצים זהב טהור והם מעידים על עצמם, והגם כי ידעתי בני"י ירעתי כי הג' מהרי"מ"ט יצ"ו רב גוברי' ורב חילי' ומי כמוהו מורה לאריא מתיל, אבל הוא אגב טרדותיו הרבים והעצומים השיב לכת"ר במושכל ראשון, ולפי קוצ"ד הגם שלא עיינתי רק אמרתי בחפזי, בכל זאת האמת אהובה יותר, דעתי מסכמה לדב"ק, במ"ש אם הבן ממאן לומר קדיש שאין כופין, והג' מהרי"מ"ט יצ"ו העיר רבכבוד שייך לאחר מיתה וכו' וכו' לקוצ"ד זה נכנס תחת סוג אם נאמר גם ברבר שהוא בשב ואל תעשה כמו זה שאין רוצה לומר קדיש אם הוא בסוג כבוד או חשוב כמו בזיון, ושמעתי מידדי הג' מהר"א ווערנער הי"ו שיש בזה מחלוקת הפוס' בין הר"ן ופוס' אחרים וא"כ לכאורה אם יש בזה סרך בזיון צריך לכופו אותו כי הוא איסור דאורייתא דבזיונו אינו מחול, אך הא בדותא היא, ופשיטא דאיש כזה דממאן לומר קדיש הוא פריץ, וקדיש שלו קדש הוא חסר היוד מקדיש ומגרע גרע, ונוק גדול לאביו ומעורר את הדין על אביו שיאמרו עליו ארור שזה ילד וכו' ועדיפא תראה במד"ר (בפ' סג) כשאין הבנים הולכים בדרך ישרה מלאכי הדין חובטים את אביו שזה ילד וזה גדל כמ"ש רז"ל רשע בן צדיק אומרים לו רשיעא בר רשיעא ע"ש (כי אין הס' לפני ואני כותב בביהמ"ד) וכ"ש כמו מנוול זה, זה הקדיש הוא רעל לאביו ח"ו לא מדבשו ולא מעוקצו זה נלע"ד פשוט ואין צריך לפנים, אגב אודיעו שראיתי בשלמי צבור (בדף קכב) מה שהק' הרב המגיה על הג' חיד"א שישב במ"ש, מחול לנו מלכנו כי פשענו, הגם שהוא זלזול ואינו מחול לגבי כביכול כ"ע דיליה מצי מחיל, והרב המגיה הק' דמנא ליה לחלק דאם יש חלוק באב בין כבוד לזלזול משום דזלזולו אינו מחול ה"ה גבי קוב"ה וכו' ע"ש ולקוצ"ד נראה דלק"מ דזיל בטר טעמא דמלך למה אין כבודו מחול כמ"ש בסנהדרין ובקירושין ובסוטה משום רכבודו הוא של צבור ולא שלו, ובזלזול הטעם דהוא דבק בגפש הרוחנית ואינה שלו וזה אין בזיונו מחול וגם זה אחר הפיוס מחול, וכ"ז לגבי אדם אבל לגבי קוב"ה לא נאמר כל זה בזמן, ובמלות הקצרות, דכ"ע דיליה, נתיישב הכל כי הכל שלו ומעשה העגל יוכיח וכו' סלחתי כדבריך ואחריו וימלא כבוד ה' את כל הארץ ר"ל רכ"ע דיליה ופשוט, אודיעך כי לא פשפשתי בספרים מטעמים הנ"ל. נקי נדר כשאפנה אעיין בדבריך החביבים ומתוקים עלי מדבש ונופת צופים, המברכו בכל לב ובשמחה ובכשרות תחוגו את חג המצות, יעקב חי זריהו ס"ט. איש כזה ודאי אינו נפש היפה ואין נשמתו שלמה ואין ספק כי אין מחסור לו עוד מיני עבירות במחשבה או בריבור או במעשה ואיש כזה אינו עילוי יש בכחו להעלות נשמת אביו ועל כיוצא בו נאמר ישעיה א, יג לא תוסיפו הביא מנחת שוא אם על נשמתו הוא שוכח איך יעלה נשמת זולתו ודינו בזה ככל הפורץ גדר ומשנה ממהג ישראל ותקנות חז"ל ולזה כוון הש"ע ביו"ד סו"ס שצד כל מי שאינו מתאבל כמו שצו חכמים ה"ז אכזר אלא יפחר וידאג ויפשפש במעשיו

אב או אם אם מחלו כבודם כגון: שלא עמרו מפניהם וכיו"ב. כבודם מחול⁶, אבל על בזיונם אינו מחול⁷, ואם חטא נגדם בחטאים שהם רק זלזול צ"ע. כבוד אב ואם במותם, הוא כאלו כבדם בחייהם, ואולי יותר, כי המכבדם בחייהם הוא משום יראה ומשום ירושה, והמכבדם במותם אין מכבדם אלא לשם שמים⁸, לכן חייב לכבדם אחר מותם⁹, יותר מבחייהם¹⁰, ואפשר דכבוד אב ואם לאחר מיתה אינו אלא דרבנן¹¹, והטעם כי כבוד החיים גדול מכבוד מתים¹².

ויחזור בתשובה, וכ"כ הרמב"ם ה' אבל פי"ג הי"ב, ר"ל דמלבד שהוא עובר על תקנות חז"ל יש בו עוד מדות אכזרי ואין בו צד נימוס להשתתף בצער קרוביו, עוד פי' דהכוונה הוא דהעושה אבלות רק כמצות אנשים מלומדה דלא יצא י"ח בעשיות מעשה אבלות במעשה קיף בעלמא ולבו לא יכאב ע"ז כלל רק צריך שיבכה וידאג ועי"ז תתעורר נפש המושכלת שבו לשוב בתשובה, סוף דבר בן שאינו רוצה להתאבל איך אפשר לכופו לומר קדיש, ואם אפשר להוכיחו חייבים להוכיחו, כמ"ש הגר"ם סיקוצינסקי ז"ל.

6. הריב"ש ס' ר"ך בשם הראב"ד. 7. שר"ח מע' כ' כלל לא בשם הראב"ד שאין האב יכול למחול על בזיונו. 8. מס' שמחות פ"ט, משמרת שלום אות כ. 9. קידושין לא, ב' יו"ד ס' ר"מ ס"ט. 10. זוהר ח"ג דף קטו, כבר את אביך ואת אמך, ואוקמה במיכלא ומשתייא ובכלא, האי בחיי דאתחייב ביה, בתר דמית אי תימא הא פטור מניה, הוא לאו הכי, דאע"ג דמית אתחייב ביקריה יתיר. 11. תפא"י קידושין פ"א מ"ז ס"ק זב, שו"ת נוב"ת האה"ע ס' מה, שו"ת רע"א ס' סח, פ"ת ס' ר"מ ס"ק יא, שו"ת דברי מלכיאל ח"ב ס' קלז, שו"ת בצל החכמה ס' לה, נעים לי להביא כאן את דברי כבוד מור"ד הרב הגאון וכו' מוה"ר ברוך יצחק ישכר הלוי ז"ל הגאב"ד פולטוסק, מיום י"ב אדר תש"ה, וז"ל: ואשר הביא דהכבוד לאח"מ הוא דרבנן הנה פשטות לישנא דגמ' קידושין לא, ב, מכבדו בחיים ומכבדו במותו, משמע דשויב, דאית בהו המציה דכבוד, וכן מכבדו בדברי הנ"י יו"ד ס' שע"ו שכ' ואם אביו מקפיד אע"פ דאמו עשתה לו צוואה לומר בשבילה קדיש, כבוד אב עדיף מכבוד אם, ואמאי לא אמר משום דכבוד אביו שהוא בחיים מה"ת, וכבוד אמו לאח"מ אינו אלא מדרבנן, א"ו דגם שניהם מה"ת, ובאמת בתשובת רעק"א ס' סח משיג על הנוב"י דסיבר דכבוד בחיים עדיף מכבוד לאח"מ, מדברי הב"י שכ' רק משום דכבוד דאביו עדיף ע"ש, מיהא בהא י"ל דהנוב"י העלה רק בדבר שתלוי ברעת ב"א דעשוי להשתנות, להכי כבוד בחיים עדיף, משא"כ לענין קדיש שהוא לעילוי הנשמה, כבוד כזה אפילו לאחר מיתה דומה לכבוד דמחיים, אבל אם נימא דכבוד לאח"מ אינו אלא מדרבנן מסתבר דכבוד דמחיים עדיף שהוא מה"ת, וע"כ דשניהם מה"ת, ומדברי הנוב"י יפה השיג, עכ"ל. 12. כ' הרמב"ם בה' אבל פי"ד ה"ח מי שהיה לפניו מת וכלה מנית את הכלה ומתעסק עם המת, וכן הוא אומר: לב חכמים בבית אבל, קהלת ז, ד, מת וכלה שפגעו זה בזה בדרך מעבירין את המת מלפני הכלה, וזה עוברין מלפני המלך, מקור לזה כתובות יו, א, מקדימים את הכלה תחילה, מפני שכבוד ההי קודם לכבוד המהיב, מס' שמחות פי"א, ובס' תה"א להרמב"ן דף לה הולק שגם לעסוק הכלה קודמת ע"ש, וביו"ד ס' ש"ס זולת מת מצוה, דכבוד חיים גדול מכבוד מתים, עי' רביד הזהב פ' קדושים עה"פ ואהבת לרעך כמוך, ובפ' תצא עה"פ בקול אביו, דכבוד אחר מיתה נדחה מפני חבורת מצוה, דהא כבוד אב בחיי כתיב אך דמרבנן גם לאחר מותו, ובפ' קדושים שם כ' דהא דאמרינן ריש כתובות מת אביו של חתן מקדימין ז' ימי המשתה, לילא דכבוד חיים קודם לא היו מקדימין הכלה בשום ענין, וגבי אהרן כ' ויבכו כל בני ישראל, משום כבוד משה רע"ה, ובמשה לא כ' כל, דלא היה כבוד חיים כ"כ, עי' יש"ש קידושין פ"א ס' סג, בשמים ראש ס' שכו, מנחת סולת מצוה לג, ירושלמי מו"ק פ"ג ה"ח, דמב"ם ה' ממרים פ"ו אם אב רשע מחויב הבן לכבדו, ובכ"מ שם והני בכבוד אביהם מי מחייבו אלא לאחר מיתה עאני ועי' לח"מ, ובמדבר קדמות מע' כ' כתב ע"ש מחלוקת בין הרמב"ם והטור אם כבוד אב ואם, אם הם רשעים אם מחויב הבן לכבדם או לא, והנה גבי חזקיה שגרר עצמות אביו וכו' והורו לו, ובפתח עינים על ב"ק דף צב תירץ דמ"י בזהר ח"א דף קסז דרהל אכנו

ע"ה נענשה אשר ציערה לאביה בענין התרפים אף שנתכוונה להפדישו מע"ז ולכן מתה ולא זכתה לגדל בנימין, זה כשהאב בחיים בדם לאחר מיתה שרי שיהיה לו כפרה כמו שעשה חזקיה ע"ה והודו לו. ועי' הערה 15. עי' בספרי ילקוט דת ודין עמ' קב במכתבו של כבוד ירי"ג הרב הגאון וכו' כמוה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי ז"ל מירושלים מיום ד' אדר תש"ר בהערה ז' וז"ל בעמוד לו בענין קדיש לספק אם עברו עליו י"ב חדש, הוסיף לומר: ואפילו להסוברים שכבוד או"א לאח"מ דרבנן, כדברי הנוב"י אה"ע מ"ה כו', אף שכדברים אלה כתובים בס' דעת כהן רי"ג, ומעין זה מספ"ל גם בס' דודאי השדה פ"ד — הנה כשאני לעצמי לא מצאתי לאחד מרבתינו הראשונים והפוסקים שיאמר שלאח"מ הוי מדרבנן. גם הנוב"י במהד"ת מ"ה כתב רק כי אלים כבוד החיים מכבוד המתים, ול"א זהו דאורייתא והוה דרבנן. ובעצם הדין יראה ערוך השולחן שצ"ז מ"ש בזה, ויש מקום להאריך בזה. וזאת היא תשובתי ב"ה חיפה, י"ב ניסן תש"ד. שלום רב וכט"ס. לכבוד הרב הגאון המפורסם פה"ד וכו' כקש"ת מוה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי שליט"א (ז"ל) בעיה"ק ירושלים. ע"ד הערת כת"ר הגה א"י בגמ' קידושין לא, ב: מכבדו בחייו ומכבדו במותו, משמע דשום ומת"ת. ובשו"ת הרשב"א ס' שכ"א, כ' ומי לנו חייב בכבודו יתר מאביו שהוקש כבודו לכבוד המקום ודוחין מצוה מפני כבודו. וכתנאי, אביו אומר השקני מים ויש מצוה לעשות, איסי בן יהודה אומד אם אפשר למצוה להעשות ע"י אחרים ילך הוא בכבוד אביו. ואמר רב מתנה הלכה כאיסי בן יהודה, ושואל מפני הכבוד בין פרק לפרק. והרב דבי יצחק בן גיאת ז"ל כתב: ופוסק באמצע ושואל בשלום גדול בתורה ושמתירא ממנו כגון אביו וכו'. ובמס' שמחות סוף פ"ט: אי' מכבד אביו ואמו במותן כאלו כבדן בחייהן, משום שהמכבדן בהייהן משום יראה ומשום ירושה והמכבדן במותן אין מכבדן אלא לשם שמים. ויותר מזה אי' בזה"ק פ' בחוקותי קטו: בן יכבד אב, האי בחייו בתר דמית, אי תימר פטור, לאו הכי. דאע"ג דמית חייב ביקריה יתיר וכו'. א"כ כבוד דלאח"מ יותר גדול מכבוד החיים. ומש"כ הנו"ב אה"ע סי' מה לגבי האלמנה שמצוה לו להיפקר, להניח כבוד אב ולקיים כבוד האם, דלעולם כבוד חי עדיף מכבוד המת. ואף דאמר מכבדו בחיים ומכבדו במותו, מ"מ עיקר הכבוד הוא בחיים. לכן מניח כבוד המת ועוסק בכבוד האם שהיא בחיים. גם מלשון הרמב"ם פ"ו ה"ה מה' ממרים, וחייב לכבדו, "אפילו" לאחר מותו; ובי"ד סי' ר"מ סע"ט חייב לכבדו, "אפילו" אחר מותו. ולא נקטו לשון הגמ': מכבדו בחייו ומכבדו במותו, להורות שכבוד חי עדיף. ובסוף תשו' הנו"ב שם, הא דהברירה ביד הבן לשמוע למי שירצה, זהו דוקא במגורשת אבל באלמנה אפי' אם אביו צוה לו וכו' יניח כבוד האב ויקיים כבוד האם, דלעולם כבוד חי עדיף מכבוד המת. אמנם בשירורי טהרה אי' דאם מת האב ואמו קיימת ובא לעשות כבוד אביו דלאחר מיתה וכבוד אמו בחייה הוי דינה כגרושה ושניהם שווין. עי' בספרי בעמוד פט אות קכד, ועי' שו"ת חיים שאל ח"א סי' ה', ברכ"י א"ח סי' רפ"ד. והא דסובר הנוב"י דכיבוד בחיים עדיף מכיבוד לאח"מ, בשו"ת רע"א סי' סח כשיג עליו דדבר זה נסתר מדברי הבי"ב בס' שע"ו בענין לומר קדיש על אמו בחיי אביו, דאם אביו מקפיד כבוד אב עדיף מכבוד אם ע"ש, ולא קאמר משום דכיבוד מחיים עדיף מכבוד לאחר מיתה. ויהי' נ"מ לדינא דאפי' איפכא, אם אביו מת וצוה לו לומר קדיש אחריו ואמו מקפדת, דישמע לאמו. עי' פ"ת סי' ר"מ סק"א, והנה הדעת קדושים מובא בדודאי השדה סי' פ"ד מספ"ל אם כיבוד אב לאחר מותו דאורייתא. ותנה מתוס' חולין קכב, א ד"ה עורות אביו ואמו, שכ' דמשו"ה לא גזרו בזה משום סתם מת דאסור בהנאה, דמשום אביו ואמו דחמור טובא שייך טפי לגזור. וא"כ, אי נימא דכבוד לאחר מותו הוא רק מדרבנן, אמאי חמור טובא מאיסור הנאה דמת. ות' הגאון דודאי השדה בפשיטות: דאפי' אם כבוד אב ואם לאחר מותו הוא רק מדרבנן, מ"מ לבנות או"א לאחר מיתה פשיטא דאסור מה"ת, דבזיון חמור טובא מכיבוד. דהרי על כיבוד אין ב"ד כופין, ועל בזיון מכין ועונשין אותו הבי"ד, כמבואר בס' רמ"א סע"ו. וא"כ לעשות מעורות אביו ואמו שטיחין לחמור, אין לך בזיון גדול מזה וזה ודאי אסור מה"ת. משו"ה כ' התוס' שפיר דמשום או"א דחמור טובא לגזור טפי וכו' ועי' שו"ת הרשב"א ס' שסה. וא"כ, כבוד לאח"מ אולי הוא רק מדרבנן. ולענ"ד בדברי הנו"ב יש מקום לומר שסובר דכבוד לאח"מ הוא מדרבנן. ואם שלא הזכיר בדבריו דלאח"מ הוא מדרבנן, רק כתב דאחר מיתה כבוד האם שהיא חי' עדיף מכבוד האב לאח"מ, אך ממה שמסיים מהא דקידושין הנה"ל מעובדא דרב אסי שמע לאדונא

דקא אתי, אמר אי ידעי לא נפקי. הרי שאם היתה בחיים הי' הולך לכבודה מא"י לחו"ל. ורק לאחר מיתה לא הוי נפיק. הרי מפורש דמצות הכיבוד לאחר מיתה אינה אלימא כמצות הכיבוד במחיים. וכדאי" בשו"ת רע"א הנ"ל ובארעא דרבנן אות שלו: כבוד אשת אביו בחייו היא מה"ת ולאח"מ מדרבנן. והנה הג' התפארת ישראל קידושין פ"א מ"ז כ' בפירוש דבכבוד דלאח"מ הוא דרבנן, וז"ל: מורא וכבוד דלאח"מ מדרבנן, וראי' מרב אסי וכו', וה"ט דעשה דכבוד או"א דוחה לל"ת דיציאה מא"י לחו"ל. וכשמצא אח"כ שמתה, אמר אלו ידענא לא נפקי, ש"מ משום דאז כבוד ומורא אינו רק מדרבנן, ואינו נדחה הל"ת, ע"ש. וכן למד הגמ' הגאון הנו"ב, וכן הבין רבינו הרב זצוק"ל בדעת כהן שהביא כ"ד הנו"ב. וא"כ לדעתם א"צ להגיד קדיש שמא הוא כבר לאחר יב"ח, ובזיון הוי ודאי מן התורה, מארור מקלה אביו ואמו סנהדרין פה, יו"ד סי' רמ"א סעי"ו. וכבוד הוא רק מדרבנן, ע"כ שב ואל תעשה עדיף, ושפתי כהן ישמרו דעת וכו'.

הנה לפי מה שכתבתי דיש מקום לדברי רבינו הרב זצוק"ל בדעת כהן עפ"י הנו"ב והתפא"י דכבוד דלאח"מ מדרבנן, קשה: הא אי' בזה"ק דאע"ג דמית חייב ביקראי, יתיר מבחיים, ובפרט להכנה"ג מובא במג"א סי' כה ס"ק כו, שאם בעלי הקבלה מחמירין יש להחמיר ג"כ וע"ש בבאה"ט סק"ד. וי"ל כמ"ש רבינו הב"י באו"ח סי' קמ"א וז"ל: אע"פ שלדברי הפוסקים צריך לקרות ואם לא יקרא כתבו הוי ברכה לבטלה, מאחר שלא נזכר זה בתלמוד בהדיא לא שבקינן דברי הזוה"ק מדברי הפוסקים ע"ש. ומוכיח מתוכו כי בעת שהזוה"ק הוא מפורש נגד התלמוד, אין הלכה כזוה"ר. ועי' בתשו' הרא"ם ח"א ס"א והאגודה בב"י סי' כה, דאפי' בהיו יודעים דברי רשב"י לא הוו חיישי להו במקום דפליג אתלמודא דידן והמפרשים. ובתשו' הרדב"ז ח"א סי' מט, אי' כל דבר שבעלי הקבלה וזוה"ר חולקים עם הגמ' הלך אחר הגמ' והפוסקים. ועי' שו"ת בכורי יעקב יו"ד סי' כ שתקעו דבר זה ליתד שלא תמוט. וכ"ה בשו"ת ח"צ סי' לו.

(אי' בסה"ק מגיד מישרים, שגילו למרן הב"י שהרמב"ם ז"ל הי' מליץ טוב בעדו בשמים על שטרך לפרש ולתרץ דבריו, ובעת פקודתו נפיק לאפי'. וכ' בהקדמת ס' עטרת פז על פסקי הרא"ש ז"ל: יען ראיתי בס' מגיד מישרים להרב ב"י ממה שהגיד לו מגיד מן השמים שכ"פ הרי"ף הרמב"ם והרא"ש משדרין לי' שלמא על שטרך להעמיד דבריהם לפסק הלכה, כ"כ הצילו שלשה עמודי עולם הללו אותו מדין קשה שהי' נגזר עליו מן השמים בבקשת רחמים שלהם, אמרתי בלבי, בבוא עת פקודתי, ביום המשפט, אזכה גם אנכי לאחוז בכנף בגדי קדשו של רבינו הרא"ש, ואמינא מתניתא רמר קא מתניתא, ואבקש מגשמתו הקדושה להיות לנשמתו פרקליט ומליץ יושר לפני השי"ת, לפדותה מרדת שחת הי', ע"כ. וכן הוא בהקדמת ס' מגיני שלמה שעל שטרך לתרץ דברי רבינו רש"י מקו' תיס' זכה שבשעת פטירתו בא רש"י ללותו, לכן גם אני תפלה שרבינו הרב זצוק"ל יהי' לי ולב"ב לפרקליט ולמליץ יושר וזיע"א). ואסיים בשום שלום ובכל רגשי כבוד וברכה דוד אסף.

נעים לי להעתיק כאן את ד"ק של ידי"נ מרן הרב הגאון הצדיק וכו' ר' יעקב משה הרל"פ ז"ל הנדפס בספרי הנ"ל בעמ' קטו וז"ל: והנה בתשובת הנו"ב לא נזכר דלאח"מ הוא דרבנן רק דאחר מיתה כבוד האם שהיא חי' עדיף מכבוד האב לאח"מ, אך ממה שמסיים מהא דקידושין לא, ב: ומה שאמר אי ידעי לא נפקי להוכיח מזה דכיבוד לאח"מ לא אלים כהכיבוד בחיים מפורש דס"ל להנו"ב דהא דאמר מכבדו במותו הוא מדרבנן ועל דרך שכתב התפא"י וכמ"ש מע"כ. והן אמנם בגוף הראי' עי' שם בחידושי ר"י הזקן בגליון הגמ' דפוס וילנא והיינו דרוצה לומר דאף אם מחויבים בכיבוד גם לאח"מ מ"מ אינו דומה סדר הכיבוד של החיים לסדר הכיבוד לאח"מ ולצאת נגדה אין זה מכיבוד של המתים, וגב בחי' הרש"ש שם כ' דמדברי הראב"ד (פ"ו מממרים) מבואר דאיהו מפרש אי ידעי לא נפקי, היינו שלא הי' נפיק מבבל ולא הי' עווב אותה, וא"כ אין ראי' דכבוד לאח"מ דרבנן. מכל מקום שפיר כתב מע"כ דיש מקום לדברי רבינו הרב זצוק"ל בדעת כהן לפ"ד הנו"ב והתפארת ישראל דגם לדעתם א"צ להגיד קדיש שמא הוא כבר לאחר יב"ח ואיכא זילזול בכבודם, ומ"מ בעיקר הדין יש לדון דאם עושה משום ספק שמא עדיין לא עברו היא"ח איך זה זילזול ומ"ט לא ניזיל בזה לחומרא אולי עדיין חייב בכיבוד זה, וצ"ע. (תשובתי בהערה 44 עמוד קעו ע"ש).

ויש אומרים דלענין קדיש כבוד דלאחר המיתה דומה לכבוד דמחיים, ומה"ת¹³. מי שיש לו הורים רשעים, חייב הבן בכבודם מה"ת¹⁴, וי"א שאינו חייב בכבודם אלא אם עשו תשובה¹⁵, לכן אם אומרים קדיש יכולים שאר אבלים למחות¹⁶, וטוב להתפלל עליו ולעשות צדקה לכפרת נפשו¹⁷. וראוי לבן להתאמץ הרבה להוסיף עליו יותר משאר מתים¹⁸, וכל שאפשר לעשות לזכות אביו המת אע"פ שהיה רשע גמור עושה¹⁹, ומחויב גם לומר קדיש עליו כל י"ב חדש²⁰, ואין למחות בידם אמירת הקדיש²¹, אבל אין מגיע לו הקדישים ביום שפוסק²².

בנים כשרים בני מומרית שרוצים לומר קדיש עבור אמם המומרית, אע"פ שהאבלים יכולים לעכבם, בכ"ז יעשה פשרה, ואם אין אבלים, אין למחות בהם מלומר קדיש עבור אמם²³. הנולדים בלי חופה וקידושין או בנשואי ערכאות, נשואין אורחיים, דאבותם כפורשים מדרכי צבור, אין על בניהם לכבדם ולומר עליהם קדיש²⁴.

אמירת קדיש על אנוסים, שעשו דברים מתוך כפיה או המירו דתם מתוך אונס. אחד שברח מאביו ועזב דתו כמה שנים, וכאשר נתעשר, היה לעזר למשפחתו, וכתב להממונה, לחלק צדקותיו, ולחייב בב"ד שאם ימות יאמרו קדיש עבורו, ונודע גם ששומר הדת בצינעה היה, אין באמירת קדיש ע"ז איסורא²⁵.

אנוסים מתחילתן ועד סופם שמתו, חייב הבן לומר עליו קדיש²⁶. אחד מן האנוסים שנהרג יאמר הבן עליו קדיש, אע"פ שהיה רשע גמור¹⁹. אב שצוה לבניו שלא יאמרו אחריו קדיש, אל יאמרו²⁷.

והיה בבוא מכתבו הראשון הייתי סובל מחולי ולא יכולתי להשיב מפני הכבוד הראוי לו והחביב עלי מאד ומתוך זה יצא הדבר מלבבי, עתה כבוא מכתבו שנית הנודתתי להשיב בקצרה ר' עמו. ידידו מוקירו ומכבדו כערכו הגדול והרם מצפה לישועה קרובה יעקב משה הרל"פ. ועי' בע' נכד הערה 2.

13. עי' הערה 5. 14. רמב"ם ממרים פ"ג, ה"ד, יו"ד ס' ר"מ ס"ה, שד"ח בשם היר"א מע' ג' אות יז, ומע' כ' כלל קנה. 15. אבל לצעדו והולולו אסור ע"ש בטור, ועמ"ש בהערה 12 בשם מדבר קדמות שבעל פתח עינים תירץ על מש"כ בזהר דרחל אמנו ע"ה נענשה על אשר ציערה לאביה בענין התרפים אף שנתכוונה להפרישו מע"ז ולכן מתה ולא זכתה לגדל בנימין, והקשה מחזקיה שגרר עצמות אביו וכו' והודו לו. ותירץ דמ"ש בזהר הוא כשהאב בחיים ברם לאחר מיתה שרי שיהי' לו כפרה כמו שעשה חזקיה ע"ה וכ' בעל המדבר קדמות מלבד חילוק בין כשהוא בחיים ולאחר מיתה עובדא דאחו כשנסטר כבד ראה וידע האמת שחטאתיו היו בעוכרי נפשו ואז יש לו נ"ר מאד יעשה טצדקי שיתכפר וניחא ליה טובא בזלזול שעשה לו ולכך יפה עשה חזקיהו המלך ע"ה והודו לו הכמים כי אביו עצמו רצונו בכך וע"ש בקונט' שומר הפתח, ויש בזה להשיב עמ"ש בגשר החיים דף רפא וז"ל דרך אגב אעורר שמש"ש די"א דכבוד אב ואם לאח"מ מדרבנן לעת עתה לא ידעתי מקור לדעה זו. 16. שו"ת כ"ס יו"ד ס' קעא. 17. מעבר יבך מאמר ג' פ"א. 18. פתח הדביר ה' שבת דף קלד. 19. שו"ת נחלת שבעה ס' נא, פחד יצחק ע' קדיש. 20. אחרונים, קצה המטה. 21. שו"ת כ"ס הנ"ל, שו"ב בשם הזוהר ח"א דף קסד עי' הערה 15. 22. שו"ת דודאי השדה ס' ד', קצה המטה רנ"ל. 23. שו"ת אמרי א"ש ס' קכב. 24. גליון מהרש"א ס' שעו, יד יצחק ח"ג ס' קמט, הרב שב"ס במועד כל חי פרק טו, עי' לח"מ ורדב"ז בפ"ן מה' ממרים, וילקט יוסף שנת יב ס' רכד. 25. שו"ת חסד לאברהם תנינא יו"ד ס' פד, משמרת שלום אית מימר. 26. לחת"פ קונט' אחרון בשם הר"ש הלוי ס' כט, הריב"ש ס' יא. 27. שו"ת אבן שהם ומאירת עינים ס' מב, ה"ד בפ"ת ס' ש', שד"ח אבלות, כל בו

אב שצוה לבניו שלא יאמרו קדיש על אמם, ישמעו לאביהם, כי כבודו קודם²⁸, ואע"פ שאמם צוה לומר כי כבוד האב קודם לכבוד האם²⁹, וי"א דהוי כאומר: עבור על מצוה של דבריהם, מאחר ונהגו אבותינו הקדושים לומר קדיש יתום שהוא זכות, ונייח נפש לשוכני עפר³⁰, לפ"ז יאמרו קדיש על אמם אפילו אם אביהם מוחה בידם³¹, והמנהג שאין ביד האב למחות ואומרים קדיש על האם אפילו בחיי האב³², ואם מסתפקין אם מתה אמם, ואביהם מוחה בידם, חייבים הבנים לעשות רצון אביהם, ולדחות הספק מפני ודאי קפידתו של אביהם³³.

התחיל לומר קדיש על אביו, ואח"כ מתה גם אמו, הקדיש שהוא אומר עולה לשניהם³⁴, ויש לו כל הקדישים מדין שלשים³⁵, ואפ"ה חולק בשאר קדישים עם שאר האבלים בגין אביו, וצריך להמשיך באמירת קדיש לאמו, ואין משגיחין במה שיהיה נראה שעושה את אביו כרשע³⁶, וי"א אם תוך י"ב חדש תקפה עליו אבלות חדשה ר"ל, והוא צריך לומר קדיש בתוך י"ב חדש בשביל המת השני, יש לו להפסיק רק יום ראשון ויום אחרון מחדש הי"ב, שע"כ הוא כבר מבליט שאינו צריך לומר עליו יב"ח, ושאר כל ימי הי"ב חדש אומר קדיש, ואם יום הראשון או יום האחרון של החדש הי"ב חל תוך שבעת ימי אבלות החדשה, אומר גם באותו היום³⁷, וי"א שאבל על אביו ואמו יאמר שני קדישים, ואבל על אחד יאמר קדיש אחד³⁸. ואם אומר קדיש על אביו ועל אמו ועל זקנתו יאמר ב' פעמים על אבותיו ועל זקנתו פעם אחת³⁹.

אדם שאינו מפורסם לא צדיק ולא רשע, צוה לבניו שיאמרו אחריו קדיש כל י"ב חדש, לא יצייתו לו⁴⁰, לפי שהמנהג שאין אומרים קדיש רק י"א חדש, הבן, יכול ליתן רשות לאחר לומר קדיש, הטעם: היות שכל מצוה שהבן עושה, הוא נחת רוח ותיקון לאבותיו, ואם כן גם מה שהוא מרשה לאחר לומר קדיש,

אבלות דף שסג. 28. שו"ת הריב"ש ס' קטו, רמ"א יו"ד ס' שעו ס"ה, התשב"ץ ה' אבל ס' תרה, פ"ת ס' רמ"ק יד בשם יש"ש קידושין דלא ישמע לאביו ה"ד במשמרת שלום ע' קדיש ס' מב, ובאמת כבוד אב קודם עי' שו"ת רע"א ס' סח, מנחת סולת מצוה לג. 29. הריב"ש שם ועי' מג"א ס' קלב ס"ק ב, מהריק"ש יו"ד ס' שעו, כף החיים א"ח ס' נה אית כז. 30. מהרש"ל ביש"ש הנ"ל ס' סג, עי' יו"ד ס' רמ והשו"ב כ' שיש לפקפק אם אמירת קדיש נחשב כמצוה של דבריהם כיון דהוא מנהג בעלמא אף כי יסודתו בהררי קדש ממדרשי רז"ל מ"מ צ"ע אם הוא בסוג מצוה של דבריהם, ועוד צ"ע דכיון דאביו יש לו צער באמירת הקדיש והוא מאניני הדעת ובאמירת קדיש מכבד לאמו אפשר דדינין כאיש אשר אמו מגורשת וא"ל השקיני ואביו א"ל השקיני פסק מרן לאיזה שירצה יקדים. 31. חיים שאל ס' ה', ברכ"י יו"ד ס' שעז ס"ק יב. 32. ברכ"י שם, תשב"ץ שם. 33. ב"י ס' שעז ורמ"א, שו"ת רע"א הנ"ל, שו"ת נוב"י אה"ע ס' מה. 34. שו"ת ח"ס ס' שמה, שד"ח אבלות אות נג. 35. עי' נועם מגדים, באה"ט א"ח ס' קלב ס"ק ה, בשו"ת כנ"י הקשה האם מי שאבל על או"א יאמר קדיש כפול משאר אבלים זה אינו דזכרון א' עולה לשניהם, אא"כ הוא בלמ"ד אז הקדישים של תפלה הם שלו, ובני י"ב חדש אומרים קדיש תהלים, ואם יש כמה יארצייטים אז נדחה בן למ"ד וחולק עם האבלים בשאר הקדישים מצד אביו, אבל בלא"ה לא יאמר קדיש כפול משאר אבלים. 36. הערני לזה יד"נ הרב הגאון החסיד וכו' מוה"ר אפרים וויינגאט ז"ל מצפת, ועי' כל בו אבלות דף שסט. 37. גשה"ח דף ר"ף. 38. למטה בשם א"ר ס' קלב. 39. מהרי"ק ש' ל' ענף ב'. כשמרת שלום אות ק' ס' נג. 40. כי יתלו שבניו יודעים שרשע היה ואין לד בזיון גדול מזה, לפי מנהגינו, ס' מליצי אש חדש סיון אות פח, ה"ד בשו"ת בצל החכמה ס' סז.

בעד מי שהוא אומר, הוא נחשב בכלל גמילות חסד, ומצוה הוא עושה, וזה שבח ועילוי לנשמת אבותיו, וברא מזכא אבא⁴¹, וי"א שאסור לבן למחול על כבוד אבותיו, ולעבור על מדותיו במלתא דאבוה ואמיה מצטערים⁴².

יד או יתום שאומץ ע"י אחר, ואין בנים לאב המגדלו, יכולים לכתוב השטר לכנות את המאומץ בשם בן, אבל כשיש למאמץ בנים, או בודאי המאמץ רוצה שבניו האמתיים יירשוהו, אינו קוראו בשם בנו, כדי שלא יירש בין הבנים⁴³, ואם רוצה המאומץ לומר קדיש אחר המאמץ, יכולים אבלים לעכבו, וטוב להוסיף מזמורים כדי לאפשר לו לומר קדיש⁴⁴, אע"פ שעליו קצת החיוב של מצות כבוד, ואפילו במקרה שאין להמאמץ בנים, הדין עם האבלים⁴⁵, אבל יש לו לומר קדיש מה שאינו משיג בו גבול אחרים⁴⁶.

זקן וזקנה שמת בנם, והניח בן, והם גדלו אותו, ולמדו עמו, ושכרו לו מלמדים, יאמר קדיש כמו שאר אבלים⁴⁷.

אם יש תועלת בקדיש ע"י אחר בשכר או בחנם

אם הבנים אנוסים, ואינם יכולים לומר קדיש⁴⁸ או שנוגע לענין פרנסה, ובני הכפרים, שאין להם מנין בכל יום זולת ביום השבת⁴⁹ וכן מי שמת ואין לו

41. בסו"ס עולת ראיה בשם הגה"צ האדר"ת. 42. כנה"ג. בן איש חי פ' שופטים שנה ב'. 43. שו"ת לב אריה ס' נו. הנה מלת אמץ הוא מלשון ועל כן אמצתה לך, תהלים פ, טז, ורבה בר נחמני גירל אביי בביתו ולמדו תורה שהיה יתום והשיאו, שם אביו נחמני, רש"י גטין לד, ב. ובשו"ת שאילת יעבץ ס' קס"ה המגדל יתום, או בנו של אדם, וקורוהו בנו, והלה קורא לו אבי, אין המגדל במשמע אב טבעי, לענין ממון בסתם, אם לא היכא דמוכח טובא. ובשו"ת ח"ס אה"ע ס' ס"ו. המגדל יתום בבית ורוצה המגדלו שיקראוהו לתורה כמו שהיה בנו, והאב כהן, לכאורה אין חשש מכיון שחותם עצמו בן חורג וקורא אותו כן לתורה, אבל אם יש לו עוד בנים יש חשש לענין ירושה לשאר בנים, ומשום גט לא חש, בכ"ז היות שהמגדלו הוא כהן יש חשש משום קלקול וצ"ע, ובשו"ת ציר יעקב ס' לג אוסר לקרא לתורה ע"ש אביו חורגו מחשש חורבה וגטין, וגם משום כבוד אב אסור, כי מכבדו במותו כשנקרא על שמו שהוא בנו, ובהגהת בושם מררכי בסו"ס מתמה על הח"ס הנ"ל, שלא הרגיש משום בזיון אביו איסורא הוא לקרותו בשם חורגו. ובשו"ת העמק שאלה להגה"ק ר' מאטלע ז"ל בחא"ע מפקפק ברברי הח"ס ומביא ראיה משמות רבה פ' מרה, וחולק הוא שלא יקרא השטר מזויף, אבל איסורא הוא לחתום ולקרא בתורה בשם חורגת אביו, עי' לקט הקמה החדש ס' קלב, סז, עמ"ש קדיש על רבו הערה 62. 44. שו"ת ח"ס א"ח ס' קסד, 45. שר"ח מע' אבלות ס' קנו. 46. שו"ת ח"ס שם, באר יעקב א"ח ס' קלב ס"ק ז. 47. לדעת הרמ"א בתשובה ס' קיה מי שגידל יתום לת"ת ואפילו בבן הבת מדינא יאמר קדיש כשוה עם שאר אבלים, וכ"ש בבן הבן, וחייב בכבודו, עי' שו"ת שבות יעקב חלק ב ס' צד. 48. אם יש אפשרות הבן לומר קדיש אין מועיל ע"י אחר, כל בו אבלות דף קמד והמחבר בעצמו הרה"ג יקותיאל יהודה גרינוואלד ז"ל כתב לי ביום ער"ח מנ"א תש"ו וז"ל: הלא כתבתי על מנהג אמעריקא אשר עד היו שבו הבנים אל בית ה' במשך ימי הקדיש ולמדו להכיר את ה' ואת תורתו והיום פרץ ידו צר ע"ז בקדיש בשכירות שאיש עתי המוכן לפרעניות אומר קדיש על תריסר נפטרים והבנים סרוכים על מסותיהם ולא ילמדו ולא יבינו וכו'. 49. בשו"ת חזון נחום ס' קיה, אבל שפרנסתו פקיד ביער לא מחויב להפסיד פרנסתו, וכן בבני הכפרים שאי אפשר להם למצא מנין עשרה בכל יום שוכרים איש לומר קדיש, וסיים היות

קרובים שיאמרו קדיש, מצוה לרחוקים שיאמרו קדיש⁵⁰ ואם אין גם רחוקים, או לא רוצים לומר קדיש, התירו חכמים להשכיר אחרים, כדי שיקיימו הבנים מצות כבוד אב ואם בממונם, וכן באין לו בנים, משום עגמת נפש, שלא ישכח שם המת, תקנו חכמים שיאמרו אחרים קדיש בשבילו, וינתן להם שכרם בתורת פרס או צדקה⁵¹. ורצוי מאד שיהיה זה האומר שכיר הבא על שכרו⁵². ויהיה ת"ח יר"א ויאמר קדיש י"א חדש, וילמד משניות י"ב חדש, וגם ביום הזכרון⁵³. והאמרו בחנם הוי מצוה שבגופו, ויהיה התועלת מטעם שליחות לבד, משא"כ בשכר, התועלת להוריו מטעם מצוה שבגופו, ומצות הצדקה והחסד, ומצות והחזקת בו⁵⁴. ובאופן כזה יש לו להמושכר דין קדימה כלפי אלו שאומרים קדיש בעד קרוביהם, לפי שזה כשלעצמו זכות לנפטר מה שעשו צדקה עם העני המושכר, ולא עוד אלא שיש בו חומרה יותר מבבן האומר קדיש בעד אב ואם, כי הבן יכול ליתן רשות גם לאחר שאינו מגיע לו על פי הדין להגיד קדיש, מה שאין כן בזה שנשכר להגיד קדיש והוא בא בשכרו, וזכות הוא להמנות, או להמנוחה, שנהנה הנשכר, וזה רק כשהנשכר בעצמו אומר קדיש ולא כשימסור לאחרים לומר: קדיש⁵⁵.

האומר קדיש בשכר, אע"פ שאינו דוחה לבן י"ב חדש⁵⁶ אין ראוי שהאבלים ידחוהו⁵⁷. אלא יש לעשות פשרה ויאמר חלק שלישי⁵⁸.

אם אין אבלים אלא אנשים שנשכרו לומר קדיש, ואחד אומר עבור שני נפטרים, ואחד אומר עבור נפטר אחד, זה שאומר עבור ב' יש לו ב' חלקים, ולהשני חלק אחד⁵⁹ ודוקא כשאומר קדיש על אב ואם, אז זכרון אחד עולה לכאן ולכאן, משא"כ האומר על אחר אין עדיפות לאחד על חברו, ואין קדיש אחר עולה לכאן ולכאן, וצריך לומר לכל אחד קדיש בפני עצמו.

שנוגע בכבוד המת אין רוצה להורות רק בצירוף עוד ב' ת"ח. 50. שד"ח אבלות ס' קנח אף שנראה ממדרש וזוהר דדוקא הבן אומר קדיש, עי' פ"ת ס' שעו ס"ק ז, מהר"ק ש' מה, שאפילו אינו קרוב, בין בשכר ובין בחנם. 51. שאלות ותשובות משפטי עוזיאל ס' ב, גשה"ח ח"א דף קעא. 52. מג"א ס"י קלב יותר זכות לשכור בשכר מבחנם, גשה"ח ס' רעה, קונט' אחרון בלחה"פ. 53. הרה"ק ר' חיים אלעזר שפירא ז"ל ממונקאטש בהצוואה. 54. שו"ת נוב"ת א"ח ס' ח, הגם שבשו"ת ח"ס ס' שמה מחליש כח השכיר נגד שאר אבלים, התם מיירי שבעל אשה שכר עבוד אשתו והבעל בעצמו אינו בר חיובא לכן גם שלוחו חלוש אבל אם השליח בא מכח הבן שפיר אלים כחו, ואע"פ שבס' קדיש לעלם דף יא מעיר דבא"ח ס' קלב, וביו"ד ס' שעו לא נזכר משכיר רק קרוב בשביל קרובו שיש לו זכות לגאול קרובו גם בחיים ודין גואל הדם היה נזהר רק בקרובים, וכן יבום היה נזהר בקרובים, עי' רמב"ן פ' וישב, ובילקוט ישעיה ס' רט, עה"פ יעקב אשר פדה את אברהם, ולכן המחבר והרמ"א לא הביאו דין שכיר לאמירת קדיש, ואינו כן. 55. סו"ס עולת ראייה בשם הגה"צ האדרת ז"ל, עי' שו"ת ח"ס ס' קסח, יו"ד ס' שמה, שע"ת א"ח ס' קלב ס"ק ג. 56. באר יעקב ס' קלב ס"ק ז. 57. האחרונים. 58. מט"א, שו"ת ח"ס שם. 59. האלף לך שלמה א"ח ס' סא ה"ד מחצד לפי פתחים מתחלקת, והק' ממג"א בס' קלב אבל על אביו ואח"כ מתה אמו י"ל כל הקדישים מדין ל', זאעפ"כ חולק בשאר קדישים עם שאר אבלים מצד אביו, וכ' הבאה"ט בשם כנ"י שהקשה במי שאבל על אביו ואמו יאמר קדיש כפל משאר אבל, וז"א שזכרון א' עולה לב', עירובין מ. ב, רב אלפס שבועות דף רפז, רמב"ם תפלה פ"ב ה"ה, א"ח ס' תקפ"ב, שד"ח ס' קנח, כף החיים ס' נה אות כט, א"כ אין שייך לאבל ב"ח, אפילו על אר"א, וכ' האל"ש דשעם הכנ"י דזכרון א' עולה וכו' לענין להזכיר ר"ה בפ"ע ור"ח בפ"ע כיון שעיקר הכוונה לזכרון, אז זכרון א' עולה וכו', אבל לענין הקדיש דהוי כפדעון חוב על עוונות אר"א, אם חייב אביו

מכל מקום יש הבדל אם הוא אורת, ואחד אומר קדיש עבור אחר, והוא תושב, בזה שניהם שוים כיון דלכל אחד יש מעלה, זה אורת ואומר קדיש על אביו ואמו, וזה אומר קדיש על אחר, אבל הוא תושב, בזה חולקין הקדישים, ולכך נראה אם אחד אומר קדיש על אביו ואמו והוא אורת, והשני הוא תושב ואומר: קדיש עבור אחר, יש לזה שאומר קדיש עבור אביו ואמו שני קדישים, ולזה שאומר רק עבור אחר, קדיש אחד⁶⁰. בכל זאת לענין קדיש, השני שאין לו קדיש בתורת אב ואם, רק בתורת אחר, והו"ל דין אורת שאומר קדיש עבור אחר, וזה הוי תושב שאומר קדיש גם עבור אחר, לכך התושב קודם⁶¹, והוי זכרון א' עולה לשניהם.

מי שהשכירוהו להתפלל ולומר קדיש עבור מת אחר, ואח"כ נעשה אבל על אביו, אינו מועיל לשניהם⁶². ואם זה היה בהסכמת אביו, אינו רשאי לשכור אחר

מנה, ואמו חייבת מנה, ודאי לא יפטור בזה הבן אם ישלם הבן מנה עבור שניהם, וא"כ ה"נ הקדיש הוי כעין פרעון חוב על עוונות אביו ואמו צריך פרעון מיוחד לכ"א בפ"ע, ודחה זה שבאמת אבל על אור"א אינו נוטל ב"ח, ואכתי לא הוי בזה לנדון של המג"א, צ"ל כיון דבע"כ הטעם דבתוך ל' יש לו כל הקדישים מכח דתוך ל' הוי מדה"ד מתוחה על המת, וצריך כפרה יותר מאחד ל', א"כ י"ל כמו שיש חילוק בין תוך ל' לאחד ל' לענין כל הקדישים, א"כ חמור נמי בזה דבתוך ל' אין מועיל כפרת קדיש אחד להיות עולה לב' מתים, וצריך המת שבתוך ל' קדיש מיוחד, ואין מועיל קדיש אחד לתוך ואחר ל', אבל אם שניהם היו אומרים לל' י"ל שפיר דקדיש א' עולה לשניהם, וא"ש דברי המג"א, בכ"ז דברי הכנ"י נכונים, ד"ל דאף אם אומר קדיש רק על אביו או רק על אמו אין כל הזכות כשל המת לכך כיון דבע"כ מה דברא מזכה אביו ומועיל לכפר על אביו, ולהיפך אביו לא מזכרה ברא בע"כ הטעם מכח דהאב גורם להולדת הבן ולהביאו לעולם, הוא מזכה, אבל להיפך הבן אינו גורם להולדת אביו לכך אין אב מזכה בן, א"כ מה שברא מזכה אביו אין כל הזכות של אביו, אלא גם בצירוף אמו, שניהם שותפים, וא"כ בזה אם הבן אומר קדיש רק על אביו או רק על אמו נמי אין כל הזכות שלו רק מחצה, כי מחצה שייך לאמו, א"כ כשמתו שניהם, נמי קדיש אחד עולה לכאן ולכאן, וזה דוקא כשאומר קדיש על אביו ועל אמו, ואם אימר רק על אחר בזה אין שייכות לאחד על חברו, ודאי אין קדיש אחד עולה לכאן ולכאן, וצ"ל לכ"א קדיש בפ"ע. לכן אם אחד אומר קדיש בעד מת אחד, ואחר אומר בעד ב' מתים, יש לזה שאומר בעד שני מתים שני קדישים, ולהשני רק קדיש אחד, ואין זכרון א' לשניהם, כדברי הכנ"י, לכן אם אומר קדיש על אביו ואמו כל האבלים שוין, ע"ש. 60. ע"ש שכ' בשלמא בסתם אבלים, אף שהוא אבל על אור"א אין לו רק קדיש אחד, בין שאר אבלים, בזה הוי ממ"נ שאין לו קדיש נגד אלו שהם אבלים על אב או אם, ובתורת אור"א דבזה הוי זכרון א' עולה לשניהם, אבל זה שאומר עבור אחד קדיש, א"כ שוב לא גרע ממי שאומר על אור"א מאומר על אחר, ולכך נחשב כאומר על שניהם, ויש לו שני קדישים, ולהשני רק קדיש א'. 61. דבע"כ מוכרח לבוא רק בתורת אביו ואמו ע"ש. 62. שו"ת קרן לדוד חלק א"ח ס' לב, יש ללמד דבר זה מהא דק"ל בחו"מ ס' שיב ס"כ במשכיר בית לחבירו ואחר שהשכירו לזה מכרו לעכו"ם או אנס שהפקיע שכירות הראשון ה"ז חייב להשכיר לו בית אחר כמותו, וכן כל כיו"ב ע"כ לשון המחבר, ודבר זה דומה ממש לנ"ד אם האלמנה רצונה לחזור בה מטעם הנ"ל דהוי נמי כמי שהפקיע האנס השכירות א"כ מחוייב להעמיד לה אחר שיתפלל ויאמר קדיש, והנה לענין ללמוד משניות ולומר קדיש הלא אפשר לקיים שניהם שיכול ללמוד פרק אחד יותר ולומר קדישים גם בשביל המנוה הנ"ל וא"צ להשכיר לה כ"א מי שיתפלל עבור נשמה הנ"ל דכיון דא"א להתפלל ב"פ הו"ל כאנס שהפקיע שכירות הראשון, אמנם אכתי יש לדון אם כוונתו במה שמתפלל לפני התיבה שיעלה לו בשביל שניהם בשביל נשמת אביו ובשביל נשמת המנוה הנ"ל מהו, והנה באור"ח ס' תקס"ה כ' המחבר הנודר לילך על קברי צדיקים ואח"כ שכרו אחד לישב שמה נפטר בהליכה אחת, וכן מבואר שם בנודר להתענות ארבעים יום רצופים ואירע באותן הימים הענית צבור נפטר בזה עיי"ש ומקורו מגמרא חגיגה ב', דישאל יוצאין בשלמי שמחה

החתיו לאמירת הקדיש עבור הזר, אלא יאמר הוא עצמו קדיש, ויכוון לזכות שניהם, ואחר סכום הקדישים יום יום יוכל גם לומר קדיש עבור אביו.⁶³

ואם שכרוהו לומר קדיש עבור איש ואשה, ויש שם האומר קדיש בשביל בנו הבחור, יש לזה שאומרו, בשביל האיש והאשה ב' חלקים, ולהשני חלק אחד.⁶⁴ זה ששכרוהו יש לו יתרון נגד קרוב, האומר קדיש.⁶⁵

אשה רצתה שיאמר אחד מקרוביה קדיש אחר מותה, ותקע לה כפו שיאמר קדיש אחריה, והבטיחה לו איזה סך מעזבונה, וקודם מותה השכירה אחרים לומר קדיש, באמרה כי קרובה הוא ידוע חולני, ולא יהיה לו באפשרותו לקיים צוואתה, החוב עתה גם עליו לומר קדיש לזכות נשמתה.⁶⁶

מי שעזב את הדת, ורוצה לתת צדקה למי שהוא, שיאמר עליו קדיש, מותר להבטיחו.⁶⁷

בנדרים ובנדבות ע"ש בב"י, ולכאורה גם בנ"ד י"ל דתפלתו ולימודו עולה בשביל שנים, אלא דליתא דדוקא התם דטעם הבאת שלמי שמחה, כדי שיהיה לו מה לאכול ולשמוח, א"כ סגי ל"י גם בנונ"ד ונפטר בה, וכן בנודר כיון דלצעורי כמכוון והא קמצטער, משא"כ כאן דמחויב מטעם מנהג, אשר כבר קבלו עליהם כל ישראל לכבד בזה אבותיהם להתפלל לפני התיבה ולומר קדיש, א"כ הו"ל כמו דבר שבחובה ואינו בא אלא מן החולין, ודמי להא דמבואר שם במג"א בקהל שקבלו עליהם להתענות בה"ב כל השנה וחלקו אותם לאנשים ולאחד חל יום תעניתו על יום תענית צבור דלא נפטר בזה משום דהוא דבר שבחובה ואינו בא אלא מן החולין, ולא דמי למש"כ המחבר במי שנדר להתענות דעיקר כוונתו לא היה אלא לצעורי והא קמצטער משא"כ כשהוא מטעם תקנות הקהלה, והה"ד כאן בנ"ד הנ"ל דבר שבחובה להתפלל עבור אביו הנעדר, וכן מצאתי סברא זו בתשובת תשורת ש"י ס' חקפ"ה לענין מי שרצה לנהוג יא"צ של אמו שלא נודע לו יום פטירתה ביום שנוהג יא"צ של אביו, והעלה דלא מהני מטעם הנ"ל, ומעתה דהדר דינא, דאינו מועיל להתפלל בשביל שניהם שוב הנ"ל כהשכיר הבית לאנס אחר שהשכירו לראשון דצריך להשכיר לו בית אחר וה"נ בנ"ד כנ"ל. 63. הפוסק ס' כ"א שפ"ז כ' דמה שברא מוכה אבא, הוא לאו דוקא באמירת קדיש, אלא בכל מילי מעלייתא, למוד משניות, נתינת צדקה, וכל מיני מעשים טובים, ובנ"ד אם לא יעמוד בדיבורו דבר הנעשה בהסכמת אביו, וישנה עתה להפסיק מלומר קדיש אחר הנפטר הזה, בזה לא יזכה בודאי את אביו אלא אדרבה יגרום לו צער גדול, ומה שרוצה ליתן איש אחר על מקומו זה אפשר לעשות רק כשהשכיר את עצמו לבני הנפטר או לקרוביו, אבל אם השכיר את עצמו להנפטר בחייו, מי יודע אם הנפטר כסכים על החילוף הזה, ובעצם דבר היותו עימד בדיבורו הוא מוכה את אביו יותר מן הקדיש כי שם בעלמא דקשוט, יודע אביו משפט מי שאינו עומד בדיבורו. 64. שו"ת נוב"ת ס' ח', שע"ת ס' קלב סק"ג. 65. שו"ת שב יעקב ס' ז', ה"ד שם. 66. שו"ת בית דוד ס' קלט ואע"פ שהנפטר שכרה לאחר הוי כמי שאמר הריני כאלו התקבלתי ביו"ד ס' דכח סל"ה, דשא"ה בהגיע הזמן, דהרי בתוך הזמן דל"ש חל עדיין קודם שמתה, ע"י ט"ז אה"ע ס' לח ס"ק כ, וגם אם נאמר שמחלה הת"כ ל"מ אף שבט"ז ס' רכח ס"ק מח כ' שאינו מוחל לו הת"כ משמע דמהני מחילה, אולם בנוב"ק יו"ד ס' סז כ' דאף במוחל לו הת"כ או השבועה ל"מ כלל, ואף במחלה בפירוש ל"מ, א"כ מחויב לומר קדיש דל"מ התרה כלל, כיו"ד דכח ס"כ ברמ"א במת אותו שנדר על דעתו בהיה לטובת חברו אינו יכול להתיר, וע"י תשב"ץ ח"א ס' צג, ואין לך טובה גדולה מזו לזכות נשמתה ע"ש. 67. חסד לאברהם יו"ד ס' פד.

שמש בבית הכנסת, בעד כמה נפטרים מותר לו לומר קדיש?

מי שפרנסתו היא בזה שהוא שמש בבית הכנסת, ואחד מהכנסותיו הוא לומר קדיש על אלו שלא הניחו זכרים שיאמרו קדיש, בעד כמה אנשים יכול לומר קדיש? צריך שיהיה קדיש אחד ביום לכל אחד, וכשיתפלל לפני העמוד יהיה לו עוד קדיש, ואם יש בבית הכנסת שני מנינים יש לו קדישים בכפילא, ואחרי למודו במשניות וכדומה, יהיה לו עוד קדישים. וכפי סך הקדישים שיכול לומר, כך יהיה סך האנשים הנפטרים שיאמר בעדם, וטוב שירשום אצלו שקדיש זה הוא בעד איש זה, וקדיש זה בעד איש זה, אבל ידע שאף שלדינא סגי בקדיש אחד, אם הקרוב שמשלם להאומר קדיש חושב שיאמר קדישים הרבה, אפשר שרק בעד זה משלם מה שהתנה ויהיה זה בחשש גזל, ואף שבסתמא כשלא דברו כלום יש להיות כמדינא שסגי בקדיש אחד, אבל אפשר שמצד חסרון ידיעה זו חושב בברור שיאמר הרבה קדישים שאף בסתמא יש לחוש לגזל, לכן טוב לומר זה להקרוב שמשלם שיאמר קדיש אחד ביום עבור הקרובים, ואם יפורסם והיה ידוע זה להרבה בני אדם שהוא אומר רק קדיש אחד לכל אחד לא יצטרך להתנות בפירוש, שיש אז לתלות שידע שסגי בקדיש אחד כשלא התנו בפירוש⁶⁸. מי ששכר את השמש שיאמר קדיש על נפטר אחד שמת בלא בנים, ואח"כ נודע שהשמש אומר קדיש גם על נפטר אחר, שפיר קא עביד אם מכוין באמת לשניהם⁶⁹, וי"א שאין מועיל בשביל שניהם⁷⁰.

האומר קדיש עבור נפטר זה, יאמר כל יום בקשה זו: יהי רצון מלפניך וכו' שתתום ותמחול ותרחם ברוב רחמיך וחסדיך על נר"ן של פב"פ ולמען הקדישים שאמרתני אני עבדך היום הזה הנה תבטל כל המקטריגים והמשטינים ויעמדו מליצי יושר להמליץ טוב על נפשו רוחו ונשמתו ותלוה אליהם השלום וישבו במנוחת שלום השקט ובטח ותגביר חסדך על מדת הדין וימתקו הגבורות הקשות על ידי פלא העליון שהוא חסדים גדולים ורחמים גמורים יהיו לרצון וגו'. גם יש לו לומר

68. שאלות ותשובות אגרות משה י"ד ס' רנד. 69. הפוסק ס' א' תת"ג, בשם שאלות ותשובות נוב"ת ס' ה, מותר לומר קדיש על ב' נפטרים, כמו שיתום אומר קדיש א' על אביו ועל אמו ביחד, עי' מש"כ בהערה 19 ומ"ה קדיש בשכר גדול יותר, ובס' דברי זאב ח"ד תמה על הנו"ב, ובכל בו אבלות עמ' שעו כ' לכתחלה אין לקבל לומר קדיש על ב' מתים, ובדיעבד אחר שהשכיר א"ע ועכשיו דורשים ממנו להשיב כספם, והוא טוען שמכוון לשניהם וקדיש א' יעלה לב', כן השיב מהראנ"ח ח"א ס' עז, ובבני חיי חו"מ ס' רע"א, ובפוסק ס' תתו, ובס' הנ"ל מסופר מא' שצוה שבניו ישכרו למלמד תינוקות פלוני לומר קדיש כי אביהם לא רצה לסמוך על קדיש של בניו אע"פ שהיו יראים התייעצו עם רבם א"ל היות והמלמד יר"ש ות"ח ועני גדול עצתו שישכרוהו ויאמר גם קדיש ומצוה לקיים דברי המת, הציעו להמלמד דבר זה דרש סכום מופרז במזומן וכל הכסף למפרע, פנו להרב שיתווך ביניהם ולא הועיל דבר ושלמו להמלמד כל הסכום, והנה המלמד אמר קדיש אחד בתפלת ערבית שחרית ובמנחה והפסיקה היתומים הזמינו את המלמד ודרשו ממנו את כספם חזרה, הרב שמע טענתם והבטיח להם שמחר יוציא לאור משפטם. בלילה בא הנפטר בחלום להרב וא"ל שלא לצער את המלמד כי הוא בשלשה קדישים שלו הכניסו לו לעילא ולעילא מקום שלא כל אדם זוכה, והעיקר שהכסף שקבל המלמד מבניו השליש לנדן בתו הבוגרת, עמ"ש בפרק קדיש יתום מאמר אם יש להודיע לבנים שמתו הוריהם. עמוד קמו הערה 32, ועמוד קנא הערה 17.

שהקדישים הם רק לכבוד ה', ויכול לומר, או לחשוב, שזכות זו תועיל לע"נ פב"פ⁷¹.
קדיש בשכר או בחנם אינו אומר אלא י"א חדש⁷².

מנהג קדמון לשכור אדם לומר קדיש, בשביל הנפטר, חוץ מאמירת קדיש על ידי הבנים

הגאון מהרש"ק ז"ל בצוואתו כותב, מבקש אני מבני שיח' ומוזגתי לראות להשכיר לי עוד יר"ש ות"ח לומר אחרי קדיש חוץ מבני שיח' לאי"ט, ולמסור לאיש שהוא ספר אחד מספרי על תורה ואגדה, איזה ספר שיוכל לקרות בו ויעיין בו בכל יום מעין הפרשה ולומר איזה דבר בשמי בכל יום לפני שום אדם. ובצוואת הרב יעקב דוד רדב"ז ז"ל, לאחר אריכות ימי תזהרו ביום שתאמרו קדיש ללמוד דף גמרא, ואם תהיה ח"ו איזה סבה ותבטלו השיעור הזה תזהרו מאד מאד שלא לומר קדיש בזה היום כלל, כי לא תעשו נחת רוח לנשמתו באמרתם קדיש בלא לימוד דף גמרא. והרה"ק רבי חיים אליעזר שפירא ז"ל ממונקאטש בהצוואה, מי שלא זכה לבן זכר שיאמר קדיש, יש לשכור ת"ח מיוחד יר"א שיאמר קדיש י"א חדש, וילמד משניות י"ב חדש, וגם ביום היארצייט.

אב האומר קדיש על בנו או בתו, שמתו ארורים

מי שמת לו בן או בת ארורים, יכול האב לומר קדיש⁷², ומועיל הקדיש כמו שמועיל קדיש בן על אב⁷³, ואבל על אב או על אם דוחה אותו, אבל יעשו פשרה, לאבל שני חלקים מקדישים הנוספים, ולזה חלק אחד, מלבד קדיש יתום הקבוע אחר עלינו הוא שייך לאבל בלבד⁷⁴. אפילו אם יש לו אחים, האב יאמר

71. שו"ת קרן לדוד ח"א"ח ס' לב. 72. כף החיים ס' נה. 73. מאורות נתן ס' נד.
74. באר המים ס' דן, ה"ד בשד"ח אבלות ס' קנב, קדיש הוי תפלה על המת, וכן דהמע"ה אמר בני בני, סוטה י. ב. הרשב"א ח"א ס' מט, עי' שו"ת נובי"ת א"ח ס' ת, שאבא מוכה ברא, ומ"ש תוס' שם ד"ה דאייתי דאבא לא מוכה ברא, היא דוקא משום כבוד האב, אבל תפלת האב מועלת, וה"ה דמועיל קדיש שאומר האב, ועי' שו"ת שבו"י ח"ב ס' צג, ובפחד יצחק כ' אב שרוצה לומר קדיש על בנו והאבלים מוחים בידו, אין לו קדיש כלל, פרט מקום שיש שם מנהג קבוע שהאב אומר קדיש על בנו, ולכאורה הדין עם האבלים, דקיי"ל סנהדרין קד, א: אין אבא מוכה ברא, אך לפי התוס' סוטה הנ"ל הא דאין אבא מוכה ברא, היינו דוקא בעבירות החמורות, שעיי"כ אין להם חלק לעוה"ב, אבל סתם בני אדם אבא מוכה ברא, וכ"ה בס' אור הצבי, ובמד' תלפיות. 73. אפילו נאמר דאב לא מוכה ברא, נ"מ ע"י תפלה מהני, כמו שדוד הציל את אבשלום, ובפרט להסוברים שקדיש הוא משום תפלה, יש לו זכות מדינא לומר קדיש, ולהמסופקים אי קדיש הוא משום תפלה או משום רחמים, שמרחמים עליו לפי שיצא ממנו זרע שמקדש ש"ש ע"י, הרי באב לא שייך טעם זה, ולפיכך מדינא אין לו קדיש כלל, עי' שבו"י הנ"ל. 74. מט"א שער ד' ס"ז, כ' הפוסק עמ' תתתקד אי צריך האב לומר קדיש על בנו, כ' בשם עיון יעקב סוטה י. א

קדיש⁷⁵, כשאין אבליים אחרים, ויועיל לו יותר ממה שיאמרו האחים⁷⁶, כי נפשו תאבל עליו, ואם אחי המת קטנים ממנו, שחייבים בכבודו, וחייבים להתאבל עליו, יאמרו הם עליו קדיש, אם האב אינו מקפיד שיאמרו, בחייו קדיש. עמ"ש בכבוד אח גדול⁷⁷. גם על בתו יאמר האב קדיש, משום דקדיש הוי תפלה.

אבד עצמו לדעת, המית את עצמו או שם קץ לחייו, לדין קדיש.

המאבד עצמו לדעת, נוהגים שהבנים שלו אומרים קדיש⁷⁸. אם יש לתלות שלא מרשעה עשה כן, אלא מחמת איזו סבה שהיא, יתאבלו ויאמרו קדיש כל י"ב חדש, ודוקא כשאין אבליים אחרים⁷⁹, ואם מוחזק למאבד עצמו לדעת, כגון: שאמר דריני עולה לראש הגג, וראוהו שעלה מיד דרך כעס, או שהיה מיצר ונפל ומת⁸⁰, יש לבניו לומר אחריו קדיש כל י"ב חדש⁸¹. כי הטעם שאין אומרים קדיש רק י"א חדש, דלא לשויה לאביו רשע, האי גברא שויה רשע, וניחא ליה דתהוי ליה כפרה, אבל אם הוא ספק, אם הוא בכלל מאבד עצמו לדעת, אסור לבניו לומר קדיש בחדש הי"ב, והוא חמור משאר אינשי, כי יאמרו: בודאי יודעים הבנים כי אביהם הרשיע לאבד את עצמו לדעת, על כן הם אומרים עליו קדיש כל י"ב חדש ונמצא משוים לאביהם רשיעא⁸².

המאבד עצמו לדעת משום תשובה, כגון: קבל על עצמו דין ד' מיתות ב"ד, והטביע עצמו בנהר, שהוא חנק, וכדומה, אינו בכלל מאבד עצמו לדעת⁸³. ומזומן לחיי עוה"ב⁸⁴. וכן המוסר את עצמו, כדי שלא יכופו אותו על ידי יסורים קשים,

וסנהדרין הנ"ל שלא יסמוך בנו על צדקת אביו, אבל כשאביו עוד חי, אין חשש זה, וברשב"א הנ"ל ה"ד, ובשו"ת חיים ביד ס' צו כ' ממנ"פ אם אינו בר דעת ומת בעון אביו כש"כ שאביו צריך להתפלל עליו, כמו במוהל שמל תינוק חולה ומת שצריך לומר קדיש עליו ביום היארצייט. ובשו"ת השיב משה חיו"ד שאף שהתינוק מת בדרך מצוה וממילא אין מה להתפלל עליו, אך אפשר משום גלגולו ע"ש. 75. שו"ת נוב"י הנ"ל. 76. שם חא"ח ס' צח. 77. שו"ת ויצבר יוסף ס' כא. 78. רמב"ם ה' אבל פ"א הי"א מס' שמחות פ"ב, יו"ד ס' שמה סק"ג, פ"ת שם סק"א. שו"ת אבן השהם ובשמים ראש, שו"ת דד"ך בית ל, שו"ת אמרי אש ס' קכב, שו"ת ח"ס אבה"ע ס' סט, שו"ת טוטו"ד מה"ג ח"ב, שו"ת האלף לך שלמה יו"ד ס' שא ושכא, שו"ת דובב שפתי ישנים ציונים ז' ח' ט"ו, פתח הדביר ס' נה, שו"ת שבט סופר ס' קה. 79. בס' זכר נתן דף קיב מביא הדין של מאבד עצמו לדעת כמו ברמב"ם ומס' שמחות הנ"ל ומוסיף יש לו חלק לעוה"ב ואומרים עליו קדיש והשכבה. זה מביא בשם ספר רומי מה"ג מוהר"ם חזן והרמב"ן בתה"א והרשב"א ועוד ובשם באר מים ס' דן שאין לומר עליו קדיש ע"ש, והנה מש"כ שיש לו חלק לעוה"ב, לא נזכר בהנ"ל כלל, ואדרבה ידוע המאמד המאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעוה"ב, עי' לחם שמים סנהדרין פז, בשם תוספתא דשמחות, וכ"כ מהר"ט כתובות קנב, שבט מוסד פ"כ, תפא"י סנהדרין פ"י כ' לאחיתופל אין לו עוה"ב מדהמית א"ע, וכן כל מאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעוה"ב, רק בהאי כובס שהפיל א"ע למות מדלא היה באשכבתא דרבי, יצא ב"ק שמוזמן לעוה"ב, ועי' יש"ש ב"ק פה, ובשו"ת ארץ צבי מביא מקוד שאין לו חלק לעוה"ב מע"ז פ"ק אצל רחבת ששאל מה אני לעוה"ב הרי כ"י יש להם חלק לעוה"ב, אבל הוא מאבד עצמו לדעת הוא ואל חלק לעוה"ב, ובזכר נתן כ' שיש לו חלק לעוה"ב ואומרים עליו קדיש, וכ"כ בפתח הדביר ס' רפד בהשמטות. 79. פרשת מדרכי ס' כה, עי' שו"ת ח"ס אבה"ע ס' פט, וביו"ד ס' שמה, ופ"ת שם ס"ק א. 80. רמב"ם ויו"ד הנ"ל, ואבל דבתי פ"ב. 81. שו"ת ח"ס יו"ד ס' שכו, באה"ט ס' סט, שד"ח אבלות ס' קסב, משמדת שלום אות ק. 82. שו"ת שבט סופר חיו"ד ס' קז, שו"ת מהרי"ץ ה"ד בשו"ת בצל החכמה ס' סז. 83. זכר נתן שם בשם בר"כ, ושו"ת דוח יעקב ס' כח. 84. שו"ת יהודה

סאינו יכול לסבול אותם לעבור על הדת⁸⁵. ואם יש ראיות שאין זה מאבד עצמו לדעת, דינו כמת⁸⁶, וי"א שאפילו במאבד עצמו לדעת שלא עשה תשובה, יזכהו באמירת קדיש⁸⁷. ואיש שזה כמה שנים לא הרויח כדי פרנסתו, וכל אותו הזמן התהלך בעצבון ובדכאון, והנה מצאו אותו תלוי ר"ל באמבטי', בניו יאמרו אחריו קדיש כל י"ב חדש⁸⁸, וכן מי שנמצא חנוק בבית הסוהר, אומרים עליו קדיש⁸⁹.

כבוד אח הגדול, וכבוד אחותו הגדולה

כתיב כבוד את אביך ואת אמך⁹⁰, ו' יתירה של ואמך — לרבות אחיך הגדול⁹¹. בין אחיו מאביו בין אחיו מאמו⁹², ואפילו הקטן ת"ח וגדול בתורה יותר מן הגדול⁹³. ודוקא אחיו הגדול שבכל אחים, אבל לא אח הגדול ממנו בלבד, אם יש לו אחים יותר גדולים⁹⁴, וי"א דכל הגדולים ממנו משמע⁹⁵. וי"א שכבוד אחיו

יעלה ס' שנת. 85. זכר נתן שם בשם ס' אגודה פ"ק דע"ז ד"ס, שו"ת זרע אמת חי"ד ס' קמב, שו"ת חיים שאל ח"א ס' מה, וברכ"י. 86. שו"ת אבן השוהם ומאידת עינים ס' מד. 87. שו"ת שער אשר, ה"ד במשמרת שלום שם. 88. שו"ת בצל החכמה ס' סז אות א ולד. 89. שו"ת פרשת מרדכי יו"ד ס' כה מהרב מרדכי בנעט ז"ל. 90. שמות כ, יב. 91. כתובות קג, א. וברמב"ם ממרים פ"ו הט"ז כ' ומד"ס שיהא אדם דייב בכבוד אחיו הגדול ככבוד אביו. והק' למה בכבוד אחיו הגדול אמר שהוא מד"ס, והלא נתרבה מרבוי של וא"ו, ומאי שנא רבוי מן את או מן ו' יתירה, הנה הכ"מ כ' היות ואח הגדול מיייתנן לה מדרשה דו' לא חשיב ככתוב מפורש בתורה אלא מד"ס. והרדב"ן כ' ג"כ דהנך מד"ת הן ואחיו הגדול כיון דאתא מריבויא דו' קרי ליה מד"ס. והתו"ת כ' היות באשת האב ובבעל האם, אין חייבים בכבודם אלא בחיי האב והאם, א"כ אין חיוב זה אלא משום כבוד או"א ולכן זה הו"י מה"ת, משא"כ בכבוד אח הגדול חייב לעולם כי לא אמר דוה הו"י רק בחיי האב או האם, וא"כ הו"י זה מצוה בפ"ע שאינה שייכת כלל לכבוד או"א, לפיכך לא הו"י זה אלא מד"ס ככל דבר שאינו מפורש בתורה ע"ש. והנה במנ"ח מצוה לג כ' שנדאה מדברי הר"מ דמוכח מיתורא דו' דדינו ד"ת ממש רק שקורא אותו ד"ס כידוע דדכו שהר"מ, וכ"כ ביד מלאכי בכללי הרמב"ם כי פירוש המקובל מסיני כיון שאינו מפורש בתורה ד"ס מיקרי, והכ"מ בה' אישות פ"א ה"ב כ' אף דברים שנא' בהם הל"מ נקראים ד"ס ומ"מ דינן ממש כד"ת לגמרי. ועי' רמב"ם ה' ט"מ פ"ב ה"י. ואע"פ שבה' אישות שם כ' אין הדברים הנדרשים בג"ש או בא' מי"ג מדות נקראים ד"ת אלא ד"ס אא"כ יאמרו בהם בבירור שהם מה"ת, בכ"ז דברי המנ"ח, ויד מלאכי שאסף מגדולי הפוסקים כ' דלר"מ מוכח שלמד מיתורא דו' דינו ד"ת ממש רק שקורא אותו ד"ס. כמו יבמות סח, ב. ובתוס', ור"ע דרד"ש ווי"ן. ובסנהדרין נא, ב. בת ובת. ובנדה לב, א. אשה ואשה, ובנדה פ"ד מ"א, בתפא"י דכותים לא דרשו ו' א"כ אם דרשינן ו' אחיו הגדול נמי מה"ת רק הרמב"ם קורא לה מד"ס אבל המצוה הוא מה"ת. והנה מש"כ התו"ת ז"ל דכבוד אח הגדול חייב לעולם, ואינה שייכה כלל לכבוד או"א, הנה כ' הרמב"ן ז"ל בס' המצות ה"ד במנ"ח שם דאחיו הגדול הוא בחיי אבות מחמת כיבודם כי רצונם בכך. אבל מדברי הר"ם נראה דאף לאח"מ חייב בכבודו כי לא מחמת כבוד אבות נגעו בה רק דהוא גזה"כ או דחז"ל תקנו כן ובאחיו הגדול חייב בכבודו אף לאח"מ. לפ"ז אינו רשאי לציית אביו ואמו אם רצונם שלא לכבדו דהו"י כאלו אמרו לעבור על ד"ת, מכיון דהו"י גזה"כ. 92. יו"ד ס' רמ סכ"ב. וכ"כ שו"ת הרא"ש כלל ט"ו ס' ז. 93. רמ"א שם. 94. עיקרי הר"ט שם, ועי' שו"ת ח"ס ח"ו ס' כט, ובג' כתובות קג, א. ובבבלי יו"ד שם כ' בכבוד אחיו הגדול היינו גדול האחים שנכנס במקום האב ולא לכלל הגדול מחברו וכ"ש לא לאחותו. ועי' שו"ת שבוי"י ח"ג ס' עו, ובגליון מהרש"א ס' רמ. 95. ברכ"י שם ובתו"ת

הגדול שייך דוקא בחיי אבותיו⁹⁶ אבל אחר מותם אינו חייב אפילו בכבוד אחיו הגדול, מכיון שאינו דאוי לירש, וי"א דכבוד אחיו הגדול חייב אפילו אחד מותם⁹⁷. לאחותו הגדולה אין חיוב לכבדה, דק מדין דרך ארץ שלא לדבר בפני מי כגדול ממנו⁹⁸, וי"א דאין חילוק בין זכרים לנקבות⁹⁹, דכלל כבוד אב ואם ואחותו בהדדי.

האומר קדיש על את, ואחד האומר קדיש על אב או אם, ואחד המתפלל לפני התיבה, אין לחשוב קדישים של תפלה במנין החלוקה, וי"א להפדיד הקדישים מן התפלה, ואין מגיע להאומר קדיש, רק שליש מן הקדישים השייכים ליתומים לברד¹. שלשה אחים האומרים קדיש, ויש עוד יתום האומר קדיש, יפלו גודל נגד כל אחד ואחד, דזכרון אביהם עומד לו שזכה לבנים הרבה².

כבד אמדנו, אב הרוצה לומד קדיש על בנו³, שהיה אח הגדול שאחיו חייבים בכבודו, ורוצים לומד קדיש, אלא האב מקפיד שלא יאמרו קדיש בחייו, יאמר האב, ובכלל דאוי שיאמר האב קדיש, כי נפשו תאבל על בנו, אפילו אם אין מקפיד שבניו יאמרו קדיש בחייו⁴, וי"א דטפי עדיף שיאמרו האחים החייבים בכבודו, וחייבים להתאבל עליו, ודוקא אם אין אביהם מקפיד על אמירת קדיש בחייו⁵.

מי שמת והניח את, ובני בנים, שגם הם אבלים תוך ל' על אביהם, והניח גם חתנו, בעל בתו, בני בנים יאמרו קדיש, וי"א שהאב יאמר קדיש, מכיון שבני בנים צדיכים לומד קדיש בשביל אביהם⁶.

מי שמת והניח את וחתן מי יאמר קדיש, ע"ע חתן.

אשת"אב צדיכים לכבד מן התורה, דתניא כבד את אביך ואת אמך, את אביך זו אשת אביך⁷ אע"פ שאינה אמו, כל זמן שאביו קיים, ואם מתה אינו חייב בכבודה כיון שמתה אין זה אשת אביו, ובכלל אם אביו מוחל אינו צריך לכבדה, וכל שכן אם אין דצונו שיכבד את אשתו אינו צריך, מ"מ דבר הגון הוא לכבדה

שם מחויב בכבוד לכל אחיו הגדולים כי במד"ר פ' ויחי בפ' שמעון ולוי אחים דיששכר וזבולון לא היו מדברים בפני אחיהם הגדולים מפני הכבוד, וקאי על כל אחיהם הגדולים. 96. ע"י הערה 91. עיקרי הד"ט שם, שו"ת בצל החכמה ס' לה. 97. מחלוקת בין הרמב"ם והרמב"ן, ע"י פ"ת ס' רמ"ק יח, ובשו"ת בצל החכמה בשם המאירי דכבוד אחיו הגדול אינו מה"ת, ומש"כ השב"י דכבוד אחיו הגדול הוא משום ירושה, זה דוקא בעודו בחייו, ולפי המנ"ח הנ"ל כבוד אחיו לאו משום ירושה או גדלות אביו אלא גז"ה"כ הוא לכן גם לאח"מ ג"כ חייב. 98. פ"ת יו"ד שם ס"ק יט בשם מהרי"ט ושב"י. 99. ברכ"י ס' רמ אות יז כהאר"י ז"ל. ובתו"ת הנ"ל כ' מע"ז יז, א: עולא כי הוי אתא מבי רב הוי מנשק לאחותיה אבי ידיהו, ופירש"י דרך בנ"א כשיוצאין מבית הכנסת נושק לאביו ולאמו ולגדול ממנו בפס ידו משום כבוד. הרי דכלל כבוד או"ו ואחותו בהדדי, וה"ד ממ"ר פ' ויצא פ' עד למה מתה רחל תחלה מפני שדברה בפני אחותה הגדולה, משמע שעברה על איסור ממש לא רק על מדת ד"א בעלמא, ודוחק לחלק בין חיוב אחות לבין חיוב אחות לאחות, ע"ש.

1. שו"ת ארץ צבי ס' מו, ע"י מג"א ס' קלב, יו"ד ס' שעו מי שאינו אומר קדיש על או"א אין מגיע לו רק שליש או רביע משאר קדישים. 2. מהרי"ל ה' תפלה. 3. ע"י הערה 72, 73, 74. 4. שד"ח אבלות ס' קנב, שו"ת נוב"י א"ח ס' צח, שו"ת שב"י ח"ב ס' צג בשם הא"ו דאב מדינא אין לו קדיש כלל רק במקום שיש מנהג. 5. שם. 6. שד"ח שם ס' קנח. 7. שמות כ, יב. כתובות קג, א. הגהות מהר"י יעבץ, תוס' כתובות

אף לאחר מותה⁸, גירש את אשתו ונשא אחרת, יש לכבד אשת אביו, ואפילו אם אמו מקפדת⁹ היה אביו רשע אינו מכבד אשת אביו אף שהיא אינה רשעה¹⁰. מי שלא מל את בנו, מחמת שהראשון מת מחמת מילה, ונשארו הבנים ערלים, ואביהם מת, ובניו רוצים לומר קדיש, אין על בניהם לכבדו ולומר עליו קדיש¹¹, ובמקום שאין שאר חיובים יאמרו עליו קדיש.

בן אשתו לדין אמירת קדיש על דודו, כשאין שאר אבילים יש לו לומר¹². בעל אמו, חייב אדם לכבד, כל זמן שאמו קיימת, אבל לאחר מיתתה אינו חייב בכבודו, כיון שמתה אין זה בעל אמו, כמו בנתגרש, ומכיון דהכבוד מחמת האם, אם מוחלת, וכ"ש אם אין רצונה בכבוד זה, לכבד בעלה, וראי אין צריך¹³. אשה שמתה ללא בנים, יאמר בעלה אחריה קדיש, ואם אינו רוצה, או שזה בחיי הוריו שמקפידים על זה, אין לכופף את הבעל לשלם למישהו, עבור אמירת קדיש בעד אשתו¹⁴.

בת לאמירת קדיש

בת קטנה פחות מי"ב, יש מקומות שמרשים לה לומר קדיש בבית הכנסת אחר עלינו, ואחר שיר של יום, או קודם ברוך שאמר, ויש שמרשים לה לומר אפילו הקדיש אחר אין כאלקיננו, אלא שהברכות אומר גבר, ויש מקומות שאין מרשים לה כלל לומר קדיש בבית הכנסת¹⁵, כדי להרחיק את השומעים מהרהור

ו. ב. ר"ה כ"ש. 8. דמב"ם ה' ממרים פ"ו הט"ו, מנ"ח מצוה לג, ארעא דרבנן אות כ, שד"ח מע' כ כלל צט, רביד הזהב פ' יתרו. 9. בן איש חי פ' שופטים שנה ב. ברכ"י ס' דמ. 10. דאם פטור לכבד אביו בעצמו ממילא פטור בכבוד אשתו, שו"ת בן יהודה ס' ד. 11. גליון מהרש"א ס' שעו, יד יצחק ח"ג ס' קמט, מועד כל חי פט"ו, וילקט יוסף שנת יב ס' רכד. 12. בן אשתו ג"כ נקרא בן, תמורה טו, א. כ' רש"י על הוליד את ענובה אשה, מפרש בסוטה יב, א. שנשא את מרים שהיתה ענובה מחמת חולי וכיון שנשאה לש"ש מעלה עליו הכ' כאלו ילדה וכו' כלב בן יפונה הקניזי ולא כ' בן קנז אלמא גידלו קנז ולא ילדו, ובתוס' פסחים נד, א. ד"ה אלה בן אשתו לא נקרא בנו בשום מקום, עי' הרדש והעיון פ' תולדות, וברביד הזהב פ' ויגש מש"כ בש"ע ס' קסט מי שהיה לו בן הבן, ובן אשתו, ואמר לבניו, אבן הבן קאמר כמ"ש התוס' הנ"ל דלא מצינו בכה"ת שנקרא בן אשתו בנו, והמעין בתוס' אין המסקנא כך, וכ' הרמב"ן בנימוקיו פ' פנחס ושם בת אשר שרה, דשם התרגום ושום בת איתת אשר שרה, וע"ש שהכרח לזה, דאל"כ מה טיבה אצל חלוקת הארץ, גם גבי בני אשר בפ' זו לא כתוב בתו אלא ושרח אחותם, ופשוט דה"ה לבן אשתו, וכ"ה בהדיא בתשובת מיימוני ס' מה שכ' על בן אשתו בני שפיר דמי, ועי' שאלות ותשובות ברכת חיים ס' קט כ' מסוטה יא, ב. בן קנז היה חורגו דקנז, אלא הפי' הוא התם דכלב היה חורגו של קנז, ועל כלב לא כ' בן קנז אלא כלב בן יפונה הקניזי, ע"ש בסוטה, וברף יד ברש"י. 13. כתובות קג, א. רמב"ם שם, מנ"ח מ"ע לג. 14. שו"ת רמ"ע מפאנו ס' פט, פ"ת אה"ע ס' פט סק"ב, משמרת שלום אות קדיש ס' נד. 15. שו"ת כנס"י, ה"ד בבאה"ט ס' קל"ב סק"ה, ועי' חו"י ס' רכב שכ' אי נימא דהוי כיבוד וחייבת, עי' רמב"ן ה"ד בב"י יו"ד ס' שמ דעל אשה נמי חייב לקרוע, שהרי נשמה קרויה נד ל"ש איש ל"ש אשה וגם צריכה ללמוד מעשה המצות שהיא חייבת, ועי' בפ"ת יו"ד ס' שעו סק"ג, שד"ח אבלות אות קס, גשה"ח דף רעו, שו"ת חות יאיר ס' רכב, ובשו"ת ר"ש הא"ח ס' ו: מעשה שהיה באמשטרדם, שאחד נעדר בלי בן, וצום לפני

עבירה. ויש למחות על זה, כי אין להבת אמירת קדיש לא בבית הכנסת ואף לא בביתה.¹⁶

ובת גדולה לא מרשים בשום אופן לומר קדיש¹⁷, ואם היא רוצה לזכות את אביה, תקפיד לבקר בבית הכנסת בקביעות בכל עתות התפלה, ותטה אזנה בעת אמירת הקדיש ותענה אמן בכוונה וזאת יחשב לה כאילו היא עצמה אמרה, וזכותה אביה בגן עדן. ואפילו אם צוה לבתו לומר קדיש בבית במנין מחמת שלא היה לו בן אין לה לומר קדיש.¹⁸

ואם הבת תבוא להתפלל בעזרת נשים ותכשיר מעשיה בקדושת שבת כשרות וטהרה וצניעות שכל זה הם עיקרים, ותחפוץ לומר גם קדיש בפני הנשים, בזמן שאומרים קדיש בבית הכנסת של האנשים אפשר שאין קפידא, אבל אם תבוא לבית הכנסת של אנשים אפילו בלבושי צניעות ומכל שכן בלבושי פריצות שהם היפך הקדושה שעיקר פרישה מהעריות ואביזריהו שהם קול ומראה ופריצות המלבושים, כל זה היפך מקידוש שם שמים, ומוה יהא צער להנפטרים ולא קורת רוח כלל, ואף שכל זה אסור גם מחוץ לבית הכנסת, אבל הבית הכנסת הוא המבצר האחרון ששמירתו נותנת תקוה לקדושה בכלל.¹⁹

בת אחת ששכרה לאחד שיאמר קדיש אחד אביה, ותובעת מאחותה כפי חלקה, ששתיהן יורשי אביהן, אם כבר פרעתה אין מוציאין.²⁰

איש אחד נפטר ולא היה לו כי אם שתי בנות קטנות, והגדולה שבהן היא בת ארבע שנים, ובשעת חוליו צוה ובקש התרה שבתו הגדולה תאמר קדיש ולא בבית הכנסת כלל, והנה בא אביו של הנפטר לומר קדיש על בנו בבית הכנסת עם שאר אבלים על אב ואם, היות וכבר הניח בת שאומרת קדיש בבית אצל מנין כי בבית הכנסת בודאי אין להניח לה לומר קדיש כלל, אם כן כבר יש פיוס דעת

פטירתו שילמדו עשרה, כל יום תוך י"ב חדש בביתו בשכרם, ואחר הלימוד תאמר קדיש הבת, ולא מיחו בידה חכמי הקהלה, כי גם מצוות על קדוש השם, וגם יש מנין גברים מקרי בני ישראל, ואף כי מעשה דרבי עקיבא שממנו מקום אמירת קדיש יתומים בבן זכר היה, מכ"מ יש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו הוא ומכ"מ יש בבת לחוש ששע"י כך יחלשו כח המנהגים של בני ישראל, ויהי' כל אחד בונה במה לעצמו, ע"פ סברתו ומיחוזי מילי דרבנן כחוחא ואטלולא ויבואו לזלזל בו, ועי' יבמות לו, ב שחכמים עשו דיווק לדבריהם יותר משל תורה, ויש גם למחות, ואף אם יש מנהג בין האשכנזים שהבת אומרת קדיש כשמתפללין בביתה ולא קפדי אלא שלא תאמר בבית הכנסת הנה בינינו הספרדים לא נרשי דבר זה מעולם בשום מקום ואין רשאין לשנות, שד"ח מע' אבלות, פאת השדה ס' ט. 16. מטה אפרים שער ד' דין ה, וכ"כ בשו"ת חות יאיר, ושו"ת כנ"י הנ"ל וכ"כ בשו"ת קרית חנה המובא בשד"ח שם, ועי' בבל"י ס' שעו סק"ה, בשם ס"ח דאין לבת קדיש לא דין ודת, ועי' חכ"א כלל לב ס' כב דאפילו בביתה יש אוסרים. 17. עי' גשה"ח שם שב"י ח"ב ס' נג, ובשע"ת א"ח ס' קל"ב ס' קג בשם שב"י ח"ב ס' צג דלא תאמר קדיש רק בביתה, ועי' עקרי הד"ט יו"ד ס' לו אות כא, ובשד"ח שם דאף בביתה לא תאמר קדיש, ועי' משמרת שלום אות קדיש ס"ק נא, ואע"פ שבס' קדיש לעלם דף יא מוכיח שתאמר במנין. 18. א"ר ס' קלג. 19. הרב יוסף אליהו הענקין שליט"א בהפרדס שנה לח ס' מד. 20. שו"ת חזון נחום ס' קי"ז, דמבואר בחו"מ ס' קכה, ברמ"א כע"א, דאם היה בידו משל חברו ופרע מה שעשה עשה, גם בני"ד אם היה ביד הראשונה משל אחותה, אבל אם לא היה בירה רק שבאה לנכות מאחותה מחלק ירושתה מה שהיא מוחזקת בידה או על פי דין ערכאות חלק מחלק לא תוכל הראשונה להוציא מה שכבר פרעה, ובפרט בשכירות קדיש שתוכל לומר הייתי מוצאה לשכור בפחות ואיך תכפינה על

בוה, לכן גם לענין התפלה יש לאביו להתפלל רק בבית אצל המנין שאומרת הבת קדיש, אבל בשאר תפלות וקדישים אין להם זכות.²¹

בת הגדולה מאביו חייב לכבדה ומאמו אינו חייב לכבדה.

חייב אדם בכבוד חמיו²², ואינו חיוב גמור²³, ואפילו לא ככבוד בעל אמו שהוא על כל פנים דאורייתא²⁴, וי"א שחייב אדם בכבוד חמיו ככבוד אביו²⁵, כבוד חמיו, וכבוד אבי אביו כבוד אבי אביו קודם, ע"ע נכד.

כבוד חמותו, חייב אדם בכבוד חמותו²⁶.

מה שיותר בהוצאה. 21. עי' שו"ת שבות יעקב ח"ב ס' צג שדן בדברי רמ"א ס' שעו בהג"ה שאם יש אבלים שאומרים קדיש על שאר קרובים עושין פשרה ביניהם זה דוקא אם יש מנהג קבוע בעיר. כוונתו דווקא בבני בנים וכן הוא במהרי"ק שהוא שורש ומקור דין דמהיכי תיתי יעלה על הדעת שאביו יאמר קדיש, דהא ברא מזכה אבא אבל לא להיפך, וגם שאר טעמים שהובא בתשובת רמ"א ס' קיה לא שייכי כאן, והתשובה הוא מה שפי' בדברי רמ"א דמיירי דוקא בבן בנו זה דבר שאין לו שחר דסתמא דלישנא משמע דמיירי בכל הקרובים. ומ"ש דמהרי"ק לא מיירי רק בבני בנים, זה אינו דהא אפילו באינם קרובים כלל כתב מהרי"ק שזרש ל' וז"ל: אפי' מי שאינו קרוב כלל אומר קדיש בשביל אחר ועושין פשרה שיטול השליש או רביעי עכ"ל, ועיקר שאלה זו כדבר גיסי הגאון בספר אלי' זוטא על א"ח וכ' שהדין עם שאר אבלים דקיי"ל אין אבא מזכא ברא, ועי' תוס' סוטה י' ב, גבי אבשלום ע"ש. יש לחלק דדור התפלל על בנו, אבל בקדיש שהטעם שיוצא ממנו זרע שמתקדש ש"ש ע"י ובאביו לא שייך כן, אך יש לעיין בדברי רמ"א שם דבכל הקרובים הדין כן והוא הכרעת רמ"א לפי שמהרי"ק כ' אפי' מי שאינו קרוב, ובשו"ת בנימין זאב פסק שאין לומר קדיש רק בנו דוקא, ע"כ מכריע רמ"א כל הקרובים דוקא ובדין אביו מדינא אין לו קדיש כלל רק במקום שיש מנהג קבוע, וכדי להפיס דעת המתים ח"ו בלא בנים יש להורות, ע"פ פשר לומר שלישי קדישים הנתוספים, ולא קדיש עלינו זה תוכן דבריו, ודנה דברי רמ"א היכא שיש מנהג כל קרובים במשמע, והא דחלק קו, א. אין אבא מזכא ברא, עיקר כמ"ש התוס' סוטה שם לא קאי רק אאותם שהם מוחזקים לבעל עבירות חמורים שעיי"כ אין להם חלק לעה"ב, כגון אמו אבשלום שמרד באביו ובמלכות בית דוד, אבל סתם בני אדם שאינם מוחזקים ברשעות כ"כ, ודאי אבא מזכא ברא וכדאמרין רשע וטוב לו רשע בן צדיק וזכות אבותיו מסייעתו כי זכות אבות לא תמה דהא אפי' במדת פורענות אמרינן בשבועות לט דנפרעין ממנו וממשפחתו וכ"ש במדה טובה שהוא מרובה וכו' וכדאמרין בפ' חלק בגאולה עתידה שנים ממשפחה מזכין כל המשפחה וא"כ לכאורה הי' נראה דיש לאביו לומר קדיש אך ורק כיון שהתנה רמ"א דוקא במקום שיש מנהג קבוע בעיר ובלאו הכי לא יאמר קדיש על בנו במקום שאר אבלים ואין לו מדבריו היכא דליכא מנהג ידוע, אך שגיסי הגאון מסיק בספרו ומ"מ כדי להפיס דעת המתים בלא בנים וכו' אבל בנ"ד שכבר הניח בת שאומרת קדיש וכו', 22. הריב"ה בטו"ד ס' רמ, ובס' שמע יעקב פ' יתרו, שד"ח מע' כ כלל קכ. 23. בשו"ת בצל החכמה ס' סט מוכיח זאינו חייב בכבוד חמיו חיוב גמור מפסחים נא, א עם הכל אדם רוחץ חוץ מאביו וחמיו ובעל אמו ובעל אחותו ור' יהודה מתיר באביו וה"ה לבעל אמו. ואילו עם חמיו לא מתיר ר"י לרחוץ משום כבוד חמיו, מוכח שאין כבוד חמיו חובה עליו. 24. אפילו ככבוד בעל אמו שהוא עכ"פ דאורייתא מריבויא דאת אמך כתובות קיג משא"כ כבוד חמיו אמנם אפשר לדחות קצת לפי המאירי שם שעם חמיו ובעל אחותו לא ירחץ משום הרהור ועם אביו מחשש פריקת עול יראה וי"ל דדוקא באביו וה"ה בעל אמו שאין איסורו משום הרהור התיר ר"י מפני כבודו משא"כ חמיו אף אם נניח שהוא חייב בכבודו ככבוד אביו ממש מ"מ לא התיר כיון דשייך בו הרהור. 25. דחה שם שאין ראוי שצריך לכבוד חמיו כאביו, והכי נקטינן, ומ"ש בילקוט שמעוני שמואל א כד את קלג שחייב בכבוד חמיו ככבוד אביו, אין הכוונה שחייב בכבוד חמיו בכל חומר חיוב כבוד אביו, אלא ר"ל שכשם שיש חוב לכבוד את אביו כן יש עליו חיוב לכבוד גם את חמיו, אבל לא שיהא חומר ואופן

חתן, אח וחתן, לדין אמירת קדיש

מי שמת בלא בנים ויש לו חתן, י"א שחייב חתנו לומר קדיש על חמיו לפי שהוא כבנו²⁷. ואם יש לחתנו הורים המקפידים, יעשה שליח, או שישכור אחד שיאמר קדיש, ונחשב כאילו הוא אמר בעצמו²⁸, וי"א דחתן אע"ג דחייב בכבודו אינו אומד קדיש²⁹, ואם יש לו אח, וחתן שלקח בתו לאשה, יאמר האח קדיש³⁰, ואם חתנו הוא תלמיד חמיו ודאי שחייב לומר קדיש עליו³¹, וי"א דחתנו אף שלא היה תלמידו יותר נכון שהוא יאמר קדיש מן אחי חמיו³², וכן עמא דבר, באם חותנו לא הניח בן לומר קדיש עליו, חתנו נחשב כבנו גם נגד שאר אבלים³³, ואם חותנו צוה לחתנו שלאחר פטירתו, יגיד אחריו קדיש, היות שלא יכול לסמוך על בניו, שיחזיקו את הקדיש, ולחתנו יש אב ואם, לא רשאי לקיים צוואת חותנו, אף שהיה רב ות"ח מובהק³⁴.

כיבודם שוה ועי' ס' קדושה וברכה ברכות קלא שחייב אדם בכבוד חמיו. ועי' מד' תלפיות, ענף כבוד חמיו שחייב אדם בכבוד חמיו כאביו שדוד קרא לשאול שהיה חמיו אבי, ע"ש. 26. ברכ"י, ה"ד בשד"ח מע' כ כלל קכ. 27. דבעל הבת, שהוא חתנו, יקרא בשם בנו, וחייב בכבודו יו"ד ס' רמ סע' כד, בדרש והעיון פ' תולדות בשם מד"ר בראשית פ' פד שאדם קורא לחתנו בנו ולכלתו בתו, וכן כת' במרדכי בפ' המפקיד ס' רפד. רש"י שבת כג, ב ד"ה נפיק, שד"ח מ' אבלות אות קיט בשם הרב זרע אמת ח"ב ס' קמח דלטעם שכ' המעב"י באמירת קדיש הבן על האב משום שחייב בכבודו חייב גם חתנו לומר על חמיו, וע"ע חתנו לדין אמירת קדיש על אשתו. 28. אלף מגן ובזרע אמת ובבאר יעקב ס' קלב והנה מובא בס' חרדים על הירושלמי דברכות פ"ג ה"א וז"ל וחייב אדם בכבוד חמיו, דחתנו כבנו כרש"י בשבת כג, ב, ותמה בשו"ת הרב"ז בחלק יו"ד ס' קח, שלא הביא מהא דכ' ש"א כד, יב, ואבי ראה גם דאה, שפירשו המפרשים שדוד אמר כן לשאול שהיה חמיו וקראו אבי וכן הוא בטור יו"ד סוס"י רמ שכ' וז"ל: וחייב לכבד חמיו, דכ' אבי ראה גם ראה, עכ"ל, וכן הובא בט"ז יו"ד שם ס"ק יט, אולם בב"ח שם הביא דכ"ז במדרש שוחר טוב, ורבנן דרשו שם למקדא זה באופן אחד ע"ש, ותרי תמיהי, שלא הביא מהמכילתא פ' יתרו עה"פ: וישתחוו וישק לו וגו' מכאן אמרו שיהא אדם מוכן לכבוד חמיו עכ"ל. ובילקוט שמעוני שם הגירסא מכאן אמרו שיהא אדם נוהג כבוד בחמיו. ובאוה"ח עה"ת פ' יתרו שם פסוק נ וז"ל: וצריך לכבדו וכו' ד"כ אבי ראה גם ראה, ולא הביא מכל הנ"ל עכ"ל. ופלא שלא מביא את הרביד הזהב שמביא המכילתא. וביו"ד ס' רמ מייתי מהא דאמר דוד לשאול אבי דאה וגו' והוא ממדרש שו"ט ומפורש בתורה, ונראה דמה"ט מתאבל עם אשתו על אביה ואמה ולא על שאר קרוביה דחתנה קודם לשאר קרובים עניים לזונם, עכ"ל. ועי' שו"ת מהר"ם מינץ הישן ס' סד. ולפי המכילתא הנ"ל מקורה בתורה עי' תו"ת. 29. שד"ח מ' אבלות אות קנט בשם הרב קרית חנה ס' לה. אלף המגן, באר יעקב ס' קלכ. 30. לפי שמתאבל עליו וחתן חייב רק בכבוד כ"כ הרב מעיב"ק בשפ"א פ"א מביאו בשפ"ח אבלות ס' קנז. 31. שד"ח שם כי בלא"ה קצת סברא שחייב לומר קדיש על רבו שמת בלי בנים וילמוד בכל יום איזה שיעור ואם אין אבלים שיתפללו הוא קודם לכל אדם לומר הקדישים. 32. משמרת שלום אות קדיש ס"ק נח כדאית' שבת כג, ב ברש"י ד"ה נפק מנייהו דחתנו כבנו הרי דאם חתנו הוא ת"ח הוא נחשב כבנו וכיון דחתנו היה דב שיזבי קרי לה בגמרא נפק מנייהו י' ומביא בשם שו"ת יד שאול ליו"ד ס' רמה שנסתייע מדברי דש"י הנ"ל לענין חזקת רבנות דחתנו כבנו וכש"כ לענין קדיש. 33. משמרת שלום שם ובס' הדרש והעיון בפ' תולדות שחתנו בעל הבת נקרא לפעמים בשם בנו בראשית רבה פ' פ"ד י"ט שאדם קורא לחתנו בנו ולכלתו בתו וכ"כ המרדכי בפ' המפקיד ס' רפד עי' יו"ד ס' רמ סכ"ד. 34. שאלות ותשובות שאילת משה ח' יו"ד ס' כה מטעם המבואר בפת"ש ס' שעו סק"ד ורמ"א יו"ד שם שאין אומר קדיש כשיש לו אב ואם וכן מבואר בשו"ת פרי השדה להגאון ר"א דייטש מבאנהאך ח"ד ס' צב

חתנו לאמירת קדיש, מי שטוען על חתנו שיפרע למי שיאמר קדיש בעד אשתו, אינו חייב כלום, שלא הוטל חיוב זה אלא לבן על אביו ועל אמו, ממעשה דר"ע, אבל בעל על אשתו אין לו חיוב על זה³⁵. ואם צוה שחתנו יאמר קדיש אחריו, ובנתיים מת חתנו, ובתו השניה היתה רק משודכת, יאמר חתנו השני קדיש³⁶ כשאין בבית הכנסת חיוב יותר ממנו.

מומר, שנהרג בידי עכו"ם, בניו אומרים עליו קדיש, דיש לו כפרה ע"י הריגה ואפילו כשיש שם שאר אבלים³⁷ אבל אם מת על מטתו, ואפילו היה אונס, אין אומרים עליו קדיש³⁸, וי"א שחיובא ליכא אבל איסורא ג"כ ליכא, ואם לומד בנו משניות, אומר עליו קדיש³⁹ ואם אין אבלים גם אם מת על מטתו, אומרים בניו עליו קדיש⁴⁰. מי שרוצה לתת צדקה, שיאמרו בניו של מומר קדיש אחריו, מותר להבטיחו, ואם היה מומר לתיאבון, אומרים עליו קדיש⁴¹.

ממזר חייב בכבוד אביו, ואם לא נודע שאביו עומד במרדו, יש לדונו שעשה תשובה⁴². מנודה או המוחרם, יכולין לגזור על בנו שלא יאמר קדיש⁴³.

כי גם בשד"ח באסיפת דינים מע' אבלות ס' קנג בשם ס' קמח סלת שאין להקפיד שיאמר קדיש אף אם יש לו אב ואם מ"מ הורה בספר פרה"ש הנ"ל שרק אבלים אומרים קדיש ואם יראו שאחד אומר קדיש יחשבו שהוא אבל ויגיע היזק לאבותיו וברית כרותה לשפתים כדאית' בגמרא ב"מ סח, א, במעשה שם הוי כשגגה היוצאת מלפני השליט ונח נפשיה דאמימר וא"כ או"א ימחו כע"ד אם מתה אמו ואביו מוחה דא"ל ומשו"ה קמ"ל הרמ"א דבמת לו אמו יכול הבן לומר קדיש משא"כ לומר קדיש ביש לו או"א אחרי חמיו בודאי אסור ועיין שו"ת שבות יעקב ח"א ס' קסח דמצוה לקיים דברי המת ל"א רק בענין נכסים וירושה אבל בשאר מילי לא ועי' בריב"ש ס' כז דמה שאינו שלו ל"ש מצוה לקיים דברי המת ועי' ביד מלאכי אות מ' מביא רא"י לזה מכתובות קג שלא קיבל ר' חנינא לישב בראש אע"ג דרבינו הקדוש צוה כן ע"ש רק בקריש ררבנן יש להקל כמבואר בשו"ת אבן השוהם ס' כ מובא בפת"ש ס' הנ"ל סק"ד ומסיים שגם הגאון מפראבנזא ז"ל הסכים לזה ועיין מש"כ באות קדיש דרבנן. ³⁵ שו"ת רבינו עזריה, ורק לענין חזקה חתנו כבנו עי' שו"ת הגאון ר' שאול בסוף שו"ת רמ"א, וש"מ מה"ק ח"ג ס' יג, ובחדרים על הירושלמי ברכות פ"ג ה"א דחתנו כבנו וה"ד מרש"י שבת כג, א רב שיזבי, עי' שו"ת בית דוד ס' קסג, וכ"ה בשו"ת מהר"ם מינץ, ובשם דודו הגאון מוה"ר דוד דוב לייטער ז"ל בתוס' עירובין מא, א ד"ה מבני שכ' או חתנם. ³⁶ היות וקורא האדם חתנו אפילו לא היה אלא אריס או משודך, עי' בקטעים מן ה' ברכות עמ' לט וז"ל: מצאתי בקהלת יעקב ח"ב אות תכד שקורא האדם חתנו אפי' לא הי' אלא אריס או משודך חתנו, מהראנ"ח ח"א ס' קי דק"ס בשם שו"ת כ"י להרשב"א. ³⁷ ע"ע נהרג, עי' ב"י ורמ"א יו"ד ס' שעו, א"ר ס' קלג, גשה"ח דף רעה. ³⁸ שו"ת בן זאב ס' כג, שו"ת מהר"ם ב"ב ס' תקמד, פ"ת יו"ד ס' שלד סק"ג, כל בו אבלות ח"א דף שעו, בהג"ה בשם הרד"ק שאפי' אינו נהרג מצוה היא, עי' גליון מהרש"א ס' שעו, ביד יצחק ח"ג ס' קמט, כ' שאם לא נהרג אלא מת אין חיוב לאמר, ואם רוצים מותר, בנהרג שמא עשה תשובה עי' עבודה"ג ס' יח, נהרג מתוך רשעו הו"ל כפרה סנהדרין מז, א, אבל משומד אין לו כפרה. ³⁹ שו"ת הסד לאברהם חיו"ד ס' פר. ⁴⁰ גליון רש"א שם, עי' ב"י ורמ"א ס' שעו, ומט"א. ⁴¹ שו"ת אמרי אש ס' קכב. ⁴² ילקוט יוסף שנת י"ב ס' רכה, בענין ממזר וכל הנולדים מאיסורי ערוה — ממזרים הם, רש"י ותוס' קידושין עד, ב, ממזר נקרא כל שחייבין עליו כרת ביד"ש עי' יבמות מט, א ובתוס' ד"ה שמעון, בא על הגדה אין הולד ממזר פי' בקונטרס משום דכ' וקרא טו, ג, תהיה בנדתה משמע יש לה הויה וכו', עי' תוס' קידושין סח, א, ד"ה הכל, ולרב אלפס אפילו פגום לא הוי, ויש חולקין, ויש"ש שם כ' דכשרה לכהונה עי' רבה"ז, רמב"ם ה' ממרים פ"ו ה"א ממזר חייב בכבוד אביו ומוראו אפילו היה אביו רשע ובעל עבירות מכבדו ומתיירא מפניו, טור ס' רמ וז"ל: כיון שהוא רשע אינו

נכד, כבוד אבי אביו בחיי אביו מן התורה, אבל לא לאחר מיתת אביו.⁴⁴
 נכד אינו חייב לומר קדיש על זקנו, דקדיש הוא משום כבוד אב ואם, ואין
 נכד חייב בכבוד זקנו, וי"א שנכד מותר לומר קדיש על זקנו, אף שיש אבלים
 בבית הכנסת, שחייב אדם בכבוד זקנו.⁴⁵

חייב בכבודו כ"ו שלא עשה תשובה אינו חייב בכבודו, וגם הגהות מיימו' כ' כן בשם
 ספר המצות ומחלק כי בכבוד דלית ביה חסרון כיס אין הכי נמי דמחייב אע"פ שהוא רשע,
 והרדב"ז פ"י דרבינו מיירי כשמת בלא תשובה דשוב לא יוכל לתקן עי' מנ"ח מצוה לג,
 ש"ל ממזד חייב בכבוד אב ואם, אם עשו תשובה לכ"ע חייב בכבודם, ואם לא עשו תשובה
 דעת הרמב"ם דחייב, והטור חולק ומ"מ מסופק המנ"ח שם לפי המבואר ברמב"ם הל'
 תשובה ובש"ס דעבירות שבין אדם לחבירו לא מהני תשובה ולא יוח"כ עד שירצה את
 חבירו א"כ במצוה זו של כיבוד דהוא נוסף דגוה"כ הוא דנוסף על כיבוד כל אדם דבאדם
 אחר אין איסור אלא לצערו וכאן מצוה לכבדו אם לא כיבדו אפשר דהוא רק מצות המקום
 ב"ה ולא בין אדם לחברו כי בין אדם לחברו אינו אלא במה שהוא שוה לכל אדם אבל
 כאן הוא רק באב ואם א"כ אינו אלא כמצות שבין אדם למקום ב"ה או דילמא כיון שהש"ת
 צוה זו המצוה בין אדם לחברו הוי ולא מהני תשובה אם לא שירצה את אב ואם ע"ש,
 ונשו"ת משיב מנחם ח"א ס' ו בשם שו"ת שדה יצחק ס' א שהביא דבדי המנ"ח מצוה א'
 בשם הירוש' פ' כיצד דממזר כבנו לכל דבר ואפילו לפ"ו והא הו"ל מצהב"ע ועכ"ז השמיטו
 דרי"ף והרמב"ם, ע"ש. 43. כנה"ג בשם שו"ת הרמב"ן ה"ד בפ"ת יו"ד ס' שלד סק"ג,
 משמרת שלום אות קדיש. 44. שד"ח מע' כ כלל קכא. נעים לי להזכיר כאן מה
 שהאיר לי ידי"נ מרן הגאון הצדיק ר' יעקב משה הדל"פ ז"ל. וז"ל: בספרו ילקוט דת ודין
 כ' מע"כ עמוד מ בהערת ידידנו הג' המנוח הגאב"ד פלטוסק ז"ל הנה בשו"ת רע"א סי'
 סח מביא בשם לוית חן דלאחר מיתת אביו אינו חייב בכבוד אביו ומש"כ זבח וזבחים
 לאלקי אביו יצחק אך מ"ש רש"י דחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו משמע דגם
 בה"י בחיים, כן הוא, אמנם עיקר הדבר אינו מובן דשאני באבא אומר השקיני מים ואמא
 אומרת השקיני דחייב להשקות אביו משום דבזה מקיים כיבוד אב כמו שהי' מקיים כיבוד
 אפי. אם הי' משקה להאם בזה כיבוד אב קודם לאם אבל כיבוד אביו דאם יכבד אותו
 לא יקיים מצות כיבוד אב. אין הטעם דשניהם חייבים בכבודו יכול לעקור מצות כיבוד אב
 שמוטל עליו לקיימו, וז"פ, ויש להאריך עוד בדין זה אם הא דכיבוד אב קודם לאם הוא
 משום מורא אב דבזה שמוזלול בהאב ועובר על מורא האב, עכ"ל. וזאת היא תשובתי
 הנדפס בספרי. ועי' מש"כ ידי"נ הגה"צ הרי"מ חרל"פ זצ"ל דאם עושה משום ספק שמא
 עדיין לא עברו היא"ח איך זה זילזול, ומ"ס לא ניזיל בזה לחומרא אולי עדיין חייב בכיבוד
 זה, עכ"ל. לענ"ד י"ל דהנה יש ב' טעמים שאין לומר קדיש אלא יא"ח. א) טעם הרמ"א
 (ביו"ד סי' שעו) שלא יעשו אביהם דשעים. וכן הובא במט"א בדיני קדיש (שער ד' אות ב')
 דאין לומר ק"י אחר היא"ח אפי' יום א'. ובשער ג' אות יג באלף המגן (בשם הכנ"י) כתב,
 דכיון שפוסק בסוף יא"ח כדי שלא יחשב אביו רשע, וצריך שלא יכנס אפי' יום א' לחדש
 הי"ב, דיום א' בחדש חשוב חדש, והוי כמחזיקו ברשע. ב) שלא יעורר עליו ח"ו את הדין,
 דבאיתערוותא דלתתא איתערוותא דלעילא. דכשמעודרין זכות מלמטה נתעורר ג"כ זכות
 לעילא, וכן ח"ו להיפך. ולכן אז"ל הוי דן את כל אדם לכ"ו, כי בזה מעודרין למעלה ג"כ
 זכות, וא"כ, מעתה כשמחזיקו ברשע יעורר עליו לחפש ולברוק אחדיו הדק היטב. כדאי'
 בשו"ת בית היוצר (א"ח סי' מה) (וכי תימא להפטיר ולהתפלל ג"כ לא יהי' דשאי מהאי
 טעמא? אך זה אינו נראה כ"כ שעושה משום אביו). והנה לטעם הא', שנחשב כיון לאביו
 שמחזיקו ברשע. ולבנות לאוי"א לאח"מ אסור מה"ת, דבזיון חמור טובא מכיבוד. ועל כיבוד
 אין ביי"ד כופין ועל בזיון מכין ועונשין אותו. כדאי' ביו"ד סי' (רמ"א סע"ו). וקדיש הוא
 משום כיבוד, לכן א"צ להגיד קדיש שמא הוא כבר לאחר יב"ח ואיכא זילזול בכבודם.
 ולטעם ב', שעוד מעורר עליו דינים, אין לו לומד קדיש כלל דשמא עברו יב"ח ולכן בודאי
 שב ואל תעשה עדיף, כמו שפסק הרב זצוק"ל, ולא ניזיל בזה לחומרא דאתי לידי קולא,
 ואכמ"ל. אמנם אני הייתי מורה לו שילמד ג"פ בכל יום פרק משניות ויאמר קדיש. — המחבר.
 45. מוהרי"ק שורש ל' מובא ברמ"א יו"ד ס' דמ סכ"ד ובד"מ, הנני להעתיק מספדי ילקוט

דו"ד עמ' מ מבעל ברכת יצחק מכ' מו"ר הגה"צ מוה"ר ברוך יצחק ישכר הלוי זצ"ל אבד"ק פולטוסק בפ' ויגש: ויזבח זבחים לאלהי אביו יצחק וכ' רש"י, חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו, לפיכך תלה ביצחק ולא באברהם, וראיתי להקשות מקידושין לא, א: אבא אומר השקיני מים, ואמא אומרת השקיני מים איזה מהם קודם א"ל הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך, זה"נ אמאי הניח כבוד זקנו אחרי שהוא ואביו חייבים בכבודו. ולע"ד דשאני התם דחיובו דבן בכבוד שניהם שוה, הוא דמכריע מה שגם אמו מחויבת בכבודו שישמע עי"ז לאביו מפני דשניהם חייבים בכבודו, אבל הכא דאין כבוד שניהם שוים אליו א"א תו להעדיף כבוד זקנו או אפילו להשוותם בשביל זה שגם אביו מחויב בכבודו אחרי דבעצמותם אינם בצד השוה, זש"כ רש"י דחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו, וא"א תו לומר בהא שאתה ואביו חייבים בכבודו וזוה ידחה מה שהביאו ראי' משם, דכבוד אשה לבעלה הוא מה"ת עי' בארעא דרבנן את שלג, די"ל כיון דחייב שניהם שוה אף אם חיובה לבעלה אינו אלא מדרבנן עדיף בזה כבוד אביו ועי"ל דאיכא כיבוד מצד החיוב, דבהיפוכו עובר על המ"ע, גם יש מין כיבוד שאינו מצד החיוב אלא דבעשותו לכבודו יש בזה מצוה ובהעדרו א"א לומר דעבר על המצוה כיון שא"ב שום חיוב אלא דבקיומו יש מצוה, ושם דכשאביו אמר השקיני מים ולא ישקוה הרי סותר את דבריו ואינו עושה רצונו, דבזה גם אמו מחויבת שפיר אמרינן דאביו קודם, אבל הכא, דל"ה כיבוד מצד החיוב כיון דגם כהעדרו לא עבר על המ"ע אלא דהוא כיבוד שמצד המצוה, בכי הא תו אין לומר דגם אביו מחויב בכך, אחרי דל"ה כלל כיבוד מצד החיוב וכיון דהוי רק משום מצוה אמרינן שפיר דחייב יותר בכבוד אביו מכבוד זקנו משום דבכי הא א"א לצרף חיובא דאביו ועפ"ו נבוא בארה שיטת מוהרי"ק, דאין אדם חייב בכבוד זקנו והוא כתב דאינו נ"ל, אלא דחייב בכבוד אביו יותר מכבוד אביו אביו וראי' ממ"ד גבי ויזבח זבחים כו' דאפ"ל דוקא בכיבוד שהוא חיובי דבהעדרו יעבור על המ"ע היא דס"ל להמוהרי"ק דלא מצינו בשום מקום אלא שיתחייב בכבוד האב והאם כו' אבל בן הבן בכבוד הזקן לא מצינו בשום מקום, ולהכי בנידוני לענין אמירת קדיש דהוא מצד החיוב, העלה דאין חיוב לומר קדיש על זקנו יותר מאדם אחר, אכן, בכיבוד שאינו בגדר חיובי אלא כרשות ומצד מצוה, בזה הוא דאמרינן דחייב בכבוד אביו יותר מכבוד אביו, אע"ג דל"ה אלא כמצוה דרשות, מ"מ אביו קודם ולכן בהך דהכא דל"ה כיבוד מצד החיוב דהרי אפילו בהעדרו ל"ה עובר על המצוה שפיר כ' המד' דאביו קודם מאבי אביו, וראיה מרש"י סוטה מט ד"ה בד: ואין עלי לכבדך ככן, והוא דעל הבן יש חיוב לכבד את אביו, אבל על בר ברתני ליכא חיוב שיהיה בחובת המ"ע אלא הוי גדר מצוה דרשות, וראיתי לדודי הג' ז"ל בגרגרי כסף דחיובא מיהא איכא אלא דאין החיוב עליו כבן ול"ג דליכא שום חיוב עליו מצד המצוה אלא מצד המצוה כמצוה דרשות, ויש שמחלקים בזה בין בן הבן לבן הבת, ובמוהרי"ק מבואר להדיה וגם בבן הבן ליכא שום חיוב לכבוד ועיקר הדבר י"ל לפמ"ש בלוי' חן דמה"ט לא הזכיר גם את אביו משום דיצחק לא חי אז ולא שייך תו דהוא ואביו חייבים בכבודו, דכיון שמת נעשה חפשי מן המצוות (הגהה עי' בפ' וישלח לב: שיצחק היה חי והזכיר גם את אברהם), ובתורה שלמה מביא ראי' שאין החיוב לאחר מיתת האב, ועי' רמב"ן בס' המצות בשורש ב', אחיך הגדול שהחיוב בכיבוד אינו משום כבוד עצמו אלא מפני כבוד אבותיו בחייהם, וזה פלוגתא בין הרמב"ם והרמב"ן, עי' שו"ת כנסת יחזקאל ס' כה ולהרמב"ם כל הכבוד שמחויב לאו"א בחייו חייב בכבודם גם לאל"מ, ובמנ"ח מ' ל"ג דכיבוד בחיים מדאורייתא, אבל לאח"מ אינם מחויבים לכבדם אפילו מדרבנן, ואכמ"ל א"כ גם בהא יש לחלק בהכי דאם אביו חי, מחויב הוא גם בכבוד אביו אביו, משא"כ במת אביו תו אינו מחויב בכבוד זקנו, ובאופן זה מייירי המהרי"ק איברא מצד הסברא נדאה דהא דאיתא בגמרא שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך דוקא כשהוא בפניו משא"כ בדבר שהוא שלא בפניו דא"א לצרף חיובו, ועי' שו"ת רע"א ס' סג עכ"ל, כתב הדרש והעיון בפרשת תולדות שנכד נקרא לפעמים בחז"ל בן, כדאיתא במסכת יומא פו ואת בנו לא ידע, בני בתו מישראל ועי' יבמות סב, וב"ב קמג, פסחים צד שנבוכדנצר נקרא בן בנו של נמרוד, אף שהיה רחוק ובתענית בפ"ד מ"ה בא' בניסן בני ארח בן יהודה וכו' בעשרה בו בני סנאה בן כנימין וכ' התיו"ט דבן יהודה ובן בנימין חיינו משבט יהודה ומשבט בנימין, וע"ש בפ' ויצא אני ה' אלקי אברהם אביך, קרא לאברהם

אביו, כי בני בנים המה כבנים, ובפ' וישלח, כ' שיעקב אמר אלקי אבי אברהם ובפ' ויצא הידעתם את לבן בן נחור אף לבן לא היה בן נחור דק בן בנו, ובב"ש אהע"ז ס' קכו ס"ק יט בשם רש"ל דאם כתב גט ובמקום שם אביו של המגדיש כתב שם אבי אביו ה"ז גט כשר, והטעם משום הנ"ל, ובהגהות דע"א על תה"ע שם נסתפק בדין אם נכתב בגט שם אבי אביו והדאה לדברי הפרמ"ג או"ח בס' קלט, שנסתפק בכיצא בזה להא דאיתא ברמ"א, דאם האבל מומד קודין הבן לס"ת ע"ש אבי אביו וכשאבי אביו ג"כ מומד נסתפק אם יש לקרותו ע"ש אבי אביו או דלמא ל"א אלא בני בנים רק הרי הם כבנים אבל לא למעלה מזה, ועי' שו"ת הרמ"א ס' קיה דמ"א בס' רמ וס' שעו מג"א ס' קלב, זכ"ל"א, ופחד יצחק הביא הלכה למעשה, ובנוה"מ נתיב י"ד דאבי אביו בכלל אביו, יכן אם אביו ואם אמו בכלל אמו, וכן אבי אמו, והם מדאורייתא, אלא דלאביו מחויב טפי מזקנו, וה"ה לזקנתו. מטעם דב"ב הרי הם כבנים ובהגהות הגר"א חולק, דבן הבת פטור, משום דבני בנות אינם כבנים, כבמד"ד בר"ד פצ"ח, ועי' תד"א פט"ז, זן ומפרנס את אביו ואת אבי אביו ומצד הסברא נראה דחייב אדם בכבוד זקנו דמרחזינן דעל אבי האב חלה דו"ב אב גם לב"ב כדאי קידושין ל, וברמב"ם בה' ת"ת פ"א ה"ב כשם שחייב אדם ללמוד את בנו כך הוא חייב ללמוד את בן בנו, וא"כ כמו שנטל חומד האב לענין חינוך, כך צדיק להיות מוטל על בן הבן חומד הבן לענין כבוד ובתוס' ברכה מביא דאי מברכות נד, הא דחייב אדם לברך על הנס שנעשו לו ולאבותיו וכ' הרי"ף והרא"ש דלא רק הוא בעצמו אלא אפילו בן ובן בנו, משום דא' במ"ר פ' וירא עה"פ אם תשקוד לי ולניני ולנכדי, עד דור ג' דחמי האב על הבן, וא"כ גם להיפך כך, דרחמי בן ובן הבן על אביהם, ואם במרות מדמינן ערכי הבן לערכי אבי האב, וגם מחייבים אותם בברכה בשם ומלכות, מכ"ש לענין כבוד, ע"ז כ' אלי מו"ד הגה"צ מוה"ר ברוך יצחק ישכר הלוי ז"ל אבד"ק פולטוסק וז"ל: לע"ז אין הענינים שזים, דלענין לימוד הלא אחז"ל סנהדרין יט המלמד בן חברו תורה כאלו ילדו, ומכ"ש לבן בנו ממש, דנחשב בזה כבנו, וכבודו בעצמו הביא לדברי הב"ח שבלימוד שאני, דחייב גם לאחרים ואין מזה שום הכרעה שיהיה בן בנו מחוייב לכבודו, וכן מהא דמברך על נס אבי אביו הוא משום דנוגע גם אליו, ובאמת בש"ע א"ח ס' רי"ח ס"ד איתא וכל יוצאי ידכו מברכין ג"כ. ועי' מג"א שם סק"ו, איברא מש"כ המעדני יר"ט ד"פ הרוואה: ובר ובר בדיה, דעד כאן דחמי האב על הבן כבפירש"י וירא ומסתמא כן הוא להיפך, לא זכיתי להבין הא דחמי האב על הבן הוא יותר מרחמי הבן על האב, כדאי' סנהדרין עב, ב כאן באב על הבן כאן בבן על האב ומכ"ש מבן בנו אל האב, ואם ברחמי האב אפי' על בן בנו מנ"ל דרחמי בן בנו גם עליו אחרי דלפעמים גם הבן אינו מרחם על האב, ומכ"ש דאין ללמוד מזה שיתחייב בן בנו בכבוד אבי זקנו. עי' סוטה מט, בן מנוול אב ולא מצינו שהאב ינוול את בנו, עכ"ל. והנה מש"כ לעיל חייב בכבוד אבי אביו כ"כ דמ"א יו"ד ס' רמ דקדק מאלהי אביו יצחק בפ' ויגש כמ"ש רש"י מבר"ר עי' רביד הזהב שם ודלא כמהר"ק ש' ס' מד דאין חייב כלל בכבוד אבי אביו ועי' ט"ז שתמה שנעלם ממהר"ק דברי רש"י הללו ואא"ז בס' מג"ז כ' שתמה על הגדולים שאשתמיטתייהו גמ' עדוכה פ' ע"ע שאין בן הבת חייב בכבוד אבי אמו, ופשוט דה"ה אבי אביו עכ"ד, וברביד הזהב כ' וז"ל ואני מספק בדאי' זו דאין פשוט שאבי אמו דומה לאבי אביו ככתוב בפ' ואתחנן והודעתם לבניך ולבני בניך, ואומד אני דאשתמיטתייהו סוגיא דפ' הגולין ד"ג אב שהרג את בנו, בן הבן הוא גואל הרם להרוג אבי אביו, ופסקה הרמב"ם בה' רוצח פ"א ובה' ממרים פ"ה, וכ"כ סמ"ג ל' רי"ח, בתורת כהנים ומקלל אביו ולא אבי אביו וסיים דאין אבי אביו א"כ כאיש אחד ודברי מוהר"ק מחוורין ולפי דרכו כ' שאין בן הבן חייב לומר קדיש, ועי' ד"פ אמוד אצל ולבנו ועי' יד מלאכי ח"ג ס' קמו בני בנים ה"ה כבנים היינו דוקא לענין פו"ד אבל לא לענין אחר, ועי' שאלות ותשובות שאילת יעב"ץ ס' קכט אע"פ שחייב אדם בכבוד אביו יותר מ"מ מצות כבוד נמי שייכא ביה והייבים בו הידוד וכבוד טפי משאר אינשי, ועי' זוה"ק ח"א דף דלג, א דבן הבן חייב לאדם יותר מבנו, באלף למטה כ' בשם אלי' זוטא ד' שלג מה שאדו"ל סוטה מט, א ד' אחא בר יעקב איטפל ביה (גי'דלו בבית) ברב יעקב בר ברתיא כי גדל א"ל אשקינן מיא א"ל לאו בדין אנא והיינו דאמרי אינשי רבי רבי גדל גדל אותי ואעפ"כ איני בנך בר ברתיא אנא וכ' דש"י ואין עלי לכבוד כבן ועי' מהרש"א שכ' דאע"ג דבני בנים ה"ה כבנים ואפי' בר ברתיא

ואפילו לא נתגדל בביתו באופן שאין הוריו מקפידים שיאמר בנם קדיש, וי"א דמי שמת ויש לו נכד בין מבנו בין מבתו, יכול לומר קדיש על זקנו, אם אין שם אבל אחר, אבל אם יש אבל על אב או על אם יאמר האבל ב' קדישים, והנכד קדיש אחד על זקנו, אף שיש אבלים אחרים, מפני שחייב אדם בכבוד זקנו ואפילו לא נתגדל בביתו, ודוקא אם הוריו הסכימו ואז אין עילוי לבן שבעה או שלשים או יארציט⁴⁶.

נכד הרוצה לומר קדיש אחר זקנו אבי אמו, או זקנתו, והאב בחיים והוא מוחה בידו אינו רשאי לעבור על רצונו, ואפילו אם הנכד נתגדל בבית סבו ולמד עמו תורה לא יעבור על מצות אביו, ואם מת אביו או אמו בחייו ושוב מת אבי אביו או אבי אמו ורוצה לומר אחריהם קדיש ואמו מוחה, אינו צריך לשמוע לה⁴⁷, ואם מת אבי אמו, או אם אמו, ורוצה לומר קדיש ואמו מתרצית, או שמתה ואביו חי ומוחה בידו, צריך לשמוע לו ואפילו אם נתגדל בבית אבי אמו ולמד עמו תורה, כיון שאבא חי ומוחה בידו מחויב לשמוע לו⁴⁸.

נכד שלמד תורה אצל סבו, ומת ואין לו בנים אחרים, אומר הנכד קדיש, וחולק עם שאר האבלים בשוה משום שחייב בכבודו וגם משום שגדלו⁴⁹. ונוהגים לומר קדיש על זקנו וזקנתו מהאם שלא הניחו בנים זכרים בחיי אביו ואמו, כבוד אבי אביו וכבוד חמיו, כבוד אבי אביו קודם⁵⁰.

בן הבת, אין לו קדיש בבית הכנסת, ואם ירצה יעשה מנין בביתו⁵¹, וי"א שיכול לומר קדיש אחר מות זקנו ובלבד שבתו תתרצה לזה, שיותר חייב בכבוד אמו מכבוד זקנו⁵².

היינו לענין פו"ר אבל לענין כיבוד אב אינם כבנים והראי' מהמדרש דויזבח זבחים דכמקום שמחויב להזכיר ולכבד אביו ובאותו דבר יכול לכבד אבי אביו אז ה"א שיזכיר אבי אביו דניחא לאבא כי אביו עצמו מחויב להזכיר אבא וכדאי' ביו"ד שיאמר עשו בשביל אבא וזה א' המדרש שחייב יותר בכבוד אביו אבל כשיאמרו אביו השקיני מים או בדין קדיש אין מחויב לכבד אבי אביו, עמ"ש הערה 53, וע"ש דמבין שהק' על רש"י והתירוץ בגור אריה. 46. מט"א, באה"ט ופ"ת יו"ד ס' שעו, שד"ח אבלות ס' קנה בשם רמב"ן, ודמ"א תשובה ס' קיה, גשה"ח שם, 47. שבוי' חיו"ד ס' צד ומט"א, 48. שד"ח שם ס' קנו בשם קלית חנה ס' לה בשם שו"ת דמ"א שם ובס' קנה, שבוי' שם, ובס' יראים ס' כט תניא בפ"ק דקידושין בניך, אין לי בניך בני בניך מנין ת"ל והודעתם לבניך ולבני בניך א"כ מה ת"ל בניכם בניכם ולא בנותיכם, וא"ר יהושע כל המלמד את בן בנו תורה כאלו קיבלוה מהר סיני דכתיב והודעתם לבניך ולבני בניך וסמך ליה יום אשר עמדת וגו', 49. כנה"ג יו"ד ס' תג וכן נהגתי לבני לומר קדיש לזקנתו בחיי אביו ואמו כי לא נחש ביעקב, ע"ש, ועי' זכור לאבדהם יו"ד ה' אבל אות ק', וכ"ה בפחד יצחק אות ק' ובשד"ח מע' אבלות ס' קנג בשם הרב קמח סולת דף קע, כף החיים ס' נה אות כח, 50. בשו"ת מנחת אלעזר ח"ב ס' לג נסתפק קצת אם גדול כבוד אבי אביו מכבוד חמיו כשזה מצוה היפך חברו, ודעתו נוטה דאבי אביו קודם, דיש לו לזה ק"ו שהוא כדאורייתא דזה אבא מחייב לכבודו, 51. כנסת יחזקאל, שד"ח מע' אבלות ס' קנה, והנה אמרו בני בנים הרי הם כבנים ולא אמדו כן על בני בנות עי' רבינו בחיי פ' ויצא עה"פ הבנות בנותי והבנים בני, ועי' יבמות סב, ב דבני בנים הרי הם כבנים דמייתי שם האי קדא גופא ולא מהלקינן בין מבן ובין מבת, עי' ספר גרש ירחים פ' וידא, 52. שו"ת הרמ"א ס' קיה, שבוי' ח"ב ס' צד, משמרת שלום אות קדיש ס' קנג, ברמב"ם ה' ת"ת פ"א ה"ב כשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו וכו' ועי' כ"מ דפשיטא ליה דבן בתו לא היה בכלל בנו אלא דמספקא ליה אי בן קודם לבן חבדו או לא ע"ש וכ' בניו משנה,

אי משמעות הלשון אחד מבני בניו, נכדיו או דור רביעי?

מי שצוה לפני מותו, אחד מבני בניו, נכדיו יאמר קדיש אי יאמר בן בן הבן שהוא דור רביעי ממנו, אם יוכל הנכד לומר קדיש? כי אין דור רביעי בכלל⁵³. נהרג, ומת, חיובים שוים הם באמירת קדיש, בכ"ז נהרג נדחה מפני בן המת, כיון שנהרג ה"ל כפרה ובודאי שב בתשובה קודם מותו, משא"כ במת מעצמו⁵⁴. מי שנהרג או נטבע ולא מצאוהו, או יצא קול שנהרג ולא נמצא, ונתייאשו ממנו למצאו, צריכים קדיש מיום שנתייאשו ממנו, גם אם נמצא אח"כ והובא לקבורה, מונה י"ב חדש או י"א חדש, מיום שנתייאשו והתחילו לומר קדיש, ולא מוזמן שנמצא ונקבר⁵⁵.

לא ידעתי מאין פסיקא ליה שכני בנות אינם בכלל בני בנים דע"כ לא ממעטינן בנות מולמדתם אותם את בניכם ולא בנות בנים אלא מדלא כתיב את זרעכם אבל והודעתם לבניך ולבני בניך הרי לבניך איצטריך למכתב ולכן כתיב ג"כ ולבני בניך ולעולם גם בני בנות בכלל, ובגליון רש"א ב"ד סי' רמה ה"ד בראשית דבה פ' צד דבני בנות אינם כבנים, ולא ראי' היא לע"ד דהתם לא אמר אלא לענין לשון בני אדם אבל בלשון תורה מנ"ל ובפרט מאי דמספקא ליה אם קודמין לאחרים לע"ד לא גרע צרכי הנפש מצרכי הגוף דעניין קודמין לעניים ואיזה ספק יש בזה וכ"כ הש"ך ב"ד הנ"ל שהוא קודם לכן חברו ע"ש ואני תימה על מה שכ' בעל זיו משנה במה שכ' לא ידעתי מאין פסיקא ליה שבני בנות אינם בכלל בני בנים, הלא זה מפורש בירושלמי יבמות פ"ו ה"ו בני בנות אינם כבנים ע"ש. 53. ד"ז נסתפק בשו"ת מבי"ט ח' חו"מ ס' כ הובא בש"ך ח"מ ס' רנז ס"ק ג, וה"ד בשו"ת שב"ז ח"א ס' קעג וכ' אפשר שיהיו נכללים דור ד' בבניו כמו בירידת יעקב למצרים בניו ובני בניו אתו, וכתיב ויהי בני פרץ חצרון וחמול והם דור ד' נכללים בכלל כל נפש בניו ובנותיו שלשים ושלוש וכו' והנה מהמקרא זו אין הכרע כלל דלעולם אין דור ד' נכלל, והתם דיבוי דכל נפש וכל זרעו ודאי לרבויו קאתי וכתיב ג"כ כל הנפש הצאה ליעקב מצרימה יוצאי ירכו והכל בכלל ואם להביא ראיה על דין זה מהמקרא הזה יש גם להביא מפ' וירא אם תשקור לי ולבני ולנכדי וכ' רש"י וכו' בילקוט עד ג' דורות רחמי האב על הבן ולכך ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב שבועתו של אבימלך שעדיין נכדו קיים וכ"כ יואל א, ג, לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר ש"מ דדור ד' חשוב דור אחר ומה"ט דעת הר"ף והרא"ש והרמב"ם ה"ד בטא"ח ס' רי"א אניסא דיחיד מברך איהו ובריה ובר בריה ותו לא, וכ"כ בטח"מ ס' לג לענין פסולי קורבה, ויש לה"ר מירושלמי פאה הצדקה עד ג' דורות שנא' וצדקתו לבני בנים, הרי דבני בנים הוא עד ג' דורות ותו לא, וכן איתא בקידושין ל, א עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה וכו' עד והודעתם לבניך ולבני בניך, וכ"כ הרמב"ם בה' ת"ת פ"א וע"ש כ"מ, ואל תשיבני מפ' בא למען תספר באוני בנך ובן בנך וקאי אף לדורות, התם לא ליוצאי מצרים לבד קאמר רק לכל הדורות כל אחד יספר לבנו ולבן בנו, ובר מן דין אף אם נאמר דבלשון תורה אף בן בן בנו בכלל בני בניו מ"מ בצוואה וכו"ג דאזלינן בתד לשון בני אדם אין בכלל אלא מה שבפרט בן בנו ותו לא, וגדולה מזו דאפילו בני בנים שהם לענין כמה דברים כבנים אפ"ה לענין לשון בני אדם אינם נכללים בכלל בנים כדאיתא ב"ב קמג, א, וביו"ד ס' ריו, ובח"מ ס' רנז, וכ"ש בזה שצוה ליתן לנכדיו בני בניו, דאין בן בן הבן בכלל, ע"ש. ולענין קדיש אם אפשר שהנכד יאמר קדיש אין בן בן הבן בכלל, ע"י שו"ת ברכת חיים ס' מא, וע"י שו"ת וישב משה ס' כב שנכד אינו כולל רק בן הבן, וע"י דבה"ז פ' ויגש עה"פ בניו ובני בניו, וע"י ש"ע ס' קעג באחד שצוה ליתן לבניו ולבני בניו שדקדק מכמה מקראות, וע"ש בפ' תצא עה"פ לא יומתו אבות על בנים דאב על בן בן בנו פסול ולא כמאן דמכשיר משום דאתפליג דרא, גם לענין לברך אניסא דיחיד כל יוצאי יריכו כמ"ש הגמ"י בה' ברכות פ"ג, א"ח ס' ריח ולא כמשמעות הר"ף והרא"ש והרמב"ם דבן בנו ותו לא, עמ"ש הערה 45. 54. באה"ט א"ח ס' קלה. 55. גשה"ח דף

ישראל שנהרג ע"י נכרי ח"ו, והיה רשע, מתכפרים עונותיו, משא"כ אם היה נהרג באופן אחר, היה כפרתו מעט⁵⁶ בכל זאת אומרים קדיש עליו. עמ"ש בע' מומר. נהרגו על קדושת השם, המנהג לומר עליהם קדיש⁵⁷ והמרפה ידיהם ואומר שלא לומר קדיש אחריהם צריך כפרה⁵⁸. על קדוש וצדיק אומרים קדיש ע"י עמוד קנא.

אמירת קדיש על קטן שמת

קטן שמת קודם שנשא אשה, יש נוהגים שאין אומרים עליו קדיש, ואין עשים לו שום לימוד, ושאר דברים שנוהגים לעשות למתים, חובה לבטל מנהג זה, ולגמול חסד של אמת, וצריכים לומר עליו קדיש⁵⁹. י"א שעל כל קטן שהיה כבר ברדעת ובינה אומרים עליו קדיש, ואף שאינו בר עונשין, ואין ב"ד של מעלה מענישין לפחות מבן כ' שנה, ומי שאומר קדיש, על ילד בן שנה, או פחות מזה, ואפילו על תינוק בן ל', אם כבר יצא מכלל נפל, ואפילו בתוך ל', אין מוחין בידו, אלא שאינו דוחה אבלים אחרים⁶⁰. קדיש על קטן נכון לומר י"א חדש⁶¹.

דפא. בנ"ד איש שנאבד ואחר ד' חדשים נמצא וניתן לקבורה, ויש ספק בנידון אמירת קדיש שזמנו י"א חדש מאיזה זמן להתחיל למנות הי"א חדש מן יום הקבורה עכשיו או מן יום שהיו סתחילין לומר קדיש תיכף אחד האסון ופסק המורה לומר קדיש, והנה הנה"כ ס' שעו סק"ד דעתו שכל זמן שלא נקבר לא שייך קדיש דאין בו דין גיהנם, ולכאורה לפ"ז לא יתכן כלל לדין ענין הקדיש בנאבד או נטבע או אכלוהו אריות, ובשו"ת שב יעקב ס' טו, ובשו"ת ספר יהושוע בפסקים נכתבים אות לט, שזהו קבורתם, ודוקא אם לא נמצא ולא ניתן לקבורה כלל, אז שייך לומר: בכל מקום שהוא דנין ליה כמקום קבורה ונידון בגיהנם ומהני אמירת קדיש לפטרו מהגיהנם, משא"כ בנ"ד שנמצא עכשיו וניתן לקבורה, א"כ אגלאי למפדע דשם לא היה מקום קבורתו בכה"ג י"ל דלא היה נשפט בגיהנם עד עת הקבורה, וא"כ ממילא לא היה מהני הקדיש שהיו אומרים מקודם הקבורה וצריכים לומר קדיש י"א חדש מן זמן הקבורה.

אמנם באמת זה אינו דכבר הסכימו הבל"י ובעלי ספר יהושוע הנ"ל כהט"ז שם, והגם בנאבד גם הש"ך לא מיירי דק היכא שזמן הקבורה לא היה מרוחק מיום המיתה, דק יום אחד או יומים משא"כ בזמן מרובה לא יתכן לומר כלל שלא היה נשפט בגיהנם, וכ"כ בשו"ת שבוי הנ"ל והרי לא עדיף מאבלות דכ' הט"ז בס' שעה סק"ב, בשם הרמב"ן, דכשנתאבלו תיכף מעת שנטבע בנהר ואח"כ נמצא וניתן לקבורה דא"צ להתאבל מחדש, וה"ה בנה, בנ"ד היא"צ של שנה ראשונה יש לעשות ביום קבורה או ביום שנאבד, הנה אף שמרוחק משך ג' ימים צריך בשנה ראשונה לעשות היא"צ ביום הקבורה או ביום שנאבד וכמו שהאריך הש"ך בס' תב, עכ"ז כיון שעיקר הטעם משום אבלות ובנ"ד כיון דהתאבלו תיכף, דברים שבצנעה כאשר הורה להם המורה, ואף השתא כשניתן לקבורה א"צ מחדש להתאבל כדברי הט"ז וכיון דהתחלת האבלות היה מיום שנאבד, גם היא"צ צריכים לעשות ביום שנאבד דהוה כיום מיתה, ומכש"כ בשנים אחרונות לדורות יש לעשות בהם היא"צ, ביום שנאבד, שו"ת עטרת ישועה ס' כג, ועי' שו"ת חינוך בית יהודא ס' צא. 56. זוהר בראשית דף לה, ה"ד בשומר אמונים מאמר השגחה פרטית. 57. ב"י יו"ד ס' שעו. 58. כל בו אבלות דף שעו בשם מהרי"ל. 59. הרב דברי מנחם, ה"ד בשד"ח אבלות ס' קנא. 60. קטן אינו בר עונשין, דש"י עירובין ל', ב. אבל התוס' עה"ת בפ' וישב כ' דער ואונן נענשו קטנים, לפי שהי' בהם דעת, ועי' ברכות לא, ב. מימר שפיר קאמרת מיהו מורה הלכה בפני רבך את וכו' והק' הג' מהר"ם טייטלבוים ז"ל בהמדת יהושע אם נתחייב ע"פ ד"ש מיתה בידי שמים, מה תועיל תפלתה, ועוד למה לו

לומר מימר שפיר קאמרת. לא היה לו לומר רק מורה הלכה בפני רבך את. ותי' עדי' ידוע דקטן אין מענישין אותו בב"ד של מטה עד י"ג ויום א', ובב"ד של מעלה עד כ' שנים, ושמואל קטן הי' אז, דהוי תיכף כאשר גמלתהו, ואיך יענשהו במיתה בידי שמים, אך כל עיקר טעמו של דבר הוא משום קטן אין בו דעת, וא"כ יוסיף דעת יוסיף מכאוב, ודאי' לזה דחכם ביותר הוי בר עונשין לפי חכמתו, דאי' בחגיגה בהאי ינוקא דנפיק אש מחשמל ושרפהו, וכן בזה"ק בהאי ינוקא שדנו אותו על דכסיף לרביה בקושיות, והיינו דאמר מימר שפיר קאמרת, מיהו לפ"ז דהריף את, א"כ מורה הלכה בפני רבך את וכו' ואתה בר עונשין לפי חכמתך הגדולה. ועי' שו"ת נוב"ת חיו"ד ס' קסד דהא דאין מענישין היינו בעודן בחיים, אבל לאחר מיתה מענישין, וכ"כ דברי מנחם הנ"ל ועי' שו"ת מהרש"ם ח"ג ס' רמא, משיב צדק דף כט, הגה' יר' שאול יו"ד ס' שעו, וביוסף דעת שם, מאורות נתן ס' קיא, שו"ת צפנת פענח ס' ריב, משמרת שלום את קטן ס' כא, כל בו אבלות עמ' שעד בשם דעת תורה ס' יח, ועור, ונראה מדבריהם שאם קטן הגיע לכלל דעת יש לומר קדיש אחריו, ועי' בספרי ילקוט דו"ד עמ' נט מכתבו של כב' ידי' הרב הגאון האדיר מוה"ר צבי פסח פראנק ז"ל אב"ד ירושלים מיום ג' לח' מנ"א שנת תש"ג ע"ד אי צריכין יא"צ על קטן שמת אחר שמביא דברי שו"ת הח"צ ס' מט כ' דאין הכוונה שהוא פטור מעונש עד כ', אלא כלומר דב"ד של מעלה מאריכין לו זמן העונש עד אחר עבור כ', אבל סוף כל סוף הוא נענש על כל מה שעבר מיום שנעשה י"ג והלאה, משנעשה בר מצוה אין מותרין אותו כלל, וא"כ בודאי צ"ל קדיש, משא"כ קודם י"ג שהוא לאו בר חיובא, אין ניהגין בו יא"צ ולא קדיש עכ"ל. ועי' הפוסק חדש כסלו תשי"ב שלפי המקובלים יש לומר קדיש גם על פחות מבן כ', אף שאין הב"ד ש"מ מענישים לפחות מבן כ', כי הקדיש מועיל להעלותו למדרגה יותר גבוהה, או אפשר גפש זו הוא מגלגול, אחר שהי' בר עונשין, עי' שיורי טהרה מע' ק אות ער, ואם נתעמק ברוא דגלגולא, אזי אין נפקא מינא בגילוי, ואפי' לתינוק בן ל"י אם רק יצא מכלל נפל צריכים לומר עליו קדיש, או אפי' בתוך ל', כמו שמלים על קברו אף שהוא נפל, במת תוך ח' ימים, וגם קורין לו שם, כדי שירחמוהו מן השמים ויחיהו בתחית המתים, עי' יו"ד רסג, וכמו במת אחר ל"י, והוא בכור שמחויב האב לפדותו, למה לא לומר עליו קדיש כחתן שלם, שירחמו עליו מן השמים, ואף שלא דמי זל"ז דלפדותו דינא הכי, ולמולו מנהגא, אבל גם הקדיש הוא מנהג, ובלבוש כ' שמלים איתו כדי להסיר חרפתו וחותמין אותו בחותם ברית הקודש, ולמה לא יאמרו קדיש, עי' או"ז ה' אבלות ס' תכת, ובמח"ו, בהמעשה שנפטר בן א' ד' ימים אחר מילתו והיתה אמו מונה ט' חרשים מלאים מטבילתה, ופטר רבי את אביו מלומר קדיש עליו, ומתפלא ע"ז בכל בו אבלות עמ' ריד, ועי' בספרי ילקוט דו"ד עמ' לח למקומות שציינתי, ובשנת תש"ג כתב לי כב' מו"ר הרב הגאון הצדיק וכו' ר' ברוך יצחק יששכר הלוי לבנטאל ז"ל אבד"ק פולטוסק, בעהמ"ח עטרת ראש ועוד וז"ל: אשר דרש כ"ת אם אומרים קדיש על קטן שהגיע לכלל דעת, עי' יו"ד ס' שדמ ס"ד, אבל ציה"ד וקדיש אומרים על תינוק משעברו עליו ל"י, והרמ"א כ' ואין נוהגין כן אלא עד שיהא בן י"ב חדש, מיהא י"ל ומדאומרים עליו קדיש זו בוודאי דמהראוי לומר קדיש אפי' על קטן, מיהא י"ל דשאני קדיש שעם ציה"ד שהוא להצדיק את דין שמים על המיתה, ולקרש את שמו ית"ו שתמים פעלו, אבל כתם קדיש שהוא לעילוי הנשמה אפשר דבקטן שאינו בר עונשין אין לומר עליו קדיש, וראיתי בנוב"ת א"ח ס' יח שהשואל כ' כי לא מצינו שאב יאמר קדיש עבור הבן, כ' ברא מזכה אבא אבל אין אברהם מציל את ישמעאל, ולא יצחק את עשו, ועוד כי לא הי' בן כ' שנה ולא הי' בר עונשין, ולכאורה יש לעי' הא איתא בסוטה י, א וא"ד דאיתי' לעלמא דאתי וכ' התוס' הא דאמרינן בסנהדרין קד, א אבא לא מזכה ברא היינו משום כבוד האב כו', בלא תפלה מועלת, ודוד התפלל על אבשלום, א"כ קדיש שהוא כענין תפלה איד אפשר תו לומר דאין אבא מזכה ברא כשמתפלל לעילוי נשמת בנו, ובאמת מצינו באברהם גופא דכ' בפ' לך יו, יח, ויאמר אברהם אל האלהים לו ישמעאל יהיה לפניך ופירש"י יהיה ביראתך מדאמר לפניך כמו התהלך לפני הרי שהתפלל על בנו לזכות אותו וכן איתא בחז"ל שישמעאל עשה תשובה עי' רש"י בפ' חיי כה, פ"ח, ומכ"ש שיכול להתפלל עליו גם אחרי מותו שהוא לעילוי נשמתו, מיהא אפשר דעל הבן יש חיוב לומר קדיש על אביו ואמו מצד כיבוד, ומה"ס כ' הרמ"א ס' תב סע' יב דבבנים זכרים נהגו

להודיע כדי שיאמרו קדיש אבל מאב לבנו ליכא חיוב משום כיבוד, אבל כשרוצה לומר לעילוי נשמת בנו בודאי שראוי הוא שיאמר, איברא המהרש"א שם כ' דשאני בדוד שבנו נענש בשבילו להכי יזכה נמי בשבילו להעלותו ממהדורי גיהנם, א"כ שוב אין דאי מהתם, מיהא בג' שבת לב, ב, אי כמה עונות בניס מתים כשהן קטנים ובכי הא שוב על האב גם לזכותו, ומ"ש הרב השואל בג"ב שקודם כ' ל"ה בר עונשין והמשיב כחולק עליו ושואל אטו בן י"ג אינו מביא קרבן חטאת כשעבר בשוגג על חייבי כריתות, וגם הכי בן שאביו הוא קודם כ' לא יאמר קדיש על אביו, הנה אי' בזה"ק פ' וירא כא' עה"פ ותרא שרה את בן הגר שכ' דהא בי דינא דלתתא ענשין מתליסר שנין ולעילא ובי דינא דלעילא מעשרין שנין ולהלאה ואע"ג דחייבא הוא לאו בר עונשין איהו, הרי מבואר אע"ג דאינו נענש מ"מ חייבא הוא וא"כ איך לא יאמר עליו קדיש אחרי שגם לעילא בר חיובא הוא ובאמת הא דאי' שבת פט, ב, דל עשרין דלא ענשת עלייהו, אפשר דלא אמר אלא על העונש ממש אבל חיובא איכא וכמש"כ הוה"ק דאע"ג דחייבא הוא לאו בר עונשא הוא, מדלא אמר דלא מחייבי עלייהו וכן מש"כ הרמז"ל בפיה"מ סנהדרין פ"ז מ"ו אבל מפי השמועה למדנו שהקב"ה לא יעניש חיוב כרת אלא אחר כ' שנה היינו נהי בנתחייב בו מ"מ לא מענשינן לי' וכדברי הוה"ק ונפלאתי בזה על הג' דיי"ש ז"ל שמתפלא בהג' על החכ"צ הנ"ל שהעלה דמ"ג ואילך מחויב כרת דמדברי הוה"ק והרמב"ם ז"ל מבואר שלא כדבריו ולפ"מ שהעלינו ליכא שום סתירה משום דאע"ג דמחויב מ"מ לא מענשינן אותו עד כ' וכעין דמצינו חייבי מיתות שוגגין כן קודם כ' אע"ג דחייבא הוא לאו בר עונשין עכ"ל, ועי' קהלת יעקב בתו' דרבנן אות ב' ס' עו, בשם חו"י בהשמטות דרס"ג דהא דקיי"ל עד י"ג שנים אין נענש בד"ש ה"ד בדברים שאינם מפורשים בתורה אזהרתם אבל מידי דמפרש בתורה בעונש שלהם וכן גזרות ותקנות חכמים שנכללו במצות ל"ת ודאי ב"ד של מטה שוה לב"ד ש"מ ועונשין בשניהם מכן י"ג שנים ומה יש ללמוד דצ"ל קדיש על בן י"ג שנה, וה"ד בכף החיים ס' קלא אות טו הרי שבן י"ג בר עונשין והוא הלכה למשה מסיני, ועי' שו"ת הרא"ש כלל טו אות א ב"ד של מעלה עונשין מכן כ', ומלקין ב"ד של מטה מ' חסר א', ג"פ י"ג, וב"ד של מעלה מלקין ס', ג"פ כ', עי' ס' ליקוטים הטעם שמשלשים ג"פ, הוא מטעם ג' שותפים באדם, ועי' נחלת יעקב פ' תרומה ובלקוטים בשם דרשות מהר"י שוע"ב ז"ל וישב, שחכם אחד בדרך ברכת שפטרני כשנעשה בנו בן כ' שנה, ולכך נתאבל יעקב על יוסף כי הי' פחות מכן כ' וחשב כי בחטאו מת ע"ש ועי' בה"י הגהות מהר"י ז' דכה שלכאורה פחות מכן כ' שנה א"צ לומר יהיה רצון שאחר אשם תלוי, עי' שו"ת חינא דחיי ס' א מביא הג' שבת פט הנ"ל צא מהן כ' שנין דלא ענשת עלייהו, וא"כ הוא ספק בדבר שזדונו בכרת וכל ספק מה"ת לקולא, וכ' בזה צ"ע לומר כן דאי' ירושלמי בכורים פ"ב ה"א דבי אבין ברי' דרבי תנחום בר טרפון מן הכא תהלים צ, י ימי שנותינו בהם שבעים שנה, צא מהם כ' שאין ב"ד ש"מ עונשין, וכן אי' בירושלמי סנהדרין פי"א ה"ה, וכן לענין עונשין, ולא לענין קרבנות, בקרבן יש חילוק קודם שהביא שתי שערות, שאינו מביא, ואף שהוא מופלא סמוך לאיש דהקדשו הקדש, הא קרבן קבוע אינו מביא, ואם הביא שתי שערות אחר בן י"ג וי"א מביא כדאי' בירושלמי תרומות פ"א ה"ב ה"ג, וביבמות פי"ג ה"ב, א"כ אשם תלוי אינו מביא למה קפריך הירושלמי על הך דאשם תלוי ואף שהוא לאחר י"ג ומ"מ אינו מביא וע"כ דלא שנא, וכ' שם מירושלמי הא דקטן אינו תורם אלא תשא עליו חטא, את שהוא בנשיאת עון תורם ואת שאינו בנשיאת עון אינו תורם, והתם נמי על עונשין קאי האי קדא, ולפ"ז אף ביותר מ"ג והביא שתי שערות נמי לא יתרום וזה אינו דהא דמטעינן בקטן שלא יתרום מדכ' איש, וביותר מכן י"ג איש הוא, וקטן אינו תורם משום דתרומה צריך מחשבה, וקטן אין לו מחשבה אבל גדול י"ל מחשבה לכל, בין לקדשים ולגטין דמחשבה מעכב, ובעבודה לא אמעטי קטנים הא יותר מ"ג שנה עובדין עי' חולין כד, ב, רמב"ם כלה"מ פ"ה, ט"ו ובספרא אמור אות מא, דמב"ם פסה"מ פ"א ה"ו, המיד כו, א ברש"י שם ד"ה אמרי, ובפסקי התוס' דאינו נכנס לעבודה עד כ' שנה, ובחולין יב, ב, מנחות קי, ומחלק שם בין עונש הבא ביד"ש לעונש הבא ביד"א, עונש הבא ביד"א היכף משהביא שתי שערות והוא בן י"ג וי"א הוא מחויב לקיים ועונש הבא ביד"ש הוא לאחר שנעשה בן כ' שנה דעד כ' אינו בר עונשין הוא בעונש ביד"ש וה"ר מיבמות פ, א, אכל חלב מכן י"ב ויום אחד עד בן י"ח ונולדו בו סימני סריס ולאחר מכאן הביא שתי

קדיש על רבו, ועל רבו מובהק

תלמיד יש לו להשתדל לומר קדיש על רבו שמת בלא בנים, אבל לא יסיג גבול אחרים, ואם יש אחרים, יוסיפו מזמור ויאמר קדיש⁶², ואפילו תלמיד מובהק.

שערות פליג רב ושמואל רב א' נעשה סריס למפרע ושמואל א' קטן הי' באותה שעה ע"ש ריש"י ותוס' והרמב"ם בה' א"ב פי"ח הי"א, ובה' ט"מ פ"ה הי"ב, ובכלאים פ"י דדבר שהייבין על זדונו כדת ספקו אסור מה"ת וע"כ דכל הראי' מאשם תלוי דאף זה אינו אלא ספק א"כ מניין לחלק בזה בין פחות לכ' ליותר מכ' ואף אם נלמוד מממור בקידושין עג. ב, ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ממזר ספק יבוא ע"ש רש"י ד"ה כל, או מואין מדקדקין ביי"נ בירושלמי סנהדרין פ"ד ה"ז, ודין דאשם תלוי משום ספק בא רק שהתורה חייבתו משום שלבו נוקפו כדאי' בירושלמי יבמות פ"י ה"ג ובכתובות פ"ב ה"ב א"ל ר"י לא תדמנה לחלבים שכן אפי' אמר לבי נוקרני מביא אשם תלוי, ועי' כתובות ברש"י כב, לפ"ז כ' שבודאי אין לחלק בין פחות מבין כ' ליותר מבין כ' וכאן שהוא מחויב בקרבן קבוע לא נשתנה אשם תלוי משאר כל קרבנות וע"ש שהביא ראי' שהוא חייב באשם תלוי ופסק דאף פחות מבין כ' שנים צריך לומר יהיה רצון, והא דאין ב"ד ש"מ מענישין פחות מבין כ' כ' שצ"ע מהא שכ' הרמב"ם בפיה"מ סנהדרין פ"ז מ"ד הנ"ל, ובעה"ת בפ' יושב הנ"ל כי למה נענשו עד ואונן הלא לא היו אלא בני ח' שנה ותי' ר"י החסיד כי אין הדבר תלוי אלא בדעת ובמחשבה כי יש פחות מבין י"ג שנה, אשר הוא ערום בדעת להרע ולהטיב כל חד וחד לפום חורפיה, וצ"ע מהנך דוכתי דלא משמע הכי וזמן קבוע נתן, ותירץ שם דאזיל לשיטתו דס"ל קטן שהחזיק חייב לשלם כשיגדיל וראייתו מב"ק צה, עי' ס"ה ס' תרצב, אכן דעת הרמב"ם אינו כן עי' בה' גנבה פ"א, ובשו"ת הר"מ פדבה ס' צ ובשו"ת שבו"י ח"א ס' קעז, ושוב הק' מנדדים לה, ב, דשוטה בר כפרה הוא וקטן ושוטה אתקשי לכל מילי, ומחלק בין דאתיא קרבן אף כשהיא שוטה, והן קרבן הבא על חטא כיון שחטאה בשעת שהיתה שוטה דאו לא בת קרבן היא שאין לה דעת כמ"כ בקטן שאין לו דעת כלל דדמי לשוטה כדאי' בהגיגה ב, א, ברש"י ובערכין ב, א, ועי' רמב"ם עדות פ"ט, ואח"כ כ' לחלק כדעת המהרי"ל ס' קצו דס"ל שקטן אין עליו שום חיוב כלל מצד דלא אתי לכלל חיוב עד השתא מ"מ אין לנו לחלק בין אם הפטור מצד אשר הזמן גרם לזה, ובין אם הפטור מצד מקרה אשר קרה לגוף, ואם נחלק הדין לא נמצא שיהי' פטור כ"א קטן שאינו שייך במצוות אבל כשבא לכלל מצוות בודאי לית לן שום סברא לאפטוריה וכו' ע"ש, ועי' שו"ת ויצבר יוסף ס' כא, ויקהל משה ס' יט, ובשו"ת ח"ס ס' קנה שכ' משנעשים בני מצוה מתחייבים בכל חיובי תורה בב"ד ש"מ, ובנ"ב הנ"ל כ' הלילה לומר שלא יהי' שום עונש קודם כ' שנה, ומה שאמרו דל כ' דלא ענשת היינו שבעוה"ז אין הקב"ה מעניש קודם כ' אבל בעוה"ב ודאי יש עונש כנ"ל ועי' שו"ת חמדת אפרים ס' נד שפי' עם דברי הנ"ב הנ"ל הגמ' ב"ב קנה, א בעובדא דבני ברק דהגמ' מק' כי בדקיהו מה הוי ואם נימא דבפחות מבין כ' אין חרדת הדין קשה אם היה בן כ' למה אמר ר"ע משום ניוול ולא אמר משום חרדת הדין א"ו קודם כ' איכא חרדת הדין, ועי' בחוות יאיר בהשמטות ד' רסג הא דב"ד ש"מ אין מענישין עד כ' היינו דוקא בדבר שאינה מפורשת בתורה אזהרה כלל, ואתי מסברא דאסור, בזה אמרו דאין מענישין ב"ד ש"מ עד כ', אבל מידי דמפורש בתורה קלות וחמורות, וכן גזרות ותקנות חכמים שג"כ גכללים במל"ת ודאי ב"ד ש"מ וש"מ שוין ומענישין מבין י"ג כ"ש, ועי' רשב"ם ב"ב קנה, ב, ד"ה היינו שלענין עונשים ומצוות מבין י"ג חשוב גדול, וברזא דגלגולא אזי אין נפקי מינא בגילו ואפי' אם רק בן ל' יום, יש לומר קדיש אחריו, אלא שלא ידונה שאר אבלים, עי' שד"ח שם ס' קנא וריב, ובגשה"ח עמ' רעה, 61. שד"ח שם ס' קנא בשם בית ישראל, 62. שו"ת ח"ס א"ח ס' קסד, כבוד רבו הוא שלמדו חכמה, ופוסק רב ששת כר' יוסי דאפילו לא האיר עיניו אלא במשנה אחת זהו רבו לכל הדברים ולאבלות וקריעה, ופירש ר"ח דהכי הלכתא, ובשאלתות דרב אחאי פ' קרח פוסק כרבי יהודה דאמר כל שרוב חכמתו הימנו, תוס' מו"ק כה, ב, ד"ה ועל, עי' שד"ח אבלות ס' קסד ועי' בס' הדרש והעיון פ' תולדות, תלמיד יקרא ג"כ בן, כלי יקר ריש פ'

דהוי כבן על אביו, אינו רשאי לדחות שאר אבלים⁶³, ואם אין לרבו שום בנים, יפשרו שאר אבלים עמו שיאמר קדיש אחד⁶⁴. ואם יש לרבו בנים, ואעפ"כ רוצה לימר קדיש, יפשרו האבלים עמו כיון שגם הוא נחשב לבן דכל המלמד בן חברו תורה כאלו ילדו⁶⁵. והתלמיד רשאי לומר קדיש, אף אם אבותיו בחיים, ודוקא כשאביו אינו מקפיד⁶⁶, ואם יש אח לרבו ובפרט אח קטן, יאמר האח ולא התלמיד, כי באח איתנייהו ב' טעמים, משום כבודו, ומתאבל עליו⁶⁷, ואם אין האח עמו, אלא במדיגת הים, חייב התלמיד לומר עליו קדיש.

קדיש על שואת ישראל

נוהגים לומר קדיש באסיפות אבל ואזכרה על שרידי בית ישראל. מותר לכולם לומר קדיש ואע"פ שאין אף אחד מהם שיענה איש"ר.

אם מותר לומר קדיש קודם שנתברר מיתתו

מי שספק לו אם מתו הוריו, מדינא אין לומר קדיש, אלא אם אין אבל, יש לו לומר קדיש¹, ודוקא כשאין חשש שתבוא אשתו ותדרוש להשיאה, כלומר: שאין לאביו אשה, אבל אם יש לאביו אשה, אין לבן לומר קדיש, מחשש תקלה שלא יטעו לומר שמותר לינשא², ואבל תוך י"ב חדש, דוחה אותו, שאין ספק מוציא

שם, וכל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכי כאלו ילדו סנהדרין יט, ב. ורב קרא את ר' המנונא תלמידו בשם בני, עירובין נד, א. ור' טרפון קרא לאחד מתלמידיו בשם בני, זבחים נז, א. שם בן יאמר לפעמים להוראת החנוך, ולכן במשה כ' ויהי לה לבן, וכמו דכ' שמואל יב, כא: ועתה חמשת בני מיכל שלא היה בני מיכל רק נתגדל על ידה, רמ"א ח"מ ס' מב ס' טו בשם תשובות מיימוני, ובח"ס ס' קסר הנ"ל מביא ראיה מסוטה מט, א. דרב אחא בר יעקב גידל את יעקב ולבסוף א"ל בריך אנא ופירש רש"י דאין עלי לכבודך כבן, ואפילו אם יהיה קצת חיוב כבוד עליו מ"מ אין אבלים חייבים להניח לו מהקדישים, ולכן יוסיפו מזמור ויאמר קדיש אחריו, ועי' שו"ת רמ"א, ובבל"י. כבוד רבו בזמן הזה הוא מי שלמדו פסק ההלכה והעיון והעמידו על האמת, רמ"א יו"ד ס' רמב סע"ל, ועמ"ש בילד שאומץ הערה 43. 62. אלף המגן, זרע אמת, באר יעקב ס' קלב, קצה המטה שער ד' בשם שו"ת רמ"א וכו"י, שו"ת ח"ס שם. 63. שם בשם מהרי"ק, שו"ת מהר"ם שיק יו"ד ס' נח. 64. סנהדרין יט, ב. 65. דלא עדיף זה מזקנו שלמדו תורה, דהבאנו בערך זקנו דאם אביו מקפיד לא יאמר קדיש בחייו. 66. מעבר יבק שפ"א פכ"א, שו"ת שם ס' קנו. 67. כמ"ש הח"ס שם, ויועיל מעשה התלמיד לרבו, כיון שלמדו תורה והביאו לחיי עוה"ב וחייב בכבודו בחייו וגם במותו.

1. עי' ש"ך יו"ד ס' שעו סק"ד, ט"ז שם, וס' שעה סק"ב, שו"ת חנוך בית יהודא ס' צא, מהרי"ל תשובה לה, ה"ד בכנה"ג ס' תג, מט"א שער ד' ס' יד, באה"ט ס' קלב, לבוש שם, בנועם מגדים מבעל הפרמ"ג בשם א"ר מי שספק לו אם מת אביו או אמו יכול לומר קדיש אם אין גזל אחרים. 2. בשו"ת עבודת הגרשוני ס' יח כ' כ"ז שאין משיאין האשה, אין מתאבלין ואם יש לחוש לתקלה, יש למחות לומר השכבה או מלימר קדיש, וכבר פשט הסנהג לתיקון בכל ב"ד ישראל למחות מלומר קדיש עד שמבורר היתרא דאיתתא, כי

מידי ודאי, ואם בן גדול הוא, יתפלל לפדקים לפני התיבה כשאין אבלים. גם יחדר לקרא הפטרה, וללמוד משניות, לתועלת נשמתם.³

אשה זקנה, שהיתה בשעה שכתבה המכתב האחרון, שקבל בנה ממנה זה עשר שנים, בת תשעים ושלוש, שאם הוא בחיים, היא היום בת מאה ושלוש, אם יכול או גם צריך בנה להחשיבה כמתה ולקבוע איזה יום ליארצייט.⁴

לכתחילה יראה הבן לחקור ולדרוש במקום שהיתה ביום האחרון שקבל ממנה המכתב, שודאי יש שם אצל מי לחקור ויתודע האמת, ואם לא יתודע כלום אז

יש לחוש לתקלה שהאשה תביא עדים לפני ב"ד אחר מן ההשכבה או אמירת קדיש, כיון שכבר המנהג שלא לומר קדיש בשביל מת כי אם שאין לו אב או אם, ובשו"ת שבו"י ח"א ס' קב כ' אשה שיצא עליה קול שמת בעלה אסור לבניו שיאמרו קדיש כ"ז שאין עדות כראוי להשיאה והיכא דליכא דליכא למהיש להיתר עגונה כגון רזוק שמת או אשה שמתה אפילו לא נתברר שמתו רק קול יוצא אומרים קדיש, ובשו"ת משכנות יעקב חיו"ד ס' עט מהרב יעקב אבד"ק קארלין ז"ל איך יש לנהוג לענין אמירת קדיש אחר אביו שמיתתו לא נתבררה עדיין בבירור גמור שיהא בה כדי להתיר אשתו, מביא דברי בעל העיטור דאין מתאבלין ע"י הנטבע במשאל"ס ומראה מחלוקת כמה פוסקים ע"ז ומביא ראיות דצריך להתאבל, ועי' שו"ת חנוך בית יהודא ס' צד, שער דעה ס' שעה, שו"ת מהרי"א יו"ד ס' שסה, שו"ת צמת השדה בכמה סימנים שאין משיאין את האשה מטעם עגונה ובכ"ז מוחין בבני ישראל לומר קדיש, ועי' שו"ת ח"ס ח"ב ס' קלב, ה"ד בקצה המטה, ובספרי ילקוט דת ודין עמ' לה בשם בעל עטרת ישועה ס' כג, ועוד שמותר לומר קדיש קודם שנתברר מיתתו, ובט"ז ס' שעה סק"ב משנתיאשו מלבקשו עוד הורה ר' יעקב למנות מעתה ז' ול' והסכים עמו הרמב"ן, ובש"ך שם סק"ו בשם רב האי ורב שרירא שהביא הטור משמע דאפילו לא נתברר שמת אלא קול יוצא בכך מתאבלין עליו, ואע"פ שנדחו דבריהם בפוסקים כמ"ש הטור, וכ' הרב באה"ע ס' יז ס"ה דאשתו אסורה להספיד או ללבוש שחורים כ"ז שאין כאן עדות שהוא ראוי להשיאה ע"י, ועי' בספרי הנ"ל עמ' קב נדפס מכתבו של כבוד ידי"ג הרב הגאון וכו' מזה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי ז"ל מיום ד' אדר תש"ד שיש להוסיף על הדברים שמותר לומר קדיש קודם שנתברר מיתתו דוקא שאם יש לאב אשה הרי כ"ז שאין להתיר את האשה לשוק אסור לתאבל או להספיד וכמו כן אסור לומר קדיש יתום, ומציין לאה"ע הנ"ל, ובאה"ט שם ס"ק כא, ויו"ד ס' שעה הנ"ל, והדברים ידועים וכשיש צדדים להתיר, אע"פ שלמעשה אין מזדקקים ב"ד, ויש להתיר לומר קדיש, עכ"ל, ושם נדפס השובתי וז"ל: ע"ד הערת כת"ר מא"ע ועוד, הנה כן איתא בשבו"י הנ"ל, ובח"ב ס' קיד באשה עגונה שאין לה עדיין היתר ברור מכבלי עיגון שלה לא יחתמו בניה אצל שם אביהם ז"ל או הכ"מ, ובכ"ז איתא בשו"ת חו"י ס' עא דאין להתיר עגונה בשביל זה שכתבו על בעלה ז"ל או הכ"מ אע"פ שהמנהג פשוט שלא לכתוב ז"ל או הכ"מ על החי, וכ"ז בנכתב כבר וכשאין חשש שתבא אשתו להשיאה מספק, ובכל בו אבלות פ"ד אות לו אסף מכל שו"ת בענין זה וכ' בשם שו"ת כנ"י ס' נג מאחר בזמנינו ששולחים לרבנים שו"ת בענין זה, ואיכא פרסומי מילתא אין חשש אם הבנים יאמרו קדיש בביתם, ועי' שו"ת כ"ס חיו"ד ס' קפו, ובעטרת ישועה הנ"ל מחלק בין אמירת קדיש לאבלות ומתיר לבניו לומר קדיש ובאופן שאין לחוש לעדות שראוי להשיאה יאמרו הבנים קדיש אפילו בספק כמ"ש בהרי"ל ה"ד בבאר היטב ס' קלב סק"ה, ובבאר יעקב סק"ו, ועי' רמ"א ס' שעה ס"ז, ובשו"ת דיראי השדה ס' כה כ' שאם אין חשש א"א התירו לומר קדיש, ובשו"ת כנ"י הנ"ל הקיל בזה בזמנינו, ועי' ישועות יעקב בפ"י הקצר, שע"י אמירת קדיש לא יבואו להתיר את האשה, ואף דלא ינהגו אבלות יוכלו לומר קדיש כי קדיש אינו תלוי באבלות כמ"ש הט"ז בס' שעו סק"ד, וכמ"ש בעטרת ישועה הנ"ל, מכל האמור יכול לומר קדיש אפילו אם עוד לא נתברר מיתתו ודוקא אם אין שם אבלים. 3. שו"ת חנוך בית יהודה, ועטרת ישועה הנ"ל, ולא מקילינן בספיקא דרבנן אלא בדיעבד וא"א בענין אחר אבל לכתחלה לא, כידוע. 4. נוהגים שאם מגיע לאדם יום שנפ' בו אמו אומר ק"י וגם מתפלל לפני התיבה.

מספק יאמר קדיש י"א חדשים כי אפשר מתה לא כבר ואף אם היא בחיים נמי רשאי לומר קדיש מספק אבל לא התפלה. דהזכרת נשמות אסור משום דשמא היא בחיים ויהיה הזכרת שם שמים לבטלה ואף בלא הזכרת השם נמי היה כדובר שקרים שמספק אסור ולכן לא יאמר תפלת המלא רחמים ולא תפלת יזכור שאומרים ביום טוב אבל קדיש ולהתפלל לפני העמוד רשאי וממילא יש לו לומר וכן יקבע יום היא"צ ביום שיגמור לומר קדיש וג"כ רק לומר קדיש ולהתפלל לפני העמוד ולא לעשות חזרה.⁵

מי שהגיע אליו שמועה רחוקה מאמו והוא מסופק אם כבר עברו עשרה חדשים או י"ב חדש אין לו לומר קדיש כלל.⁶ אלא ילמוד שלש פעמים ביום פרק משניות ויאמר קדיש. נוהגים שמי שנוסע אביו או אמו לארץ ישראל אומר הבן קדיש מיום נסיעתו.⁷ אף שהם בחיים.⁸ ויש חולקים שאם ידוע שבוראי חיים אין לומר קדיש.⁹ ואבלים דוחים אותו.¹⁰ ואם אין אבלים, ואין הוריו מקפידים משום אל יפתח פה לשטן, יכול לומר, בכ"ז יותר טוב שלא לומר.¹¹ וי"א אפילו הוריו קיימים יאמר קדיש.¹² וזה דוקא קדיש יתום אבל קדיש דרבנן יכול לומר בכל אופן.¹³

אם מותר לומר קדיש קודם הקבורה

מי שמת בשבת, או ביו"ט, ואי אפשר לקברו בו ביום, או מפני איזו סבה שהיא, אין לומר קדיש עד אחר הקבורה, ובמקום שנהגו לומר אין למחות בידם.¹⁴ וי"א דיאמר על כל פנים קדיש, תיכף אחר המיתה, דאין אמירת קדיש תלוי כלל באבלות.

5. שו"ת אגרות משה יו"ד ס' רנח. 6. כיון שיש ספק שמא עבר י"ב חדש תלינן להקל בכל ספק באבלות, מטעמא דכיון דאדם עלול למות אולינן בתר שעת מציאתן כ"ד הט"ז ס' שצו, וכן תלינן דהוי לאהר ל' באבלות, להקל. וה"נ לגבי קדיש יש לתלות להקל שעברו כבר י"ב חדש, ואפי' להפוסקים דתלי' באבלות להחמיר, משום חוקת חיים, אך רבים מפקפקים לזה. ובג"ד הוי חומרא דאתי לידי קולא, דמה שפוסקים לומר קדיש בסוף י"א חדש הוא משום כבוד הוריו שלא לשוותם רשעים, וא"כ הוי חששא דאורייתא. ואפי' להסוברים דכבוד דלאחר המיתה הוא דרבנן, כ"ד הנוב"י א"ע ס' מה, מ"מ בזיון הוי ודאי מהתורה, מארור מקלה אביו ואמו, ע"כ שב ואל תעשה עדיף. כמ"ש בספרי ילקוט דת ודין עמ' לו, עי' באה"ט, ולבוש ס' קלב, ומט"א, ועמ"ש בפ' החייבים באמירת הקדיש מאמר כבוד או"א במותם העדה 12. 7. שד"ח אבלות ס' קנג, כל בו אבלות ח"א דף שעח אף שהם חיים אין שום פקפוק באמירת קדיש. 8. שד"ח שם. בבב"י ס' שעו כ' כעשה בזמן יתד מפ' שנים שנסע מח"ל לא"י וצוה לבנו בנסעו ממנו שיאמר קדיש תיכף בנסיעתו ולא רצו אבלים וזכו בדין ע"פ הרב שהי' שם. 9. רמ"א ס' שעו ס"ד נהגו לומר קדיש על האם אע"פ שהאב חי, וכ' הפ"ת שם משמע דאם שניהם חיים לא יאמר קדיש יתום. 10. קמח סולת ה"ד בשד"ח שם, ועוד פוסקים. 11. רמ"א א"ח ס' קלב כ"ב, יו"ד ס' שעו ס"ד, פ"ת שם ס"ק ד ובב"י, שו"ת אבן שהשם. 12. סדור תורה אור שער הכולל. 13. ס' ילקוט דת ודין עמ' לה. 14. להטעם שהקדיש הוא שפודה את אביו מגהינם, א"כ כ"ז שלא נקבר אין בו דין גיהנם. ואיתא בחידושי הגרשוני בשם הזוהר, שאין מקום לקדיש ער אחר דאטמיר בארעא, ועי' מטה אפרים ושו"ת שבות יעקב ס' ח מי שמת לו אביו בשבת יאמר קדיש ביום השבת, בס"ז ס' שעו סק"ד כ' מי שמת בשבת, או ביו"ט, וא"א לקברו בו ביום, יאמר קדיש תיכף אחר המיתה, דאין אמירת קדיש תלוי באבלות, אבל בחול אין לעשות כן, דהא אונן פטור מן התפלה, וכן פסק הט"ו בא"ח

אבל בחול אין לעשות כן, דהא הוא אונן, ופטור מן התפלה¹⁵. וי"א דאין לומר קדיש גם בשבת ויו"ט, כי ס"ל שהקדיש, הוא כדי לפדות אביו מגיהנם, וכל זמן שלא נקבר אין בו דין גיהנם¹⁶.

ס' עא ס"קב, וכן משמע בשו"ת שער אפרים ס' צט, כיון דאדם נידון מעת יציאת נשמה עד שעה שמוליכין אותו לקבר כדאי' בזה"ל, וכן פסק בשו"ת גהלת שבעה ס' עג, אכן הש"ך בנה"כ ס' שעו השיג על הט"ז בדין זה וכו' וז"ל: ולי נראה כיון דהטעם הוא שפודה את אביו מגיהנם, א"כ כ"ז שלא נקבר אין בו דין גיהנם, וכדומה שכן נוהגין עכ"ל, ומטעם זה השיג ג"כ בשו"ת עבודת הגרשוני ס' סב על הט"ז בזה, ובאמת אין זו השגה כלל על הט"ז, דאע"פ שאין בו דין גיהנם, מ"מ כיון שהוא כבר מת מוטל לפנינו והוא מעותד ומוכן לדין גיהנם, ואי' בסנהדרין מ"ד ב, א"ר אליעזר לעולם יקדים אדם תפלה לצרה שני' איוב לו, יט, היערך שועך לא בצר, וכן הוא במדרשים מכאן דיש להקדים תפלה לצרה, ע"י בגרש הכרמל בפ' וישלח עה"פ: אלקי אבי אברהם כו' הא דהקדים להתפלל תיכף, אף שלא עשה כן בדורון ובמלחמה, כדמוכחי קראי דכ' לקמן וילן שם בלילה ההוא וכו' ולאחר שעלה השחר ויחץ את הילדים, י"ל דקיים יע"א בעצמו מחז"ל הנ"ל אר"א לעולם יקדים אדם תפלה לצרה, שאלמלא הקדים אברהם כו' לפיכך הקדים יעקב התפלה אף קודם הכנסת הדורות לשלוח, וכן אי' בשמ"ר פכ"א ובתנחומא פ' מקץ, ובירושלמי תענית פ"ג ה"ו אמרינן א"ר לעזר אוקיר לאסייך עד דלא תצטרך ליה, כלומר: שיתפלל האדם קודם ביאת הצרה, ובירושלמי ברכות פ"ה ה"א אמרינן הבא מן הדרך והמיצר אסור להתפלל שני', ישעיה נז, יט, לכן שמעי נא זאת עניה ושכרת ולא מיין: מ"ש המיצר אסור כו' היינו: בשעה שהוא מיצר, דאם יצערוהו בשעת התפלה או הוי דינו כשכור דאין דעתו מיושבת עליו ואסור לו להתפלל, והיינו טעמי' דיעקב הקדים להתפלל, וא"כ שפיר י"ל קדיש, תחלה, במת שנקבר בתוך היו"ט שאומרים קדיש, וכן בנתייאשו מלקברו, נוהגין דין אבלות וקדיש וכו' אם כי באמת לא ראיתי נוהגין כן, מ"מ היכא דנהגו כדעת הט"ז, באם הורה המורה כן לא מהדרין עובדא, כי יש לו על מה שיסמוך, ובס' לקט הקמח, חלק אר"ח ה' תפלה וקדיש דף יו"ד כ' וז"ל: ומנהג עיר הקודש תובב"א שאומר קדיש בסיועת חזן הכנסת, שאומר אחריו, עכ"ל, וע"י הרש"ז א"ח ס' עא, והכ"א ומט"א שער ג' אות ב', בית לחם יהודה שם סק"ה, ובס' לחם הפנים חולק עליו, דבנקה"כ כ' כ"ז שלא נקבר אין בו דין גיהנם וכדומה שכן נוהגין, אבל ראיתי בכמה קהילות ומדינות שנוהגין כט"ז, וכן הורה אחי הגאון מוה"ר יעקב ז"ל, וכן פסקתי כמה פעמים, ובהנהגת מנהגים אי' דיכול לומר קדיש, ומה שכתוב מפגי שאין בו דין גיהנם כ"ז שלא נקבר קשה, א"כ לא יאמרו קדיש בשבת ויו"ט כלל, אלא ודאי דיש טעם אחר, ולכן אומרים קדיש בשבת, וע"י בס' יש נוהגין דהקדיש הזה אינו תפלה שיתפלל הבן על אב לפני ה' שיעלוהו משאול מטה, אלא זכות ומצוה הוא למת כשבנו מקדש השם ברבים והקהל יענו אחריו אמן, וה"ה כשאר מצות וזכויות שעושה הבן אחר ביתת אביו דהוי כפרה לנפש האב, עכ"ל, וזה יכול לעשות אפילו קודם קבורה, ובמעב"י י"א מאמר ב' פ' כ"א כתב: קדיש שאומרים בשבת ויו"ט, אין הטעם להנצל מגיהנם, רק להעלותו מג"ע של מטה ממדרגה למדרגה, וא"כ מועיל אפילו בשבת, אבל בחול אין לעשות כך, דהא אונן פטור מן התפלה, וכן פסק הט"ז ס' עא, וע"י ט"ז ס' שמ"א סק"ו כסותר א"ע.

15. ט"ז יו"ד ס' שעו סק"ד, שאם אין חל עליו האנינות יש לומר קדיש קודם הקבורה, הרש"ז א"ח ס' עא מט"א שער ג' אות ב' סק"ד, בית לחם יהודה שם ס"ק ה', חכ"א כלל קע"א ס' יב, פ"ת שם ס' שמ"א ס"ק יד, שו"ת אבן השהם ס' כז, שער אפרים ס' צט, שו"ת גהלת שבעה ס' עג, ובשו"ת שבות יעקב ח"א ס' ה', וכו' שלא נוהגין כט"ז, והיכא דנהוג נהוג, ואם הורה כדבריו לא מהדרין, וע"י במטה אפרים ס' תקצו סע' ז' דדוקא אם אין האבילים מוחזין בידו, וע"י משמרת שלום אות אונן, 16. הט"ז שם, נקה"כ שם דל"ג, וכן בס' הידושי הגרשוני לבעל עבוה"ג, והכ"א כלל קע"א כתב לנהוג כט"ז, דאע"ג דאין בו דין גיהנם עדיין, בכ"ז יש כמה דינים השולטים בו עד גיהנם, כדאי' בזהר ומביא מס' בל"י שם, ובחי' רע"א על הנקה"כ רמו לשבו"י הנ"ל, ובמשמרת שלום שם מביאו מזהר פרשת וחי' ופ' ויקרא, שאין מקום לקדיש עד אחר דאיטמיר גופא בארעא, ומביא גם משו"ת עבודת

מי שנפטר ביום שני של פסח, ונקבר במוצאי יום טוב, ובביתו יש מנין, אומר האבל קדיש ביום הראשון של חול המועד, אבל במקום שיש אבלים לא¹⁷.

אונן לדין אמירת קדיש

אונן יכול לילך לבית הכנסת לומר קדיש קודם קבורה¹ ויש חולקין² ואם יש לו מתעסקין, ילך לבית הכנסת ויאמר קדיש כי זה כבודו של אביו³.
והגים בירושלים ובמצרים לומר קדיש קודם קבורה⁴ והמנהג בארץ הצבי טעם החזן אומר הבן קדיש קודם הקבורה⁵.

מי שאין האנינות חל עליו ביום זה, ואמירת קדיש יתום לפי הנהגים לומר לפני הקבורה, יוכל לומר קדיש על אביו או על אמו קודם הקבורה, רק במקום שאין שם אבלים, אבל במקום שאר אבלים, ומוחין, אין לומר קדיש קודם קבורה⁶.
אם יש בן קטן, שלא שייך בו אנינות, לא יאמר קדיש קודם קבורה⁷ ויש מתירין לו ללכת אפילו בחול לבית הכנסת לומר קדיש⁸.

מי שמת בחול ולא ניתן לקבורה בו ביום, והאנינות חלה עליו, אין לו לומר קדיש, דאם פטור מק"ש ותפלה ומכל מצות, ק"ו שפטור מקדיש, אבל אם לא ניתן לקבורה זמן רב, ונתנוהו בארון, ונתיאשו מלקברו, לא חלה עליו האנינות, כי האבלות מתחילה מזמן שנתיאשו מלקברו, ודינו כמו בשבת ויו"ט⁹. ויש חולקין ולא יאמר קדיש¹⁰ ואם לא נקבר בו ביום מחמת גזירת המלכות יש להתיר¹¹.
אונן שיש לו יארציט על אביו או על אמו, אינו רשאי לומר קדיש מפני האנינות¹² אבל יש לו לומר אחר הקבורה¹³ חוץ אם חל בשבת¹⁴. וי"א אם היא"צ הוא על אביו או על אמו והאנינות הוא על אחיו, מותר לבעל היארציט לומר קדיש, שגם המת חייב בכבוד אביו ואמו¹⁵, ומי שהורה לאונן שיאמר קדיש ביארציט, לא הפסיד ודוקא לאחר הקבורה¹⁶.

הגרשוני הנ"ל, ועי' בגליון רש"א ס' שמא ס"ב, וכ"כ בקו"א מלחה"פ ליו"ד ס' שמא, ובשד"ח מע' אנינות ס"ק כו ובשו"ת טו"ט ג' ח"ב ס' רמ. אמרנו שלפי הנק"כ טעם הקדיש שפודה את אביו מגיהנם, וכ"ז שלא נקבר אין דין גיהנם, עי' זוהר פ' ויחי דף תס"ח, ויקרא דף ש"ג, אבל י"א שז' דינים מתחלפים עליה דבר נש כר נפק מהאי עלמא, חד כדנפיק רוחא מן גיפא, מוכח מזה שאדם נידון גם קודם שיובל לקבר ע"כ פסקו שיש לומר קדיש אף קודם קבורה, והם החולקים על הנק"כ, ועי' בספרי ילקוט דת ודין עמ' כט בשם בל"י ס' שע"ו.
17. שו"ת אמרי א"ש ס' מ' דהש"ך והט"ז שוים בזה אם אינו מרוחק יום המיתה, עי' ס' ת"ב.
1. ש"ע הרב ס' עא בשם ס"ז, ושו"ת שער אפרים יו"ד ס' צט מסתפק בזה, כף החיים שם אות טז.
2. שו"ת בית יהודה ח"א ס' ה' ד"ד בכף החיים שם.
3. ט"ז או"ח ס' עא כק"ב.
4. ברכ"י ס' שמא אות יב, נהר מצרים ה' אבלות.
5. קונט' אחרון בלחה"פ, ברכ"י שם, ובכף החיים.
6. מט"א ס' תקצו ס"ו, שערי דעה יו"ד ס' שעו, שו"ת שב"י ח"א ס' יח, פ"ת ס' שמא ס"ק יד.
7. מט"א.
8. קצור שלי"ה, שו"ת נחלת שבעה ס' עג.
9. אלף המגן.
10. פ"ת שם סק"ט. שו"ת מהר"ם שיק יו"ד ס' שמב.
11. נועם מגדים, שו"ת מהר"ם שיק שם.
12. עיקרי דינים בשם הרב מנחם דוד, ובנועם מגדים.
13. תפארת הגרשוני ה"ד בבל"י ס' שעו.
14. ישמ"ח לבב ליקוטים אות פ', ברכ"י ס' רמ"א.
15. היכל התשובה ס' ע.
16. שו"ת מהר"ם מלובלין הוצאת תשכא, בא' שנעשה אונן ביום שמת בו אביו או אמו, אין לומר קדיש קודם הקבורה, כי עיקר

הקדיש קודם שמוציאין את המת

יש נוהגים שקודם שמוציאין את המת אומרים פסוקים והאבלים אומרים קדיש, ואע"ג דאונן פטור מתפלה, אבל קודם הוצאת המת שכבר גמרו עם החברה קדישא, אין עוד מצד הדין אנינות לאבלים, ועוד שהקדיש הוא מכבוד המת, ואם אין אבלים אומרים חברי הקדישא הפסוקים והקדיש¹⁷.

צידוק הדין וקדיש

המנהג במצרים, לומר צידוק הדין וקדיש לפני ארונו, המונח בבית, או בחצר, אם הבית קטן מהכיל את הנאספים, ואין מעמידין אותו בשום מקום כלל, כי אם אחר שנסתם הגולל אומרים צידוק הדין והשכבה.

ובירושלים מעמידין את המת לומר עליו קדיש לא פחות משלשה פעמים, הראשונה בפתח חצר המת ולא בביתו, שנית ע"פ בית הכנסת אם יעבור דרך שם, שלישית בפתח שער העיר, ובאדם חשוב גם יותר מזה.

במצרים אם לא אמרו עליו קדיש בביתו, אז אומרים עליו ציה"ד וקדיש בפתח רחוב היהודים ותו לא¹⁸.

ציה"ד אין אומרים על תינוק שמת בטדם מלאו לו ל' יום¹⁹, וי"א שאין אומרים ציה"ד עד שיהא בן י"ב חדש²⁰, וי"א כ"ז שלא הגיע לי"ג שנים אין אומרים אחריו ציה"ד²¹, נקבר המת בלילה אין אומרים ציה"ד ולא קדיש²².

הקדיש להצילו מן עונש גיהנם, ודיניו של גיהנם ליתא עד אחר הקבורה, ומי שהורה לאונן שיאמר קדיש בי"א לא הפסיד, ודוקא לאחר הקבורה, ובס' שער אפרים מבית אהרן כהנא רבא קדישא מק"ק וילנא חיו"ד ס' צט בנ"ד אם אונן רשאי לומר קדיש כ' לעי' בזהר פ' ויקהל, ובפ' במדבר, אי אדם נידון מעת יציאת נשמה עד שעה שמוליכין אותו לקבורה, ועי' נועם מגדים בשם א"ר ס' קלב בשם עה"ג ס' עב שאונן יא"צ ילך לבה"כ לומר קדיש, ומ"ש הט"ז ביו"ד אונן על אביו זה כבודו אבל אונן יא"צ אין כבודו של מת בכך והרי פטור מק"ש ותפלה כ"ש לומר קדיש וצ"ע. 17. גשה"ח דף רעט. 18. גהר מצרים הלכות אבלות. 19. יו"ד ס' שד"מ ס"ד, ועמ"ש במאמר קדיש על קטן, הזכרתי את מכתבו מכ' מו"ר הרה"ג הצדיק מוה"ר ברוך יצחק ישכר הלוי ז"ל הגאבד"ק פולטוסק דשאני קדיש הבא עם ציה"ד שהוא להצדיק את הדים על המיתה ולקדש את שמו ית"ו שתמים פעלו, אבל סתם קדיש שהוא לעילוי הנשמה, אפשר דבקטן שאינו בר עונשין, אין לומר עליו קדיש ע"ש, ועי' כל בו אבלות דף רט בשם ספר האשכול ה' מו"ק אות נא, ובכל בו דף ריד בשם ס' האורה ס' קמו, ובאור"ה מח"ו או"ז אבלות שעל נפל שמת אחר ל"י היה אומר קדיש עליו, ובשו"ת ח"צ ס' ח שקדיש עם ציה"ד אומרים אפילו על קטן, ובפרדס הגדול ס' רצ באישפיריה נפטרה בתו של אחד קטנה שלפני ערב הפסח וה' לבית הקברות והי' ר' אליקום הלוי עמהם ומחה לומר ציה"ד וגם קדיש, ולא ידעתי טעמו של דבר כ"א ראיתי מעשה במגנצא ובוורמשא על פחות מבן שלשים, וכן הורה רבינו יהודה נ"ע ועשה מעשה בוורמשא דאין בקיאיין ולא קים להו אם בן ט' חדשים שלימים הוא ע"ש. 20. רמ"א שב. 21. אע"ג דאין ב"ד ש"מ מענישין לפני בן כ' הרי כ' התוס' עה"ת גבי ער ואונן דנענשו בהיותם קטנים לפי שהיה בהם דעת, והא דאמרו דאין מענישין היינו בעודו בחיים אבל לאחר מיתה מענישין, עי' שו"ת נוב"י א"ח ס' ה, כל בו הנ"ל ס' שד"מ. 22. רמ"א

שמירת הדין שורה בלילה²³. והספרדים נוהגים לומר גם בלילה ציה"ד וכן קדיש²⁴. וכן בארץ ספרד.

ציה"ד אין אומרים בחול המועד שהוא כמו תחנון²⁵. וכן בפורים, ומכיון שאין אומרים ציה"ד גם קדיש אין אומרים דעל מה יאמר קדיש אם לא אמר פסוקים²⁶. ובר"ח אם בן ת"ח הוא. ובשבוע כולו של חג שבועות קודם שבת לא נפלו בתחנונים בוודמשא, אבל במגנצא מתנפלין, אלו ואלו מודים בד' ימים שבין יו"כ לסוכות וכן בחנוכה, א"א.

הקדיש בבית העולם, אחר קבורת המת, הוא לקדש השם, באמירת יהא שמיא רבא, והוא כצידוק הדין²⁷, בבחינת ה' נתן וה' לקח יהי ה' מבורך²⁸. כי היו מצדיקים את מעשה השם, והמנהג לומר קדיש יתום בסדר התפלה תקנו בזמן מאוחר, אבל המנהג של צידוק הדין בקרב ישראל הוא ישן נושן, וצדוק הדין של הקדיש הוא ברוחו של איוב שאמר יהי שמו הגדול מבורך, שהוא כמו יתגרל ויתקדש שמיא רבא.

הברכה של צידוק הדין נזכרת בחז"ל¹. האבל, עלול מתוך מרידות הלב, להרהר ח"ו אחר מדותיו כביכול, ובאמרו: יתגדל ויתקדש שמיא רבא, מקבל עליו דין מלכות שמים, ומצהיר, שמשפטו אמת וצדק, וזה מה שאומר: „בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה“, ומקדש על ידי כך השם יתברך ברבים, והוא כעין צידוק הדין².

אחר צידוק הדין, אומר קדיש זה³ דהוא עתיד לאתחדתא וכו' שהוא כתפלה, והתירו לאבל לאומרו אף בלי מזמור תהלים מקודם⁴.

המנהג הזה, הוא מימם קדמונים, שהזכירו אחר קבורת המת ענין תחיית המתים, ומבקשים על המת שיזכה לתחיית המתים, ומקדישין השם, ואומרים: „בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא“⁵. ומקורו מן התורה דכתיב⁶: הצור תמים פעלו וגו', משה רבינו ע"ה הצדיק דין הקב"ה עליו למות, ובשעה שהוציאו את רבי חנינא בן תרדיון ואת אשתו ובתו, צדקו עליהם את הדין, הוא אמר הצור תמים פעלו, ואשתו אמרה אל אמונה ואין עול⁷. רחב"ת שדנהו לשריפה, ואשתו קבלה את הדין, ובתו לישב בקובה של זונות אמרה הפסוק⁸: גדול העצה ורב העלילה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם, אמרו דבותינו: ג' צדיקים הללו שנזדמנו להם ג' מקראות של צידוק הדין, שלא הרהרו אחר מדותיו של הקב"ה, בשעת צידוק הדין, ואיוב אחר שהגיע אליו השמועה בדבר מיתת בניו, אמר⁹: ה' נתן וה' לקח יהי ה' מבורך.

התנא הקדוש רבי עקיבא כשמתו בניו נכנסו כל ישראל והספידום¹⁰, ולא הספידם בעצמו, היות והצדיק דינו של הקב"ה, מכיון שהיה רגיל לומר: כל מה דעביד רחמנא לטב עביד¹¹.

ס' תא ס"ו, ב"י ס' שעו, ועוד. 23. יוסף דעת ס' שעו. 24. שד"ח שם ס' ריב. 25. לבוש ס' תקמו. 26. שם ס' תרצו. 27. ספר הקדיש לר' צבי קרול ז"ל. 28. איוב א, כא.

1. ברכות נח, ב. ש"ע א"ח ס' רכד, ס"ב. 2. גשר החיים דף רסח. 3. סרע"ג. 4. דרישה יו"ד ס' שעו. 5. תורת האדם להרמב"ן, טו"ד ס' שעו, דרישה שם, סדור רשב"ן ח"ב דף לט, כל בו אבלות דף ריד. 6. דברים לב, ד. 7. ע"ז יח, א. 8. ירמיה לב, יט. 9. איוב א, כא. 10. מו"ק כא, ב. 11. ברכות ס, ב.

רבינו הקדוש קרא לבניו וציוה להם איך יתנהגו אחר פטירתו, ולחכמי ישראל ציוה שיספידוהו בכרכים¹², ולמה לא ציוה לבניו שיספידוהו? אלא שמנע את בניו מלקונן עליו, אלא להצדיק דין שמים¹³. וחייב אדם לברך על הרעה כעל הטובה¹⁴, וצדיק וישר הוא¹⁵, מלמה שבשעת פטירתו של אדם, כל מעשיו נפרטין לפניו ואומרים לו: כך וכך עשית, במקום פלוני, וביום פלוני, והוא אומר: הן, ומצדיק עליו את הדין, ואומר: יפה דנתוני, שנאמר¹⁵: למען תצדק בדברך¹⁶. שמצדיק עליו את הדין, כיון שהאדם מודה, מראה בזה הצדקה ויושר, ולא רק לעתיד יצדיק דינו של הקב"ה, אלא, האיש הירא את ה' באמת, אם יקרו לו ח"ו מקרים רעים, ימשול ברוחו ויתאמץ בכל כחו, להבליג על יגונו, ויקבל הכל באהבה, כמו שנאמר¹⁷: ואמרת ביום ההוא אורך ה' כי אנפת בי ישב אפך ותנחמני, גם אם ירבה לאדם תאניה ואניה, לא יתלונן על התלאה אשר מצאתהו, רק יתן תודה לאל.

עתיד הקב"ה להיות יושב בגן עדן ודורש וכו' ורשעי ישראל וכו' מצדיקים עליהם את הדין, מיד מתגלגלים רחמיו של הקב"ה עליהם¹⁸.

ובאמירת הקדיש כל יהודי מצדיק עליו את דינו של הקב"ה ומאמין שמזכה את הוריו לפוטרו מדינה של גיהנם, ולהעלותם לשורש נשמתם¹⁹, כי להבן החי יש לו ה' כחות רוחניים, שהם: נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה, ולאביו הנפטר לא נשאר לו בהארת הנפש, רק ב' מהם: רוח, וחיה, וכל טוב מה שעושה הבן בעולם הזה מזכה לאביו, כמו שארז"ל²⁰ אשריך אברהם אבינו, שאליעזר בן עזריה יצא מחלצריך, נפש ורוח, הם: המושכים הרוחניים שבכל מיני נבראים בעלי תנועה, והנשמה, הוא החלק הרוחני הנמצא בבני אדם¹⁹ המושך להאמין „אמונת ה'“ „ואמונת דברי חז"ל“ שהגוף נחשב רק כמלבוש של הנשמה דכתיב²¹: עור ובשר הלבישני, ובזמן מות הגוף, הנה היא כפושטת מלבושה, למען לעלות להמקום שבאה משמה, דכתיב²²: והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה, כלומר: שתשיבנה אליו כמה שנתנה לך, נקייה בלא עון²³, בתקופתינו שהאדם עומד בסוף העולם ומדבר, וקולו נשמע בסוף העולם, ע"י רדיו וכדומה, וכן דברים חדישים, שמהם אפשר לקרב ולהשיג, גם את ענין השארת הנפש, וכן בשעה שנפרד הנשמה מן הגוף לאחר מותו, נשאר חלק ממנו חי וקיים לעד, כגון: נפש המשכלת, וכלי המבטא הרוחני, כמו החסיד ההוא²⁴, שלן בבית הקברות, ושמע מה שהנשמות מדברות, וי"ב נחמן²⁵ דבר עם אחאי בר יאשיה אחרי מותו, והיה לו עמו משא ומתן, הקשה לו כמה קושיות, והוא השיב לו מתוך קברו, ור' אליעזר בר שמעון²⁶ אחרי מותו השיב, וכן שמואל אחרי מותו, דבר עם שאול, וא"ל²⁷ ומחר אתה ובניך עמי בקבר

12. כתובות קג, ב. 13. ברכות נד, א. 14. עי' ספר שיח שלמה. 15. תהלים נא, ו. 16. תענית דף יא, א. בספרי קהלת דוד ס' יא בשם מו"ר הרב הגאון ר' צבי יחזקאל מיכלואהן ז"ל הלל ששמע קול צוחה בעיר אמר מובטח אני שאין זה בתוך ביתי בוכות ס, א, שידע הלל שבביתו מצדיקים דינו של הקב"ה ומקבלים הכל באהבה, וכעין תענית כב, ב, גחין ושמעיה דקא מצדיק עליה דינא אנפשיה אמר איכה א, יח, צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי. 17. ישעיה יב, א. 18. ילקוט ישעיה כו. 19. נשמת יוסף מאמר יא, טז וכה. 20. מכילתא בא, ועי' ספרי בהעלותך, חגיגה יד, ב. 21. איוב י, יא. 22. קהלת יב, ח. 23. רש"י שבת קנב, ב. 24. ברכות יח, ב. 25. שבת שם. 26. ב"מ פד, ב, ועי' בבא בתרא נח, ב. 27. שמואל"א, כח.

כמוני, הרי שכח הדבור והשמיעה נשארו אחר מות הגוף, ומזה יש לנו להתעורר הזקות נצחיות הנפש, ואי אפשר להאדם להרגיש בדבר שאין בו, כמו להשריש בדעתו, שיש בלבבו שמש וירח וכוכבים, וכדומה, ולהטריח עצמו, ולתת מהונו וכחו ולהוציא הוצאות רבות, על הציור והדמיון הכוזב הזה, והנה רואים אנשים חכמים ונבונים, מטריחים את עצמם על דבר נצחיות, כמו מוציאים הרבה כסף וזמן, לבוא לקבורת הורים, ולאמירת קדיש, ויש שבעודם בחיים מקמצים מלחמם, לתכלית אלו הדברים, בודאי אלו התשוקות אינם באים מכח החומר והגשם, אלא מכח הנפש המשכלת הנצחית שבאדם¹⁹, לכן מיד אחרי שנסתם פה האבא או האמא מלהגיד קדושת ה', תיכף הבן אומר: שהוא הממשיך מעשי הוריו, יתגדל ויתקדש שמה רבא²⁸.

קדיש הגדול הנקרא קדיש של תחית המתים

קדיש הגדול, נתקן כדי להשריש אמונת תחית המתים, ולנחם את האבל, ותיקנוהו גאוני בבל לאמרו על הנפטר סמוך לאחר קבורה²⁹.
ובמצרים, אין המנהג לומר קדיש זה על המת בשום מקום, לא בביתו, ולא בבית הקברות, ויש נוהגין כן בירושלים, ובמצרים המנהג לומר צידוק הדין וקדיש, ובמקום יהא שלמא וכו' אומרים תתכלי חרבא וכפנא וכו' אשר הוא סוף קדיש דהוא עתיד³⁰.
ומנהג נ"א לומר קדיש ג' פעמים, בג' מקומות, ואחד מהם קדיש דהוא עתיד קדיש אחר צידוק הדין סגולתו לתברא מנעלין דפרזלא³¹.

נוסח ופירוש על קדיש דהוא עתיד לחדתא, מרבינו דוד אבודרהם ז"ל

יתגדל ויתקדש שמה רבא דהוא עתיד לחדתא עלמא³² כמו שאמדו³³: שיתא אלפי שני הוי עלמא וחד הרוב, ולשכללא היכלא³⁴ ולמיפרק חייא³⁵ לגאול את החיים מזה הגלות שאנחנו בו³², ולאחאה מתיא להחיות את המתים שהוא עיקר אמונתינו ולמבני קרתא ירושלים³⁶ שנאמר³⁷: בונה ירושלים ה', ולמעקר פולחנא נכראה מארעא³⁸ ע"ש הכ' ³⁹ הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם, וכתוב⁴⁰: וגם את הנביאים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ. לאתבא פולחנא קדושא דשמיא

יט. 28. בהסכמת ידי"ג הרב הגאון וכו' ר' יוהנן זרחי ז"ל. 29 דרישה ס' שעו, סדור רשב"ן ח"ב לט, ראב"ן ס' יא, מקור לקדיש זה נמצא במס' סופדים פ' יט, ובתורת האדם להרמב"ן. 30. נהר מצרים ה' אבלות. 31. שפת אמת כא כט. וכ"ה בוזהר. 32. כ"ה הנוסח לרד"א, ובסרע"ג בעלמא דהוא עתיד לחדתא. 33. ר"ה לא, א. 34. כ"ה בעזרא ה. ג. 35. בסרע"ג ליתא, הרב אדנברג. 36. בסרע"ג ד' ירושלים. 37. תהלים קמו, ב. 38. בסרע"ג, נוכראה מארעיה. 39. בראשית לר, ב. 40. זכריה יג, ב.

להדרה וזיוה⁴¹ ע"ש הכ' 42: והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים וידעו כי אני ה' בחייכון וביומיכון עד לעילא⁴³ ואומר: תתכלי חרבא וכפנא⁴⁴ לפי שכתוב⁴⁵: מתוך תשכל חרב. הוא מבקש כאן מאת השם שתכלה אותה החרב מן העולם וכפנא ומותנא ע"ש הכתוב⁴⁶: וברעב פדך ממות ומרעין בישין ע"ש תרגום⁴⁷ וכל מרדי מצדים מננא וכל עמיה בית ישראל ואמרו אמן⁴⁸ עושה שלום וכו'⁴⁹.

קדיש אחר ההספד

נוהגים לומר קדיש אחר ההספד, אם היה דבר אגרה ודרוש בתוך ההספד⁵⁰. ויש מונעין האונן שלא לומר קדיש אחר הדרשה בבית החיים⁵¹.

קדיש הראשון עם מזל טוב

יש נוהגים כשנסתם הגולל של גדול בישראל, והבן של נפטד ג"כ גדול בישראל ורוצים שהבן ימלא את מקום הנפטד אומר קדיש הראשון ואח"כ פורצים המלוים בקריאות מזל טוב, וגם יחי רבינו. יש נוהגין, שלאחר סתימת הגולל, חולצין המנעל, ומדחיקין מבית הקברות, ואומרים קדיש, ומה טוב ללמוד איזה משנה⁵². ויש שאינם חולצין המנעל אלא אימרים קדיש, וכשיש כמה בנים, ורוצים שכל אחד יאמר: קדיש בפני עצמו, יאמרו מזמור בין כל קדיש לקדיש, כדי שיאמרו כל אחד קדיש על המזמור בפני עצמו, ולא יאמרו קדיש אחר קדיש⁵³. ואם אין שם אבל, אומר הקדיש ראש המשמורה של חברה קדישא או אחר.

41 בסרע"ג, ולתבא וכו' דשמיא לאתריה וימליך קב"ה מלכותיה ויקריה בחייכון וכו'. ויספרדים אומרים להדרה וזיוה ויקרה. 42. יחזקאל לח, כג. 43. בסרע"ג, לעילא מן כל ברכתא וכו' ואמרו אמן יהא שלמא מן שמיא וחיים ושובע וישועה ונחמה והצלה לכל ישראל ואמרו אמן עושה וכו'. 44. כ' הרב ארנברג, היות ותיבת כפנא כבר הוזכר, צריך למוחקו כאן. בתענית ח, ב, בימי ר' שמואל בר נחמני הוי כפנא ומותנא אמרי היכי נעביד נבעי רחמי אתרתי לא אפשר וכו' א"ל רשב"ג גיבעי רחמי אכפנא, דכי יהיב רחמנא שובע, לחיי הוא דיהיב וכו' ואיך אנו מבקשים כאן על כפנא ומותנא וצ"ע. 45. דברים לב, כה. 46. איוב ה, כ. 47. דברים ז, טו. 48. מטה משה בשם ר"י החסיד ז"ל. 49. בסרע"ג, עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל, וברמב"ם, דוא ברחמיו יעשה שלום, באיוב כה, ב, עושה שלום במרומיו. 50. מג"א ס' תכ, לקט דקמח, ברכ"י ס' שמא אות יב, שו"ת דודאי השדה ס' סב, כל בו אבלות דף קא. 51. ישמ"ה לבב ליקוטים אות ד. 52. הר אבל ענף יג. 53. נמוקי א"ח ס' נה, דרכי חיים ושלום ס' קכב, שו"ת האלף לך שלמה ס' תקפ, סדור רס"ג, תוצאות מקיצי נרדמים תש"א דף שנט, הרמב"ן בתורת האדם, סובר שאומרים קדיש זה על מת תלמיד דרשן, חיי"א פ' ל, גשר החיים ח"ב דף קפב, טור יו"ד ס' שע"א כל בו אבלות דף רד, בשם שו"ת הרי"ף ס' רז שאין לומר קדיש זה עד שיקרא פסוק מן התורה, כגון: והוא רחום וכו' או בלע המות לנצח, אם כי אנו נוהגים לומר הקדיש בלי פסוקים שלפניו, דשאני

ביום שאין אומרים ציה"ד אין אומרים הקדיש הגדול, ובמקום ציה"ד אומרים: מזמור ט"ז בתהלים, ובמקום הקדיש הגדול אומרים: קדיש יתום הרגיל⁵⁴. יש להתרחק ד' אמות מהקבר באמירת הקדיש⁵⁵, ואנו נוהגים לומר בקרבת הקבר⁵⁶, משום שגם זה הם דבריו של מת, הנאמרים אפילו בפני המת⁵⁷.

קדיש הגדול, אין אומרים על פוקר, שפרק מעל עצמו עול תורה ומצות, אפילו כשאין אבלים⁵⁸. וי"א שבימים שאין אומרים בהם ציה"ד, אין אומרים לא קדיש הגדול, ולא שום קדיש⁵⁹, ולא קדיש יתום.

מנחמים האבלים אחר קדיש בבית הקברות⁶⁰.

אבל, תוך שבועה, אם מותר לו לילך לבית הכנסת לומר קדיש, נחלקו בזה הפוסקים¹. כי האבל אינו יוצא מביתו, לבית הכנסת לומר קדיש אבל בשבת

קדיש זה שהוא כתפלה, וקדיש זה אומרים רק אחר הקבורה. כ"ה בפוסקים, רק במקרים היוצאים מן הכלל. עי' יו"ד ס' שמא, ב"ה, וש"ך שם, ורבינו ירוחם, משמרת שלום אות אונן, גשה"ח דף רפ. 54. מעבר יבק שפ"א פ' כט, חדרי דעה ס' שסז. 55. כי בתוך ד' אמות אסור, תורת אדם להרמב"ן שער ההתחלה, טור ס' שעו, אבל מקילים סמוך לקבר ממש, משום שנוהגים להעמיק הקבר יותר מעשרה טפחים, והוי דשות אחרת עי' ברכות כה, א, ואם היה מקום גבוה י' טפחים או נמוך י' טפחים יושב בצדו וקורא ק"ש, וה"ה מת עצמו עד שלא נקבר או היה מונח למעלה או למטה מי' טפחים שרי, וכש"כ שנקבר ואין ביה"ק חמור ממת המונח בגלוי ובימי הגמרא היה המנהג שלא להעמיק הקבר, תוס' מו"ק ה, ב, ד"ה מנפח. עי' זכר נתן ערך קדיש. ועי' ש"ך ס' שז סק"ג, באה"ט שם, נכוקי יוסף ב"ק סופ"ק ישיבה וכבוד עשו לו שהושיבו ישיבה על קברו ואע"ג דתניא לא יחלץ אדם בביה"ק ותפילין בראשו, היינו דעבד לנפשיה, משא"כ בני ישיבה שעשו לכבוד רבן ליכא משום לועג לרש, עי' רש"י יבמות קכב, א, ובתוס' ב"ק טז, ב, ד"ה שהושיבו לא על קברו ממש אלא ברחוק ד' אמות דליכא לועג לרש. ובעמק שאלה פ' חיי כ' דעכשיו נוהגים להקל סמוך לקבר ממש. ובס' נהר מצרים ה' אבלות באמירת קדיש על הקבר אין מנהג מצרים להתרחק מן הקבר כיון שהם דברים לכבוד המת שריא ואפילו בתוך ד' אמותיו של מת, כמ"ש מרן בס' שד"מ ס' יז, וכ"כ בתשב"ץ ס' תלה, ומשאז"ל ברכות ג, ב, אין אומרים בפני המת אלא דבריו של מת, וכ"ה ברמב"ם ה' אבל פי"ג ה"ט, מפני לועג לרש חרף עושהו זהו דוקא ד"ת אבל בדבר שהוא מעניניו של מת לא, וי"א שהקדיש הוא רק למנוחת המת עצמו, ולעילוי נשמתו ומותר, שם בשם הרדב"ז ח"א ס' רכד. 56. מעב"י פ' כט. 57. ע"ש ס' שעו, ובס' שד"מ, חדרי דעה ס' שסז, גשה"ח פ' טז. 58. שו"ת ח"ס ס' שכו, גשה"ח דף רעת. 59. בכל בו אבלות דף רטו, כ' נוהגים באיזה מקומות, שאפילו בימים שאין אומרים ציה"ד אומרים, איזה מזמור שבתהלים והאבלים אומרים קדיש יתום, ולא ראיתי בשום מקום בפוסקים ראשונים ובש"ע ונושאי כליו מנהג זה, והלא מפורש בחק יעקב ס' תרט ס"ק ז שאין אומרים ציה"ד וקדיש כלל בימים אלו, ומדהוסיף קדיש כלל, משמע בפירוש שאין מקום לשום קדיש בימים שאין בהם ציה"ד, ואנו נוהגנו שלא להרבות בקרישים, איתם הקדישים שלא נזכרו בש"ע, ומצאתי בשו"ת ר"י ברונא ס' קפא ששם הביא מנהג לזיה בחוה"מ שלא אמרו קדיש, הרי שלא אמרו שום קדיש או, ע"ש, והאחרונים כ' שאין לומר קדיש יתום אחר קבורה כי בקדיש זה לא ינחלו כבוד להוריהם בעוה"ב. 60. כל בו אבלות דף רטז.

1. בחמדת שאזל ס' מא חיו"ד מסתפק בזה, וכ' שלכאורה נראה דאסור לילך לבית הכנסת, וכך מוכיח מהרמ"א או"ח ס' תרצו ס"ד, ועי' שו"ת בית יודי' ס' נה במצוה עוברת דהיינו מילה או להתפלל בלא מנין ויבטל ע"י זה מלומר קדיש ילך לבית הכנסת לקיים המצוה העוברת, והיכי דהוי מצוה שאינה עוברת אם הוא קודם שבת של האבילות יקיים בביתו ולא ילך חוץ לביתו ואם לאחר שבת ובתוך שבעת ימי האבילות אף למצוה שאינה עוברת, מ"מ ילך לקיים המצוה שאינה עוברת, ובפורים אף אם יש לו מנין בתוך ביתו והתפלל

יוצא², ואם אי אפשר לאסוף עשרה, ונמצא שיתבטל מלומר קדיש מותר לו לילך, לבית הכנסת בשכונתו ואפילו בימי חול³, בכל זאת, מוטב לו שיתפלל ביחידות⁴. וי"א שאפילו ללכת לבית האבל לומר קדיש ג"כ אסור⁵. יתום שאינו יכול להלך ברגליו במקום שאין בו עירוב וחייב לומר קדיש, יש להתיר לו לטלטל הקביים, דההוצאה זו הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה ומותר במקום מצוה⁶. וכן מותר לישא אותו⁷.

אבל שבשורת המיתה הגיעה אליו באחור, לדין קדיש

מי שלא נודע לו על מות אביו או אמו עד חצי שנה או יותר, אינו אומר קדיש רק מיום המיתה, דמה היה לו לעשות, והרי לא ידע, ובנתיים עברו י"ב חדש ונפטר מן הדין⁷, ואם נודע לו ביום שפוסקין מלומר קדיש, היינו ביום האחרון של י"א חדש, אומר קדיש באותו היום ומפסיק⁸. בנינים שלא נודע להם על גורל הוריהם שנהרגו, אלא אחר חמש שנים או יותר, אין שום דבר של אבלות נוהג בהם⁹. אבל קדיש יאמרו, כי אמירת קדיש הוא חוב שהטילו רבותינו על הבנים ועליהם לפרוע החוב, ואם כי אחר י"ב חדש אין עונש על הנפטר אבל הרי אנו אומרים עכ"פ קדיש אחר י"ב חדש ביום היארצייט, ומדוע לא יאמר הבן קדיש אם היכולת בידו להעלות נשמת אבותיו מעלה מעלה בגן עדן¹⁰. מי שמת במקום רחוק, ובנו בא משם לכאן, והזמן משונה, ומאוחר מהתם להכא ע"י תהלוכות השמש, לדין קדיש ויארצייט, יש לחשוב על פי המקום באשר הוא שם, ככל המועדים והצומות והתפלות הזמניות¹¹.

לענין קדיש לא אמרינן מקצת היום ככולו

קיי"ל מקצת היום ככולו¹² ולענין קדיש לא אמרינן מקצת היום ככולו, ואף שיום שביעי שלו בשבת, יש לו קדיש שאחר מנחה ופרקים, ואע"פ שיש אחד

בביתו מ"מ ילך לבית הכנסת לשמוע מקרא מגילה. 2. יו"ד ס' שצג ס"ג ומט"א. 3. קונטר' מצבת משה ס"ח. 4. מג"א ס' תרצו סק"ח, פת"ש ס' שצג סק"ב. וכ"ה בח"א. 5. קצה המטה בשם דע"ק. 6. שו"ת האלף לך שלמה א"ח ס' קכו, כל בו אבלות ח"ב ס' כ. 7. גם מטעם הנ"ל דנשיאת תינוק לומר קדיש הוי מלשאל"ג ולרוב הפוסקים הוי רק דרבנן, מג"א ס' רעה, ובכרמלית הוי שבות דשבות ומותר במקום מצוה, חכמת שלמה ס' שח סעי' מא, שו"תלב אריה ס' כב. 7. יו"ד ס' ת"ב וש"ך. 8. גשה"ח דף רפ. 9. כל בו אבלות צד שע"ז בשם הט"ז ס' שצא, באה"ט שם ובס' שצח, זכור לאברהם יו"ד אבל אות ש. 10. כל בו שם בשם חות יאיר ס' רכב שהקדיש הוא נ"ר להגפשו, ומדוע לא יאמר אחר י"ב חדש, וע"ש ח"ב דף כב, והגאון ר' יוסף שאול נתנזאהן אב"ד לבוב צוה לומר קדיש אחר כמה שנים, ונמק זאת בשם אביו הגאון ר' לייביש שאפשר שבקדיש זה יתעלה בג"ע. 11. שו"ת ברכת חיים ס' מ מהרב חיים יצחק ירוחם. 12. מג"א ס' קלב סק"ב, בשם הר"ן, חיי"א כלל לב סע"ב, פרמ"ג ס' תקמח סק"ה, בחי

שמת לו מת באמצע השבוע, ואחד מת לו ביום אחר, שניהם שוים ביום השבת¹³.
 כי רק לענין אבלות אמרו חז"ל מקצת היום ככולו, אבל לענין שבעה, ושלושים,
 לא אמרינן מקצת היום ככולו, ולא לענין דין ועונש, וכדי להציל המת מדין גיהנם
 ושאר עונשים כל היום כולו בעינן¹⁴.

קדיש יתום אומרים י"א חודש פחות יום אחד

קדיש יתום, אומרים י"א חודש. כגון: אם מת ג' שבט, פוסק ביום ב' טבת,
 וג' טבת לא יאמר, או מת ביום י' שבט, פוסק מלומר קדיש ט' טבת, ובי' טבת
 לא יאמר קדיש¹, ואם היתה שנה מעוברת פוסק ט' כסלו², יוצא שמפסיק יום
 אחד קודם שכלו הי"א חודש³. י"א שיש להפסיק ב' ימים קודם, ולא נהגו כן⁴.
 הטעם שאומרים קדיש רק י"א חודש פחות יום אחד, כדי שלא להחזיק הורים
 לרשעים, היות ומשפט הרשעים בגיהנם י"ב חודש⁵.
 מי שצוה שיאמרו בניו אחריו קדיש כל י"ב חודש, מחויבים לומר: כל י"ב
 חודש, ובחדש הי"ב יפשרו עם שאר אבלים⁶.
 יש שצוו לומר קדיש י"ב חודשים שלמים, ואם ימותו בשנת העיבור יאמרו
 קדיש י"ג חודשים⁷.
 יש נוהגים לומר קדיש י"ב חודש ועוד י"א יום, שזה משפט דור המבול, שנה
 תמימה, שהם י"א יום נוספים, ששנת החמה יתירה על שנת הלבנה⁸.

רע"א יו"ד ס' שעו על הש"ך סק"ח, משמרת שלום אות קדיש אית לט. 13. ע"י א"ר
 ס' קלג אות ג, שו"ת כנסת יחזקאל ס' מד, קונט' אחרון בלחם הפנים בדיני אבל בשם
 מהר"ן, באה"ט א"ח ס' קלב סק"ה, ומנהג מצרים מקצת יום ככולו אמרינן ולא מקצת לילה
 ככל היום מר"ן ס' שצ"ה, ובב"י שם, והרדב"ז בתשובות החדשות ס' רסח, נהר מצרים ה'
 אבלות, וי"א דלדבר מצוה יש להקל ולומר מקצת לילה ככל היום, שם בשם שו"ת הרדב"ז
 ס' תקנט, אבל לא נהגו כן, ולא אמרינן מקצת היום ככולו, אפילו ביום אחרון די"ב חודש.
 14. ע"ש א"ר ס' קלב בה' קדיש אות ד' בשם מ"א והוא מסופק. נועם מגדים.
 1. באה"ט א"ח ס' קלב סק"ה. 2. חיי"א כלל לב, יח. 3. שו"ת יד שאול יו"ד ס'
 שעו בשם כנ"י ס' יד אות כח. וכ"ה בס' דה"ח בדיני קדיש. 4. דיני קדיש מפרמ"ג,
 סדור דה"ח שם, במשמרת שלום אות קדיש כ' מדברי באה"ט הנ"ל משמע ביום אחרון
 של חודש י"א, וכ"ש החיי"א דביום ס' טבת עוד יאמר קדיש, ע"י שב"י ח"ב א"ע ס' קכט,
 ושד"ח אבלות ס' קסב העיר על ס' דה"ח דמובן מדבריו ביום אחרון של ח' י"א לא יאמר
 הרי קאמר יאמר י"א ח' פחות יום אחד, ואין כן האמת שאין בזה שום טעם שלא יאמר
 בו קדיש, אלא כהבא"ה דהקפיד רק שלא לומר ביום ג' טבת שהוא התחלת הח' י"ב,
 ובמש"ש כ' מדברי השד"ח נראה שהבין דט"ס בדברי דה"ח בזה, וכ' בדיוק כ"ש ביד
 שאול הנ"ל בשם כנ"י להפסיק יום א' קודם שכלו הי"א חודש, וכ' שלא נהגו כהפרמ"ג
 להפסיק ב' ימים, ולדינא כהשד"ח, ע"י ס' בית אברהם. 5. עדיות פ"ב מ"י, רמ"א
 וד"מ יו"ד ס' שעו, ט"ז ס' רס, לבוש ס' קלג. 6. משמרת שלום אות צ' וק'. 7. הגר"ש
 קליגר ז"ל, בית יצחק יו"ד ס' קנז, כל בו אבלות ח"א דף שעו. 8. רש"י פ' נח פ'
 יר, בשו"ת בנימין זאב ס' קסא בשם הר"י מקורביל ז"ל שפסק לומר קדיש יב"ח ועשרה
 ימים כמשפט דור המבול שנה תמימה שהם י"א יום שהחמה יתירה על הלבנה. 9. כנה"ג
 יו"ד ס' תג, וכ"כ בשם האר"י ז"ל, אבל ידוע שהחזיק מנהג אבותינו לומר י"א חודש,
 ובסדור אי"ע כ' לומר י"ב חודש ולהפסיק שבוע א' קודם יב"ח, ובכנ"י ס' מד כ' שלא

ויש נוהגים לומר קדיש י"ב חדש חסר שבוע, כיון דהטעם שלא להחזיקם לרשעים, יום אחד מהי"ב חדש סגי⁹, ומפני המון העם יפחות שבוע האחרון¹⁰.
 י"א שאם יודע באביו ואמו שהיו רשעים מאוד שנידונים יב"ח, דאוי ומחויב שיאמר קדיש כל י"ב חדש¹¹ כדי דיתהוה להם כפרה¹².
 במקום שנוהגים הבעלי בתים שאומרים קדיש אף שיש להם אב ואם בחיים, יכול האבל לומר קדיש כל י"ב חדש¹³. אבל מנהגינו לומר קדיש רק י"א חדש, ועמ"ש במאמר יום הפסקה מאמידת קדיש.

הי"א חדש מתחילים מיום הקבורה או מיום המיתה

הי"א חדש מתחילין למנות מיום הקבורה, ולא מיום המיתה, דמשפט רשעים י"ב חדש בגיהנם, ואם כן, כל זמן שלא נקבר לא חשבינן ליה¹⁴. לכן לענין קדיש מונין מיום הקבורה¹⁵ וכן לענין שבעה, ושלישים, מונין מיום הקבורה, ומי שנודע לו כמה ימים אחד הקבורה, ואפילו סמוך ליום למ"ד שהוא צריך למנות שבעה, ושלישים, מיום שנודע לו, מכל מקום כיון שעבר שלשים יום מיום הקבורה, אין לו דין בן למ"ד לענין קדיש, אלא שוה לשאר אבלים שבתוך י"ב חדש¹⁶. ואין המנהג כן אלא כי"א שמונין לקדיש י"א חדש מיום המיתה אף שנתעכבה הקבורה איזה ימים, מכל מקום חושבים הי"א חדש מיום המיתה, ואם דוצה לומר קדיש י"א חדש מיום הקבורה, דשאי, ואין האבלים יכולים לדחותו.
 ומי שדוצה לעשות היארצייט בשנה ראשונה ביום הקבורה באם היתה רחוקה מיום המיתה יש לו למנות גם הי"א חדש מיום הקבורה¹⁷.
 והנוהגים לעשות היארצייט ביום המיתה, אף בנתדחקה הקבורה הרבה ימים, יש למנות גם הי"א חדש מיום המיתה¹⁸.

לימר אפילו יום א' בח' הי"ב, דיום א' בח' ה"ה כח' שלם, עי' מועד כל חי פ"א, זכור לאברהם אות ק', והנה הגאון כ"ס נהג על אביו הח"ס ז"ל י"ב ח' פחות שבוע, עי' שו"צ בית היוצר א"ח ס' מה, וכן צוה הגאון ר"ב הכהן בעל סמיכת חכמים, ובפחד יצחק אות קדיש כ' ואני הנהגתי לומר קדיש ותפלה כל י"ב ח' חסר שבוע אחד, 10. ברכ"י שו"ב יו"ד ס' שעו בשם האר"י ז"ל שיאמר כל יב"ח אלא מפני המון העם יפחות שבוע האחרון, 11. פ"ת יו"ד ס' שעו, ועי' שו"ת ח"ס יו"ד ס' שכב, משמרת שלום שם ס"ק מ"ח, ומט, 12. שד"ח שם אות קסב, כל בו אבלות ח"א דף שע, והרמ"א בס' שע"ו נהגו לאמר על או"א קדיש בתרא יב"ח, ועי' שו"ת חנוך בית יהודא ס' צב, 13. כל בו אבלות הנ"ל, שבימיו של תרה"ד הזהיר לומר קדיש כל יב"ח, ובוה אינו עושה את הוריו לרשעים כ"כ שו"ת שבו"י ח"ב ס' צד, ה"ד בשד"ח שם, 14. נועם מגדים עניני קדיש אות א' בשם הלבוש ס' קלג, קצש"ע ס"י כו ס"ז, אין משפט רשעי ישראל בגיהנם אלא יב"ח, טו"ד ס' רמ ס"ט, 15. מטה אפרים שער ב סע"ז, 16. שם סע"ב, מהרי"ל ה"ד ב"ד ס' שעו, ובשו"ת מהר"י מינץ ס' פ', ובפ"מ א"ח ס' קלב כ' שעיקר הדינין מהקבורה, ה"ד באלף למטה שם, 17. שו"ת ברכת חיים ס' לו, מט"א, כל בו דף שעא בשם סדור יעב"ץ בדיני קדיש אות לט, ובשומר ציון הנאמן דף רפה, ובשו"ת כנסת יחזקאל, ובשו"ת חלקת יעקב ס' קלב, וחכמת אדם כלל קע"א סע"א, 18. כל בו בשם הלבוש בא"ר ס' קלב, עי' מט"א, ובמשמרת שלום אות ק' שלענין ז' ול' מונין מהקבורה לא מיום שנודע, ולא מיום המיתה, ועי' רמ"א יו"ד ס' שעו ס"ד, ממהרי"ל, ועי' פרמ"ג א"ח ס'

קלב, והנה ע"ד מה שכתבתי בספרי „ילקוט דת ודין“ קדיש אומרים מיום המיתה. כתב אלי ידי"ג הרב הגאון המפורסם מה"ד יחיאל מיכל טיקוצינסקי ז"ל. וז"ל: ואני כתבתי דאע"ג שנקטיגן לומר קדיש גם קודם הקבורה אם כי יש חולקים בדבר אבל היות ועיקר הדין מתחיל אחר הקבורה נמנים י"א החדשים מיום הקבורה, וכן ראוי להורות למעשה, עכ"ל. והנה עניתי לו וזה תשובתי. ע"ד הערת כת"ר, הנה בא"ח ס' תקסח סע"ח אין צריך להתענות אלא ביום מיתת אביו ולא ביום קבורה. וכדאיתא בגמ' שבועות כ, א: יום שמת בו אביו וכמ"ש אגודה בבאה"ג שם ובט"ו סק"ד, וכ"ה בתשב"ץ ס' תכ"ה, והש"ך ביו"ד ס' ת"ב סק"י לעולם יש לעשות היארצייט ביום המיתה גם בשנה הראשונה, פרט באם אירע דיום הקבורה מרוחק מיום המיתה ג' או ד' ימים או יותר יש לסמוך בכה"ג לעשות היארצייט בשנה ראשונה ביום הקבורה. ומשנה הראשונה ואילך ביום המיתה. אבל בנקבר ביום שאחריה, אף בשנה ראשונה יש להתענות ביום המיתה. והט"ו כתב סק"ט לעולם יעשה היארצייט רק ביום המיתה. אף שהוא מרוחק הרבה מיום הקבורה. ובחי' הגרשוני סייע לו מד' ת"ה ס' רצב. והרב משמרת שלום העיר, מה שהשיג ע"ד ט"ו דמשמע מת"ה שם דיש להקפיד שישלים האבלות יב"ח מיום הקבורה תי' הט"ו בא"ח שם. ועי' באה"ט שם ס"ק יח וס"ק יא. ובבאה"ט א"ח ס' קלב סק"ה שפסק כי היארצייט הוא לעולם ביום המיתה ולא ביום הקבורה אף שנתעכבה הקבורה ימים רבים ואפילו בשנה הראשונה. וכן פסק בדברי מנחם סוף ס' תקסח בשם הרמ"ו הלכה למעשה. וה"ד בשד"ח אבלות אות צד, וכן פסק במסגרת השלחן ס' תפ, ועי' חכ"א כלל קע"א ס' יא בשם א"ר שכי' ומתענין לעולם ביום המיתה ולא יום הקבורה ואפילו בשנה ראשונה וכן הוא בשו"ת מהרש"ם ח"ג ס' ר"ה סק"ח, שהיארצייט הוא לעולם ביום המיתה אפילו נתרחה הקבורה ימים רבים. ועי' כני"ח סוף ס' מד, ועי' פרמ"ג א"ח ס' תקסח במ"ו סק"ד, ובהגהות לחה"פ לקש"ע כלל כו סע"ו, ובמהרש"ם ח"ב ס' רכא, ובשו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק ס' רכז, והגאון ראז"מ ז"ל במט"א בדיני קדיש בשער ג' סע"ה וז"ל קביעת היארצייט אחר אב ואם לענין תענית או קדיש הוא ביום המיתה אע"פ שלא נקבר ביום ההוא אלא ביום שאחריה, אע"כ קובעין היארצייט ביום המיתה. ואין חילוק בזה בין שנה ראשונה לבין שאר שנים, אם לא שאירע שנתרחק יום הקבורה מיום המיתה ג' או ד' ימים או יותר דאז יש לעשות היארצייט של שנה ראשונה ביום הקבורה. כדי שיעשה היארצייט בתשלום י"ב חדש של אבלות שמונין מיום הקבורה. ומשנה ראשונה ואילך יעשה היארצייט ביום המיתה, במ"ש הש"ך בנה"כ שם, ובכנ"י תולק על הש"ך ופוסק שיש להתענות ולומר הקדיש ביום המיתה אף שנתעכבה הקבורה ימים רבים, וכן נהג לפסוק הלכה למעשה, וגם כתב שילבש בגדי שבת וילך לבית הכנסת וישב במקומו לאחד שמלא י"ב חדש מיום המיתה, אבל לילך על סעודה יש להחמיר עד אחר י"ב חדש מיום הקבורה, וע"ש בס' כ"ט, וכן הרבה גאונים נוהגים לעשות היארצייט ביום המיתה אף בשנה הראשונה גם שיום הקבורה נתרחה הרבה מיום המיתה... ונעים לי להעתיק מה שכתב לי הרב הגאון הצדיק ז"ל. ב"ה ירושלים ת"ו יום ב' לחדש אייר תש"ד שובט"ס לכבוד הרב... דוד אסף שליט"א. אחרשה"ט גם מכתבו מיום כ"ג ניסן קבלתי ובקושי לקחתי לי עכשיו הפנאי להשיב בקצרה מפני הכבוד. מ"ש שקדיש אומרים ביום המיתה ושם מ"ש הש"ך ועוד בנוגע ליום היא"צ הנה מעכ"ת חבר כאן שני מושגים: ענין י"א חדש, וענין יום היא"צ, ברם שני דברים מיוחדים הם: בנוגע ליום היא"צ מובן שכתבתי גם אני שהוא יום המיתה וזאת אם התרחק יום הקבורה שלשה ימים ויותר כמ"ש הש"ך ועוד, אבל חשבון י"א או י"ב החדשים צריכים לפסוק שהוא מיום הקבורה. שאז התחיל עיקר הדין שלו, עי' רמ"א ס' שעו, ומ"ש נקה"כ על הט"ז שעו סק"ר. וחדושי הגרשוני בשם הוהר. וש"ך ת"ב סק"ה. ונקה"כ שם וט"ז שם סק"ט וכו' ושלמא רבא לכת"ר יהא חילו לאורייתא ויפוצו מעינותיו חוצה ויזכה לראות בסוב ירושלים. כנפש מוקירו ומכבדו ודש"ת יחיאל מיכל טיקוצינסקי.

ונדפס שם תשובתי, ב"ה, חיפה יום ח' אייר תש"ד. לכבוד הרב הגאון הגדול המפורסם ס'ע"ה וכו' כקש"ת מוהר"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי שליט"א. על הערת כת"ר שהבאתי שני מושגים. ענין י"א חדש וענין יום היא"צ, לענ"ד מושג אחד הם. דהנה בא"ח ס' תקסח סע"ח אין צריך להתענות אלא ביום מיתת אביו ולא ביום הקבורה וע"ז כתב הבאה"ט בסק"ח וכן האבלות לענין י"ב חדש נמי מתחיל מיום המיתה. דהיינו באם נתרחה

הפסקת הקדיש מהו

ההפסק הוא דוקא מקדיש בתרא, שהוא נאמר על נשמת המת, או אפילו בשאר קדישים של נוסח התפלה, במקום שנהגו לאמרם על נשמת המתים בתוך י"ב חדש, אבל שאר הקדישים שאומרים אחר לימוד התורה שבעל פה, או קדיש שאומרים אחר תהלים, אין צריך להפסיק מהם, דלא יש בזה זלוול למת, כיון שאינם מיוחדים לאומרם דוקא על נשמת המת, בתוך י"ב חדש, אלא אומרים בכל זמן, ועל כן אין צריך להפסיק מהם¹⁹.

הקבורה איזה ימים מיום המיתה, או מי שלא שמע שמת לו מת עד עבור זמן רב מן המיתה אין צריך להתאבל אלא עד תשלום השנה מיום המיתה, וגם להטו"ז מושג אחד הם לשניהם. דהנה ביר"ד ס' ת"ב סק"ט כתב לעולם יעשה היארצייט רק ביום המיתה אף שהוא ברוחק וכן לענין הי"א חדש למנות מיום המיתה, עכ"ל, וכ"כ ראז"מ שם וז"ל קביעת היא"צ לענין תענית או קדיש ביום המיתה.

והנה זה תלוי במחלוקת הט"ז ונקח"כ, לט"ז צריך למנות מיום המיתה דאיהו פוסק שצריך לומר קדיש גם קורם קבורה, ולנקח"כ מיום הקבורה דוקא, ועי' בשו"ת נהרי אפרסמון חיו"ד ס' צו שקיבץ כמה שיטות בזה ומסיק למנות הי"א חרשים מיום הקבורה וכ"כ בנועמ"ג, אבל כבוד הורה הגאון ריב"א ז"ל כהט"ז לומר קריש בשבת ויו"ט מיום המיתה ער הקבורה וכן הורה הרב יוסף ליב סופר, י"א חרשים מיום המיתה, ועי' דברי שאול ויוסף דעת דף סג, ד"ה ונהגו, ובשו"ת דודאי השדה ס' י. ובשד"ח מע' אבלות ס' קסב, ובשו"ת כנסת יחזקאל ס' מד, יא"צ חל לעולם ביום המיתה ולא ביום הקבורה, אף שנקבר כמה ימים אח"כ. כש"ך ואפילו בשנה ראשונה, והיינו לענין קדיש ולהלביש בגדי שבת ולילך על מקומו, אמנם לענין לילך לסעודה אני בשנה ראשונה לא ילך עד אחר יום הקבורה, וע"ש שלפני זה כ' המנהג שאומרים קדיש דק י"א חדשים, ויום הפסקה לא הוי ביום שיהיה לו יא"צ כ"א יום שלפניו א"כ רואים שסובר שהי"א חדשים מונין מיום המיתה, ע"ש. והנה בסיום אמירת הקדיש די"א חדש האומרים דמונים מיום הקבורה הם, תיזן מה שהזכרנו לעיל הנם לבוש מובא בא"ר סקל"ב, נועם מגדים בית ישראל ה' אבלות כ"י קעא, קצש"ע ס' כו סעי"ז, נהרי אפרסמון ח' יו"ד ס' צו, בהערה שכ' כ"ק אדמו"ר מהורש"ב נ"ע, חנוך לנער דצ נב, והאומרים שיש למנות מיום המיתה הם סדור יעב"ץ דיני קדיש אות לט, מטה אפרים שער ד', שומר ציון הנאמן דף לג ודאה בספרי, ילקוט דת ודין" ע' קיט, ורבינו הזקן פסק בש"ע רסע"א דאומרים קדיש מיום המיתה גם קודם קבורה, כ"ק מו"ח אדמו"ד הכ"מ הורה שנהגו היא"צ מיום המיתה אף בשנה הראשונה ולכמה דעות בדינים אלו תלוי ג"כ דין סיום יא"ח שהיה מיום המיתה.

ירוע דק"ק אדמור מהורש"ב נ"ע נצטער על שהוסיף יום א' באמירת קדיש דיא"ח כמדומני קרוב לודאי שכ"ק מו"ח אדמו"ד הכ"מ הפסיק אמירת קדיש אחד אמו נ"ע. נפטרה י"ג שבט ונקברה ט"ו שבט בש"ק אחר עשר בטבת י"א דכשאומר אפי' יום א' בי"ב חדש למנהגינו שאין אומרים אלא יא"ח הוי בזיון הנפטר דמחזיקו כרשע ח"ו ולכן נ"ל דאפי' בן דחיובו אלים ימנה מיום המיתה, ובפרט חתנו ותלמידו, ולכאורה טוב שירד לפני התיבה, דאין בזה זילותא כיון שרואים שאינו אומר קדיש, ויצא גם לדעה הא' עפמש"כ ברמ"א סו"ס שעו יתפלל ויותר מועיל מקדיש וכו', וצע"ק שלא נמצא באחרונים פשרה זו, וי"ל הטעם דהרי עד שיגיע למקום אמירת הקדיש מתבזה על ידו בעיני ההמון הנפטר, מכתב כ"ק אדמו"ר שליט"א מיום ס' טבת תש"א, חנוך לנער ע' נב, ועי' באלף למטה שער ד דיא"ח מונין מיום המיתה אפי' בשנה ראשונה ואם ימנה דיא"ח מיום הקבורה והיארצייט מיום המיתה זימנין דאיכא זילותא ע"ש. 19 כף החיים ס' נה אות כה.

יום הפסקה מאמירת קדיש למה

פוסקין מלומר קדיש יתום בסוף י"א חדש, מכיון שאין מחזיק את אביו לפושע ישראל, שנידונין כל י"ב חדש, מכאן ואילך אינו צריך לתועלת הקדיש של הבן, כי כבר קבל דינו ונקה, דלאו מפושע ישראל היה, אבל מכל מקום שאר אבלות נוהג, עד כלות י"ב חדש, דענין אבלות לחוד, וקדיש לחוד²⁰.

יום הפסקה, לקדיש, בכלות י"א חדש, לא הוי ביום שיהי' לו יום הזכרון, כי אם יום אחד, קודם יום הזכרון, בחדש שאחריו, כי יום הזכרון מתחלת שנה אחרת, וטוב יותר לעשות כן, מלעשותו רשע מספק ח"ו²¹, כגון אם יום הזכרון הוא י' שבט, יאמר קדיש עד ט' טבת ועד בכלל²² או אם יום הזכרון ב' אדר אזי ההפסקה ב' שבט שלפניו ואם השנה מעוברת פוסקים בסוף חדש י"א ויום הזכרון הוא שני חדשים אחר זה כגון שמת בתשרי והשנה מעוברת מפסיק מחדש אב ביום שכלים י"א חדש ויום הזכרון הוא בתשרי, וכן אם מת בניסן והשנה שאחריה מעוברת מפסיק באדר ראשון וכן כל כיוצא בזה²³ כיון שפוסק בסוף י"א חדש שלא יחשב אביו רשע, א"כ יש להפסיק חדש שלם שהם לפעמים ל' יום ואם יאמר ב' שבט הרי יום זה נכנס לחדש י"ב ויום אחד בחדש חשוב חדש והוי כמחזיקו ברשע²⁴.

נוהגים שביום שפוסק מלומר קדיש יתום אחר אביו או אמו, נותנים לו כל הקדישים של אותו היום²⁵, ערבית, שחרית ומנחה, אך אינו דוחה רק לאבלים שהם תוך יב"ח, ואינו דוחה שום קדיש של יארצייט, או בן ל', ואם נהגו שם ליתן קדיש אחד לאבלים על פי גורל, או בלא גורל, אף במקום שיש בן ל' או יארצייט, זוכה בקדיש ההוא זה שפוסק מלומר קדיש²⁶, אם כלו יא"ח בערב שבת, רשאי לומר קדיש גם בשבת, דשבת אין דין גיהנם, והקדיש בשבת הוא כדי להעלותו ממדרגה למדרגה בגן עדן²⁷, וי"א שלא יאמר כלל, כי שבת הוא יום מנוחה מגיהנם רק

20. לבוש ס' קלג, באר היטב אורח חיים שם סק"ה, שדי חמד אבלות ס' קסב.
 21. נועם מגדים בדיני קדיש, 22. בהצוואה שכתב כ"ק אדמו"ר מהורש"ב
 נ"ע, חנוך לנער עמ' נב. 23. מט"א שער ג', קצה המטה כ' רבים שגו שביום אחרון
 של חדש י"א לא יאמר קדיש ותלו עצמן ע"ד סדורים דה"ח ישנים שהעתיק בשם שו"ת
 כנ"י ס' מד דהמנהג לומר קדיש יא"ח פחות יום אחד ובכנ"י כ' שאין ההקפדה רק שלא
 יאמר קדיש גם ביום התחלת חדש יב משום דיום בחדש חשוב חדש והוי כמחזיק כרשע
 וביום כלות חדש י"א אין שום טעם שלא לומר קדיש, 24. יד שאול יו"ד ס' שעו
 השיג על הנוע"מ, ועי' באלף למטה שם שא"צ לומר יום אחד בח' חשוב חדש אלא הקפידה
 על אותו יום עצמו דכיון שכבר כלו יא"ח והוא אומר קדיש עדיין מאן מפיס וי"ל היום
 יגמור החדש כולו וכן לא יעשה, ועי' שו"ת שבו"י ח"ב ס' קכט, ובבל"י ס' שעו, שד"ח
 ס' קסב דעת תורה ס' קלב בשם קיצור דיני בה"כ מבעל פרמ"ג, ובקונ' מאמד קדישין
 א"ח ס' קלב, ועי' לעיל בסוף הערה 18 שאדמו"ר מהורש"ב נ"ע נצטער על שהוסיף יום א'
 באמידת קדיש דיא"ח, 25. מג"א ס' קלג ס"ק ד סדור בית אברהם, 26. הטעם
 ששייכים לו כל הקדישים כיון שפוסק מלומר קדיש חדש קודם יב"ח א"כ הוא מיוחד לגבי
 אבלים אחרים הקדישים של חדש י"ב מש"ה מוותרים גם הם לו הקדישים ביום שפוסק
 ומה"ט אם א' אבל על אביו ולאחר ב' חדשים נעשה אבל על אמו אזי ביום שתמו יא"ח
 על אביו לא שייכים לו כל הקדישים כיון דעדיין הוא אבל על אמו ואינו מוותר להם כלום.
 ולמה יוותרו הם לו, אלף המגן שער ג, 27. אגודת אנוב מדברי א"ח ס' ה בדרכי

בשבתות שבתוך השנה אומרים כיון שמתפללים על יום המחרת, אבל בתשלום השנה שמחד בלא זה כבר פטור מרינה של גיהנם אין מקום לקדיש כלל²⁸ ואם כלו בערב יו"ט לא יאמר, דביו"ט יש גיהנם²⁹. וי"א דגם ביו"ט אין גיהנם³⁰ לכן כשכלו בערב יו"ט ירבה יום אחד. אם כלו הי"א חדש בערב יו"ט מותר לומר קדיש למחרתו ביו"ט אף שהוא יום ראשון בחדש הי"ב³¹. יום שפוסק בו מלומר קדיש עולה לתורה³² קטן שלא הגיע לחינוך אין צריך הפסק הקדיש אם יש יא"צ, ואחד שפוסק מלומר קדיש, אע"פ שפוסק לומר באותו היום שייכים לו כל הקדישים, וליא"צ יתן קדיש אחד³³. מותר לו לומר הקדיש של אחר מזמור שיר ליום השבת, וי"א שיאמר כל הקדישים בשבת ג"כ.

ספק שמא כבר עברו י"ב חדשים לדין קדיש

מי שיש לו ספק, שמא כבר עברו י"ב חדש, אם אין בבית הכנסת יש לו לומר קדיש. אבל אם יש שם אבל תוך י"ב חדש, דוחה אותו שאין ספק מוציא מידי ודאי³⁴.

חיים ושלום ס' שעו. ראיתי בס' הר אבל בענין אמירת קדיש ביום המיתה כ' בס' נח בשם לוי' הדרך וז"ל: יערב נא שיחי עליך מה שהערוני רעיוני לתרץ על חכמי א"י שמרננים על המנהג שיש בחו"ל לומר קדיש ביום שמת בו אביו או אמו בל"א יארציית מידי שנה בשנה והיא כמצחק בעניהם בהיות שתקנו חז"ל לומר קדיש יא"ח ולא יותר כדי שלא יהי' אב ואם נראין כרשעים א"כ זה שמת אב ואם זה כמה שנים איך יחזיקו אותו כרשע להוציא מדין גיהנם הלא גנאי הוא להם, ולדרכינו ניחא שהענין הוא מאחד שמעלין את הצדיק ממדור למדור וכל עליה שהוא עולה נקראת פטירה מהעולם שיצא משם שהוא כעין מיתה מן העולם הנה לעוה"ב ואותו היום נקרא פטירה ומזה נתפשט המנהג לומר קדיש ביום המיתה והוא פלא. ולכן אם כלו יא"ח בע"ש יאמר קדיש בשבת ג"כ כי בשבת הקדיש להעלותו ממדרגה למדרגה שד"ח ס' קסב בשם שו"ת אגודת אונז מדברי הנ"ל אבל ביו"ט יש עונש גיהנם, ועי' שו"ת ברכת חיים ס' לו ע"ד הקדיש שאחר קבלת ש"ק אחרי ה' מלך שאומרים אותו החיובים דעש"ק והחיובים דליל ש"ק שהוא לא יאמרו כיון שיש שייכות לאותו קדיש לליל ש"ק יש בזה אביזר דכיבוד שלא לאמרו שלא לכנס כלל באמירת קדיש לגבול חדש הי"ב, ודלא כמו שנהגו בטעות להדבות באותו היום בקדישים אף כשחל בשבת ויו"ט וזה גרם להם מיעוט הבנתם דהא כשאומר קדיש באותו היום משוי נפשייהו של אביו ואמו כרשעים ממה נפשך שאם יהי' להם תועלת מאמירתו הקדיש ביום ההוא הא ביום ההוא שהוא שבת ויו"ט כי קדוש היום לאדונינו והוא יום מנוחה אפי' לרשעים הלא אינם צריכים כלל לאמירת הקדיש שלו אם לא שמשוי נפשייהו של אביו ואמו מומרים לחלל שבתות וי"ט שאז אין להם מנוחה בגיהנם אפי' ביום ש"ק וי"ט והם צריכים אף בשבת וי"ט לאמירת הקדיש, ואם להיות התועלת של אמירתו הקדיש היום למחר הא למחרת יום השבת או י"ט כבר יתחיל החדש י"ב ואם אין אביו ואמו רשעים ג"כ אינם צריכים שוב למחר לאמירת הקדיש שלו עי' שושן עדות פ"ב מ"י ובשו"ת דודאי השדה ס' ד. 28. שושן עדות שם. 29. שו"ת דודאי השדה ס' ג. 30. שם בשם האר"י ז"ל דשבת וי"ט אין בהם גיהנם. 31. יקהל שלמה בפ"י על המהרי"ל ס' ד ושל"ח הנ"ל. 32. שו"ת דודאי השדה הנ"ל מג"א ס' קלב כל בו אבלות עמ' שלו. 33. מג"א שם. חכ"א כלל קעא ס' יב. בל"י ס' שעו ס"ק ט. פרמ"ג א"ח שם ס"ק ב. משמרת שלום אות ק ס"ק מח. 34. מטה אפרים שעד ד סע"ד. לבוש ס' קלב. עמ"ש בהערה 44

אם יש גם תועלת באמירת קדיש לאחר י"ב חדשים

היות, ואין הקדיש רק להציל נפש המת מגיהנם, אלא גם להעלותו במעלות אל המנוחה ואל הנחלה, לכן הירא ורך הלבב, יצוה את בניו שישתדלו לומר איזה קדיש בכל יום תמיד, כי מי זה ערב שלא יהא נדון לאחר י"ב חדש, ובפרט בדור יתום זה³⁵, ולכן יש שרצו שהיתום יאמר קדיש על אביו ואמו כל השנה עד היארציית אפילו בשנה מעוברת³⁶.

בסדר התפלה, אנו מבדילים בשלשה סוגי קדיש, חוץ מקדיש יתום, ואלו הם: חצי קדיש הבא באמצע התפלה, קדיש שלם, הבא בסוף התפלה, וקדיש דרבנן.

דאם עושה משום ספק שמא לא עברו היא"ח ואין זה זלוול ונילך לחומרא. 35. זה שארז"ל משפט רשעים בגיהנם י"ב חדש, כבר גילה למוריני רח"ו ז"ל זה לאחר שסבל כמה שנים עונשים קשים ומרים חוץ לגיהנם. שער הגלגולים הקדמה כב. כף החיים ס' נו אות יט בשם חס"ל. 36. שלחן הטהור ס' קלב סע"ה, ובור זהב כ' דהקדיש אינו דוקא להציל מן העונש אלא להעלות הנפש, ובכל השנה עולה ויורד כידוע ע"כ חיוב על בנו שיאמר קדיש כל השנה עד היא"צ ובכל פעם שמתפלל ואומר קדיש כל ימיו יכוין לקיים כיבוד אב ואם להעלותן למדרגה עליונה מדריגה אחר מדריגה עד רום המעלות, וכן בכל חדושי תורה שמחדש יכוין מצות כיבוד בחייו ובמותו לקשר עצמו עם נפש אביו ואמו ביחודים להעלותם למעלה ויתן צדקה עבורם כל ימיו ומקיים מצות כיבוד וזה להם לנחת רוח, וכ"כ בשער הכוונות דף טו וכ"ה בברכ"י יו"ד ס' שעו. ואין הטעם כמו שחושבים הזמן העם שמציל מדינה של גיהנם לבד כי התועלת עוד להכניסו לג"ע ולא כמ"ש הפוסקים וברמ"א יו"ד ס' שעו שיפסוק מלומר קדיש חדש ויום לפני היא"צ כדי שלא יחשוב המת כרשע, ובשנה מעוברת יפסיק חדשיים ויום אחד הערות וציונים שם, ועי' בשו"ת בית היוצר א"ח ס' מה בענין אמירת קדיש לאחר י"א חדש, דהא הכ"ס ז"ל לא פסיק מלומר קדיש על אביו הח"ס ז"ל עד י' או י"ב ימים קודם י"ב חדש והא כ' הרמ"א ביו"ד סי' יעו שאין לומר קדיש אלא י"א חדש לאפוקי שלא לומר י"ב חדש שלימים שלא יעשו רשעים, ובמט"א בדיני קדיש שער ד אות ב דאין לומר ק"י אחר היא"ח החדש אפילו יום אחד, ובשער ג אות יג באלף למטה בשם הכנ"י שכ' הטעם דכיון שפוסק בסוף י"א חדש שלא יחשב אביו רשע צריך שלא יכנס אפילו יום א' לח' הי"ב דיום א' בחדש חשוב חדש, והוי כמחזיקו ברשע, וגם הביא בשם המקובלים שיש שנידון פעם א' בח' והוא בעצמו אמר הטעם דכיון שכבר כלו היא"ח חדש והוא אומר קדיש עדיין מאן מפסי וי"ל היום יגמור החדש כלו וכן לא יעשה עכ"ל אמנם הגאון הח"ס צוה לו כן לפני מותו ולזה לא נחשב זה לאביו ז"ל לבזיון שיהיה נראה בזה כמחזיקו ברשע ח"ו כיון שהוא בעצמו צוה לו כן לפני מותו, כמבואר בהת"ס ח"ו בליקוטי שו"ת סי' ל"ז בשם הרשב"א כיון שגילה דעתו ורצונו הוא כבודו להקבר במקום אבותיו מותר לפנותו דאין כאן בזיון כיון שגילה דעתו שזהו כבודו להקבר במקום אחר ממילא אין כאן ניול ואין כאן בזיון כלל, וכן בנ"ד, אמנם כ"ו הוא מטעם דמחזיק אביו כרשע הוא מטעם בזיון אוי שפיר נוכל לומר כנ"ל אבל אם הטעם שלא יעורר עליו ח"ו את הדין דבאיתערוותא דלתתא נתעורר איתערוותא דלעילא דכשמעוררין זכות מלמטה נתעורר ג"כ לעילא זכות וכן ח"ו להיפך, ולכן או"ל הוי דן את כל האדם לכ"ז כי בזה מעוררין ג"כ למעלה ג"כ זכות וא"כ מעתה כשמחזיקו כרשע יעורר עליו לחפש ולברוק אחריו הדק היטב, וא"כ אפילו להפסיד ולהתפלל לא יהיה רשאי מהאי טעמא, אך זה אינו נראה כ"כ שעושה משום אביו ואע"פ שהכ"ס אמר קדיש מפני שגילה אביו וא"כ אינו מחזיק כרשע וממילא אינו מעורר עליו דינים ועכ"פ מצילו משאר דינים ועכ"פ צריך להיות בהסתר שלא יפרש הדבר שהוא לאחר י"א חדש משום ולוות שפתים הרחק ממך וגם לא יוכל לדחות שאר האבליים, ע"ש.

אין לומר קדיש, אלא במקומות הידועות מתפלות הקבועות¹.
קדיש אבל הם: אחר אין כאלהינו² אחר עלינו³ אחר אנעים ומירות, אחר
כרכי נפשי⁴, ואחר פרקי אבות.

אם אין אבל בבית הכנסת אומר הקדיש הזה אחד שאין לו הורים, בעד כל
מתי ישראל⁵ ויש מי שאומר שאם אין חיוב, צריך הבעל תפלה לומר הקדישים,
ואפילו יש לו אב ואם, רק ביום שיש בו מוסף הוא עליה אחרת בהיכלות, ואין
חיוב לבעל תפלה לומר הקדישים⁶.

חייב אדם לומר או לשמוע, את כל הקדישים שבסדר התפלה, היינו: קודם
הודו, ואחר שיר של יום, ואחר אין כאלהינו חוץ הקדישים שאומר הש"ץ. כי יש
ד' היכלות, ועד שמ"ע הוא עליה, צריכין לכל היכל קדיש, ואחר שמ"ע יורדין
חזרה, צריכין ג"כ לכל היכל קדיש⁷ ואין לבטלו מאחר שהוא נתקן אחר פסוקים⁸
ויש מהמון בני ישראל, שסוברים שמצוה להרבות בקדישים, וכמה טועים הם,
וקורא אני עליהם הכתוב⁹: תשתכנה אבני קדש וגו', ואין משתמשין בשרביטו
של מלך מלכי המלכים הקב"ה, רק כפי מה שהרשה אותנו, והמרבה בהם מזולז
בהדרת קדש⁹.

כמה קדישים צריכים לומר בכל יום

אומרים קדיש בכל מקום שיש הפסק בסדר התפלה, והם לא פחות משבעה
קדישים בכל יום, ע"ש הכתוב¹⁰: שבע ביום הללתיך על שפטי צדקיך.
מספר הקדישים מתקנת הגאונים הוא לאמר בכל יום לכל הפחות ז' קדישים
בכל שלש התפלות¹¹ ואלו הן קדישים לא יאמרם אלא גדול בן י"ג שנה שהביא
ב' שערות, אבל שאר הקדישים הם רשות, ויכול לאמרם אפילו קטן אם הגיע
לחנוך¹².

1. שו"ת הרמב"ם ס' כ. 2. האר"י ז"ל. 3. כ"ה מנהגינו ובמנהגים ונוסח סטרעטין
כ' שאחר עלינו לא יאמר יתום קדיש. 4. כ"ה מנהגינו, ובסדר בית אברהם כ' שאחר
ברכי נפשי לא יאמר יתום קדיש. 5. ב"י וד"מ ס' שעו. 6. הרה"ק ר"ח מצאנו
ז"ל, דרכי חיים ושלום. 7. סדור תורה אור שער הכולל. 8. איכה ד, א.
9. ערוך השלחן ס' נה ס"ג, בפחד יצחק אות ק' כ' ראיתי פה פירארא שערוריה שמרבים
קדישים בישיבות ללא צורך, אבל בישיבתי לא הנחתי מעולם לומר אלא קדיש אחד, ובליל
הוש"ד ואור ליום א' של שבועות ב' תו לא, והנה ביש נוחלין בהקדמה כ' שקדיש אינו
בבחינת ברכה, וכל המוסיף להרבות באמירת קדיש ניחא טפי לנפש המת עכ"ל, ובודאי
כונתו אחר לימוד איזה ד"ת, אבל לא לענין הקדישים בתפלה שהם כנגד ההיכלות כנ"ל.
10. תהלים קיט, קסר. 11. האגוד בשם הראב"ד, שבלי הלקט, רוקח, ב"י ס' נה, לבוש,
ט"ז שם סק"א, ש"ע הרב, עטרת זקנים, מ"ב ס"ה, מה שתקנו ז' קדישים בכל יום ע"י
של"ה בשם הגאונים, גשה"ח דף רעא, ול"ג כמו שתקנו חז"ל ז' ברכות ביום ע"ש הפ'
שבע וגו' כדאיתא בירושלמי ברכות פ"א ה"ז, ופ"ט ה"ה, ורש"י ברכות יא, א. כ"כ תקנו
לענין קדיש, וע"י תוס' ברכות ב, א. ר"ה מברך, ובירושלמי ברכות פ"א ה"ה בפ"מ ובחרדים,
ובספר חרושי בן יאיר על ברכות, ובמקור התפלות, ובזוהר ח"א דף קנר, ח"ב דף קנח,
ה"ג דף קח, ורנח, זו"ח דף קיב, קיט, תק"ז הקדמה ס' טו ת' יג כח ת' מג, וקמד, לענין
מספר ז' מדרש תדשא פ"ה, גשה"ח דף רעו. 12. שו"ת בית יהודה א"ח ס' כב.

ואלו הם: א) אחר פסוקי דזמרה שהוא. אחר ישתבח, קודם יוצר אור, ששם הוא הפסק סדר הפסוקים. ב) חצי קדיש אחר סיום התפלת שמ"ע ברכות. והוא חזרת הש"ץ שהיא מצוה בפני עצמה. ואינה דבוקה למה שלאחריה. ג) אחר סדר קדושת ובא לציון, שהוא ג"כ דבר שבקדושה ובו אומרים: תתקבל צלותהון, שהוא שייך ג"כ לתפלת שמ"ע. ד) אחר אשרי למנחה, שהיא מצוה בפני עצמה, שכל האומר: תהלה לדוד, בכל יום ג' פעמים מובטח לו שהוא בן עולם הבא. ויש חושבים את הד' אחר אמירת המזמור או פרק או אגדה, כדאמרינן¹³ עלמא אמאי קאי אקדושה דסדרא ואיהא שמה דבא דאגדתא. ה) אחר סיום תפלת שמ"ע של מנחה, שהו מצוה בפני עצמה. ויש שחושבים את הה' אחר אשרי למנחה. ו) אחר ברכות של ק"ש של ערבית. ז) אחר תפלת ערבית, שכבר נשלמה התפלה¹⁴. ויש שחשבו הז' קדישים בנוסח כזה: א) אחר פסד"ז, והוא הקדיש שאומרים: אחר מזמור שיר חנוכת. ב) אחר סיום תפלת שמ"ע שתקנו אנכה"ג. ג) אחר קדושת ובא לציון. ד) אחר עלינו, שהוא סיום התפלה. ה) אחר אשרי למנחה, שהוא סיום תקנת חכמי התלמוד למנחה. ו) אחר ק"ש של ערבית, שהוא סיום חובת ק"ש. ז) אחר סיום תפלת ערבית¹⁵.

אחר כך הוסיפו עוד ג', ביחד עשרה קדישים. הקדמונים לא אמרו רק שבעה, ג' בשחרית, א) אחר ישתבח, ב) אחר תחנון, ג) אחר ובלצ"ג, ב' במנחה א) אחר אשרי, ב) אחר תחנון, ב' בערבית, א) קודם שמ"ע, ב) אחר שמ"ע, הרי שבע, ואח"כ הוסיפו עוד ג', היינו בכל תפלה לאחר עלינו עשרה קדישים¹⁶, וז' אלו הם חובה כשמתפללין בצבור, והשאר מנהג¹⁷, וראוי לכל אדם ליזהר שלא לפחות מלענות עשר קדישים בכל יום¹⁸.

13. סוטה מט, א. 14. פרישה, לבוש, ש"ע הרב, מ"ב ס' נה סק"ה העתיק ג"כ עד הד' אלא דד' הוא אחר עלינו שיש בו פסוקים, והה' אחר אשרי במנחה, ו' אחר תפלת מנחה, ז' אחר ק"ש של ערבית קודם שמ"ע, וקדיש שאחר ערבית אף דהוה ג"כ מצוה לא קחשבינן בכלל אלו הז', ואחרונים כ' אלו שאין חושבין קדיש זה כיון שתפלת ערבית רשות חושבין במקומו קדיש של עלינו של תפלת שחרית. 15. האגור ס' צד, סדור רשב"ן. עי' ס' ארחות חיים ס' נג אות י, ובפ"ת בשם שו"ת בית יהודה דהז' הם א' דישתבח דלאחר התפלה, ב' לאחר ובא לציון, ג' קדיש דברכו שבתפלת המנחה, ד' לאחר מנחה קודם תפלת ערבית, ה' אחר תפלת ערבית, ולא חשיב ח' קדישים דברכו כי אינו נוהג בכל מקום והם באמת ז' קדישים, דברכו הוא לאותם שלא היו בביה"כ באמירת ישתבח, ובס' אגודת שמואל דשבע הם: שחרית ב', לפני ק"ש, וא' לאחריה ובערב ב' לפני וב' לאחריה, על משפטי צדקין על ק"ש שהיא ד"ת, ועי' בס' תהלה לדוד ס' ד' הנה הפדישה כ' שיש לחשוב קדיש, שאחד תפלת מנחה וקדיש, אחר תפלת מעריב, והלבוש לא חשב שאחד מעריב, כיון שהוא רשות, ובב"י מבואר ההיפך, והלבוש חשב הקדיש שאחר עלינו לחיוב שיש בו פסוקים, וכ' ודברי הלבוש סתרי אהדרי דבס"ב כתב דעלינו אינו חיוב כמ"ש בשמו הט"ז סק"ג, וע"פ האר"י ז"ל הקדיש שאחר עלינו אין שום חיוב בכל התפלות עכ"ל, עמ"ש הערה 20. ובכלל הטעם שתיקנו ז' קדישים בכל יום עי' בס' חיי אברהם בשם ארחות חיים כנגד ז' פסוקים שבקהלת מעת ללדת עד עת שלום ובכל פסוק מהם יש ד"פ עת ונכלם יש כ"ח פ' עת כנגד כ"ח תיבות שבקדיש, וכנגד שבעה כוכבי לכת וכ"ח מחנות הלבנה, וכן תמצא בפ' ה' בחכמה יסד ארץ ז' תיבות וכ"ח אותיות, וכן בפ' וידבר אלהים את כל הדברים האלה ז' תיבות וכ"ח אותיות, ודבינו דוד אבודרהם כ' כנגד ז' ימי השבוע שיש בהם כ"ח עתים כי ארבע עתים משתנים בכל יום ולילה כל ו' שעות עת א'. 16. ערוך השלחן ס' נה ס"ד. 17. עי' טור ס' דלת, ובש"ע הרב. 18. ש"ע הרב

י"א שיש לומר בכל יום חמשה קדישים¹⁹ וי"א שיש לומר בכל יום י"ב קדישים בסדר התפלה, ששה בשחרית, א) קודם הודו, ב) קודם ברכו, ג) אחר שמ"ע, ד) אחר ובלצ"ג, ה) קודם קוה, ו) קודם עלינו, ז) בתפלת מנחה, א) קודם שמ"ע, ב) אחר שמ"ע, ד) בערבית, ולפי מנהג האשכנזים ג' במנחה וג' במעריב²⁰. ולפי קבלת האר"י ז"ל ב' לתפלת המנחה, קודם ואחרי שמ"ע, וד' קדישים לתפלת מעריב, א) לפני ברכו, ב) לפני שמ"ע, ג) אחרי שמ"ע, ד) אחרי עלינו. וי"א שיש לומר י"ג קדישים בכל יום כנגד י"ג מדות, והם מוסיפים לומר אחר תפלת מנחה, מזמור „למנצה בנגינות" ואח"כ אומר קדיש, ועלינו לשבח, והרי נעשו הכל י"ג קדישים²¹ וזה מנהג הספרדים, והאשכנזים, שמוסיפים קדיש אחר שיר של יום, אף שאין זו חובה. והמדקדקים אומרים בכל יום לבד שבת וי"ט ט"ז קדישים²². מי שהיה אנוס מחמת חולי או איזה אונס אחר ולא שמע קדיש וקדושה, ישתדל להשלים הימים שלא שמע, ויש לו לילך לבית הכנסת לשמוע קדישים וקדושה במספר שלא שמע²³.

אמירת הקדיש בבית הכנסת כיצד?

בקהלת אחינו הספרדים גוהגים, שכל האבלים בכללם שאר קרובים או שכירים, כלם יחדיו אומרים את הקדישים, יש ששבחו מנהג זה¹. כדי שלא יהיה אחד מקדים ואחד מאחר, ומבלבלים את העונים². ומשום שמסיר גם מחלוקת ותלונות, וגם שלא לבייש את מי שאינו יודע³. וסדור הקדישים הוא: שכל האבלים יעמדו בשורה על יד השליח צבור לפני התיבה, או על יד ארון הקודש, ויאמרו הקדיש בלי מוקדם ומאוחר⁴. ויש שתקנו באמת בבית הכנסת שיעמדו כל האבלים בשורה, ויאמרו הקדיש מלה במלה ובקול רם⁵. אולם רבים מעררים על מנהג זה, כי דוקא

שם, ובש"ע האר"י ז"ל בה' נט"י דשחרית ס' כד שיהיה בבחי' צדי"ק צ' אמנים, ד' קדושות, ק' ברכות, י' קדישים. 19. שלחן הטהור ס' נו. והאיר שם בהערות וצינונים שכונת רבינו ל"ה קדישים של שהרית שיש להם כוונה מיוחדת ומבואר בסדור חמדת ישראל בד"ה כוונת קדיש שלישי שלאחר העמידה קודם אשרי, ע"ש שלחן הטהור ס' רטו שמנה עשרה קדישים. 20. האר"י ז"ל בשער הכוונות דרוש הקדיש, ובנוסח התפלה דף נא, ואע"ג דקדיש בתרא אינו מכלל הקדישים, מ"מ הא סיים שהקדיש הזה הוא העשיה, ששם בז"ו המיתה כדי להעלות כל הגשמות והנפשות בסוד תחית המתים, וע"כ אומרים אותו היתומים על מיתת או"א, והכוונה הוא להעלות העשיה ליצירה במחצב הגשמות של המתים. וזה מתחלת העשיה עד רום המעלות כי כל בחינה נקרא עשיה בערך העליון ממנה כמבואר בסה"ק וא"כ גם זה הוא חובה. כף החיים ס' נה אות יט, גשה"ח שם. 21. ש"ע הרב שם, כף החיים, גשה"ח שם, ערך שי בשם שו"ת דבר שמואל, שיו"ב. 22. כ"ה בהצוואה שכתב כ"ק אדמו"ר מהור"ב נ"ע. 23. לקט הקמח החדש בקוג' תמר דבורה ס' יג.

1. ע"י שו"ת ח"ס ס' קנט. סידור רי"ע. שו"ת דבר אגרת סי"ז. פ"ת ס' שעו סק"ו. שר"ת אבלות סי"ק נד. שלחן הטהור ס' קלב.
2. האלף לך שלמה ס' טו אות ב. פתח הדביר. כף החיים ס' נו.
3. בכורים פ"ג מ"ז. מנחת קנאות להרב צבי הירש חיות.
4. שו"ת שאילת משה א"ח ס' כה וכה. ובהלכות קטנות. 5. שו"ת ח"ס יו"ד ס' שמה.

בקהלות המסוררות, שכל אומרי הקדיש אומרים אותו יחד מלה במלה, אין מקרים ואין מאחר, וכן בואמרו אמן, יהא שמיה רבא, הקהל יודע לענות איש"ר, וכן ואמרו אמן בתרא, כראוי, לא כן אצלינו, וביחוד קהילות יוצאי אשכנז, כשאומרים שנים, אינם תואמים ומכל שכן רבים, שאחד מקדים להשני ולא נשמע השבח אף מפי אחד, ואין הקהל אומר איש"ר כראוי, לא דק שלא הביאו באמירת הקדיש התועלת, אלא גם הפדיעו את שבח הקדיש, וכך מבלבלים ומקלקלים מטרת הקריש על ידי זה, שאחד חפץ והקדים לחברו⁶. לכן י"א שהרבה יותר רצוי, שכל אחד יאמר קדיש אחד, ויאמרוהו במתינות ובשפה בדורה, והקהל יקשיב לכל אמירת הקדיש ויענו עליו כראוי, מלומר קדישים הרבה, ואין זכות אחת בידו, ורק במקדה כשיש הרבה בעלי חיובים, ואינם יכולים להשתוות וקשה להכריע ביניהם, יש להתיר שיאמרו בבת אחת, ובתנאי שיאמרוהו כלם בשוה, ואחד יאמר בקול רם והאחרים יאמרו אחריו מלה במלה, ואל נא יהא דבר זה קל בעיני האומר קדיש, ונוהרים בזה זוכים זכות גדולה לעצמם, ומגיעים לתועלת המקווה להמנוח, וזוהי דעה חולה שראיתי, שישנם אבלים מתקוטטים ועושים מחלוקת בבית הכנסת בשביל הקדיש, הלא כל מטרת הקדיש הוא לתקן את העון חילול השם ולקדש שם שמים, ולבסוף נמצא איפכא, שמוסיפין חס ושלום חילול השם, גם ראיתי מנהג אוילי שאחד האבלים ממתין עד שהראשון גומר הקדיש ואחריו מתחיל הוא הקדיש מבלי שיאמרו בינתיים איזה מזמור, ואני קורא לגדור פרץ זה, מאחד ואין לקדיש השני על מה לחול, כי לעולם אין אומרים קדיש בלא תהלה שלפניו⁷. כל צבור היודע עוצם השבח הגדול והנורא, ושל עניית אמן יהא שמיה רבא, יתאמץ לסדר את אומרי הקדישים שכל אחד ואחד יאמר קדיש אחד, כראוי, ובכונה, ואם אי אפשר לסדר כזאת, לכל הפחות יסדרו שיאמרו כלם שוה בשוה, ואחד יאמר בקול רם, והיות שאין מועיל הקדיש הנאמר שלא כחק לזה שנאמר עבורו, וקדיש אחד מסוגל לזכות מספר מתים נקל לסדר הקדישים שאפילו כשאינו אלא קדיש אחד, שהאחד יאמר הפעם הקדיש בשביל כלם, ובפעם אחרת יאמר השני בשביל כלם⁸.

וי"א שאין צריך למחות ביד הנוהגים כן, וירא שמים לא יעשה כך, אלא כמנהג האשכנזים שמטילין גורל, כי יש קדימה בדיני קדיש⁸. והאומר קדיש ששייך לחברו, לא הועיל לעצמו ולא הפסיד לחברו, ועולה לנשמה למי ששייך⁹.

פת"ש יו"ד סי' שעו. וש"ת בנין ציון סי' קכב חולק ע"ו. מ"מ רבו החולקים. ע"י בספר דבר אמת סי' ז. כף החיים שם. 6. ע"י בס' בנין ציון סי' קכב. גשר החיים דף רפר. ומביא שו"ת ח"ס סי' קנט. 7. רמ"א א"ח סי' נד. וע"ש מג"א, וערוך השלחן, וע"י שו"ת ח"ס סי' קנט שמישב ב' מנהגים הספרדים והאשכנזים, ולענין תרי קלא לא משתמע ע"י לא שייך בזה, ע"י אשל אברהם מהד"ת סי' קלב, דזה רק במקום שתלוי בשמועת כל אות ביה מותר לענות אמן, וגם היכא דחביב עליו אמרינן תרי קלי מתרי גברי משתמע, ע"י גמ' ר"ה דף כז, וט"ז א"ח סי' תקפת. 8. שלחן הטהור סי' נה סע"א. ודיני קדיש מבואר בש"ע סי' קלב. 9. כדאי' בשו"ת ח"ס סי' שמה בשם שב יעקב. וע"י פ"ת סי' שעו ס"ק ז. דע"י שו"ת מהר"ם שיק א"ח סי' נו, קצה המטה. ע"י ב"ק דף עד בהגונב עולתו, וילקט יוסף ח"ו סי' קמט, וש"ת משנת אליעזר תנינא סי' כו, א"א סי' נג, גשה"ח עמ' רפה.

אזהרה גדולה בדין קדישים

כלל גדול בדין קדישים, שלא יטול חלק בקדישים עם האבלים, אלא כשהוא בכור שיש לו זכות, אבל לא מספק, לפי שהוא גזול המתים, מסיג גבול אחרים. ואינו עולה לדצון למיעבד ניחא לאביו ואמו, ונהפוך הוא גחלים הוא חותה ח"ו בעשותו, ורבים מעמי הארץ כשלו ונפלו בזה, כי חושבים לתפארת להרבות בקדישים, אם בדין או שלא בדין כל דאלים גבר, וכן לא יעשה, כי שארית ישראל לא יעשו עולה, ומצוה לפדסם ולהודיע זאת לרבים מעמי הארץ הטועים לעשות מצוה, ואין בידם אלא עבירה, ופעמים רבות אני מוחה בהקופצים בראש לומר קדיש על איזה מקדוניהם שלא כדת של תורה והודעתי להם¹⁰.

אין לגזול אבלים מאב ואם לומר הקדיש ע"י אותם אבלים מאח ומאחות ומשאר קרובים, ואם לאחד יש בן אחד ולשני שני בנים כל בן ובן חייב לכבד אביו, הבן האחד יאמר לאביו הראשון והשני לשני¹¹.

אבל מכמה ימים ואח"כ אירע לאדם אחד אבלות, השני אומר קדיש תוך שלשים יום ואח"כ שוין הראשון והשני כל י"ב חדש¹².

אבל על אביו ואח"כ מתה אמו יש לו כל הקדישים כדין ל', ואפ"ה חולק בשאר קדישים בגין אביו עם שאר אבלים¹³.

לא נכון המנהג כשיש אדם חשוב שהוא יתום הוא אומר קדיש לבדו ואח"כ אומרים אחרים כיון שהקדיש שאמר הראשון הוי הפסק לגבי השני¹⁴.

ש"ץ כהן קודם ללוי, ולוי לישראל¹⁵, אם יש בין האבלים כהן, שייך לו הקדיש הראשון של עלינו מפני עשה דונקדשתי, ראשון לכל דבר¹⁶.

קדיש בן שבעה יש לו דין קדימה לכל בין אם מאסף מנין בביתו או שהולך לבית הכנסת בשבת, ואם חל יום שביעי שלו בשבת אין אומרים מקצת היום ככולו שיהי' דינו כבן ל', אלא יש לו דין בן ז' אפי' בקדישים של שבת במנחה¹⁷ ואפ"י יש שם אחד שמת אביו או אמו באמצע השבוע וכלין הז' שלו בשבת הוא שוה לו ויחלוקו בקדישים כדין ב' בן ז'.

קדיש בן שבעה שבטלה אבלתו ברגל או שקבר מתו ברגל לענין קדיש יש לו דין בן ז' ומ"מ אם יש יא"צ או בן ל' יש להם קדיש אחד, כדין בן ז' קטן שאינו דוחה יא"צ או בן ל' מקדיש א', אם הבן ז' קטן הוא אורח ויש בן ז' גדול תושב חולקים בשוה, אפי' אם הקטן הולך כל ז' לביה"כ והגדול אינו הולך כי אם בשבת שזיים הם, שלענין בן ז' אין חילוק בין קטן לגדול ובין אורח לתושב, בן ז' אורח דיחה בן ל' תושב או יא"צ, בן ז' גדול שיש לו מנין בביתו בימי החול, ובשבת הולך לביה"כ ויש שם יא"צ הבן ז' אומר כל הקדישים מלבד קדיש אחד יטילו גודל.

10. שר"ה אבלות ס' קסא, ועי' מג"א ס' תקסח סק"כ, שו"ת ח"ס קסב וקסד, ובי"ד ס' שכו, פ"ת שם ס' משה סק"א, שו"ת שו"מ ח"ג ס' קצג. 11. שו"ת בנימין זאב ס' קסא. 12. שם בשם מהר"ם, 13. א"ר ס' קלג. 14. נמוקי א"ח ס' נה. 15. משנה סוף הוריות, א"ר, דה"ח. 16. הגה"צ האדר"ת ז"ל בקונט' תפלה לדוד, ה"ד בסוף ס' עולת ראייה. 17. שו"ת כנס"י, ובמט"א אי' הטעם שיש לו לבן ז' דין קדימה לכל, היות שמדת הדין מתוח על נפש המת והקדיש הוא להגין עליו וז' ימים הראשונים צריך

בן שבועה לקדיש מונין מיום הקבורה אפי' לא נקבר באותו יום, ואם עברו עליו ז"י מיום הקבורה אעפ"י שלא נודע לאכל מיד רק בתוך ז' או בתוך ל' שהוא שמועה קרובה שמחויב לנהוג דין אבלות שבעה, מ"מ לענין קדיש אין לו דין בן שבועה אלא אם הוא תוך ל' מיום הקבורה יש לו דין שלשים, ואם כבר עברו שלשים מיום הקבורה אעפ"י שנוהג אבלות זמן לפי שנודע לו בתוך ל' מכל מקום לענין קדיש מונין מיום הקבורה ולא מיום שנודע ולא מיום המיתה¹⁸.

קדיש לבן שלשים¹⁹ קודם לבן י"ב חדש ודוחה אותו מכל הקדישים, בן ל' ויא"צ, ליא"צ קדיש א', וכשיש ג' קדישים יאמר הבן של ל' שני קדישים והיא"צ אחד הראשון, ואין צריך גורל בערבית מי שיאמר היום ומי למחר אלא היא"צ יאמר היום והבן ל' למחר, ואם היא"צ לא בא לביה"כ בערבית יאמר קדיש ראשון בשחרית²⁰ כשיש הרבה יא"צ נדחה הבן ל' שהיא"צ עובר זמנו²¹ אם יש כמה יא"צ ואם יאמר הבן ל' קדיש ידחה ליא"צ מוטב שידחה הבן ל', כשיש בן ל' וא' שפוסק באותו היום מלומר קדיש, הבן ל' קודם וזה שפוסק יש לו קדיש א', בן ל' מונין מיום הקבורה, ואם נודע לו אחר שעבר ל' יום מיום הקבורה, אין לו דין בן ל' לענין קדיש אלא שוה לשאר אבלים שבתוך יב"ה, כל יום ל' יש לו דין ל' ואין אומרים מקצת היום ככולו ואפי' חל יום ל' בשבת יאמר הקדישים המגיעין לבן ל' אף במנחה²².

תושב הוא, שיש לו דירת קבע אעפ"י שאינו פורע מס או שפורע כאן מס אעפ"י שאינו דר כאן, בעה"ב שמחזיק מלמד או משרת אם הם פנויים, ואם יש להם נשים במקום אחר הם כאן כאודחים, הלומד בישיבה ומלמד המושכר לכמה בע"ב אעפ"י שיש להם נשים במקום אחר כתושבים כאן, המגדל יתום בתוך ביתו אפי' בשכר אם אין לו אב ואם תושב הוא כאן, ואם יש לו אב ואם במקום אחר אורח הוא, בא ממקום אחר לומר כאן קדיש אחר אביו או אמו שהיו כאן תושבים מ"מ כיון שהבן אינו דר ואינו פורע מס כאן אורח הוא, המתפלל בביה"כ תמיד ובא לומר קדיש בביה"כ אחר, גרע מאורח והאבלים יכולים לדחותו אפי' אם הוא בתוך ז' ול', משום דאורח אין לו מקום להתפלל ולומר קדיש וזה יש לו, ולאהבת השלום יפשרו ביניהם, יא"צ אורח ובן ל' תושב או בן יב"ה ויא"צ אורח קדיש א', אורח בן ל' ותושב בן יב"ה יחלוקו הקדישים, יא"צ תושב ויא"צ אורח אין להאורח כלום, ואם יש גם בן ל' תושב יש גם להאורח קדיש א', ואין יכול יא"צ תושב לימר ליא"צ אורח אני קודם, כי יאמר לו לאו מדידך קא שקילנא אלא מבן ל' ויאמר היא"צ תושב קדיש ראשון ויא"צ אורח קדיש ב' ובן ל' קדיש ג', יא"צ תישב ובן ל' אורח יאמר התושב קדיש ראשון ושני והאורח קדיש שלישי, בן ל' אורח ובן יב"ה תושב שניהם שווים ואם האורח בן יב"ה יש לו קדיש א' בין האבלים²³.

מי שאומר קדיש על מת שהוא פחות מבן עשרים, ויתום האומר קדיש על מת שהיה יותר מבן עשרים, היתום של עשרים קודם²⁴.

יותר רחמים וזכות. 18. שם. פ"מ א"ח ס' קל"ב, שו"ת מהר"י מינץ ס' פ' ועי' יו"ד ס' שעו בהג"ה. 19. יש לו קדימה מבן יב"ה שצריך יותר רחמים אלף המגן. 20. מט"א ועי' יו"ד ס' שעו סק"ד באה"ט סק"ח. 21. א"ר ס' קל"ג. 22. מט"א. 23. פוסקים. 24. עי' שו"ת מהרש"ם ס' מט, בדבר שחקר השואל בשו"ת נו"ב א"ח ס' ח די"ל דהיתום

גורל

נוהגין להטיל גורל בין חיובים לומר קדיש¹. ובשבת אסור להטיל גורל לחלק איזה דבר אפילו דלא אפשר מאתמול. ואפילו דאפשר דאתי לאנצויי אלא הותר גורל מי יאמר קדיש², אף בשבת. דהא היו מפייסין בשבת במקדש³ ומכל מקום אינו מותר רק להטיל גורל מתוך הספר, כנהוג, אבל להטיל גורל על ידי פתקאות שנכתבו מערב שבת שם כל אחד עליו ומטילין בקלפי ומוציאין פתקא, אסור לעשות כן בשבת⁴. בכל מקום שיפול הגורל יטלנו ואין רשות לשום אדם מישראל לעבור על הגודל. שאין הגודל אלא מפני השמים⁵, דהגורל ידבק בו השגחה עליונה, שנאמר⁶: על פי הגורל תחלק הארץ. והעובר על הגורל כעובר על עשרת הדברות.

גורל על קדיש של מוצאי שבת אסור⁷.

מי שנשבע שלא לצחוק שום צחוק ועתה אירע לו אבל על אביו או על אמו

של בן כ' קודם לפי שאין עונשין בד"ש שהוא פחות מבן כ' והגו"ב דחה דבריו. והגהת יד שאל ליו"ד ס' שעו החזיק בדברי השואל ובגוף הדבר אם עונשין בד"ש לפחות מבן כ' ע"י בדעת תורה ה' שחיטה ס' ה' בשם תוס' שאנץ לעדיות, והא דער ועונן נענשו בקטנותם כבר כ' הח"צ ס' מט שלפי חכמתם נענשו, גם י"ל דקודם מ"ת הי' דינם כבני נח דלא ניתנו בהם שיעורים, ועי' שו"ת ח"ס חיר"ד ס' שי"ז בענין שיעור שנים לב"נ, אך מהא דשני חיי שרה, ומד"ר ורש"י, לפיכך ציין הכ' בחיי שרה עשרים שנה שהיתה כבת עשרים לחטא משום דאינה בת עונשין מוכח להיפך דגם אז נחשבו כישראל ולא נענשו פחות מכ' זמ"ש מהא דקשה המחלוקת שגם יונקי שדים נענשו בעדת קרח, י"ל דבעון אביהם ואמם נענשו וקרא כ' שמות כ', ה פוקד עון אבות, וכשאין אוחזין מעשה אבותיהם בידיהם, עי' ברכות ז, א, ובעון עצמו פחות מבן כ' י"ל דאינו נענש וא"צ כפרה ובפרט לפמ"ש במשנת חסידים בסדר מוצ"ש דהקדיש אינו מציל רק מעון שלא ענה אמן, י"ל דאינו נענש פחות מכ' ועל עון הו"ל, ומחלוקת, הרי אין הקדיש מועיל ע"ש, ולדינא צדקו דברי הנו"ב כי מי יודע אילי חטא בגלגול הקודם, עי' מג"א ס' ריט.

1. הפוסקים, לכאורה איך אנו נוהגין להטיל גורל בקדיש וכדומה הא כתב הש"ך בשם התוס' דאין שואלין בגורלות. כוונת התוס' הוא מה ששואלין בגורלות על להבא מה יהיה כגון אם יהיה החולה או אם ימצא האבדה וכה"ג על עניני דלהבא אין לשאול דכ' תמים תהיה עם ה' אלהיך. אבל להפיס בין ב' ענינים לידע אם שייך לזה או לזה ודאי מותר ואין שייך בזה לומר תמים תהיה שהרי בבית המקדש היו מפייסין מי שוחט וכו' וכן שנינו במשנה יומא פ"ב וכ"כ בפוסקים ואין מטילין וכו' ביו"ט מכלל דבחול שדי להטיל וכן בקרא מפורש אך בגורל תחלק הארץ במדבר כו, נה, ואיך מצוה הקב"ה לעשות דבר שלא כהוגן ובע"כ דבכה"ג ליכא איסור גורל כלל להטיל על קדישים או כדומה לזה. האלף לך שלמה א"ח ס' סב, אך בגורל, והגורל היה על פי רוח הקודש, כמו שמפורש בגמרא בב"ב קיח, א, והגורל עצמו היה צווח ואומר אני הגודל עליתי, ואל תוציא לעז על הגורלות "עתידה ארץ ישראל שתחלק בגורל סנהדרין מג, ב, ואע"פ שבחלוקת הארץ היו אודים ותומים עי' תוס' שם ובחלוקת הארץ היו שלא היו רוחם נוחה מחלקם כבית יוסף יהושע יז, שלא היה אמונתם חזקה בגורלות, ילזנו ויתקוטטו, תו"ת. 2. א"ח מג"א ס' שכב סק"ט, פתח הדביר הלכות שבת דף רלג. 3. ע"ש במג"א, א"ר שו"ת מהד"א ס' קמג, שו"ת משיב דברים א"ח ס' נד, מועד כל חי פ"ח. 4. שו"ת שבות יעקב ח"ג ס' כד, מועד כל חי פ"ח. 5. שו"ת חוות יאיר ס' סא, ועי' דגל אפרים ס' מה, שו"ת בית דוד ס' יח מצייין הג' סנהדרין יז, א, כ"מ שעלה בידו זקן אמר כבר קידשו שמים. 6. במדבר לד, עי' דברי גאונים ח' חו"מ כלל ב' אות א, שו"ת חוות יאיר ס' סא. 7. שו"ת

וצריך להטיל גורל, והרין הוא ראסור לאבל להטיל גורלות⁸, אם נשבע, אזי יגדיל חבירו וממילא יודע גם חלקו בשבילו⁹.

גורל כיצד?

אם הפילו גורל על קדיש, ואחר כך מתבטל המניין, או שאירע שום קלקול אחר ונתכנסו שנית, צריכין להגדיל מחדש¹⁰.

בעת שמטילין גורל בין ד' או ה' אנשים, ועולים לשניים מהם אותיות שוות, כגון ת', אף שלאחרים אותיות פחותות בערכן בטל הגורל כולו ומטילין פייס מחדש. ואין השנים יכולים לטעון כי האחרים כבר הפסידו חלקם. ונטיל גורל רק בין שנינו. אבל אם אחד מהם זכה באות ת' ולאחרים אותיות שוות (בערך פחות, כמובן, מערכו של זה) במקרה כזה זכה האחר להיות ראשון לכל רבר והאחרים יטילו ביניהם גורל מחדש¹¹.

ב' או ג' שהטילו גורל ולמחרת נתגלה בעל חיוב נוסף. בטלה החלוקה מאמש. ויש להטיל גורל מחדש¹². אלא שאותו אחד שעלה לו בחלקו ערבית אינו משתתף יותר בגורל. במה דברים אמורים כשבעל החיוב הנוסף לא היה אמש בעיר ונזדמן לכאן רק לאחר תפילת ערבית. אבל אם היה בעיר ולא בא אבד זכותו, דמדלא בא נקטינן דודאי מחל להם שיהיה אחרון. ואם אמר ששכח שיש לו יא"צ, או מאיזהו סיבת אונס וקבל בפני החכם שדבר זה אמת יטיל גורל מחדש, והוא הרין אם יודעים אותו שהוא איש נאמן אינו צריך לקבל. ואם ישנם רבים ואינם יכולים לחלק ביניהם אבד חלקו.

בעל יארציית האומר קדיש ערבית ולמחרת מופיע בעל חיוב שני ותובע לו קדיש נוסף כנגד הקדיש שאמר זה ערבית ועל היתר יחלקו בגורל. והלה אומר לו לא כי, אלא מאחר ולא הופעת אמש זכותי בכל מן הדין, ובשל היום נחלוק שווה בשווה, הדין עם השני, דיהנה מקדיש אחד ללא פייס, ועל היתר יטילו גורל. ב' חיובים שוים שהטילו גורל ביניהם, ולפני תפילת ערבית הופיע בעל חיוב שלישי, והוצרכו, כאמור, להטיל גורל מחדש ונפל הגורל על השלישי במנחה. אין

שבות יעקב שם, קצה המטה בדיני קדיש. 8. מי שנדר או נשבע שלא יצחוק שום צחוק, אסור להטיל גורלות ולא לשום אדם בשבילו, יו"ד ס' ריו סע' מח. 9. אלף המגן. 10. חותכין יבלת במקדש מפני קלקול הפייסות, דאם יביאו קרבן אחר יהיו צריכין פייס אחר, ירושלמי עירובין פ"י ה"ב, באר יעקב א"ח ס' קלב סק"ח. 11 באה"ט שם סק"ה, באר יעקב בשם מג"א מעיר מריש פ"ב דיומא. ובאר"ר דחה ראייתו, ואין זו דחייה, וש"ת מעיל צדקה חולק מטעם אחר, דשם לא היתה זכיה גמורה, דאין זה מספיק שע"ז שהוא קל ברגליו יזכה בעבודה, משא"כ כאן דהשנים זכו להם זכיה גמורה, ע"כ יפיל גורלו אותן השנים בלבד, ע"י מחה"ש, ובשב"י ח"א ס' כב, ובש"ת זכרון יוסף מיישב דברי המג"א, אמנם מ"ש המג"א אם אחד יש לו ת' ואחרים שוים ודאי זכה הראשון ואחרים יטילו גורל, אף שיש בהם שאינם שוים, משמע אף שזכה הראשון מ"מ אם יש אחריו שנים שוים לא זכו יותר מן הפחותים, כ' ע"ז בזכרון יוסף א"י מגין לו הא, בשלמא אם לא זכו אף אחד יבטל הגורל, דבגורל, תמים, כתיב, ובגורל זה ליכא תמים, אמרינן דמקרה זה, משא"כ אם זכה אחד, י"ל כיון דהיה לגורל על מה לחול, הרי קיים לכולם, דאין סברא לומר שיהא הגורל מקצת קיים ומקצת בטל. 12. באר יעקב שם. 13. שם

שני הראשונים יכולים לקיים את הגורל הקודם, מאחר דבטל עם הופעת השלישי, ויטילו ביניהם גורל מחדש מי בערבית ומי בשחר¹³.
 ב' בעלי חיוב שויף שהטילו ביניהם גורל יש לראשון קדיש אחד בערבית ולשני קדיש אחד בשחרית. ועל היתר יטילו גורל מחדש¹⁴.
 כשהטילו גורל לקרואים שיקראו בשבת, ושכחו אחד להניחו בתוך הקלפי, צריכים להגריל מחדש¹⁵.

אם יש לעמוד באמירת קדיש

האומר קדיש יתום יתעטף בטלית, מפני כבוד הציבור ואין מברך עליו¹. והמשוררים לא ינגנו הקדיש במלבושי הנכרים², וכן יש לזוהר באותם תינוקות שאומרים קדיש שיהיו חגורים אזורים³, ולכוין רגלם זה אצל זה כמו בתפלה⁴. מעומד בכונה גדולה ובקול רם⁵. וגם השומעים צריכים לעמוד לענות איש"ר עד לאחר אמן שאחד יתברך. וי"א שלא לעמוד לקדיש, אך כל קדיש שתפסו מעומד צריכים להיות נשאים עומדים עד שסיים איש"ר⁶. והקם מפני שיבה בעת אמירת קדיש, והנכנס בעת שאומרים קדיש, צריך לישאר עומד עד שסיים ענית איש"ר⁷, ואם יושב אינו צריך לעמוד⁸. ודוקא במי שקם מלא קומתו למי שהוא חייב לקום מפניו מלוא קומתו או ישאר עומד, אבל אם אינו קם מלוא קומתו אלא עושה הידור אינו צריך לעמוד כדי לענות, ומצוה על הרואה בחברו שבא לישב באמצע הקדיש שיוכרנו דלא ישב דעל הרוב לא זוכרים⁹.

אם אסור לעבור נגד האומר קדיש

אסור לעבור נגד האומר קדיש¹⁰ (כשם שאסור לעבור כנגד המתפלל שמ"ע¹¹), מתחלת הקדיש עד דאמירן בעלמא ואמרו אמן. אבל אח"כ כשאומר "על ישראל וכו'" ויש צורך לעבור מותר. כי מן "על ישראל וכו'" הוא מנהגא בעלמא ולא מן נוסח הקדיש.

בשם הו"מ שהביא המג"א. 14. צ"צ, דלא כהמג"א, דה"ח. באר יעקב שם ס"ק יב.
 15. שו"ת חינוך דהיי"ט מז.
 1. באה"ט א"ח ס' יח סק"ד. 2. כף החיים ס' נו אות טז. 3. שלטי הגבורים למרדכי פ"ק שבתוס' רבינו יהודה ב"פ מי שמתו ברכות, תפארת שמואל על הרא"ש פ"ק שבת. משום דכ' עמוס ד, יב, הכון וגו' ע"י שו"ת ארץ צבי ס' ג. 4. כף החיים ס' צה וקכת 5 דכתיב שופטים ג, כי דבר ה' אליך, וכל דבר שבקדושה בעי למיקם ארגלוהי, רש"י פי בלק עה"פ קום בלק, שלטי גבורים פ' תפלת השחר בשם ירושלמי, ערוך השלחן ס' צה סי"ג. 6 רח"ו ז"ל בשער הכוונות דף טז מורי ז"ל לא היה קם בענית איש"ר של הקדיש וא"ל כי הלשון הנזכר בירושלמי דמשמע שצריך לקום הוא מוטעה ואינו מתלמוד ירושלמי אלא הגהת איזה תלמיד והאחרונים הדפיסו אח"כ בתוך הירושלמי, אמנם כשהיה בקדיש דאחר העמידה דשחרית או דערבית או דמנחה או בקדיש תתקבל של אחר חזרת ס"ת להיכל היה נשאר מעומד וגומר ענית הקדיש ואח"כ היה יושב. כף החיים ס' נו. 7. בן איש חי פי' ויחי. 8. שלחן הטהור שם ס"ב. 9. כף החיים שם. 10. שע"ת ס' נו; באר יעקב ס' נד, ועוד. 11. כי לענין זה חד דינא כמו בתפלה, היכל התשובה; בן

וכרי לעבור לשמוע קדיש (או אפילו לענות אמן) מותר, ואין חילוק בין שאומר קדיש על תנ"ך או הגדה או משניות¹², כי אין ספק בלבול דעת חברו מוציא מידי וראי מצוה¹³, אבל בלא מצוה ודאית אסור לעבור, וק"ו לישוב בתוך ד' אמות בין מלפניו בין מן הצדדין, וי"א¹⁴ שמותר לעבור נגד האומר קדיש. שאין השכינה עומדת אלא נגד המתפללים אפילו ביחיד¹⁵. העומד לומר קדיש, ילך לפניו ג' פסיעות¹⁶.

כריעות הקדיש

בענין כריעות הקדיש, י"א¹ שאין לכרוע שום כריעה בקדיש, וי"א² שכן צריכים לכרוע, וד' כריעות הם, ואלו הם: בכריעה אחת אומר, "יתגדל ויתקדש

איש חי פ' ויחי; שו"ת יין הטוב ס' כט, שו"ת חמדת אפרים א"ח ס' יד, ברכות כז, א. רמב"ם תפלה פ"ח ה"ו, א"ח ס' קב ס"ד, זוהר בראשית דף קלב, מאן דצלי אסור למעבר ד' אמות סמוך ליה, וברמב"ם הלשון הוא ואסור לישוב בצד העומד בתפלה או לעבור לפניו עד שירחיק ממנו ד' אמות. 12. שו"ת יד אליהו ס"ו, פתח השער, 13. באר יעקב ס' קה ס"ק ז, דין הרחקה ד"א מה"פ שמואל א, כו. 14. שלחן הסהור ס' נו ס"ו. 15. זר זהב שם, 16. רמ"א ס' צה בשם רוקח, השל"ה בדיני תפלת ש"ע, וכ' הכף החיים שמשה רע"ה קודם תפלתו נגש לתוך ג' פסיעות חושך ענן וערפל וזה הסעם לג"פ לאחר התפלה, ובשם חוט השני כ' כשם שפוסע לאחוריו ג"פ זכר לג' מילין שנתרחקו ישראל מהר סיני בשעת מ"ת כך צריך ג"כ לחזור לפניו זכר לאותן ג' מילין שחזרו ישראל ואם אינו עושה כן נראה כאינו מודה שחזרו במ"ת. כי יש סוד בזה לחזור לאחוריו ג"פ קודם, בן איש חי ב' בשלח, ובכף החיים כ' שע"ז שעומד במקומו וחוזר לאחוריו ג"פ ואח"כ חוזר מודה הכנעה לפני ה' שמפחד לגשת לפניו, ע"י חגיגה יג, ב והחיות רצוא ושוב כ' רש"י והוא נרתע לאחוריו ואח"כ חוזר לפניו כי איננו ראוי להתפלל כ"א ממדת חסד כי הוא אש אוכלה ואנחנו עפר וכו' וע"י זוהר ויקהל דף ריא, ואין שם הבדל בין תפלה לתפלת קדיש.

1. הגר"א ז"ל ס' כו סק"י, מעשה רב, הרמב"ם ז"ל לא הזכיר הכריעות בקדיש, והראשון שהזכירן הוא רש"י ז"ל בפרדס הגדול, בס' ויעש אברהם תמה על עיקר הכריעות בקדיש, דהא אמרו בברכות דף לד, א ואם בא לשוה בסוף כל ברכה וברכה מלמדין אותו שדא ישחה, וכ' התוס' שלא יבא לעקור דברי חכמים, אף שכ' התוס' בדף לא, א ד"ה ומוצאו שמירי בתחנונים, ודוקא בש"ע הקפידו אבל בשאר תחנונים לא, והא פסק הש"ע ס' קיג ורפא שאין לשחות בו, לך אנחנו מודים" שאין לשחות אלא במקומות שאמרו חכמים א"כ למה פסק לכרוע בקדיש, ע"י ט"ז בס' קיג, והגר"א הנ"ל הק' מהא דהכורע בהלל ובהודאה ה"ז מגונה והכריע שם שלא לכרוע, וכ' בעל ויעש אברהם היות וקשה לעקור מ"ש הקדמונים ומ"ש ה"ז מגונה הביא החדושי אנשי שם בגליון האלפסי ס"פ אין עומדין דדוקא ששוחה בלשון הודאה כ"ש הט"ז שם אבל בקדיש לית לן בה, וראה שאין עושין כריעות ממש אלא שוחין ראשן מעט, וא"כ אין זה בכלל כריעה, דכריעה הוא עד שיתפקקו כל חליותיו ברכות כה, ב, וכיון דבדיעבד יוצא היכא שקשה לו השחייה כ"כ אלא בהרכבת הראש לחור סגי א"כ כאן בודאי דאף לכתחלה סגי בהכי, והוי הכירא שאינו כורע עכ"פ כריעה ממש במקום שלא הוזכר בגמרא, וסיים וכן אני נוהג וכפי שראיתי אצל זקני מאור הגולה ז"ל, ולדידי צ"ע כי גדולי הפוסקים כמו הפרישה, א"ר ועוד, כ' בפירוש הכריעות בקדיש וכן יש שכ' שצריכים לכרוע בקדיש כמו בתפלה שזוקף בשם, וע"י הערה 5 וכן מ"ש שבהרכבת הראש לחוד סגי ורש"י כ' בשבועות טו, ב כי השתחוי' שאין בה שהייה ע' הוא כריעה בלבד וכריעה הוא על ברכים, 2. פרדס הגדול, הדי' הכריעות הם כנגד

שמייה רבא בעלמא די ברא כרעותיה" וכשאומר: "בעגלא ובזמן קריב" כורע, ועונים יש"ר, וכשמתחיל לומר שבע שבחות: יתברך וישתבח, ויתפאר, ויתרומם, ויתנשא, ויתעלה, ויתהדר, ויתהלל, שמייה דקודשא בריך הוא, בכלום הוא כורע. וכשמגיע ל"תושבחתא ונחמתא" כורע, כל אלו כריעות של השתחויות הן. וכריעה של "עושה שלום במרומיו" של רשות הוא³.

וי"א שבכל "אמן" כורע⁴. והם חמשה אמנים ואלו הם: א) אמן יהא שמייה רבא. ב) אחר ויקרב משיחיה. ג) אחר ואמרו אמן. ד) אחר קודשא בריך הוא. ה) אחר בעלמא ואמרו אמן.

וי"א בשעה שאומר יתגדל ויתקדש יכרע עצמו, ואחר שיכלו מפיו, יזקוף עצמו ויאמר: שמייה רבא, כרין כריעה דתפלה שיזקוף בשם. וכן בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן. יכרע ויזקוף לאמר: יהא שמייה רבא, דהיינו לפני השם, וכן באמרו יתברך יהיה כורע ועומר עד שיגיע לשמייה דקודשא בריך הוא, ואז יזקוף, וכן באמרו תתקבל יהיה כרוע ועומר עד שיגיע לקדם אבוהון דבשמיא⁵.

וי"א שאצל ואמרו אמן זוקף וחוזר ומרכין ראשו ואומר: יהא שמייה רבא עד יתברך, וזוקף וחוזר ומרכין ראשו קצת ואומר: וישתבח וכו' ויתהלל — וזוקף, וחוזר ומרכין ראשו ואומר: שמייה דקודשא, — ואמרו אמן, בשעת אמירת ואמרו

ד' שמות שבפסוק מלאכי א. יא: כי ממזרח שמש ועד מבוא גדול שמי בגוים וגו' מחזור דפוס ויניציאה שנת ה"א שכח בשם רוקח, דכתיב ד' פעמים שמי וכו' צבאות הרי ה' ואפשר משום דצבאות אינו אלא כינוי לכן הכריעה שהוא כנגדו אינו אלא רשות, מהרלנ"ח חדושי הגהות, ועוד משום שהוכפל בו שמו של הקב"ה והקדיש הוסד ג"כ על שמו של הקב"ה לכן תקנו כנגדו פ' זה, ובסודר רש"י ס' יב כ' כיון שאמר יתגדל ויתקדש שמייה רבא כורע, ויתברך שמייה רבא כורע, ויתעלה ויתהלל ש"ד כורע, עושה שלום במרומיו כורע ושל רשות הוא, ועי' טא"ח ס' נו. 3. כ"ה בילקוט הפרדס דף יג, ובסרע"ג, דפוס ירושלים ס' יח כיון שאומר יתגדל ויתקדש כורע, יהא שמייה רבא כורע, ויתברך שמייה רבא כורע, ויתעלה ויתקלס שמייה דקודשא כורע, עושה שלום כורע, ושל רשות הוא, ובמח"ו דף ח כ' יתגדל ויתקדש ש"ר כורע, בעגלא כורע, ויתברך כורע, שמייה רבא כורע, ויתעלה ויתברך שמייה כורע, עושה שלום במרומיו ושל רשות הוא זה, ובטא"ח הנ"ל כ' יתגדל ויתקדש כורע, בעגלא ובזמן קריב יש"ר כורע, יתברך שמייה דקודשא ב"ה וכורע, ויתעלה ויתפאר וכורע והם של חובה, עושה שלום במרומיו וכורע והוא של רשות, וכתב דב"י שלשון רבינו אינו מבורר יפה, ובכל בו דין ז' כ' יתגדל כורע, וכן ביש"ר, וכן ביתברך, וכן בברך הוא, וכן באמן, וע"ש בב"ח שכך צריך להגיה בספרי רבינו יתגדל ויתקדש כורע, בעגלא ובזמן קריב יש"ר וכורע, יתברך עד שמייה דקודשא ב"ה וכורע, תתקבל עד קדם אבוהון דבשמיא וכורע, והם של חובה, ובס"א מספרי רבינו כ' יתגדל ויתקדש וכורע, בעגלא ובזמן קריב וכורע, יתברך וכורע, שמייה דקב"ה וכורע, והם של חובה, וגירסא זו מכוונת עם מ"ש הכל בו, ואבודרהם, וע"ש בביאורי הגר"א בפ"י להרב חיים יהודה ארנרייך שעל אבודרהם, ובסרע"ג דף מב כ' ותמיד כשאומר החזן יתגדל צריך הוא לכרוע ד' פעמים, וכשהוא אומר את השם ודברים האלה שמייה רבא הראשון ובית ישראל ויתברך ושמייה דקב"ה, ואם ירצה להוסיף ולכרוע גם בעושה שלום מותר, ובסרע"ג דפוס ורשה דף ד' כ' והכי אמר רב נחשון גאון ריש מתיבתא, כריעו שכורעין בקדיש, כיון שאמר יתגדל ויתקדש ש"ר כורע, בעגלא ובזמן קריב כורע, יתברך וישתבח כורע, שמי' דקב"ה כורע, עושה שלום כורע, ושל רשות הוא, ועי' ש"ע הרב ז"ל ס' נו. 4. כף החיים ס' נו אות לה. 5. פרישה ה"ד בא"ר ס' נו, עמ"ש בהערה 3 בשם ר' נחשון גאון, וכ"כ בס' המנהיג, אבל לא הזכיר לכרוע בעגלא ובזמן קריב רק ביש"ר, ורבינו דוד אבודרהם הזכיר בשם ר' נחשון באופן אחר, ובסודר ויעש אברהם הק' הרי כל

אמן של תקבל, הרכנה במקצת הטיית והרכנת הראש בעת אמירת שלום, בשל הפלת לחש בעת אמירת עושה שלום במרומיו, הטיה והרכנה לשמאל המתפלל, הוא באמצע יעשה שלום עלינו לימין המתפלל, ועל... אמן באמצע, ובשל קדיש: עושה שלום במרומיו לימין המתפלל, הוא באמצע יעשה שלום עלינו לשמאל ועל... אמן.⁶

ויש שהזהירו בחמשה כריעות בקדיש, והם: יתגדל, יש"ה, יתברך, בריך הוא, ואמרו אמן,⁷ ולא לו שמגמגמין בכריעות אלו,⁸ מטעם שאין להוסיף על הכריעות שאמרו חכמים, לכן אין לעשותם ככריעות של שמונה עשרה ממש אלא לשחות בעט.⁹ ולפי שאמרו יש בקדיש ד' כריעות של חובה וא' של רשות.¹⁰

דקדוקים באמירת הקדיש

דברים גדולים וקדושים נאמרו על דקדוקי הלשון, וגם למספרי התיבות והאותיות שבקדיש, ולכן יש לדקדק היטב באמירת הקדיש, לחתוך המלים כראוי, לא לגרוע ולא להוסיף.¹ הדלי"ת ה"תגדל" ו"א שיש לומר בצירי"ה תחת הדל"ת ולא בב' שוואי"ן כאלו התי"ו והגימ"ל בשו"א אלא הגימ"ל בפתח.² „ויתקדש“ הקו"ף בפתח והדל"ת בצירי"ה.³ וי"א הדלי"ת והגימ"ל של „יתגדל“ בפתח.³ וכן הקו"ף והדל"ת של ויתקדש ג"כ בפתח.³ וי"א הקו"ף של ויתקדש בפתח, והדל"ת של ויתקדש בקמץ.⁴

הגימ"ל של יתגדל יש להדגיש דלא לשתמע יתקדל לשון עורף קדל, וכן לא ידגיש ביותר הבי"ת של יתברך דלא לשתמע יתפרך, ויחתוך היטב ה"ה של ויתחלל דלא לשתמע ח"ו ויתחלל.⁵

די ברא ב' תיבות הן.⁶ כרעותיה יפסיק קצת משום דתיבות אלו שייכים למעלה על יתגדל, בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן יש לומר בנשימה אחת, ואחר אמירת „ואמרו אמן“ יש להצבור לענות אמן יהא שמה רבה וצריכים לומר שמה חסד בלי יו"ד גם בלי מפיך ה"א.⁶ וי"א שיותר טוב לומר במפיך ה"א.⁷

מברך יש לומר בקמץ תחת הבי"ת ופת"ח תחת הרי"ש ולא בצירי"ה תחת הרי"ש דאז הוא משמעות מברך אחרים.⁸ וי"א קמץ תחת הבי"ת וצירי"ה תחת הרי"ש.⁹ יהא שמה רבא מברך מותר להפסיק בין רבא למברך, וי"א שהוא כפשוטו

הקדמונים לא הזכירו בשם ר' נחשון גאון אלא ד' כריעות ע"ש ועי' הגה' מיימוני בסדר הקדיש בשם ר' נחשון שחושב ה' כריעות ובאופן אחר, 6. ספר המאמרים ה' תש"ח עמ' קמז, 7. שלחן הטהור ס' נו ס"ה, 8. עי' הערה 1, 9. ערוך השלחן שם ס"ז, 10. עי' הערה 2.

1. גשה"ח דף רע"ו, 2. של"ה, וכ"ה בסדור שלו, 3. סדור רי"ע, ועבודת ישראל ועוד, 4. סדר תפלה כמנהג מילאנו, ועוד, 5. עמ"ש בפרק פירוש על הקדיש, 6. עי' קונט' אחרון שמביא ראיה להט"ז מדניאל עמ"ש בפני הקדיש, 7. עי' פרמ"ג ובס' הכוונות והריעב"ץ ובתוס' ברכות ג, א, ד"ה ועינין שמי"ה שם י"ה היינו שהנקודה שבתוך ה"א משלמת היו"ד, עי' מט"א ומ"ש בפני הקדיש, 8. של"ה ומג"א, סדור הרב ז"ל סדור רי"ע ז"ל סדור עבוד"י סדור דרה"ח ועוד, 9. סדור שער השמים ועוד.

תרגום של שמו הגדול הוא שמחה רבא ואין להפסיק ביניהם¹⁰. ולצאת נמי ידי פירוש שמיה שהוא שם י"ה יש לומר שמיה במפיק ה"א¹¹. לעלם יש לומר תחת העי"ן קמ"ץ, ותחת הלמ"ד הא' שו"א ותחת הלמ"ד הב' פת"ח¹². וי"א שו"א תחת הלמ"ד ופת"ח תחת העי"ן וקמ"ץ תחת המ"ם¹³. וי"א שו"א תחת הלמ"ד קמ"ץ תחת העי"ן ופת"ח תחת הלמ"ד¹⁴. ולעלמי בוא"ו¹⁵. וי"א בעלם עלמיא משום דקאי על עולם המלאכים¹⁶. דקודשא בוא"ו¹⁷. ויגות באתנחתא ואח"כ יש לומר בריך הוא¹⁸. ושוב לנוח באתנחתא ולומר לעילא משום שיש לחבר תיבת קודשא בריך הוא. כלומר: יתברך וישתבח שמו של הקב"ה לעילא מכל ברכתא¹⁹. י"א מן כל ברכתא מן כל בשני תיבות, ובעשרת ימי תשובה כופלין ואומרים: לעילא ולעילא יש לומר מכל ברכתא תיבה אחת²⁰. דאמירן יש לומר חיריק תחת הדל"ת²¹. וי"א פתח תחת הדל"ת²². וי"א די"אמירן²³.

הפסיעות של אחר אמירת הקדיש

אחר שסיים הקדיש, פוסע ג' פסיעות, ואחר כך אומר: עושה שלום וכו', והמנהג לכרוע קצת¹. וההוספה „עושה שלום“ לקוחה מסוף שמונה עשרה, כדי לפסוע גם בקדיש ג' פסיעות, כמו בשמונה עשרה². והפסיעות בקדיש הם כך³: כורע, ועוקר דגלו השמאלית תחלה אחרונית, ואטר דגל דינו ככל אדם, ופוסע לאחוריו ג' פסיעות בינוניות, ושיעור כל פסיעה כדי ליתן אגודל בצד עקב ולא יותר, בכריעה אחת, ובמקום שכלו הפסיעות יעמוד ויכוין רגליו, וקודם שיוקוף פונה וישתחוה, לשמאלו ואומר: עושה שלום במרומיו, ויוקוף מעט, ומשתחוה ופונה לימינו ואומר: הוא יעשה שלום עלינו, וזוקף וחוזר ומשתחוה לפניו, השתחואה גדולה כעבד הנפטר מרבו, ואומר: ועל כל ישראל ואמרו אמן, וזוקף לאט לאט ועומד במקום שכלו פסיעותיו⁴.

10. עמ"ש בפ"י הקדיש. 11. ע"ש בשם הב"ח. 12. הרבה סדורים. 13. מג"א בשם ב"י קבלה בשם הקדמונים. 14. בה"ט ושע"ת בשם הכוונות, עמ"ש בפ"י הקדיש. 15. שפע טל בהקדמה בן מאה שנה. 16. א"ר ס' קלב, צמח צדק בפסקי דינים ועמ"ש בפ"י הקדיש. 17. כי קודש עולה ת"י כנגד מקדש ראשון שהיה קיים ת"י שנים וכו' היה ב"ה זה השם, והיו הכהנים קוראים אותו ככתבו ועכשיו אנו צריכים לנחמו מעצבוננו, ומתפללים שיחזור ויהיה שלם. 18. עמ"ש בפ"י הקדיש בשם הרמ"א. 19. האר"י ז"ל ה"ד בשע"ת ויעב"ץ והגר"א ז"ל. 20. אחרונים עמ"ש בפ"י הקדיש. שבק"ק מילאנו אומרים כל השנה לעילא לעילא מכל ברכתא והלמ"ד עם שו"א ועי"ן בצירי"ה והלמ"ד הב' בקמ"ץ. 21. פתח השער בה"ט ושע"ת. 22. סדור ד' מילאנו, שער השמים, דרה"ת, והרב ז"ל ועוד. 23. סדור עבודת ישראל ועוד.

1. ערוך השלחן ס' נו סס"ז. 2. סדור עבודת ישראל. 3. ר"ד אבודרהם. 4. טעם הג' פסיעות הם היות ונבוכרנצר פסע ג' פסיעות לכבוד ה' זכה למלכות והחריב ביה"מ, סנהדרין צו. א. ובפ"י על אבודרהם להרב חיים יהודה ארנברג ז"ל מעיר ששם אמרו ד' פסיעות. ומי שהתפלל ליוצרו ופסע ג"כ ג' פסיעות לאחוריו לכבוד ה' אומך י"ר שג' פסיעות הללו שחזרתי לאחורי, תבנה ותחונן שוב ביה"מ השמים שנחרב ע"י אותו רשע, ע"י מג"א ס' כג סק"א, זוהר פ' מקץ דף תמו, אגרת הטיוול, ובפ"י הרב ארנברג הנ"ל.

הא דעוקרין רגל שמאל תחלה, כי בעקירה זו חולק כבוד לשכינה, והיינו לימין השכינה, שהוא שמאל אדם.⁵ ועוד שמראה, כאלו כבד עליו ליפטר מלפני המקום.⁶

וי"א קודם „עושה שלום“ פוסע ג' פסיעות לאחוריו בכריעה אחת, כעבד הנפטר מרבו, ואחר שפסע ג' פסיעות בעודו כורע קודם שיוקוף יאמר: עושה שלום במרומיו,⁷ כשם שאומר אחר תפלת שמונה עשרה.⁸

וי"א שצריך לעשות כן כשיאמר עושה שלום ישתחוה לשמאלו ושהוא יאמר יעשה שלום עלינו ישתחוה לימין ומסיים על כל ישראל, והורגלו להראות פניהם כעבד הנפטר מרבו, חדע דמה נשתנה שמונה עשרה מסוף הקדיש של תפלות.⁹

וי"א בנוסח זה, כורע ופוסע ג' פסיעות לאחוריו בכריעה אחת, ואחר שפסע ג' פסיעות בעודו כורע קודם שיוקוף כשיאמר: עושה שלום במרומיו הופך פניו לצד שמאל, וכשיאמר: הוא יעשה שלום עלינו הופך פניו לצד ימין ואחר כך ישתחוה לפניו כעבד הנפטר מרבו.¹⁰ וי"א כשם שאומר אחר תפלת שמ"ע כשיאמר עושה שלום במרומיו הופך פניו לצד שמאל שהוא ימין השכינה וכשיאמר הוא יעשה שלום עלינו הופך פניו לצד ימין, ולא כהאומרים עלינו ועל כל ישראל ואח"כ משתחווים לפניו כעבד הנפטר מרבו ומסיים ועל כל ישראל ואמרו אמן.

5. ט"ז שם סק"י. 6. מג"א שם סק"י, באה"ט שם סק"ה, סדור מהרה"ק דח"ו דף עד שקבל כן מאלהיו ז"ל. 7. ב"י, דמ"א ס"ב, אחרונים, שלחן המערכה ס' מג. 8. כ' הדמב"ם בה' תפלה פ"ט, ה"ב כל מי שיגמור תפלתו עם הצבור יפסיע שלש פסיעות לאחוריו ויעמוד במקום שהגיע אליו בעת שיפסיע, ועי' כ"מ, ויעמוד עד אחר שיפסע ש"ץ ג' פסיעות לאחוריו ויעמוד מתחיל ומתפלל בקול רם, והטעם שישאר שם עומד ידמה אל לבו שתפלתו נתקבל ונתכפר ונפטר מכל כל, ואם חוזר מיד נראה כאלו ממחר לבקש וזהתפלל על שיחזור לחטא עוד, משל לכלב דכבר קץ ומאס במאכל שבמעיו עד שהקיא ושוב חוזר עליהם ומתוקים לו כדבש אוכלם כ"כ מהרי"ל, דא"ר אלכסנדרי אריב"ל המתפלל צריך שיפסע ג' פסיעות לאחוריו ואח"כ יתן שלום, יומא נג, ב. ואם לא עשה כן ראוי לו שלא התפלל, וכ' רבינו אלפסי ז"ל משמיה דרב מרדכי גאון כיון דפסע ג' פסיעות לאחוריו ויהיב שלמא התם איבעי ליה למיקם משל לתלמיד הנפטר מדבו אם חוזר לאלתר דומה לכלב ששב על קיאו, אלא מיבעי ליה למיקם התם עד דפתח ש"ץ, וכי פתח ש"ץ הדר לדוכתיה ואיכא מ"ד עד דמטי ש"ץ לקדושה, עי' שלטי הגבורים פ' תפלת השחר, וע"ש ברא"ש, ובש"ע ס' קכג, ובב"י, ובארהות חיים כ' טעם לג' פסיעות הללו כנגד ג' מילין שנתרחקו ישראל מהר סיני בשעת מתן תורה, ומשום דכתיב יחזקאל א. ז: ורגליהם רגל ישרה, רגליהם, תרי, רגל אחד, הדי ג' פסיעות, וכתיב עוד ורגליהם ככף רגל עגל, הדי תלתא, וביחד הם ששה פסיעות, עי' שו"ת חוט השני, ומשום הכי מחויב לחזור ג' פסיעות אח"כ לפניו למקומו דרק אז יהיה ששה פסיעות ביחד, כי אותן ג' מילין שנתרחקו חזרו ונתקרבו ע"י מלאכים כמו שנאמד תהלים סח. יג: מלכי צבאות ידרון ידרון, בהליכה ידרון, ובחזרה ידרון, ואם אינו חוזר ג' פסיעות למקומו נראה כאינו מודה שנתקרבו ישראל בשעת מתן תורה ח"ו, מנהגי ישורון, ובכף החיים ס' קכג כ' בשם אגדה שמשח רע"ה נכנס בחושך, ענו, וערפל, לפני הקב"ה, וכשיצא מאלו הג' וכו' לכך אנו עושים ג"פ, ובשם דבינו האי כ' משום דתפלות כנגד תמידים תקנס וכשהכהן עולה למזבח עם אברי תמיד היה עולה דרך ימין ומקיף ויורד דרך שמאל, ובין כבש למזבח היו שלש רובדין של אבן ויורד בהן ג' פסיעות על עקב, ואנו עושין כמו שהם היו עושין, ומטעמים הנ"ל י"ל שמקפידים שלא יעבור אדם לפניהם בעוד שעומדים שם שלא להפסיק בין הששה פסיעות, כמ"ש אבודרהם, 9. מרדכי ברכות לד, ועי' ענף יוסף, ורובר שלום באוצה"ת. 10. ש"ע

ואם לא עשה כן ראוי לו שלא התפלל וכן הדין בעושה שלום דקדיש¹¹. והנה יש מתמיהין, למה לפסוע ג' פעמים בקדיש¹². הא אין צריכים לפסוע ג' פסיעות אלא בשמונה עשרה¹³. ע"י הש"ץ אחר קדיש תתקבל¹⁴, כי הש"ץ לא פסע עדיין אחר שמונה עשרה, וזה חיוב עליו כמו יחיד המתפלל, כי אז הוא נפטר מרבו, ומוזה נשתרבו המנהג שכל האומר קדיש פוסע לאחוריו ואומר עושה שלום, שהוא מיותר, כי כבר אמר יהא שלמא רבא, ולא נתקן בקדיש כלל נוסח עושה שלום, וזה מנהג טעות, ורק קדיש תתקבל שהש"ץ אומר והוא מחויב לאומר. ויפלא מאד מנהגנו שלאחר שסיים הש"ץ שמונה עשרה, מעמידין אחר במקומו ומסיים אשרי ובא לציון, ואומר קדיש תתקבל, ולפ"ז היה לו להש"ץ לסיים הקדיש, מפני השלש פסיעות, ועוד לפי הדין¹⁵ דש"ץ שלא התפלל בלחש עם הצבור מחויב לפסוע ג' פסיעות אחר תפלתו בקול רם, אע"פ שעתיד לפסוע ג' פסיעות בקדיש אחר ובא לציון, אלא שאינו נפטר במה שפוסע ג' פסיעות בקדיש, כי הג' פסיעות שפוסע בקדיש הוא מחויב לפסוע לצורך הקדיש, ולכן ש"ץ כשמסיים הקדיש בעושה שלום צריך לפסוע בתחלה ג' פסיעות לאחוריו, ואחר כך יתחיל בעושה שלום, או אומר עושה שלום, בשעה שהוא פוסע¹⁶, או פוסע מקודם ג"פ ואח"כ מתחיל בעושה שלום¹⁷.

ש"ץ אינו פוסע לאחוריו לאחר תפלתו שמתפלל בקול רם, אלא ממתין הוא עד סוף הקדיש שלם, שתקנוהו חכמים לש"ץ אחר כל תפלה¹⁷. להסוברים שאין טעם לפסיעות אלו אלא אחר קדיש תתקבל¹⁸, אבל קדיש שאחר החזרה אין לפסוע¹⁹.

אם באמצע הקדיש יצאו מקצתן לחוץ אם מותר להפר הצרוף

אם באמצע הקדיש יצאו מקצתן לחוץ, גומרים אותו הקדיש, והוא שנשתיירו רובן²⁰. ויש להסתפק באם העשירי עבר והלך לו, אם מותר להתשיעי גם כן לילך, כיון דבלאו הכי ליכא עשרה, וגם בלאו הכי הותר לו להש"ץ לגמור הקדיש²¹ וממדת חסידות אין לו לילך אם נשאר עוד קטן חוץ מט'²² כי קדיש שמסיימין

ס' קכג. 11. כף החיים שם בשם שו"ת תרה"ר ס' יג, ועוד. 12. בעל תפלת ישראל, ה"ר במקור הברכות בסדר ע"ג. 13. שלחן הטהור ס' נו ס"ו. 14. מטה יהודה, קשר גודל. 15. דמ"א ס' קכא, ואבודרהם. 16. תפלת ישראל הנ"ל. 17. תרה"ר, ועי' באלפס בשם ר' שמעיה, ובמדרכי ס"פ א"ל בשם ראבי"ה דמה נשתנה סוף שמ"ע ברכות מסוף קדיש של תפלות, וכן הדעת נוטה דהר עניינא אינון. 18. בזר זהב על שלחן הטהור כ' שלא מצינו בדברי מרן האר"י ז"ל, ובהערות וציונים ה"ר מש"ע ס"ה ובס' שלמי צבור דף פד כ' לאחר שסיים הקדיש, ובס' מטה יהודה כ' שר"ל הקדיש של תתקבל כמ"ש בתרה"ר דלא מיירי אלא בתפלה של חזרת הש"ץ שאינו פוסע בסיום התפלה שכבר פסע בעמידה בלחש, ובחזרה ממתין עד אחר קדיש תתקבל ואז פוסע ותעלה לו פסיעה זו לתפלתו וכל התחנונים שאומרים אחר התפלה כתפלה אריכתא, וכ"כ הלבוש ס' קכג, ועי' מג"א שם ס"ק יא. 19. הערות וציונים שם היות והש"ע סתם ולא פירש סמך על הגהג שאין פוסעים בשאר קדישים כ"א הש"ץ אחר קדיש תתקבל. 20. א"ח ס' נה. 21. מ"ב שם בבירור הלכה. 22. באלף המגן שם ס"ק לר כיון דהג' ברכות מז פסק ס' אם נראין כעשרה מצטרפין ובירושלמי שם פ"ז, ה"ב, ובבר"ר פ' צ"א מפורש נראין כעשרה,

בפחות מעשרה אבל התחילו בעשרה אין בזה קפידא כל כך כיון שאין בזה ברכה בשם, בכל זאת יש מקום לומר שגם בזה שייך ועוזבי השם²³. עמ"ש בס' התפללו בלחש או בקול בעשרה ויצאו מקצתן.

קדיש, וברכו שלפני תפלת ערבית, ואחר תפלת ערבית

יש שמתחילין ערבית בלא קדיש¹, כיון שאין אומרים תהלה לפניו, ואין קדיש בלא תהלה שלפניו², וטוב לומר ג' פסוקים בתהלים או יותר, ואח"כ לומר קדיש³, ואם מתפללין ערבית בזמנה, דהיינו משעת יציאת ג' כוכבים קטנים, והוא מנהג כשר אומרים שיר המעלות הנה ברכו וגו' דכתיב: בו העומדים בבית ה' בלילות⁴. ויש מוסיפים פסוק: יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמי, ותשועת צדיקים מה' מעוזם בעת צרה, לפי שהלילה נמשלה לצרות, ומתחננים לו יתברך, שיהיה מעוזו בעת צרה, והאר"י ז"ל אמר רק הפסוקים⁵ ה' צבאות עמנו משגב לנו וגו'⁶, ה' צבאות אשרי אדם וגו'⁷, ה' הושיעה המלך וגו'⁸, ואח"כ קדיש ואח"כ והוא רחום וגו'⁹ ואח"כ ברכו וגו'¹⁰ וכן הוא מנהגינו. ואין אומרים זה בשבת¹¹. ובמוצאי שבת, הנוהגים לאכול סעודת שלישית בין מנחה למעריב, אומרים ג"כ שיר המעלות, או למנצח בנגינות, וקדיש אחריו, קודם ברכו¹². וכן המפסיקין בין מנחה למעריב, ומתפללין ערבית בלילה, אומרים שיר המעלות, וקדיש אחריו¹³. ודוקא

היינו קטן אחד ביניהם, וכן בש"ע דקטן מצטרפין, ואף שאנו לא קיי"ל כן להלכה על כל פנים בשעת הדחק לא מגדע בזה כלל, ועדיף על כל פנים לאלו הידיעות תשעה יותר משמונה, ולכן ממדת חסידות אין לו להתשיעי לצאת מבית הכנסת כ"ה בויקהל משה. 23. ארחות חיים ס' נה, הדין של ועוזבי ה' הוא רק בתפלה שיש ברכות וע"י שהלך מסיימים התפלה בפחות מעשרה משא"כ בקדיש. בכ"ז יש מקום לומר שגם בקדיש שייך כן, א"א מבוטשאטש.

1. רמ"א ס' נד ס"ג. במדינות אשכנז ופולין מתפללים בצבור תפלת ערבית מיד אחר תפלת מנחה מפני הטורח, ומיד אחר קדיש תתקבל מתחילין והוא רחום וכו'. 2. ערוך השלחן שם ס"ג, א"ר הקשה למה לא תקנו פסוקים קודם ערבית, וכי בס' תהלה לדוד משום דנוהגים להתפלל ערבית מיד אחר קדיש דמנחה. 3. ד"מ בשם הכל בו, כף החיים ס' נה אות טו. 4. תהלים קלד, ולא נזכר בסר"ע, ולא ברמב"ם ואבודרהם וכל בו, ובאליה זוטא א"ח ס' רלז כ' בשם שלטי גבורים שנהגו לאמרו, ועי' ערוך השלחן ס' רלד ס"ב. 5. תהלים מו, ה. 6. שם פד, יג. 7. שם כ, י. י'עננו ביום ק'ראנו ד"ת יבקי, ארץ החיים. 8. האר"י בשער הכוונות דרוש ערבית דף נב, לפי ירושלמי ברכות פ"ה ה"א לעולם לא יהא הפ' הוה זו מתוך פיך, ערוך השלחן שם. 9. עי' ס' חדש"ש, כף החיים שם, כ' הרוקה בס' שיט לפי שבשחרית ובמנחה יש קרבנות תמידין שהן מכפרין, אבל ערבית שאין קרבן לכפר תקנו לומר והוא רחום יכפר. 10. דמב"ם תפלה פ"ט ה"ט, כף החיים בשם פע"ח שער מנחה ומעריב דרוש ג. 11. ג' ממונים יש בגיהנם משחית, אף, וחימה, הדנים הרשעים בלילה על שהיו במחשך מעשיהם, ולזה מזכירים ולא ישחית, והרבה להשיב אפן ולא יעיר כל חמתו, וא"א זה בשבת מפני שבשבת יש לרשעים מנוחה בגיהנם, א"ר. 12. תהלה לדוד, עי' רמ"א ס' נג בערבית במוצ"ש אומרים קדיש וברכו, והרב ז"ל כ' ברכו וקדיש. 13. א"ר, בתהלה לדוד הקשה במוצאי שבת האומרים מזמור ואין אומרים קדיש והאר"י ז"ל יש לומר קדיש קודם ערבית אפי' במוצ"ש.

שאמרו הפסוקים עשרה, אחר הקדיש אומר הש"ץ ברכו¹⁴. קדיש שלפני ערבית בנוסח ספרד שייך לברכת ק"ש¹⁵ דנתקן בשביל אנשים היוצאים¹⁶. התחיל ערבית בעשרה, או רק ברכו, והלכו מקצתו, יגמור הקדיש שקודם התפלה, ששייך לק"ש, אבל לא יאמרו הקדיש שאחר תפלת שמ"ע, שהתפלה אינה חבור לברכות ק"ש¹⁷. הפסוקים שדרך לומר בשעה שהש"ץ אומר קדיש, לא יאמר על קדיש שקודם תפלת ערבית, משום שהוא רק ממנהגא, והוא צריך להסמיך גאולה לתפלה¹⁸. התחילו והוא רחום, ויצאו מקצתו, גומרים עד יראו עינינו, ואומרים קדיש, ששייך לק"ש, וכן אם התחילו להתפלל תפלת שמ"ע בלחש בעשרה, ויצאו מקצתו באמצע התפלה, יש לומר קדיש שלם לאחר התפלה, דהקדיש שייך לתפלה¹⁹. קדיש זה שאומרים אחר תפלת ערבית אינו בכלל השבעה קדישים שאומרים בכל יום, משום שהוא רשות²⁰ לכן לא יאמר: קדיש זה אא"כ היו עשרה בתחלת שמ"ע; ולא די במה שהיו עשרה בשעת ק"ש וברכותיה²¹ וכמו כן בתפלת לחש דערבית, כל שהתפללו עשרה אומר קדיש אחריו אם נשאר רוב, והגם שאין אחד שומע מ"מ מהני מה שהיה עשרה בשעה שאמר קדיש קודם שמ"ע, ודוקא אם התפללו עכ"פ מקצת תפלה בעשרה²².

ש"ץ ששכח בערבית לומר קדיש קודם תפלת שמ"ע, ואחר שגמר השכיבנו מיד התחיל פסוק ה' שפתי תפתח וגו' בא"י, ונזכר שלא אמר קדיש, יש לרמוז לאחד מהקהל שעדיין לא התחיל שמ"ע שיאמר קדיש, והוא ישתוק ויכוין לאמירתו, או יכול לסיים למדני חקיק, ולומר קדיש, ולחזור לתפלת שמ"ע ולזכות את הרבים בענית ה' אמנים²³.

בברכת ערבית שהיא רשות, י"א שיכול להפסיק בין גאולה לתפלה, ומותר לענות קדיש, כי בלא"ה מפסיקין בפסוקים, אבל באמצע ברכות לא יפסיק²⁴ ולדידן דאין מפסיקין בין גאולה לתפלה אין להפסיק אלא לסמוך על ברכו שאומרים אחר קדיש בתרא²⁵ ואין להפסיק בין ערבית לתפלה, כי אם באמירת השכיבנו, וענית קדיש, וה' אמנים, ותו לא מידי²⁶.

ואפי' בשבת וכ"כ הרב ז"ל בסודר, 14. ערוך השלחן שם. 15. מג"א ס' נה סק"ג, לבוש, פרמ"ג שם, מ"ב שם ס"ק כב. 16. ב"י, מג"א שם. 17. א"ר, פ"מ בשם מהר"ל ה"ר בסרע"ג, ט"ז שם סק"ג, כף החיים שם אות לח לסברת מור"ם ז"ל אבל לדידן דקיי"ל לסברת מר"ן ז"ל והוא כתשובת הרמב"ם ז"ל שאין הקדיש חלק מאשר התחילו בו א"כ אפי' קודם שמ"ע של ערבית לא יאמר קדיש אפי' אם יצאו מקצתו אחר שהתחילו ערבית בעשרה, דתפלת ערבית רשות וכ"ש סדר קדושא וקדיש במוצ"ש באה"ט שם. 18. סודר שערי שמים, באר יעקב ס' נד סק"ה. 19. שו"ת נב"ת ס' ז', פ"מ ח"א, פרמ"ג א"א אות ג', מ"ב שם, שע"ת סק"ו, מחה"ש ס' נה סק"ג. 20. ואע"פ שקבלוה ישראל אח"כ כתפלת חובה אינה תפלת חובה רמב"ם תפלה פ"ט ח"ט, וכ"כ רע"ג, עטרת זקנים נה סק"א. 21. ש"ע הרב שם ס"ד, מג"א ס' נה. 22. באר יעקב ס' רלו, כף החיים בשם מאמר מרכי, הי"א כלל ל' אות ב' לסברת מור"ם דהקדיש הוא חלק מהתפלה, אבל לדעת מר"ן אין הקדיש חלק מהתפלה, ואם אין שם עשרה אפי' התפללו בעשרה א"א קדיש כלל ע"י כף החיים אות לח כמ"ש בנ"ב האומר קדיש אחר תפלת ערבית אם התפללו ב"י זה דוקא לסברת מור"ם שקיי"ל כוותיה אבל לא לסברת הרמב"ם ז"ל שהובא בב"י ע"ש. 23. שו"ת ישכיל עבדי ח"ב ס' ה, בשם באה"ט א"ח ס' קלב סק"י. 24. רמ"א ס' סט ס"א, מ"א שם סק"ה, כף החיים ס' סו אות יג. 25. כף החיים שם אות יב, יג. 26. בן איש חי פ' פקודי.

מה שמכריזין בר"ח בין קדיש לתפלה „יעלה ויבא“ אין למחות²⁷.
בברכה שומר עמו ישראל לעד²⁸, לא יענה, כי אין עונין כאן אמנים דברכות.
בימים הראשונים, היו בתי כנסיות שלהם בשדות, והיו יראים להתעכב
ולתאחר שם עד זמן תפלת ערבית, תקנו לומר ברוך ה' לעולם אמן ואמן, שיש
בהם י"ח הזכרות נגד י"ח ברכות שיש בתפלת ערבית, ואחריהם ברכת יראו עינינו
ונפטרינן בקדיש, או מטעם שגזרו שמד על ישראל שלא יתפללו ערבית, ותקנו
ליומר הנ"ל, ולא נתבטל המנהג עד היום בהרבה מקומות. בליל שבת שאין אומרים
שמ"ע אין אומרים אותו וכן במוצאי שבת, במקום שאומרים אותו, הקדיש שאחריו
הוא סיום התפלה²⁹.

אחר תפלת ערבית, אומר: הש"ץ קדיש שלם, ואומרים: עלינו וקדיש יתום,
יש נוהגין לומר אחר התפלה בלחש דערבית ג' פסוקים אלו: יהי שם ה' מבורך וגו';
ממזרח שמש עד מבואו וגו'; ה' אדוננו מה אדיר שמך וגו'. ואח"כ אומרים קדיש³⁰.
יש נוהגים שאחר עלינו של תפלת ערבית לומר ודוי ומזמור שיר המעלות בשוב
ה' את שיבת ציון וגו' ואחריו קדיש²⁶.

יש נוהגים לומר מזמור ה' אורי וישעי מר"ח אלול עד שמ"ע, ואחריו קדיש.
הש"ץ אינו מחויב לפסוע, דהרי פוסע בקדיש במעריב תיכף אחר התפלה, ואל
יפסיק בדבור עד אחר קדיש שלם, וימתין הש"ץ עם הפסיעות בקדיש תתקבל;
אבל בשאר ימים יפסיע מיד³¹.

אדם נכבד שעומד בתפלה, והש"ץ ממתין עליו באמירת קדיש, והוא אינו רוצה
בכך שימתינו עליו מחמת טרחא דצבורא, ומחשבה זו מטרידתו בתפלתו, מותר לו
לרמוז לש"ץ שיתפלל כדרכו ולא ימתין עליו³².

הקדישים בתפלת שחרית

השומע אמירת קדיש בין הנחת תפילין של רש"י של יד, לתפילין של ראש,
לא יפסיק לענות עם הצבור, אלא שותק ושומע ומכוין למה שהצבור אומרים¹.
ואם שכח ופסק וענה, הוי הפסק בין ברכת תפילין של יד להנחת תפילין של ראש,
וצריך לברך על תפילין של ראש ב' ברכות². וי"א שלא יברך על תפילין של

27. שם. 28. אחר יראו עינינו הוסיפו ר"מ שבבבל הפסוקים להודיע שתפלת ערבית רשות
וא"צ לסמוך גאולה לתפלה, בברוך ה' לעולם אמן ואמן יש י"ח ברכות וי"ח אזכרות עי' פרדס
הגדול. 29. תוס' ברכות ד, ב, ד"ה דאמר, וכ"ה ברא"ש והמרדכי לראש מס' ברכות,
טא"ח ס' רלו, והרא"ש בעל המנהגות, והרשב"א ס' יד כ' שנתקנו בימי שמד שגזרו שלא
להתפלל, תקנו ברכה עם י"ח אזכרות כנגד שמ"ע שבתפלה, ונשאר זה בכל הדורות, עי'
סדור עבו"י. 30. כף החיים ס' נה אות יד. 31. לקט הקמח החדש ס' קכג סק"ט
בשם דרישה, ושו"ת נחלת בנימין ס' לה. 32. כף החיים ס' קד אות א', וצ"ע מרמב"ם
ה' ק"ש פ"ב ה"א ולא יראה באצבעותיו, ואפילו רמו שהוא לצורך ה"ז מגונה, אולי משום
טרחא דצבורא אינו מגונה.

1. טור ס' כה ס"י, ש"ע הרב שם סע' כא, עי' ס' קט. 2. שם מ"א שם סק"י, בווי
העמודים ס' א אם הפסיק לקדיש ולקדושה אין עבירה כ"כ לחזור עליה, אבל איכא איסור

ראש³. וי"א שיש לו להפסיק לענות על אמירת קדיש וקדושה, ואינו חוזר ומברך⁴. והנוהגים שלא לברך על תפילין אלא ברכה אחת אם ענה לא יברך⁵.

ברך להניח תפילין, ושמע קדיש או קדושה, ואם לא יכרוך התפילין יהיה לו פנאי להניח של ראש ולענות, יש לו לעשות כן, אם יכול להדק שלא ימוש תפילין של יד ממקומן⁶. ויש חולקין שלא לעשות כן⁷.

הלובש תפילין של ראש, ושומע ברכה או קדיש אחד שהניח תפילין ועדיין ראשו גלוי, מותר לו לענות⁸ יהא שמיה רבא, שאינו אזכרה. ויש חולקין מכיון שהפירוש של יהא שמיה רבא, הוא כמו אזכרה, ושם י"ה הוא משמות שאינם נמחקין⁹, אבל היות ואין אנו קוראים הפירוש שם י"ה כי אם "שמיה" בתיבה אחת, לא נחשב זה לאזכרה, דאין אנו הולכים אחד הכונה, כי אם אחר הקריאה¹⁰. המניח תפילין של ר"ת, צריך להזהר לסמוך תפילין של יד לתפילין של ראש, בלי שום הפסק שיחה ביניהם, שנאמר¹¹: והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך, ולא נאמר והיו לזכרון בין עיניך, משמע ששתיהן נחשבות הויה ועשיה אחת, שצריך לתוכפן זו אחר זו בלא שום הפסק, אם שמע קדיש או קדושה או ברכו בין הנחת תפילין של יד לתפילין של ראש, מותר לענות, וכן אמר, על כל הברכות¹²

שגורם לברך ברכה שא"צ. 3. בן איש חי פ' וירא. 4. רמ"א שם ס"ג, מרדכי בשם ר"ת, מר"ן בש"ע כ' לא יפסיק, ולא גילה דעתו אם פסק וענה קדיש או קדושה אם חוזר ומברך או אינו חוזר ומברך, מסתימת דבריו משמע דלכתחלה לא יפסיק, כמ"ש הרא"ש והרשב"א, ואם פסק לא יחזור לברך כדי לחוש לסברת המרדכי בשם ר"ת משום ספק ברכות לבטלה, עי' ט"ז סק"ח, משמע שאם ענה אין לברך שנית, עי' פרמ"ג מש"ז אות ח', וא"א אות יו', כף החיים שם אות סג. 5. כף החיים שם. 6. לדעת הטור בשם הרא"ש שא"צ לכרוך כל הכריכות ודי בקשרן ואחר שלבש של ראש יכרוך, ובשו"ת חינוך דהיי ס' כב מי שלא קשר רק היו באויר ש"ר או באויר ש"י הוה כעין הנחה ממש. על הראש ועל הזרוע, ועי' בס' לקוטים נחוצים הנכד לבעל טהור עינים. 7. לדעת הר"י גיקטליא ז"ל שאסור להציא תש"ר מן הכיס עד שתהא תש"י מונחת, וכ"ה דעת האר"י ז"ל, עי' באה"ט ס' כה ס"ק יב, ברכ"י שם סק"י, פ"ת שם סק"ט, וכ"ה המנהג. 8. מד"ן בס' נה בשם י"א, זכר נתן דף צו בשם כנסת ובית ישראל מליוורנו ד' יא. 9. שם בשם שלמי צבור בשם האר"י ז"ל, ובמח"ו בשם תוס' ברכות ג, א ד"ה ועונין, ועי' שבועות לה, א. 10. זכר נתן שם. 11. שמות יג, ט. 12. ש"ע הרב ס' כה סעכ"ב, מ"א ובאה"ט שם, שו"ת דרכי נועם א"ח ס' י, ובברכ"י שם סק"ח כ' אסור להפסיק בין תש"י של סדר ר"ת לשל ראש למי שנוהג להניחם אף שאין מברך עליהם, ועי' שו"ת פמ"א ח"א ס' טז, וכ"כ בשו"ת דבר שמואל ס' קמב, אבל יכול לענות קדיש שהוא חייב לענות, מ"ב שם ס"ק לו, ואחרונים כ' שיש להקל ולהפסיק איש"ר וקדיש וברכו ואמן, נעים לי להעתיק כאן תשובה מכבוד ידידי הרב הגאון המפורסם הצדיק וכו' כמוה"ר יחיאל מיכל טיקוצינסקי בעל המחבר גשר החיים ז"ל, ב"ה, ירושלים ת"ר ד' ניסן תש"ד שלום תנינא לכבוד הרב... ר' דוד אסף שליט"א, הנה לקחתי לי הפנאי להשיב מפני הכבוד. כבוד רב שכמותו, רומע"כ שואל, אם מותר לומר קדיש באמצע הנחת תפילין דר"ת היינו בין ש"י לש"ר, ומפלפל בפלוגתה הפוסקים אם שח באמצע שעבירה היא בידו, מה היא העבירה, אם מה שגרם ברכה שא"צ או שהפסק כשהוא לעצמו ג"כ עבירה, ודברו בזה הב"י, הלבוש, המג"א, הא"ר, הפרמ"ג, הברכ"י ועוד, הנפ"מ בין ב' הטעמים בהנחת תפילין בחוה"מ, שאו אין מברכין שלטעם הא' מותר, ולטעם הב' אסור, וכן גם נפ"מ בתפילין דר"ת וגם בהנחת תפילין כשחלץ ע"ד ללבושו שוב, והנה אע"ג שכת"ר פלפל בדבריו חכמה, עיקר היסוד שלו, שלפי הפוסקים שמוה"ר להפסיק במקום שאינו גורם ברכה שאינה צריכה, הח"ו שמוה"ר לו לומר קדיש, יסוד זה לפע"ד אינו, כל עיקר הוכחות הוא רק בענין קדושה, היינו פסוק

ורק אח"כ יזיז השל יד ממקומו קודם שיניח השל ראש. כדי שתהיה הויה אחת לשניהן¹³ או כדי שלא לאבד קדיש וקדושה יענה ואח"כ יפשוט תפילין של יד ויניחנו מחדש ואחרי תפילין של ראש בלי הפסק¹⁴.

י"א שאין להפסיק לדברי שבקדושה, משום דשב ואל תעשה עדיף, אם לא הפשרה שיזיז אחר כך השל יד ממקומו ויניח מחדש¹⁵.

השומע קדיש באמצע ברכות השחר בתוך הברכה, לא יענה¹⁶, ובאמצע „ברוך שאמר“ שואל מפני היראה, דלא עדיף מברכת קדיאת שמע, דיכול לענות קדיש, וגם באמצע ברכות¹⁷. וי"א שלא יענה איש"ר והוא באמצע תפלה, ואצ"ל בשאר ברכות. וי"א דבברכה ארוכה מותר, אבל בברכה קצרה אין להפסיק, וכן לא יפסיק בברכת הנהנין או ברכת המצות שהם ברכות קצרות¹⁸, ואם צריך להפסיק ועומד סמוך לפרק יש לו למהר לסיים עד הפרק, כי טוב יותר להפסיק בין הפרקים מבאמצע הפרק.

אלו הם בין הפרקים: בין „ברוך שאמר“ לתחלת מזמורים, בין כל מזמור לחברו בין סוף המזמורים ל„ישתבח“ ופסוקים המלוקטים שאינם מזמור שלם, יש מזמור שלם של שנים או שלשה הנאמרים כאן כסדר שהם כתובים במקומם, דינם כמזמור שלם, וכשמפסיק בין אחד לחברו דינו כמפסיק באמצע פרק ובין סופם לתחלת פסוק אחר, דינו כבין הפרקים, כגון במדינות אלו „מהודו“ עד „והלל לה“ הוא פרק אחד אע"פ שאינו מזמור שלם, וכן ב' פסוקים „תנו עוז וגו'“ עד „ברוך ה'“ הם ג"כ פרק אחד, הואיל והם סמוכים זה לזה בתהלים, וכן ב' פסוקים „אל

קדוש קדוש ופסוק ברוך כבוד, ולהעניית איש"ר, שלדעת ריה"פ מותר להפסיק בכה"ג כשאינו גורם ברכה שא"צ, וי"א שאפי' לענית קדושה ואיש"ר אינו מפסיק אבל לומר קדיש. בזה לא מצאתי פוסקים שיאמרו מותר להפסיק באמירת קדיש. הנה למשל המג"א שהוא מתיר להפסיק בס"ק יד בס' כה הביא גם הוא ב' הטעמים, ומ"מ בס"ק יז שבחזה"מ מותר להפסיק לקדושה וקדיש, ורואים שבנוגע לסתם שיחה ודאי החליט שעבירה היא בידו, אבל בנוגע לענית קדושה ואיש"ר החליט שמותר לענות במקום מצוה שכזו. וכ"ה בלבוש ובמחה"ש ועוד וכן נקטו רוב האחרונים להלכה, ומכאן שגם בתפילין דר"ת, כמו בחזה"מ, ודאי אסור להפסיק באמצע בשיחה, זולת לענות איש"ר וקדושה, היינו קדוש וברוך שחייב לענות. דלא עדיף מאמצע הפרק שמפסיק להני. אף שיש פוסקים שגם להני אינו מפסיק, כמו הגרע"א ועוד אולם לומר קדיש גם להמג"א לא מצאנו היתר. ישגא חילו כנפשו ונפש מכברו בכבוד רב יחיאל מיכל טיקוצינסקי.

וכבוד הרב הגאון המפורסם וכו' מוה"ר יקותיאל יהודה גרינוואלד ז"ל בעה"מ כל בו כתב אלי וז"ל ב"ה א"כ הרב... מו"ה דוד אסף שליט"א... ובאמירת קדיש בין ש"י לש"ר. הנה הנחת הראש היא כרגע, ומה בכך אם יתחיל ברגע אחרי ששאר אבליס יתחילו, או ימתין בהנחתם עד אחרי הקדיש, ויש בזה מראית עין שהבאים לא ידעו שהיא תפילין דר"ת, רק שהיא של רש"י ויתירו להפסיק ג"כ בין ש"י לש"ר, בכבוד וברכה יקותיאל יהודה גדינוואלד, 13. מ"ב שם. 14. שזה ג"כ ע"פ סוד, עי' בן איש חי פ' וירא. 15. שו"ת בית ידיריה ס' מד שאין להפסיק לדברים שבקדושה, אם לא הפשרה שעשה בעל ארצות החיים שמביאו המשנה ברורה שיזיז אה"כ, וכ"כ הר"ן והלבוש וכל הפוסקים דאין להפסיק בין ש"י לש"ר, והטעם משום דכתיב והיו כמ"ש למעלה וע"ש בס' בן איש חי בשם מנחת אהרן דף לז שכתב בזה טעם ע"פ סוד וע"פ עצתו דרך זה יבא נכון. 16. כף החיים ס' נא סי"א. 17. באר יעקב שם. עי' שו"ת הרשב"א ס' שכא בשם הרי"ן גיאות. 18. רמב"ם ה' תפלה פ"ו ה"ט, ובכ"מ בג' ראשונות וג' אחרונות לא יפסיק דכברכה א' חשיבי, וכן באמצע התפלה אפילו בין ברכה לברכה באמצעות לא יפסיק כש"כ באמצע שום ברכה

נקמות וגו' הנשא וגו' עד על גאים", גם ג' פסוקים „נפשינו חכתה וגו' כי בו וגו' יהי חסדך וגו'“ וכן ג' פסוקים „יהי שם ה' וגו' ממזרח וגו' רם וגו'“ וכן ב' פסוקים „ברוך ה' וברוך שם“ וכן „ויברך דוד עד לשם תפארתך“, ומאתה הוא עד במים עזים“ ומ„ויושע עד סוף השירה“, אבל בין הפסוקים שאינם סמוכים זה לזה בתהלים, הוי כבין הפרקים¹⁹.

אם נתוועדו עשרה לתפלה והתחילו סדר הקרבנות, מותר לגמור כל סדר תפלה עד אחר עלינו, אפילו יצאו שנים או שלשה לאיזה הכרח, יוכל לסדר כל הקדישים וקריאת התורה כסדר הנהוג בעשרה²⁰.

איזהו מקומן, ברייתא דר' ישמעאל, יה"ר שיבנה, קדיש דרבנן

כל יום אחר סיום עניני הקטורת והקרבנות, אומרים כל הפרק איזהו מקומן שנשנה בלא מחלוקת²¹, וברייתא דר' ישמעאל²², ויה"ר שיבנה בית המקדש²³, ונקיים מעשה הקרבנות בפועל, ולא על דבר ונשלמה פרים שפתינו²⁴ וקדיש דרבנן²⁵, משום שזהו ענין ד' חלקי התפלה המיוסדים מקדמונים, שהם בין איזהו מקומן, לברוך שאמר, ובין ישתבח, ליוצר אור, אבל בין עזרת ישראל, לשמ"ע, לא תקנו שום קדיש, מפני שהעולם העשיה, הוא עד ברוך שאמר, ועד יוצר אור, עולם היצירה, ועד שמ"ע עולם הבריאה, ושמ"ע עולם האצילות, ואנו מתפללים, ואומרים: קדיש שכוונתו להעלות עולם התחתון ולקשרו בעולם העליון, אבל אין צריך לזה בבריאה ואצילות כי הוא לגמרי קשורה בו²⁶, לכן יאמר הש"ץ: הריני מוכן ומזומן לומר הקדיש ואמנים שבו, ולכוין כוונת הקדישים, וכן הקהל יאמר כל אחד: הריני מוכן ומזומן לענות אמן של הקדישים, וישר"מ בקול רם ובכח ובכוונה, ומי שיזכהו ה' לכוין הסודות שגילה האר"י ז"ל יאמר: ולכוין כוונת הקדישים²⁷.

נעים לי להעתיק כאן מכתב כ"ק אדמו"ר יוסף יצחק מלויבאוויטש זצוק"ל נבג"מ זי"ע על דבר גודל ענין אמירת קדיש דרבנן וז"ל:

משאר ברכות הנהנין או מברכת המצות, משמע דס"ל כהרמב"ם דברכות דעלמא לא יפטיק לענות קדיש, אבל רוב פוסקים ס"ל דמפטיק בברכת ק"ש, ולהרי"ן גיאות אין שום חילוק בין ברכת ק"ש לבין ברכות דעלמא כנראה בהרשב"א שמביאו, ומותר להפטיק בשאר ברכות לשאול מפני היראה, ומותר להפטיק לקדיש, וכן מפטיק בין המזמורים, אבל לא באמצע ברוך שאמר וישתבח, ע"ש בבאר יעקב, 19. ע"ש בבאר יעקב, 20. שלחן הסהור ס' נה ס"ב, 21. זבחים פ"ה ש"ע א"ח ס' ג. 22. הוא התחלת תורת כהנים, ור"ע חברו, י"א שר' יהודה חברו, וי"א שרב חברו, כי רב תנא הוא, וחי ד' מאות שנה, קרבן אהרן בהקדמתו, ה"ד בשער הכולל ס' כה. 23. הושע יד, ה, אבות פ"ה מ"ב. 24. הושע שם, מד"ר שיה"ש ד"יא, שער הכולל ס' כז. 25. אדמו"ר בש"ע ס' נד, וע"ש בסדור, במקובלים, בפרע"ח, ומשנת חסידים לא נמצא כלל היה"ר כאן, ואעפ"כ פסקו לומר קדיש דרבנן, ומה שהנהיג לומר היה"ר שכ"ה בסדר היום ע"ש, 26. נהורא דאורייתא, ה"ד במסעמים. קדיש זה הוא ג"כ מתקוני התפלה, האר"י ז"ל, יסוד ושורש העבודה. עמ"ש בהערה 39. מהות האצילות עי' ס' שומר אמונים מהגה"ק יוסף אירגאס ז"ל ויכוח הראשון, 27. אור השנים להרה"ג אר"י ליב עפשטיין מקעניגסבערג דף ה.

...במענה על מכתבו שכו', אשר אצלם אין אומרים קדיש דרבנן קודם התפלה ושואל אם ישתדל לומר בעצמו, אמת הדבר כי ע"פ מאמר הגמרא (סוטה מט) עלמא אמאי קאי אקדושה דסדרא ואמן יהא שמיה רבא דאגדתא, דאי"ר דאגדתא הוא קדיש דרבנן שאחרי מאמר אגדתא דבי אליהו, וא"ר אלעזר.

וא"כ מקומו של הקדיש דרבנן הוא אחרי המאמרי דז"ל דתנוד"א ואר"א, ולא אחרי משנת ההלכה וברייתא די"ג מדות התורה, אמנם לפי קבלת האר"י ז"ל (כמבואר בפע"ח שער הקדישים) הנה אמירת קדיש דרבנן הוא אחרי משנת איזהו וברייתא דרבי ישמעאל קודם הודו.

דכללות התפלה נחלקה בד' חלקים נגד עולמות אבי"ע, ראה קונטרס העבודה, תורת גלוס עמ' 66, ד"ה ויחלום, יט כסלו תש"ח, שיחת י"ב תמוז תשי"ז אות טז ואילך, ועוד. וידוע דתפלה היא העלאה מלמטה למעלה, וכמ"ש (בראשית כח יב) והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיעו השמימה והנה מלאכי אלקים עולים ויורדים בו, ואיתא בזהר (ח"א רסו ב, ח"ג שו ב, ת"ז תי מה), סולם דא צלותא, ומלאכי אלקים הנבראים מאותיות התפלה, ומלאכים אלו, הנה תחלה הם עולים, ואח"כ יורדים, שהוא השפע ברכה הנמשך ע"י התפלה ולהיות שהתפלה היא העלאה מלמטה למעלה, לזאת הנה סדרן של הד' עולמות בתפלה הוא ג"כ בדרך מלמעלה למעלה. תחלה עשיה ואח"כ יצירה, בריאה, אצילות, והם הד' שליבות דתפלה. עך ברוך שאמר, פסוקי דזמרה, ברכות, ק"ש, ושמ"ע, ואח"כ הוא המשכת האור מהאצילות לעשיה בדרך מלמעלה למטה, נפילת אפיס, אשרי ובא לציון.

בין כל עולם ועולם בעליה וירידה בהד' שליבות דתפלה ישנו עמוד המפסיק ומבדיל בין עולם ועולם וגם הוא מחברם... ועמוד זה הוא הקדיש... ועמוד הראשון הוא הקדיש דרבנן שקודם הודו שהוא הקדיש הראשון כמבואר בפע"ח הנ"ל, וכמבואר במשנת חסידיים, ובסדר ע"פ קבלה.

ההפרש בהכוונות שבין קדיש זה להקדיש שבין ישתבת וברכת יוצר, והקדישים שאחר שמונה עשרה. והנה בקדיש דרבנן היא ההוספה על ישראל וכו' ויש לזה שייכות לכללות הענין, דמצות ואהבת לרעך כו' להיות תפלת היחיד גם היא נכללת בתפלת כלל ישראל, שזהו אמיתת ענין התפלה בצבור שהוא תפלת הרבים, דהנה בתפלה יש ב' דרגות כוללות, ובכל אחת מהן ג' דרגות פרטיות, השתי דרגות כוללות הם א' התפלה דכל ימות השנה, ב' דעשרת ימי תשובה שהוא עת רצון, והג' דרגות פרטיות הם: א' תפלת היחיד, ב' תפלת הצבור, ג' תפלת הרבים. ההפרש דתפלת הצבור שהוא מנין של עשרה לתפלת הרבים, שהם בחספר מרובה אינו חלוק בעניני דינים, כמו שהוא חלוק בדינא דתפלת היחיד ותפלת הצבור, אבל הוא חלוק בעניני הרוחני.

הוד כ"ק אבותינו הקדושים צוקלה"ה נבג"מ זי"ע פסקו להלכה לאלו ששאלו בענין הפלה בצבור, דאיך יקיימו שניהם לעסוק בעבודה שבלב באריכות התפלה ולהתפלל בצבור. ענו להם: כי פירוש תפלה בצבור, בשעה שהצבור מתפללים, וסדרו להם כי ישמעו כל התפלה, קדישים, ברכו, קדושה, קריאת התורה, והקדישים דתפלת הצבור, ואח"כ להתפלל במתינות איש איש כפי השגתו יז שכלו בהעבודה שבלב, כי אמירת ענין דתפלה בצבור עי"ה תפלת הרבים, מעלה היותר נפלאה דענין התפלה, הן בכל ימות השנה והן בהזמנים זעת רצון, הוא לכלול עצמו בכלל תפלת ישראל, והוא על ידי אמירת הריני מקבל עלי מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך קודם התפלה כמ"ש בסדר.

אמנם זהו מה שהיחיד מכניס עצמו בהכלל, והנוסח על ישראל כו' הכוונה בו בשמים, הא' מה שהצבור של עשרה מכניסים היחידים בכללם להיות גם תפלתם של אלו המתפללים ביחידות ומכוונים לבם ליכלל עצמם בתפלת הצבור, שיהיו בכלל הצבור, והב' דאותו הצבור, המתפללים בעשרה, כוללים עצמם בכלל תפלת הרבים דכל ישראל.

והנה יש עוד ענין פנימי באמירת קדיש דרבנן קודם התפלה, מה שכולל ב' ענינים. הא' שנוגע ביחוד למתפללי ביום היארצייט ולא עלינו לאבלים ר"ל. והב' שזה נוגע להנשמות של הנפטרים אשר לזכותם ולעילויים מתפללים. דהנה קדיש הוא עמוד המחבר, ויש בו העלאה והמשכה, והוא: דבקדיש זה שקודם התפלה יש בו כוונות דהתעוררות רחמים, בנוגע לעילוי הנשמות עצמן העולות על ידי תפלת בניהם ובני בניהם יחיו, כמבואר ענין זה בארוכה במקום אחר, ע"י חנוך לנער ע"י 19, דכל דבר טוב, בהדור מצוה בכלל ובעניני צדקה ושמירת התפלה בפרט, זהו עילוי לנשמותיהם של האבות, אשר גדל עליהם הוא על ידי תפלת בניהם ויוצאי חלציהם, או רעיו וידידיו העוסקים במצות ותלמוד תורה בשבילם כנודע, וזהו וקדושים בכל יום יהללוך סלה, דקדושים הם הנשמות שהיו בגוף ונסתלקו ועלו למעלה, הנה יהללוך הוא העילוי שלהם מדוגא לדוגא עד רום המעלות דזהו סלה (עירובין נד.), שהוא עילוי שאין לו סוף, הוא ע"י התפלה, דבכל תפלה ותפלה מג' חפלות דשחרית, מנחה וערבית, הוא עילוי חדש. וכן הוא בנוגע להמתפללים. עצמם אשר בתפלתם לעילוי נשמת אבותיהם ואבות אבותיהם, הנה בזה הם גורמים נחת רוח לנשמות העולות, ואשר בגלל זאת הנה נשמות אבותיהם ואבות אבותיהם מעוררים רחמים בעד יוצאי חלציהם. וכן הוא גם לאלו שמזכים אותם בזכות מצות ות"ת כנ"ל, להיות נמשך להם שפע ברכה בגשמיות וברוחניות. וידוע ומקובל כי כל הכוונות שבתפלה הנה גם אלו שאין דעתם יפה לכוון הן מפני העדר הידיעה שלא באשמתו והן מפני שאין בכחו לזכור הכוונות פרטיות בעת התפלה. הנה מספיק אם מכוון בלבו כוונה כללית, והוא: להיות דברי תפלתו נשמעים לפניו יתברך עם כל כוונותיהם כמו שהם מבוארים בספרי קבלה.

ברור הדבר אַז א איד שטעלט זיך דאָוונטן און טראכט אין הארצן: רבונו של עולם מייך תפלה זאָל זיין פאַרעכנט פאר דיר ווי איך וואָלט מכוון זיין אלע כוונות שבקבלה, הנה זה עצמו די ומספיק, כי הוא יתברך שומע תפלת כל פה, דהנה כתיב (דברים ד ז), כי מי גוי גדול אשר לו אלקים קרובים אליו כהו"י אלקינו בכל קראינו אליו, ותרגם, ארי מאן עם רב די ל"י אלקא קריב ל"י לקבלא צלותי בעידן עקתיה כה"י אלקנא בכל עידן דאנחנא מצלין קדמוהי, המעיין יראה כי התרגום פירוש הב' ענינים, הקרובים אליו, זקראינו אליו, בהב' ענינים שבתפלה, דבתפלה יש ב' ענינים: א) התפלה והבקשה במילוי צרכי האדם בבני חיי ומזונא, ב) התפלה שהיא עבודת אלקים, ופירוש קרובים אליו בענין התפלה בעידן עקתי כוונתו בשורש מצות התפלה להתפלל בעת צרה ר"ל, ולבקש הצורך ברפואה וכו' כידוע ענינו, כנראה הכוונה כאן לרפואות חולי הנפש, וראה בקונטרס העבודה בארוכה, ובכ"מ בדא"ה, דשני ענינים בתפלה התקשרות נפשו באלקות וברור וזכור נה"ב, ע"י בפרדס של"ב פ"ב בשם הספרי, במוצאי יוה"כ פ' תרנ"ד סיפר הוד כ"ק אאמור"ה ה"ה"ק צוקללה"ה נבג"מ ז"ע כי בשנת תקנ"ו במוצאי יוה"כ פ' בליאזנא אמר רבינו הגדול נ"ע תורה בריים כנהוג אז בדירושים קצרים ע"פ מי כהו"י אלקינו וגו' אליו, אליו ולא למדותיו. דער פרדס זאגט אז אליו איז אורות המתלבשים בכלים דע"ס דאצילות, דער רבי דער בעש"ט זאגט אז אליו איז אלקות וואס אין כלים דע"ס דאצילות, דער פירוש הפשוט

איו אליו דער עצמות א"ס וואס עס איז בא יעדער פשוטן אידן בידיעה עצמית דורך אמונה פשוטה, און דאס איז הקרובים אליו און בכל קראינו אליו, די ביידע אליו'ס איז עצמות א"ס און עצמות הנשמה, די תפלה באמונה פשוטה איז מחבר עצמות הנשמה מיט עצמות א"ס אז עצמות א"ס זאל זיין דער רופא חוליס און מברך השנים, זאת אומרת דהכל הולך איהו כוונת הלב באמונה פשוטה הקבועה בלב כל איש ישראל, זהנה גם מי שדעתו יפה לכוון כל הכוונות צריך לעורר פנימיות לבבו אל מה שלמעלה מענין כוונה בכלל, והוא ההתקשרות פנימי מה שהמתפלל מוסר ונותן עצמו לאלקות כמאמר: דע לפני מי אתה עומד, וידיעה זו היא הבאה בהרגש, אין דעם געפיל, דאמונה פשוטה שבזה כל ישראל שווין לטובה ולברכה דגס איש הפשוט הרי חלקו בחיים אמיתים דחיי הנשמה שהיא חבוקה ודבוקה באב הרחמים, הרחמים דוקא. עי' לקו"ת ביאור לד"ה נשא פ"ה וש"נ, ותפלתו מתקבלת לרצון.

מכל האמור בקצרה מובן גודל מעלת קדיש דרבנן שקודם התפלה, ואין אני יודע מאיזה טעם בטלוהו אצלם, דאצלם אין אומרים קדיש דרבנן קודם התפלה ומצוה וחובה להקים את הזבר, אמירת הקדיש דרבנן קודם התפלה כנהוג בכל ישראל, והשומע תפלת כל פה יקבל תפלתו ויעיר את לבבו לעבדו ית' בלבב שלם וישפיע לנו ולכל ישראל שי' שפעת חיים וזכרה מרובה בגור.

הנה ראיתי סדורים שלא נזכר קדיש אחר ברייתא דר"י²⁸ ובסדורנו, לאחר איזהו, אומר קדיש דרבנן קודם הודו, ואם אין עשרה יאמרו עד ברוך שאמר, ואז יאמרו קדיש²⁹. מכל האמור: אמירת „קדיש דרבנן“ כאן גדול וקדוש. לא טוב עושים³⁰ הבאים לבית הכנסת, קודם תפלה ואומרים קדיש דרבנן ששייך לאיזהו וגם אומרים, זה אחר זה, כחוכא וטלולא, ואנשים שאינם מבינים, וקדיש דרבנן על משניות צריך ללמוד, ומצוה למנוע אותם שלא יאמרו קדיש זה³¹. ואומרים אותו היתומים³², ויש נוהגים למכור קדיש זה, מכיון שהוא לעלוי נשמת הוריו, ראוי לקנותו ולאמרו בכל יום, ובזה מכבדם אחר מותם³³, ואם אין יתום, יאמר קדיש זה איש אפילו אינו אבל³⁴. ויתום בחודש הי"ב, אל יאמר אותו, ויש נוהגים שהש"ץ אומרו ולא היתום³⁵. ויש נוהגים שהרב או מו"צ המרביץ תורה אומרו עבור מתים שלא זכו לבנים³⁶, ומיד אחר הקדיש יש להתחיל הודו³⁷.

אם לא היה מנין קודם הודו, וכשהתחילו לומר ברוך שאמר ופסוקי דזמרה, באו עשרה, אין לומר הקדיש בתוך פסוקי דזמרה³⁸, כיון שלא מן החובה, ואף

28. מחזור ספרדים לימים נוראים ד' אמשטרדם ש' תמט, מחזור מנהג פולין ד' דיהרנפורט ש' תקסד, מחזור מכל השנה מנהג פולין פיהם מעהרין ד' דיהרנפורט, מחזור מכל השנה ד' אמשטרדם ש' תקסו, ועוד. 29. סדר תפלות מנהג ספרדים ד' אמשטרדם ש' תקפג, ומשנת תקכה, סדר תפלות ד' ליוורנו, ועוד. 30. סדר מועדי ה' ד' ליוורנו ש' תשח. 31. לקוטיאם נחוצים להרב יו"ט נעטיל בראנשפיגל. 32. מפני שהוא בחי' עולם העשייה שהוא בחי' נפש בעולם היצירה ואפשר שתועיל ג"כ להנפטר. כף החיים ס' נה אות כ, 33. שם ס' נו אות יט. 34. דרכי חיים ושלום נו' התפלה. 35. כ"ה המנהג באיזמיר. 36. שו"ת חיים ביד חיו"ד ס' קיד מהק' אור היר"ח ז"ל, ובתורת חיים ס' נח כ' שחיובא רמיא על כל רב ומנהיג בדורו להתפלל תמיד על בני דורו. 37. מנהגים ונוסח סטרעטין. 38. כף החיים ס' נג היות ועבר זמנו א"צ להפסיק ולאמרו בתוך פסוד"ו, וכ"כ בשו"ת פני יהושע הא"ח ס' ה, ובס' רי"ע אות יג, דלא כמהר"י אולאיי ז"ל בשע"ת שם אות ג', ובכף החיים כ' שעדיין לא בעולם ההוא כדי להעלותו, ומ"ש רב

יְהֵאֲרֵי ז"ל מצריך לומר³⁹ קדיש קודם ברוך שאמר אף בלא תהלים, אינו כי אם למצוה⁴⁰, ולכן אסור להפסיק בקדיש זה באמצע פסוקי דזמרה, ויתום שקדיש שלו רק למצוה אינו מפסיק, וצ"ע⁴¹, אבל קדיש החייב בו, יכול לענות באמצע פסוקי דזמרה⁴², לכן אם אין מנין נוהגים לומר הודו ואומרים קדיש קודם ברוך שאמר⁴³. השומע קדיש באמצע ברוך שאמר, לא יענה עד אחר שיגמור מלך מהולל בתשבחות, ואם התחיל לומר בא"י, ושומע קדיש, או קדושה או ברכו, יפסיק לענות כולו, מן יש"ר עד עלמא, ויענה ה' אמנים ראשונים של קדיש, אבל אמנים של על ישראל, ויהא שלמא רבא, ואמנים דברכות, לא יפסיק לענות בפיו, אלא יהרהר בלבו⁴⁴.

חבורה שאומרים תהלים בבית הכנסת, ואירע שלא היה להם מגין קודם ברוך שאמר, אסור לומר קדיש בתוך פסוקי דזמרה⁴⁵.

י"א קדיש אחר ברוך שאמר⁴⁶, ויש שאינם אומרים; וכן הוא מנהגינו, וכן אין אומרים קדיש אחר מזמור שיר חנוכה, כיון שכבר אמרו קדיש דרבנן⁴⁷. מי שבא לבית הכנסת בשעה שהחזן אומר פסוקי דזמרה, יש לדלג בפסוקי דזמרה על דרך האמור בפוסקים ז"ל, כדי להתפלל עם הקהל, ולא להתחיל מתחלת ברכות השחר ולא להתפלל עם הקהל כדי שיכוון ארבע חילוקי עולמות הנ"ל⁴⁸.

פעלים ח"ב ס' יד שאם אומר בשביל הצבור ש"ד חולק עליו הכף החיים מטעם שלא השלים תיקון תפלתו להעלותו, וכיצד מעלה תפלת אחרים דאפי" ש"ץ המעלה תפלת אחרים אגב תפלתו, ואם הוא עדיין לא נתקן כיצד מתקן אחרים, ומ"ש דהתחיל בזמירות יש לו שייכות בעולם היצירה ויכול לומר קדיש, הרי עליית ז' היכלי היצירה עד היכל ק"ק שלהם הוא בה' הלולים ובהלל אל בקדשו עולים עד הק"ק כמ"ש בשער הכוונות ופדע"ח שער הזמירות פ"ו, ומבואר בסדור הרש"ש שכיון שעדיין לא נגמר תיקונם לעלות להיכל ק"ק שלהם איך יעלו לעולם הבריאה ע"י הקדיש, ועוד כיון שעדיין לא נגמר תיקון עולם היצירה כיצד הוא עולה, ע"כ העיקר הוא שלא להפסיק עכ"ל. 39. שו"ת בנימין זאב ס' קעו כ' שמנהג יפה הוא, כף החיים ס' נ אות ו, עמ"ש בהערה 26. 40. שע"ת ס' נא סק"ה, באר יעקב שם סק"ב. 41. באר יעקב שם. 42. כף החיים שם אות כא. 43. שם ס' נ אות ו לשיטת יודעי ח"ן אין לעשות כן. 44. כף החיים שם ס"ב כיון דברכת בא"י מלך מה"ב קצרה לא יפסיק. 45. בן איש חי פ' ויגש, שו"ת פני יהושע ה"א ס' ה, כף החיים שם. 46. בס' ישיב משה ס' סז כ' שבעל בגדי שש ז"ל התקין לומר קדיש על ברוך שאמר. 47. זכרון יהודה בשם מהר"ם אש. 48. שו"ת חכב צבי ס' לו, שגם הזוהר בראשית דף קסז מחבב מאד תפלת הצבור וכן דעת כל הפוסקים שטוב לדלג פסוד"ז כדי להתפלל עם הצבור, ומביא שם בשם הרה"ג מוה"ר דוד בן זמרא ז"ל כ"מ שנמצא דברי הקבלה חולקים על הגמרא הלך אחר הגמרא והפוסקים ובכ"מ שאינו חולק כגון שלא נזכר בגמרא וגם בפוסקים סומך על דברי הקבלה עכ"ל, וע"ש שכ' הח"צ ז"ל וצריך אני להודיע שאפילו אם היו דברי הזוהר הפך מהפוסקים לא היה לנו להניח דברי הפוסקים בשביל דברים האמורים בסתרי תורה, עי' בס' שומר אמונים מהגה"ק כמוה"ר יוסף אירגאס ז"ל בויכוח ראשון שגם הרמב"ם ז"ל בסוף ימיו זכה וקבל זאת ההכמה, והראב"ד והרוקח והרמב"ן והרשב"א והריטב"א העידו על הקבלה המצויה בידינו שהיא מקובלת בידם עד למשה מפי הגבורה ככתוב בספריהם, ואחרון חביב הוא האר"י ז"ל דאתמר עליו משה אמת ותורתו אמת, וזכה שהי' מתגלה אליו אליהו ז"ל בכל עת כמו שהי' מתגלה אל התנאים ואל האמוראים ונגלו לו סתרי התורה אשר לא נגלו מזמן הרשב"י ז"ל עד זמנו ומיום שנגלו בעולם כתבי האר"י ז"ל עד היום הזה לא תמצא מי שיפקפק ויחלוק על דבריו כלל, עי' זוהר ויקהל דף ר' רזא דצלותא דבר נש וכו', ובויקהל דף דא, בצלותא דבעי ב"ג וכו' זכאה חולקיה דב"ג דידע לסדא צלותיה כדקא יאות, בהאי צלותא

ברוך שאמר, היא הברכה שלפני „פסוקי דזמרה“ וישתבח היא ברכה שלאחר „פסוקי דזמרה“. אמרנו בפסד"ז אין להפסיק לומר קדיש⁴⁹, ואם אחר התפלה לא יהיה מניין יש מתירין לומר קדיש⁵⁰ שהוא לכבוד אב או אם, שחובה עליו לכבד גם במותם⁵¹, אבל אין מותר לו לומר אלא חצי קדיש, היינו עד „ואמרו אמן“ שזהו כל הקדיש, אך לא ההוספה, „יהא שלמא רבא וכו“⁵², אבל אין להקל ולומר קדיש לאחר ברכת יוצר אור עד שמ"ע, כי גם בתוך פסוד"ז הוא קולא גדולה, אבל יותר אין להקל, והמחמיר ע"ע ולא יפסיק באמצע פסוד"ז תצמח מזה טובה לנפש המת כמו קדיש⁵³, ויש מתירין דוקא אם הקהל גמרו עלינו ואין מי שיאמר קדיש וחיובא רמיא כמו ענית אמן⁵⁴.

המפסיק בפסוד"ז לקדיש אומר: איש"ר עד יתברך ועד בכלל⁵⁵ וישמע מהש"ץ עד ואמרו אמן, ויענה אמן⁵⁶. ותיבת יתברך צריך לומר, ומתקבל ואילך לא יענה אמן, כי אינה אלא מנהג.

מי שהפסיק בין פסוד"ז לקדיש, יאמר ברכו בלא קדיש⁵⁷. וטוב שיאמר ג' או ד' פסוקים ואח"כ יאמר קדיש, ואם הפסיק בין המזמורים אחר שאמר ב' פעמים הללויה, צריך לומר אח"כ פעם אחר הללויה, משום שהוא התחלת המזמור⁵⁸. יהי כבוד יש בו ח"י פסוקים, כנגד ח"י אותיות של ששה צרופי שדי; וח"י אזכרות, ויש לומר תיכף אשרי יושבי, ותהלה לדוד וגו' ולא יפסיק בין תהלה לדוד בשום פסוק כלל, ואם רואה שמתחילים לומר קדיש או קדושה ישתוק קודם סיום י"ח פסוקים כדי שיענה, ואם נודמן ענית דבר שבקדושה פתאום שמוכרח להפסיק,

דמתעטרא ביה קב"ה איהו מחכה עד דיסתיימין כל צלותא דישראל וכו', ובתרומה דף קלא, כיון דמטי ב"נ לישתבח וכו' ויקהל דף רטו, ועל דא בברוך שאמר וכו' ואתחנן דף רסז, גליף ואתקין משה כ"ח אתוון ברזא דפסוקא דיהודא דכ' שמע ישראל וכו' בשכמל"ו וכו' ויקהל דף רסז, פנחס דף רכו, ועוד. ועי' שער הכולל ס"ק י שאדמו"ר בש"ע שלו הכריע כהפוסקים נגד המקובלים, ובסדרו הכריע כהמקובלים נגד הפוסקים ע"ש דברים יקרים. 49. תקינו רבנן למימר ברכה לפני פסוד"ז והוא ברוך שאמר וישתבח מיבעי לה לאינש דלא לאשתעווי מכי מתחיל ברוך שאמר עד דמסיים ליה, הרי"ף ברכות לב. כף החיים ס' נה אות כב. 50. ארחות חיים ס' קלב בשם שו"ת יהודה יעלה. 51. רשאי להפסיק ולא גרע משואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד והתירו חז"ל אפי' באמצע הפרק עי' שו"ת מהרש"ג א"ח ס' מח, ובסו"ס מט"א שער ד', שו"ת שאילת שלום ס' מג ה"ד בארחות חיים ס' נא, שו"ת לבושי מרדכי א"ח ס' קיב, שערים מצויינים בהלכה ס' יד. 52. נעם לי להעתיק כאן מכתבו אלי מכו' ידי"ג הרה"ג הצדיק ר' יחיאל מיכל טיקוצינסקי ז"ל, וז"ל ב"ה, ירושלים ת"ו יום כ"ג לח' סיון תש"ד. מע"כ הרב... השקדן והסדרן בתורה... מוה"ר דוד אסף שיחי' אחד"ת בקושי גדול לקחתי לי היום את הפנאי לעבור על פני קונטרסיו... ודרך אגב אעורר למעכ"ת על מ"ש בספרו דף לד שמותר לומר קדיש יתום באמצע פסד"ז כשלא יהיה לו אח"כ מנין וציון באות מג לכמה אחרונים, הנה הספרים הללו שציון שם אינם בידי, ולדעתי אפילו נסכים שמיתר לו לומר קדיש באמצע פסד"ז אין זה אלא אמירת חצי קדיש היינו עד ואמרו אמן, אך לא ההוספה וכו' ישגא חילו כנפשו ונפש מכבודו, בכבוד רב יחיאל מיכל טיקוצינסקי 53. שו"ת פני מבין ח"א ס' ה'. 54. שו"ת לבושי מרדכי א"ח ס' קיב, ה"ד בכל בו אבלות שכ' בשם שאילת שלום ס' מג שהתיר להפסיק אפי' בברכות ק"ש, והשיג עליו והתיר רק בפסד"ז ובאופן שלא יהיה לו אח"כ מנין כש"כ. 55. שם. 56. כי יש מחלוקת אם הייב לומר כל הנוסח מיתברך. 57. כל בו משנת תקמב, כמו ברכו של ערבית אומר בלא קדיש, שם. 58. באר יעקב ס' נא בשם א"א. 59. מס"ס סו"פ יו. בן איש חי פ'

יענה הקדיש וקדושה אפי' בין אשדי לתהלה לדוד, אלא שיזהר אחר שיענה יחזור ג"פ אחרונים של יהי כבוד, ואז יסמוך כל הפסוקים אחריהם בלי הפסק⁵⁰.

פסוד"ז ויוצר אור הם ב' ענינים, ואומרים קדיש ביניהם⁶⁰. ומפני שהם ב' ענינים, נהגו להפסיק בהם לדבר מצוה, והיה מן הראוי שהפסק יהיה אחר אמירת קדיש, שחרי הקדיש הולך על פסוד"ז, דאין קדיש בלא תפלה מקודם, וא"כ איך אפשר להפסיק קודם קדיש, ואיך יאמר אח"כ קדיש בלא תפלה סמוכה לקדיש, מ"מ המנהג לעשות הפסק קודם קדיש, כי ע"פ קבלה אסור להפסיק לגמרי בין קדיש לברכו, ובין ברכו ליוצר, א"כ ההכרח להפסיק קודם קדיש, ואח"כ יאמר הש"ץ מקצת פסוקי דזמרה, וזה היה בזמנם, אבל בזמנינו אין לעשות הפסק בין ישתבח לקדיש והקדיש קאי גם על ישתבח, ואין להפסיק ביניהם, מפני שברוך שאמר ופסוד"ז וישתבח, כולם נתקנו קודם התפלה.

ענית קדיש וקדושה, באמצע ישתבח, דינו כמו בברוך שאמר, צריך לזוהר שלא יביא עצמו לידי הפסק בקדיש וקדושה בתוך י"ג שבחים של שיר, ושבתה, וכו'. ואם מרגיש שמגיעים לומר, ימתין עד שיענה עמהם, ואח"כ יתחיל ב"ג שבחים. ואם בא פתאום בתוך י"ג שבחים ומוכרח להפסיק, אז אחר שיענה הקדיש יחזור ויתחיל מתחילתם, כלומר כי לך נאה וכו', שיאמר הי"ג שבחים בלי הפסק.

הנוהגים לומר בהושענא רבא, בין ישתבח לקדיש את המזמור שיר המעלות ממעמקים, הנה בעשרת ימי תשובה, נתקן ע"י האר"י ז"ל, והוא כדבר מצוה, ומותר להפסיק, אבל בהושענא רבא, הוי הפסק⁶¹. וי"א בהושענא רבא כמו בעשרת ימי תשובה.

מקום שנוהגים שהיתומים אומרים קדיש של אחר ישתבח, ואחד לא אמר עדיין ישתבח ועומד בתוך פסוד"ז, לא יפסיק לומר הקדיש⁶².

ש"ץ כשעומד להתפלל הקדיש להפסיק בין ישתבח ליוצר, להודיע שעל פסוד"ז קבעוה, דאי ישתבח תפלת התחלת יוצר היא, לא ראוי לומר ישתבח בפיהם כמו ברוך שאמר, אלא שנהגו שיאמר הש"ץ לבדו בעמידה ישתבח, ומיד מתחיל הקדיש כדרך שאנו עושין שאומר הקדיש אחר הפסוקים, ואין ראוי להפסיק בין ישתבח לקדיש, דאם יפסיק על מה הוא אומר הקדיש⁶³, היות והפסיק שבחיו, ועומד להתחיל ק"ש וברכותיה, תקנו להקדישו יתברך באמירת הקדיש⁶⁴, כי אין כל תיבת ואות שבתורה, שאין שם המפורש יוצא מהם, מה שאין אנו יודעין, לכך נהגו לומר הקדיש⁶⁵.

ויגש. 60. ערוך השלחן ס' נד ס"ב. 61. מקוץ נרדמים ה"ד בעמק ברכה, ע"י מג"א ס' נד סק"ב, בעשי"ת נתקן מעומק אחד מעשרה עומקין כדאי' בס' יצירה, ופרע"ח שער ר"ה פ"ז, עמק ברכה, וע"י זוהר אחרי דף סט, ב. ובברית כהונה ע' צרת הצבור, בשנת התרצ"ט כאשר התחוללה המלחמה הנוראה בין אדירי הממלכות, הנהיגו פה איג' רבא יא"ע איזה ענינים לאמרו בצבור והם, לומר בין ישתבח ליוצר שיר המעלות ממעמקים, כמו בעשרת ימי תשובה, ובתשובה הארכתי דלדינא אין שום חשש הפסק באמירת שיר המעלות בין ישתבח ליוצר, ובע' הושענא רבא כ' ביום הושענא רבא נוהגים פה לומר שיר המעלות בין ישתבח לקדיש כמו בעשרת י"ת. 62. כף החיים ס' נג אות יג. 63. פרדס הגדול לרש"י ז"ל. 64. ב"ח ס' נה, וע"י מקור התפלות. 65. שם בשם תניא רבתא

ברכו דינו כקדיש וקדושה⁶⁶, ואין לכרוע בברכו כמו שעושין המוניים⁶⁷. יש נוהגין, בשבת ויו"ט, אומר קדיש וברכו הש"ץ⁶⁸, ובחול ע"י אבלים שבתוך שנתם או בעל יארצייט⁶⁹.

מקומות שנוהגים שיתום קטן אומר קדיש וברכו שאחר ישתבח, והקהל עונים אחריו, לא כדין הם עושים, ואפילו אם יש עשרה אנשים גדולים הוץ ממנו, אבל קדיש וברכו שבסוף התפלה יכול היתום לאומרו⁷⁰.

מה שנוהגין דאפילו קטן פחות מבן ט' אומר קדיש של חיוב, שהם: קדיש דישתבח. א) לאחר תפלת י"ח. ב) תתקבל לאחר ובלצ"ג. ג) קדיש דברכו בתרא. ד) במנחה לאחד אשרי. ה) תתקבל דמנחה לאחר תפלה. ו) קודם תפלת ערבית. ז) תתקבל דעדבית דלאחר התפלה. טעות הוא בידם כיון שלא הגיעו לחינוך, וכל אלו ראוי לשליח צבור לאמרם. ויש נוהגין שהשבעה אומרם הש"ץ חוץ מקדיש בתרא. אבל קטנים שלא הגיעו לחינוך, והם בני שש ושבע אם אומרים קדיש בבית הכנסת, והצבור עונים אחריהם אמן אם יודעים לכל הפחות למי מקדישין ונקרא קטן שהגיע לחינוך ומחנכין אותם, דהא יתומים הם וכל זה דוקא לקדיש דברכו דהוא דומה לפורס על שמע דנתקן קצת בשביל יחידים שלא שמעו ברכו דיוצר⁷¹ ואף על פי שראינו קצת סמך למנהג זה מכל מקום ראוי להנהיג בקדיש בתרא דברכו שלא להנהיג לאמרו אלא גדול בן י"ג והביא ב' שערות, אבל בשאר הקדישים שהם רשות יכול לאמרם אפילו קטן שלא הגיע לחנוך⁷².

אם הש"ץ אומר ביחד עם הקטנים מוציא את הרבים ידי חובתן אפילו קדישים של חובה⁷³. וי"א דקטן שהגיע לחינוך יכול לומר קדיש של חיוב⁷⁴, ומוציא גדול⁷⁵. וי"א שאם אפילו לא הגיע לחינוך אומד קדיש של חיוב, עונים אמן⁷⁶. וי"א דדוקא בשעה שברך הברכות בזמנו, דרך חינוך לפטור את עצמו, כיון דבני חינוך הם, עונים אחריהם אמן⁷⁷ וקודם שהגיע לחנוך, אין לענות אמן שאינו יכול להוציא הגדול.

התחיל לומר קדיש של אחר ישתבח, ויצאו מקצתן יאמר ברכו⁷⁸, ואם התחיל הש"ץ קדיש ויוצר אוד, ויצאו מקצתן, ישלים הקדושה, בין קדושת היוצר בין קדושת התפלה, אבל לא יאמר קדיש עד שיהיו שם עשרה, לפי שהקדיש אינו חלק ממה שהתפללו, שאין פותחין הקדיש אלא אם כן ישנם עשרה מתחילה⁷⁹ ולדידן

לר' יחיאל ז"ל אחיו של הסור. 66. מ"א ס' קט"ס"ג, כף החיים שם אות י'. ובס' נז אות ג. 67. שלחן הטהור שם. ורק בכל בו כ' לכרוע בברכו ולזקוף בשם, וכ' בשער הכולל שלא נמצא טעם ע"ז, וכ' שדעת הגר"א ז"ל שלא לכרוע רק במקום שתקנו חז"ל, אין מקום כאן לכריעה ע"ש. 68. בן איש חי פ' ויגש. 69. שם. 70. פר"ח ס' סט סק"א, באה"ט ס' נה סק"א, מ"ב שם סק"ד. 71. הריב"ש ס' שלד, ה"ד בב"י בס' קלג. 72. שו"ת בית יהודה א"ח ס' כב, שד"ח אבלות ס' ק"ג, ס' דגל מחנה אפרים הספרדי ס"א, ס' מנחת אהרן, ובס' כף החיים, וי"א דקטן שהגיע לחינוך אם אימר קדיש של חיוב סומכים על הראב"ד, ורי"ז, ורבינו שמחה, והעיטור, וראב"ה, ועוד שס"ל שמוציא את גדול, אף אם הקטן לבדו אימר קדיש, וע"ש מהרב פה"ה, ועוד. ועי' ש"ע ס' רטו, שקטנים שלא הגיעו לחינוך אין אומרים קדיש של חיוב, ומה שאנו אומרים אמן היינו מאחר שכבר השרש המנהג ואין בידינו לבטלה, ועי' חיים ביד ד' קכו אות לה. 73. חקרי לב א"ח ד' עה, שד"ח שם, כף החיים שם. 74. שד"ח בשם פה"ד. 75. שם בשם הראב"ד ורי"ז, רבנו שמחה, ועוד. 76. שד"ח שם. 77. ש"ע ס' רטו, מ"ב שם. באה"ט שם ועי' מ"ב שם ס"ק טז. 78. רד"א. 79. כהרע"ג, פ"מ בשם

האומרים קדיש קודם ברכו, אם התחילו קדיש בעשרה בפסד"ו, ויצאו מקצתן בשחרית, אומרים ברכו⁸⁰. וי"א שאם היו עשרה בפד"ז ויצאו מקצתן אומר הקדיש אבל ברכו לא יאמר⁸¹.

בברכות ק"ש, פוסק לענות קדיש, וכן חמשה אמנים הראשונים של קדיש, אבל שאר אמנים של תתקבל, בעל ישראל, ויהא שלמא... לא יענה, וכן אמן דברכות, ואפילו אמן דהאל הקדוש, ואמן דשומע תפלה, לא יענה, ואם הוא בתחלת הברכה, אחר שאמר בא"י אמ"ה, לא יפסיק לשום דבר קודם שיאמר יוצד אור ובורא חשך, כדין ברכות קצרות של הנהנין, או של מצות. דאינו פוסק בהם כלל, שאם יפסיק או תעכב הברכה בדברים שאין להם משמעות אחר הזכרת השם, וכן כאן איך יאמר בא"י אמ"ה ק' ק' וכו' או בא"י אמ"ה אמן יש"ר וכו' וכן בשאר עניות של ברוך ושל מודים, ואמן דקדיש.

באמצע פוסק שמע ישראל, ובשכמל"ו, לא יפסיק כלל לכל דבר שבקדושה⁸², וכן אין להפסיק בין שמע ישראל, לבין בשכמל"ו⁸³.

קדיש מן תתקבל ואילך לא יענה, אמן בק"ש, דתתקבל או יהא שלמא רבא אינו אלא מנהג⁸⁴.

העומד בין גאולה לתפלה, י"א שיענה אמן יש"ר⁸⁵, וי"א שאין להפסיק לענות קדיש וקדושה בין גאולה לתפלה⁸⁶ וכשהוא חותם גאל ישראל, מיד יעמוד כדי שיסמוך גאולה לתפלה⁸⁷. ואסור להפסיק אפילו בשתיקה⁸⁸. ואם הרגיש שרוצים לומר קדיש או קדושה, ממתין בשירה חדשה, לענית קדיש ויענה שם היינו, דווקא "יהא שמיה רבא" ולא אמן יש"ר⁸⁹ וכאן מותר לו להפסיק אפילו באמצע הפרק, ואפילו באמצע הפסוק, ומ"מ יזהר לכתחלה להמתין באיזה סיום ענין, כדי שלא יצטרך להפסיק באמצע ענין, ולא יפסיק בין תיבה לתיבה, אך אם אי אפשר לו, יכול להפסיק ולענות אפילו באמצע ענין, וכשחוזר, חוזר לתחלת הפסוק⁹⁰. וי"א

מהרי"ל, שו"ת הרמב"ם ס' יב פריימן. 80. הפרישה, א"ר. 81. א"ר, תהלה לדוד ס' נה. 82. בן איש חי פ' ויחי, ופ' וארא, אע"פ שכ' התוס' ברכות יג, ב, ד"ה שואל שמותר לענות קדיש וקדושה באמצע ק"ש. 83. סדור רבנו ש"ן ז"ל, ובש"ע שלו א"ח כ' סו סע"ב. 84. הפוסקים, ועי' כף החיים שם אות כג, ולענין ה' אמנים עמ"ש בפ' ברוך שאמר, ועי' כף החיים שלדעת מרן כמ"ש לחם המודות פ' היה קורא אות כג, וב"י ס' נו בשם מהרי"א, ומ"א סק"ו, והאר"י ז"ל, ה' אמנים ג"כ לא יענה ע"ש. 85. שו"ת תרה"ד ס' יב, שו"ת מהרי"ק ש' לא ע' ב', שו"ת הריטב"א ס' ד' מהרב יוסף דוד קאפה שיכול להפסיק, לקט הקמח החדש ס' קיא סק"ב, בשם בה"ט דמותר אפי' לומר בפה אבל לא פסקינן כן. 86. האשירי כ' דהר"מ לא הסכים לתרה"ד, וע"ש בשו"ת מהרי"ק. 87. רמב"ם ה' תפלה פ"ז הי"א, וכ"כ הב"י ע"פ הוהר, ש"ע ס' קיא סע"א, כדאי' ברכות ט, א, ובירושלמי יליף לה מדכ' תהלים יט, טו, יהיו לרצון אמר פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי, וגואלי היינו גאולה, וסמך ליה יענך ה' ביום צרה היינו תפלה, ועי' א"ח ס' סו ס"ט, כף החיים ס' קיא אות א, וס' סו אות לה, שכן מוכח מדברי הרב בשער הכוונות דרוש הקדיש דכשאמר גאל ישראל יאמר ה' שפתי תפתח ולא יפסיק אפי' בשתיקה, בין בחול בין בשבת ויו"ט. 88. בן איש חי פ' שמות, שאחר גאל ישראל לא יפסיק אפי' בשתיקה, ולזה כוון הרמב"ם ז"ל באמרו מיד, וכבאור הלכה ס' קט דמסמיך גאולה לתפלה עדיף אפי' מאיש"ר, ועי' או"ח וב"י סס"ו סע"ט, ובסדור הרב ז"ל, ובלקט הקמח החדש ס' קיא סק"ב, בשם מנחת אהרן כלל יד בשם הב"י שאסור להפסיק בשתיקה כדי לשמוע קדיש. 89. קצור של"ה מהרה"ג מהר"ש אב"ד פירדא. 90. יש סוד בדבר לסמוך

רלג אדני שפתי תפתח... יהיו לרצון אמרי פי...

שאסור להפסיק בענית אמן דקדיש וקדושה אפילו להיות שומע כעונה, וי"א אע"ג ששומע כעונה מותר לשתוק ולשמוע קדושה, ואמן יש"ר⁹¹.

אדני שפתי תפתח... יהיו לרצון אמרי פי...

בכל תפלה מהתפללות, פותח קודם לברכה ראשונה: אדני שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך⁹², ושהוא חותם בסוף התפלה אומר: יהיו לרצון אמרי פי וגו'⁹³. מתחילים בתפלת דוד, כי התפלל שלא ידבר כי אם בתהלת ה', וזה שאמר מה שתפתח פי, יהיה כדי להגיד תהלתך⁹³. וכן יהיו לרצון אמרי פי וגו' הפירוש שלא אדבר כי אם מה שיהיה הגון לפניך ה' צורי וגואלי.

מי שהתחיל ה' שפתי תפתח וגו' בא"י, ושומע אומרים קדיש צ"ע אם יסיים למדני חוקיך ויענה קדיש וקדושה, ואח"כ יחזור מן אדני שפתי תפתח ויתפלל, או דלמא כיון דהזכיר בא"י לשם ברכה אינו רשאי לעשות הזכרה לשם פסוק⁹⁴.

גאולה לתפלה, ומטעם זה לא תקנו חז"ל לומר קדיש בין תפלת היוצר שהוא בעולם הבריאה ובין תפלת העמידה שהוא באצילות, אע"פ שתקנו קדיש בין כל עולם ועולם, משום דא"צ לומר כאן קדיש כדי להעלות את עולם הבריאה בעולם האצילות כי בלאו הכי היא נקשרת עם המלכות דאצילות לגמדי וכנזכר בספר הכוונות. ועי' ערוך השלחן ס' קיא. שממתין בשידה חדשה כמ"ש ובלבוש ס' סו סע"ט אם שומע שהחזן סמוך לקדיש או קדושה, ימתין בשידה חדשה כדי לענות ואין להפסיק בין גאולה לתפלה אפי' בענית קדיש, כי אלו דא"ח ואדא"ח, משל לב' שלוחים כל א' הולך בשליחותו של מלך שאין שליחות שתגע בחברתה, מחזור רפוס ויניציאה שנת ה"א שכת, ועי' תוס' ברכות יג ד"ה שואל, שו"ת באר שבע עמ' צב, ובסמיכת חכמים שם כ' וז"ל דברי התוס' מגומגמים מאד ואין לסמוך עליהם משום דדייקינן וברקינן בכלא פירקא דאין עומדין ולא אשכח דמו ורמיזה מזה ותו דמה הוי צדיקין להביא דאיה שאין לענות באמצע התפלה כש"כ בין גאולה לתפלה. הא גמ' ערוכה בפ' מי שמתו דאסור להפסיק בתפלה כדי לענות קדושה וקדיש, ובעל סמיכת דכמים כ' דדברים מגומגמים, דהמה חפשו בכל הפ' ולא מצאו ולע"ד משנה ראשונה היא כי התוס' לא כ' בפירושו דאין לענות קדיש וקדושה רק כתבו סתם אין לענות, ופירושו שאין לענות ולהשיב מפני הכבוד בין גאולה לתפלה, וזה ממילא שאין לענות קדיש וקדושה, ודעת המדקדקים להמתין בצור ישראל כדי לענות אמן אחד גאל ישראל, כ"ה דעת המג"א ס' סו סק"א דאפילו באמצע הברכה מותר לענות אמן שאחד הברכה עצמה, אבל לדינא כבר השיגו ע"ז דבאמצע אין לענות אפילו אמן שאחד ברכה עצמה, עי' בס' תהלה לדוד א"ח ס' סו אות י, מדאצטריך הרא"ש ז"ל בס' נט למה לסיים יוצד המאורות, כדי לענות אמן. ⁹¹ לקט הקמח החדש ס' קיא סק"ב בשם מנה"א. ⁹² תהלים נא. יח. ⁹³ שם ט. טו. דמב"ם ה' תפלה פ"ב ה"ט. ⁹⁴ ירושלמי ברכות פ"א ה"ב, שבת פ"א ה"ב, אלו הוינא קאים על טורא דסיני הוי שאילנא דיתברא לבר נש תדין פומין חד דלעי באורייתא ותד דעביד ליה כל צורכיה ודשב"י אמר אלו היה עומד אצל הר סיני כשנתן ה' התורה היה מבקש מה' שיברא להאדם שני פיות כי אין מן הראוי בפה קדוש שמדברים

בדבר ענית „אמן יהא שמיה רבא” והוא באמצע תפלת „שמונה עשרה”

המתפלל לא יפסיק בתפלתו לקדיש, דהיינו: שלא יענה אמן יהא שמיה רבא מברך, והוא באמצע התפלה⁹⁵, אלא ישתוק עד יתברך⁹⁶ ויכוין למה שאומד ש"ץ ויהא כעונה⁹⁷. ואם ישתוק לא יוכל לשמוע היטב מהש"ץ כדי לכוין למה שאומר או שהש"ץ אינו מבאר דבריו היטב בכדי שיוכל השומע לכוין אליו מלה במלה, או מתפלל עם המכוונים שהש"ץ מאריך הרבה בקדושה, בשביל הכוונה ויש חשש שנקרא הפסקה בתפלה או אם המתפלל מכוון, ואם יפסיק יש חשש שיתבלבל באיזה כוונה, אין צריך לשתוק⁹⁸. וכשאומרים יתברך חוזר לתפלתו⁹⁹. וי"א דצריך לשתוק ולכוין עד דאמירן בעלמא¹. וי"א אע"פ שבתפלת הלחש אינו פוסק לא

תהלות ה' ידברו דברי רשות, ארץ החיים שם. בן איש חי פ' ויקהל. 95. ואצ"ל בשאר ברכות כי בהיותו באמצע שמע אינו פוסק לאיש"ר. ברכות כא, ב, ובתוס' ד"ה עד. עי' תוס' ברכות יג, ב, ד"ה שואל. ורש"י סוכה דף ה, ב, והו' שותקין ואח"כ עונין, רמב"ם ה' תפלה פ"י ט"ז, ש"ע או"ח ס' קד סע' ו', שלחן הטהור ס' קד סע' יד ע"פ קבלת האר"י, וכן נהג הרה"ק ר' צבי מזידיטשוב, ופ' כדעת ר"ת ור"י בתוס' ברכות כא, והר"ן והריטב"א סוכה לח, כ' היכא אמרינן שומע כעונה היכא דיכול לענות אבל אם עומד בתפלה שאסור להפסיק לא יצא בשמועה וכן העומד במקום שאינו נקי והטעם כיון דהעני' אסורה לו אינו יוצא בשמיעה שהוא כעונה, ע"ש בור זהב. 96. באה"ט שם. 97. ולכאורה קשה ממ"נ אם הרהור כדבור דמי הא מפסיק בקדיש ואם לא כדבור דמי מה מהני עומד ושותק ומהדהר ותיריך הגר"א מווילנא ו"ל לטובה מצטרף כאילו אמר הקדיש אבל לרעה שיהיה נחשב הפסק אין מצטרף, ומביאו גם בספר דברי תורה אות ב' ועי' שו"ת מהרי"א ס' רנט לענין ישתוק ויכוין למ"ש הש"ץ ויהיה כעונה ועי' בשו"ת בית יעקב ס' טז, וספר כפות המרים מפלפל ע"ד רש"י סוכה כנ"ל ועי' שו"ת מהר"ש ס' כה ועי' גליוני הש"ס ברכות שם, וקונט' ע' פנים לתורה אות לב ובכור שור ברכות נד. שו"ת רמ"ע מפאנו ס' קט, כף החיים ס' קד אות לו אחר שמביא הטור בשם ר"מ, וש"ע שם, ורש"י סוכה הנ"ל בשם בה"ג, הביא בשם ר"ת ור"י ברכות כא, ב שאין לו לשתוק דכיון דשומע כעונה הוה ליה הפסק, וכ' שכ"כ הגאונים עכ"ל, וכ"כ הגמ"י בסוף פ"י מה"ת וכ' דלא כה"ג, ור"ה, וראב"ה, ורש"י, ע"ש, וה"ר יונה, והרא"ש כ' שמחלוקת זו בפ' מי שמתו ולא הכריעו, ובסוף דבריו כ' הר' יונה ודבר שתלוי בעמודי עולם אין לנו כח להכריע ביניהם ודעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד ובלבד שיכוין לבו לשמים, וה"ד בב"י בס' זה, והרב שאגת ארז' ס' ו' כ' דלא אמרינן שמע ולא ענה יצא אלא אם יכול לענות אבל העומד בתפלה שאינו יכול לענות לא יצא בשמיעה ודמי להא דאמר ר"ז כל הראוי לבילה וכו', וכ"כ רבינו אבודרהם, והבית דור, והרשב"א, והאגור, וכ' ד"מ בס' זה אות א', והאגור קבל מרביתו דחכמי אשכנז נוהגים שלא לשתוק, אמנם התוס' הנ"ל בברכות דף כא אחד שהביאו דברי ר"י ור"ת כ' ונהגו העולם לשתוק ולשמוע, וגדול המנהג וכ"כ הר"ן ס"פ לולב הגזול שדברי רש"י עיקר וכ"פ בב"י ס' כה וכך הם דבריו כאן בש"ע הב"ח וכ"כ המרדכי דיש לנהוג לשתוק ולשמוע והכי נהוג, וע"ש שהביא עוד הרבה פוסקים. ועי' רמב"ם ה' תפלה פ"י ה"ז, ש"ע ס' קד סע"ז, מ"ב שם ס"ק כו, בביאור הלכה שם דעצם דין זה אם מותר לשתוק ולשמוע, תליא בפלוגתא י"א ששומע כעונה הוא, כעונה ממש, ואסור מטעם הפסק, ואעפ"כ הכריע להקל מטעם המנהג. ועי' בפתח הדביר בה' שבת דף צא, שומע כעונה אפילו לכתחלה, וע"ש ברף קלג, ששמיעה לחודא בלא עניית אמן. 98. כף החיים שם אות לו דיש לסמוך בזה על סברת האומרים דאין להפסיק. 99. ע"ש מ"א ס"ק ו' בשם כנה"ג, לקט הקמח החדש ס' קד סע"ד בשם המג"א. 1. ע"ש שסיים המ"א כן ובס' ס"ו סע' ג' וכ' המח"ש דשם כתב בסק"ו במקום שפוסק לאיש"ר יאמר עד עלמאי וישתוק כי יש מחלוקת אם חייב לומר כל הנוסח של יתברך אבל כאן דשותק

לקדיש וברכו, ולא לקדושה, אלא יכוין וישתוק מה שאומר הש"ץ, מכל מקום בין ברכה לברכה לא הפסיד המפסיק ועונה עמהם, רק ישגיח לסיים הברכה שעומד בה קודם שיגיע לעניית אמן, כדי שלא יהיה כעונה אמן אחר ברכת עצמו.² אם בתפלה בלחש, אחר שומע תפלה, שמע לפרוש על שמע, ושכח וענה, אמן יהא שמה רבא, וטרם שאמר יתברך, נזכר שהוא באמצע תפלה בלחש, וסיים בהרהור, אין קפידא בזה.³

מותר לצאת מבית הכנסת בעת חזרת הש"ץ לעזרה לענות אמן יש"ר,⁴ וזה דוקא להשלים מנין, לענות אמן יש"ר בעשרה, אבל אם יש מנין בעזרה, שעונין איש"ר בלעדו, לא יצא בעת חזרת הש"ץ.⁵ והזוכה בכוונת האר"י ז"ל לא יצא כלל בעת חזרת הש"ץ אפילו לענות איש"ר להשלים המנין, רק יענה אמן על כל ברכה של חזרת הש"ץ במקומו.⁶

התפללו בלחש או בקול בעשרה, ויצאו מקצתן, לדין קדיש

תפלת שחרית, ומנחה, שיש חזרה, אם התפללו בעשרה, ויצאו מקצתן, אין אומרים קדיש, דהקדיש נתקן על החזרה.⁷ וי"א שאם התחילו להתפלל בלחש בעשרה, ויצאו מקצתן אף בשחרית ומנחה, אומר קדיש שלם, ואם התפללו שחרית, או מנחה בלחש בעשרה, ואי אפשר להחזיר התפלה, יש לומר קדיש שלם.⁸ אם יצאו מקצתן אחר שהתחילו להתפלל תפלת שמונה עשרה בלחש, י"א שיתחיל הש"ץ להתפלל בקול רם, ואם יצאו לאחר שהתחיל בקול רם, יכולין להשלים כל סדר קדושה ולומר הקדיש שלם שלאחריו.⁹ וואם התחיל בקול רם לחזור התפלה, והגיע הש"ץ לאבות, והיו עשרה, ויצאו מקצתן אחר שהתחיל בקול רם קדושה, יכול להשלים כל סדר קדושה, עם קדיש שלם שלאחריה, ולמעשה אין לסמוך על זה כי י"א שאין הקדיש חלק מאשר התחילו שזה ענין אחר.¹⁰

ושומע דהוי כעונה ראוי לשתוק עד דאמירן בעלמא לצאת ידי כולם עכ"ל, וע"ש בכף החיים שכ' ז"ל וכבר כתבנו בס' נו אות לג דדעת האר"י כדעת הסוכרים דצריך לענות עד דאמירן בעלמא וכתבנו שם דכן הלכה ע"ש, וא"כ ה"ה לכאן דצריך לשתוק ולכוין עד דאמירן בעלמא, וע"ש בס' נו אות ט"ו ובאות י"ח וי"ט והנוהגים כההר"א ז"ל אומרים עד בעלמא, הסברא הוא שלא ישתוק עד בעלמא כמו בס' סו ס"ג, ובמג"א שם סק"ו בפסד"ז אין לענות רק, עד יתברך אבל יש פוסקים שכתבו דמותר אפילו באמצע ברכות ק"ש במקום שאסור שאר אמן ומותר לומר אמן יש"ר, לקט הקמח החדש ס' קד ס"ק כד וה"ה בשתק ושמע בתחלת שמ"ע ישתוק וישמע עד בעלמא וצ"ע ע"ש.² לקט הקמח החדש בהשמטות לדיני קדיש בשם היעב"ץ בכ"י שהוסיף על הסדור שלו.³ שהוא מעין החתימה של המחזיר שכינתו לציון על הכ' בכל מקום אשר אזכיר את שמי, אומר התרגום באתר דאשרי שכינתא, לקט הקמח החדש ס' קד ס"ק יו, בשם א"א מבוטשאטש.⁴ ארחות חיים ס' נו, בשם דרכי חיים אות איש"ר בשם ס"ח ס' תתו.⁵ דרכי חיים שם.⁶ שם בשם ברית עולם, ובפ"ה הס"ח מהחיד"א ז"ל.⁷ שע"ת ס' נד פק"ו, כף החיים שם אות לט.⁸ רמ"א ס' נה סע"ג.⁹ רמ"א שם, והמג"א שם כ' נהי דקדושה לאו דוקא.¹⁰ כף החיים שם אות לה, כתשובת הרמב"ם ומביאו בב"י ז"ל שאם התחילו להתפלל ויצאו מקצתן לא יעשו נ"כ וכ"ש קדיש שלאחריו והכי נקטינן, עי' פרי"ח אות ג'

י"א היות תפלה בלחש לא בעי עשרה לא מיקרי „התחיל בעשרה“, וי"א¹¹ אם התחיל שמ"ע בערבית בלחש בעשרה, אומר קדיש שלם, אף דתפלת לחש לא בעי עשרה. וי"א דאין התפלה נגדרת אחר ק"ש וברכותיה¹², וי"א דתפלה חמורה מק"ש, ה"נ איכא למימר דחזרת התפלה, כיון דאית ביה קדושה אינה נגדרת אחר תפלת לחש¹³, וי"א אם התחיל להתפלל בקול רם בעשרה ויצאו מקצתו, אומר הצי קדיש אחר התפלה וקדיש שלם אחר סדר קדושה, וכן אם התפללו שחרית, או מנחה בלחש בעשרה, ואי אפשר להחזיר התפלה כגון: שעבר זמנה, או ביש אונס, צריכין לומר קדיש שלם כמו בערבית על תפלת לחש¹⁴.

והמנהג הוא, אם יצאו מקצתו אחר שהתחיל בקול רם רק אבות לבר, ואפילו עדיין לא אמרו קדושה, כיון שהתחילו בעשרה יכולים להשלים כל סדר קדושה ולומר הקדיש שלם שלאחריי, וכ"ש החצי קדיש שאחר תפלת ש"ע, אבל הקדיש של אחר עלינו, לא יאמר, ואפילו התחיל לומר עלינו בעשרה ויצאו מקצתו לא יאמר הקדיש דאינו אלא מנהג¹⁵. עמ"ש בפ' אם באמצע הקדיש יצאו מקצתו.

ש"ץ שטעה ואמר אחר שמ"ע קדיש תתקבל, יאמר אחר ובא לציון קדיש בלי תתקבל¹⁶. ש"ץ אין מחויב לפסוע, דהרי פוסע בקדיש שלאחר החזרת התפלה, אבל לא יפסיק בדבור אחר קדיש שלם¹⁷. וי"א שצריך כל ש"ץ לפסוע מיד בסיומו החזרה, אע"פ שאומר קדיש שלם מיד אחר החזרה, בתפלת מוסיף ממתין הש"ץ עם הפסיעות בקדיש תתקבל, אבל בשאר ימים יפסיע מיד¹⁸.

„חצי קדיש“ אחר קריאת התורה והפטרה, מקורו, משמעותו ודיניו

משה תיקן להם לישראל שיהיו קורין בתורה ברבים¹⁹, בשבת, וימים טובים, ובר"ח, ובחולו של מועד, שנאמר: וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל²⁰.

ע"ש כף החיים בשם הרבה פוסקים. 11. א"ר ועוד מדפסק בלבוש וכל אחרונים פסקו כן. 12. תרה"ד. 13. כן רוצים לתרץ הסתירה ברמ"א שבסע"ג כ' התחילו להתפלל ש"ע בלחש יתחיל הש"ץ בקול רם, ואח"כ ואם יצאו לאחר שהתחיל בקול רם יכולין להשלים כל סדר קדושה ולומר הקדיש שלם שלאחריי, וכ"ה בת"ה אם התחיל להתפלל בלחש ב"י ויצאו מקצתו אם יתחיל הש"ץ להתפלל בקול רם ויאמר קדושה, וכן משמע מדיוקא דרמ"א, אבל סדר קדושה וקדיש שלם לא יאמר. אולי יאמר קדיש שלם תיכף אחר תפלת קול רם ואחר סדר קדושה לא יאמר קדיש, עי' ס' תהלה לדוד שם אות ג', 14. כ"ה בתהלה לדוד הנ"ל וזוה א"ש סיפא דרמ"א ז"ל. 15. רמ"א, מ"ב שם ס"ק יח, עי' ארחות חיים שם בשם שו"ת נזירות שמשון, ועי' באה"ט שם סק"ו ובשע"ת, וכ"מ מת"ה בב"י הנ"ל למדקדק, אע"ג דבד"מ כ' דלא משמע כן מרמב"ם והטור מ"מ כאן בש"ע פסק כת"ה, ובת"ה ח"א ס' טו ראיתי מאחר וסדר קדושה וקדיש שאח"כ מיקרי גמר תפלת ש"ע, ולכן אין אומר ש"ץ קדיש שלם עד אחר סדר הקדושה ואותו קדיש שלם חוזר על תפלת ש"ע שהרי אומר תתקבל, וסיים אם התחיל בשחרית לומר קדיש וברכו ויוצר בעשרה והלכו מקצתו אין להתפלל שוב ש"ע לפני התיבה ושיאמר ש"ץ קדושה וקדיש אח"כ. 16. בית שלמה א"ח ס' נח, 17. לקט הקמח החדש ס' קכג ס"ט. 18. שם, ושו"ת נאת בנימין ס' לד. 19. רמב"ם ה' תפלה פי"ב ה"א. עי' זוהר ויקהל דף רה, רזא דס"ת ביומא דא וכו' ובדף רה, ב תרי זמני קרינון בס"ת בשבתא וכו'. 20. ויקרא כג, מד.

כדי שלא יהו ג' ימים בלי שמיעת תורה²¹. ועזרא תיקן שיהיו קורין כן, במנחה בכל שבת, משום יושבי קרנות²² ושיהיו קורין בב' וה' שלשה בני אדם, ולא יקראו פחות מעשרה פסוקים. הנה בימי התנאים היה המפטיר קורא מה שלא קראו הראשונים, ומה שאין אנו נוהגין לעשות כן, לפי שימי החכמים, בין שאותן שקראו קודם המפטיר והמפטיר, היה המפטיר מסיים, אבל אחד שנסדר הש"ס ותקנו לומר קדיש בין אותם שקראו ראשונה והמפטיר, להודיע שאינו ממנין השבעה²³ ולהפסיק בין המפטיר שהיא שמיני, לשבעה שקראו²⁴ להראות שקריאת התורה, מצוה בפני עצמה²⁵ ותקנום להמשיך זמן ירדת השפע אחר העליות, שבד' חלקי התפלה²⁶ ונקרא בשם קדיש דאגדתא.

לאחר שמניחין ס"ת, אומר קדיש בשעה שהעם עומדים, והן עונין איש"ד²⁷ שהוא כדבר שבקדושה שצריך עשרה²⁸.

אם היה קורא בצבור בס"ת שאינה עשויה כהלכתה, אפילו בעשרה, מברך לפניה ולא לאחריה, ואינו אומר ברכו, שאין קריאה זו תקנת עזרא, ומ"מ אומר בו קדיש אחר קריאתה²⁹.

ביום שמוציאים שני ס"ת או שלש, נהגו שאין מוציאים אותם בבת אהה אלא הראשון וקראו בו חובת היום, והחזירו אותו להיכל ואמרו קדיש, ואח"כ הוציאו את השני²⁹. וי"א שאין מסלקין הראשונה עד שכבר הניחו השניה על השלחן, שלא יסיחו דעתן מן המצוה, והוציאו ב' הספרים כאחד, ותפסו השניה עד אחד שקראו בראשונה, וכן נוהגים בא"י וכמעט בכל הארצות³⁰.

אין קריאה שטעון קדיש קודם שיחזיר ס"ת במקומו, אלא בשבת בלבד, מפני המפטיר בנביא, אבל בר"ח, ובתענית, ובב' וה', ובחולו של מועד, ובשמונת ימי חנוכה ובפורים, עד שמחזירים ס"ת למקומו, בשעה שהעם עומדים להן, ועונין איש"ד בכוונה ובעמידה³¹ אבל אנו אין נוהגין כן, אלא אומרים בכלם קדיש לאחד קריאת התורה³² חוץ בשבת במנחה, ובמנחה של תענית, אנו אומרים קדיש לאחד חזרת ס"ת במקומו³³.

האחרון המשלים הקריאה, הוא אומר קדיש, ויש נוהגין שהש"ץ אומר לאחד שהכניס ס"ת להיכל³⁴. וזה שקורא ראשון אחר אמירת קדיש, הוא מפטיר³⁵. נוהגים לקרות שבעה בשבת ולגמור עמהם הפרשה ואומר קדיש³⁶ קודם

21. רמב"ם שם, מס"ס פ"י ה"א. 22. שם ובכ"מ, תוס' מגילה יו, ב. ד"ה כל, קרה"ת אינה מה"ת אלא מדרבנן, בש"ע ס' רפה הוא מד"ס והיא תקנה קדומה ממש, ובתוס' ברכות יג, א, ד"ה בלשון. 23. תוס' מגילה כג, א, ד"ה כיון. 24. כן השיב ר"ת ז"ל לבנו משלם ז"ל, וכ"כ רע"ג, ודה"ג, וש"ת רבינו יוסף אבן מיגאש ס' פט, ובזכר נתן דף צד ויש אומרים לאחד שקורין בו אומר יתגדל, וי"א דאין חובה, אבל ד"ס צריכין חזוק. 25. שבלי הלקט. 26. שער הכולל ס"ק טו. 27. מס"ס פכ"א ה"ו. 28. שם פ"י ה"ו. 28^a. המאירי ברכות יא, ב. 29. מס"ס פ"א, נחלת יעקב בשם ירושלמי, נחלת יוסף במנהגים. 30. נחלת יוסף שם בשם א"ז. 31. מס"ס פכ"א שם. 32. ש"ע ס' דפב. 33. שם ס' רצב, נחלת יעקב שם. 34. נחלת יוסף שם. 35. ש"ת בית יצחק מגילה ער, א. 36. א"ח ס' רפב ס"ד מן הדין מפטיר עולה למנין שבעה והיה יכול לגמור הפרשה ולומר קדיש אלא לצאת האומר בגמרא דאין מפטיר עולה למנין ז' ע"כ יש לקרות ז' קרואים קודם המפטיר.

שעולה המפטיר³⁷, אבל בחול, שהמפטיר ממנין הקרואים, אומרים קדיש אחד המפטיר, אחר שמכניסין הס"ת להיכל, ולא קודם, דאין אומרים קדיש עד שנשלם המנין.

בחול המועד פסח, ובחול המועד סוכות, אומרים קדיש אחד שקרא הרביעי, דאז נשלם מנין הקרואים³⁸.

אם לא נמצא מי שיודע להפטיר אלא אחד מאותם שעלו לקרות בתורה, וכבר אמר הש"ץ קדיש אחד קריאת הפרשה, זה שרוצה להפטיר צריך לחזור ולקרות ויברך על קריאתו תחלה וסוף³⁹ אבל אם לא אמר קדיש, יפטיר מי שעלה לשביעי אם יודע, ואם יש שיודעים להפטיר, לא יפטיר מי שעלה כבר, ואפילו אם השביעי רוצה להפטיר צריך לחזור ולקרות, כיון שהפסיק בקדיש⁴⁰. יש נוהגים לומר מזמור שיד ליום השבת, אחר קרה"ת, ואח"כ קדיש⁴¹. וביום שיש בו מוסף, אחר אמירת קדיש, אחרי שביעי לפני שיעלה המפטיר, ואחר החזרת ס"ת למקומו צריך לומר קדיש שני, ואח"כ מתפללים מוסף⁴².

בצרפת, ובאשכנז, נהגו לומר תכנת שבת וכו' ואומד קדושה רבה, והוא כתר יתנו וגו' ואומר קדיש שלם. וכן מנהגינו.

מי שבא לבית הכנסת לאיזה ענין באמצע הקריאה, אסור לו לצאת, עד אחד קדיש תתקבל⁴³.

קדיש שאחר קריאת התורה לא שייך להקורא בתורה דוקא, אלא גם לאבלים, או למי שיש לו יארציט, לזכות נשמת מי שמגיע לו הקדיש⁴⁴ ונוהגים שאם האחרון שעולה לתורה הוא אבל, או שיש לו יארציט, אומר הקדיש הזה⁴⁵ ואפילו אינו עולה לשלישי, או לאחרון, יכול ג"כ לומר הקדיש הזה, אבל אם אין אבל, או יאמר הקורא⁴⁶. וי"א שהקדיש הזה, תמיד אומר הקורא, אפילו אם יש לו אב ואם, ואין לאבל לאמרו, והקורא בתורה קודם לשאר אבלים, ואבל בתוך ז' ימי אבלות לא יאמר בשבת חצי קדיש זה⁴⁷.

אבלים מחללי שבת, לא יאמרו הקדיש הזה, רק הבעל קורא⁴⁸ גם קטן לא יאמר קדיש זה, רק גדול אומרו⁴⁹.

מי שמנגן קדיש זה, אם רואה דבאו בני אדם שהתחיל הקדיש והם עומדים, לא יאריך בניגון הרבה, ויקצד כדי שלא יהא הקדיש עליהם למשא כבוד ח"ו, ואפילו כשחל יו"ט בשבת שמנגנים הקדיש⁵⁰.

37. דמ"א שם. 38. מ"ב שם. ש"ע שם ס"ה. 39. דמ"א, ומ"ב שם. 40. בן איש חי פ' חיי שנה ב'. 41. דמב"ם הלכות תפלה פי"ב ה"כ, שאלות ותשובות ד' יהושע הנגיד ס' ז'. 42. צדה לדרך כלל ראשון מאמר ד' פ"ז. 43. שלחן הטוהר ס' קמה וס' קמה ס"ג והערות וציונים. 44. שו"ת הרשב"ץ ח"ג ס' קעא, שו"ת אגודת אוזב מדברי א"ח ס' ז', שד"ח ע' קדיש ס' קמג, גשה"ח דף רסז, הפוסק ס' תתשנה וס' תתשש, כל בו אבלות ח"א דף קמד. 45. שו"ת מילי דאבות ח"ה יו"ד ס' ב', ה"ד בויקהל משה, ערוך השלחן ס' נה ס"ד. 46. מט"א, הפוסק ס' תתשנו כ' שמחסס בזה אם המשלים הוא אבל כי המג"א ס' תקפא סק"ד כ' שאבל אסור גם בניגנת קדיש ובפרט במקום שנוהגין סלסול בקדיש זה בניגנה מיוחדת, וכ"כ במילי דאבות א"ח ס' ב' שכיון שאבל אסור להתפלל בשבת והקדיש אחר קרה"ת הוא בניגנת שבת אסור גם בהקדיש הזה. 47. בית אברהם, מט"א בדיני קדיש שער ג', כל בו שם. 48. שו"ת מהר"ם בריסק ס' קיח, ה"ד בבית אברהם. 49. שם בשם הרשב"ץ. 50. כף החיים ס' נו.

האב עולה להשליט ומפטיק בקדיש, ואין קפידא אם יעלה בנו, למפטיר כיון
 יפהפטיק, וענין אחר הוא ⁵¹ וכ"ש אם המפטיר הוא בספר שני, כמו ביו"ט ⁵²
 ועכשיו נוהגים להקפיד בכל גוונא, ואפילו אם מפטיק בקדיש לא יעלה הבן למפטיר
 אם עלה האב להשלים ⁵³ ואפילו בספר שני, ואפילו שאין קורין אותם בשמם
 לעלית ס"ת.

ב' אחים לא עולין ⁵⁴ ולדינא יש להחמיר בספר אחד, אע"פ שמפטיקין
 בקדיש, ובשני ספרים אפשר להתיר ⁵⁵.

נהגו שהיתום מפטיר בנביא כל י"ב חדש ⁵⁶ וסמכו המנהג, גם על המעשה של
 התנא ר"ע, מפני שהרעיון שההפטרה בנביא הוא תקון לנפש המת ⁵⁷.

נוהגים שמי שיש לו יום זכרון (יארצייט), שבת שלפניו, עולה למפטיר ⁵⁸.

קריאת ההפטרה נקראת בשם „הפטרה“ מלשון פטירה וסלוק, ובברכות
 ההפטרה, יש מעין צידוק־הדין, צור כל העולמים צדיק בכל הדורות האל הנאמן
 וכו' על הכל ה"א אנחנו מודים לך וכו' כי יש שבתות שההפטרה היא לא מעין
 הפרשה, אלא מענינו של יום, כמו שבת ר"ח ומחר חדש, ומיום י"ז בתמוז והלאה
 קורין בתחלה תלתא דפורענותא שלש פרשיות ירמיה, וישעיה, המעוררות על
 הסיבות שגרמו לחורבן המקדש, ואבדן הארץ, ואחרי כן, שבעה דנחמתא, שבע
 פרשיות של נבואה, המכללות דברים טובים ונחומים, לרפא פצעי לב אבלי ציון
 זירושלים, ולעוררם לתחיה בתקוות הגאולה, וכן לת"ב, ותעניות צבור, נקבעו
 הפטרות מיוחדות, ויש מקורות המוכיחים כי היו נוהגים להתאים קריאת ההפטרה,
 למאורעות חשובים שקרו בחיי הקהלות, רבינו סעדיה גאון כותב, כי בשבת שיש
 בו הספד לחכם, מפטירין פרשת גלה כבוד מישאל, וכשנפטר רבינו שרירא גאון
 אביו של רבינו האי גאון קראו באותו שבת, יפקוד ה' אלהי הרוחות לכל בשר,
 והפטירו, ויקרבו ימי דוד למות, ובמקום הפסוק ושלמה ישב על כסא דוד אביו,
 קראו והאי ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד, וכשנפטר הרמב"ם ז"ל,
 נכנסו הקהל לבית הכנסת וקראו ברכות וקללות, והפטירו בנביא משה עבדי מת.
 בשבת שהיה חתונה היו מפטירין „שוש אשיש“ ⁵⁹.

בנהרדעה נהגו לקרוא במנחה בשבת, פרשה בכתובים ⁶⁰ ובכמה מקומות נהגו
 להפטיר במנחה בשבת ⁶¹ עשרה פסוקים ⁶² ובימי פרסיים גזרו שלא לקרות ⁶³.

מכל האמור יוצא שהיתום ובעל היארצייט אמרו ההפטרה וברכותיה לקדש
 השם בדבים.

במנחה בשבת, ובתענית צבור, אין אומרים קדיש אחד קריאת התורה, דקדיש
 שאומרים קודם עמידה, דהיינו תפלת שמונה עשרה קאי על קריאת ס"ת.

51. נהר מצרים בשם מדיק"ש, ש"ע ס' קמא ס"ו בשם מהרי"ל. 52. שם ובכף החיים
 שם אות לג. 53. לסברת מהרי"ל שכ' רמ"א שם. 54. נהר מצרים, וכף החיים
 שכ אות ז'. 55. כף החיים שם דמור"ם החמיר בספר אחד, ודוב הפוסקים ס"ל דבב'
 ספרים יש להתיר. 56. ספר הדרשה בישראל פ"ב. 57. שם בשם כל בו.
 58. בספרי ילקוט דת ודין בפרק מפטיר ליא"צ. 59. שם בשם רד"א בסדר הפרשיות,
 רמ"א א"ח ס' תכה. 60. שבת קטז, ב. 61. שם כד, א. ובתוס' ד"ה שאילמלא.
 62. שם בשם תשובות הגאונים. 63. שם בשם דש"י. 64. לבוש ס' רצב.

הטעם שאין אומרים קדיש על הס"ת מיד, אלא קדיש אחד אומרים קודם הוצאת ס"ת אחר אשרי, והקדיש הראוי להיות על קריאת ס"ת אומרים אותו לפני העמוד אחר הכנסת ס"ת, כדי להתפלל מיד אחריו תפלת שמונה עשרה, וזהו הטעם שאין אומרים אותו מיד אחר הקריאה כמו בשחרית, כדי שידעו העם שהגיע החזן לפני העמוד, ויתחילו להתפלל שמונה עשרה מיד אחר הקדיש, מה שאין כן בשחרית כשיגיע החזן לפני העמוד, מתחיל בקול רם אשרי, וידע העם שהגיע החזן לפני העמוד ושיאמרו: מכאן ואילך סדר קדושה.⁶⁴

קדיש אומרים בשני ובחמישי, אחר קריאת התורה, ואע"ג דיש לומר דלא הוי הפסק מה שאומרים אשרי ובא לציון, בין הקריאה להקדיש, שאומרים אחר סדר קדושה, דהא אותו קדיש קאי נמי אתפלה, שהרי אומר באותו קדיש תתקבל.⁶⁵ וא"כ מסתמא קאי ג"כ אקריאה שהיא אחר התפלה, והנה בראש חודש, וחולו של מועד, שקדיש שאחר סדר קדושה, לא קאי אתפלת שחרית, דהא אומרים קדיש שלם אחר תפלת שחרית, וקודם תפלת מוסף אין אומדים רק חצי קדיש, אם כן אז שפיר הוי הפסק, מה שאומדים אשרי ובא לציון, בין הקריאה, וקדיש שאחר סדר קדושה, אבל בשני וחמישי, לא היה בדין שיהיו הפסק בין הקריאה והקדושה שאחר סדר קדושה, מאחר שאותו קדיש קאי גם כן אתפלת שחרית, ואם כן מסברא איכא למימר דקאי גם כן אקריאה שלאחריה, ואם כן למה לי תו קדיש בפני עצמו, על קריאת שני וחמישי, והיינו הטעם, דאע"ג דאותו קדיש שאחר סדר קדושה, קאי ג"כ אתפלת שחרית, כמו על סדר קדושה, אפילו הכי, לא קאי אקריאה אע"פ שהקריאה היא אחר התפלה, משום דקריאת התורה בצבור חשיבה מלתא בפני עצמה.⁶⁶

בשבת במנחה, ובשני ובחמישי, שאין מפטירין בנביא, אין החזן אומר קדיש מיד לאחר סיום קריאת התורה, אלא ממחר לגלול התורה, ובא לפני התיבה ואומר קדיש וסיומא אריכתא, בקריאת התורה עד הנה, ומפני שקראו בתורה מקדשין, ומה שמפסיק בינתיים לא חשיב הפסקה, וכולם סיומא אריכתא היא, וכן בראשי חודשים, ובחנוכה, ובפורים ובמועדות שאין הפטרה לאחר קריאת התורה, אין אומר קדיש עד שיחזיר ס"ת למקומה, וזהו המנהג ההגון, ואין לשנות מן המנהג.⁶⁷

ומפני מה תקינו לומר קדיש בשבתות, ובימים טובים, אחר שקראו בתורה, ולא תקינו כן, בשני ובחמישי, ואם היה זה כדי להפסיק בין הקריאה שהחיוב בה מן התורה, ובין קריאת המפטיר שהוא מדרבנן⁶⁸ למה במנחה ביום הכפורים, ובת"ב, והיות השלישי מפטיר ואינו מפסיק ביניהם בקדיש, הנה מה שחייבו לומר קדיש בשבתות, וימים טובים, אחר קריאת ס"ת, משום דאיכא נביא, כדי להפסיק בו, בין הקריאה בתורה, ובין הקריאה בנביא, ולפי שאין נביא בשני ובחמישי, אין אנו צריכים לקדיש, ומה שחייבו במנחה ב"ה, ובת"ב, דאיכא נביא, שלא יפסיק בין הקריאה בתורה, והקריאה בנביא בקדיש הוא, לפי שהתקינו שיהא הקורא בנביא קורא בתורה תחלה, ואח"כ יקרא בנביא, וזה כבוד לתורה שלא יראה שדחה את התורה ועבר מעליה מגמת פניו אלא לקרות בנביא בלבד, ושאינו צריך לתורה,

65. כדאייתא בא"ח ס' נה סע"ג. 66. לבוש ס' רצב בהג"ה. 67. פרדס הגדול לרבינו רש"י ז"ל בדף ז. 68. כן נשאל בשו"ת רבינו יוסף הלוי אבן מינאש ז"ל בס'

להיות שקורין בי"כ ובת"ב הם שלשה בלבד, ואמר אין פוחתין מהם, ואין מוסיפין עליהם, אם באנו לומר קדיש אחר קריאה בתורה, ואח"כ יקרא בנביא, לסיבה שזכרנו היו נוספים הקורים בתורה, וע"כ אמרנו, שיהא השלישי הקורא בתורה הוא המפטיר בנביא ויעלה זה לשתי כוונות, האחת שלא יפטור בנביא אחר שקרא בתורה, והשנית שלא יקרא בתורה כי אם ג' בלבד, ולא נוסף עליהם, וזה לא ישלם לנו, אא"כ מפסיק ביניהם בקדיש, שאם הפסיק ביניהם בקדיש אז היתה קריאתו הראשונה כבר נגמרה, ושב להיות כשאר העם ואפילו שהיה מפטיר, היה הוא מחוייב להקדים ולקרות בתורה ואח"כ יפטיר בנביא, ולסיבה זו תקנו שלא לומר קדיש במנחה בי"ה, ובת"ב, בין התורה והנביא⁶⁹.

המנהג לומר קדיש במנחה בשבת, ובתענית, אחר קריאת התורה, שמכניסין ס"ת להיכל, הוא בשביל השמונה עשרה, כי לעולם אין מתחילין שמונה עשרה, בלא קדיש לפני, ולכן יש להסמיכו לשמונה עשרה כל מה שאפשר⁷⁰.

מנהג בני אשכנז, פרושים וחסידים, כשאומרים הקדיש, הס"ת שקראו בו עתה, וגם הס"ת שיקראו בו מפטיר ביום שיש בו ב' ספרים, שניהם על השלח, ומניחין השניה על השלחן קודם הקדיש, כדי שיאמר הקדיש על שניהם, ואח"כ מגביהין הראשונה, וגוללין אותה ורק אחר גלילתה במפה פותחין השניה⁷¹.

ר"ח טבת שחל בשבת טעה ואמר קדיש אחר גמר הסדרה, צריך לחזור ולומר קדיש אחר קריאת ר"ח בספר ב' ואפילו במקום שמוסיפין וכבר קרא שבעה בספר הא', מ"מ יש לומר קדיש אחר ספר השני.

ביום א' דפסח שקוראין מפטיר בס"ת שניה, מניחין השניה על השלחן קודם הקדיש כדי⁷² שיאמר קדיש על שניהן.

ביום שיש ג' ס"ת כגון: ר"ח טבת בחנוכה, או ר"ח אדר, שהוא פרשת שקלים או ר"ח ניסן שהוא פרשת החדש, אזי אחר שגמרו הראשונה מניחין השניה, ואין אומרים קדיש רק מגביה הראשונה וגוללין אותה, אולם אין מסלקין הראשונה עד

מט תלמיד רבינו יצחק אלפאסי ורבו של רבינו הרמב"ם ז"ל. 69. כן השיב רבינו יוסף אבן מיגאש, ע"ש, ועי' בברכ"י א"ח ס' ריט סק"ד. 70. עי' שו"ת דברי נחמיה ס' יט, וז"ל מאין המנהג לומר קדיש במנחה בשבת ובתענית אחר קרה"ת שמכניסין ס"ת להיכל דבפשטות הלשון שברמ"א וש"ע מוח"ז רבינו ז"ל בס' רצב סע"ד כ' דא"א קדיש אחר קה"ת במנחה. משמע דקדיש זה בטל לגמרי וקדיש שקודם ש"ע נשאר במקומו ומ"ש המ"א בשם לקוטי הפרדס שהקדיש שלפני י"ה קאי אקריאה ומח"ז רבינו השמיט זה משום דבלא זה א"א לומר קדיש בלי פסוקים קודם אבל מ"מ עיקר התקנה בשביל הש"ע דלעולם אין מתחילין ש"ע בלא קדיש לפני כדמסיק המ"א ומוח"ז רבינו ז"ל בס' מהר"ם, לכן יש להסמיכו כ"מ דאפשר, וביותר מבואר כן בדברי מוח"ז רבינו ז"ל ס' נה ס"ה, וכ"מ בפ"מ כאן ובס' ח"א כל"א סל"ו ובס' רי"ע ז"ל מבואר בהדיא שאומר קדיש אחד שמכניסין הס"ת להיכל וכ"ה בהדיא בלבוש הנ"ל, וכן בדין וסברא שהרי גם בקדיש שבין פסד"ו לברכו דוודאי קאי אפסד"ו כמ"ש בכ"ד ומ"מ מבואר בס' נד בהגהה ובד"מ בשם תשו' הגאונים שיותר טוב להפסיק בין ישתבח לקדיש מבין קדיש לברכו, ולפי הס"ד שבד"מ הוי ס"ל שהקדיש לא קאי כ"א אפסד"ו ע"ש, וכש"כ הכא שנראה דעיקרו רק אש"ע וודאי יותר טוב שיהיה הפסק ההכנסה קודם קדיש, ועוד הרי בשחרית שבת ג"כ מפסיקים בהכנסת ס"ת בין אשרי לקדיש, ולכאורה באמת התם צ"ע למה אין מכניסים קודם אשרי, ועוד דכאן י"ל דאין ההכנסה חשובה הפסק כלל בין הקריאה לקדיש דסיומא אריכתא היא כמ"ש המ"א בשם הלק"ט ע"ש. 71. מט"א, לבוש במנהגים. 72. פרמ"ג, שער אפרים, אחרונים.

שכבר הניחו השניה על השלחן⁷³ לאחר גמר קריאת השניה, מניחין השלישית אצלה, שהיא לצורך מפטיר ואינו צריך להניח הראשונה⁷⁴.

וי"א שיש להניח גם הראשונה⁷⁵, ונוהגין שאין מניחין הראשונה על השלחן, דהוי ביזוי שיניח אותה על הבימה, כאלו רוצה לקרות בה ולא יקרא בה, לכן אומר חצי קדיש על שני ס"ת אלו האחרונים, ומגביה השניה, ופושטין השלישית וקוראין מפטיר, ובשמחת תורה שקורין גם כן מג' ס"ת, אומר קדיש על השניה, שקראו בה, ומניחין אח"כ השלישית אצלה ואומר הקדיש על שתיהן יחד, והקדיש הזה קאי גם כן על מה שקראו מן הס"ת הראשונה, ומה שמניחין השלישית אצל השניה לומר הקדיש עליהן יחד ואין מניחין אצלה גם הראשונה לומר קדיש, הטעם משום דבראשונה כבר קראו והכל יודעין שהקדיש חוזר גם עליה, אבל בשלישית עדיין לא קראו בה, שהמפטיר יקרא ממנה אח"כ לכן צריכין להניחה אצל זו, שיחזור הקדיש גם עליה, אע"פ שעדיין לא קראו בה כי לא רצו לתקן לה קדיש בפני עצמה משום טורח הצבור, וכן הדין בר"ח טבת כשחל בחול אומר קדיש על השניה ואין מניחין הראשונה אצלה⁷¹.

מנהג בני ספרד, ביום שמוציאין בו ב' או ג' ס"ת, לומר קדיש בין ספר ראשון, לשני, וחוזרים ואומרים קדיש אחר קריאת ספר שני, וכפי מה שאמרנו שמנהגינו, יום שמוציאין ג' ס"ת, אין אומרים קדיש אחר ספר ראשון, לפי שאין קורין בו אלא ששה, ואפילו קראו שבעה קרואים, ג"כ אין אומרים קדיש⁷⁶, כיון שלא גמרו לקרות חובת היום שהם ז' ואין לומר קדיש עד אחר ספר שני, וכן חוזרים ואומרים קדיש אחר ספר שלישי, וכן ביום אחרון של חג שמוציאין ג' ספרים אע"פ שקוראים בראשון יותר מז', אין אומרים קדיש עד אחר ספר שני, שלא לחלק בימים שמוציאין ג' ספרים בין זה לזה⁷⁷. וי"א שאם עלו שבעה עולים בס"ת הראשון צריך לומר קדיש גם אחר ס"ת הראשון⁷⁸.

בפרשת זכור, אם אין לקהל רק ס"ת אחת, עדיף לומר אחר קריאת פרשת זכור הקדיש, כי יהא שמייה רבא, הכוונה על מחיית עמלק שאז יהא שמו שלם⁷⁹.
בחול המועד של פסח שקוראין בספר ראשון ג' גברי, אין אומרים עליו קדיש, שלא נשלמו עדיין חובת היום עד אחר קריאת ספר שני.

לקט הקמח החדש, גשה"ח דף רעו. 73. רמ"א ס' קמו סע"ח. 74. א"ח שם סע"ח, ט"ז ס' גה סק"א, קצש"ע ס' עט, מ"ב שם ס"ק כז בשם שערי אפרים וש"א, באה"ס שם שאין מניחין הראשונה, וכ"כ הרב הרי"ם טיקוצינסקי ז"ל. 75. עי' מג"א שם, ובביהמ"ד הגאון הרש"ם ז"ל ועוד נוהגים להניח גם הראשונה, ולא נהגו כן עי' א"א שם אות יב, דד"ח אות ב' שער אפרים שער י אות יב כף תחיים שם. 76. הריב"ש בתשובה, ב"י א"ח ס' רפה, כף תחיים ס' קמו אות מד. 77. כ' הרי"ם טיקוצינסקי ז"ל בקצור דיני א"י שע"פ הנהוג אצל הספרדים לפי הב"י א"ח ס' רפב לומר קדיש אחר קריאת של הס"ת הראשון וגם קדיש אחר ס"ת השני, וכשמוציאין ג' ס"ת גם הספרדים אין אומרים קדיש אחר ס"ת הראשון לאחר שקראו בו רק ששה קרואים, ואפילו אם קראו ז' קרואים אין אומרים קדיש והספרדים אומרים קדיש רק אחר ס"ת השני וגם אחרי ס"ת הג'. 78. יידני ר' חיים ביטון הראה לי את הקול סיני מח' כסלו התשכ"ג כרך ב', ובו מאמר להרח"ג עיבדיה יוסף שליט"א, ובמכתבו אלי מיום אדר"ח אדר תשכ"ו, ובשו"ת שלו יביע אומר ח"ד א"ח ס' כב. 79. עי' רא"ש פ' הקורא עומד, וכף תחיים שם, לקט הקמח החדש

בר"ח חנוכה שחל להיות בחול שמוציאין ב' ספרים אין אומרים קדיש עד אחר קריאת ספר שני.

אם נמצא טעות באמצע קריאת השביעי, יגמור קריאתו בפסולה, ויברך אחריה, דדוקא בנמצא טעות קודם קריאת השביעי צריך להוציא אחרת כשיגמור זה קריאתו כדי להשלים ז' בספר כשר, לכן נוציא תיכף אחרת ויגמור גם הראשון קריאתו בספר כשר, אבל אם נמצא הטעות בשביעי, וממנו ואילך יגמור קריאת הסדרא בפסולה, ולא נוציא אחרת משום כבוד הצבור, ואע"ג דיקרא אח"כ למפטיר אין שייך כאן כבוד הצבור ומפסיק בקדיש⁸⁰.

טעה וקרא עם הששי עד שהשלים כל הסדרה ואמר קדיש, א"צ לקרות עוד אחד להשלים הז', אלא יקרא אחד למפטיר כדרכו והמפטיר עולה למנין שבעה. וי"א שאם טעה ואמר קדיש אחר קריאת השביעי צריך להוציא אחרת⁸¹.

נמצא טעות באמצע קריאת המפטיר, יגמור קריאתו בפסולה, ויברך אחריה ואף במפטיר שקורין בו חובת היום דינא הכי⁸².

קינט' תמד דבודה. 80. עי' מג"א ס' קמג סק"ד, בס' תהלה לדוד ס' רפב אות נה שטעמו של המג"א משום כבוד הצבור, ולא ס"ל כהט"ז דבלא"ה מפסיקין בקדיש. ומש"כ המ"א דהשביעי יפטיר כ' התו"ש ס"ק יג שאל יאמר הקדיש אלא לאחר ההפטרות וכ"ש המג"א ס"ק טו, ובשער אפרים כ' בנמצא טעות בשעת קריאת המפטיר בשבת, יגמור קריאתו ולא יברך אחריה, אבל הפטרת יו"ט או של ד' פרשיות וכיוצא שקריאת המפטיר בס' ב' הוא חובת היום ונמצא בו טעות יש להוציא אחרת כמו אם הי' טעות בקריאת הסדרה של שבת, ואם אין שם ס"ת אחרת יש ליקח הראשונה שקראו בה ולגוללה ולקרות פרשת ההפטרות, ואם הרגיש הטעות קודם שאמר קדיש לא יאמר קדיש אלא זה המשלים הקריאה ויברך ברכה אחרונה יתחיל ברכת ההפטרות ויקרא ההפטרות ואחר גמר ההפטרות בברכות יאמר קדיש, ואם כבר אמר קדיש יקראו למפטיר בתורה בלא ברכה וההפטרות יכול לאמר בברכותיה, ומ"מ אם זה המשלים עדיין לא ירד אעפ"י שאמרו קדיש מ"מ טוב שיהיה הוא הקורא למפטיר בלא ברכה מלקרות איש אחר. 81. עי' שער אפרים, ובמ"ז שם ובמ"א, בתהלה לדוד שם כ' דאף התו"ש לא נסתפק אלא באומר קדיש השביעי יפטיר אבל אם אין השביעי מפטיר משמע דפשיטא לי' דיוציא אחרת והקשה דהתשב"ץ כ' דאפשר דדי בקריאת ג"פ בס' פסול בלא ברכה, ורמ"א ג"כ מסתפקא לי' כ"ש המ"א ואיך כ' בפשיטות להוציא אחרת, ובא"א ס' קמג סק"ד פסק להיפך וז"ל אם אמר קדיש בהכרה חוזר המפטיר וקורא ג"פ בפסולה בלא ברכה תחלה וסוף, וכ"כ השע"א, ואיך פשיטא להו במה נסתפק התשב"ץ, ומדברי המג"א נראה דלא חיישינן לכבוד הצבור שלא להוציא אחרת לא דסמכינן על הגדולים לברך כ"א על ס"ת פסולה, אבל לקרות לכתחלה למפטיר בלי ברכה מגלן והתשב"ץ בח"א ס' קלא נחית להווא טעמא דכבוד הצבור ואעפ"כ סיים שיש לפקפק בזה די"ל דבקריאת המפטיר בברכה תקיני לי' וא"א בס' פסול או בע"פ דמעיכרא בס' כשר תקיני. ובשו"ת מנחת יעקב ס' יח כ' כיון דהתשב"ץ מסופק ראוי להחמיר, ולכן גראה כיון דדעת הס"ז בנמצא פסול בס"ת אחר קריאת השביעי צריך להוציא אחרת למפטיר כהמ"א בלא אמר קדיש ויפטיר הוא אבל באמר קדיש יש לפסוק כהט"ז להוציא אחרת. ובהא דפשיטא להו למ"א ולתו"ש באמר קדיש אחד קריאת בשביעי צריך לחזור ולקרות ואין השביעי יכול להפסיד הקשה ע"ז דדעת מהר"ם ז"ל בטור לכתחלה יאמר קדיש אחר קריאת השביעי והוא מפטיר, והרא"ש ז"ל לא נחלק דא"צ לומר קדיש אבל אם אמר קדיש משמע דגם הרא"ש ז"ל ס"ל דיכול להפטיר, ובא"א ס"ק טו פי' דעת המחבר והמ"א דמסתפקא להו, ולכן מוטב שיפטיר אחר ולא השביעי, ואם אין שם מי שיודע להפסיד אלא השביעי יפטיר אף שאמר קדיש, וכן בנמצא טעות בשביעי אף שכבר אמר קדיש יפטיר השביעי ואין להוציא אחרת, עכ"ל. 82. הס"ז ומ"א, ובתהלה לדוד כ' לא הבינותי את ה"יגמור קריאתה ולא יברך אחריה" שכ' הש"א, אף דהתשב"ץ מסופק דאולי די בקריאת ג"פ בלי

התחילו לקרות בעשרה ויצאו מקצתם, גומרים כל העולים דיינו ג' בחול, וז' בשבת, וה' ביו"ט, ומברכין לפניו ולאחריה, אבל לא יוסיפו, גם לא יקראו למפטיר כלל, רק יאמרו קדיש אחר הקריאה ויאמרו ההפטר בלא ברכותיה⁸³.

י"ט או ר"ח שחל להיות בשבת, מותר להיות המשלים עצמו המפטיר ויקרא בספר הב' הפרשה שהוא למפטיר, הואיל והפסיק ביניהם בקדיש, הנה היה כשאד הצבור, ואין בזה הפרש אם יקום זולתו ויקרא הפרשה בס' הב' ויפטור, או שיהיה הוא בעצמו לעשות זה⁸⁴.

י"ט של חג, שחל בשבת, וטעה וגמר הפרשה לחמישי, וכסבור שהוא י"ט בלבד, ואמר קדיש ואח"כ הרגישו כי שבת היום, וחסרים שנים לחובת היום, צריך לחזור ולקרות עם אחר ג' פסוקים ממה שקרא החמישי וקורא לשביעי בס' ב' ועולה למנין ז', ולענין קדיש בס' אחר שקרא הששי חוזר ואומר קדיש⁸⁵. וי"א דא"צ לומר קדיש, והיינו כשחזרו לקרוא השביעי חוץ מהמפטיר⁸⁶.

המשלים קריאת ס"ת, והתחיל לומר קדיש ונזכר שלא ברכך אחרונה, יגמור הקדיש ואח"כ יברך ברכה אחרונה⁸⁷.

באחד מארבע פרשיות טעו ושכחו שצריך למפטיר הפרשה של חובת היום, וקראו למפטיר כדרך כל שבתות השנה, ואח"כ נזכרו, צריך להוציא ס"ת ולקרות הפרשה שהיא לחובת היום, אע"פ שבתחלה לא הוציאו רק ס"ת אחת, ואין כאן משום פגמו של ספר שני, וצריך להוציא עתה ס"ת ולקרות מענינו של יום, ואפילו אם כבר אמר ההפטר של סדר השבוע בברכותיה, צריך להוציא אחרת ויקרא עילה אחר, ויאמר סתם יעמוד פב"פ ולא יאמר מפטיר, ויקרא עמו מענינו של יום, ואחר ברכה אחרונה יאמר קדיש ויגביה הס"ת ויקרא ההפטר בלא ברכה לפניו ולאחריה, ואם נזכר מיד אחר שכירך ברכה אחרונה על התורה, אעפ"כ לא יגלול בספר זה לקרות מענין היום רק יוציא אחרת ויניח על הבימה אצל הראשונה ויאמר קדיש, ואח"כ יקרא לעולה אחר שיפטיר מענינו של יום בברכותיה, ואם אין שם אחר שיודע להפטיר לא יוציאו אחרת רק יגלול ספר זה למקום הקדיאה, ואז דשאי עולה זה לברך ולקרות, ואין קורין אותו שנית בשמו, ואם לא נזכר עד שהתחיל לומר הברכה שעל ההפטר, וכבר אמר השם אזי יגמור הברכה ויקרא קצת פסוקים מהפטר השבוע, ולא יברך ברכת הפטר שלאחריה, ויוציא ס"ת ויקרא עולה אחד שיקרא הפרשה מענין היום, ואחר ברכה אחרונה יאמר קדיש ויגביה הס"ת ויגלול ואז יאמר ההפטר בלא ברכה לפניו, ואחר גמר ההפטר יאמר ברכת הפטר שלאחריה.

יום ב' של פסח, טעה וסיים כל הפרשה הראויה לקרות עם העולה דביעי, ונזכר

ברכה למפטיר, היינו בנמצא הטעות קודם שהתחילו לקרות למפטיר, דהתשב"ץ ס"ל שאין לברך על ס"ת פסולה, אבל אם נמצא הטעות אחר שכבר בירך לפניו ולדידן דמברכין על ס"ת פסולה לאחריה פשוטה דגם במפטיר דינא הכי, וכן בנמצא טעות בס' ב' שהוא לחובת היום יש להוציא אחרת, ודעת הס"ז והמ"א בנמצא טעות באמצע קריאת השביעי יגמור בפסולת ויברך ומפטיר שהוא לחובת היום פשיטא דלא עדיף ממנין שביעי ואיך סתם דיח להוציא אחרת, ע"ש. 83. שער אפרים. 84. שו"ת רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש ז"ל, ה"ד בברכ"י ס' רסב ס"ק טו. 85. שו"ת קול אליהו ס' טו בשם מהר"ם מרוטנברג, ועי' טור בשם הרא"ש ז"ל. 86. שם בשם הרא"ש ז"ל. 87. ברכ"י ס'

שצריך לקרות עוד חמישי, אזי יקרא עוד עולה חמישי, ויתחיל עמו ממקום הראוי לחמישי, ויקרא שנית ויוסף עליו עוד ג' פסוקים, ואע"פ שכבר אמר קדיש יעשה כן, וכן אם היה הטעות ביום שני יעשה כן, ואם אינו רוצה להוסיף מן אחר סיום הפרשה שהוקבעה ליום זה שלא יהיה נראה תמוה לרבים, די כשיקרא החמישי בפ"ע, ואע"פ שכבר קראו זה לרביעי אין להקפיד⁸⁸. וי"א שלא לאמר קדיש עד אחר שיקרא בס"ת השניה⁸⁹ ויהיה המפטיר עולה לחמישי, ואם השלים הפרשה עם העולה השלישי, אין לו לקרות רק עולה אחד והמפטיר משלים מנין חמשה.

יום שני של פסח דילג פרשת העומר ועוד פרשיות, וקרא ה' עולים בצמצום וברך ברכה אחרונה, ואמר קדיש יצא, ונכון שיקרא הקורא בלא ברכה בקול רם מה שדילג.

שבת חוהמ"פ לא התחיל רק מפרשת פסח וקרא בו ז' עולים יצא, אפי' דלג פסוק אחד מפ' פסל לך, א"צ לחזור ולקרות, אם סיים הפ' עם ששה עולים, המפטיר עולה למנין ז', ואם טעה וקרא א' משאר פרשיות, וקרא לז' עולים ואמר קדיש יצא, חוץ מפ' יום ו' שהוא פרשת במדבר סיני צריך לגלול לפ' ראה אתה ולקרות עוד ג' עולים או יותר, שבשבת מותר להוסיף.

אחרון של פסח שחל בשבת וקרא מן עשר תעשר עד שמור את חדש האביב, ודילג השאר, ובירך ברכה אחרונה, ואמר קדיש, צריך לחזור ולקרות מן שמור עד סוף הסדרא בברכה, ויש לקרות עולה אחר, ואחר הברכה יאמר קדיש⁸⁸.

א' שבועות עשה הפסקות קצרות, וקרא ה' אנשים, קודם שהגיע לעשרת הדברות, יקרא עוד אחד, ויברך ויקרא מן המקום שפסק שם עד סוף הסדרא, ואם כבר אמר קדיש א"צ לחזור ולקרות עוד אחד, ואע"כ יש לקורא לקרות בקול רם ממקום שפסק עד סוף הסדרא בלא ברכה, ואם רוצה לקרות עוד אחד ויקרא בברכותיה ויאמר קדיש שנית אין מזניחין אותו.

ב' שבועות שחל בשבת וסיים השביעי בפסוק לעשות כל החוקים, ודילג פרשת חג הסוכות, אם לא אמר קדיש יעלה עוד אחד לגמור הפרשה, ואם כבר אמר קדיש א"צ לחזור, אבל אם דלג פ' שבעה שבועות שהוא חובת היום אף שאמר קדיש, צריך לחזור ולקרות עולה אחר ולגמור הפרשה, ולומר קדיש פעם אחרת, ואם לא נזכרו עד שקרא המפטיר, והניחו ספר הב' על השלחן, יש לגלול הספר ויקרא פ' שבעה שבועות להפטיר, ואח"כ יגלול למפרע לקרות בפרשת המוספין, ואם כבר קרא המפטיר בפ' מוספין ונזכרו שדלגו פ' שבעה שבועות אם עדיין לא בירך ברכה אחרונה יגלול לפ' שבעה שבועות ויברך ברכה ראשונה ויקרא הדלוג שהוא ואח"כ יברך ברכה אחרונה, ואם רוצה שלא לברך ברכה ראשונה על הדלוג אין מזניחין אותו.

א' וב' שבועות טעה וקרא פ' כל הבכור ונזכר קודם ברכה אחרונה, צריך לגלול ולחזור ולקרות בחדש השלישי, ושם יגמור כל הסדר בהעולים הנשארים, ואתן העולים שקראו בטעות בפ' כל הבכור עולין למנין ה', ואם לא נזכר עד אחר ברכה אחרונה של החמישי, ישל חזור ולקרא עוד אחד, ולקרות עמו מתחלת

בחדש השלישי עד סוף, ואפי' אם כבר אמר קדיש יש לעשות כן, ואצ"ל אם במקום פ' בחדש השלישי קרא פ' שור או כשב או אחת משאר פרשיות של חוה"מ פסח, שצריך לחזור ולקרות פ' בחדש השלישי שהיא חובת היום, ואם ביום ב' במקום כל הבכור, קרא פ' של מתן תורה, או אחת מפרשיות הנ"ל, צריך לחזור ולקרות בפ' כל הבכור.

א' ר"ה, טעה והשלים הפרשה בד' קרואים או ג' ועדיין לא אמר קדיש עי' ביום א' של ר"ה עמוד רסו.

ב' ר"ה, שכח וקרא ביום שני ג"כ פ' וה' פקד, והשלים מנין הה' קרואים, יקרא עוד אחד, ויקרא מתחלת פ' עקידה עד סופה, ואפילו אם אמר קדיש יעשה כן ויאמר קדיש שנית, ואם כבר נסתלק ספר זה, יוכל לקרות בספר השני של מפטיר פ' עקידה, ויגלול ויקרא ג"כ חובת היום.

סוכות, טעה וגמר הפרשה עם העולה רביעי, לא יאמר קדיש אלא יעלה המפטיר בספר הב' והוא עולה לתשלום מנין העולים, ואפילו אם שכח ואמר קדיש, מכל מקום לא יקרא אחר, רק סומך על המפטיר להשלים המנין, כמו אם חל בשבת שצריך ז' עולים ושכח וגמר עם החמישי כמו כשחל בחול יעלו שנים בספר שני, אם לא קרא בס"ת הראשונה רק פ' אחרונה של חג הסוכות שיש בה י"ב פסוקים לד' עולים, והמפטיר השלים החמישי, בדיעבד יצא.

אם העולה החמישי לא קרא פ' החג הסוכות כלל, רק קרא עד תשבתו שבתכם, ופסק ובירך ברכה אחרונה, אע"פ שגלל הס"ת ואמר קדיש, צריך לחזור ולפתוח הס"ת ולקרות בפ' סוכות ומברך לפנייה ולאחרייה, ויאמר קדיש פעם ב'.

ואם כשנזכרו כבר היה ס"ת השניה על השלחן, אם לא בירך המפטיר ברכה ראשונה עדיין, יברך ויקרא לפניו בפ' חג הסוכות, ואח"כ יקראו חובת היום למפטיר, ואם כבר בירך ברכה ראשונה, עלתה להם קריאת פרשת המוספין בדיעבד, ומ"מ אחר שבירך ברכה אחרונה יגלול ויקרא הדלוג שדילג בקול רם בלא ברכה, ואם לא קרא המשלים בסוכות רק ג' פסוקים, ופסק ובירך ברכה אחרונה, אם לא אמר קדיש, הנכון שיעלה עולה אחר ויקרא שאר הפרשה.

שמיני עצרת, טעה וקרא בפ' שור או כשב, אף אם סילקו הס"ת ופתחו ספר הב' לקרות פ' המוספין, אם עדיין לא בירך, יש לגלול ספר זה ולהחזיר ס"ת ראשונה ויקרא לעלות א' ויקרא עמו מתחלת עשר תעשר, ויברך לפנייה ולאחרייה ויאמר קדיש, ואח"כ יקרא בספר הב' למפטיר, ואם כבר בירך המפטיר בס' הב' כשנזכר מהטעות, אע"פ שלא התחיל לקרות, יקרא בפ' מוספין בלבד ויברך, וא"צ לקרות שנית עשר תעשר, ואם טעה והתחיל מכל הבכור, יצא בדיעבד בין בחול בין בשבת.

שמע"צ שחל בשבת, טעה וסיים הפ' בה' אנשים, לא יאמר קדיש, ויחזור ויקרא ב' עולים או עכ"פ עולה אחד, והמפטיר מצטרף למנין ז'. ואם כבר אמר קדיש, אעפ"כ כל שלא סילק הספר, עדיין יחזור ויקרא ויאמר קדיש פעם שנית, ואם כבר סילק הספר הראשון, יקרא עולה אחד לספר הב', וישלים עמו פ' עשר תעשר ואח"כ יקרא למפטיר בחובת היום.

בשמחת תורה, טעה הבעל קורא ואמר קדיש אחר ס"ת ראשון, צריך לומר פעם

שני אחר הספר השני⁹⁰. טעה ואמר קדיש על הס"ת ראשונה ושניה, חוזר ואומר קדיש על השלישית שהיא חובת היום, ואם נמצא טעות בספר זה, יש להוציא אחרת כמו בשאר יו"ט.

טעה הקורא אחר שהניחה הס"ת הב' התחיל לומר קדיש, אין גוערין בו שיפסיק באמצע.

יש נוהגים, להחזיר הס"ת להיכל תיכף אחר קריאת התורה⁹¹, ויש מחזירים הס"ת אחרי אשר ובלצ"ג⁹² קודם קדיש לתקבל⁹³ ויש מחזירים אחר קדיש לתקבל⁹⁴, וזה המנהג הנכון.

אומרים אשרי, מזמור יענך, ובא לציון, הנקרא: סדר קדושה, כלומר: קדושה יתירה לישראל יותר ממלאכים. ונקרא גם סדר היום⁹⁵, ואח"כ קדיש אחד על כולם⁹⁶, ובימות החול, שיש בו קריאת התורה להפסיק בין התפלה, לסדר קדושה, כגון: בב' וה', ור"ח, ור"ח, וחנוכה, ופורים, אומרים אשרי לפני העמוד אחר חזרת הס"ת למקומו.

תקנו להקדים ג"כ מזמור יענך ה' ביום צרה לסדר קדושה, מפני שנתקנה ע"י הצרה, ובזמן צרתם כמו שנבאר ב"ה, ומטעם זה אומרים למנצח אפילו בימים שאין אומרים בהם תחנון, מפני ששייך לסדר קדושה, חוץ מר"ח, חנוכה, פורים, ערב פסח, וערב יו"כ, שאלו ימים טובים הם, יותר משאר ימים, ואע"פ שאומרים בהם סדר קדושה מ"מ אין אומרים בהם למנצח, להראות בהן קדושתן, שאינו יום צרה כמו שאר הימים⁹⁷.

מזמור יענך אומרים קודם „ובא לציון“ מפני ש„ובא לציון“ נתקן על הצרה, שפעם אחת גזרו המלכות, גזרה שלא לומר קדושה, בתוך התפלה, והיו האורבים ממתינים עד אחר שמ"ע כשהיו האורבים הולכים להם היו קורין, וקרא זה אל זה גוי' והיינו שילוש קדושה ומתרגמין אותה, מפני החיבה הרי פעמים קדיש כנגד יוצר ותפלה, ע"כ תקנו לאמרו ב„ובא לציון“ עם „סדר קדושה“ ואומרים תחלה למנצח יענך. ומשום שיש בו ע' תיבות, נגד ע' שנים של חבלי משיח, שמתוכן יגאלו, לכן אנחנו אומרים בכל יום ויום „עתה ידעתי כי הושיע ה' משיחו“ וע"כ אנו אומרים תיכף ומיד ובא לציון גואל⁹⁸.

קסט. 90. א"ר ה' ש"ת, שו"ת אמרי אש' ס' נא. 91. טא"ח ס' קמח, קמט, רמ"א א"ח ס' כה סי"ג. 92. טור שם, מג"א ס' קמט סק"א. 93. טור שם, ורד"א. 94. טור שם, וכ"כ האר"י ז"ל, א"א מבוסשאטש מהד"ת ס' קמט בהגהה בשם משנת חסידים, דרכי חיים ושלוה ס' רכט, שלחן הסהור ס' קמח, ובהערות וציונים בשם שער הכוונות דף מח, ופע"ח ס' קמט, מג"א שם סק"א, ומחז"ש. 95. רמב"ם תפלה פ"ט ה"ו, טור, כדי לזמשיך קדושה ע"ע, לקוטי הלכות ה' נ"א. 96. אשרי יושבי בתהלים פד, ה. אשרי העם תהלים קמד, טו, ויש בו ב' פעמים אשרי וביחד הם ג' פעמים, רמז לומר אשרי ג"פ ביום כדאי' בברכות ד, ב, כל האומר תהלה לדוד בכל יום ג"פ מובטח לו שהוא בן עוה"ב, בפעם הא' סדרוהו בזמירות קודם התפלה, ובפעם הב' מיד אחר התפלה והתחינות הסמוכים לה, וכדי להפסיק בו בין התפלה וסדר קדושה צרפוהו להתחלת סדר קדושה כמו שעשו באשרי של פעם ג' שצרפוהו להתחלת סדר קדושה כמו שעשו באשרי של פעם ג' שצרפוהו להתחלת סדר מנחה כדי שיהא נאמר אשרי ג"פ ביום ולא בלילה שאין זמן תהלה בלילה, כידוע ליי"ת, ולכך לא צרפוהו לתפלת ערבית, לבוש התכלת ס' קלב. 97. שם. 98. אבן שלמה, מטעמים החדש.

קדושת ובא לציון, נקרא „קדושה וסדרה“, מפני שהאחרונים סדרו אותה, דוגמא קדושה דעמידה⁹⁹. כבר אמרנו שפעם אחת גזרו האויבים על ישראל שלא יאמרו קדושה בתפלה והיו מניחין אורבים וממתינים עד שיגמרו העמידה עם החזרה והולכים, לכך תקנו לומר כאן, ואחר שבטלם מקדושת העמידה וקדושת יוצר, ע"כ תקנו לומר קדושה זו בלשון הקודש, ולשון תרגום, כנגד ב' קדושות, ואע"ג דבטלה הגזרה לא בטלו קדושה זו אח"כ, מפני שבאמת יש בה טעם ע"פ סוד, שצריך להמשיך השפע והאורות אל עולם הבריאה בבחינת פנים, ובבחינת אחר, ולכן נאמרה בלשון הקודש כנגד בחינת הפנים, ובלשון תרגום בבחינת האחריים, כל לשון תרגום הוא בחינת האחריים העליונים¹, ומפני מה לא תקנו אותה אנשי בנסת הגדולה מעיקרא, מפני שעדיין לא היה הזמן הראוי ומתוקן לתקון זה, וכאשר הגיע הזמן הראוי לכך, סבב הקב"ה סיבה הנזכרת שבעבורה תקנו קדושה זו כאן, וחז"ל ראו ברוח קדשם שבאמת ראוי להיות קדושה כאן, וי"א שתקנה חדשה היא ולא נתקנה מאנכה"ג עם קדושת יוצר וקדושת העמידה, ונתקנה כאן ע"פ סוד ירידת המלכות בבריאה בהיכל קדש קדשים, ולכן אומרים קדוש, וברוך, וימלוך לעולם ועד, כדי להמשיך הקדושה דסדרא כלומר: נתקנה ע"פ סדר העולמות, ואומרים אותה כסדרן של עולמות².

יש נוהגים לומר התרגום של „ובא לציון“ בלחש, וי"א בקול רם, וי"א פעם בלחש פעם בקול רם³.

נהגו לפנים, בשעה שהיו שוהין אחר התפלה היו מביאין ספרים וקוראין בתורה ובנביא ובמשנה ובשמועות, וכיון שרבתה העניות והיו צריכין למעשה ידיהם, ולא יכלו לעסוק בתורה כ"כ, היו קוראין בנביא אלו שני פסוקים „ובא לציון“, „ואני זאת בריתי“ שיש בהם מעין „קריאת התורה“. ועדיין קבועים במקומם, עלינו בכל יום, ובשבת ויו"ט שיש בו ביטול מלאכה לעם, והם פנויים ממלאכה, החזירו העטרה ליושנה לקרות בתורה מענינו של יום וע"כ אין אומרים „ובא לציון“ בשבת ויו"ט, חוץ במנחה אומרים שלא ישתכח, בימות החול⁴.

וי"א „ואתה קדוש“ תקנו בעבור עמי הארץ שהם מאתרים לבוא לתפלה, וכדי שלא יפסידו שמועת הקדושה, ותקנו בלשון תרגום כדי שיבינו עמי הארץ שבלשון זה דברו אז⁵. ותפלה קטנה מקודם „אשרי“ ואח"כ קדושה, וזכרון ציון, ות"ת⁶.

תקנו להקדים „ובא לציון“, „ואני זאת בריתי“ שכיון שהיו כפופין תחת יד הרשעה, כנ"ל שגזרו עליהם גזרות ושמות לבטל התורה, לכך אמרו הב' פסוקין

99. שבלי הלקט, ה"ד בב"י, פרדס הגדול דף ז, בן איש חי פ' תשא, וזקנים ונביאים הראשונים תקנוהו, טור ס' קלב. 1. עי' לבוש, כף החיים ס' קלב אות ג' בשם שער הכוונות דמ"ט, דבלקוטי הלכות שם כ' כדי להשלים הלה"ק ע"י לשון התרגום שזה בחי' שלימות לה"ק שעני"ז זוכין לשמירת הברית שהיא עיקר הקדושה עי' ויקרא רבה כד, וע"כ בשבת ויו"ט א"א קדושה דסדרא בשחרית כ"א במנחה כי הם עצמם אות ונמשך השפע כל היום, וע"כ א"א ק"ד כ"א בגמר היום שהוא תפלת מנחה, וכן ביו"כ שיש עוד תפלה יתירה א"א כ"א בתפלה האחרונה שהיא תפלת נעילה שהוא גמר היום, כי בגמר היום אומרים הקדושה הנ"ל כדי לתקן ולצייר השפע שנמשכה כל היום שתהי' שפע קדושה טובה וברכה, ולעורר התנוצצות משיח. 2. בן איש חי שם. 3. שם, ואע"ג דכ' מהרח"ו ז"ל שהר"י ז"ל ה"א אומרם בקול רם, יש שאינם מדקדקים. 4. שבלי הלקט. 5. רד"א. 6. מטעמים

בלשון תחנה ובקשה שיבא הגואל ויגאלם מתחת ידם, ויזכו לקיים בהם „ולא ימושו מפיד ומפי זרעך“ והקדימו „ואתה קדוש“ ג"כ לשון בקשה, ממנו יתברך שישמע מפייהם הקדושה שהוא תחלתם אע"פ שיאחרוה, יבקשו מלפניו יתברך הרי לא איחרנוה אלא עד אחר שילכו האורכים ויאמרו הקדושה בבי' לשונות לשה"ק ותרגום, כמו שאמרנו, ומפני שבלשון תחנה ובקשה אמרו, לכך לא אומרים בשבת ויו"ט כמו שנ"ל, ומשום שלא לבטל התקנה אומרים במנחה בשבת, ויו"ט, לא בלשון בקשה, אלא לקיים התקנה, ומסיימים „ברוך (הוא) אלהינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן הטועים“ ואומרים הקדושה ומתרגמין „ותשאני רוח“ ומתרגמין ואומרים: „ה' ימלוך לעולם ועד“ ותרגומו כדי שיבינו כל העם, ובכבל היה עיקר לשון העם תרגום, וזה נתקן בכבל, ויש לאמרו בכוונה כי אמרו⁷: מיום שחרב ביה"מ אין לך יום שאין בו קללה, ולא ירד הטל לברכה וכל יום מדובה קללתו מיום שלפניו, ואין לתמוה שאם הקללה הולכת ורבה אמאי קאי „אקדושה דסדרא“ והיא הקדושה הזו שבסדר „ובא לציון“ ואמן יהא שמיה רבא דאגדתא, כי לא נתקנה אלא שיהיו כל ישראל עוסקים בתורה בכל יום דבר מועט שאומרים תרגומו וקדייתו, והן כעוסקין בתורה, והוסיפו זה מפני שהוא סוף התפלה, כי אחר זה אין עוד ענין אחר מתקוני התפלה לכן אומרים אחר זה „תתקבל“ וראוי לנו להודות ולשבת, ועוד מצורף לזה שהוא זמן סלוק התפילין, ומתפללין שנשמור חוקיו ומצותיו בעה"ז כמו שזכינו לשמור מצות הללו ציצית, ותפילין, ותפלה, וזה דומה למנהג בני מערבא שהיו מברכין על סלוק התפילין לשמור חוקיו⁸, ועיקר ירידת השפע ופרנסה הוא, בעת אמירת אשרי, למנצח, ובא לציון.

אסור לאדם לצאת מביהכנ"ס קודם „קדושה דסדרה“ דדבר שהעולם מתקיים עליו וא"א לזלזולא ביה, לפיכך יאמרוהו עם הצבור⁹.

קדיש בקדושת „ובא לציון“ צריך לומר „לעלם ולעלמי עלמאי“ כי כן הוא בתרגום יונתן¹⁰ ואין לשנות, כי דברים אלו נאמרו ברוח הקודש¹¹.

אם יש עשרה ורצה אחד מהם לפתוח „ובא לציון“ וסדר קדושה מיושב, אין בזה כלום אלא שראוי לו לכתחלה להיות עומד¹².

בר"ח צריך לומר הקדיש מיד לאחר ובא לציון כשמכניסין הס"ת, וזה הקדיש שייך לקודם מוסף, ולא כאותן שמניחים מקודם תפילין דר"ת ואומרים ק"ש ומפסיקין גם בדבורים ואח"כ אומרים קדיש קודם הש"ע, דהקדיש הזה קאי על אחר „קריאת התורה ואשרי ובא לציון“ ואם יאמרוהו בהפסק אין לו ענין על מה קאי¹³.

קדיש אחר „ובא לציון“ הוא מצוה בפ"ע ושייך לקדושה דסדרה, ואין הש"ץ

החדש, עמ"ש בת"ב הערה 89. 7. סוטה מט, א, וברש"י. 8. ב"י א"ח ס' סח, פע"ח פ"ג, שער הכולל בשם סדר היום, זוהר תרומה דף קכט, וקלג. 9. לבוש התכלת ס' קלב. 10. ישעיה ו, ג. 11. שלחן הטהור שם ס"ג, הערות וציונים שם בשם רד"א בסדר ובלצ"ג כ' הטועים האומרים „לעלם ולעלמי עלמאי“ צ"ל „בעלם עלמאי“ וקאי על עולם המלאכים ולא על הזמן, ה"ד בא"ר, ובסודר האר"י ז"ל, ובשער הכולל פ"א ס"ק יט. 12. שו"ת רבינו יוסף אבן מיגאש ס' פט. 13. נמוקי א"ח ס' נה.

אומר קדיש שלם עד לאחר סדר קדושה זו, ואותו „קדיש שלם“ חוזר על תפלת ש"ע, שהרי אומר תתקבל צלותהון¹⁴.

ש"ץ שטעה ואמר אחרי ש"ע קדיש תתקבל, יאמר אחר „ובא לציון“ קדיש בלי תתקבל¹⁵. אין הש"ץ אומר קדיש שלאחר „ובא לציון“ שלא בעשרה שזה מגמר תפלת ש"ע הוא. ואם יצאו לאחר שהתחיל בקול רם¹⁶, אפילו רק באבות¹⁷, ועדיין לא אמרו קדושה¹⁸, יכולים להשלים כל סדר קדושה ולומר: הקדיש שלם שלאחריה דשייך לתפלה.

כבר אמרנו שאסור לצאת מביהכנ"ס עד אחר קדושה דסדרה, וקדיש תתקבל¹⁹. הש"ץ אומר קדיש עם תתקבל, שנתקן לאחר תפלת שמונה עשרה, אלא בתפלת השחר היא מתעכבת עד לאחר סדר קדושה דובא לציון²⁰.

הש"ץ אומר קדיש עם תתקבל אחר אשרי ובא לציון בשחרית, ואחרי תחנון במנחה, ואם אין אומרים תחנון אומר, אחר שמונה עשרה במנחה, ואחרי שמ"ע בלחש במעריב, ואם יש קריאת התורה, ומוסף, אומר קדיש תתקבל אחר תפלת שחרית, ואם אומרים הלל אומר קדיש תתקבל אחר הלל, ואומרים קדיש תתקבל אחרי סליחות בחדש אלול, ועשרת ימי תשובה כי סדר סליחות נתקן על סדר התפלה²¹.

בתשעה באב, מפני הכאב לא יאמר קדיש תתקבל, אלא יאמר קדיש שלם. בבית האבל י"א שיש לומר קדיש תתקבל ולא דמי לת"ב, ובפרט לי"א דגם בת"ב צריך לומר²². וי"א שאין לומר קדיש תתקבל בבית אבל כמו בת"ב²³ והמנהג שלא לומר²⁴ אבל יכול לומר: קדיש תתקבל הגם שלא גמר התפלה²⁵. אם רוב העשרה כבר התפללו, ועמד אחד והתפלל בקול רם, אין יכול לומר קדיש תתקבל. דאיך יאמר תתקבל צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל, והרי הם לא התפללו עמו, לכן יאמר קדיש בלא תתקבל, כמו בת"ב דאומרים אחר התפלה קדיש בלי תתקבל²⁶, וי"א שאפשר לומר קדיש תתקבל, אפילו בשביל אחד שלא התפלל אם יש מנין²⁷. יש מתכווין לומר הקדיש תתקבל לבדו, אם הוא בתוך י"ב חדש, וכמו כן אם יש עוד אבלים לא להניח שיאמר אחר, אלא הוא לבדו²⁸. יש נוהגים בימי התענית לקבץ כסף הפדיון נפש מאת בני העיר, ועושים פדיון נפש ע"י הב"ד ועם עשרת ת"ח, ומחלקים עליהם התהלים ב' פעמים כמנין כפ"ר, ואח"כ אומרים יושב בסתר צ"א פעמים, וי"ב פעמים מזמור יענך בכנופיא,

14. תרה"ד ס' מא סק"א, שע"ת ס' נה סע"ד. 15. בית שלמה א"ח ס' נח. 16. רמ"א א"ח ס' נה סעי"ג. 17. פרמ"ג, דה"ח, חיי"א, מ"ב שם ס"ק יט. 18. מ"א, הגר"א ז"ל, שע"צ שם סק"ג. 19. שלחן הטהור ס' קמח ס' יג, ובהערות וציונים מעיר שבש"ע ס' קלב ס"ב כ' קדושה דסדרה, וחוסף רבינו קדיש תתקבל, ע"י רמ"א ס' כה ס"ג, ובמג"א שם ס"ק כח. 20. ע"י ט"ז ס' נה סק"א, דלאו כלל הוא שהרי בימי סליחות ואשמורות הבקר אומרים תתקבל, דגם בהם יש בקשות רבות כמו בשמ"ע. 21. לבוש ס' תקפ"א, ס' הקדיש להרב ש' ל' הורביץ. 22. ע"י שו"ת רע"א מה"ת ס' כד. 23. ע"י שו"ת מהר"ם שיק יו"ד ס' ש"ע. 24. לקוטי הלוי דף כב, ס' הקדיש הנ"ל. 25. פחד יצחק אות ק. 26. ע"י שו"ת שבות יעקב ח"ג ס' יג דבכה"ג יאמר קדיש תתקבל, וכבר כתבו שיאמר בלי תתקבל ע"י האלף לך שלמה וע"י א"ח ס' מא. 27. ע"י פתח הדביר ס' קב"ל אות ג וה"ד בכף החיים ס' נו אות לו, וכ"כ שם בשם דמשק אליעזר מע' ק' אות ג. 28. ע"י שד"ח מע' אבלות ס' קנב בשם חכם אחד אבל לא ידוע טעמו.

ואח"כ שם אותיות העיר, מאותיות אלפי ביתא שבתמניא אפי, וגם שם קר"ע
שט"ן, ואח"כ אומרים התפלה שסדר ג"ע החיד"א ז"ל, וקדיש תתקבל.²⁹
קדיש תתקבל יכול האבל לומר הגם שלא גמר התפלה.³⁰

לאחר שסיים הקדיש של תתקבל שאחר התפלה, פוסע ג' פסיעות, ובהזרה
ממתין עד אחר קדיש תתקבל, ואז פוסע, ותעלה לו פסיעה זו לתפלתו בחזרה.³¹
אבל קדיש שאינו אחר תפלת החזרה אין לפסוע.³² ואפילו בקדיש שיש בו עושה
שלום, המנהג שאין לפסוע ג' פסיעות, ופסיעות קדיש תתקבל הוא עבור תפלת
החזרה, לכן צריך לאמרו במקום שאמר החזרה, כדי שיהיו הפסיעות במקום
הראוי להם.³³

קדיש שלם בלא תתקבל אומרים אחר תנ"ך, ויאמר לכל הפחות ג' פסוקים.³⁴
ואין לומר קדיש אלא אם כן היו עשרה אנשים בבית הכנסת בשעת אמירת
הפסוקים, ואפילו אם רק ב' או ג' לומדים, אומרים קדיש, כשיש שם עשרה, ואפילו
שלא למד יכול גם כן לומר קדיש.³⁵ קדיש שלם נהגו לומר אחר תורה שבכתב,
ואומרים ותשועת צדיקים מה' וכו' ואח"כ קדיש שלם.³⁶

אחר שיר של יום אין צריך קדיש, כי כבר אמרנו ד' קדישים.³⁷ אבל היתומים
נוהגים לאמרו, והוא קדיש יתום.³⁸ ומועיל לנפש הנפטר.³⁹
אם אין יתום בבית הכנסת, אין צריכים לומר קדיש זה.⁴⁰
הנוהגים שאומרים בכל יום שיר של יום אינם צריכים לומר משנת שיר הלויים,
לא בשבת, ולא ביום טוב, ולא בחול, כי לא נתקנו אלא לאשכנזים שאין אומרים
שיר של יום יאמרו משנה זאת להזכיר שיר הלויים, אבל נוהגים לאמרו בשבת, ויום
טוב, ואין לשנות המנהג.⁴¹

קדיש אחר אין כאלהינו

יש נוהגין לאחר שאומרים אין כאלהינו, עומד נער יתום ואומר קדיש, ויש
נוהגים שאין מקפידים דוקא על נער יתום, אלא אפילו נער שיש לו הורים.⁴²

29. נהר מצרים ה' תענית, ותפלת החיד"א במורה באצבע בחלק סנסן ליאיר, 30. פחד
יצחק אות ק. 31. ב"י בשם המנהיג, א"ח ס' נו, תרה"ד ס' יג, כף החיים שם אות לו,
לבוש ס' קכב, מג"א ס' קכג, א"ר שם אות יג. 32. כ' כף החיים שם הא דהש"ע סתם
ולא פירש שאין פוסעין בשאר הקדישים כי אם הש"ץ אחר קדיש תתקבל, ע"י מטה יהודה
אות ב', ושלמי צבור דפ"ד, קשר גודל ס"ח אות כ, חס"ל ס' נה, הגם שמדברי הרדב"ז ס'
קלט משמע דבכל קדיש דיש בו עושה שלום צריך לפסוע ג' פסיעות, מ"מ המנהג כמ"ש
המטה יהודה, ע"ש בכף החיים, 33. שם. 34. פרמ"ג ס' נד. מחה"ש שם, מ"ב שם
סק"ט, 35. מ"א ס' סט, מ"ב שם, 36. כף החיים ס' נה אות ד, 37. א"ח ס'
נו, 38. מעשה רב להגר"א ז"ל, ערוך השלחן ס"י נה סעי"ד, 39. כף החיים ס' נה
אית כ' יש נוהגים בירושלים שקדיש שקודם קוה אומרים היתומים, והטעם שהוא בחינת
עולם העשייה שהיא בחינת נפש בעולם היצירה ואפשר שתועיל גם כן לנפש הנפטר,
40. ערוך השלחן ס' קלג סעי"ב, 41. שלחן הטהור ס' קלב הערות וציונים שם בשם
מג"א, 42. באור זרוע לרבינו יצחק ב"ר משה מווינא מנהגינו בארץ כנען ר"ל

הקדמיש, סקורה, סיטכענעו ודייני

קדיש שאומרים אחר חנוא דבי אליהו, נקרא קדיש יתום, ויתומים אומרים

אותו, וזה הקדיש הוא בעולם העשייה ולא לצורך העולמות. ויש בו תועלת לבסוף

אם יאמר אותו בנו חוץ י"ב חדיש, וכן בכל יום יארצי"ט, ויש בו בי תפלות:

א) להצילו מדין. ב) להכניסו לגן עדן ולהפלותו ממדרגת למדרגת. לכן אומרים

אותו היתומים תוך י"ב חדש, וביום היארצייט בכל שנה י"י.

טוב שיאמר כל יתום בלחש, הן בתוך י"ב חדש, הן ביארצייט, קודם קדיש זה.

פסוקים מאלפי"א בית"א המתחילים באותיות שם אב"י, או אמר, שאומר קדיש זה

בעדם, וכנגד כל אלה משמרתם יאמר פסוק אחד דוקא בלחש⁴⁰.

מנהג ספרד ליומר אחר שיר של יום אין כאלהינו, פסוק הקטרת וכו' תנא

דבי אליהו וכו' א"ר אלעזר וכו' ואומר קדיש דרבנן⁴¹, ומנהגם בכון וטוב⁴², ויש

ועתה יחליט לומר פסוק דרבנן⁴³ ויחל ויהונו שאין אומרים אין כאלהינו⁴⁴

במקום הקסרה בתול, מפני שהאמירה היא במקום הקסרה והיישין שמה ידלג
אחד מסמניה, וכבר אמרו בברייתא^א: ואם חסר אחת מכל סמניה חייב מיתה.
ובתול שממנה לילאבתה, והיישין שמה ידלג^ב המנהג שהיתומים אומרים אותו

^א בבבא מציעא פ"ג הל' ט"ז
^ב בבבא מציעא פ"ג הל' ט"ז

אם אין שם יתום, יאמר השי"ך אפילו יש לו אב ואם, כי שי"ך גם כן לתפלה.⁵⁰

אחד קדיש דרבנן, יש לומר ברכו את ה' המבורך, והקהל עונה ברוך ה' לע"י.⁵¹

סיד ברכו זה האחרון אינו כמר הראשון ביוצר אור.⁵² יש בזהגין שאמר השי"ך

ברכו לאתר החפלה בעבור המאחרים לבא כדי שלא יסדרו שמיעת ברכה וברכו

היא לישון הזמנה כמו וברך שאכלנו משלך ^ג ובארץ ישראל מקובל הזמנה

^{המזכיר} ^{המזכיר}

בקבוצה ^ג ובעוד מקומות.

אומרים אין כאלהינו ואחריו קדיש על ישראל וברכו אין כאלהינו הוא שבת

נורא, ויש בן כונה גדולה על פי סוד, ויאמר אותו בנחת, וגם פסוק הקטרת בכונה
גדולה כי רבו ופעמו שבחיה ואחר כך קדיש זה שהוא למנוחת נפש אב או אם,
יש בן תועלת לנפש הנסתר, להצילו מדין ועונש, ויעיל גם להעלותו ממדרגה
למדרגה, והפעם לאמירת רבון בברכו ואחר קדיש יתבא הוא, כי ברכו וקודם

קיצור, הוא מתקנת אנשי כנסת הגדולה שנתקן כדרך שאומרים בשמים אבל כאן

לא תקנו כנסת הגדולה לומר ברב, אלא החכמים האחרונים, לפי האומר ברב

אומר רבון ברב, כלומר: ברשות רבון אבי אומר ברב את ה' המבורך ^ס.

בארצות הסלאבים ובני לייבוס היו מקפידים שאחד אין כאלהינו אוסר יתום אבל בצאפת

לא היו מקפידים שיאסר דוקא יתום אלא אפי' בער שיש לו אב ואם עיי' בח"א דף יא וז"ב

סי' ג. 43. בן איש חי פי' ויחי. כן היה נוהג האר"י ז"ל לומר קדיש זה בכל שנה

שנספר בו אביו בין בשחרית בין בערב. 44. שם תהלים ק"ט. 45. דאמר"נו

מתוך שם מ' יעלם חללא אפוא חס מתעורר אהרונם דתורה ואמתו יע"ד, וס' רמ"י שיהיו

אם לא היה מנין קודם ברכות ק"ש, אז יאמר קדיש וברכו, קודם עלינו.⁵⁶

קדיש שאחר עלינו, יש לו עיקר להשלים ד' קדישים בשחרית ובאמירת עלינו תחזוק האמונה אצלנו, שאין שום כח מבלעדו יתברך, לתקן עולם במלכות שדי.⁵⁷ ואע"פ שאינו מכלל „הקדישים“, מכיון שכבר עלו כל העולמות, אמנם זה הקדיש נקרא „קדיש יתמא“ מפני שאומרים אותו היתומים, והקדיש הזה הוא בעולם העשיה, בחינת המיתה, כרי להעלות כל הנשמות והנפשות בסוד תחית המתים, ואומרים אותו היתומים, על מיתת אב ואם כל השנה כולה, אפילו בשבתות, וימים טובים, והטעם להכניסו לגן עדן, ולהעלותו ממדרגה למדרגה, ובכל שנה ושנה ביום מיתת הורים,⁵⁸ ונהגו קדיש זה להניחו ליתומים קטנים, או גדולים שאינם יכולים להיות ש"ץ ולהתפלל לפני התיבה.⁵⁹

י"א קדיש יתום קודם עלינו,⁶⁰ וי"א אחר הפסוקים שבעלינו,⁶¹ שזכות הוא שיצא זה מחלציו, שגרם להיות מקדש השם הגדול והנורא ברבים, והשומעים עונים איש"ד, ועי"ז הקב"ה מכפר להם, ונותן להם מנוחה.⁶² והאשכנזים קדיש יתום שלהם, אחר עלינו.⁶³ ויש נוהגים שקדיש יתום, הוא אחר עלינו במנחה, ומעריב.⁶⁴ יתום העומד באמצע פסוקי דזמרה, אין לו להפסיק לקדיש שאחר עלינו.⁶⁵ אם יש יתום קטן בבית הכנסת, ואין שם מי שיאמר קדיש, והיתום רוצה לעשות דבר לנשמת אבותיו, מכל מקום לא יאמר קדיש זה שאחר עלינו.⁶⁶

אם אין יתום בבית הכנסת, יאמרו אותו מי שאין לו אב ואם, ואפילו יש לו אב ואם יכול לומר, ודוקא אם אין אביו ואמו מקפידין.⁶⁷ וי"א שאם רק ההורים בחיים לא יאמר קדיש זה.⁶⁸

פ' תשא בשם השומד אמת ס' י. 56. א"ח ס' קלג, כף החיים ס' סט אות ד. 57. ב"ה ס' שעו. 58. האר"י ז"ל בשער הכוונות דרוש הקדיש, הרח"ו ז"ל בשער הקדישים כ' ואני ראיתי שקדיש יתום למורי זלה"ה שהיה אומר זה הקדיש בתרא, עי' מעשה רב לדבינו הגר"א ז"ל, ובחי"א ה' יו"ט כלל סט, רמ"א א"ח ס' קלא, ובי"ד ס' שעא, מועד כל חי פ"ו, כף החיים ס' נג אות יג, וס' נה אות א'. 59. מ"ב ס' קלב סק"י. 60. האר"י ז"ל, כף החיים ס' קלא אות יז, ובס' נה אות כה. 61. לבוש, חיי אברהם, ערוך השלחן ס' נה ס"ד. 62. שו"ת בנימין זאב ס' רב. 63. שלחן הטהור ס' קלג ס"א כמ"ש הרמ"א סע' יב. 64. שם. 65. שו"ת לבושי מרדכי א"ח ס' קיב, בשו"ת מהרש"ג כ' היות שקדיש הוא מענין כבוד אב כדאי' ביו"ד ס' רמ ס"ט שחייב לכבדו אפילו אחר מותו, וכ"כ הרמב"ם בה ממרים פ"ו ה"ה, כמו לשאול בשלום גבי ברכת ק"ש באמצע הפרק שואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד, ובין הפדקים שואל מפני הכבוד ומשיב שלום לכל אדם, וביאר מפני הכבוד ויראה לאביו ולאמו שחייב לכבדם וליראם, וקדיש הוא כעין כבוד לשאול בשלום או"א, וכיון דבאמצע פסד"ז הסכימו הפוסקים דודאי לא חמור אפילו מבין הפדקים באמירת קדיש, ובפרט אם לא יאמר עתה שוב לא יוכל לומר אח"כ שלא יהיה לו עשרה א"כ נראה דמותר ע"ש, ובס' תשורת שי ס' קכ"ה מתיר העומד באמצע פסד"ז אם אין שם מי שיוכל לקרות בתורה אלא הוא וטעמא הוא דכבוד הצבור הוי כמו כבוד ת"ח דרשאי להפסיק בשבילו, א"כ ה"ה בנ"ד, ובפרט דמקור הדין דאסור להפסיק שלא יסיה שיחה בטילה כדאי' בא"ח ס' נא אבל קדיש אין לאסור, ומ"מ ודאי אין להפסיק באמצע פסד"ז אלו בדי"ת משום דיכול לומר אח"כ, אבל קדיש נזדמן האידנא, משמע קצת דמותד ומ"מ הכרעה ברורה אין לו, ודעביד כמד עביד ודעביד כמר עביד. 66. שמן למאור א"ח ס' נה, שו"ת דודאי השדה ס' ס, מחה"ש ס' נה. 67. רמ"א ס' קלב, ערוך השלחן שם, כף החיים ס' נה אות כה, ובס' קלא אות יז, לפי האר"י ז"ל, קצה המטה ס"ק מא במט"א ס' תרב, סדור בית אבדהם, מועד כל חי דף לד. 68. פ"ת ס' שעו סק"ו

אין לומר קדיש זה אלא אם כן יש עשרה בשעה אמירת הקדיש, ואפילו היו עשרה בשעת אמירת עלינו, אין זה מועיל לקדיש זה, הואיל ואינו אלא מנהג⁶⁹. ואם אמרו עלינו בלא עשרה, אין אומרים קדיש אפילו בעשרה, ואם נזדמן מיד כנין, אפשר לומר קדיש⁷⁰. והנכון לומר מזמור או ג' פסוקים, ולומר קדיש⁷¹. יש נוהגים שאין אומרים קדיש אחר עלינו אף בחול⁷². הקדישים שמן עלינו ואילך, בין בשחר בין בערב, כיון שאינו אלא מנהג, אפשר שאין המתפללים צריכים להמתין⁷³. ועמ"ש בקדיש אחר אנעים זמירות. בימות החול, ובליילי שבתות, וימים טובים, אומרים אחר קדיש בתרא ברכו, כי לעולם נמצא קצת אנשים שלא שמעוהו⁷⁴. ונוהגים לומר: אפילו לא בא אדם, אבל בשבתות, וימים טובים, בשחרית שכבר התפללו כולם נכון לא לומר בשעה שיוצאין מבית הכנסת, ויש אומרים אפילו בשבת, ויו"ט, בין בלילה ובין ביום, כמנהג עיר הקודש ירושלים⁷⁵. מקום שנוהגים שהקטן אומר קדיש וברכו, והקהל עונים אחריו, לא כדון הם עושים, ואפילו אם יש שם עשרה אנשים גדולים הוץ מן הקטן⁷⁶. ואם הקטן כבן שש, או כבן שבע, ויודע למי מקדשים, יאמר קדיש, ודוקא לקדיש דברכו, שהוא דומה לפורס על שמע, דנתקן בשביל קצת יחידים שלא שמעו ברכו דיוצר⁷⁷. וי"א דקדיש יתום אחר עלינו התירו לקטן, אבל ברכו לא התירו לו, ולא לאחרים בשבילו, אע"פ שבשעת הפטרה אומר ברכו, כי זה רק מפני כבוד הצבור⁷⁸. אע"פ דקדיש בתרא, דברכו נתקן בשביל קצת יחידים שלא שמעו ברכו דיוצר, מכל מקום לא יאמרו יתומים קטנים אע"פ שיודעים למי מקדשים, רק בן י"ג שנה שהביא ב' שערות⁷⁹. וי"א שקדיש וברכו שבסוף התפלה יכול יתום קטן לאמרו, והקהל יכולים לענות⁸⁰, דכבר הושרש המנהג כן⁸⁰.

קדיש יתום על מזמורי תהלים

אין דבר להגין מפני המזיקין, כאמירת קדיש על מזמורי תהלים ומבטל הקטיגוריא. לכן יש להנהיג זאת לבנים על אבותם, שילמדו, ויאמרו בכל יום כהשנה קצת מזמורים, ויאמרו קדיש⁸¹. ואם גמרו אותו בלא עשרה, אין אומרים קדיש אפילו בעשרה, או איפכא, אם היו בתהלים עשרה, ובקדיש לא היו עשרה, שאין אומרים קדיש, והכי נהוג.

בשם שו"ת אבן השוהם ס' כ' שדייק מדברי הרמ"א. 69. מ"א ס' טט, ורלד, הגר"א, ומ"ב שם. 70. מ"ב ס' נה סק"ד. 71. שם, ובס' טט, ורלד. 72. מנהגים ונוסח סטרעטין, ובית אברהם. 73. ש"ע הרב ס' קט ס"א. 74. שו"ת בר ששת ס' שלד 75. מחזיק ברכה ס' רפו אות ר', ובנהר מצרים ה' תפלה, ובמנהגים ריני תפלה אות ז'. 76. דבר שמואל ס' שא, פר"ח ס' טט, ופרמ"ג, מ"ב ס' נה סק"ד, כף החיים שם אות יט. 77. הריב"ש תשובה ס' שלד, ה"ר בב"י ס' קלג, שו"ת בית יהודה הא"ח ס' כב, ה"ד בכף החיים שם. 78. שו"ת הרמ"ע מפאנו ס' פד. 79. כף החיים ס' נה אות יט. 80. פר"ח ס' טט, באה"ט א"ח ס' נה סק"א. 80. שד"ח אבלות אסיפת דינים ס' קג בשם הרבה פוסקים, ובשו"ת חיים ביד ד' קכו אות לה. 81. ברכ"י שיעורי ברכה יו"ד ס' שעו אות יא ובס' ויקהל משה דפוס פיורדא, מעשה נורא ממין רוח ושם נאמר שאין

וראיתי נוהגין שאומרים תהלים בלא עשרה, ומשיירין מזמור אחד, לאומרו אחר
שבא עשרה.⁸²

באמירת תהלים כשנודמן תיכף מנין אומרים קדיש.⁸³ וי"א דלכתחלה יש
לחוש וללמוד עוד מעט כשבאין.⁸⁴

קהל שאמרו תהלים ורוצים כולם לומר קדיש מותרים אף על פי שעל ידי זה
לא יהיה מי שיענה אמן.⁸⁵ ולכתחלה יזהרו להיות אחד עונה להם הקדיש.⁸⁶ מקום
שמוכרים אמירת תהלים, הקדיש שייך למי שקנה, ולא אפילו לבן שבעה.⁸⁷

האומרים תהלים בצבור, ואומרים הי"ג מדות, והש"ץ מסיים בקול עזרינו אמן
ואמן, אומרים קדיש יתום.⁸⁸

חבורה שאומרים תהלים בבית הכנסת, ולא היה להם מנין קודם ברוך שאמר,
אסור לומר קדיש שעל התהלים בתוך פסוקי דזמרה.

קדיש־תהלים אין לאורח כל חלק, ואם יש יארציית־תושב, ויארציית־אורח,
והיארציית תושב מסכים שיאמר האורח קדיש אחד, מן קדיש התהלים בלי שום
גירל, אין האבלים יכולין לעכב, אל אם היא־צ־תושב רוצה שיטלו בגורל, אזי
משתתפים בגורל גם את האבלים, ואם האבלים זוכים יאמרו האבלים הקדישים,
אף שנדחה היא־צ אורח לגמרי, אם זכה היא־צ־אורח בקדיש אחד של תהלים,
אין האורח בגורל כלל.

אם לומדים משניות אחר התפלה, ויש מנהג למכור, יש לקנות קדיש זה,
וקאמרו בכל יום לעלוי נשמת ההורים, ובזה מכבדם במותם.⁸⁷

קדיש אחר אנעים זמירות, הנודע בשם שיר הכבוד

רבי יהודה החסיד, איש קדוש, מחבר ספר חסידים, יסד ישיבה גדולה
בדיגנשבורק, והרביץ תורה ברבים, חבר שיר אנעים זמירות,⁸⁹ הנקרא שיר
הכבוד, בעבוד שמדבר בכבוד הבורא.

י"א קדיש אחר אנעים זמירות, בכל יום אחר התפלה, וי"א אחר התפלה
בשבת, וי"א בשבת שחרית לפני קריאת התורה.

דבר להגין מפני המזיקין כאמירת קדיש על מזמורי תהלים, זכור לאברהם יו"ד אות ק,
משמרת שלום אות ק, ב"י מג"א ס' נה. 82. ט"ז שם סק"ג, באה"ט שם סק"ו.
83. א"ר ס' נה. 84. מ"א ס' סט לא פסיק הכי, וכ"כ ס' רלד דלכתחלה יש לחוש
ללמוד עוד מעט כשבאין, ובס' תקפא בשם הכל בו דף כ יאמר החזן ג פסוקים אחרים
אחרי שבאו המנין כדי לומר עליהם קדיש א"ר, ויש נוהגין בכל יום כשאומרים בלא מנין
ואומרים אח"כ קדיש כשיבואו אנשים ויהיה מנין, שע"ת ס' נה סק"ז, שו"ת נ"ב מ"ת
ס' ז, פ"מ בחלק א"א, עטרת זקנים ס' נה שמשיר מזמור א' לאמרו אחר שבאו עשרה,
מ"ב שם סק"ב, כף החיים שם אות כו, 85. בן איש חי פ' ויחי בשם בני יאודה עייאש,
86. שם. 87. שו"ת תשובה מאהבה ס' רכט, וסב' בית אברהם, כף החיים ס' נו אות יט.
88 לקט הקמח החדש ס' קלב ס"ק כו. 89. שו"ת מהרש"ל ס' רט וקורא אותו חסיד
קדוש ונביא, שו"ת מהר"ם ס' תג, אבקת רוכל ס' ה, שו"ת מהר"ם מינץ ס' עו, ועי' בשם
הגדולים מעי י, וביחסין ד' ורשה ע' צג ועי' סדור עבו"י שבסדור ישן כ"י שיש בו כל
שירי היחוד לא נמצא שיר זה, גם בפירוש ישן כ"י על שירי היחוד אין שם פי' ע"ו, ונמצא

אם אמרו אנעים זמירות ויצאו מקצתן, אין אומרים קדיש, דאינו אלא מנהג⁹⁰.
 ואם גמרו אנעים זמירות בלא עשרה, אין אומרים קדיש אפילו בעשרה, וכן איפכא,
 אם היו באנעים זמירות עשרה, ובקדיש לא היו עשרה, אין אומרים קדיש⁹¹. מנהג
 חדש נתפשט באלו הארצות לומר מיד אחר קדיש יתום, אנעים זמירות, וחלקוהו
 לוי חלקים כמספר ימי השבוע, ואיני יודע טעם לזה, שאם לספר בשבח יתברך
 היה להם לאומרו קודם התפלה, ואולי הנהיגו בשביל האבלים שיגיע לכל אבל
 קדיש, או כטעם ג' ברכות אחרונות שבתפלה, שהוא כעבד שקבל פרס מרבו,
 שמשבחו והולך לו, וזה הטעם במה שאומרים עלינו לשבח אחר כל התפלות, כדי
 לשבחו יתברך ולכרוע לפניו יתברך כשאומרים ואנחנו כורעים וכו' ואחר כך
 לצאת מבית הכנסת, שהוא כמו עבד שנוטל רשות מרבו שמשתחוה והולך לו. כן
 הוא טעם של אנעים זמירות, וכבר אמרו: שלא לאמרו⁹² אבל יש קהלות שנוהגין
 לומר בכל יום, וראוי היה שלא לאמרו בכל יום, לא מפני גריעיתיה, ח"ו אלא
 ממעליותיה, והיינו: משום שכיון שחושבין אותו לשבח גדול, לא היה להם לאמרו
 בכל יום אלא לפרקים, כגון: בשבת, וי"ט, ע"ד שאז"ל כל האומר הלל בכל יום
 הרי זה מחרף ומגדף, כי אין זה דרך המוסר, אפילו במלך בשר ודם לספר בשבחיו
 הגדולים בכל יום, שלא להרגילם כל כך בפני הבריות, ויהיה אז בפיהם כמזמר
 ומתלווצץ, ולא יהיה הגדולה כל כך בעיני הבריות, כמו שהוא בדבר שקורין
 לפרקים ולעתים רחוקים⁹³, כן היה להם לעשות בשיר הכבוד, ואם על כל פנים
 היו רוצים לאמרו לא היה להם לפתוח הארון בכל יום, שהוא לנו במקום ביאת
 המקדש לפני ולפנים.

וכמו שעושין בעלינו לשבח שאומרים אותו בכל יום ואין פותחין הארון
 לאמירתו, אלא בראש השנה, וביום הכפורים, כדי להגדילו, ולהודיע לעם שיהיה
 שבח גדול ביותר, ויאמרוהו על ידי כן גם בשאר ימות השנה בכוונה גדולה ולתת
 זה על לבם בראש השנה ויום הכפורים שהם ימי הדין, גם היה להם לעשות כן
 באנעים זמירות, ולולי להפסיד הצדקה חשתי שמוכרין אותו בכל יום, ונותנין
 המעות לצדקה, בצירוף שהיה דבר תמוה מאד בעיני הבריות, הייתי מבטל ובמקום
 דאישר חילי מלפתוח הארון רק בשבתות, וימים טובים, וראש חדש, הייתי פותחו
 על סמך הכי⁹⁴: שער החצר הפנימי וגו', יהיה סגור ששת ימי המעשה, וביום
 השבת יפתח.

וי"א שאנעים זמירות, עיקר התקנה היתה לאמרו בכל יום, לאחר שאמרו סדר
 קדושא. לפי שיש בו אגדה, קשר תפילין הראה לעניו תמונת ה' לנגד עיניו, ולומר
 אחריו קדיש⁹⁵.

בכ"י אחד רשום עליו שיר הכבוד שיסד רבינו יהודה החסיד ז"ל כנ"ל. 90. מ"א ס'
 גו. סק"ג, באה"ט שם סק"ו, א"ר שם. 91. עטרת זקנים שם סק"ב, מ"ב שם סק"ב.
 92. לבוש ס' קלג כ' כבר עמד מוריניו דבינו וגאונינו הגדול מוהר"ר שלמה לוריא ז"ל
 ובטל אותה בכ"מ שהי' אב"ד שלא יאמרוהו, מטעם לא ניתן ליכתב, אבל לא השגיחו בו
 בכל הקהלות כי נראה להם טעם חיצון. 93. כמ"ש רבינו הרמב"ם ז"ל טעם ביאת כ"ג
 לפני ולפנים דוקא ביום אחד בשנה ולא יותר ע"ש בלבוש. 94. יחזקאל מו. א. 95. ב"ח
 ס' קלב, וכן היה נהוג בבית המדרש של מרן הצדיק רבינו אברהם זצ"ל לנדא אבד"ק
 ט"שעכאנאו בעל סדור צלותא דאברהם. וראיתי בלונדון שמכבדין בכל יום לאבלים, ובעלי
 יא"צ, או בעלי חובים אחרים באנעים זמירות ובפתיחת הארון, ונותנין המעות לצדקה

אומרים אדון עולם אחר קדיש יתום שאחד התפלה, שלא יקטרג השטן⁹⁶.
 נהגו העולם שלא לחלוץ תפילין עד אחד קדושת ובא לציון⁹⁷, וע"פ הקבלה
 לא לחלוץ עד שאמר בהם ג' קדושות, וד' קדישים, דהיינו: לאחר קדיש יתום,
 והכי נוהגים המדקדקים⁹⁸. אחר עלינו המה ד' קדישים, אבל לא לחלוץ עד אמירת
 פסוק⁹⁹ והיה ה' למלך כו'¹, עד גמר ה' אחד ושמו אחד, ויכוין בפסוק זה, מתחיל
 באות וא"ו ומסיים באות ד', שהם עשרה בנינים, שיאירו בלאה, הרמוזה בר"ת והיה
 ה' למלך, שהוא ל"ו, מספר "לאה" ושם הוי"ה באמצע, דמזו להויות הנזכרות.²
 עבירה היא לצאת מבית הכנסת בשעה שהצבור מתפלל, ועליהם נאמר³:
 ועוזבי ה' יכלו, אבל אם נשארו עשרה מותר לצאת⁴, וי"א שהיוצא באמצע הקדיש,
 ולא השאיר עשרה בבית הכנסת, לא שייך לומר עליו ועוזבי ה'⁵, כיון שאין בזה
 ברכה, ומכל מקום לכתחלה בודאי נכון להחמיר שלא לצאת, ועוד מי יודע להבחין
 בין קדיש לשמונה עשרה, לכן, היוצא ולא השאיר עשרה בבית הכנסת, עושה
 עבירה⁶, ועליו נאמר ועוזבי.
 מי שלא שמע קדיש וקדושה, ישתדל לשמוע קדישים, וקדושות בתפלות אחרות
 כנגדם⁷. כל הברכות צריך שלא יפסיק בין ברכה לאכילה⁸, אפילו מפני הכבוד
 והיראה, ואפילו לקדיש ולקדושה, או לברכו, או אמן, לא יפסיק⁹, ולאחר ברכותיו
 יכול לענות לקדיש וקדושה¹⁰.
 התפלות אשר חברס רבנו סעדיה גאון ז"ל, וכן אותם הפזמונים הנקראים
 רחמים, הנאמרים בימי תשובה, אין לומר אחריהם קדיש¹¹.
 אדם ליצן, שמשמח בסעודה, אסור לשורר קדיש¹².

קדיש, וקדיש יתום, ביום שיש בו ברית מילה

ביום שיש בו מילה, מקדימין לומר השיר היחוד מיד אחד סדר הקדושה,
 לימר עליו קדיש יתום, ולהניח קדיש יתום, ועלינו לשבח, אחר שמלו התינוק, כדי
 לכלול גם התינוק במה שאומרים שלא עשנו כגויי הארצות¹³.

איש כמתנת ידו. 96. משה משה ס' ריו, מנהגי ישרון. 97. או"ח ס' כה, סי"ג.
 98. רמ"א שם. 99. זכריה יד, ט. 1. מקור חיים, ה"ד בשע"ת שם ס"ק טו, כף
 דהיים שם אות צה, בשם שער הכוונות, שער הכולל ס' כא. 2. רבינו האר"י ז"ל
 הזהיר שלא לחלוץ ציצית ותפילין אלא עד גמר ה' אחד ושמו אחד. 3. ישעיה א, כח.
 4. מדרכי פ' בתרא דמגילה, רמ"א ס' נה, ש"ע הרב שם, ירושלמי מגילה פ"ד ה"ד.
 5. קונט' אחרון בשם ירושלמי, והגה"ק מכוטשאטש. 6. מט"א ס' תקפא, ובאלף המגן
 שם ס"ק לד. 7. ספר התנהגות הדרך. 8. ברכות מא, א, או"ח ס' דו ס"ג, ובס'
 כזו, מ"ב ס' רו ס"ק יב, יג. 9. מג"א ס' רו. 10. שו"ת מהרי"ק ש' ל"א ענף ב.
 עמ"ש בתחלת מאמריו זה הערה 16, 17, 18. 11. שו"ת הרמב"ם ס' כ, פאר הדור ס'
 קל, האר"י ז"ל לא היה אומר שום פזמון או פיוט או וידוי מאלו שסדרו האחרונים רק
 מה שתקנו הראשונים כמו תפלת ר"ע ע"ה, ופזמונים שתיקן ר"א הקליר הכתובים במחזור
 האשכנזים, כף החיים ס' קיב, החיד"א ז"ל בקשר גדול, ברכ"י ס' סט, פיוטים מן הראשונים
 תנאים ואמוראים אל יפרוש מן הצבור כי הם ע"ד האמת, אך פיוטים מן המשוררים שהיו
 אחר הגאונים על הרכב אינם מכוונים ע"ד הסוד, כף החיים ס' סט, וס' נה. 12. ט"ז
 ט' תקס סק"ה, מג"א שם סק"י, מ"ב שם ס"ק טו. 13. לבוש התכלת ס' קלג.

במצרים נוהגין לומר קדיש אחר ברית מילה, ומקודם אומרים שיר המעלות אשרי כל ירא וכו' וגם הפסוקים שקוראים בסדר המילה, וכן הוא המנהג בירושלים, אלא שבירושלים המנהג שהמברך על הכוס, שעל הרוב הוא המוהל, אחר אמירת אלהינו, קודם הקדיש אומרים מזמור שיר המעלות וכו' ועליו אומרים קדיש¹⁴. ולא יפה עושים האומרים קדיש אחר המילה בלא אמירת מזמור¹⁵.

קדיש בתפלת המנחה ודיניו

אין אומרים אשרי במנחה, אלא כשיש בבית הכנסת מנין, כדי שיאמרו עליו קדיש¹. קדיש שאומרים אחר אשרי במנחה, היא מצוה בפני עצמה². כדי לומר ג' פעמים תהלה לדוד בכל יום³.

אם לא היה מנין עד אחר אשרי, לא יאמר הקדיש, אלא אם כן יאמרו מזמור ויאמרו קדיש⁴. אם היו עשרה באמירת אשרי, ויצאו מקצתן קודם שהתחיל הקדיש, לא יתחילנו בפחות מעשרה, שאף שקדיש זה הוא מתקנת חכמים שסדרו התפלה, מכל מקום כיון שלא יוכל לומר תפלת שמונה עשרה אחר קדיש זה כמו שמסרו חכמים, אין קדיש זה חובה כלל, שתקנת חכמים היתה לומר קדיש לפני שמונה עשרה, שלעולם אין מתחילין תפלת שמונה עשרה בלא קדיש שלפניה⁵.

אם התחיל פסוק, "אדני שפתי תפתח" במנחה, ועדיין לא התחיל בברכה, ושמע קדיש או קדושה או ברכו, יענה קדיש, ויחזור לומר פסוק אדני שפתי תפתח ויתפלל, ואף על גב דבאמת פסוק זה הוא בכלל תפלת העמידה, לא דמי לדין "יהיו לרצון אמרי פי", שהוא מכלל התפלה, דאף על גב ששמע קדיש וקדושה אחר חתימת הברכה לא יענה קודם פסוק יהיו לרצון, התם שאני משום דאם יענה הוי ליה מפסיק באמצע התפלה, ואין תקנה לדבר זה, מה שאין כן הכא כיון דליכא ברכה בשם ומלכות בפסוק זה, אין כאן הפסק, כי יכול לחזור ולאמרו פעם שנית⁶.

14. נהר מצרים ה' מילה. 15. חס"ל א' נד אות ב, כף החיים ס' נה אות ד.
 1. שו"ת שער אפרים ס' מז להרב אפרים מוילנא. 2. פרדס הגדול. 3. ברכות ד. א. שבלי הלקט. 4. ט"ז ס' נה סק"ג, מ"ב שם סק"ז, ע"י בהערה שאחר זה.
 5. ש"ע הרב שם סע"ד, ובס' רצב, מ"ב שם סק"ד אם באמירת אשרי שקודם מנחה היה בלא מנין ונודמן תיכף מנין י"א שיכול לומר קדיש, וי"א שלא יאמר קדיש, ע"י מ"א ס' סט, ור"ד, והגר"א שם, והנכון שיאמרו אחר כך מזמור ויאמרו קדיש, פרמ"ג, דה"ת, וש"א, א, בס' תהלה לדוד ס' נה בענין דברי הלבוש שכ' אם היו י' באשרי שקודם מנחה כיון שהקדיש חיוב ואף להמ"ז סק"ג דכונת הלבוש דעלינו אינו חיוב אבל אשרי היא חיוב כיון שהקדיש חיוב אף אם יצאו מקצתן גומרין הקדיש, וכ"כ א"ר, וכ"ש אם היו י' בפסד"ז ויצאו מקצתן גומרין הקדיש, ואפי' להט"ז דקדיש דעלינו היא חיוב, ואעפ"כ דעתו דאין אמירת עלינו אלים כ"כ שיגרר אחריו קדיש אפי' בלא מנין, גראה, היינו דוקא בעלינו, דגוף אמירת עלינו אינו חיוב, אבל לא באשרי ובפסד"ז ולמה נשוה פלוגתא ביניהם, ולכן לא זכיתי להבין דעת הרב ז"ל בס"ד שכ' להיפך ובמ"ש באשרי שקודם מנחה שלא יכלו לומר תפלת י"ח אחר קדיש זה כמו שסדרו חכמים ומדוע לא יכלו לומר, ואם היא שלא בעשרה מה בכך ולמה לא נימא גם בערבית כן שאם היו עשרה בתחלה ערבית ויצאו מקצתן לא יאמר קדיש שלפני י"ח כיון שלא יאמרו תפלת י"ח בעשרה, והתם פסק ז"ל בעצמו דיאמרו קדיש, כהלבוש, והט"ז, והמג"א, וצ"ע ע"ש. 6. בן איש חי פ'

מי שבא לבית הכנסת ומצא צבור מתפללין שמונה עשרה של מנחה, ואין השעה עוברת עדיין אם יכול להתחיל שמונה עשרה ולגמור עד שלא יגיע הש"ץ לקדושה, מתפלל, ואם לאו אל יתפלל, עד שיענה „אמן” אחר „האל הקדוש”, שאין זה חשוב כקדושה, ואם שמע כבר קדושה או שיודע שישמע אחר כך אין צריך להמתין.⁷

מי שבא לבית הכנסת סמוך לקדושה ממש, ואם ימתין להתחיל י"ח עד אחר קדושה לא יגמור תפלתו שיכול לומר „אמן יהא שמיה רבא”, ואם ימתין אחר הקדיש, יעבור הזמן, י"א שיתחיל להתפלל אף על גב שעל ידי זה אין יכול לומר הקדושה, ד„אמן יהא שמיה רבא” עדיף מקדושה⁸, וי"א שאין לבטל הקדושה, בכה"ג משום יהא שמיה רבא⁹. דהא דאמרין „אמן יש"ר קודם לקדושה” זהו, אם שניהם באו לפניו יחדיו, משא"כ היכא דקדושה לפניו, חביבת מצוה בשעתה, עדיף ולא נדחה מפני מצוה אחרת יותר גדולה¹⁰.

תפלת המנחה אם השעה דחוקה, מתפלל הש"ץ עם הצבור בקול דם¹¹, ויש ניהגין שהש"ץ לבדו מתחיל בקול רם, והצבור ממתנין עד לאחד קדושה, והאל הקדוש, ואחר כך מתחילין הצבור להתפלל, גם הש"ץ גומר תפלתו בלחש¹².

מי שבא לבית הכנסת תיכף אחר קדושה, ואם ימתין עד אחר שיגיע ש"ץ למודים לא יוכל לענות איש"ר שאחר שמ"ע, ואם ימתין עד אחר הקדיש, יעבור זמן התפלה, או לא יוכל להתפלל ערבית עם הצבור, יתחיל מיד, שמוטב לבטל מידים מלבטל איש"ר¹³.

אחד השמונה עשרה בתפלת המנחה, אחר חזרת הש"ץ אומר קדיש שלם עם תתקבל¹⁴.

בתפלת המנחה אם הש"ץ אמר דק ג' ברכות ראשונות בקול רם, וצבור גמרו בלחש כיון שאי אפשר לומר קדושה אלא בצבור, יש לומר קדיש תתקבל, גם אם אחד התפלל תפלתו בקול רם, בלא צבור ואמרו עמו קדושה, אם לא יצאו הצבור עדיין ידי חובת קדושה, וקדיש תתקבל, צריך לומר קדיש תתקבל, אבל אם כבר יצא ידי חובת קדושה וקדיש אין לומר תתקבל אחר תפלתו¹⁵.

מי שבא בבית הכנסת סמוך לקדיש, תתקבל דמנחה, ואם יתפלל תיכף יבטל „אמן יהא שמיה רבא”, וכשימתין אחר הקדיש יכול להתפלל מנחה בעת שהצבור אומר ק"ש וברכותיה, יתפלל מנחה בעת שהצבור אומרים קריאת שמע וברכותיה, ותפילת מעריב יתפלל עם הצבור, וקריאת שמע דערבית עם ברכותיה יאמר אחר

ויקהל. 7. ש"ע הרב ס' קט סע"א. 8. מג"א ס' נו, לקט הקמח החדש ס' קט סק"ג. 9. שם בשם החיי"א. 10. שם בשם הריטב"א סוכה, דעוסק במצוה פטור מן המצוה, שאין להניח אפי' לעשות מצוה אחרת גדולה הימנה אפי' הקבוע לה זמן, רשאי בזה להתחיל שבאה לידי עכשו הואיל שקודמת, עי' רדב"ז ח"ג ס' ג, חכם צבי ס' קו, חיי עולם, 11. רמ"א ס' רלב. 12. דברי חמודות ר"פ תפלת השחר אות טו, ובס' עין אליעזר ס' טו. 13. ש"ע הרב ס' קט סעי' א, ב. 14. הטעם שקדיש תתקבל אין אומרים אותו כי אם אחר תפלת שמונה עשרה שכן הוא משמעות הלשון צנותהון שפירושו הוא תפלה, וסתם תפלה הוא שמ"ע, וי"א שאין לחשוב קדיש זה, כיון שערבית רשות, וחושבין במקומו קדיש של עלינו של תפלת שחרית, אחרונים. 15. ארחות

זה, אף על פי שלא יסמוך בכה"ג גאולה לתפלה, ימתין עד אחר קדיש ש"אמן יונא ש"מיה רבא" עדיף מלהסמיך גאולה לתפלה דערבית¹⁶.

יש נוהגין לומר אחר קדיש תתקבל במנחה מזמור, למנצח בנגינות מזמור שיר¹⁷, והטעם שאחר הקרבת קרבן מנחה היו מדליקין את המנורה בבית המקדש¹⁸. ומי שזכה בדישון המנורה נכנס ומצא נרות מזרחיים דולקין מדשן את המזרחי ומניח את המערבי דולק, שממנו היה מדליק את המנורה בין הערביים, והוא אחר קרבן מנחה. ותפלת מנחה כנגד קרבן מנחה, וכל האומר מזמור זה בכל יום נחשב לו כאלו מדליק המנורה בבית המקדש. לפי שבמזמור זה יש בו שבעה פסוקים כנגד שבעה קני המנורה, ויש בו מ"ט תיבות כנגד כ"ב גביעים וט' פרחים וי"א כפתורים וז' נרות, סך הכל מ"ט, ובפסוק ראשון יש בו ד' תיבות כנגד מלקחיה שנים, ומחתותיה שנים¹⁹.

הקדישים שאומרים בליל שבת

מי שבא בערב שבת לבית הכנסת, ואמרו כבר ברכו, והוא טרם התפלל מנחה, לא יתפלל מנחה, רק יתפלל שבת שתיים¹.

אחר מזמור שיר ליום השבת, וה' מלך גאות לבש, אומר האבל קדיש יתום², והקדיש הזה עולה לערב שבת, וגם לשבת³, ונכון שיאמרנו הש"ץ, בשביל כל הנשמות הידועין לו⁴. ואם יש אבל, ובעל יארציית שהוא בשבת, יטילו גורל ביניהם⁵. ויארציית שהיה לו ביום ששי, אין לו כל חלק בגורל, שקדיש זה שייך כבר ליום השבת, ולא ליום ששי.

אין ליארציית דערב שבת, קדיש של מזמור ליום השבת, כיון דקבלת שבת הוא עם ענית ברכו, ורק בפראג שנוהגים בכמה בתי כנסיות לומר ב' פעמים מזמור שיר ליום השבת יש ליארציית קדיש השני⁶. ויש נוהגים שמי שיש לו יארציית בערב שבת אומר הקדיש גם אחר מזמור שיר ליום השבת⁴.

יש נוהגין לקבל שבת ולומר הקדיש אחר מזמור שיר ליום השבת, בשבת קודם היארציית⁷. מנהג הספרדים לומר כגוונא קודם ברכו, והיות שאין להפסיק בין קדיש לברכו וצריך להסמיך בכל מה דאפשר, ואולי אחר כגוונא לבדו אין ראוי לומר קדיש, לכן יש לומר ג' פסוקים אחר כגוונא, וכן ביום טוב במעריב

חיים ס' גה. 16. תהלה לדוד ס' קב, ה"ד בלקט הקמח החדש ס' קט סק"ד. 17. תהלים סז. 18. תמיד פ"ו מ"א. 19. רד"א דף כז, ס' חיי אברהם.

1. שו"ת גור ארי' יהודה ס' קמ, ה"ד בלקט הקמח החדש ס' צ ס"ק מח. 2. מזמור זה אדה"ר אמר תהלים צב, זוהר תרומה דף קלו, יומא דאיהו כולו שבת וכו'. באה"ט ס' קלה. דרכי חיים ושלום ס' שעו, גשה"ח דף רעו. 3. בעל הדרכי חיים כשהיה לו יארציית אחר אביו הק' ב' סוכות שחל בערב שבת ובין כשהיה לו יארציית אחר אמו הצ' אחש"פ שחל בשבת, אמר קדיש יתום אחר מזמור שיר, וה' מלך. 4. שלחן הטהור ס' קלב סע"ה, בית אברהם. 5. באה"ט שם, כנסת יחזקאל ס' מד, גשה"ח דף רפר. 6. בית אברהם. 7. קצה המטה במט"א שער ג' סק"א, והטעם שמלוות נשמה. 8. לקט

קודם ברכו אומר ג' פסוקים ושיר המעלות וקדיש וברכו⁵. ולצדיקים יש קבלה לאמור קדיש זה בקבלת שבת אחרי ה' מלך בניגון מיוחד⁹.
 יש נוהגין לאחר שמקדשין בבית הכנסת כליל שבת, אומר פרק אחד ממסכת שבת וזה הוא במה מדליקין עד סוף הפרק ואומרים אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא וכו' ואומר קדיש¹⁰. וי"א פ' זה בין תפלת מנחה לערבית¹¹. ואומרים אחריו קדיש יתום שהוא קדיש דרבנן¹².
 כליל שבת אחר ברכת מעין שבע אומרים קדיש תתקבל, ויש נוהגין להוסיף לומר מזמור לדוד¹³, וחצי קדיש עם ברכו אחריו². ויש לקום בקדיש וברכו זה³. וכשיש בעל יארצייט הוא אומר החצי קדיש וברכו אף שהש"ץ הוא אחר⁴. ונוהגים שהאחר שאומר קדיש וברכו עומד במקום רחוק מן התיבה⁵. ולפי מנהג ספרד לא יאמרו האבל כי אם הש"ץ⁶. שיורד לפני התיבה, כמו שהמנהג ברוב קהל חסידים⁷. וי"א שבערבית ליל שבת קודש לא לומר ברכו וקריש אחר התפלה⁸.

הקמח החדש ס' קלג בשם א"א מבוטשאטש. 9. כן היתה קבלה לאדמ"ר הגה"צ ר' אלתר ישראל שמעון ז"ל מנאוואמינצק מאבותיו הקדושים, ועי' מכון לחסידות דף קמו, שהיה לו ניגון מיוחד שהלהיב את כל שומעיו. 10. המנהיג לאבן ירחי מובא בסרע"ג, ועי' טור וד"א. 11. סדור עבודת ישראל, סדור של"ה, וכ"כ היעב"ץ, גשה"ח דף רעו. 12. עי' בס' ברית כהונה שכ' מנהגינו פה כליל שבת לומר תחילה מעומד מזמור לדוד הבן לה' וגו' ואח"כ לכה דודי וגו' מעומד ואח"כ במה מדליקין וגו' מיושב או מעומד ואח"כ קדיש דרבנן, ואח"כ מזמור שיר ליום השבת, ובסדורינו כ' מזמור לדוד במה מדליקין ואח"כ לכה דודי מזמור שיר ליום השבת, ובס' עבודת ישראל אחר אמירת במה מדליקין קודם אד"א אד"ה הש"ץ יאמר קידוש, ואח"כ אומרים אד"א אד"ה, וכשאין אומרים במה מדליקין מקדש הש"ץ לאחר הקדיש על התפלה.

1. תהלים כג. 2. סדור האר"י ז"ל, פרע"ח, שו"ת ערוגת הבשם ס' סב. 3. ששם יש קבלת הרוח, מוהר"ח בסדרו, כף החיים ס' נו אות כג. 4. לקט הקמח החדש ס' קלג סק"ח. דרכי חיים ושלום ס' שפא כשחל בשבת היארצייט של הסבא קדישא הגאון מדין בעל שו"ת מהרש"א אלפנדרי זי"ע היה הבעל דרכי חיים אומר כליל ש"ק החצי קדיש וברכו בתדא במקום הש"ץ. עי' לקט הקמח החדש ס' קלג בשם הר"ן אדליר, מחז"ב ס' רפו, חסד לאלפים שלמי צבור. שו"ת הריב"ש ס' שלד שו"ת הרמ"ק ס' פד. 5. שם סעי"א. 6. תשורת שי ס' תרמ, הפוסק ס' תתמד, וס' ב"א רמה. עיין הערה 13. 7. שו"ת ערוגת הבשם א"ח ס' סב מנהג החסידים לומר אחר תפלת ערבית של שבת מזמור לדוד וקדיש עם ברכו, והנהגים שאבל אומרו הנה התקנה שבשבת אינו מתפלל לפני התיבה כ"א מי שאינו לבוש מלבושי צמר ואיתרמי אבל הלך לבוש בצמד, ושוענים שהקדיש הזה וברכו לא שייך להש"ץ ויש שרוצים שקדיש וברכו לא יאמר כ"א המתנהג במנהג החסידים. הנה ברוב מקומות אצל החסידים אומרו הש"ץ ובאמת יש לו שייכות לתפלת ערבית ע"פ המבואר בכתבים דמי ששכח לקבל תוס' רוי"נ בברכו שקודם תפלת ערבית ובפרוס עלינו סוכת שלום יכוין לקבל תוס' רוי"נ בברכו זה, ואומרים קדיש יתום זה אע"פ שאין אביו ואמו בגיהנם בשבת. (שם בשם כתבים) ומזה משמע קצת דאבלים יאמרוהו, מ"מ י"ל שהש"ץ אומרו בשביל כולם, תדע אם אין שם אבל מי לא יאמרוהו, א"י עיקר הטעם לומר קדיש וברכו הנ"ל לאו בשביל יתמי, ואפילו תקנהו בשביל היתומים מ"מ יש בו מעין תפלה להוציא הצבור והוה בכלל המנהג או התקנה שלא יאמרו כ"א אותם שאינם לובשים בגדי צמר, ויש לחוש לדברי הגה"ק מרמ"ט שהשיב בהשיב משה א"ח ס' ז שהעובר לפני התיבה לא יעבור בלבוש צמר, מחמת שהוא שלוחם וצריך לעודר דחמי שמים על הצבור ראוי לחוש טפי, ומבואר שם דמי שמתפלל בנוסח האר"י ז"ל מקיימים עליהם לברוח מצ"ט שערי היתר כדי שלא יפגעו בשער א' ממאה של איסור ח"ו, ואין לובשין בגדי צמר, ואפשר שאם אירע יחיד שנכנס להתפלל והוא מלובש בבגדי צמר

בליל שבת, אחר גמר התפלה, יש נוהגים לומר קדיש בתרא. קודם עלינו, על נשמת אביו או אמו, ואפילו אחר כמה שנים, ואפילו אין לו יארציית באותו שבוע, וזה כדי שיהיה סיוע לנפטר לעלות לגן עדן העליון עם עלית הנשמות.⁹ ואם אין אבל אומר קדיש זה מי שיש לו הורים בעד כל מתי ישראל¹⁰ ויכול לאמרו מי שיהיה¹¹. וי"א שהרב או מו"צ יאמר קדיש זה¹², אבל לא אבל¹³, ויש שאין אומרים בשבת ויו"ט ברכו אחר קדיש בתרא, אע"פ שאומרים בחול¹⁴, ויש שאינם אומרים לא בחול, ולא בשבת, ויו"ט, ויש נוהגין ע"פ האר"י ז"ל: אומרים המזמור, ולא הקדיש וברכו¹⁵.

והאומרים בשבת, אומרים גם כשחל יו"ט בשבת¹⁶. וי"א אם יו"ט חל בשבת או בערב שבת אין לומר¹⁷, ובארץ ישראל אומרים אפילו בלילה¹⁸, ובירושלים אומרים גם בשבת ויו"ט¹⁹, ובמצרים המנהג לעמוד כל הקהל בקדיש של ערבית של ליל שבת קדש, ועומדים על רגליהם עד גמר הקדיש וענית ברכו²⁰, וכן עיר אחרת הנמצא בבית הכנסת בשעה שהקהל עומדים יש לו לעמוד, ומלמדין אותו לעמוד שלא יהיה פורש מדרכי צבור²¹.

אין מהפסין אחריו, אבל לירד לפני התיבה במנין שמתפללין בנוסח האר"י ז"ל בבגדי צמר זה לא נשמע מעולם דהוי תרתי דסתרי, תפילותיו ומלבושיו, ומעורר ח"ו קטרוג גדול, ע"כ אם מתפלל בנוסח האר"י ז"ל לא יעבור בבגדי צמר ודברי קדשו שייכים גם לקדיש וברכו הנ"ל אף שאין האומרו יורד לפני התיבה ממש זיל בתר טעמא, והגם שיש שאין ס"ל הכי עי' שו"ת ח"ס א"ח ס' טו, טז, מ"מ בבית המדרש שהיא אתרין דמין הגה"ק ז"ל בודאי בדין היא שלא לנטות מדברי קדשו ימין ושמאל בשגם דגם מרן ח"ס ז"ל שם באותו תשובה מחלה פניו של השואל כשמתפלל בקהל חסידים בבגדי פשתן ילבש מסני פירוד לבבות ומחלוקת ולזה השטן מרקד יותר משעטנו עכ"ל, מכש"כ בזמנינו אשר בעונ"ה, פוחת והולך כפרי החג ראוי וחיובא לעשות חיזוק למנהגים אשר גבלו הראשונים רבותינו מיסדי דור ודור וגכון לתקן מכאן ואילך שהקדיש וברכו שאחר גמר תפלת ערבית בלילי שבתות יאמר הש"ץ שיורד לפני התיבה כמו שהמנהג ברוב קהל חסידים.

8. בהצוואה שכתב כ"ק אדמו"ר מהורש"ב נ"ע ברכו קדיש אחר התפלה בשבת לא אמר.

9. כף החיים ס' גה אות כג. 10. ב"ר רמ"א ס' שעו סע"ד וד"מ. 11. שד"ח אבלות ס' קסג. 12. שם בשם הרב החבי"ף בס' חיים ביד ס' קיד. 13. לקט הקמח החדש ס' קלג בשם שו"ת תשורת שי ח"א ס' תרמ, ושו"ת לבושי מרדכי ח"ד, ס' רמב, עיין הערה 6. 14. ש"ע שם. 15. ערוך השלחן שם סע"ה. עי' לקט הקמח החדש ס' קלג סק"ד בשם א"א מבוטשאטש ועמ"ש בס' סט, ועי' שלחן הטהור ס' קלג כי בסדור האר"י בשער הכוונות דף ע' ופרע"ח שער השבת בריש פ' יד כ' לומר מזמור וברכו, ועי' לקוטי מהרי"ח בסדר תפלת ערבית של שבת שיש נוהגין לומר אחר קדיש תתקבל מזמור ה' רועי ואח"כ קדיש וברכו, ויש נוהגין ע"פ האר"י ז"ל ואומרים המזמור ולא הקדיש וברכו, וכן הי' מנהג הרה"ק מזידיטשוב ז"ל. ועי' בהצוואה שכ' כ"ק אדמו"ר מהוש"ב נ"ע שברכו וקדיש אחר התפלה בשבת בערבית ליל שבת לא אמר. חנוך לנער. 16. תשורת שי מהד"ק ס' תרע. 17. שם, שם ע"פ נסתר ונגלה, עי' שו"ת מנחת אלעזר ח"ד ס' עא. 18. הריב"ש. 19. מנהגים דיני תפלה אית ז ע"פ האר"י ז"ל, עי' לקט הקמח החדש בשם כמה פוסקים. 20. מהר"י סרו"ק ה"ד בבאה"ט ס' נו סעי"א, וה"ד בנהר מצרים. 21. נהר מצרים שם. ועי' בלבוש התכלת ס' קלג נהגו בפריסת שמע משום יחידים שלא היו בבית הכנסת ולא שמעו קדיש וברכו, ובשבת ששוהין הרבה מלבא לביהכ"נ וכולם הם בבהכ"נ בשעת ברכו, לפיכך אין פורסין על שמע בשבת ויו"ט אלא אחר קדיש יתום, כפני שחשבו שחיוב הוא לאומרו בכל יום שתקנת חכמים כך הוא אבל טעות הוא, ואין פורסין על שמע בשבת ויו"ט כלל אפילו אחר קדיש יתום מפני שכבר כולם שמעו קדיש

שבת בבקר, יש נוהגין להשלים הפרשה, ואח"כ אומרים קדיש

לאחר שמשלימין את הפרשה, שנים מקרא ואחד תרגום, לאחר תפלת שחרית, במקום שנוהגין להשלימין בצבור מפטירין בקדיש, ואח"כ מוציאין ספר תורה ממקומו, ועומדין מפניו עד שהוא מגיע לתיבה שקורין בו, ולאחר יושבין, ואין צריכין לעמוד לא עד שעונין הצבור ישר"מ, ולא שעונין ברכו.²²

יש נוהגין, לירד לפני התיבה בתפלת מוסף, ואמירת קדיש שבת שלפני יום היארצייט.²³ ויש מונעים מזה.²⁴ נער שהוא פחות מכן כ' שנים אין לו לירד לפני התיבה להתפלל מוספין בשבת ויום טוב, כדי להוציא אחרים, ואם עבר אין מורידין אותו.²⁵

ב' חיובים שוים, וכל אחד רוצה לעבור לפני התיבה בתפלת מוסף בשבת כנהוג, וכבדו את אחד מהם, והשני לא רצה לוותר, והיה טרם שגמר הראשון תפלתו בלחש ע"י התיבה, עלה השני על הבימה והתחיל ג"כ להתפלל בקול רם, אסור למשיג גבול בכלל לרדת לפני התיבה, ומותר הראשון להתחיל את התפלה, והשני נדחה.²⁶

לאחר שיגמור החזן תפלת של מוסף, הולך לו אחורי הדלת של בית הכנסת או בפני הכנסת ומוציא שם האבלים וכל קרוביו ואומר עליהם ברכה ואח"כ אומר קדיש.²⁷

אחר הפרקים שלומדים בשבת אומרים ארחב"ע, ואחר כך אומרים קדיש.²⁸

נתפשט המנהג שבשבת ויו"ט אומרים אשרי על הבימה, קודם חזרת הס"ת למקומו, מפני שבו ביום יש בו קריאת התורה, והיא מפסקת בין תפלת מוסף לתפלת שחרית, ואין צריכין אשרי להפסיק וגם אין אומרים סדר קדושה לפני העמוד עד למנחה, לפיכך אומרים אותו על הבימה במקום שקראו בתורה.²⁹ אבל במנחה בשבת אין אומרים קדיש אחר קה"ת על הבימה.³⁰ אלא אחר שהצניעו ס"ת, עומד הש"ץ ואומר חצי קדיש וזה עולה לקריאה שקראו ולתפלה הסמוכה, לפי שלעולם אין עומדין הצבור בתפלה אלא אחר קדיש וסומכין אותו לה כל מה דאפשר, ואחר קדיש עומדין להתפלל.

אבל שאין לו אב, או אם, עובר לפני התיבה במוצאי שבת.³¹ אומר שיר המעלות, וחצי קדיש קודם ברכו.³²

וברכו שהרי כולם היו בביהכ"נ. 22. זכר נתן דף קלג. 23. מועד כל חי בשם האר"י ז"ל. 24. שערי חיים על שערי אפרים ס' מב, ובס' המאמרים ה' תש"ח דף קמו, ובהג"ה שם לא נמצא כלל בדברי האר"י ז"ל, ולא בשום פוסק. 25. שו"ת חינוך דחיי ס' פח. 26. שו"ת הלל אומר ס' כה. 27. מס' סופרים פי"ט, אור זרוע ה' שבת, ברכ"י ס' שעו. 28. מג"א ס' נד סק"ג בשם הרמב"ם סוף פרקי אבות, ויש שהעירו שהפרק שנו חכמים אין הפירוש מהרמב"ם כמבואר בש"ס דפוס מנטובה שנת ש"ח, ועוד הפרק הזה אינה משנה, והרמב"ם לא חיבר רק על משניות, ושנו חכמים הוא רק ברייתא, ע"י בכרם שלמה דהרמב"ם לא פי' פ' שנו חכמים בכ"ז כ' זאת בסוף פ"ה שנהגו לומר רחב"ע בסוף המשנה ואומרים קדיש, וע"י בבאר שבע בסוטה דף מט על הרמב"ם דגם הוא משנה בסוף מס' מכות אלא דאין זה מהרמב"ם כלל, וע"י בארחות חיים, ובסדור עבו"י כתוב לומר קדיש אחר כל פרק. 29. לבוש התכלת ס' קלב עמש"כ במבוא במאמר בימה באמצע הבית. 30. עמש"כ בשני ובחמישי. 31. רמ"א יו"ד ס' שעו בשם הכל בו

אם התחילו ברכת ערבית בעשרה, או אפילו רק ברכו לחוד, ואחר כך יצאו מקצתן, אין לו לגמור הקדיש שקודם התפלה, לפי שהקדיש שייך לברכת קריאת שמע, אבל לא יאמר הקדיש שאחר תפלת שמונה עשרה, לפי שהתפלה אינה חבור לברכות של קריאת שמע, וכל שכן סדר קדושה וקדיש במוצאי שבת. ואם היו עשרה בשעה שהתחילו להתפלל תפלת שמונה עשרה בלחש, ואחר כך יצאו מקצתן יש לומר הקדיש שלם שלאחר התפלה, דהקדיש שייך לתפלה, ובמוצאי שבת יכול לומר החצי קדיש שאחר התפלה, וגם סדר קדושה, וקדיש שלם שאחר כך לפי שכל זה שייך לתפלה.³⁴

אחד שמונה עשרה אומר חצי קדיש, ויהי נועם, עד בישועתי, והחזן חוזר, אורך ימים, ואתה קדוש, וקדיש שלם, ולוקח החזן כוס של יין כשר, ומיני בשמים, ואומר נוסח הברלה בבית הכנסת, ואומרים ויתן לך, עד ודאה בנים לבניך שלום על ישראל, ואומר עלינו לשבת, וקדיש יתום.³⁴

אין אומרים ויהי נועם אלא במוצאי שבתות, אבל לא במוצאי יו"ט, ולא במ"ש וי"ט.³⁵ ובמוצאי יום הכיפורים נמי שחל להיות באמצע השבת לא אמדינן ויהי נועם ולא קידושא דסידרא ובא לציון.³⁶

בראש חודש. מה שמכריו הש"ץ או מי שהוא, בין קדיש לתפלה ואומר ראש חודש או יעלה ויבא אין מוחין בידו, שאין זה הפסק כיון שהוא צורך תפלה.³⁷ ביום שיש בו מוסף, אומרים קדיש שלם אחד הלל על התפלה הראשונה כדי שיאמרו אחד כך גם כן קדיש שלם על תפלת מוסף.³⁸

ממליץ גם להתפלל ערבית במוצאי שבתות שהוא הזמן שחוזרין הנשמות לגיהנם, וכשהבן מתפלל ומקדיש ברבים פודה אביו מן הגיהנם, ובמח"ו כ' בסוף אותו המעשה עם המת בזה"ל וע"כ נהגו לעבור לפני התיבה במוצאי שבת אם אין לו אב או אם לומר ברכו או קדיש, ועי' לבוש ס' תרס, ובעל הגהות כ' נהגו לומר ערבית במ"ש שהוא זמן שחוזרין הנשמות לגיהנם וכשהבן מתפלל ומקדיש ברבים פודה אביו ואמו מן הגיהנם, ועי' זוהר ויקהל דף רז כדין פתחי ישראל ואמרי והוא רחום וכו'. 32 לקט הקמת החדש ס' קלג סעי'ז בשם שו"ת ריב"א, וכן נוהגים הספרדים באמסטרדם. 33 מ"ב ס' נה ס"ק כב. 34 בטא"ח ס' רצ"ה אומרים ויהי נועם, שהיא ברכת משח אחר גמד מלאכת המשכן אומרים זה בגמר השבת שיברך ה' מעשה ידינו, ויהי נועם, וקדושא דסדרא, נהגו העם לומר בבית הכנסת, באפוקי שבתא ובמשיכא ובנעימה כדי שישוהו ישראל סדוריהם, ובכך יאריכו מנוח לרשעים לחזור לגיהנם כדאמר שכל השבת נחו הרשעים ויצאו מגיהנם ובמוש"ק צועק המלאך הממונה על הרוחות ואומר חיזרו הרשעים לגיהנם שכבר ישראל השלימו ולכך ישראל מזכירין במו"ש ויהי נועם כלומר הרי אנו מתפללים שיהא בשבוע זה מעשה ידינו בכשרות וביושד ולא נבוא לידי עבירה כרי שלא נידון בגיהנם. ועוד מתחילין מזמור הסמוך ואומר אותו יושב בסתר עליון שבאותו מזמור כת' שהקב"ה מבטיח לעמו ישראל שאין להם לירא מפחד לילה מחץ ומכל דבר רע שהוא יצילך מפח יקוש ושילומת רשעים תראה והרבה דברים באותו מזמור, פירס הגדול לדבינו רש"י ז"ל, דף ט. 35 שלא קבעו זה הראשונים לומר אלא במ"ש לחול, אבל במ"ש לי"ט כיון דבעי לומר ומעשה ידינו כוננה עלינו ובי"ט ליכא, לא אמדינן, וקידושא דסדרא הם הרי ממילא אמדינן כללא דמלתא כל היכא דלא אמדינן ויהי נועם לא אמדינן קידושא דסדרא, פירס הגדול שם. 36 וכי אמדינן ליה במ"ש לחול היכא דאיכא שיתא יומי דחולא לקמן אבל היכא אי איכא באמצע יו"ט או יוה"כ ואפילו חל יו"ט במעלי שבתא דאיכא חמשה ימי המעשה לא אמדינן ויהי נועם בההוא אפוקי שבתא מאי טעמא כיון דאמר ומעשה ידינו ומעשה ידינו תדי זימני בעינן לקמן שיתא יומי וכולהו דחולא וסימן לדבר ויהי נועם הוא ר' עולה ששה, זכי סדר רב שר שלום גאון, בפרדס הגדול שם. 37 לבוש ס' דלו. 38 שם ס' 38

בראש חדש אחר שיר של יום, אומרים ברכי נפשי בין בשבת בין בחול³⁹.
 בחול אם יש יתום בתוך י"ב חדש בבהכ"נ, אין לו לומר קדיש אחר ברכי נפשי⁴⁰.
 אחר אשרי ובא לציון ואמירת יהללו וכו' וכניסת ספר תורה להיכל יש לומר
 מיד חצי קדיש להעובר לפני התיבה לתפלת מוסף, ולא כאותן שמניחים קודם
 הפילין של רבינו תם, ואחר כך אומר קדיש לפני התיבה, כי זה טעות גמור⁴¹.
 ביום ראש חדש חולצים התפילין קודם מוסף⁴². ודוסקא במקום שאומרים כתר
 כמנהג ספרד⁴³. ונוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום, היינו אפילו במקום
 שאומרים נקדש, ותפלת מוסף הוא כמו קרבן מוסף, ובעת הקרבת המוסף הוא כמו
 יום טוב, ויש לחלוץ התפילין בעת קריאת ספר תורה קודם שקוראין ובראשי
 חדשיכם, דלא גרע מוסף קריאת התורה ממוסף התפלה⁴⁴.
 וי"א לסלקם אחר תפלת שמונה עשרה של שחרית קודם הלל⁴⁵, ואל יטעה
 להמתין עד אחר קדושה דסדרא, והמקדים לחלוץ קודם הרי זה משובח, חוץ
 משליח צבור שלא יחלוץ עד אחר קדיש תתקבל שאחר ההלל, ולמעשה המנהג
 המכריע הוא להסירם אחרי הקדיש שלפני תפלת מוסף⁴⁶.
 יש מניחים תפילין דר"ת אחר קדושת שחרית, או קודם אמירת ובלצ"ג,
 ואומרים ובלצ"ג פ' קדש לי, וג' פ' של ק"ש, ומסירים אותם אחרי הקדיש שלפני
 תפלת מוסף⁴⁷. ויש שמניחים אותם רק אחרי תפלת מוסף⁴⁸. והאר"י ז"ל לא היה
 מסיר התפילין עד שיגמרו כל הקדיש שלאחר חזרת ספר תורה להיכל קודם מוסף,
 ואחר כך חלץ התפילין והתפלל מוסף, וי"א שאין לחזור ולהניח תפילין אחרי
 קדושת כתר עד למחרת ראש חדש, אפילו מי שנוהג להתפלל תפלת מנחה עטור
 תפילין⁴⁹.
 קדיש של אחר מוסף אומרים בניגון יום טוב⁵⁰. יש נוהגים לאחר קדיש תתקבל
 שלאחר מוסף אומרים ברכו ואח"כ קדיש יהא שלמא ואח"כ קוה⁵¹ ואין אנו נוהגים
 כן אלא אחר קדיש דרבנן שלאחר קוה אומרים ברכו ואח"כ עלינו לשבת וקדיש.
 אחר ברכת הלבנה, מנהג ארץ ישראל וסביבותיה לומר פסוקים ומאמרי חז"ל,
 ואח"כ אומרים קדיש דרבנן⁵². וי"א שלא לומר עלינו אחר ברכת הלבנה⁵³. וי"א
 תרפג. בר"ח וחזה"מ, אי אפשר לומר תתקבל כמו בשני וחמישי, כי צריך לומר חצי קדיש
 קודם מוסף ויהיו שני קדישים סמוכים, ויהללו לא הוי הפסק ומזמור לדוד, ולדוד מזמור,
 לא נתקן מקדמונים לאמרם כאן, לכן אומרים קדיש תתקבל לאחר תפלת שמ"ע והלל, כמו
 ביו"ט, וגם שיר של יום וברכי נפשי אי אפשר לומר כמו שמסודר בשני וחמישי מפני
 שהקדיש יתום שאחר שיר של יום והקדיש שלפני מוסף יהיו שני קדישים סמוכים, לכן
 אימרים שיר של יום אחר תתקבל כמו בשבת ויו"ט, שער הכולל. 39. א"ח ס' תכג,
 בשם הטור והטעם דנזכר בו ירח עשה למועדים, וכ' מג"א דבקצת מקומות אין אומרים אותו,
 מ"ב שם סק"ט. 40. דרכי חיים ושלום דף קנו. 41. נימוקי א"ח ס' נה, מרן בעל
 דרכי חיים נתג שאחר הקדיש חלץ תפילין דרש"י והניח של ר"ת, ולמד בהם שיעורו
 והלצן והתפלל מוסף. 42. א"ח ס' כה סעי"ג, ובס' תר"ג. 43. רמ"א ס' כה, ב"י,
 זהר מדרש הנעלם לשיה"ש, כי לפי הסוד אין לומר כתר בעוד שעטור תפילין, ע"ש ט"ז
 ס' כה שאם לא חלצם במוסף כיון שאין אומר כתר. 44. לבוש. 45. שו"ת הרמ"ע
 ס' קח. 46. מ"ב ס' כה ס"ק סא, ובסודר צלותא דאברהם, מנהגי ר"ח. 47. סדור
 הנ"ל בשם פרמ"ג בס' תרנ"א סק"ז, ומ"ב שם. 48. בקבלת האר"י ז"ל בסדע"ח שער
 רח. 49. בס' נגיד ומצוה לפי קבלת האר"י ז"ל פרע"ח בשם מנהג דח"ו ז"ל.
 50. לבוש, לקוטי מהרי"ח סדר חג הסוכות. 51. בדית כהונה. 52. של"ה. 53. עבודת

סצריכים לומר קדיש דרבנן אחר ברכת הלבנה, ולפי מנהגינו אומרים אחר קידוש לבנה קדיש יתום⁵⁴, ולא קדיש דרבנן.

נוהגים קודם סליחות הש"ץ אומר אשרי ואחריו חצי קדיש, וקדיש שלם עם התקבל אחר הסליחות⁵⁵ כי הסליחות הם במקום תפלת שמ"ע, ולכך אומרים אח"כ קדיש תתקבל⁵⁶, ואם היו עשרה בעת הסליחות, ויצא אחד מהם ואין עשרה בגמר הסליחות, אעפ"כ יאמר הקדיש אחר הסליחות כמו לגבי תפלה⁵⁷.

שבת שלפני ראש השנה, כמו בכל שבת מברכים אומרים קודם התפלה, כל התהלים וקדיש יתום אחר זה, אם יש חיוב יארציית או אבל אומרים קדיש יתום אחר כל ספר⁵⁸.

ביום א' של ר"ה אם טעה והשלים הפ' בד' קרואים או ג' ועדיין לא אמר קדיש, ישלים מנין הקרואים בפ' עקידה שלאחריה, ואם כבר אמר קדיש אם לא חסר ממנין רק א' אינו צריך לקרות ויסמוך על המפטיר שעולה למנין, ואם חסרו ב', יש לו לחזור ולקרות עוד אחר ויאמר קדיש שנית, ואם ירצה גם בזה לקרות ב' רשות בידו⁵⁹.

בליל כפור מתחיל ערבית בלא קדיש, כי אחר שמסיימין כל נדרי מתחיל ברכו, וביום כפור שאין בו מזמור קבוע, כי לעולם אין אומרים קדיש בלא תהלה לפניו, אין אומרים אלא בקשות, וכל נדרי, לכן אין אומרים קדיש, וכדי שנדע שאין קדיש אלא על מזמור לכך תיקנו שבליל כפור לא יאמרו לא מזמור ולא קדיש, כדי שההמון יתנו לב לדעת על מה זה וילמדו כי אין לומר קדיש אלא בתהלה, ואם נאמר איזה מזמור כיון שאינו מדבר בענינו של יום, גנאי לאומרים ולא נכון לעשות כן⁶⁰.

בנעילה, פותח באשרי וסדר קדושה וקדיש, ועומדין לתפלת הלחש, הש"ץ חוזר התפלה ואח"כ אומר קדיש תתקבל.

הקדש להחיד"א ז"ל, במורה באצבע ס"ה ס"ק קצ. 54 לפי מנהגינו שאומרים קדיש אחר עלינו דבלאו דברי אגדה על עלינו רשאי ג"כ לומר קדיש כמו לאחד כל תפלות, ולמסקנא שאומרים רק קדיש יתום ולא קדיש דרבנן, ס' שערי שמים להרב מנחם הכהן ריזקאוו. ועי' א"ח ס' קלד במחה"ש סק"ה וז"ל משא"כ עכשו שאומרים קדיש אחר עלינו דבלאו אגדה על עלינו דשאי ג"כ לומר קדיש כמו לאחד כל תפלות, ובסדור עבו"י תנא דבי וכו' גמרא סנהדרין מב, א, ומביאו השל"ה דף ער לאמרו לטוף הברכה ולומר אחריו קדיש דרבנן, אבל הוא הקדים עוד קודם תר"א את המאמר מסנהדרין מב אר"י כל המברך את החדש בזמנו כאלו מקבל פני שכינה. 55. קדיש שעם תתקבל אין אומרים אותו כי אם אחר תפלת שמונה עשרה ולא אחר שאר תפלות חוץ מבסליחות מימי הנוראים שאומרים אחר הסליחות גם כן קדיש שלם עם תתקבל ואע"ג דבכל ימות השנה אין אומרים קדיש שלם אלא אחר תפלת ש"ע שכן הוא משמעות הלשון צלותהון שפי" הוא תפלה וסתם תפלה הוא ש"ע, מ"מ שאני סדר סליחות שנתקנו על סדר התפלה, כי אשרי שקודם הסליחות הוא כנגד פסוקי דומרה והסליחות עם י"ג מדות שאומרים בין כל אחת ואחת הם במקום תפלת ש"ע, ואח"כ נופלים על פניהם כמו אחר ש"ע ומסיימין ואנחנו לא נדע, ולכן אומרים אחריהם קדיש שלם עם תתקבל כמו אחר גמר תפלות כל השנה. 56. לבוש ה"ד בלקוטי מהרי"ח במנהגי אלול. 57. שם, פרמ"ג ס' תקפא, ובמטה אפרים. 58. לקוטי מנהגים בספר המאמרים ה' תש"ט דף כב. 59. שער אפרים ס' לג, ובס' תהלה לרוד ס' רפב הק' על דבריו, ע"ש. 60. הלק"ט ס' שז, ס' חיי אברהם. 61. כ"ה ע"פ

מנהג הספרדים, והחסידיים, והצדיקים, ובכל קהלות שבמצרים, בקדיש תתקבל, קודם תתקבל, תוקעין י"ד קולות ובזה הם משלימים מאה קולות. וי"א שאחר סיום קדיש של נעילה ביוה"כ תוקעין רק, תקיעה. זכר לתקיעות היובל שהיתה ביוה"כ⁶¹. או מטעם שבמוצאי יו"כ בת קול יוצאת ואמרת לך אכל בשמחה לחמך⁶² כי נצחו את השטן⁶³, וכדי לערבבו שחוזר לשלוט במוצאי יוה"כ⁶⁴ וסילוק השכינה למעלה, אומרים קדיש וקדושה⁶⁵. ויש נוהגים שלפני תתקבל דקדיש האחרון דנעילה מנגנים כל המתפללים „מארש" אח"כ התקיעה ואומרים אין כאלהינו...⁶⁶. בחג הסוכות, אחר אמירת ההושענות אומרים קדיש שלם⁶⁷. יש לחבוט ההושענות קודם קדיש תתקבל⁶⁸ וי"א אחר הקדיש דוקא⁶⁹. בחול המועד סוכות אחר ההלל, היה הרה"ק בעל דרכי חיים הש"ץ בסדר ההושענות באותו יום, ואז אחר גמר ההושענות אמר הוא בעצמו הקדיש תתקבל ולא מי שהתפלל שחרית לפני התיבה⁷⁰. בחנוכה, יש נוהגים שלאחר הדלקת נרות חנוכה אומרים מזמור שיר חנוכה... ואומרים קדיש יתום. בחנוכה אחר ההלל אומרים חצי קדיש ולא קדיש שלם, שכיון שאין בו מוסף מניחין הקדיש שלם, עד אחר הסדר קדושה, לכוללה גם כן תוך הקדיש כמו בשאר ימי החול⁷¹. שבת ראש חדש וחנוכה, מוציאים שלשה ספרי תורה, בראשונה קורין ששה אנשים בסדר השבוע ומחלקין הסדרא לששה פרשיות, לשביעי קורין בס"ת שניה, כענין ראש חדש בפרשת פנחס, ומתחיל וביום השבת עד יעשה ונסכו, ומניחין ס"ת שלישי אצלה ואומר חצי קדיש, למפטיר קורין בס"ת שלישי בפ' נשא⁷². בפורים אחר תפלת שמונה עשרה אומרים קדיש שלם בלי תתקבל⁷³. וי"א לומר חצי קדיש⁷⁴. ובמדינות שנוהגין לומר קדיש שלם אז אחר קריאת המגילה יאמרו קדיש שלם בלא תתקבל ואחר קריאת המגילה בערבית אומר ואתה קדוש, כתבי האר"י ז"ל, סוד ס' תרכ"ו, וס"ז ס' תרכ"ג נהר מצרים ה' כה, וכ' שמ"ש בס' מנהגי מצרים שלא יפה הם עושים התוקעים בלחש רק לתקוע שלשים קולות אחר המוסף וכ"ה מנהג מצרים אתו הסליחה רליתא, אלא המנהג הוא לתקוע בלחש ובחזרה, ופנהגם מנהג ותיקין, וגם לסברת הרדב"ז בחרשות ס' שמו שכתב שנהגו שלא לתקוע בלחש משום ערבוביא שזה מקדים וזה מאחר, הא נמי ליתא וכו' ע"ש. 62. הגמ"י, סמ"ג, תוס' שבת קיד, ב ד"ה ואמאי. 63. דוקח. 64. כלכ בו. 65. ס"ז שם. עי' בלקוטי מהרי"ח סדר יו"כ, ביוה"כ בתפלת נעילה אומרים ה' הוא האלקים ז' פעמים, עי' ש"ע סי' תרכ"ג, ללות השכינה שעולה למעלה מז' רקיעים כי בשעת התפלה היתה השכינה בתוך ישראל, ומוסיפים שמע ישראל פעם אחת ובשכמל"ז ג' פעמים, עיי"ש ברמ"א, ע"ש הפ' האלקים, ע"ש בב"י בשם ר"י ב"ד יצחק, ומנהגינו לאמרם קודם הקריש, דברי המנהגים, לבוש, והמהרי"ל. 66. מחזור השלם לר"ה ויוה"כ עמ' רית. 67. לבוש ס' תרס. 68. ס' גאולת ישראל, ה"ד בלקוטי מהרי"ח סדר חג הסוכות. 69. האר"י ז"ל. 70. דרכי חיים ושלוה ס' תקכ"א. 71. לבוש ס' תרפ"ג. 72. מחזור רפוס ויניציאה שנת ה"א שכת. 73. מהרי"ל, בתשובה סי' נו בשם רוקח. 74. אגודה בשם רוקח, אבודרהם, עי' מג"א ס' תרצ"ג סק"א. בפורים שאין בו לא הלל ולא מוסף, ולא נתוסף בו נגד שני וחמישי רק קריאת המגילה ביום אחר קריאת המגילה אשרי ובל"צ קדיש שלם, וקודם קריאת התורה והמגילה אחר תפלת שמ"ע אין אומרים אלא חצי קדיש, שער

ואם חל מוצאי שבת אומר ויהי נועם קודם, ואתה קדוש⁷⁵. ובארץ ישראל אחר שמונה עשרה קדיש תתקבל ואחר קריאת המגילה בלילה מברך הקורא הרב את ריבינו, אשר הניא, ושושנת יעקב, ואתה קדוש בלא תתקבל, עלינו קדיש וברכו. ובשחרית אחר חזרת הש"ץ חצי קדיש קוראין בפרשה ויבא עמלק ואומרים חצי קדיש, יהללו, מכניסין הס"ת וקוראין המגילה. אשרי, ובא לציון, קדיש תתקבל, עלינו, קדיש יתום ואח"כ כמו בכל יום.

ת"ח שמספידין ודורשין עליו בפורים אע"פ שאין אומרים צידוק הדין, קדיש אומרים, על הדרשה⁷⁶.

בזמן שקוראין המגילה, בין בפורים בין לנוהגין לקרוא שיר השירים בשבת דפסח ומגילת רות בשבועות, ומגילת קהלת בשבת דסוכות, אומרים קדיש אחר קריאת המגילה⁷⁷.

יש נוהגים לומר קדיש אחר ספירת העומר, אבל לא שייך לאבלים⁷⁸. בחול המועד פסח נוהגים, לאמירת הלל יורד אדם חשוב, או יודע לנגן, ואחר כך עומד הש"ץ שהתפלל שחרית ואומר קדיש תתקבל⁷⁹.

בליל שבועות בסיום תורה, יאמרו קדיש, ובסיום נביאים ראשונים ואחרונים, יאמרו קדיש, ובסיום הכתובים יאמרו קדיש, ובסיום כל סדר משניות יאמרו, קדיש דרבנן, אח"כ ספר יצירה, משנה ראשונה ואחרונה יאמרו קדיש, אחר כך בזהר פרשת אמור, ויאמרו קדיש דרבנן, ואח"כ יקראו תרי"ג מצות כפי המסודרים ברמב"ם או בסמ"ג יאמרו ר' חנניא בן עקשיא ויאמרו קדיש דרבנן, ובאחרונה קרוב לשיאור היום, יקראו כל שיר השירים ויאמרו קדיש, הרי י"ג קדישים⁸⁰.

בליל ת"ב מתפללים ערבית ואומרים קדיש שלם עם תתקבל, שעדיין לא קראו איכה, אבל אחר שאמר איכה וקינות עד למחר אחר יציאת בית הכנסת אומר קדיש בלא תתקבל⁸¹. עי' בענין קדיש תתקבל אחר ובא לציון.

סדר קדושה אומר אחר קינות ואיכה, ומתחיל מואתה קדוש, ואם חל במוצאי שבת אין אומר ויהי נועם⁸². הטעם שאומרים ואתה קדוש בליל ת"ב שהוא רמז לגאולה⁸³, או משום שנתחייבו בו שונאיהם של ישראל כליה, שעברו על התורה מא' ועד ת', ועמדה מגילת איכה ואמרה רבונו של עולם יקדש שמך בעולם, ומי יסדר קדושתך בבתי כנסיות שלך, ונתרצה להם, לכך תיקנו שיהא קורין סדר קדושה אחר איכה משום דאקדושא דסידרא העולם עומד⁸⁴. כשחל ת"ב להיות

75. מג"א שם, ועי' מ"ב שם ס"ק א', טעם שאומרים ואתה קדוש בפורים לענ"ד כי אחרי קריאת המגילה ששם רמז גם לגאולה העתידה, כמו שפ' הרה"ק ר' ברוך ממעזיבין, הקורא את המגילה למפרע לא יצא שזה לא שייך רק לגאולה שהיה, אלא גם מרמז לגאולה העתידה לכן אומדים מיד אחרי קריאת המגילה ואתה קדוש שהוא ג"כ רמז לגאולה, כמ"ש בערך ת"ב בשם הלק"ט. 76. לבוש ס' תרצו. 77. גשה"ח דף ועו. 78. הרה"ק ר' אורי מסטרעליסק ז"ל היה אומר בעצמו הקדיש שאחר הספירה ואמר שלא שייך לאבל, אמרי קודש, לקוטי מהרי"ח מנהגי ליל ב' דפסח. 79. כ"ה המנהג בתפוצות ישראל, וכן היה נוהג בעל דרכי חיים ושלום. 80. של"ה מס' שבועות. 81. שאין צריך לו שהרי לא אמרו אחר הקדיש הראשון תפלת י"ח, ולמחר בשחרית אין אומר תתקבל אפי' אחר תפלת שמ"ע שכבר נאמר באיכה סתם תפלתי, לבוש במנהגים, ש"ע ס' תקנט סע"ב, באה"ט שם. 82. הלק"ט, באר יעקב שם סק"ד. 83. פירס הגרול ס' קנה. 84. סוטה מט, א. 85. נהר מצרים ה' ת"ב. 86. שם

בשבת, במגנצא במוצ"ש מסיימין קדיש כולו, ומתחילין בקינות ואין אומר ויהי ניעם, אבל מתחילין בואתה קדוש וכו' ואומר ענינו ולאחר שקורין ס"ת אומר קדיש כמו בב' ובה', ומפטירין אסוף, ומכניסין ס"ת לארון וקורין על מגדל עץ כמו בשאר ימים ולא בידים, ומתחילין בקינות, ואח"כ תהלה, ואין אומר למנצח אלא ובא לציון, ואתה קדוש, ולאחר סדר קדושה אינם משלימין קדיש תתקבל אבל קודם קינות משלימין, וכן בשחרית כמו כן לאחר קינות אינן משלימין קדיש.

אומר קדיש לאחר שקרא שלישי המפטיר, ובחזירתו מניח ס"ת לארון, ומתחיל בקינות ואח"כ תהילה, ובא לציון, ואתה קדוש.

יש נוהגין שלא לומר קדיש אחר קס"ת כי אם אחרי ההפטרה, ולא להפסיק בקדיש שהרי השלישי הוא המפטיר⁸⁵. ויש נוהגים לומר קדיש אחר קס"ת⁸⁶. והחולקים על זה אומרים דיש לגעור בהם דעושים נגד הדין שהוא כמו במנחה ביה"כ שאין אומרים כי אם אחר ההפטרה⁸⁷ שאם יאמר קדיש אחר הקריאה הרי הפסיק בקדיש ויתחייב המפטיר לחזור ולקרוא בתורה, כמו דקיי"ל שהמפטיר בנביא קורא בתורה תחלה, וזה לא יתכן דהא קיי"ל דאין מוסיפין על שלשה עולין, ודין מנחת יו"כ ודין שחרית דת"ב דין אחד להם, ע"כ אין לומר קדיש כי אם אחר ההפטרה ולא קודם⁸⁸.

יש נוהגין⁸⁹ בליל ת"ב אחר ואתה קדוש אומר החזן הקדיש הזה יתגדל ויתקדש שמה רבא דהוא עתיד לחדתא עלמא ולאחאה מתיא ולשכללא היכלא ולמפרק חייא ולמבנא קרתא דירושלם ולשכלל היכלא בגוה וכו' ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן: יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי וכו' ואמרו אמן.

תם ונשלם ספר הקדיש, מקורו, משמעותו ודיניו.

ברוך אשר עזרני עד הנה בעזרת הצור ובשועתו אמן ואמן

בשם הרב מנהגי מצרים, 87. דמב"ם ה' תפלה פי"ב. 88. הרב נהר מצרים בס' נהר פקוד, 89. כ"ה המנהג בעיד לווידנו. ועי' זוהר תרומה דף קכט. קדושת ואתה קדוש שלבסוף היא תרגום, וזאת אפילו יחיד יכול לומר לה אלו דברי התרגום, אבל דברי הלה"ק של הקדושה אינם אלא בעשדה. ואם תשאל הרי קדושת הקדיש שהיא תרגום מדוע אין הוא ביחיד וכו' ואנו צדיכים לאמדה בהלשון של צד הטומאה, ולענות בקול חזק אישד"מ כדי שישבר כח צד הטומאה, ויתעלה הקב"ה בכבודו על הכל וכו' וזוכר את בניו וזוכר שמו וכו', ונאמר דברים יא, ז, את כל מעשה ה' הגדול, וחכמי האמת קורין גדול דבא ע"ש תרגומו ולכן בקדיש אומרים אמן יהא שמה רבא מברך וכו' לזכות לדאות את כל מעשה ה' הגדול, יתגדל ויתקדש שמה רבא, אמן ואמן.

מנהג הנענועים בתפלה

מנהג הוא שמנענעים באמירת דבר שבקדושה¹ דכתיב² וינעו אמות הספים מקול הקורא. ומתנענעים בתפלה³ מפני אימת המלך, ק"ו מאבנים, מה אבנים נודעו אע"פ שאין מכירים שום דבר, אנו שמכירים ודאי שיש לנו להודעו מאימתו⁴ ודוקא בפסוקי דזמרה אבל לא בשמונה עשרה⁵ וקצת פרושים נוהגים להתנועע בנחת בחתימת הברכות בלבד לקיים מה שנאמר⁶ ומפני שמי נחת הוא.

1. דכתיב יתרו כ, טו, וירא העם וינעו ע"כ מתנענעים בשעת לימוד התורה, בעה"ט, ובאבן הירחי בשם מדרש שחייב אדם לנענע בתפלה שנא' תהלים לה, כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך, ועי' של"ה עניני תפלה דף רן, ובקשל"ה כ' יעמוד בתפלה בלי נענוע, ומה שא' כל עצמותי דוקא בשירות ופסד"ז אבל לא בתפלה, ובש"ע הרב ס' צה ס"ד צריך לעמוד בתפלה כעבד לפני רבו באימה, ועי' רמב"ם תפלה פ"ה ה"ד, ועט"ז כ' אין להתנענע בתפלה, ובבאר יעקב ס' צה ס"כ בשם ירושלמי ברכות פ"א, ה"ה כפיו פרושות השמים, א"ר אייבו כגון הדין נקדים היה עומד ופי' הפ"מ היה עומד בלי תנועה, ועי' קשר גודל ס' יב בשם מהר"י סרוק לנענע בתפלת ש"ע, והרמב"ם אוסר, והמהר"ל היה מנענע אחריו ולפניו, אבל אין לנענע כמשתגע, ולא כבד כאבן, אלא בנחת ולאט באופן שנוגע לנפש, עי' משמדת איתמר עה"פ וירא העם וינעו התנועות בתפלה להרחיק המחשבות זרות, כמ"ש בס' יראים כהטבע במים ר"ל, והמופשט מגשמיות א"צ לזה, ועי' בס' קול יעקב הנספח לתהלים דגל הוריה והמצות, ועי' סמיכת חכמים ס' קדושה עה"פ רק שפתיה נעות וברכות לא, א, ומעתיק דברי הגאון מנחם עזריה מפאנו בתשובה קיג שאסור לנענע בתפלה, וכל עצמותי נאמר בשבחו של מקום ולא בתפלה וכ"כ בעל סמ"ח למעוטי תנועת הגוף ע"ש. 2. ישעיה ו, ד. 3. א"ח ס' מה, ובד"מ, באה"ט, א"א מבוטשאטש ב"י ס' קכה בשם שב"ל ענין תפלה ס' כ', רש"י בפרדס הגדול, המנהיג אות מז, דיקנטי פ' יתרו המנמק המנהג ע"פ קבלה, תר"א רבה פ"ח, דעת תורה א"ח ס' צה לנענע בתפלה ע"ש כל עצמותי וכן מנהג רבני צדפת וחסידיה. 4. באה"ט ס' קכה בשם מ"א בשם של"ה, מד"ת פ' צו עה"פ ובשתיים יעופף, רמ"א ס' קכה ס"א, ראיתי בס' צבא רב בליקוטים אות יג למו"ד הרה"ג רצ"י מיכלזון ז"ל תשות כח שלהם בא מחמת מיעוט עמל הגוף, ובדורות הראשונים היו רובם בעלי מלאכה ובעוה"ר הכו בתחלואים, וזה ע"י הספרים, ולכן נקראת תושיה, שהעיון גורם קלקול העיכול באצטומכא, וחכמי הדורות חלושי המזג, בשביל מעוט עמל, אשר האריכו הרופאים ואולי זה הוא המנהג שנהגו המתנועעים הרבה בעת קראם בתורה ע"ש, וכ"כ בשער בת רבים בראשית עה"פ בעצבון תאכלנה ועי' רש"י קהלת י, ט, מסיע אבנים יעצב בהם, ות"א בעמל תיכלנה, ובאבות פ"א אהוב את המלאכה ופי' בלחם שמים שאף הת"ח העוסק בתורה צריך לעסוק קצת במלאכה משום ברית הגוף, כמ"ש גטין סו, ב גדולה מלאכה שמחממת את בעליה, ובנדרים מט, ב, ובירושלמי מעשרות פ"ב, ה"ו, רמב"ם דעות פ"ד ה"ד, ובאיוב ה, ז כ"אדם לעמל יולד ואע"פ שדרשו בסנהדרין צט ב עמל לתורה, אין המקרא יוצא מפשרו, כי רוב חלאים הבאים הם בסיבת מיעוט עמלו לכן אמרו בסנהדרין כו, ב, למה נקרא שמה של תורה תושיה, מפני שהיא מתשת כחו של אדם, ואמרו נדרים מט, א, מאן חולין וכ' רש"י שעוסקין בתורה ואינם נהנים מן העולם ובאין לידי חולי ומטעם זה נהגו הת"ח להתנועע הרבה על הספר כדי לעמל ולחזק כחות הגוף. 5. באה"ט שם בשם כנה"ג. 6. מלאכי ב, ה, עי' מג"א ס' מח בשם עשרה מאמרות, ובא"ז שאין להתנענע אלא לצד פניו אל הקיד, ובס' חכמי ישראל במכתבו של בהעש"ט ז"ל מיום ב' עקב תקיח לכב' הרה"ג מוה"ר מנחם מענדיל אבד"ק שקלאו ע"ד מנהגינו לעשות תנועות בעת התפלה כ' בזה"ל רק אני באתי לעולם רק לתקן ולהחיות העצמות היבשות שבכל דבר יהיה חיות ונשמה והתנועות באים ממילא ולא בכיון רק מתוך דביקות וחיות והתלהבות שקורין "פריש" וד"ל ולא כמצות אנשים מלומדה כאשר מנגדינו הפתאים זהיה אם כת"ר ישיב אותנו דבר אז בטח נתוכח עוד ויראה בחוש צדקותינו כאור נוגה ובטח יפיל בגורלינו ואז יטעם טעם בתורתו ועבודתו זו תפלה, חתומים ישראל כמוהר"ר אליעזר

בחיבורינו באים, לפעמים, דברים בכפילות, כי כן נמצאים במשניות ובגמרות, וכן הוא דרך מר"ן ז"ל לחזור ולכפול הדינים במקומות הנצרכים¹, וכן הוא דרך התנא בכמה מקומות לכפול את דבריו², אבל כל פרשה שנאמרה ונשנית, לא נשנית אלא בשביל דבר שנתחרש בה³.

בע"ש ממעזביו, ודברי תלמידו רובעוד במוהר"ד אברהם, ובצוואת הריב"ש כ' שיש לנענע בתפלה, ובנחל קדומים פ' ואתחנן יש לנענע בתפלה כי גופו הוא תיק של נשמה ואתחנן גימ' התיק וגימ' תפלה, ונשמת אדם דומה לנד רכת' משלי כ, כז, נד ה' נשמת אדם, ועי' תניא פי"ט שאור הנד הפץ בטבע ליפדר מהפתילה ולידבק בשדשו למעלה בסוד האש הכללי שתחת גלגל הירח כמ"ש בפע"ח, ועי' זוהר פ' פנחס דף ד"ח, ועי' כוודי מאמר ב' ס' עט טעם טבעי שמתנענעים, וכ"כ בספר דברי ריבות פ"ט, ואבורדהם בשחרית לחול כ' ויארין בדל"ת לר' יסודות שהעוה"ן מיוחד בהם ויש אנשים שמנענעים בראשן למעלה ולמטה לר' רוחות העולם כדי לעורר את הלב, ואין לחוש להא דתניא בפ"ק דיומא הקורא את שמע לא ירמוז וכו' הרמיזה והקדיצה היא לצורך דבר אחר אבל הכא נענוע הוא לצורך הכוונה, ובתורת נתן להרה"ק נתן שפירא ז"ל במאמר עניני צדקה שלא ינענע את גופו בשעת עמידה כמו באמדו הזמירות ושאר תפלות אבל בעמידה יעמוד כאלם בסוד הכ' בעמדם תרפנה כנפיה שהנענוע מבטל הכוונה, ועי' בס' גפי אש ברכות ספ"ד שאלו ואלו דא"ח, אבל הנסיון מוכיח שהעומד בלי נענוע בתפלה גודם לכוונת הלב, וראה בעיניך הישא אדם שאלות ממלך בשד ורם וגופו מתנענע, ורבי שמואל הנגיד כתב כאשר ינענע עצי היער מפני הרוח כן הם המנענעים בתפלה, ורב ששת בברכות נח, ב, חליף תליתאי בי קא שתקא א"ל רב ששת ודאי השתא אתו מלכא א"ל ההוא צדוקי מנא לך הא א"ל דמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע דכ' מלכים א, יט, ואחר האש קול דממח דקה וגו', וצדוקי אמת יכולין להתפלל בכל כוונתם בבחינת דק שפתיה נעות, ואופנים וחיות הקדש, ואותם שהם בבחינת אופנים אופן אחד בארץ ויכולים להשיג חיות הקדש ע"י דעש גדול בתפלתם בשמים, ובזה מתעלים ומתנשאים לעומת השדפים, עי' בית אהרן בהשמטות, ועי' פתח הדביר דף דצה, ובס' ליקוטי מהר"ל פ' יתרו עה"פ וכל העם וגו' ומשה נגש אל הערפל וגו' העיקר כשצופים בהכנת הצדיק למצוה איך מתרעש ומתפחד לפני עשותו המצוה ומתנענעים ג"כ, פעם אחת מספר חגגתי את חג הסוכות בלובלין אצל החוזה ז"ל הלך קודם הלל לסוכה לברך על הלולב והלכו אחריו כל הבאים וגם אני הלכתי בתוכם והיה הצדיק מתרעש קודם הברכה בבהלות עצומות ותנועות גדולות לערך שעה והיה נרמה זאת לעיקר והיה דומה שמשיגים יראה גדולה והיו מתנענעים ג"כ ברתת ובזיעה, אבל אני ישבתי ולא עשיתי את הטפל לעיקר רק המתנתי אחרי כלות הבהלות והפחדים ואז עמתי לזבית לברכתו אשר ברך אין לשער מדרגתו הגדולה בשעת הברכה, וזה הענין נלמד מהפ' וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים וגו' וידא העם וינועו ג"כ אבל ויעמדו כרחוק ומשה נגש אל הערפל אשר שם אלהים, ולא השגיח לקולות וברקים דק לפנימיות של עשרת הדברות וזו הוא התפארת של משה אשר התורה מתפאר בו בזה, ולפ"ן י"ל רב ששת אמר כי קא שתקא ודאי השתא אתו מלכא, וזה עולם האצילות כלומר אצלו ממש, ועי' כף החיים ס' מח וס' קכה שע"י הנענועים לכל צד כמה סודות בזה, ועי' תקו"ז תקונא ו' אות נ' ובתקוני תליכד אות נו וצדיק לנענע ח"י נענועים, אבל זה רק מקודם אבל אח"כ זמפני שמי נחת היא.

1. כף החיים ס' צה אות יז בשם נוה שלום דדין לכוין רגליו גם בשעה שאומר קדושה עם ש"ץ כ' מר"ן בס' קכה סע"ב וע"ז כ' בעל הכף החיים שכן דרכו של מר"ן דהנה בס' כ"ד ס"ד כ' יש נוהגים להסתכל בציצית, ובס' כ"ח ס"א כ' וכשיאמר וקשדתם לאות וכו', ובס' ס"א סע' כה חוזר וכתבם, וכן בס' סה ס"א כ' אפי' שהו וכו' וחוזר וכפלו בס' ע"ח, וכן בס' צ' סע' יג כ' מותר לדוק בביהכ"נ וחוזר וכפלו בס' קנ"א ס"ו, וכן בס' צב כ' טוב ליתן צדקה וכו' ובי"ד ס' דמס סע' יד חוזר וכתבו, וכן בס' קיא ס"ב כ' החזן אומר אדני שפתי וכו' ובס' קכג ס"ו חזר וכתבו, וכן כשכתב לכוון הרגלים בתפלה כתב ג"כ על שעת הקדושה כשהגיע לדיני קדושה, ע"ש. 2. תוס' מגילה כא, ב ד"ה עבר. 3. סוטה ג, א; ב"ק סד, ב; שבועות יט, א; ובעדות כמה משניות ששניות ונשניות.

לזכרון נצח

מר אברהם יוסף ורעיתו מרת יהודית
ברמן נ"י לע"נ בנם נחום ובניו
יהושע ואסתר מרים ז"ל

לע"נ הבחור היקר דוד וואלף ז"ל ב"ר
צבי אשר אלבערט נ"י שנקטף בדמי
ימיו בן י"ח שנה ביום ד', י"ג אב תשי"ח

בננו הקדוש יעקב הי"ד זהבי זלוטניק בן
שמואל ונעמו, בן כ' נפל כ' בניסן תשי"ו.
אבי מורי ר' חנוך ב"ר דוד זלוטניק ז"ל
נפ' בגיל פ"ה י"ז שבט תשכ"ג. אמי מרת
הצנועה דבורה ב"ר חיים יצחק הכהן
נפ' בגיל פ"ה י' סיון תשכ"ד

מר יעקב פרידמן נ"י לע"נ הוריו
ר' פסח ב"ר אברהם
ומרת עלקע ב"ר יעקב ז"ל

לע"נ ר' משה יעקב ב"ר ישראל חיים
קאהן ז"ל, נפ' ג' אלול

לע"נ הרבנית מרת לאה רחל בת אדמו"ר
הצדיק ר' ישראל שלום יוסף השיל
ממזבז הי"ד

לע"נ שרה מרי ב"ר אריה רוזנבלום נ"ע

לע"נ סאסיל ב"ר אליעזר אוורוטיק נ"ע

מרת חיה פעריל תחי' לע"נ בעלה
יהודה ליב קלינמן ז"ל

לע"נ ביילע ב"ר דוד ברונשטיין
נפ' ס"ז סיון

מר אברהם כספי לע"נ אבי ר' חיים דוד
ב"ר אליעזר זילברמן ואמי שרה
נתן אוצפ ז"ל, סבי ר' אליעזר ב"ר יעקב
אליהו ואשתו ביילה זילברמן ז"ל, סבי
ר' נתן יחיאל ב"ר אביגדור ואשתו
אסתר אוצפ ז"ל, אחותי פסיה ואחי
ישראל ב"ר חיים דוד ז"ל, חמותי שיינת
מלכה ב"ר ברוך מבית שפנצר-סלוד-זינר
כולם מקלושין

לע"נ ר' יצחק בנימין ב"ר לוי חיים
לוקשין נפטר י"א ניסן תש"ט

ר' אהרן ב"ר אברהם דוד גודמן ז"ל

לע"נ הבחור היקר יוסף ז"ל בן הרב
עמרם נעמעט שליט"א שנקטף בדמי ימיו
בן י"ד שנה ביום ג', ד' ניסן תשכ"א

ר' יצחק צבי צווייג נ"י לע"נ הוריו
ר' פנחס ב"ר משה מעשיל
ומינדיל ב"ר ברוך

שנהרגו על קדו"ש יחי"ט תמוז, תש"כ

ר' חיים שטיינפלד נ"י לע"נ אחיו
ר' יצחק יהודה ב"ר אשר ז"ל
סגן יו"ר בסאסנאוויץ

ר' בנימין ברונשטיין נ"י לע"נ אשתו
גרונה ב"ר דוד שלמה ע"ה

ר' יצחק דוד טייטלבוים נ"י לע"נ הוריו
ר' מנחם אלימלך ב"ר יעקב משה
ושפרינצה ב"ר שלמה הי"ד

מר ה גוט לע"נ יהודית ב"ר שלמה
דוד וויין

HERRY and REBECCA RUDERMAN

לע"נ ר' גרשון שרגא ב"ר שמואל אליעזר
נפ' י"ג כסלו

וחיה בלומה ב"ר יצחק יעקב
נפ' ס"ז תמוז

MAX-JENIE STRAUCH

לע"נ הוריו ר' משה בינם ב"ר דוד יוחנן
ובעלא ב"ר שמואל זיינוויל

שנהרגו על קדו"ש ביום ב' אדר

מר מאיר זינגער נ"י לע"נ
ר' מיכאל ור' צבי בן פרץ ז"ל

מר חיים יצחק הנדלסמן נ"י
לע"נ אשתו פרומה נ"ע

מר שלמה לעווין נ"י לע"נ אביו
ר' שמואל ז"ל

ת' נ' צ' ב' ה'